

HUMANIZMUS *ÉS* GRATULÁCIÓ

*Szolgálatomat
ajánlom
a 60 éves
Jankovics Józsefnek*

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

Eml.

76.246

Szolgálatomat ajánlom
a 60 éves Jankovics Józsefnek

a 60 éves Jankovics
 Szépirodalom
 a 60 éves
 Jankovics festmény

SZOLGÁLATOMAT AJÁNLOM
A 60 ÉVES
JANKOVICS JÓZSEFNEK

2021

82/78 00019825

ELTE BTK Tört.

Balassi Kiadó
MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2009. március 10.

Szerkesztette

Császtvay Tünde
Nyerges Judit

© A szerzők, 2009

ISBN 978-963-506-800-5

A kiadásért felel Kőszeghy Péter,
a Balassi Kiadó igazgatója
Nyomta a László és Tsa. Bt.
Felelős vezető László András

TARTALOM

STUDIOLUM

ÁCS PÁL: Egy csudálatos ének. A <i>Kunstkammer</i> eszméje Esterházy Pál költészetében	11
BALÁZS Mihály–KESERŰ Gizella: Két elfelejtett régi levél (Medgyesi Pál 1638-ban)	17
BARTÓK István: A tanár és a költő: Károlyi Péter és Gyöngyösi István	30
BÁTHORY Orsolya: Pray György Dudith András életéhez	35
BÉKÉS Enikő: Galeotto Marzio alakja Bonfini <i>Symposion</i> című művében	42
BENDA Borbála: Lakoma a költészetben, avagy két vers táplálkozástörténeti elemzése	48
BEZECZKY Gábor: Az időszaki sajtótermékek számának alakulása a 19. századi Magyarországon	63
†BODNÁR György: A halál dimenziói. Juhász Ferenc <i>Pacsirta a szívben</i> című verseskötete a Nagyszombati kódex távlatából	70
CZIBULA Katalin: Utazás, (szám)üzetés. Margináliák egy Gulácsy-képhez	77
CSÁSZTVAY Tünde: Hamis Rózsakoszorú	86
CSEHY Zoltán: Flóra ajándékai (Tünődések Ányos Pál <i>Alexis</i> című eclogájáról)	96
CSORBA László: Egy polgár sétái a Vergilius-parkban	103
CSÖRSZ Rumen István: Gyöngyösi recyclatus (Miniatűrök a közköltészet Gyöngyösiéről)	120
FONT Zsuzsa: Bethlen Miklós levelei Brandenburgba	129
FÖLDES Györgyi: Istenek, óriások meg a világ. A lét szimbólumai a <i>Theosophicus énekek</i> , az <i>Isten kezében</i> , az <i>Isten fogai</i> közti és az <i>Isten gyertyája</i> című versekben	138
GÖMÖRI György: Samuel Pepys a magyarországi török háborúkról	147
GÖRÖMBEI András: A magyar nemzettudat változásai	154
HEGEDŰS Béla: Gusztinyi János csodálkozik	162
H. HUBERT Gabriella: Az RMKT új kötete felé	164
KASZA Péter: „Összeillik e két parázna szépen”. Néhány észrevétel egy Szapolyai János ellen írt gúnyvers kapcsán	169
KECSKEMÉTI Gábor: Fordítani veszélyes (Vetési István tervezett Xenophón-átültetéséről)	179

KELEMEN János: Az étkezési metafora Danténál	189
KESERŐ Bálint „Teleki Miklós Uram égj átallyában idvezülni akar...”. A <i>Peregrinuslevelek</i> egy helyéhez	205
KNAPP Éva: Rimay János erény-versei és a „virtutes concaenatae”	210
KOVÁCS Zsuzsa: Magyarok Coneglianóban	223
KÖSZEGHY Péter: Lemista töprengések. Balassi istenes énekeinek kiadásairól	233
KÜLLÖS Imola: Adalékok a folklór és a 17–18. századi közköltészet kapcsolatához	237
LACZHÁZI Gyula: Apáczai Csere János mágnes	242
LÁZÁR István Dávid: Petrarca levele M. T. Varróhoz	245
LENGYEL Réka: Francesco Petrarca A jó- és balszerencse orvosságairól	248
MACZÁK Ibolya: „Az Úr az én pásztorem...” Néhány 22/23. zsoltárhoz kapcsolható szövegalkotási kérdés négy 17. századi szerző prédikációjában	253
MOLNÁR Antal: Az első magyar nyelvű Epiktétosz-fordítás szerzőségének kérdéséhez	261
MONOK István: „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum” Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról	266
NAGY Levente: Apafi, Bethlen, Marsili	277
NÉMETH S. Katalin: Lábjegyzet Gyöngyösi forrásaihoz	285
ÖTVÖS Péter: „Egy vers nemének módja”	288
PAJORIN Klára: A divinus furor és a poeticus furor. Marsilio Ficino két levele	296
PÁLFFY Géza: Nádasdy Tamás nádor a magyar királyok koronázási szertartásáról (1561)	305
PETRŐCZI Éva: A Bibliává változtatott lelkipásztor – avagy életigenlő siratóének John Cotton halálára	311
POLGÁR Anikó: „Én is úgy, mint Thisbe, egy tört elbírhatok”. Gyöngyösi István Charicliájának ovidiusi betétje	315
RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: „Mert azelőtt Phoebus mellett nevelkedtem, Onnét elszakadván Mars szolgálja lettem.”	323
RÓNA Judit: Babits Mihály „ismeretlen levele” Jankovics Józsefnek	325
S. SÁRDI Margit: Nyelv és önéletíró. Az idősíkok kezelése Bethlen Miklós önéletírásában	327
SAS Péter: „Belső Magyar Uttzai Magyar PARNASSUS”. Egy 18. századi ismeretlen nyomtatvány a kolozsvári unitárius kollégiumról és tanáraitól	336
SCHILLER Erzsébet: Érzékeny gondolatok. Töprengések egy Anyos-vers fölött	349

SIMON Zsuzsanna: „Egy szó, mely kell, de nem tetszik”. Standeisky Éva könyvéről	356
SUDÁR Balázs: A hódoltság meg a kávé	368
GY. SZABÓ András: „...ki mессze, meghozza”	372
SZÉCHENYI Ágnes: Jung Ungarn, 1911. Liberális reálpolitika és irodalmi modernség: a Nyugat német változata Berlinben	375
SZELESTEI N. László: Áhítati művek Murányban a 17. század első felében	396
SZÉNÁSI Zoltán: Az elveszett és megtalált Éden poétikája. Küzdelem az én integritásáért Tűz Tamás költészetében	402
SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: Rimay János Balassit magasztaló verse	410
SZILASI László: Az ítélet sürgetése. A panasz retorikája: szemrehányás és bevádolás XVI. századi panasz-versekben	417
SZÖRÉNYI László: Nimród zsoltára. Ösmagyar Dante poklában?	427
TAKÁCS László: Megjegyzések Gyöngyösi István Ovidius <i>Penelope Ulissesnek</i> című művének fordításához	437
THOMKA Beáta: Esszépoétika Jankovics Józsefnek	445
TÓTH Zsombor: Liminalitás és emlékirat-irodalom. Bethlen Miklós esete	448
TUSOR Péter: Rimay és Gyöngyösi levelestárczájából	458
TÜSKÉS Gábor: A verses <i>Fortunatus</i> -feldolgozáshoz	468
ÚJVÁRY Gábor: Bessenyei, Klebelsberg, Marosán és a „genius loci”. A bécsi Testőrpalotáról	478
VADAI István: X + 6	490

AD HOMINEM

BITSKEY István: „Udvaricé szólok, igen rövideden”. (Jankovics József köszöntése)	501
†CZIGÁNY Lóránt: Novissima tuba	504
GÉCZI János: Leég	506
KIBÉDI VARGA Áron: Porábúl	507
MOHL Györgyi: Drága Tanár Úr!	508
MONOK István: Harcaim Jankovics Józseffel	509
PÉTER Katalin: Szubjektív szöveg Jankovics József fellépéséről	511
ÚJVÁRY Auróra: Születésnap iábjegyet	514
ZALÁN Tibor: Látogató. Firkák Jankovics József piros sáljára	520

TABULA GRATULATORIA	522
---------------------	-----

Studiolum

Ács Pál

EGY CSUDÁLATOS ÉNEK^{*}

A *Kunstkammer* eszméje Esterházy Pál költészetében

Fidelitatis industriaeque exemplum – ez a felirat olvasható a fraknoi (ma: Forchtenstein, Ausztria) Esterházy-vár falán. A 17. század elején közrendi sorból fel-emelkedő Esterházy család valóban a hűség és a szorgalom példája volt: a „barokk kori” Magyarország legelőkelőbb és leggazdagabb főnemesi familiái közé küzdötte fel magát. Folyamatosan növekvő befolyásukat a Habsburg uralkodó és a katolikus vallás iránti hűségüknek, az oszmán hódítók elleni harcokban szerzett érdemeiknek, valamint kitűnő házassági stratégiájuknak köszönhették – ország-résnyi földbirtokokat, fejedelmi kincseket mondhattak magukénak. Becsvágyukat azonban sohasem elégítette ki a háború és a politika. Minden más arisztokrata családot felülmúltak a kultúra támogatásában. A művészetpártoló Esterházyak közül is kiemelkedett a hosszú életű Esterházy Pál (1635–1713), a család hatalmát megalapozó Esterházy Miklós fia, aki hűségben és szorgalomban nem maradt el a vár feliratát megfogalmazó apja mögött. Rendíthetetlenlensége – az atyai példán túl – személyes okokból eredt. A törökök ellen 1652-ben vívott nagyvezekényi csatában a család négy férfitagja esett el, köztük Pál testvérbátyja, az Esterházy család feje, László is. A korábban egyházi pályára készülő, művészi tervek szövőgető 17 éves Esterházy Pálra ekkor szakadt rá hirtelen a nehéz családfeői tisztség. Ettől kezdve egész élete a legnagyobb politikai nyilvánosság előtt telt. Privát ambícióit azonban nem adta fel.

Az ország legbőkezűbb mecénásaként folyamatosan bővítette az apjától örökölt családi műgyűjteményt és kincstárat, számtalan képzőművészeti alkotás létrejöttét segítette elő, és maga is jártas volt a zenében és a költészetben. Esterházy a szó régi, egyszerismind nemes értelmében vett „műkedvelő” volt. Több művészeti ágra kiterjedő érdeklődése, fogékonysága és aktivitása elsősorban nagyfokú változatosságával vonta magára a figyelmet. Arra azonban ritkán szokás gondolni, hogy életművének barokk tarkasága egységes alkotói elgondolásból fakad. A műgyűjtői és a költői szándékok a felszínen különbözhetnek, mégis összehangolt belső célkitűzésekből erednek. Az Esterházy-mecénúra művészeti

^{*} A dolgozat angol nyelvű előadásként hangzott el az *Anti-Ottoman Wars and the Culture of Nobility in East Central Europe, 16th–18th Century* című nemzetközi konferencián (Lipce, GWZO, 2008. október 23–25.)

programja tehát az irodalmi műveket is segíthet értelmezni, és megfordítva: a versek szoros olvasásával a műgyűjtemény koncepciójához is közelebb juthatunk.

Esterházy Pál ifjúkori verskéziratai között maradt fenn egy hosszú, különös, nehezen érthető költemény, amely az *Egy csudálatos ének* címet viseli. Keletkezésének pontos időpontját nem ismerjük, csak annyi bizonyos, hogy az 1656-ban összeírt első versgyűjteményében már benne volt. Van, aki kétségbe vonja a mű szerzőségét. Erre az szolgál alapul, hogy később, 1670-ben Esterházy ismét egybemásolta verseit, ám ebből az újabb kéziratból ezt a költeményt valamely okból elhagyta. Még sincs ok elvitatni tőle, hiszen a szöveg tartalmi, formai, és főként műfaji ismérvei rokoníthatók a többi költeményével.

A szerző kedvenc műfaja volt a természet és az élet különféle jelenségeit felsoroló, rendszerező katalógusvers. Versbe szedte a drágaköveket, a virágokat, a halakat, a madarakat, a földi állatokat, az évszakokat, a vadászat és a madarászat multságait. A száztizenkét versszakból álló *Egy csudálatos ének* is a katalógusverssek közé tartozik, csak hogy a téma ezúttal nem természeti, hanem természetfeletti. A költemény különleges, szinte félisteni képességekkel megáldott mitikus harcosok felsorolása. Ezek a mesébe illő hősök valamennyien emberfeletti lények, akik azonban a való világban, a szinte térképészeti pontossággal megjelenített földgolyó különböző tájain élnek. A vers fiktív elemei tehát a valóságot értelmezik; afféle *Theatrum mundi*ként a földrajzi értelemben megismerhető világ egészét igyekeznek átfogni, ábrázolni és mintegy modellezni.

Mintha egy glóbuszt pörgetne ide-oda a kéz, a tekintet pedig képzeletben bejárna az egész földtekét: Magyarországról indulva hirtelen Scythiában, a magyarok legendás őshazájában terem, majd váratlan és valószerűtlen ugrásokkal a négy világrész ismert és alig ismert országait keresi fel. Több mint negyven ország közt eljut Moszkvába, Izlandra, Grönlandra, a Baltikumba, Perzsiába, Indiába és Kínába, Észak- és Dél-Amerikába, sőt még a csendes-óceáni Molukkaszigetekre is. Utolsó állomása Adaea „szép országa”, a legendás Hadiyya, vagyis Etiópia, melyet a földi paradicsommal azonosít.

Esterházy Pál verséről húsz évvel ezelőtt készült az eddigi egyetlen tanulmány, amely a 17. századi magyar epikus költészet hagyományaiból kiindulva magyarázta azt. Az elemzés meggyőző szövegpárhuzamokkal derítette fel a mű bizonyos részleteinek eposzi forrásait. Kevésbé sikerültek azok a találgatások, amelyek egyes hősszereplőkben a kor magyar hírességeit, Zrínyi Miklóst, Zrínyi Pétert, Esterházy Lászlót, illetve magát a versszerzőt vélték felismerni. A vers hősköltészeti karaktere amúgy is kézenfekvő, hiszen a világ minden részén harcoló mitikus vitézeket gyakran ismétlődő, állandó jelzők jellemzik, és mesés ellenfeleik erejének felnagyítása révén maguk a hősök is óriásokká növekszenek: „az eget ezek mérik”. Végül, de nem utolsósorban eposzi természetű a költemény műfaja, a katalógus. Csak hogy a szokványos enumeratiókkal szemben ez a mű egyetemes, a világ egészét felölelő katalógus.

Joggal merül föl a kérdés: vajon milyen forrásokat használt Esterházy Pál a költemény megírásakor? Bizonyos, hogy a vers nem pusztán a merészen csa-

pongó fantázia szülötte, ám az is kétségtelen, hogy magyar vonatkozásokban gazdag, egyénien megformált kompozíció. Sajnos a mű közvetlen szövegelő-ményét egyelőre nem ismerjük. Ifjúkori alkotásról lévén szó, feltétlenül szóba jöhetnek a nagyszombati és grazi jezsuita tanintézetekben használt földrajz-könyvek, térképek, *Mappa Mundik*. Közvetlenül mégsem meríthetett ezekből, mivel az egykorú jezsuita földrajztudomány magas színvonalú ismereteket közölt, és igyekezett levetkezni a középkorias szemlélet béklyóit, márpedig Esterházy verse ennek az ellenkezőjéről tanúskodik: rendszertelen összevisszaságban sorolja fel a világ részeit, és a földrajzi mítoszoktól nemigen tartózkodik.

Noha a kor térképészete gyorsan fejlődött, mégsem szakított mindenestül a mitikus geográfia régi hagyományaival. Ezek a tradíciók továbbéltek, sőt felerősödtek az egyre művészebb kivitelű atlaszok dekoratív elemein. Mercator és Ortelius új kiadású, illusztrált mappái rendkívül népszerűek voltak. Ezekben előszeretettel ábrázolták a megszemélyesített szeleket, az elemeket, a világcsodákat, a perszonifikált bolygókat, valamint az évszakokat. Más térképeken feltűntek a távoli világrészek jellegzetes öltözetű lakosai, uralkodói, a történelem nagyjai, például a római császárok, valamint a négy világtáj megszemélyesítései. Ez utóbbiakat többnyire a tájegység tipikus állatain, tevén vagy krokodilon ülve ábrázolták. Claes Janszoon Visscher *Nova Totius Terrarum Orbis Geographica* című, 1652-ben kiadott világtérképén az Amerikát megtestesítő indián figura egy igen különlegesnek számító állaton, tatun (armadillón) lovagol. Ezt a képet Esterházy Pál is ismerte, mivel birtokában volt a térképillusztáció előzményeül szolgáló rézmetszet (Marten de Vos antwerpeni festő rajzának reprodukciója), amely ma is a fraknói Esterházy-gyűjteményben van. Hasonló allegorikus ábrázolásokat a bécsi Hofburg gyűjteményeiben mindenképp látnia kellett az ifjú Esterházy Pálnak. Távoli földrészek tárgyi emlékeit és egzotikus tárgyú műalkotásokat csodálhatott meg akkor is, amikor németországi utazása során 1653-ban – sógorával, Nádasdy Ferencsel, a híres műgyűjtővel együtt – a bajor választófejedelemnél vendégeskedett Münchenben.

Köztudomású, hogy az Esterházy által meglátogatott nagy osztrák és bajor műgyűjtemények jelentősen különböztek a mai múzeumoktól. Nemcsak műtárgyakat őriztek bennük, hanem az élettelen és élő természet múltját és jelenét teljességében reprezentáló tárgyakat, ásványokat, fossziliákat, régészeti leleteket, valamint az emberi kéz és szellem legkülönbözőbb régi és új alkotásait, antik szobrokat, pénzeket, képeket, aranyból, ezüstből, drágakövekből, elefántcsontból és más értékes anyagokból készült kincseket, könyveket, valamint fegyvereket, műszereket, órákat és más automata gépezeteket. A gyűjtemény szerves részét képezte a flórát és faunát bemutató kert és az állatsereglet is. A kozmosz egészét mikrokozmoszként magába sűrítő gyűjteményeket a 16. század közepétől fogva Kunstkammerként emlegették. Ilyen, a kor ízlése és mértéke szerint is fejedelmi igényű csodakabinetet rendezett be Esterházy Pál a fraknói várban. A részben még ma is *in situ* létező műtárgyegyüttes minden vonatkozásban magán viseli a Kunstkammer jellegzetességeit, elegendő most a finoman megmunkált kőzetek-

ből, valamint a természeti ritkaságokból álló kollekcióra, vagy az igazi különlegességnek számító önjáró Bacchus-automatára gondolni. A Budapestre került Esterházy-kincstár világhírű darabjai egykor szintén a fraknói Kunstkammer féltve őrzött darabjai voltak. Számos jellegzetes tárgy között érdemes felfigyelni a gyöngyházkagylóból készült serlegre, a strucctojás felhasználásával kialakított asztaldíszre, és különösen a bányászjeleneteket ábrázoló díszerlegre, amely a felszínre hozott érc megtisztításának, vagyis a természeti kincsek megnevesítésének, *naturalia* és *artificialia* összekapcsolódásának folyamatát, a Kunstkammer szellemiségének lényegét érzékelteti.

Élete végén, 1695-ben írta Esterházy: „Habeo etiam aliquas raritates, uti dicitur Cabinetum, seu Kunstkammer...” Ám az európai műgyűjtemények divatos rendezőelvét, a Kunstkammer ideológiáját nyilvánvalóan már ifjúkorában magáévá tette. Az *Egy csudálatos ének* számos vonatkozása erről tanúskodik. A katalógusvers fentebb már említett műfaja nemcsak epikus kontextusba illeszkedik, hanem – magától értetődően – a Kunstkammer fogalomkörébe is. Noha a vers *históriaként* határozza meg önmagát, összefüggő történetként mégsem értelmezhető. A benne megnyilvánuló historikum nem egyedi események sora, hanem kozmikus fejlődéstörténet: térben és időben lépcsőről lépcsőre haladva, fokozatosan regisztrálja a természetben lezajló változásokat. Ebben az értelemben egy egyetemes Kunstkammer katalógusa. Tudjuk, divat volt ekkoriban a világot Isten Kunstkammerének nevezni.

Szorosan ide kapcsolódik a költemény címe is. A „csudálatos” szó annyit tesz: ’szép’, ’gyönyörű’, ’csodálatra méltó’, de ezúttal nyilvánvalóan azt is jelenti, hogy ’csodákban gazdag’, ’csodákkal teli’, ’csodákról szóló’ (és persze azt is, hogy csodák történnek benne: a katonák rendkívüli ereje legyőzi a legfélelmetesebb ellenséget is). Márpedig az ideális Kunstkammer legszembetűnőbb vonása a természeti csodák bőséges készlete: egzotikus növények maradványai, kihalt állatok fossziliái, sosem látott távoli lények, például tatuk preparátumai, az unikornis szarvának vélt narválagyar, gyűjtőnevükön nevezve mindezeket: *mirabilia*. Hasonló természeti csodákat vonultat fel a vers a mitikus hősök ellenfeleiként. Az egyik harcos rendkívüli erejét az jellemzi, hogy a márványt is képes elemészteni. A másik vitézzel nemes drágakincsek, *drágakövek* tárházában találkozzunk. A hősök madarakat, szörnyű vadállatokat, medvét, oroszlánt, elefántot, tigrist, vad bikát vernek agyon. *Csudáknak* nevezett „undok krokodilusokkal”, áspiskígyókkal, viperákkal, bálnákkal bocsátkoznak küzdelemben. Egyikükről megtudhatjuk, hogy „volt már közi sok vadakkal, / Sőt rettentő állatokkal, / Vívott tengeri halakkal, / Rettenetes cethalakkal”. Olyan hős is akad, aki Scythiában egy olyan „földi csudát..., csuda állatot” pusztít el, amelynek „Hossza száz araszni vala, / Széli kilenc réfní vala”. Mérges sárkányokkal is szembekerül némelyikük, sőt, olykor démonokkal, lidércekkel is: „Mondom, bizony Fúriákkal, / Avagy inkább Hárpiákkal, / Kegyetlenkedett Párkákkal, / Egyszersmind száz boszorkánnyal.” A harcosok végezetül a monstrumokkal egy sorban említett „pogányokkal” (értsd: a törökkel) is véres harcokat vívnak.

Mintha a négy világtáj csodás faunáját, különös lényeit ábrázoló népszerű kabinetképeket szemlélnénk, egy „Kunstkammerschrank” díszítményeit, azt a műfajt, amelynek talán leginkább kvalitásos reprezentánsa Jan van Kessel – Esterházy versével közel egykorú – festményciklusa a müncheni Alte Pinakothekben. A Kunstkammerhez kapcsolódó spekulációknak megfelelően Esterházynál is minden felbukkanó lény valóságos csoda, természeti különlegesség, avagy eltorzulás. Horst Bredekamp megállapítása szerint „e rendhagyó esetekben egyfajta fejlődés utáni vágy ölt testet... s még ha az eredmény torzszülött is, az idő és a véletlen összjátékában megmutatkozik az evolúció lehetősége”.

Az „Isten laboratóriumából” előkerülő szörnyek, kuriózumok és csudák kusza kavalkádját sajátos perspektívából ábrázolja a költemény. Érdeemes ebből a szempontból különös figyelemmel olvasni a vers elejét és végét. Kezdjük a legvégén. A képzeletbeli világutazás végpontja Adaea, „Világnak legszebb országa, / Az földnek paradicsoma”. A Föld egyik végén fekvő ország pontos holléte úgymond felfedhetetlen titok, mégis nyilvánvaló, hogy Etiópiáról van szó, amelyet a 16. században János papkirály titokzatos birodalmával és a földi paradicsommal hoztak összefüggésbe. Francisco Alvares etiópai portugál követ 1540-ben megjelent úti beszámolójából ismerte meg a világ Zar’a Ya’kob etióp király és a pogány dél-etiópai hercegnő, Elèni házasságának épületes történetét. Az 1522-ben elhunyt királyné, akit Esterházy verse Adaea királynéként emleget, az etióp történelem kimagasló alakja volt. Uralkodása egyesítette Hadiyyát és Etiópiát. A béke és virágzás kora volt ez az afrikai birodalomban, amikor a pogányok és a keresztények nyugalomban éltek együtt. Esterházy Pál szerint ezen a helyen mindenki erényes és kegyes, ám az Istent „sokféleképpen hiszik”. Erre a történetre vetíti rá a János pap országát, a napkeleti keresztény papkirály koronáját, udvartartását, oszlopos palotáját bemutató Európa-szerte ismert középkori legendát, amelynek egyébként 16. századi magyar verses feldolgozása is ismeretes.

A vers világában ez az ország a paradicsomkert, a maga tökéletességében és harmóniájában képviseli az isteni alkotóerőt. A teremtés legrejtettebb titkai, a repülés, a magnetizmus, a szelek és a vulkánok mechanizmusa, a halmazállapotváltozások mind-mind a világ eredeti tökéletességét jellemző titkok és csodák. A földtekén szétszóródott valamennyi hősnek ez a „kincses, gazdag ország” az igazi hazája: „Midőn ez országban vannak, / Kevés ideig mulatnak, / Egymással szépen vigadnak, / Kedvesen is barátkoznak. // De mihelt onnét kijutnak, / Csuda dolog, mint változnak, / Mindent ők öszverontanak, / Egymással is megharcolnak.” Ez annyit tesz, hogy a mű végén feltáruló paradicsomkertből visszatekintve maga a létező világ monstrumok és rút fenevadak birodalmának látszik. A hős feladata megküzdeni ezekkel.

A költemény elejéről nézve a földkerekség egészen heroikus küzdelem folyik. Ebben az értelemben az *Egy csudálatos ének* valóban epikus ihletésű szöveg. Egyszersmind pontosan követi a Kunstkammer elméletének az emberi alkotóerőre és annak produktumaira, az *arsra* és az *artificialiára* vonatkozó elgondolásait. Sajátos aspektusa ennek a teóriának, hogy dinamikusan összekapcsolja a

művészetet és a természetet. Ezt az evolúciót utánzó kreatív folyamatot a természeti tárgyakat megmunkáló és kiegészítő *artifactum*okon – például az Esterházy-kincstár legszebb darabjain – a gyakorlatban is megcsodálhatjuk. Esterházy Pál versében csupán egyetlen olyan hős szerepel, aki emberfeletti erején túl művészi erényekkel is fel van ruházva, Mars isten mellett a Múzsák is kedvelik őt. Ez a figura magyar, és költészettel is foglalkozik. Lehetséges, hogy valós személy ihlette, lehet, hogy nem. Ennél lényegesebb dolog az, hogy művészi alkata sajátosan értelmezi azt a küzdelmet, amelyről a vers többi részében is olvashatunk. Ez a hős a természet negatív torzulásainak inverziója: maga is csuda, és rendelkezik a természeti csodák, az oroszlán, a vadkecske, a dühös medve tulajdonságaival. Ugyanez a többiekéről is elmondható: szarvashoz, saskeselyűhöz, vad farkashoz hasonlatosak, akiknek láttán „az természet iszonyodik”.

Ez a heroikus szemlélet kétségkívül magyar sajátosság. A hősök leggyakrabban oroszlánokkal és sárkányokkal viaskodnak itt, miként a hősök legnagyobbika, Herkules. Talán nem merészség feltételezni, hogy a török elleni küzdelmet nemzeti és családi elhivatottságnak tekintő Esterházy Pál ebben a művében a Herkules-toposzt használja fel, amelyet már a 15. századtól fogva gyakran rászabtak az oszmánok ellen harcoló magyarokra. Az irodalomtörténet kimutatta, hogy „a *Hercules Hungaricus*-toposz kisugárzása olyan erős lehetett, hogy győzelme után Szolimán sem nyugodott, amíg Konstantinápolyba nem szállíttatta a budai vár három Herkules-szobrát, és leláncolva [!] fel nem állíttatta őket Theodosius császár sírjánál”. Idős korában Esterházy Pál is állíttatott egy szobrot, mégpedig saját magának. Ez a különleges lovas szobor törökverő hősként ábrázolja a megrendelőt. Izgalmas kérdés, hogy a fejedelmi reprezentációba illő alkotást miért a fraknoi vár udvarán, zárt térben állíttatta fel Esterházy. A választ részben a most tárgyalt ifjúkori költemény, részben pedig a várkapu meghökkenítő dekóruma, egy krokodil preparátuma adja meg. A szoboralak és a krokodil fenyegetően fordulnak kifelé, szembe a feltételezett török támadókkal. Egy másik nézőpontból ez a látvány mégsem riasztó, inkább bizarr. Egy krokodil látható, amely leginkább kíváncsiságot kelt, aztán egy lovát ugrató hős, aki vaskos falak közé van zárva. Tudjuk, hogy Fraknó Esterházy Kunstkammere volt. A krokodil egyértelműen ezt jelzi. A fenevadról a tekintet azonnal a csodakabinet hősi pózban ábrázolt tulajdonosára siklik. Képi metafora ez. Annyit jelent, hogy a vár ura olyan műgyűjtő, aki hősi erényekkel büszkélkedhet. Esterházy számára az ország felszabadításának ügye nem sokban különbözött a világ szerkezetének kreatív tanulmányozásától egy Kunstkammer laboratóriumában.

Az ifjú korában alkotott költemény hősei szintén egy ideális Kunstkammer terében mozognak. Herkulesi munkát végeznek azáltal, hogy fokozatos és állandó küzdelemben állnak a természet torzulásaival. A reneszánsz festészet egyik ismert képtípusa Herkulesként mutatja be a műgyűjtőt, olyan hősként, aki az erény és a művészet pártolásával a *virtus* és *voluptas* válaszüttján álló antik hősöt utánozza. A vers legelején megjelenő magyar hős tehát olyan költő és művész, aki helyreállítja a természet és az ország eredeti, paradicsomi állapotát.

KÉT ELFELEJTETT RÉGI LEVÉL

(Medgyesi Pál 1638-ban)

Bár már Beke Antal¹ kivonatokat közölt az alábbi levelekből, Szentiványi Róbert pedig – igaz meglehetősen rejtőzködő címmel² és a jegyzetek teljes mellőzésével – teljes terjedelmükben közzétette szövegüket, a későbbiekben magának Szentiványinak egy újabb közleménye³ alapján csupán az RMNY-csoport munkatársai hasznosították a bennük foglaltakat, amikor az 1637–1638-ban Lőcsén és Bártfán megjelent kalendáriumok kérdését tisztázták. Egyáltalán nem hivatkoznak szövegeikre ugyanakkor a Medgyesi életútjával foglalkozó írások vagy a 17. századi felekezeti viszonyokat érintő tanulmányok. A legbeszédesebbnek talán azt tarthatjuk, hogy a filológiaiilag leginkább megmunkáltak közül is csupán a Beke-felé regesztrumról tud Esze Tamás korszakos jelentőségű tanulmánya,⁴ a Medgyesi-életút korai szakaszáról is sok új dokumentumot megszólaltató Herepei-dolgozat⁵ pedig egyáltalán nem is említi. Rövid tanulmányunkban, illetőleg a levelekhez fűzött jegyzetekben a teljességre egyelőre nem törekedve próbáljuk meg kidomborítani e levelek fontosságát.⁶

Mint gyors átfutásukból is kiderülhet, a két dokumentumot nem véletlenül őrzi egymás mellett a gyulafehérvári káptalannak a Batthyáneumban található levéltára,⁷ hiszen az első, Medgyesi 1638. szeptember 21-én kelt írása a másodiknak afféle kísérőleveleként érkezett a fejedelemhez. Ez utóbbi megfogalmazója az a Serédi János, akiről jó néhány adatot sikerült összegyűjtenie Zoványi lexikonának⁸ is. Az itt leírtak szerint már peregrinációja előtt rektor volt Bártfán, 1624–

¹ BEKE Antal, *A gyulafehérvári káptalan levéltára Gyulafehérvárott*, Történelmi Társ., 1895, 428.

² SZENTIVÁNYI Róbert, *Két régi levél*, Közművelődés, 1911, 32, 5–6.

³ SZENTIVÁNYI Róbert, *Az 1638-iki bártfai kalendárium*, Erdélyi Múzeum, VII(1912), 193.

⁴ ESZE Tamás, *A Magyar Praxis Pietatis*, Könyv és Könyvtár, 1963, 62.

⁵ HEREPEI János, *Adatok Medgyesi Pál életéhez*, in *Uő, Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, 1965, 367–400. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1.)

⁶ A fentiekben elmondottak alapján ugyanakkor indokoltnak láttuk, hogy itt a levelek átírt szövegét közöljük, a latin részletek magyar fordítása szögletes zárójelben szerepel.

⁷ Gyulafehérvári Batthyáneum Káptalan levéltára VIII.1548, 1549.

⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Budapest, 1977, 540.

1626 között Wittenbergben tanult és Balthasar Meisnernél⁹ disputált, hazatérése után előbb Nagysároson, majd Eperjesen lett az iskola rektora, 1638-tól 1656 után bekövetkezett haláláig pedig különböző városi hivatalokat töltött be. Zoványi megemlíti még, hogy üdvözlő verset írt Madarász Mártonnak Balthasar Meisner fordításaként megjelentetett, evangélikus postillákat és elmélkedéseket tartalmazó kötetéhez, s az RMNY ezenkívül regisztrálja azt is, hogy az 1645-ben napvilágot látott löcsei énekeskönyvben olvasható a *Jézus a keresztfán függvén* kezdetű, németből fordított éneke is.¹⁰

Mivel Medgyesihez fűződő kapcsolataira még visszatérünk, talán ennyi elegendő a szereplők bemutatásából, s rátérhetünk a tanulságok sorra vételére. Az első a *Praxis pietatis* fordításán már túllévő Medgyesinek a több szempontból döntő 1638-as esztendő egyházpolitikai küzdelmeiben játszott szerepére vonatkozik, amiről nagyon különböző vélemények olvashatók a szakirodalomban, még akkor is, ha Makkai Lászlónak nyilvánvalóan ideologikus és roppant leegyszerűsítő megfogalmazásaitól eltekintünk.¹¹ A vélemények kavalkádjának aprólékos felidézése helyett¹² azt az egy mozzanatot hangsúlyoznánk, hogy a Medgyesivel foglalkozó írásokból mintha teljességgel hiányozna 1638 két nagyon fontos eseményének, Tolnai Dali Jánosék fellépésének és a dési komplanációnak az együttes szemlélete. Még a legárnyaltabban közelítő Nagy Gézánál¹³ is az események egymás mellett kezelése dominál, Medgyesi sorainak pedig éppen az a legfontosabb újdonsága, hogy a puritánok ellenében először fellépő debreceni zsinat előestéjén a városban tartózkodva kijelenti: pusztán emiatt nem jött volna át Váradról az összejövetel helyszínére, s hogy meg sem várja annak kezdetét. Ez akkor is roppant informatív, ha a fejedelemnek szóló sorok között taktikai megfontolásokat is joggal keresünk, hiszen Miskolczi Csulyak István ez év novemberében a

⁹ Éppen Meisner (1587–1626) pályájának csúcán. Az orthodoxia oszlopa már 1619-ben publikálta legfontosabb, szocinianizmust cáfoló művét (*Brevis consideratio theologiae photinianae*). Thurzó nádorral és körével való kapcsolatairól, Pázmány Kalauzának Balduin-befejezte cáfolatáról ld. *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem*, sajtó alá rendezte DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsanna, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1989 (Fontes Rerum Scholasticarum I.) vonatkozó leveleit, jegyzeteit.

¹⁰ RMNY 1894, 2532(2). A 17. században született gyülekezeti énekek legsikerültebbjei közt tartja számon HUBERT Gabriella, *Kánonképzés a gyülekezeti énekköltészetben* című tanulmánya, in *A magyar irodalom története*, I. *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, 2007, 387. *Krisztus halál fogságába* című verse mellett az 1629–37 között megjelent közös protestáns énekeskönyv lehetséges szerkesztősege is fölmerült. ld. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, 2004, 15, 302 stb. (Historia Litteraria)

¹¹ MAKKAI László, *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, Budapest, 1952, 64.

¹² A szakirodalomról tárgyszerű áttekintés: LUFFY Katalin, *Medgyesi Pál és a magyar puritanizmus. Historiográfia a kezdetektől az 1980-as évekig*, in *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás és GYÖRI L. János, Debrecen, 2008, 15–31.

¹³ NAGY Géza, *A református egyház története (1608–1715)*, I., Máriabesnyő–Gödöllő, 2008, 152–153.

fejedelemhez írott leveléből ki is derül, hogy végül jelen volt a zsinaton.¹⁴ Egyáltalán nem kizárt persze, hogy a lényegét ez alkalommal is Zoványi ragadta meg, amikor így ír a zsinatról és résztvevőiről: „Ott volt köztük Medgyesi Pál is, aki ez alkalommal még aligha kelt védelmőkre Tolnaiéknak, hiszen maga sem tudhatta, mint ahogy nem tudta a többi zsinati atya sem, hogy mi a céljuk, mi a tervük a megszabandóknak.”¹⁵

Annál bizonyosabbnak látszik ugyanakkor, hogy a szombatosság tekintetében megszépíti a helyzetet Nagy Géza, amikor arról ír, hogy a Váradról Gelei sürgetésére Gyulafehérvárra behívott Medgyesi udvari lelkészként „részt vesz ugyan a bebörtönzött szombatosok lelki gondozásában, de anélkül, hogy az erőszakos térítésnek e sajátos módszerét helyeselné.”¹⁶

Ilyen mozzanatokat keresve talán gondolhatunk valamiféle sajnálatra, amikor a Váradra hurcolt, s ott börtönben sínylődő székelyföldi szombatosokat szegénynek nevezi, de a szórend inkább anyagi helyzetükre, fizikai állapotukra vonatkoztatja e jelzőt. Bárhogyan is, a levél folytatásában leírt dajkálkodás bizony semmiben sem tér el a más helyütt alkalmazott, s Nagy Géza által sajátosnak nevezett módszerektől, s az elszánt térítő szándékról tanúskodik a fáradhatatlanul végzett buzgólkodást emlegető, s a várbeli prédikátor kevésbé hatékony munkálkodását lesajnáló dicsekvés a maga sikerével. Mindez élesebb megvilágításba helyezi azokat a forrásokat, amelyekből már eddig is kiolvashatók voltak a térítési eltökéltség jelei, s amelyek ki is egészítik a levél állításait. A Medgyesitől oly sokat merítő Szalárdi, miután elmondta, hogy százas vagy százötvenes csoportokban vitték a megszentenciázottakat különböző helyekre, a Váradra kerültekről a nap pontos megjelölésével a következőket írja: „Azmint azon esztendőben die 24. Septembris Medgyesi Pál, akkor már fejedelem udvari prédikátora, azelőtt ugyan váradi prédikátor, harmincötet keresztelt vala meg benne.”¹⁷

Talán nem fölösleges itt azt is emlékezetbe idéznünk, hogy Geleji püspök Dés előtt sokat panaszkodik leveleiben megromlott egészségére és túlterheltségére, s így bizony olvastukkor még az is fölmerülhet, hogy nem Medgyesi volt-e a dési „intézkedéscsomag” legfőbb motorja. A dési határozatok végrehajtása számtalan újabb feladatot rótt a kálvinista lelkészekre, s ezt is enyhítenie kellett a tanulmányait csak hat éve befejezett, a püspöknél jóval fiatalabb, Nagyváradon szolgáló Medgyesi udvari prédikátorra történő kinevezésének.¹⁸ A Serédi levelé-

¹⁴ Idézi: ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest, 1911, 34.

¹⁵ ZOVÁNYI, i. m., 34.

¹⁶ NAGY Géza, i. m., I, 152.

¹⁷ SZALÁRDI János, *Siralmas magyar krónika*, kiad. SZAKÁLY Ferenc, Budapest, 1980, 193. (Bibliotheca historica)

¹⁸ Ez a lehetőség már korábban is fölmerült a szakirodalomban, de jóval korábbi időpontra, 1635-re vonatkoztatva. Ezt joggal cáfolta HEREPEI (i. m., 377–378.), ám kevésbé tűnik meggyőzőnek álláspontja 1638-ra, hiszen az aligha volt akadály, hogy júliusban még csak negyedéve volt udvari prédikátor. E felfogás háttere az az elképzelés, hogy a puritánus Medgyesi „dogmáktól mentes felfogású” volt. Erra az alábbiakban még visszatérünk.

ben foglaltak mindenesetre összhangban vannak Herepeinek azzal az adatával,¹⁹ hogy a kolozsvári számadáskönyvek szerint már 1638 máciusában Gyulafehérvárra ment, hiszen az eperjesi levélíró sajnálatosnak tartja, hogy Váradról távozta óta hosszabb ideje nem kapott hírt egykori tanítványáról, és örvendezik a mostanában vett életjelnek. Ebben az összefüggésben persze azt is beszédesnek tartjuk, hogy láthatóan igenli az antitrinitáriusokról a legtájékozottabb wittenbergi professzoroktól és -ból merítő, s rendkívül határozottan nyilatkozó Serédi levelének a szentháromság-tagadókra vonatkozó részleteit is. Gyanítható persze, hogy a felvidéki evangélikusok támogatása volt ezekben a sorokban a legbecsesebb, hiszen nem valószínű, hogy ne lett volna tisztában azzal, hogy a Serédi-level dogmatikai fejtegetései egyáltalán nem jelentettek újdonságot Gyulafehérvárott. Hogy csak a legfontosabb mozzanatot említsük: az általa felsorolt szerzők és művek közül a legteljesebből, Johann Volkel *De vera religione* című munkájáról, amelyet Johann Crell *De Deo et eius attributis* című értekezése vezetett be, már 1635-ben elkészült itt Alsted cáfolóirata, amelynek kiadása csak a nyomdai nehézségek miatt halasztódott 1641-re.²⁰ Az mindenesetre érdekes, hogy a Beke Dániel unitárius püspök által kényszerűen megfogalmazott hitvallással indítja gondolatmenetét, amit talán Medgyesitől sem függetlenül ismer, s jól értesültségre vall, hogy tud egy nagyon friss eseményről, a lengyelországi antitrinitáriusok híres rakóvi iskolájának bezárásáról.²¹ A Dávid Ferencet ilyen összefüggésben említő fejtegetés, amely nem is látszik tudni arról, hogy ő és követői a megidézett szociniánus szerzők álláspontjánál jóval radikálisabb nézeteket vallottak, akár tájékoztatlan-ságból, akár taktikai megfontolásokból, de azok megerősítéseként hathatott Erdélyben, akik szerint nem szükséges a finom különbségek hüvelyezése, hiszen a szentháromság-tagadók egyöntetűen elítélendők.

Medgyesi részletes reflexiókat persze nem közöl, ám a szombatosokhoz, illetőleg az unitáriusokhoz fűződő, általunk ecsetelt viszonyulás egyáltalán nem lenne meglepő. A kora újkori heterodox mozgalmak történetéből példák sorozatát lehetne idézni arra, hogy az egyes felekezetek keretében jelentkező kegyességet építő megújulási törekvésekben korántsem keletkezik automatikusan szimpátia egy másik felekezet kitaszítottja vagy elítélőjei iránt. Éppen ellenkezőleg, az ilyen törekvések bajnokai a legtöbb esetben egy friss és elhasználatlan igazság letéteményeseiként fellépve úgy gondolják, hogy őszintébb és el nem koptatott kegyességükkel arra is alkalmasabbak a begyepesedett ortodoxoknál, hogy hatékonyan küzdjenek meg a másutt jelentkező elfogadhatatlan dogmatikai nézetekkel, sőt nem egy esetben éppen ezzel a képesességükkel indokolják létüket. Természetesen nem azt állítjuk, hogy Medgyesi szövegeiben kitapintható egy ilyen részlete-

¹⁹ HEREPEI, *i. m.*, 373

²⁰ RMNY 1877. Itt V. Ecsedy Judit eredményei alapján a megjelenés körülményeinek tisztázása mellett tájékoztatást kapunk a Bisterfeld által megfogalmazott további vitairatról is.

²¹ A szejm katolikus többségű szenátusa mondvacsinált ürüggyel bezáratta a nem csupán antitrinitárius diákokat vonzó akadémiát, amely Rakówt a lengyel Athénként Dél-Lengyelország egyik szellemi központjává tette. Elrendelték a nyomda megsemmisítését is.

sen kidolgozott argumentáció, de azt igen, hogy ezt a szempontot érdemes figyelembe venni megnyilatkozásai értelmezésekor. Ezt még akkor is érdemes megtennünk, ha esetünkben unitáriusokról van szó, azaz olyan csoportosulásról, amelyet a nagy európai felekezetek mindegyike kirekesztett a corpus christianorumból, s folyamatosan erre kaptak ösztönzést Nyugatról az erdélyi reformátusok is.

Mivel a további kérdéskörökben levélíróinktól inkább frappáns, szentenciózus véleményeket olvashatunk, mintsem részletesebb gondolatmeneteket, ezek értelmezését a jegyzetekben próbáljuk elősegíteni. Ugyanakkor föltétlenül kiemelésre méltó, hogy a felvidéki evangélikusoknak ez a nem jelentéktelen, széleskörű kapcsolatrendszerrel rendelkező s jól informált képviselője a nyilvánvaló mindennapos együttműködésről tanúskodva a legnagyobb természetességgel adja elő közös ügyként a felvidéki vallási viszonyokra vonatkozó megállapításait. Az együttműködés jegyében még arra is jogot formál, hogy egykori tanítványán keresztül figyelmeztesse a gyulafehérváriakat egy súlyosnak vélt dogmatikai bakirra: a katolikusoknak tett engedményben gyanúsnak vélt helyet keres ki Keresztúri Pálnak a fejedelmi ifjakat megszólaltató híres művéből. Kimódolt okoskodását olvasva azonban mi meg talán arra gyanakodhatunk, hogy valójában a rendíthetetlen hithűség kinyilvánításáról van szó, annak látványos kinyilvánításáról, hogy evangélikus létére egy cseppnyi engedményt sem hajlandó tenni a katolikusoknak, sőt hitbeli szövetségeseit is igyekszik megóvni tőlük.

*

1. Medgyesi Pál I. Rákóczi Györgynek, Debrecen, 1638. szeptember 21.

Illustrissime ac celsissime Princeps et Domine, Domine mihi clementissime, fidelium meorum servitiorum praemissa.

Az úr isten Nagyságodat asszonyunkkal ő nagyságával és az urakkal kívánatos jó egészséggel minden kívánságos jókkal áldja.

Kegyelmes Uram, akarám Nagyságodnak néminemű dolgainkat alázatossan jelenteni. Az váradi sidózó szegény székegyeket én felette nagy tudatlanságba találtam, azokkal senki nem dajkálkodott, hanem elvégtére az várbeli praedicátor Uram tanította egy néhányát az Credóra és az Miatyánkra meg. Én azért mihelyt hozzájuk érkeztem, egész reggeltől fogva délig, néha tíz óráig inkább minden nap közöttök voltam, mind hogy többire mind betegen találtam őket. Az keresztségre szükséges artuculusokat az ő elméjekhez illendő hat vagy hét rövid kérdésekbe és feleletekbe foglaltam, és nagy részént immár meg is tanulták. Negyed napot vetettünk kapitány uram ő kegyelmével nekik, hogy az idő alatt jól megtanulván, mindjárt megkereszteltessenek, és az Nagyságod kegyelmes condonációja szerint elbocsátassanak. Jövék az idő alatt Debrecenbe által szükséges dolgaimér, s itt való püspök uramnak is hivataljára. Ezre huius mensis, azaz a holnapra szeredára ő kegyelme az senior uraimékat mind az Tiszán túl, mind az innen valókat néminemű mostan érkezett nehéz dolgok végett convocálja. Úgy vagyon, hogy én

csak azért által nem jöttem volna, és az ő kegyelmek synatját nem is várom meg, hanem mentül hamarébb Váradra ismét vissza menvén az sidózók keresztségekre praefixált napra Fejérvárra sietek tisztetre haza menni. Debrecenbe midőn jövék (?), az útban találának ez levéllel, mellyet írt az eperjesi régi mester, quondam nekem Bártphán paedagogusom, aki dolgok felől írjon, itilém, hogy Nagyságodnak is méltó tudtára adnom. Ugyan maga levelét küldöm Nagyságodnak, az mivel Keresztesi Uramat az Lactens Christianusban eximinája, én egy elsőben nem hittem, hanem nálam lévén egy pagina 104. találtam föl, ő kegyelmének nem árt hírré tenni. Az jó Isten Nagyságodat Asszonyunkkal ő nagyságával és az urakkal sok esztendeig jó egészségben tartsa és éltesse, nevének dicsőretire és szegény hazánknak megmaradására.

Debrecini 21 Septembris A 1638.²²

Illustrissimi celsitudinis Vestrae

Servus fidelissimus

Paulus Medgyesi mp

A levél címzése: *Illustrissimo et Celsissimo Domino, Domino Georio Rakoci, Domino et Principi Transylvaniae Partium Regni Hungariae Domino et Siculorum Comiti etc. Domino Domino mihi Clementissimo*

2. Serédi János Medgyesi Pálnak. [Bártfa], 1638. szept. 15.

Salutem plurimam affluentia benedictionis divinae in omnibus optabilibus cumulatissimo reverendae dominationi vestrae precatus officio et studia debita commendo.

Admodum Reverende et Clarissime Domine, amice et fautor multis nominibus honorande.

Régtől fogva kívántam ugyan kegyelmednek írni, de vagy az alkalmatosság nem hozta, vagy egyéb foglalatosságim azt is elfogták előlem. Úgy tetszik, Kegyelmednek utolsó levelét Váradról vöttem vala egy felküldött deák által, kinek az sokadalombeli soknemű distractiókban nem is szolgálhattam plenarie kívánsága szerint. Annak utána hallottam kegyelmed változását és bodogtalan állapotját is, hogy szerelmes felessége jelen nem létében megholt volna.²³ Bizony gyakorta reá igazodik, hogy *omnis mutatio periculosa* [minden változás veszélyes]. De mit mondjunk, Uram? *Sine Dei permissu ne quidem capillus nobis decidere potest. Ita domino placuit* [Isten akarata nélkül egy hajszál sem esik le fejünkről. Így tetszett Istennek], aki sokképpen szokta az ő hiveit megkésértetni *in fide, spe, pati-*

²² A korabeli postálkodáshoz: Serédi hat nappal korábban, Bártfán kelt levelét ő már ekkor továbbküldheti!

²³ Ez tehát valamikor 1638 márciusa után történhetett. CSÁSZÁR Károly, *Medgyesi Pál élete és működése*, Budapest, 1911, 41. helyesen ezt az időpontot adta meg, míg HERPEI, I. m., 374. e mostani adat szerint téves megfontolásból 1639-re gondolt.

entia, invocationis studio et fervore [hitben , reményben és türelemben, továbbá imádásának gyakoriságában és buzgóságában], e mellett amaz szó is sequere me [kövess engem] igen hatható az egyházi szolgálknál, de mind nagyobb vigasztalásunk ez, hogy tudjuk nem csak az Isten akaratjából lenni magunknak és a mieinknek halálát, hanem hogy tudjuk hova löttének vagy mennek ez árnyék és nyavalyákkal, szüntelen nyughatatlansággal teli világnak szállásából, tudniillik Istenhez, boldog helyre és örök öröme etc. et quod quiescant a laboribus suis, [hogy megpihenjenek munkálkodásuktól] és hogy mi is utánok menendők vagyunk et simul videbimus et celebremus Deum, summum et ineffabile bonum et interim [s majd együtt szemléljük és imádjuk Istent, a legfőbb és kimondhatatlan jóságot, továbbá] míg az Úr Isten e nyomorult állapotban tart bennünket, tamquam pater omniscius benignissimus et providus, novit quibus opus habeamus [mint mindentudó, jóságos és gondoskodó Atya, tudja, miben szűkölködünk], meg is adja azokat, pie et in fide postulantibus secundum ipsius voluntatem [a hozzá kegyesen és hittel könyörgőknek az ő akarta szerint]. Aki azért kegyelmedet megkeserítette, azon is még idejében meg vigasztalja, bizonyosan reménlem, kit szívem szerint is kívánok kegyelmednek, amint hogy igaz szübeli compassióból [együttérzésből] szánakoztam is hallván kegyelmednek véletlen özvegységét.

Miolta penig az Úr Isten kegyelmedet a fejedelem önagsága mellé hitta, bizonyosan nem halhattam állapotját és egészségét; mostan Váradról két jámbor feljövén, egyik elszökött feleségét itt Madarass György úrnál feltalálván és reájok találván, úgy akartam írni kegyelmednek jó remségben (!) lévén kegyelmednek hozzám való állhatatos és tekéletes szeretetiben, magam is kegyelmed felől per occasionem [alkalmasint] mindenütt becsületesen igyekezhvén szólanom, mivel kegyelmedhez való szeretetem altas iam pridem egit radices si modo arbor haec fructibus uberioribus suae bonitatem possit declarare. Ut desint vires tamen est laudenda voluntas [már mély gyökereket vert, s bárcsak gazdag gyümölcsökkel is bizonyítani tudná jóságát ez az ág. De ha nincs is elég erő, a szándék legalább dicséretes].

Valóban kívántam volna, ha kegyelmeddel gyakortabban communicaltam volna írásimmal, közelebb lakván egymáshoz. De ilyen bodogtalanságom már sok jó és ugyan probatus barátimmal esett, csak sóhajtom, sed quis contra deum qui nos homines disjungit in diversas collocat provincias. Vera nihilominus amicitia inseparabili nexu ligata viget in perpetuum [de ki cselekedhetne Isten ellenében, aki különböző tartományokba helyezett bennünket. Az igaz barátság mindazonáltal elválaszthatatlan kötelékként örökké él].

Úgy tetszik tavaly kívántam volna kegyelmed új calendáriumot, de Brewer Úr még el nem készítette volt. Im mostan ez esztendeit küldém kegyelmednek, amine-műt a bártfainak fordítottam (mert Frölich uram elhasznolt már amattól) inter pluras occupationes [sok elfoglaltság között] bizony csak cursim et per hamari-

tudinem²⁴ [sietve és hamarjában] a deákbold penig, kiben csuda szokatlan és nehézh terminusokkal élt, kiket hertelen csak ad sensum qualemcumque [az értelemre valamelyest ügyelve] fordítottam, magyarítám. Ahol az mensiseknek külön-külön állapotját describálta decembris lunatio, Januarii lunatio etc. ilyen módon procedált. Ilyen obscurus sok szó voltanak. Azi én consultálván Comeniusnak Januam linguarum, németül Mondenschein azaz hold feltetszésének, lunae apparitionem magyaráztam. A Lőcseinek Herlicius calendáriumát fordítottam, de későre tette szerit. Noha talán ott benn is vagyon kegyelmeteknek már új kalendárioma.²⁵

Újságot nem írhatok sokat kegyelmednek. Mostan hála Istennek békességben vagyunk, noha a rozs, búza is tavaszi vetések igen szűkön termettek, és drága is az élet, amint nagyobb részére az egész országban. Az édesanyám, feleségem és gyermekim Istennek kegyelmességéből egészségben vadnak. Magam mégis az skolorban fáradozom, de nem sokáig, úgy reménlem, csak az Úr Isten adja, hogy valami házat szerezhessünk, alkalmatosbat az anyáménál.

Ungváratt az új collegiomot meg szüntének a jesuitak építeni,²⁶ ez időn egy követ sem töttenek hozzá. Halljuk hogy a cancellarius szinte Ecsedbe is járt Bethlen Istvánhoz (res merito suspecta) [méltán gyanús dolog] és Szakmáratt jesuiticum collegiumnak helyet conferált volna. Úgy hiszem Isten reá nem segíti.²⁷ Ez az ő practicájok, quia marte non possunt, arte subdola rem agunt [mivel fegyverrel nem tudnak, ravaszkodással cselekednek], hogy az nemes ifjúságot gratis tanítván az pápistaságra hajthassak, és consequenter az nemes és úri rendet elfordítván, a parasztságot is, quia qualis dominus terrestres et patronus ecclesiae, talem potest alere sacerdotem etc. [mivel amilyen a földesúr és az egyház kegyura, olyan papot kell tartani]. Azért disputáltak in dieta: Jus patronatus ecclesiarum pertinet ad terrestres dominos, és hogy penarium jus habent vocandi et constituendi pastores

²⁴ Szentiványi ezt olyan latinos végzetű magyar szóként regisztrálta, amely másutt nem szerepel, s nincs benne Bartal szótárában (*A magyarországi latinság szótára*, Budapest, 1901).

²⁵ Az itt leírtak fontos információt jelentettek annak tisztázására, hogy 1638-ban Lőcsén még Frölich naptárát nyomtatták ki, s az 1639. évi kalendárium David Herlicius szövegének Serédi által elkészített fordítása volt. Lásd RMNY 1680, 1708, 1729.

²⁶ A *Catalogus Provinciae Austriae*, ed. Ladislaus LUKÁCS, II, 482. szerint a homonnai kollégium átköltözése Ungvárra valóban megkezdődött ebben az évben. A két intézmény összefüggéséről lásd: LUKÁCS László–MOLNÁR Antal, *A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619)*, in *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997, 355–400. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35.)

²⁷ A szakirodalomban nem találtuk nyomát annak, hogy Lippay György kancellár az 1636 után köztudottan kegyvesztett Bethlen Istvánnal is tárgyalt. A katolicizmus ügyében ebben az időszakban végzett munkálkodásáról lásd: TUSOR Péter, *Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről*, *Levéltári Közlemények* 73(2002), 199–241. és UŐ, *A katolikus szervezés problémái az 1630–1640-es évek fordulóján*, in *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Budapest, 2005, 123–137 (*Historia Litteraria*, 18.). A *Catalogus Provinciae Austriae*, II, 504. szerint 1639-től valóban voltak jezsuiták Szatmáron is.

pro subditis quales scilicet volunt ipsi domini [Azért vitatták az országgyűlésen, hogy az egyházak kegyúri joga a földesurakat illeti meg, s hogy nekik hatalmukban áll olyan papot meghívni és rendelni alattvalóik számára, amelyet akarnak.] Ez ám a tyrannis et carnificina animarum [Ez ám a lelki zsarnokság és hóhérkodás]. S hát hogy ha a terrestris dominus arianus vagy anabaptista vagy sidó vagy török hitre állana? Vagy ha lutheranus avagy helveticus lévén az subditusokat (pápistákat) az ő vallására kényszerítené? Fogadom, a mi limitationkra jönnének a jó pápisták, hogy invitis auditoribus non sunt obtrudere sacerdotes [a jó pápisták akkor elfogadnák a mi véleményünket, hogy a hívek ellenében nem lehet rájuk erőltetni a papokat].²⁸

Aminemő protestatiót tettek Öfelsége császár urunk előtt az evangélikusok ellen az praelátusok és az clericusok, vélem, hogy kegyelmed látta párját és olvasta.²⁹ Ha nem volna úgy, megküldeném kegyelmednek, magyarra is fordították ígéről ígére. Abban valóba kimutattak fogok fejtérét, és micsoda farkas barátsággal vadnak hozzánk a papi rendek főképpen. Quasi vero animarum salutem et non potius praebenda ecclesiastica et dominium super animas, quale usurpabant ante Lutherum et adhuc in Italia, Hispania etc usurpant. [Mintha a lelki üdvöt néznék és nem az egyházi javakat és a lelkek feletti uralmat, amint Luther előtt történt és most is történik Olaszországban és Spanyolországban.] Az mely ratiokkal élnek a protestatioba, azokkal egy tanult ember in formam syllogisticam digerralta [szillogizmusokba foglalta], kit elküldtem kegyelmednek. Egy Alphonsus de Vargas Toletanus nevű pápista ember bocsátott ki anno 1636 deákul egy könyvet, titulo tali: Alphonsi etc. Relatio ad Reges et Principes Christianos de Stratagematis et sophismatis politicis Societatis Jesu ad Monarchiam orbis terrarum sibi conficiendam, in qua Jesuitarum Reges ac populos optime de ipsis meritis infidelitas ergaque ipsum pontificem perfidia, contumacia et in fidei rebus novandi libido illustribus documentis comprobatur.³⁰ Emellett egyéb csalárdságokról írt dolgok is. Nem tudom, ha látta kegyelmed vagy hallotta, szélllel practicált és experiált dolgokkal bizonyít mindeneket.

²⁸ Szerzőnk igen markánsan adja vissza a 17. század első évtizedeiben megfogalmazott álláspontokat. A korábbi szakirodalom értékelésével ezeket lásd: PÉTER Katalin, *Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbhagyók vallásszabadsága*, in Uő, *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, 1995, 129–151. Újabb, a 17–18. század fordulójáig is eljutó áttekintés: KULCSÁR Árpád, *A kegyúri jog és az egyházfinanszírozás kérdései a Rákóczi-korban*, in *Rákóczi állama és a korabeli Európa*, szerk. RÁKÓCZI István, Budapest, 2004, 63–107.

²⁹ Valószínűleg az 1638 januárjában megfogalmazott következő iratról van szó: *Relatio hispanos et reliquos pontificios suavisae Suae Maiestati, dass er nun mit dem Schwerdt unter die ungehorsamen Ketzer schlage, sie werden ihr Blut und Gut bei ihro Maiestät lassen*. Lásd: ZSILINSZKY Mihály, *A magyar országgyűlések vallásiügyi tárgyalásai*, I, Budapest, 1880, 409.

³⁰ Alphonsus de Vargas valójában Caspar SCHOPPE (1579–1647), a századelő egyik lehangosabb polemikusának álneve. E munkáját először 1636-ban (s. l.) adták ki, újrakiadásai: 1641, 1665, 1673, 1684 (a legutolsót már *Stratagemata et sophismata Jesuitarum* címmel).

Rómában egész nyolc esztendeig lakott in curia, az mi vallásunkra térvén, amely revocatiót irt, és emellett más könyvet *Anatomia papistica* titulus alatt németül,³¹ jeles, olvasásra igen igen méltó könyvében, sőt ha magyarra fordítanák, annál inkább hogy az ő pudendájok mindenek előtt kitessék, de a mi földünkön annak módja nem lehetne. Mikor közelebb volnánk, mind a kettőt communicahatnám kegyelmeddel. Elhittem az evangélikus urak és Őnagysága Fejedelem is gyönyörködve olvasná, mert inkább csak hiperiákból állanak.

Továbbá minemő confessiot irtak az erdélyi eretnekek, és ő nagyságának a fejedelemnek beadták, láttam, olvastam.³² Uram, bizony az nem ariána, hanem photiniana confessio, melly sokkal veszedelmesb, rettenetesb, isszonyatosb és kárhoztatosb, tűzre méltóbb az ariána confessionál. Oly bizonyosan tudom és írom, amint tudom, hogy keresztyén vagyok. Az Arius vallását ex tomis Athanasii [*Athanasius* köteteiből] mindennap olvashatom, által is olvastam. A photinianusok írási, egy néhány rendbeli kezemben vagyon, olvasom és gyakorta refutálom in thesibus, disputationibus etc. Az Dávid Ferencz és Georg Blandrata disputatioja is Albae Iuliae habita anno 1568 az evangélikusokkal kezembe vagyon.³³ Ezek Christus urunkat átaljában csak pusztá embernek vallják, szinte mint engemet vagy mást, a bűntől kiválva, és hogy az Atya Isten neki isteni hatalmat és méltóságot adott ideig minden teremtett állatokon, de post finem mundi [a világ végezte után] az ötöle elvétetik, et ipse quoque subiicietur patri et in ordinem redigendus reliquorum sanctorum [ő maga is alávetetik az Atyának, s besorolódik a többi szentek közé]; magát a Christus satisfactioját [helyettes elégtételét] tagadják, káromolják, bolondságnak tartják, existentiáját Máriától való születése előtt figmentumnak, fabulának írjak, omnes articulos fidei christianae convellunt [a keresztyén hit minden tételét kiforgatják], s mégis azt merik firkálni, hogy veram Christi divinitatem credunt [hogy hisznek Krisztus igaz istenségében], kit így magyaráznak, quia vere divinam potestatem et majestatem habet a patre sibi concessa. Naturalem ex generatione eterna kaczagják. [mivel az Atya valóban isteni hatalomban és méltóságban részesítette. Kinevetik, hogy azért lenne isteni természete, mivel öröktől fogva született]. Azért nem méltók, hogy elszenvedtesenek az isszonyatos káromkodások miatt. Az ő vallásokban, Uram, merő equivocatiok [kétértelműségek] vadnak, kiket az magok írásából, ex catechismo Ra-

³¹ SCHOPPE, Caspar, *Anatomia Societatis Jesu... ad excitandum regum et principum catholicorum utilissima* című, 1633-ban megjelent művéről van szó, amelynek *Jesuitica exenteratus. Oder kurtze Prob einer recht-künstlichen Anatomiae des jesuitischen Geists* címmel napvilágot látott a német változata is 1635-ben.

³² A Beke Dániel által megfogalmazott s 1638 áprilisában az országgyűlés elé terjesztett nonadurantista hitvallásról (*Confessio receptae unitariae religionis in Transylvania*) sok másolat készült a korban, hiszen Désen erős módosítására kötelezték egyházát.

³³ A híres hitvita jegyzőkönyvének két változata is közkézben forgott, sőt a református variáns két kiadásban is megjelent. Lásd RMNY 247, 256, 287.

coviensi, Smalcii, Crellii, Volkeli irásiból igen könnyen megbizonyíthatnék.³⁴ Nám már egyszer a Dávid Ferenc eretneksége sopiálatott [lecsillapított] volt az országban. Lengyelországban is proscibáltattak és Rakóban deruáltattott schoolajok is *authenticus regis et senatus edicto* [a király és szenátus rendelete alapján].³⁵ Azért kegyelmek jól vigyázzon reájok es ex latibulis aequivocationum protrahálja [rántsa elő őket a kétértelműség barlangjából] azalatt más együgyűeket meg ne csaljanak. *Episcopi estis, vigilate super gregem.* [Püspökök vagytok, őriztétek a nyáját!] Actor 20, 28.

Az mely írást az ő N[agysága] F[ejedelem] fiai *praeceptora* is kibocsátott, *Lactens Christianus* (úgy tetszik) titulus alatt, sok ember, tudós értelmes penig, még a kegyelmek vallásán valók is megütköztenek rajta, aminemő *crassos errores admittált* [durva hibákat hagyott benne], nem olvasta a jámbor az mostani református theológusoknak írásit, és hogy a tolvajnak, s Péter Apostolnak kénját a Krisztus kénjánál nagyobbnak merte írni, vagy ahhoz hasonlónak!³⁶ S nem olvasta amazt: *O vos omnes qui transitis et videte si est dolor sicut meus etc.*³⁷ És annál inkább álmélkodunk rajta, hogy püspök és Alstedius uramék is epigrammákkal ékesítették az írást.³⁸ Elhittük penig, hogy ő kegyelmek különbet vallanak, Alstedius uram írásiban nyilván különben olvasom.

De immár felettébb kiterjett írásom. Parcas, queso, prolixitatem amoris et colloquendi cupiditatis adscribas. Me sibi devinctum et ad serviendum paratissim-

³⁴ A Valentin Szmalc, Hieronim Moskorowski, Johann Völkel és Piotr Statorius által összeállított és először 1605-ben lengyelül, majd 1608-ban latinul megjelentetett s később több nyelvre is lefordított káté a lengyelországi szociniánusok szimbolikus irata volt. A felsoroltak (Jan Crellt is beleértve) a 17. század első évtizedeinek Európa-szerte ismert, és évtizedeken keresztül cáfolatokban vitatott antitrinitárius teológusai voltak, akiknek műveit azok az unitáriusok is használták Erdélyben, akik az ennél radikálisabb, nonadorantista krisztológia követői voltak.

³⁵ Az unitáriusok 1579-ben elítélt alapító püspökéről lásd legújabban a *Bibliotheca Dissidentium* XXVI. köteteként megjelent biobibliográfiát. Raków bezárásáról lásd tanulmányunk 21. jegyzetét.

³⁶ A kifogásolt hely KERESZTÜRI Pál művének latin (RMNY 1674) és magyar (RMNY 1721) változatában: *Christianus lactens...*, Albae Julia, 1637, 104: „Deus mi, Deus mi, quare me dereliquisti? Ubi Christus iram Dei se sensisse ostendit. Nam si tantum in corpore passus fuisset, cur ita exclamasset? Latro ille pius aequales vel majores sensit dolores corporales, et Petrus inversus crucifixus similiter. Ergo Christus amplius quam corporales dolores sensit.” *Csecsemő Keresztjén...*, Fejérváratt 1638. 130: „Én Istenem, én Istenem, miért hagyta el engemet? Holott megjelent az Christus, hogy ő az Istennek haragját érezte. Mert ha csak testben szenvedett volna, miért kiáltott volna fel így? Az üdvözült tolvaj egyenlő, avagy még nagyobb testi fájdalmakat szenvedett, Szent Péter fővel alá fordítva feszített fel az keresztfára, mégis egyik sem kiáltott fel ilyen szókkal. Hát az Krisztus nagyobb kint szenvedett az testi fájdalomaknál.” Keresztüri Pál művelődéstörténeti jelentőségéről ld. JANKOVICS József megkerülhetetlen tanulmányát: *Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* XVIII(1981), 75–81.

³⁷ Jeremiás siralmai, 1, 12. „Mindnyájatokat kérlek ti járókelők, tekintsétek meg, és lássátok meg, ha van-e oly bánat, mint az én bánatom.” (Károlyi fordítása)

³⁸ A latin változatban Geleji Katona István, Johann Heinrich Alsted, Philippus Ludovicus Piscator és Johann Heinrich Bisterfeld köszöntőversei is megjelentek, a magyar nyelvűben azonban nem szerepelnek.

mum amicum benevolentissimum, certissimumque recognoscas. [Bocsáss meg, s kérlek, szeretetemnek és a társalgás vágyának tudd be bőbeszédűségemet. Tekints engem lekötelezett, mindennemű szolgálatra kész, jóakarati és szilárd barátnak.] A lengyel király feleségestől feredő kedvért Bécsbe mentenek, cum offensione statuum regni [az ország rendeit megsértve].³⁹ A Radziwił fejedelem elszakadt a királytól a kozáksággal és több népekkel propterea quod in religione erant turbati.⁴⁰ Res dantiscanorum nondum composita.⁴¹ Svecus miles pro succursu se accessit recens ad 25000.⁴² Saxo dicitur vacillare neutralitatem expetere. Ingolstadtium per Bernhardum captum per desertionem capitanei in urbe evangelici miro stratagemate.⁴³ Sua Caesarea Maiestas Prage nihil expedivisse dicitur non comparentibus electoribus.⁴⁴ Salveat reverenda dominatio vestra ex meis omnibus et singulis et diu vivat agatque diu quam felicissime. [mivel a vallásukban háborgatták őket. A danzigiak dolga még nincs elrendezve. A svéd csapatok száma elérte a 25000-et. A szász ingadozni látszik és semlegességért akar folyamodni. Az evangélikus városi kapitány átállása és egy furcsa fortély következtében Bernhard elfoglalta Ingolstadt városát. A császár semmit sem ért el Prágában, mivel nem jelentek meg a választó fejedelmek. Az Isten tartsa meg sokáig, hogy a legboldogabban és jó egészségben éljen és munkálkodjék még sokáig jó egészségben. Dabantur etc. 1638. d. 15. sept. Admodum reverendae vestrae dominationis observatissimum. JJ.

³⁹ IV. Ulászló hitvesével, (Habsburg) Cecília Renátával a nyarat és az őszt az országgyűlés jóváhagyásával töltötte gyógykúráján Badenben, számos súlyos ügyet lezáratlanul hagyva otthon (október végén találkozott III. Ferdinánddal is).

⁴⁰ A pletyka „föhöse” Krzysztof Radziwiłł (ifj.), 1635-től Litvánia első marsallja, a kálvinisták fő protektora (1585. márc. 22.–1540. nov. 19.) lehet, aki az 1632-ben elhunyt III. Zsigmond király ellenzékének is egyik vezetője volt. 1638-ban a lengyel–litván országgyűlés antitrinitáriusokat sújtó határozatai komoly protestáns tiltakozást váltottak ki, Radziwiłł is véleményt nyilváníthatott. A hír további része annyiban igaz, hogy az 1637–1638-as kozák (paraszt)felkeléseket 1638 végéig tartó lengyel katonai megtorlás követte, a marsall részvétele sajnos az utóbbiban valószínűbb.

⁴¹ A németalföldi gabonakereslet 1630 utáni felfutása óriási konjunktúrát teremtve a nemesség nagy tömegét tette érdekeltté a kivitelben. Az 1638-as esztendő termése ott is gyenge volt, s rovarok falták föl, ugyanakkor a tengeremléken grasszáltak a hatalmas birodalmi, s a csak kis ideig szerényebb svéd csapatok (ld. következő jegyzetünket); mindezek miatt az átmenő kereskedelem hasznára az adott helyzetben nagyon rászoruló Gdańsk vámjai ellen az érdekeltek az országgyűlést próbálták rendelkezések meghozatalára bírni. Ehhez kapcsolódott a kozákok elleni hadjáratsorozat, így érthetőbb az is, hogy a még évekig oly toleráns danzigai városvezetés is kitűsítette az antitrinitáriusokat, jóllehet lutheránusai csak pár évvel később lettek a legtűrelmetlenebb orthodoxia hangadói.

⁴² A Balti-tengemél beszorult svédék számát 9000 svéd és 5000 finn zsoldossal megerősítve 21000-re teszi http://members.tripod.com/Strv102r/thirty_year_war1638.htm

⁴³ Bernhard von Sachsen–Weimar, Würzburg, Bamberg (1604–1639), a legjelentősebb evangélikus hadvezér tetteiről szóló információk nem tűnnek pontosnak, hiszen ő ezen a nyáron a Felső-Rajna vidékén ért el óriási sikereket.

⁴⁴ A frissen trónra lépett III. Frigyes császár megghiúsult kísérletéről van szó.

A levél címzése: *Admodum Reverendo Clarissimo et integerrimo viro Domino Paulo Medgyesi, Celsissimae ac Illustrissimi Principis Transsylvaniae etc etc aulico concionatori et pastori vigilantissimo, Domino amico et fautori observandissimo*

A TANÁR ÉS A KÖLTŐ: KÁROLYI PÉTER ÉS GYÖNGYÖSI ISTVÁN

Gyöngyösi István poétikai-retorikai műveltségével, ezt tükröző megnyilatkozásaival sokan foglalkoztak. Az életmű legavatottabb ismerője, Jankovics József több tanulmányában is magyarázza és értékeli a szerző elméleti felkészültségéről tanúskodó megjegyzéseit.¹ Megfigyeléseinek kritikátörténeti jelentőségét igazolják a párhuzamok az európai teoretikus irodalommal. Ez alkalommal egyetlen példával érzékeltetem, hogy Gyöngyösit milyen szoros szálak fűzik a hagyományhoz.

A költészet mibenlétét illetően Gyöngyösi saját eljárásának lényegét Tinódi-ével összehasonlítva így jellemzi: „[...] mivelhogy (amint föllyebb is említettem) a poésist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeznem ki a versek egyögyűségével.”²

A gyakran idézett sorokat Jankovics a legutóbb megjelent magyar irodalomtörténeti tanulmánygyűjteményben a következőképpen értelmezi: „Gyöngyösi a példaadó latin költészet (deák poésis) kívül alaposan ismerte a magyar költészeti hagyomány fősodrát is. Saját ars poeticáját éppen Tinódival szemben fogalmazza meg, elhatárolódik a költői leleményt, fikciót nem alkalmazó kronologikus-historikus előadásmódtól, nyelvi-képi egyszínűségtől, visszafogottságtól.”³

¹ JANKOVICS József, *Gyöngyösi redivivus avagy a porából megéledett főnix*, In GYÖNGYÖSI István, *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit, Budapest, 1998, 189–203; Uő, „Gyöngyösi drága gyöngy versei”: *A Kemény János-eposz forrásvidéke és szövegszerveződése*, In GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta J. J. és NYERGES Judit, Budapest, 1999, 274–299; Uő, *Gyöngyösi István költészetének poétikai-retorikai forrásvidéke*, In *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 330–337.

² GYÖNGYÖSI, *Porából megéledett...*, i. m., *Az Olvasóhoz*, 197–200; 199–200.

³ JANKOVICS József, *A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő*, In *A magyar irodalom története*, 1, *A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, 2007, 522–538; 527.

Korábban utaltam Scaliger poétikájának hasonló tartalmú helyére, ahol a szerző az eseményeket egyszerűen megverselő fűzfapoétával a műzsák kegyeltjét állítja szembe, aki sajátos művészi eszközeivel, „költői leleményeivel” képes a dolgok mélyebb lényegét megragadó, igazi poézist létrehozni.⁴ Az efféle szembeállításra a magyar irodalmi gondolkozás forrásait keresve további párhuzamokat is találhatunk.

A Kemény János-vers utószavának megírása előtt 126 évvel jelent meg Károlyi Péter poétikaként elhíresült prozódiai kézikönyve.⁵ A munka irodalomelméleti vonatkozásaival Bán Imre foglalkozott.⁶ Forrásairól Károlyi maga nyilatkozik az ajánlásban.⁷ Egyetérthetünk Bán Imrével, aki így ír: „[...] Károlyi Vidát, Scalligert, Micyllust és »praesertim« Gualtherust említi bevezetésében. Nyugodtan megállapíthatjuk, hogy ez utóbbi »főleg« nagyjából kizárólagosságot jelent. Károlyi művét Rudolphus Gualtherus: *De syllabarum et carminum ratione libri duo* c. művéből kompilálta.”⁸ Később így folytatja: „Scaliger Poétikájának legcsekélyebb nyomát sem tudjuk megállapítani Károlyi művében, neve nyilván a jól értesültség igazolására került a Heltai-kiadvány bevezetésébe, hat évvel a lármásan hadakozó olasz–francia humanista könyvének megjelenése után. Micyllus nehezen hozzáférhető művét ezúttal nem tudtuk megvizsgálni.”⁹

Valóban igen szembetűnő a hasonlóság a svájci teológus, Rudolf Walther kompendiumával. A kolozsvári kiadvány címében, terjedelmében, szerkezetében ehhez hasonlít a legjobban, gyakran szó szerint követi. A minta folyamatos szövegét Károlyi kérdés-felelet formában dolgozza fel. Horatius és Vida tanköltevényei szemléletükben igen, felépítésükben és megfogalmazásukban annál kevésbé hasonlíthatók össze a tankönyvül szolgáló módszeres összefoglalókkal.

A megnevezett szerzőkön kívül az „és igen sokan mások” kilétének felderítése már nem lenne könnyű feladat. Az újabb összesítés szerint ugyanis a 16. század végéig Európa-szerte közel 200 prozódiai szakmunka jelent meg nyomtatás-

⁴ BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”. Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Budapest, 2007, 251–253 (Irodalomtudomány és Kritika – Klasszikusok).

⁵ KÁROLYI Péter, *Institutio de syllabarum et carminum ratione ex optimorum grammaticorum prolixioribus praeceptis in breve compendium, iuventutis causa, contracta*, Kolozsvár, 1567. RMNY I, 236.

⁶ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Budapest, 1971, 9–13. (Irodalomtörténeti Füzetek, 72); Részletesebben: Uő, *Károlyi Péter poétikája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 74(1970), 560–565.

⁷ A poétikai tanulmányok szükségességéről szólva: „Viderunt hoc multi praestantes viri, ideoque de Poetica conscriptos libellos discentibus relinquerunt, Horatius, Hieronymus Vidas, Iulius Scaliger, Micyllus, & plurimi alii, quorum omnium studium laude dignissimum est. Ex horum illustrium virorum, ac praesertim Gualtheri libris, iuventutis causa superioribus mensibus vulgaria quaedam praecepta bono studio conscripsi, & meis auditoribus proposui, ut hac quoque in parte pro mea tenuitate studia eorum iuvarem.” KÁROLYI, *i. m.*, A3v–A4r.

⁸ BÁN, *Károlyi...*, *i. m.*, 563.

⁹ Uo., 565.

ban, önállóan vagy grammatikai összefoglalók részeként.¹⁰ Szerencsére nem is volna különösebb értelme tucatjával végigböngészni a hasonló kompendiumokat, hiszen kisebb-nagyobb különbségekkel az antikvitásból eredő, évszázadokon keresztül ható, ismét és ismét újrarendszerezett metrikai ismereteket dolgozzák fel. Az egyes szerkesztők felfogása sok tekintetben különbözhet; egyéni megoldásaikat másokéval összevetve értékelhetjük munkájuk eredetiségét, önállóságát. Károlyi Pétert illetően az apró eltérések regisztrálása helyett ez alkalommal elégedjünk meg munkája felépítésének meghatározó elemeivel.

A Bán Imre által nem vizsgált Micyllus-kézikönyvre azért érdemes egy pillantást vetni, hogy lássuk, a „hagyomány és lelemény” korabeli vitájában Károlyi melyik oldalon áll. A korszak nagy hatású teoretikusának, Micyllusnak az újítással szemben a tradíciókhoz ragaszkodó Gualtherust követi: közvetlen mintája nyomán a két fő rész a hagyományos sorrendben épül egymásra.

Micyllus (Jakob Moltzer) Melanchthon barátja volt, már csak ezért sem lett volna illő említés nélkül hagyni. A praeceptor latin grammatikájára alapuló átdolgozását Kolozsváron is jól ismerték: a városban 1556-ban és 1570-ben is megjelent.¹¹ Micyllus saját szerkesztésű metrikájához Melanchthon írt ajánlást, nem fukarkodva az elismerő jelzőkkel.

Metrikai tankönyvében a szerző előrebecsátja, hogy az anyag előadásában nem az általánosan elterjedt módszert követi. Míg mások az egyes szótagok tudnivalóival kezdik mondandójukat, és azt követően térnek át a versmértékek fajtáira és összeillesztésükre, ő éppen ellenkezőleg: munkája első részében tárgyalja a különféle versfajták tulajdonságait és felépítésüket, a második könyvben szól a szótagok időtartamáról, a harmadikban pedig a kapcsolódó szabályokról.¹²

Három évvel később jelent meg Gualtherus kompendiuma. Bevezetőjében az újítással szemben a hagyományos előadásmód mellett foglal állást. Egyáltalán nem tartja abszurdumnak, hogy a verstani tudnivalókat általában a szótagokkal kezdik. Nagyon is jól ismeri azokat, akik úgy vélik, először a versek helyes és szabályos felolvasását és hangsúlyozását kell elsajátítani, mielőtt a verslábakat megtanulnák. Mégsem képes belátni, hogyan tudná a tanuló a verslábakat felismerni és a verset elolvasni, ha nincs tisztában a szótagok időtartamával. Éppen azért, hogy ez ne lehessen akadály, az első könyvben a szótagok tulajdonságairól értekezik, amilyen röviden csak lehet. Ez után következnek a versek megszer-

¹⁰ Leonhardt JÜRGEN, *Dimensio syllabarum: Studien zur lateinischen Prosodie- und Verslehre von der Spätantike bis zur frühen Renaissance, mit einem ausführlichen Quellenverzeichnis bis zum Jahr 1600*, Göttingen, 1989. A nyomtatott források jegyzéke: 236–283.

¹¹ RMNY 1, 135, 291.

¹² „Atque hoc diverso quodam modo fecimus, atqui vulgo solent. Nam ut caeteri a syllabarum praeceptis ac traditione plerumque incipiunt, posteriore autem loco ad metrorum species et compositionem descendunt, ita nos contra, priore quidem operis instituti parte ea quae ad versuum cuiuscunque generis naturam et constitutionem pertinent, prosequenda, syllabarum autem quantitates, et earum regulas in posteriorem partem differendas censuimus.” Jacobus MICYLLUS, *De re Metrica libri tres*, Frankfurt, 1539. Jelzete a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban (HAB): H: P 1372. 8° Helmst., Iv.

kesztésének szabályai, az egyes fajták eredetével, erényekkel és hibáikkal együtt, már amennyire a célul kitűzött rövidség lehetővé teszi.¹³

Károlyi kézikönyvének elemzése során Bán Imre különös figyelemmel fordul a költészetre vonatkozó általános megállapítások felé. Ezek közé tartozik a második könyv elején a kapcsolódó fogalmak tisztázása. Károlyi „szemelgető, rövidítő módszerét” bemutatva Bán Imre idéz néhány Gualtherus-szövegrészt, majd az egyes citátumok után közli, amit a kompilátor az adott szakaszból átvett.¹⁴

Szempontunkból különösen érdekes a poétika, a poézis és a poéma megkülönböztetéséről és a poéta meghatározásáról szóló rész forrása, mert a kolozsvári tanár közvetlen mintájában itt fordul elő a Gyöngyösinél is megjelenő szembeállítás, a gépies versfaragó és az ihletett írásművész összevetése. Károlyi sorait Bán Imre a következőképpen foglalja össze: „Átveszi Károlyi Diomedéstől a *poëtice* (= poetica). *poësis*, *poëma* hármas tagolását is: jelentésük nem azonos a maival. A *poëtice* a költészet egészét jelenti, minden olyan »metrikus struktúrát«, amely, megfelelő ritmusban, kitalált vagy igaz dolgokat ad elő hasznosság és gyönyörködtetés céljára (»ad utilitatem, voluptatemque accommodata«). A név a görög ποιωειν-ből származik. A *poësis* a költő egy-egy egész műve, míg a *poëma* egy-egy mű bizonyos része. [...] A *poëta* »a tárgy alapos megfontolásával kitalált vagy igaz, de hasznos dolgokat a metrikus beszéd módszerével (metrico orationis genere) ír meg«.”¹⁵

A poézishez kapcsolódó fogalmakat illetően egymás mellé teszem Gualtherus és Károlyi szövegét, hogy az egyezések és különbségek könnyen áttekinthetők legyenek (ld. a következő oldalon!).

Láthatjuk: Károlyi a négy fogalom közül a legjobban a költő meghatározását egyszerűsítette. Beírta annyival, hogy a poéta – Bán Imre fentebb is idézett fordításában –, »a tárgy alapos megfontolásával kitalált vagy igaz, de hasznos dolgokat a metrikus beszéd módszerével [...] ír meg.« Ehhez képest Gualtherus megfogalmazása jóval árnyaltabb. Nem azok szolgálnak rá a költő névre, akik egy s más verseket szereznek, és azokat a megismert és megtanult módon rakják össze, hanem azok, akiknek mondandója előadásra érdemes, azt jól átgondolják és a megfelelő versmértékbe öntik, az olvasók hasznára és gyönyörűségére. Az európai poétikákat belengő „dulce et utile”, a hasznosság és a gyönyörködtetés igénye a költészet definíciója után itt másodszor is megjelenik.

¹³ „Solent fere, qui de ratione Carminum hactenus scripserunt, ab ipsis incipere Syllabis, quod et nobis non absurdum esse visum est. Quamvis non ignorem primum quasi locum in hac arte discenda legitimam iustamque Lectionem et Enuntiationem Carminis obtinere, quae et Pedum cognitio iure praeponenda esse videatur: videre tamen non possum, quo nam modo puer et pedes intelligere et Carmen legere possit, qui Syllabarum quantitatem ignoret. Ne igitur haec res primum tyronem impediatur, primo statim libro de Syllabarum omnium natura quam brevissime disseremus. Secundo Carminum rationem una cum ipsorum origine, Virtutibus et Vitiis, quantum instituta brevis admittit, persequemur.” Rodolphus GUALTHERUS, *De syllabarum et carminum ratione libri duo*, Zürich, 1561. HAB: A: 125.1. Poet. (2), 6v.

¹⁴ BÁN, Károlyi..., i. m., 563–564.

¹⁵ BÁN, *Irodalomelméleti...*, i. m., 11–12.

Károlyi a költő meghatározásában csak a hasznót emeli ki, nem ismétli meg a másik követelményt. Úgy tűnik, a verstani ismeretek elsajátítása mellett nem tartotta szükségesnek túlságosan hangsúlyozni, hogy az előírások megtanulása önmagában nem elegendő. A poétikai irodalom horatiusi közhelyét a zürichi teológus közvetlen követője, a kolozsvári *tanár* itt már nem vette át. Talán nem véletlen, hogy a *költő* Gyöngyösi István fogalmazza meg teoretikusan is: a verselés szabályait gépiesen alkalmazó, pusztán a hasznosságra törekvő versfaragóval szemben ő az olvasók tetszésére pályázva az előadottak „nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve” követi a poézist is.

Gualtherus

I. De Poëtica, Poësi, Poemate et Poëtis

Poëtica igitur est (ut Diomedes definit) fictae veraeve narrationis congruenti rhythmo vel pede composita metrica structura, ad utilitatem voluptatemque accommodata.

Poësis est totus poëtae liber, aut (si mavis) totum a poëta constructum opus, quale est Ilias tota, aut Odyssea, Aeneis, Metamorphosis aut tale quidpiam.

Poëma vero eiusdem pars est, ut si ex toto Homeri opere vel armorum vel castrorum aut alterius cuiusdam rei descriptionem excerpas. Quare omnino ita haec duo inter se differunt, ut apud Dialecticos Totum a Partibus, aut Species a Genere differre docetur. Verum et haec differentia, ut et reliquae fere omnes, a Grammaticis confunditur, nec omnes in eam consentiunt.

Hinc autem huius studii professores aut artifices ποιηταιω Poëtae dicebantur: non quidem ii, qui versum unum atque alterum componunt, aut eorundem compositionem cognitam et perspectam habent, sed qui iudiciores dignas et meditantur et in numeros redigunt cum utilitate et voluptate Lectorum.¹⁶

Károlyi

De Poetica

Quid est Poëtice?

Est, definitione Diomede, fictae aut verae narrationis congruente rhythmo vel pede composita metrica structura, ad utilitatem, voluptatemque accommodata.

Quid est Poësis?

Poësis proprie dicitur, opus totum a Poëta constructum, ut, Homeri Ilias, aut Odyssea, Virgilii Aeneis, Ovidii Metamorphosis.

Quid est Poëma?

Est pars quaedam ex integro opere sumpta, ut si ex Homeri opere vel Armorum vel Castrorum descriptionem excerpas. Hac tamen differentia non semper apud scriptores observatur.

Quid est Poëta?

Est qui cum iudicio res utiles veras aut fictas metrico orationis genere conscribit, ut: Homerus, Virgilius, Hesiodus, Ovidius, Tibullus, Propertius, Horatius, Eobanus, Sabinus.¹⁷

¹⁶ GUALTHERUS, *i. m.*, 52r.

¹⁷ KÁROLYI, *i. m.*, D4r–D4v.

PRAY GYÖRGY DUDITH ANDRÁS ÉLETÉHEZ

Jankovics József munkásságának egyik kiemelkedő állomása volt Dudith András (1533–1589) könyvtárának részleges rekonstrukciója.¹ Ez a művelődéstörténeti vállalkozás jól illeszkedett Dudith levelezésének párhuzamosan zajló kiadásához.² A humanista polihisztor szenzációszámba menő élettörténete már a kortársak érdeklődését is felkeltette, és az utókor is bőven talált csemegézni valót a skandalumoktól sem mentes biográfiában. Az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában, a Pray-gyűjtemény 66. kötetében olvasható a kollekció névadójának egy figyelemre méltó autográf fogalmazványa.³ A hevenyészve szövegezett, meglehetősen nehezen kiolvasható német és latin nyelvű pizkozatnak Pray György (1723–1801) az *Einige Anekdoten von Andreas Dudith* címet adta. A szöveg azonban nem annyira anekdotákat, mint inkább Dudith családjára, egyházi és politikai pályafutására vonatkozó kiegészítéseket, illetve az akkoriban rendelkezésre álló adatok pontosítását tartalmazza. Pray a kritikai történetírás módszerével, oklevelek és levelek vizsgálata révén egészíti ki, illetve cáfolja meg az életrajzi hagyomány több pontját.

Prayt – amint a fogalmazvány utolsó mondata sejteni engedi – egy magazin szerkesztője kérte meg, hogy írjon egy-két adalékot Dudith életrajzához, és ezek, vélhetőleg válaszlevél formájában, Pray nevének elhallgatásával, nyomtatásban is megjelentek volna.⁴ Ez utóbbi feltevést támasztja alá, hogy a Dudith Andrással

¹ *Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció*, összeáll., bev. JANKOVICS József, MONOK István, Szeged, Scriptum Kft., 1993, (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/3).

² Andreas DUDITH, *Epistulae*, Pars I–VI, ed. cur. Lecho SZCZUCKI, Tiburtio SZEPESSY, Budapest, Akadémiai–Argumentum, 1992–2005 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, Tomus XIII/I–VI, seriem red. Clara PAJORIN, Ladislaus SZÖRÉNYI).

³ Coll. Pray, Tomus 66., 27r–29v. Ez azon kötetek egyike, melyeket a Pannonhalmi Főapátság Könyvtárának Jesuitica állományában őriztek, majd 1996-ban a budapesti Egyetemi Könyvtárnak adták át a *Pannonhalmi Evangelistarium*ért cserébe. A kötet pannonhalmi jelzete PFK 118. C 21. volt. Vö. SZABÓ Flóris, *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kézirat-katalógusa, 1850 előtti kéziratok*, Budapest, OSZK, 1981 (Magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai, 2., sorozatszerk. SZELESTEI N. László), 141, nr. 808.

⁴ 29v „Mehrere Kleinigkeiten konnte ich nicht aufreiben, habe ich Ihre Neugierde durch diese betriediget, so können sie nach manche Nachträge und Berichtigung zu Ihrem Magazine von nur erwarten. Gegeben in meiner Einöde etc. 15 Wintermonat. Anonymus.”

foglalkozó írás után öt olyan fogalmazványt találunk, amelyek végleges változata Pray nevének feltüntetése nélkül megjelent az *Ungrisches Magazin* 1787. évi füzetében.⁵ Az a bizonyos magazinszerkesztő valószínűleg Karl Gottlieb Windisch (1725–1793) volt, akinek tudományos folyóiratában számos korabeli tudós cikkezett, sokszor névtelenül.⁶ Windisch levelezésének nemrégiben megjelent kiadásából tudható, hogy a pozsonyi szerkesztő Pray Györggyel is levelezett, és nem egy misszilisben találunk utalást arra vonatkozóan, hogy a jezsuita történész több írását is elküldte neki.⁷

A Dudith Andrással foglalkozó cikk azonban, talán a téma kidolgozatlan-sága miatt, nem jelent meg sem az *Ungrisches Magazin*ban, sem annak utódában, a *Neues Ungrisches Magazin*ban (1791–1792). Minthogy a szöveg teljes közlésére terjedelmi okokból nincs mód, jelen tanulmányban csak a Pray által felsorolt adalékokat, a korszakban újak számító eredményeket kívánom ismertetni.

Amint azt Pray a bevezetőben írja, Dudith András mind műveltsége, mind pedig a vallási ügyekben való ingatagsága okán nagy feltűnést keltett már életében is, kiérdemelve ezzel, hogy életének jelentéktelennek látszó momentumai is lejegyzésre kerüljenek egy teljesebb életrajz kedvéért.⁸ Pray azt is hozzáteszi, hogy az általa ígért adalékokat levelekkel kívánja alátámasztani. A fogalmazvány lapalji- és széljegyzeteiben idézett levelek nagy részét Pray valószínűleg akkor találhatta meg és másolta le, amikor az *Annales* köteteihez gyűjtött anyagot a Pozsonyban székelő Magyar Kamara levéltárában, illetve később, 1785 és 1791 között, amikor Mária Terézia jóvoltából hat évig kutathatott ugyanott.⁹ Az ekkor

⁵ Az autográf kéziratok a Coll. Pray Tom. 66., 30r–47v oldalakon találhatók. Az ezekből származó cikkek az *Ungrisches Magazin* 1787. évi negyedik kötetében (*Ungrisches Magazin, oder Beyträge zur vaterländischen Geschichte, Erdbeschreibung, und Naturwissenschaft, Vierter Band, 1787*) jelentek meg, a következő címek alatt: *Beschreibung einer goldenen Bulle, und eines Siegelstämpels des Germischen Fürsten Lázár. In einem Schreiben an den Herausgeber, 3–21; Etwas vom Erasmus Roterodamus, 86–94; Beyträge zur Geschichte der Ferdinandischen und Zapolyischen regierung, 358–384; Fortsetzung der Beyträge zur Geschichte der Ferdinandischen und Zapolyischen regierung, 385–397; Nachtrag zur Lebensgeschichte des Johann Sambucus, 498–499.*

⁶ Andrea Seidler nemrégiben jelentette meg Karl Gottlieb Windisch levelezését. A szövegkiadás utáni függelékek egyike táblázatos formában közli az *Ungrisches Magazin*ban megjelent cikkek címeit, szerzőit, illetve témáikat. A fentebbi tanulmányok (lásd a 5. jegyzetet) közül ez idáig kizárólag az I. Ferdinánd és Szapolyai János uralkodásával foglalkozórol lehetett feltételezni, hogy Pray műve, a többi mellett a „név nélkül” („o. N.”) bejegyzés szerepel. *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch*, sajtó alá rend., bev., jegyz. Andrea SEIDLER, Budapest, Universitas, 2008 (Magyar tudósok levelezése, V, szerk. TARNAI Andor, SZELESTEI N. László), 260–269.

⁷ Vö. Pray Windischnek írt 1783. március 7-i, és április 2-i levele, valamint Windisch Praynak szóló 1783. április 4-i levele. *Uo.*, 121, 132.

⁸ 27r „Ein Mann, der wie Andreas Dudith Sbardellat so wohl wegen der Gelehrtheit als Wankelmuth in Religionssachen grosses Aufsehen in seinen Leben gemacht hat, verdient wohl, das man auch Kleinigkeiten, sie mögen noch so unbeträchtlich scheinen sammle um seine Lebensgeschichte vollständigen zu machen.”

⁹ Vö. LISCHERONG Gáspár S. J., *Pray György élete és munkái*, Budapest, 1937, 37. 96, 116. Georgius PRAY, *Epistolae procerum Regni Hungariae*, Pars I, Posonii, 1806, 6.

talált, Dudith Andrással kapcsolatos levelek, oklevelek másolatát Koller Józsefnek is elküldte, aki ezeket a pécsi püspökség történetének Dudithról szóló fejezetében meg is jelentette.¹⁰

Lássuk tehát azokat az újdonságokat, amelyeket Pray összegyűjtött. Mindekelőtt Dudith édesanyjának nevét kívánja tisztázni, melyet egyedül „Pray úrnál” (ne felejtjük el, Pray az írást név nélkül kívánta megjelentetni) talált meg.¹¹ Ez utóbbi ugyanis a *Specimen hierarchiae Hungaricae* első részében idézi azt az 1569. szeptember 20-án, Pozsonyban kelt levelet, amelyben II. Miksa évjáradék gyanánt 100 rajnai forintot adományoz Magdalena Dudyth de Sbardellatis számára. A kapcsolódó lábjegyzetben ugyancsak ebből a levélből idéz egy, a *Specimenben* citálnál hosszabb szakaszt.¹²

Pray említést tesz Dudith egy fiútestvéréről¹³ is, akinek létezéséről Horányi írói lexikonából értesült.¹⁴ Emellett – állítja Pray – Dudithnak volt egy leánytestvére is, név szerint Catharina, aki egy Görög Mátyás nevű nemesemberhez ment volna feleségül.¹⁵ Ennek alátámasztására egy 1560. december 18-án, Nagyszom-

¹⁰ Koller az általa lapalji jegyzetekben, illetve függelékben közölt levelek némelyikénél megjelöli forrását: „Descriptit et communicavit Georgius Pray.” (Vö. Josephus KOLLER, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum* Tomus VI, Posonii et Pestini, 1806, 196, g) jegyzet; 266, (**) jegyzet).

¹¹ 27r „Den Namen seiner Mutter hab ich noch bey keinen Schriftsteller als bey herrn Pray aufgezeichnet gefunden.” A margón találjuk a locust: Hierarchiae Hung. Part. I. pag. 255. azaz Georgius PRAY, *Specimen hierarchiae Hungaricae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae(...)*, Pars I, Posonii et Cassoviae, Landerer, 1776. (A továbbiakban: PRAY, 1776).

¹² „Ich will der Brief ganz hersetzten. Maximilianus etc. Quae sit vestra demissa censura, atque opinio ad supplicem Magdalенаe Dudyth de Sbardellatis libellum petentis sibi ob merita suorum provisionem conferri annum, e vestro dimisso scripto 7. Septembris benigne accepimus. (...) Vestrae itaque censurae atque opinioni benigne annuimus mandantes, ut dictam Magdalenam Dudyth, quantum ad provisionem annuam a sua petitione abducatis subsidium vero 100 florenorum Rhenensium e Camerae istius nostrae proventibus e gratia speciali, et hac una vice solum assignari, ac suppeditari nostro nomine curetis, atque efficiatis. Datae ex arce nostra regia Posoniensi. 20 die Septembris 1569.”

¹³ Napjainkra már ismeretessé vált, hogy Dudithnak két fiútestvére is volt: Zsigmond és Pál. Vö. Andreas DUDITHIUS, *Epistulae*, Pars I, 1554–1567, ed. Tiburtius SZEPESSY et Susanna KOVÁCS, comm. instr. Clara PAJORIN et Halina KOWALSKA, Akadémiai, Budapest, 1992 (BSMRAe, Series Nova, Tomus XIII/I, seriem redigunt Clara PAJORIN et Ladislaus SZÖRÉNYI) 54, 12. jegyzet. (A továbbiakban: *Epistulae*, I.).

¹⁴ Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, I, Viennae, 1775, 561.

¹⁵ 27r „Nebst einen Bruder hatte Duditsch auch eine Schwester mit Namen Catharina, wie es aus einem Einladungsbriefe zum Beylagens an damaligen palatinus Thomas Nadasdi erhellet. Sie ward mit Mathia Görög von guten Adel vermählet.”

batban kelt, Nádasdy Tamás nádorhoz címzett levél mellékletéből idéz.¹⁶ A levél írói: Görög Mátyás, esztergomi kanonok és vikárius, Dudith sógorának nagybátyja, illetve maga Dudith. Pray ez utóbbinak a levél végén olvasható titulussai (prothonotarius apostolicus, comes palatinus, praepositus Felheviziensis)¹⁷ alapján kívánja bizonyítani, hogy az életrajzi hagyomány azon állítása, miszerint Dudith 1560-ban már a császári tanácsosi cím birtokosa volt, nem állja meg a helyét.¹⁸

A következő momentum, amely Pray szerint korrekcióra szorul, az Dudith tinnini püspökké való kinevezésének ideje. Timon Sámuelre és Horányira¹⁹ hivatkozik, akik szerint rosszul írják, hogy Dudith 1561 áprilisában megkapta a püspöki címet, és ilyen minőségben vett részt az ugyanazon év április 23-án kez-

¹⁶ 27r „Si quo unquam tempore nobis gratiae et favoris dominationis vestrae spectabilis et magnificae significatio fuit optanda, nunc certe ea se dedit occasio, ut id maiorem etiam in modum expectere debere videamur. Nam cum generosa virgo Catharina Dudych de Sbardellato, Augustini quodam Vacienti episcopi neptis, soror vero Andreae praepositi Felheviziensis, iuxta Sanctae Romanae Ecclesiae ritum desponsa sit pro legitima uxore egregio Mathiae Graeco, nepoti meo lectoris, et vicarii Strigoniensis etc. Tymaviae 18. Decembris anno Domini 1560. Ejusdem vestrae spectabili magnificentiae servatores, et sacellani deditissimi Mathias Graecus lector et vicarius Ecclesiae Strigoniensis. Andreas Dudych de Sbardellato prothonotarius Apostolicus, comes palatinus, et praepositus Felheviziensis.” A levelet, amelyet Pray vélhetőleg a Magyar Kamara archívumában talált meg és másolt le, ez idáig sajnos nem találtam meg.

¹⁷ Az életrajzírók Dudith ezen címeihez nem igen fűznek megjegyzést. Ugyanezek a titulussok olvashatóak Oláh Miklósnak a magyar papságot a nagyszombati zsinatra meghívó pásztorlevelének (1561. január 1.) a végén is. A levél szövegezésében vélhetőleg közreműködő Dudith aláírását Péterfy Károly ebben a formában közli: „Andreas Dudich Sbardellatus Protho-notarius Ap. Com. Palatinus Praepositus Felheviziensis” (Carolus PÉTERFY, *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata*, Posonii, 1742, II, 133.). Pierre Costil utal rá, hogy a *protonotarius apostolicus* az esztergomi érsek melletti titkári pozíciót jelöli. (Vö. Pierre COSTIL, *André Dudith, Humaniste hongrois*, 1533–1589, Paris, 1935, 99.) Mindenesetre nem valószínű, hogy – amint azt Kollányi Ferenc írja – Dudith apostoli főjegyző lett volna. (KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, 1900, 156.) Nyilvánvalóan a *comes palatinus* sem a nádorispánt jelenti ez esetben, pontos jelentését egyelőre nem tudtam tisztázni. A fentebb említett pásztorlevélnek Pray által készített másolatában (EKK, Coll. Pray, Tom. I., 116) a titulussok rövidítései nem hagynak kétséget az iránt, hogy tényleg az említett címek (*protonotarius apostolicus*, *comes palatinus*) szerepeltek Dudith neve mellett: „Andr. Dudich. Sbardellatus. Protonot^{us} Aposto. Com. Pal.^{us} Praep^{us} Felhewyzen. mpp.”

¹⁸ 27r–v „Aus der Unterschrift dieses Briefes muß man den Fehler jener Schriftsteller berichtigen die da vergeben, Duditsch habe gleich nach seiner Rückkunft aus Italien die Stelle eines geheimen Raths in 1560 Jahre erhalten.” A szerző, akit Pray nem nevez meg, Quirinus Reuter, aki szerint Dudith „Viennam Austriae rediit anno 1560. continuo in Sacrae Caesariae Maiestatis consilium sanctius est allectus.” Vö. Andreas DUDITHUS de Horehoviza. *Orationes in Concilio Tridentino habitae*, ed. Quirinus REUTER, Offenbachi, 1610, b3. Reuter ezen állítását már Samuelfy sem tartotta helyén valónak. „Anno post, quam in patriam rediit Episcopus Tiniensis Ferdinandi Imperatoris et Regis sui benignitate electus est. Adscitum eodem tempore in sanctius Caesaris consilium, ut vult Reuterus, ego non evicerim. Serius illi honos obtigit.” DUDITH, Andreas, *Orationes quinque... Praefatus est et Dissertationem de vita ac scriptis Andreae Dudithii adjecit* Lorandus SAMUELFY [= Gottfried SCHWARZ], Halle, 1743, 39.

¹⁹ TIMON Sámuel, *Epitome chronologia rerum Hungaricarum*, Cassoviae, 1736, 181.; HORÁNYI, i. m., 561.

dődő nagyszombati tartományi zsinaton.²⁰ Ennek alátámasztására a *Liber resolutionum regiarum*ból idéz egy részletet: „1561. XVIII. Junii Augustini Sbardellati quondam Episcopi Vaciensis libri, litterae et litteraria instrumenta reddantur Andreae Dudythio Sbardellato, praeposito Sancti Stephani Prothomartyris, Augustini avunculo.” Ferdinánd ezen, egykor a Magyar Kamara levéltárában őrzött oklevele alapján kitűnik, hogy Dudith 1561 júniusában még nem lehetett tinnini püspök. Kinevezésének pontos dátumát (1561. december 19.) húsz évvel később Koller József adta közre a pécsi püspökség történetéről szóló munkájában.²¹

Mint az közismert, Dudith Kolosváry János csanádi püspökkel együtt a magyar papságot képviselve részt vett a tridenti zsinaton. A következő ehhez kapcsolódó „Kleinigkeit” – ahogyan Pray az általa ismertetett adalékokat nevezi –, hogy Dudithnak 1562 januárjában kellett útnak indulnia Pozsonyból a tridenti zsinatra, mivel Oláh Miklós egy Nádasdy Tamásnak címzett levelében (1561. december 23.) utal erre.²² Pray közölni kívánta Dudith azon levelét is, melyet 1562. február 6-i keltezéssel, Bolzanóból írt pártfogójának, Oláh Miklós esztergomi érseknek.²³ A misszilit vélhetőleg ő is – ahogy több mint egy évszázaddal később, Hegedűs István – az úgynevezett Oláh-kódexben (EKK, H 46) találta meg. A nagyszombati jezsuita kollégiumból az Egyetemi Könyvtárba került kötet Oláh Miklós saját, illetve mások hozzá írt költeményeit tartalmazza. Dudith levele a 69r–70v lapokon olvasható. Ebben megemlíti, hogy a Trident felé vezető út viszontagságai miatti nyomorúsága „néhány rosszul esztergált” vers megírására ösztönözte.²⁴ Pray az Oláh-kódex költeményei között meg is találta Dudithnak egy, a pártfogójához írt, „rosszra sikeredett” versét. A fogalmazványban nem

²⁰ 27v „Auch ist Timon und mit ihm Herr Horányi übel deren da sie ihn schon in April Monate des 1561 Jahres Tinischen Bischofe machen.” Valójában mind Timon, mind Horányi a Sámuelffy-féle életrajzot veszik alapul, és idézik őt teljes pontossággal. Így náluk is az olvasható, hogy 1561 áprilisában Dudith még nem lehetett tinnini püspök. „Infulam quoque Tininiensem non prius obtinuisse videtur, quam cum de mittendis ad concilium, quod Pius IV. Pontifex Romanus Tridenti continuandam indixerat, oratoribus clerus Hungariae iussu Ferdinandi regis anno MDLXI. mense Aprili Tyrnaviae congregatus consilia contulisset. Patrumque synodi suffragia in Ioannem Sylvestrum Colosvarinum et Andream Dudithium Sbardellatum inclinassent.” SAMUELFFY, i. m., 39.

²¹ KOLLER, i. m., 195, c) jegyzet „In libro regio Ferdinandi I. exstat diploma anno 1561. 19. Decembris datum, in quo mentio fit collati Dudithio praeposito Sancti Stephani in Ecclesia Strigoniensi, Episcopatus Tininiensis.”

²² 27v „Duditsch reisete am Anfangs des 1562. Jahres von Pressburg (e) und kam in Hornung zu Bozen an. Von hier schreib er an Nikolaus Olahus Erzbischofen zu Gran, der sein besonderer Gönner war, und stattete ihm genauen Bericht von seiner Reise ab.” A kapcsolódó lapalji jegyzet: (e) Man ersieht es aus einem Brief, dem Olahus Erzbischof von Gran an Palatinus Thomas Nadasdi im 1561. Jahre den 23 Christmonats geschrieben hat. Drascovicus, heist es da, Frater Joannes et Sbardellatus proficisci Tridentum ad Concilium debebunt, ut Maiestas Caesarea Dominus noster Clementissimus mandat, ad medium Januarii proximi.

²³ Modern szöveggözlése: *Epistulae*, I, 100–103.

²⁴ „Iam ab aliquot annis versus facere desieram. Heri autem, cum parum prospera tempestate uter, aliquot male tornatos versus mihi miseria mea expressit, quibus quidem me solabar; sed paulo post adveniens serenitas furorem mihi poeticum sustulit.” *Uo.*, 103.

közli annak teljes szövegét, mindössze a „Sancte Pater” felütéssel jelzi, hogy az hol kap majd helyet a későbbi tisztázatban.²⁵ Mind a levélre, mind a versre csak jó száz évvel később bukkant rá Hegedűs István, és tette közzé azokat az Irodalomtörténeti Közlemények 1900. évi negyedik füzetében.²⁶

Hegedűs ugyanezen tanulmányában egy másik levelet is közölt Dudithtól. Az 1562. március 8-i keltezésű, Gregoriancz Pálhoz írt beszámolót Pray is megtalálta a Magyar Kamara levéltárában, és teljes hosszúságában idézte fogalmazványának 28. verso oldalán. Szerinte Dudith, aki mindössze egy hónappal azelőtt érkezett Tridentbe, nagyfokú éleslátásról téve tanúbizonyságot tudósította a győri püspököt a zsinati viszonyokról.²⁷

Az utolsó újdonságnak számító adalék, melyet Pray meg kívánt osztani az olvasókkal, Dudith Lengyelországban teljesített követi szolgálatára vonatkozott. Pray elbeszéli, hogy II. Miksa azért küldte az akkor már pécsi püspök és császári tanácsos Dudithot II. Zsigmond Ágost lengyel király udvarába, hogy annak Habsburg Katalinnal (Miksa húgával) való házassági viszályát elsimítsa. Az ifjú Dudith azonban szerelmes lett egy lengyel udvarhölgybe, és az érzés olyannyira elvakította, hogy lemondott püspöki címéről. A források eltérő véleményen vannak azt illetően, hogy melyik évben történt az aposztázia, és olyannyira összekuszálják az eseményeket, hogy már azt hihetnénk, Dudith a bukása után is a császár követe maradhatott. Annyi bizonyos, – állítja Pray – hogy 1567 áprilisában Dudith még II. Miksa lengyelországi követe volt.²⁸ Ennek alátámasztására idéz Miksa egyik leveléből, amelyben Dudith kérésének eleget téve utasítja a Magyar

²⁵ 28r „Freylich ist das Carmen das er dem Briefe beygeschlossen hat, wie er selbst bekennet, male tornatum, und aus dem Stegreife gemacht, doch müssen sie ihm aus obgedachter Ursache hier einen Platz gönnen.

Sancte pater etc. Man sieht es, das er den Pentameter nach welschen Geschenk geflissentlich eingerichtet habe, der nach bey manchen der Lieblingsgeschenk ist.”

²⁶ HEGEDŰS István, *Dudith András életéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 10(1900), 474–480.

²⁷ 28r–v „Duditsch jener aber tritt erst im Hornung ein. Mit was vor scharfen Blicke, er alles da beobachtet, und in das Künftige eingesehen habe, kann man aus seinem Briefe, den er an Paul Gregoriancz Bischofen zu Raab geschrieben, leicht abnehmen.” Dudith levelének kritikai szövegkiadását lásd *Epistulae*, I, 108–109.

²⁸ 29v „Die ausserordentlichen Fähigkeiten dieses Mannes, und gründliche Kenntnissen in politischem Fache bewogen Maximilian den II. das er ihn zum Gesandten in Pohlen um seine Schwester mit dem König ihrem Gewahl auszusöhnen bestimmt hat. Hier war als, wo er in der Religion zu straucheln anfang, und sie endlich gar verließ. Es ist bewusst wie er von der Liebe verblendet dem Priester- und Bischofthume zu letzt entsaget hat. Das Jahr seines Abfalls finde ich bey Schriftellern verschiedentlich bemerke, nebst diesem mengen sie so viel Sachen durcheinander, das man bey nahe glauben sollte, Maximilian habe ihn auch nach dem Abfall zu Gesandtschaftsgeschäften gebraucht. Das er im 1567 Jahre im Aprilmonat diesen Posten in Pohlen behauptet hat, ist ausser allem Zweifel: denn Maximilian schrieb ausdrücklich an die ungarische Hofkammer und befahl, das man ihm seinen sechsmonatlichen Gehalt auch vorleufig auszahlen sollte.”

Kamarát, hogy fizessék ki neki a követi tisztért járó hat havi illetményét.²⁹ Mint-hogy ebben a császár Dudithot még mint pécsi püspököt emlegeti, bukására („Abfall”) abban az időszakban kerülhetett sor, amely e levél kelete és a püspöki szék üresedése (1564 júliusa) között telt el.³⁰

A fentebbiekből láthattuk, hogy Pray a kritikai történetírás szellemében, primer források felhasználásával miként igyekezett árnyalni a humanista polihisztorra vonatkozó életrajzi hagyomány némely pontját. Az elmúlt kétszáz év Dudith-kutatása Pray fentebb ismertetett eredményeit, olykor az övéitől eltérő források bevonásával ugyan, de alátámasztotta. Sajnálhatjuk azonban, hogy a történész nem csiszolta e fogalmazványt megjelentethető tanulmánnyá; ahogy Pray bármely írása, ez is joggal számíthatna az utókor megkülönböztetett figyelmére.

²⁹ „Annuimus benigne scribenti, supplicantiue nobis consiliario, et oratori nostro apud serenissimum Poloniae regem Andreae Dudych Episcopo Quinqueecclesiensi, ut ipsi apud externam nationem nunc agenti magnosque sumtus facienti salarium ipsius per semestre hujusce labentis anni spatium, etiam anticipato solutionis termino e Camerae nostrae istius proventibus dependatur. Quapropter fidelitati vestrae horum serie firmiter praecipimus, mandantes, ut praefato Episcopo Quinqueecclesiensi, seu eius homini dimidii anni praesentis, et si quid superioris anni nomine non solutum superest, quo necessitatibus suis eo rectius in hac legatione sua consulere queat, primo quoque tempore, citraque moram longiorem e memoratis Camerae nostrae istius redditibus numerari, et exsolvi curetis. Datae ex arce nostra regia Pragae, die 16. Aprilis anno Domini 1567.” A levelet Koller is idézi (KOLLER, *i. m.*, 265–266), a lelőhely megadásával, ti. „ex Archivo Camerae Regiae Hungaricae”. A lapalji jegyzetben azt is megjegyzi, hogy „Descrisit et communicavit Georgius Pray.”

³⁰ 29v „Aber bald hernach in eben diesem Jahre am 1. Heumonat heist als in einem Diplom des das Fünfkircher Bisthum vacirend war, folglich muß sein Abfall in diesen Zeitraum gehören, und ist nicht wahrscheinlich das ihn der Kaiser nach der Veränderung den Religion in Gesandtschaften gebraucht habe.” Pray ugyanerre az oklevélre hivatkozik a már említett *Specimen hierarchiae Hungaricae*-ban. „In diplomate Maximiliani, quo confirmat fundationem Seminarii Stephani regis Timaviae. Idem Maximilianus eodem anno [1567 – B. O.] die 1. Novembris petit a Petro Orozthony provisore quondam episcopi Quinqueecclesiensis catalogum bonorum et proventuum episcopatus.” PRAY, 1776, 255.

GALEOTTO MARZIO ALAKJA BONFINI SYMPOSION CÍMŰ MŰVÉBEN

„Pár nappal ezelőtt Bonfini Antal ascoli polgár Corvinus király hírétől föllekesülve Piceno földjéről Retzbe jött, ahol a király és Beatrix elé járult, és átadta akkoriban kiadott különböző könyveinek példányait. Hármat a királynak ajánlott, Hermogenest és Herodianust, amelyeket ő fordított görögből latinra, valamint egy kurta könyvecskét a Corvinus-ház eredetéről. Kettőt a királynénak, egyet a szüzességről és a házastársi szeméremről, egyet Ascoli történetéről.”¹ Így írja le a magyar történelmet tárgyaló művében Bonfini első találkozását Mátyás királlyal, illetve sorolja fel írásait, melyeket, a későbbi alkalmazás reményében, a királyi család egy-egy tagjának dedikált. Ezek között szerepel a Beatrixnak ajánlott *Beszélgetés a szüzességről és a házaselet tisztaságáról*, latin címén a *Symposion* is.²

Bonfini *Symposion*jának műfaji mintáit, illetve esztétörténeti hátterét Pajorin Klára kutatásaiból ismerhetjük.³ Írásom célja, hogy a dialógus rövid tartalmi ismertetése után bemutassam, hogyan viszonyul a *Symposion* egyik szereplőjének, Galeotto Marziónak Bonfini által megformált alakja a humanista írásaihoz.

A *Symposion* egy háromnapos dialógust ír le. Az első napon Beatrix testvére, Francesco d'Aragona javasolja az uralkodói párnak, hogy vendégeik társaságában, könnyed beszélgetéssel tereljék el gondolataikat a háborús ügyekről. Megszólítja Galeotto Marziót, az udvarban tartózkodó humanistát, s a vita az ő csipkelődésükkel indul. Galeotto szerint a világon a legfontosabb értékek közé tartoznak a jó ételek, italok, egy derék feleség, valamint a tiszta lelkiismeret. Ekkor kapcsolódik be a királyné, az ő kezdeményezésére a szereplők a házastársi szerelemtől kezdenek el filozofálni. Galeotto, aki a műben nem véletlenül Epikuroszt szerepét tölti be, kifejti, hogy szerinte sem a házastársak közötti szemérem, sem pedig a szüzesség nem tekinthető erénynek, a gyönyört az életben szabadon

¹ Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Budapest, Balassi, 1995, 876.

² Antonius BONFINIS, *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*, ed. Stephanus APRÓ, Budapest, K. M. Egyetemi Nyomda, 1943.; Antonio BONFINI, *Beszélgetés a szüzességről és a házaselet tisztaságáról*, ford. MURAKÖZY Gyula, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 1–II.

³ PAJORIN Klára, *Bonfini Symposionja*, Irodalomtörténeti Közlemények, 76(1981), 511–533; Klára PAJORIN, *La rinascita del symposio antico e la corte di Mattia Corvino*, in *Italia e Ungheria all'epoca dell'Umanesimo Corviniano*, szerk. Sante GRACIOTTI, Cesare VASOLI, Firenze, Olschki, 1994, 179–228.

kell élvezni, sőt kifejezetten károssá válhat a vágyak ilyen elfojtása. Galeotto eszmefuttatásán a jelenlévők közül többen megbotránkoznak, egyszerűen csak „szemérmetlen bohócnak” nevezve őt, majd Geréb László erdélyi püspök cáfolja meg nézeteit: szerinte Galeotto ösztönlény, akit csak nagy étvágya és kéjvágya irányít. Geréb azt állítja, hogy az élet célja önmagunk legyőzése, lelkünk kiművelése, s hogy uralkodjunk állati ösztöneink felett. Majd Platónra hivatkozva ismerteti a szerelem két követendő fajtáját: az égi és a földi szerelmet. A vita konklúziója tehát a résztvevők és az olvasók számára is az, hogy a szemérmet és a szüzességet erényeknek kell tekinteni. Beatrix megajándékozza Geréb Lászlót neki tetsző érvelése miatt, a király pedig Galeottót, hogy ő se maradjon jutalom nélkül, mert érvelése bár hamis, de azért szórakoztató volt.

A második napon megérkezik a királyné másik testvére, Giovanni d’Aragona kardinális, aki részletesen beszámol az aktuális itáliai eseményekről, majd a két Aragóniai ifjú az előző nap megkezdett témában folytatja a beszélgetést. A fő kérdés ezúttal az, hogy mennyiben lehet a szüzességet és a házastársak közötti szemérmet a többi erénynél magasabb rendűnek tartani. A katonai ügyekben jártas Francesco azt igyekszik bebizonyítani, hogy nem lehet az előbbieket a kardinális, illetve a teológiai erények fölé helyezni, a kardinális Giovanni viszont ennek ellenkezőjét állítja, a résztvevők végül neki adnak igazat.

A harmadik napon zajlik le a *Symposion* legizgalmasabb beszélgetése a királyi pár között, melynek tétje a szüzesség, illetve a házaselet megítélése. A király a házaselet előnyei mellett érvel, amelyben, szerinte, a gyermeknemzéssel mintegy Isten teremtését utánozzuk. Mátyás eközben több kitérőben is a világ keletkezéséről, a lélekről, az emberi testről mint mikrokozmoszról, a pythagoreus számmisztikáról, angyalokról, asztrológiai-asztronómiai kérdésekről értekezik. A műben ez a rész tükrözi leginkább a neoplatonista lélekfilozófia hatását. Ez a tematika egyébként a *symposion*-irodalom visszatérő alkotóeleme, példaként említhetjük Macrobius *Saturnaliáját*, ahol a beszélgető társak gyakran érintik az orvosi, táplálkozási, csillagászati és egyéb enciklopédikus ismereteket. Feltehetően Bonfini sem véletlenül adta Mátyás szájába ezeket a szavakat. Talán éppen az volt a szerző szándéka, hogy a király beszédén keresztül az olvasó számára saját műveltségét és filozófiáját közvetítse, hiszen ezek az enciklopédikus tudást felhalmozó kitérők nem nélkülözhetetlenek Mátyás érvelése szempontjából. Az uralkodó mint a *philosophia moralis*ban és a *philosophia naturalis*ban egyaránt művelt karakter szerepeltetését indokolhatja véleményem szerint az a hagyomány is, ami elvárja a jó uralkodótól ezt a fajta enciklopédikus tudást.

Elsősorban II. Frigyes császár környezetében, a neki ajánlott természettudományos művekben vált uralkodóvá az a nézet, ami összefüggésbe hozta a kozmoszban uralkodó rendet a nyugodt földi kormányzással.⁴ Az uralkodónak azért kell tehát ismernie az asztrológiát vagy a világ egyensúlyát fenntartó négy elem-

⁴ Lásd erről részletesebben: Piero MORPURGO, *L’armonia della natura e l’ordine dei governi (secoli XII–XIV)*, Sismel, Edizioni del Galluzzo, 2000.

mel kapcsolatos tanokat, mert ezek működését kell leképeznie a földi életre is. Ha ismeri a makrokozmosz törvényeit, akkor a természet uraként jól fog uralkodni a földön is, vagyis biztosítani tudja a törvények betartását és a *iustitia* érvényesülését, ezek hiánya vezet ugyanis a társadalom betegségéhez. Éppen ezért ebben az időszakban megnőtt a természettudományos, orvosi művek iránti érdeklődés, és egyre több ilyen műveltséggel rendelkező tudóst alkalmaztak a politikában is. A *Symposion*ban is szereplő Galeotto Marzio, aki köztudottan kedves volt Mátyás számára, szintén ezt a tudást képviselte műveivel, az ő szerepére később még visszatérünk.

A vita végezetül Beatrix nézetének, vagyis a szüzességnek a győzelmével zárul. Ennek okát a szakirodalom többféleképpen értelmezi, abban azonban egyetértés alakult ki, hogy Bonfini ügyesen rátapintott a királyi párt, pontosabban inkább Mátyást nagyon is foglalkoztató trónutódlás kérdésére.⁵ A dialógusban a királyné ugyanis éppen arra hivatkozva áll ki a szüzi élet mellett, hogy ha eddig nem sikerült megfogannia, akkor azt szándékos égi jelnek kell tekinteni. Közismert, hogy mennyire égető volt a király számára a trónutódlás kérdése, különösen a III. Friggyessel kötött bécsújhelyi békefeltételek miatt, s minthogy egyre reménytelenebbnek tűnt törvényes utód nemzése, így törvénytelen gyermekét, Corvin Jánost igyekezett megtenni utódjának.⁶ Beatrix azonban ezt nem nézte jó szemmel, és inkább ő maga szeretett volna társuralkodóvá válni. Bonfini művének tehát a reneszánsz lélekfilozófiai és házasságerkölcsei mellett létezik egy aktuálpolitikai olvasata is: mintha a szerző a neoplatonizmus segítségével nyújtana ideológiai mentséget vagy vigaszt a királyné meddőségére. Azt azonban már nehéz eldönteni, hogy ezzel tulajdonképpen melyik fél szándékait támogatta, valószínű, hogy szándékosan nem akart ebben nyíltan állást foglalni, hiszen az volt a célja, hogy alkalmazzák a budai udvarban.

A *Symposion* szereplői Bonfini előtt mind megfordultak a királyi udvarban, közülük a különö gondolatokat megfogalmazó Galeotto többször is visszatért ide. Bonfini nem véletlenül osztotta rá művében Epikurosz szerepét, mind az életével kapcsolatban fennmaradt anekdoták, mind pedig a műveiben vallott eszmék arról tanúskodnak, hogy mennyire jól illett ez a karakter Galeottohoz. Figurájának a megformálása tehát jól tükrözi a korabeli Galeotto-recepciót is, szerepét pedig nemcsak a toposzok, hanem az ő valóságos személye is alakította. Írásom hátra-

⁵ Lásd erről bővebben: MURAKÖZY Gyula, *Bonfini útja Mátyás király udvarába*, in BONFINI, *Beszélgetés...*, i. m., I., 19–20; KULCSÁR Péter, *Antonio Bonfini és műve. Utószó*, in BONFINI, *A magyar...*, i. m., 1011–1012.

⁶ A bécsújhelyi békéről, illetve Corvin János trónutódlásáról lásd legújabban: LUPESCU Radu, *Mátyás királlyá választása és koronázása*, in Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490, szerk. FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő et al., kiállítás-katalógus, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008, 195; SPEKNER Enikő, „...Hogy méltónak ítéltesse kiváló atyádlhoz és a magyarok fejedelemségére...” Mátyás küzdelme Corvin János trónörökléséért, Uo., 513–515.

levő részében Bonfini Galeotto-képe, illetve a Narni-beli humanista művei közötti kapcsolatot igyekszem röviden ismertetni.

Pajorin Klára elemzéséből tudjuk, hogy Galeotto figurájának a megalkotására a XV. század Epikurosz-felfogása is hatással volt, amihez elsősorban Lorenzo Valla *De voluptate* című dialógusa nyújtotta az alapot.⁷ A középkor túlzó, az epikureizmust a hedonizmussal azonosító, azt elítélő hozzáállásán igyekezett finomítani Valla műve. Az ő szellemiségéhez áll közel Galeotto érvelése is, például amikor a természet követésére buzdítva nem tartja megvetendőnek a szeretkezést, vagy amikor az erényeket csak kitalált feltételezésnek véli.⁸ Annak ellenére, hogy Galeotto figurájában egy új, tárgyilagosabb epikureizmus-recepció fedezhető fel, szerepének megformálása egyúttal mintha a humanista szándékos lejáratását és nevetségessé tételét is megcélozta volna. Galeottonak a kortársak és az egyház által is eretneknek ítélt nézetei feltehetően Bonfini számára is merésznek hatottak, arról nem is beszélve, hogy saját maga riválisát is láthatta Galeottóban, aki egy helyen maga számol be arról, hogy nagy tudása és humora miatt az uralkodó igen kedvelte őt.⁹ Valós alapja lehet annak is, ahogyan a *Symposion*ban Beatrix felháborodik Galeotto véleményén, a királyné feltehetően nem kedvelte az eretnek humanistát, aki épp a *Symposion* keletkezésével közel egy időben, 1485-ben, Corvin Jánosnak ajánlotta Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásait és tetteit megörökítő könyvét.¹⁰ Beatrix ellenszenvére utalhat az a tény is, hogy mielőtt Bonfini a királyi pár szolgálatába jelentkezett, a királyné éppen azt a Giorgio Merulát akarta nővérén keresztül felolvasójának megnyerni, aki Galeotto Vitéz Jánosnak ajánlott *De homine* című művét igen hevesen támadta.¹¹ Merula kritikájára Galeotto egy indulatos cáfolatban válaszolt.¹²

Galeottonak a *Symposion*ban kigúnyolt kövérségéről szintén több anekdota tanúskodik, sőt éremábrázolása is igen testesnek mutatja őt.¹³ A dialógus résztvevői ezenkívül gyakran utalnak szellemességére, a humanistának erről a jellemvonásáról szintén több korabeli forrás is megemlékezik. Amellett, hogy az említett, Mátyás tetteit és mondásait elbeszélő anekdotagyűjteménye a *facetiae*-irodalomba sorol-

⁷ PAJORIN, *Bonfini...*, i. m., 519–522; PAJORIN, *La rinascita...*, i. m., 194–202.

⁸ BONFINIS, *Symposion...*, i. m., I., 111–112.

⁹ ...qui propter suam universalem disciplinam et facundiam lepidam atque iocosam regi erat carissimus. Galeotto MARZIO, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1934, 26.

¹⁰ MARZIO, i. m.

¹¹ *Georgii Alexandrini in librum de Homine Galeoti Narniensis opus*, Venezia, Windelin von Speyer, 1474–1475.

¹² *Galeotti Martii Narniensis Refutatio Obiectionum In Librum De Homine A Georgio Merula*, Venezia, Jacques Le Rouges, 1476.

¹³ BONFINIS, *Symposion...*, i. m., I., 91, valamint ÁBEL Jenő, *Galeotto Marzio életrajza*, in *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*, Budapest, Academia Hungarica–Leipzig, Brockhaus, 1880, 267, 274. Az éremről lásd: G. F. HILL, *A Corpus of Italian Medals of the Renaissance before Cellini*, London, British Museum, 1930, I., 1131, 1132, Pl. 188; VAYER Lajos, *Galeotto Marzio ismeretlen képmása*, in *Uő, Témák, formák, ideák*, Budapest, 1988, 111–114.

ható, Janus Pannonius is derűs, tréfálkozó karakternek írja le őt egyik levelében, de a szintén az udvarban vendégeskedő Bartolomeo Fonzio is *perurbanus*nak és *facetustus*nak nevezi őt a királynak ajánlott művében.¹⁴ Meg kell még említenünk, hogy több reneszánsz viccgyűjteményben olvashatunk Galeottónak tulajdonított tréfákat, Castiglione is leír egyet az *Il Cortegiano facetudó*t tárgyaló fejezetében.¹⁵

Jóllehet Bonfini szándékosan torzította el kortársa alakját, s tette meg őt az *amor ferinus*, vagyis az állatias szerelem képviselőjének, erre azonban Galeotto is rászolgált műveiben tükröződő filozófiájának köszönhetően, s ezt Bonfini is jól tudhatta. Arra nincsen adatunk, hogy Bonfini közvetlenül ismerte volna Galeotto írásait, mindazonáltal a humanista valós nézetei visszacsengenek a *Symposion*ban olvasható argumentációjában.¹⁶ Galeotto műveiben például gyakran szerepelnek más népek szokásait ismertető, etnológiai jellegű kitérők, s Bonfini dialógusában is ehhez hasonló érveléssel indítja a gyönyörök védelmét, amikor kifejti, hogy más kultúrákban milyen a nők társadalmi helyzete.¹⁷ Bonfini Galeottója szerint természet adta jogunk, hogy élvezzük a gyönyöröket, sőt a természet törvénye, hogy nem tudunk ezeknek ellenállni, miközben az „igazi” Galeotto is hirdette, hogy aki a természet törvényeit követi, az elnyeri az örök boldogságot. *Symposion*-beli érvelésére jellemző még, hogy a pogány-barbár népek értékrendjét a kereszténységgel egyenrangúnak tünteti fel, miként teszi ezt többek között éppen a királynak ajánlott, *De incognitis vulgo* című művében is, ahol azt fejtegeti, hogy bármely vallás hívője üdvözülhet, ha őszintén, saját vallásának előírásait megtartva él.¹⁸ Ugyanebben az értekezésében próbál asztrológiai magyarázatot adni a betlehemi csillag megjelenésére, illetve szkepszisét fejezi ki a próféciákkal és a

¹⁴ Janus PANNONIUS, *Ad Galeottum Martium*, in *Iani Pannonii Poemata*, ed. S. TELEKI, Traiecti ad Rhenum, Barthol. WILD, 1784, I., 98; Bartholomaeus FONTIUS, *Tadeus*, ff. 9v–10r (Wolf., HAB, 43, Aug.)

¹⁵ Angelo POLIZIANO (attr.) *Detti piacevoli*, a cura di Tiziano ZANATO, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1983, 63; Baldassare CASTIGLIONE, *Il Cortegiano*, ed. Bruno MAIER, Torino, Unione, 1981, 285.

¹⁶ Bonfini Galeottóról is jól értesülhetett a budai udvart megjárt itáliai ismerősei révén, akik őt a magyar viszonyokról tájékoztatták, róluk bővebben: PAJORIN, *Bonfini...*, i. m., 519; PAJORIN Klára, *Bonfini egyik informátora, Prospero Caffarelli szentszéki követ Magyarországon*, in „Nem sülyed az emberiség!”...*Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, CSÁSZTVAY Tünde, CSÖRSZ RUMEN István, SZABÓ G. Zoltán (<http://www.iti.mta.hu/Szorennyi60/Pajorin.pdf>). Bonfini a Merula-vitán kívül ismerhette még Galeotto Francesco Filelfo ellen írt invektíváját is. Filelfo számára azért is fontos lehetett, mert *Convivia Mediolenia* című művével éppen ő elevenítette fel az antik *symposion*-irodalmat. Tudomást szerezhetett továbbá arról, hogy a velencei inkvizíció 1478-ban bebörtönözte Galeottót, és az is elképzelhető, hogy elbeszéltek neki incidensét a tomista elveket valló domonkos teológussal, Petrus Nigettel (1482).

¹⁷ BONFINI, *Beszélgetés...*, i. m., 59–60. A *De incognitis vulgo*ban azt állítja, hogy a nők a férfiakkal egyenrangúak, s Isten őket is a saját képmására teremtette (cap. VII.)

¹⁸ *De incogn. vulg.*, cap. V. Galeottót éppen az említett tanok miatt ítélte el a velencei inkvizíció. Az eretneknek kikiáltott tételeket tartalmazza egy vatikáni kézirat is: *Errores ex libro Galeotti Narnienis*. (publikálta: KARDOS Tibor, *Galeotto Marzio*, in *Néhány adalék a magyarországi humanizmus történetéhez*, Pécs, 1933, 3–4. Ezeket akár Bonfini is ismerhette.

szentek életének csodás legendáival kapcsolatban.¹⁹ Bonfini, aki a loretoi kegyhelyen tartott szónoklatairól is elhíresült, nyilvánvalóan nem szimpatizált ezekkel a nézetekkel.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az orvosi képzettséggel is rendelkező Galeotto a lakomán orvosi érvekkel is alátámasztja az önmegtartóztatás káros következményeit, hiszen: „a szerelmi vágyak elfojtása következtében a belső szervek párákat árasztanak az agyra, a szívre, a májra és a gyomorra, és félelmetes betegségeket okoznak.”²⁰ Feltehetően nem véletlen, hogy néhány év múlva az igazi Galeotto *De doctrina promiscua* című művében a *coitus* témájának egy egész fejezetet szentelve fog annak orvosilag igazolt pozitív hatásairól értekezni.²¹ Galeotto averroizmushoz közel álló lélekfelfogása is lényegesen eltért a neoplatonista filozófusokétól. A lélek halhatatlansága ugyanis szerinte nem bizonyítható észérvekkel, mi több, a lélek tulajdonságait a test adottságai határozzák meg.²² Tagadta tehát a testtől független lélek létezését, amit Bonfini Mátyás szájába adva fejteget a dialógus során. Azokat a neoplatonista filozófusokat, akiket a *Symposion* egyértelműen követendőnek tekint, Galeotto halottnak nevezte, s kigúnyolta, mert már életük során meg akarnak szabadulni testüktől.²³ Mindezen nézeteit az egyház eretneknek kiáltotta ki, s a velencei inkvizíció börtönéből csak Mátyás és Lorenzo de’Medici közbenjárására szabadulhatott ki. A bebörtönzésről Bonfini is tudomást szerzett, hiszen az ő Galeottója is megemlékezik erről, mielőtt belekezd a gyönyörök védelmébe.²⁴

Mátyásnak ez a gesztusa, valamint Galeotto vendégül látása az udvarban arra enged következtetni, hogy a király számára az ő műveltsége is fontos volt, leginkább talán a humanista asztrológiai tudása miatt. A két humanista egymástól eltérő filozófiája s a Bonfini-műben megtalálható különböző nézetek mind jól illusztrálják az uralkodó körül csoportosuló gondolkodók sokszínűségét.²⁵ Az pedig már csak a sors iróniája, hogy a XVI. században, Bonfini történeti művének a megjelenését éppen Galeotto váratlanul előkerült *De dictis*-ének a kiadása készítette elő.²⁶

¹⁹ *De incogn. vulg.*, cap. XXV.

²⁰ BONFINI, *Beszélgetés...*, i. m., 80.

²¹ *De doctrina promiscua*, Florentiae, L. Torrentinus, 1548, cap. XIX.

²² Lásd többek között: *De incogn. vulg.*, cap. IV: *De immortalitate animi quae non potest ratione probari*; *De egregie...*, i. m., 21. Ez utóbbi helyen Galeotto egy Galénosz-mű címét használja fel érveléséhez: *anima enim, ..., sequitur corporis habitudinem*.

²³ *De doctrina...*, i. m., cap. 20: *De philosophis qui viventes sunt mortui*.

²⁴ BONFINI, *Beszélgetés...*, i. m., 62.

²⁵ A budai udvarban megforduló egyházi méltóságok és világi humanisták heterogén filozófiájáról, illetve ennek esetleges politikai okairól lásd bővebben: KLANICZAY Tibor, *L’ambiente intellettuale di Galeotto Marzio in Ungheria*, in *Miscellanea di studi in onore di Vittorio Branca*, Firenze, Leo S. Olschki, 1983, vol. 3., 545–555.

²⁶ A kiadások történetéről lásd bővebben: RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Galeotto Marzio és Bonfini történeti művének kiadása*, in Uő, „*Nympha super ripam Danubii*.” *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Budapest, Balassi, 2002, 207–211.

LAKOMA A KÖLTÉSZETBEN, AVAGY KÉT VERS TÁPLÁLKOZÁSTÖRTÉNETI ELEMZÉSE

E tanulmány arra vállalkozik, hogy a terjedelem szabta szűk keretek között felvillantsa, hogyan hasznosítható egy a 16–17. századi étkezési szokásokat vizsgáló történész számára két 17. század végén keletkezett lakomát leíró költemény. Ennek érdekében egyrészt igyekszik bemutatni milyen értékes adatok nyerhető belőlük e forrásszegény témában. Másrészt rávilágít arra is, hogy ezek kritika nélküli felhasználása tévutakra vezethet, és csak más jellegű forrásokkal összevetve szabad értelmezni őket. E célok megvalósítása érdekében e dolgozat olyan étkezési szokásokat, jelenségeket, velük összefüggő tárgyakat elemez részletesebben, amelyekkel kapcsolatban e két költemény valamelyike fontos kiegészítést nyújt, illetve amelyek a költeményekben szokatlan értelmezésben kerülnek elő. A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy a két költeményben rejlő összes lehetőséget kimerítse, így sajnos néhány témát ki kellett hagyni.

A két szóban forgó költemény Koháry István (1649–1731) és Kőszeghy Pál (megh. 1703) alkotása. Koháry István *Embernek ételében mértékletesnek kell lenni, nemis jó magunkat terhelni, tobzódva dösölnünk, mivel egészségünknek, lelkünknekis olykor sérelmével vagyon leggyakortáb, majdan inkább mindenkor nagy vig lakásunknak vége* című¹ verse valamikor 1682 és 1685 között keletkezett, amikor Koháry Thököly foglyaként raboskodott és tulajdonképpen egy kenyéren és vízen élő főúr álmodozása hajdani lakomáiról. Kőszeghy Pálé pedig egy nagyobb lélegzetű irodalmi alkotásának, a *Bercsényi házasságának* (1695)² lakodalmi leírásai. Mindkettőt elemezték már: Koháry versét Kovács Sándor Iván,³ Kőszeghy alkotását Dala Sára.⁴ Mivel ők részletesen feltárták a művek keletkezésének körülményeit, mi nem kívánunk ezzel foglalkozni. Jelen munka más aspek-

¹ KOHÁRY István, *Embernek ételében...*, in Régi Magyar Költők Tára (= RMKT) XVII. század. 16., szerk. STOLL Béla, Budapest, 2000, 67–72.

² KŐSZEGHY Pál, *Bercsényi Imre házassága. Történeti ének 1695-ből*, közli THALY Kálmán, Történeti Tár, 1894, 194–308. Kőszeghy Pál Bercsényi Miklós titkára volt. E művében urának Csáky Krisztinával kötött házassága Vépen tartott lakodalmát verselte meg.

³ KOVÁCS Sándor Iván, „Ételt az asztalnak s italt az pohárnok...” Egy Koháry-vers gasztronómiai ihlete, in Uő, „Eleink tündöklősege”. Tanulmányok, esszék, Budapest, 1996, 101–120.

⁴ DALA Sára, *Főúri lakomák a 17. század végén. Kőszeghy Pál „Bercsényi házassága” című művének néprajzi tanulságai*, in Teritéken. Egyetemi dolgozatok Kisbán Eszter 60. születésnapja alkalmából, szerk. BARABÁS Máté, TERBÓCS Attila, Budapest, 1998, 11–22.

tusokra helyezi a hangsúlyokat, mint két elődje, ráadásul össze is veti a két alkotást.

Terítés és pohárszék. A középkori, majd a reneszánsz étkezési kultúra is nagy hangsúlyt helyezett az étkezések reprezentatív funkciójára. A középkorban ezt elsősorban az ételtől roskodozó asztallal és az ebédlőpalota legjellegzetesebb reprezentációs bútordarabját, a pohárszéket elborító asztali arany- és ezüstedényekkel valósították meg, ezzel fejezték ki a vendéglátó gazdagságát. A reneszánsz gazdagságát már nem a mennyiség, hanem a minőség jellemezte: többek között fontossá vált az ételek elkészítésének módja és tálaláskor való kinézete, a higiénia, a viselkedés szabályai stb.

16. Már az palotában vajon mi formában rendeljem az dolgot,
Asztalokat vetni nem tudja, s rendelni, ki abban nem forgott,
Gyenge abroszokra s hímmel varrt formára hintsenek virágot.
17. Ugyanazonképpen virágokkal szépen hintsék az kendőket,
Nagy cifra formákra, hajtsák szép cifrákra asztalkeszkenőket,
Kés, villa, kanálnak s ezüst sőtartóknak tudják hól helyeket.
18. Az tányérok tiszták, hogyha jól megmosták, rakják az asztalra,
Terítsék az asztalt, de valahogy az folt nem érje bajunkra,
Tudják jól személyét, vendégnek a zsemlyét tegyék tányérra.

[...]

23. De a pohárszéket s aranyos csészéket vajon miként rakták,
velencei metszett kristályüveg tetszett uraknál, s fölkapták,
azt azért elsőben tegyék fölső rendben, mint másutt is látták.
24. Drága köpohárok, kiknek nagy az árok, legalul legyenek,
öreg, nagy kupákból, csapa poharakból rendeket ejtsenek,
szép cifra kannákat s ezüst palackokat középre tegyenek.

Pohárszéket már a középkorban is használtak, akkor reprezentációs funkciója mellett még tálalóasztali funkciót is betöltött. Ez utóbbi jellegéből fakadóan eleinte a pohárszékre tették az étkezésekkor használt összes tárgyat: tányérok, tálakat, csészéket, ivóedényeket és a mosdómedencéket. Ezek közül a tányérok közvetlenül az étkezés megkezdése előtt, a vendégek jelenlétében helyezték az asztalra. Ezért is nevezték a kortársak e tárgyakat összefoglaló névvel pohárszéki edényeknek. Később azonban átalakultak a terítési szokások: a tányérok és az evőeszközöket már közvetlenül az asztalra rakták és csak az ivóedényeket helyezték el a pohárszéken. Ekkor már a tányérok és evőeszközöket asztali ezüst-

míveknek nevezték.⁵ A terítésnek és vele összhangban a pohárszék funkciójának illetően való átalakulásáról elsősorban leltárak elnevezései árulkodnak. Koháry verse újabb adalék e változás bekövetkezéséhez, és azt is felfedi, hogy milyen módon volt szokás elhelyezni az ivóedényeket a pohárszéken. A legalsó polcára kerültek a legnehezebb (és igen drága) kö poharak, nagy kupák és capa poharak, a középsőre a kannák és a palackok, majd legfelülre a velencei metszett kristályüveg.

A legfelső polcra helyezett velencei metszett kristályüveg Koháry szerint felkapott és divatos volt az úri nép körében. A ma kristályüvegnek nevezett anyag gyártásának titkát csupán 1670 és 1680 között fedezték fel Csehországban. Addig kristálynak hívták az átlátszó, fehér üvegből készült ivóedényeket, és mivel Koháry egy elterjedt és divatos tárgynak számító ivóedényről ír, feltehetőleg még nem az „igazi” kristályüvegről van itt szó. A velencei elnevezés sem jelenti teljes bizonyossággal azt, hogy e poharak egyenesen az üveggyártásról méltán híres itáliai városból érkeztek, ugyanis e században már a németalföldiek és a franciák is készítettek velencei stílusú üvegedényeket.⁶

A középső polcon helyezték el az ezüstkannákat és palackokat, amelyek a középkortól jelen vannak az étkezéseken. A különféle lakomaábrázolások és más források alapján arra következtethetünk, hogy mindkettőben valamilyen italt tároltak, amelyet aztán fogyasztás előtt áttöltek a vendégek poharába.⁷ E két ivóedény tároló funkciójára utal az is, hogy fedelesek voltak.

A legalsó polcra kerülő kö poharakból, nagy kupákból és capa poharakból is ittak, egy részük azonban inkább csak a tulajdonosa gazdagságát reprezentálta. A pohár és a kupa volt a korszak két alapvető ivóedénye, amelyek alakjukban különböztek egymástól: a kupának szára és talpa volt, míg a pohárnak nem. Kettőjük közül a kupa számított rangosabbnak, reprezentatív szerepét jól kifejezi, hogy az egyik legkedveltebb ajándéktárgy volt és többnyire csak az ünnepnapokon vették elő a tárházakból. Az itt említett ivóedények értékes alapanyagból készül-

⁵ Bonfini írja az Olmützben tartott (1479) lakoma alkalmával, hogy az előkelő vendégek számára felállított tíz asztalnak külön pohárszéke volt és azon rengeteg arany- és ezüstedény, mert „ez sok arany és ezüstedényt kívánt az iváshoz, evéshez.” (BONFINI, *Mátyás király*, Budapest, 1959, 251.) De hasonlóan fogalmaz Eschenloer is, leírván a magyar előkelők hét asztalának hét pohárszékét: „mindegyikén ötven aranyozott ezüst kupa és serleg volt a többi ezüst éteszközökön kívül.” (ESCHENLOER Péter, *Nápolyi Beatrix útazása Pettauhoz Budára. 1476*, in *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*, szerk. SZAMOTA István, Budapest, 1891, 107.) Esterházy Miklós leányának, Annának 1644-ben már „asztalhoz való viselt ezüst mível” adnak hozományban (Gróf Esterházy Anna Juliánna menyasszonyi hozománya 1644-ben, közli KOLOSVÁRI B., *Történelmi Tár*, 1891, 683–689.).

⁶ VERES László, *Magyarország 17–19. századi parasztüvegei*, Debrecen, 1997, 21.

⁷ Például Berry herceg újévi lakomáján egy fedeles kannából készülnek italt tölteni egy csészébe. (Janvier. *Kódex illusztráció Limbourg testvérek Les très riches heures du Duc de Berry*-ből. 1412–16, Chantilly, Musée Condé). Batthyány I. Ádám udvarában is ezekben hordták fel a bort: „uram önagysága 11 óráig fogva déli után egész vacsoráig igen ittanak, táncoltak, az alatt szüneti nem volt az bor hordásnak költ el 15 kanna és 26 palack bor...” 1641. január 21. (Magyar Országos Levéltár (= MOL), Batthyány család vegyes iratok (= P 1344). Borszámadások, 1641.

tek: a kőedények a porcelánhoz hasonlatos kerámiaedények voltak,⁸ a capa poharak és nagy kupák pedig ezüsből készültek. A capa vagy cápás poharak nevüket kecskebőrre emlékeztető felületükről kapták, amelyet az egész felületet elborító sűrű díszponcolással alakítottak ki.⁹

A pohárszéket a pohárnok „rakta meg” és az ő tiszte volt az asztal megterítése is. A 17. században sokat változott a terítés módja. Mint ahogy fent is írtuk, a tányérokat már az étkezés előtt az asztalra helyezték, méghozzá mindenki elé külön egyet-egyet – a közös tányér szokása talán valamikor a 16. század során szűnt meg a Magyar Királyságban. Az étkezéshez használt evőeszközöket azonban még mindenki maga hozta, vagyis mindenki a sajátját használta. Ez a kanálra és a késre vonatkozik, mivel a 16. században a ma használatos három evőeszközünk közül hiányzott a villa, az emberek kézzel ettek. A 17. század elején már megjelent a villa is, ám akkor még elsősorban arra szolgált, hogy a tálakból kivegyék tányérjukra a falatokat, de szájukhoz kézzel – vagy kanállal – vitték az ételeket. Az ilyen villák még kétágúak voltak. A háromágú villákat viszont már evésre is használták, vagyis azzal már a szájukhoz is vitték az ételt. A különféle leltárak, összeírások tanúsága szerint a század folyamán egyre több főúri háztartás kezdett villát és kanalat tartalmazó tizenkét darabos étkészlettel rendelkezni, majd később ezek a garnitúrák késsel is kiegészültek. Ez azt sugallja, hogy eleinte csak kanalat és villát terítettek az asztalnál ülőknek, majd később már kést is.

Koháry részletes terítés-leírásából egyértelmű, hogy a század utolsó évtizedeiben már mindhárom evőeszközt az asztalra helyezték minden ott ülő számára. Az viszont nem derül ki, hogy két- vagy háromágú villát használtak-e már ekkoriban. A tányér és az evőeszközök mellett fontos része volt a korabeli terített asztaloknak a sőtartó, amely a 17. században is megőrizte díszítő funkcióját. A művészettörténészek szerint a sőtartó két legáltalánosabb formája a sima, kerek vonalú, lábakon álló kis tálka és a kerek talpon álló, alacsony oszlop volt, ez utóbbi felső részében egy kis mélyedés szolgált a fűszer számára.¹⁰

A terített asztalt kívánták látványosabbá tenni azzal, hogy az alapvetően higiénikus funkciót betöltő asztalkendőket különféle formákra, „cífrákra” hajtogatták. Ennek részletes leírását Kösseghynél találjuk meg:

152. Eztet mint pyramist magasan tornyozta,
Amazt mint haragos pókát feltollazta,
Annak ellenében hasonlót borzaszta,
Szemek helyeire borsszemet ragaszta.

⁸ KATONA Imre, *A magyar kerámia és porcelán*, Budapest, 1978, 8.

⁹ KISS Erika, *Udvari ötvösség a XVII. században a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben*, Doktori disszertáció, Budapest, ELTE BTK, 2002, II. fejezet, 11.

¹⁰ Uo. 50.

153. Amott fölemelte a kakas taréjját,
Imitt röpülően hajtotta az héjját;
Itten beszárnyazta az csirkés tyúk fiját,
Amottan az réce nézte fia híját.
154. Az pávát egy helyen kevélyen hajtotta,
Argusszemű tollát kerékben osztotta,
Nyösténye más helyen farkát elnyújtotta,
S engedelmességre magát meghajtotta...
155. Amannak tányérját környülkoronázta,
Ennek mintegy laurus-levéllel pártázta,
Az ég felé azt ott magasan pálmázta,
Terjedt violaként ezt itt megalázta.
156. Az haragos csuka cipót amott marta,
Gondolnád, hogy éppen elnyelni akarta;
Az tekenős-békát is reátakarta,
Vélnéd, hogy nem hajtás, hanem ugyan varrta!
157. Pelikán ő mellét amottan szaggatta,
Fiacskái orrát ahhoz úgy aggatta:
Elhinnéd, hogy vélek ugyan kirágatta,
S mintegy röpdösőven szárnyokat forgatta.
158. Egyes gerlicécskét többi között formált,
Mintha szomorkodnék, hogy társátúl megvált;
Más tányérra kettős galambocskát csinált,
Kiknek fejecskéjek öszvehajtatván állt....¹¹

E leírás szerint elsősorban különféle állatokat formáztak meg az asztalkendőkől, amelyek a tányérokba téve az asztalok díszeivé váltak és kellemes hatást gyakorolhattak a terembe lépő vendégekre.

Térjünk most rá magukra az italokra és ételekre, vagyis arra, mit ittak és ettek ilyen lakomákon a 17. század végén. A sort kezdjük az italokkal.

Bor. E tanulmányban most csak a korszak alapvető, legnagyobb mennyiségben fogyasztott alkoholtartalmú italával foglalkozunk:

25. Örömben hogy legyünk, s hogy jókedvet vegyünk, van gondom italra,
lotombergi borra, olaszra, spanyorra s finum tokajjira,
narancs, citromosra és rozmaringosra s az jó vernacsára.

¹¹ KÖSZEGHY, *l. m.*, 272.

26. Ürmös a sopronyi, örvényes bazinji, zsályás az tarcali,
nem kell keresztúri, sem a szentpéteri, hanem mézes máli,
kihagyjuk a vácit, gyöngyösit, miskolcit, nem minden kedveli.

Nyugat-Európában a 16–17. század fordulóján hanyatlásnak indult a bortermelés, és ezzel összefüggésben visszaesett a borfogyasztás. A bor szerepét egyre több területen az olcsóbban megtermelhető sör vette át. Magyarország nem követte e trendet, és bár a török hódítás miatt más területekre tevődött át a bortermelés súlypontja, a borkultúra megőrizte régi magas színvonalát. Mindez a két elemzett versben is tükröződik: Kőszeghy szavai szerint a lakomán megszámlálhatatlan pohárral ittak és egész este körbejárt a billikom nevezetű ivóedény. Koháry az italokkal kapcsolatban a mennyiség hangsúlyozása helyett a változatos borkínálatra helyezi a hangsúlyt. Bár a hazai bortermelés virágzott, a spanyol és olasz borok számítottak a legjobb minőségűnek, így ezek elengedhetetlen kellékei voltak a lakomáknak. Néhány évtizeddel korábban (1649-ben) Batthyány Ádám leánya lakodalmát szervezve írta le, hogy a „fő-főrendnek spanyol bor: vin di Canea,¹² malozsa és vernácza.” Majd néhány sorral lejjebb már az olasz borokat is megemlíti, mint amelyeket nagy hozzáértéssel kell megvenni a spanyol borokkal együtt.¹³ Természetesen Koháry is kívánságlistája elejére teszi, majd rögtön utánuk a magyar tokajit. A tokaji felemelkedése e századra tehető: a szerémi bortól vette át a vezető szerepet, majd a tárgyalt időszakban külföldön is a legismertebb, legkedveltebb magyar borrá vált. A Magyarországon járó angol Brown egyenesen úgy vélte, hogy még a spanyol boroknál is kiválóbb nedű.¹⁴ A tokaji bor mellett még három magyar borfajtát kíván asztalára Koháry: a sopronit, a bazinit és a tarcalit. Ezek közül a tarcali a tokaj-hegyaljai borvidékhez, a soproni és a bazini pedig a Fertő melléki vagy ruszt–soproni–pozsonyi borvidékhez tartozik. E két borvidék számított ekkoriban a Magyar Királyság két legjelentősebb, legjobb minőséget produkáló borvidékének.¹⁵ A többi borvidékekre inkább a közepes jellegű borok voltak jellemzőek: feltehetőleg nem megfelelő minőségük miatt nem kér keresztúri, miskolci, gyöngyösi, váci és szentpéteri borokból. Nem maradhattak ki a lakomák „borlapjáról” a „füves” vagyis fűszerezett borok.¹⁶ Koháry a rozsmaringgal, zsályával ízesítettet említi közülük. Az ugyancsak megrendelt mézes máli

¹² Krétai bor.

¹³ KOLTAI András, *Egy főúri lakodalmat előkészületei (Esterházy László és Batthyány Eleonóra menyegzője Rohoncon 1650-ben)*, in *Lymbus. Magyarországtudományi Forrásközlemények*, Budapest, 2003, 119.

¹⁴ Radvánszky jegyzetei között találtam rá az idézetre, melynek forrását így adja meg: Daciánus Simplicissimus 74. (Evangélikus Országos Levéltár, Radvánszky Béla hagyatéka 24. téka.)

¹⁵ ÉGETŐ Melinda, *A Kárpát-medence 16–18. századi borkultúrája*, in *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*, szerk. BENYÁK Zoltán, BENYÁK Ferenc, Budapest, 1999, 146.

¹⁶ A már idézett Batthyány I. Ádám nem tudja, készítettek-e már a menyegzőre „füves” borokat, de „jó volna afféléknek is lenni.” (KOLTAI, *Egy főúri... i. m.*, 119.)

talán a horvát plavac máli egyik korai fajtája lehet, a vernacsa (vernaccia) pedig egy toszkán borfajta, Batthyány I. Ádám is főrendi itálnak tartotta.¹⁷

Ételek sorrendje. Az általunk eddig megismert korabeli magyar étrendekben¹⁸ az ételeket egymás után, szünet nélkül sorolják fel, vagyis nem különböztetnek meg több fogást: a Thurzó-féle főúri étrendben (1603) még a ma édességeknek tekintett fánk és béles is a többi étel közé vannak felírva. Más források viszont egyértelműen arról tanúskodnak, hogy létezett egy élesen elkülönülő fogás, méghozzá az utolsóként „feladott” gyümölcsök, amelyet az étkezők azután helyeztek az asztalra, hogy minden ételt leszedtek róla. Arra is több forrás utal, hogy az ételeket is több körben tálalták fel, amit ők úgy neveztek, hogy több fogást adtak fel az asztalra. Eleinte a tálalás sorrendjét olyan dolgok határozták meg, mint hogy melyik étel nem adható fel hidegen, és hogy melyik nehéz étel. Ezek alapján a csak melegen élvezhető ételek a második fogás ételsorában kaptak helyet, mivel az első fogást még az előtt feltették az asztalra, hogy az étkezők leültek, és így ezek az ételek az étkezést bevezető ceremóniák ideje alatt kihűlhettek. A visszaemlékezéseiben korának étkezési szokásait is leíró Bethlen Miklóstól pedig azt is megtudhatjuk, hogy az első fogásban adták fel a nehezebb étkeket és a másodikban a könnyebbeket, köztük a csemegének tartott különlegebbeket.¹⁹ A század második felében azonban úgy tűnik, már megjelent egy másfajta megkülönböztetés is az ételek között a tálalás során, és ezt Koháry verse alapján feltételezzük. Ő ugyanis azt írja, hogy először a leves, majd a főtt ételek, utána a sülték, meleg pástétomok, legvégül pedig a gyümölcsök jöjjenek.²⁰ Vagyis ebben a korban már érzékenyebbekké váltak az ételek elkészítési módjuk szerinti (sülték, pástétomok, főtt ételek) megkülönböztetésére²¹ és külön való tálalására, másrészt ezek között sorrendet igyekeztek felállítani.

Leves. Fontos, hogy e versben olvashatunk először arról, hogy a leves mint az egyik főétkezés bevezető fogása feltűnik a magyar étlapokon. Ugyanis a magyar főúri udvarok asztalairól egészen a 17. század közepéig-végéig hiányzott a

¹⁷ KOLTAI: *Egy főúri...*, i. m., 119.

¹⁸ Csejten készült uradalmi alkalmazottak számára 1623. november 1. és 1625. augusztus 31. között (MOL Nádasdy család levéltára (= E 185), Számadások, vegyes anyag. 350–489. Ebből az étrendből már megjelent három hónap. (BENDA Borbála, *Uradalmi étrend Csejtéről 1623–1625-ből*, Történelmi Szemle, 1996, 2–3. sz., 277–314.) Az időben következő étrend valószínűleg 1650-ből való (október 1.– december 31.) és Nádasdy III. Ferenc valamelyik várában, kastélyában (talán Sárvár) étkező familiárisok és uradalmiak által elfogyasztott ételeket sorolja fel (Két részletben jelent meg a három hónap: BELÉNYESI Márta, *Egy 16. századi főúri étrend kultúrtörténeti tanulságai*, Néprajzi Értesítő, 1958, 133–153. és BENDA Borbála, *17. század közepi étrend a Nádasdy levéltárból*, Századok, 2004, 4. sz., 931–956.). Thurzó Szaniszló étlapja Galgóc várában 1603 januárjából. (Az erdélyi fejedelem udvari szakácskönyve a XVI. századból, i. m.).

¹⁹ Behlen Miklós *Önéletírása*, I. kötet, kiad. WINDISCH Éva, Budapest, 1955, 129.

²⁰ KOHÁRY i. m., 69–70.

²¹ Korábban csak alapanyagok szerint különböztették meg őket: tehénhúsból, halból, tyúkból stb. készült ételek.

leves mint önálló étel. E jelenség Európával összevetve egyedi,²² ami talán összefügghet azzal a magyar jellegzetességgel, hogy minden húsos ételt bő leben (mártásban) tálaltak.²³ Magát a levest természetesen ismerték, de a főúri körökben elsősorban a betegek fogyasztották, feltehetőleg először az alacsonyabb társadalmi rétegek körében terjedt el. Erre utal, hogy Erdélyben a kolozsmonostori jezsuita iskola (1649) étrendjében „keserű tót fekete supha”,²⁴ „köményes német levesek”, „rút szuppából főtt eledelek”, „ala cupreda”, tehát négyféle leves is szerepelt. Minderről egy gúnyversből értesülünk,²⁵ amelynek szerzője, egy református ifjú a leveseket német vagy tót ételnek tartja és idegennek a magyar gyomortól, ezért a kellemetlen ételek között sorolja fel őket, akárcsak az egész Európában elterjedt és kedvelt spanyol *ollapodridát* (*ala cupredát*).²⁶ Hozzájárulhatott a levessel szembeni ellenérzéshez, hogy magyar területen eleinte a bőjti napok egyik jellegzetes ételeként jelent meg.

A levesfogyasztás szokásának főúri körökben való terjedésére utal, hogy az 1670-es évektől kezdve a háztartásokban elkezdtek külön leveses csészét tartani, igaz még csak egyet, ami arra utal, hogy még mindenki a sajátját használta étkezésekkor.²⁷ A leltárak mellett Koháry és Kőszeghy versei tanúsítják leginkább, hogy a leves önálló ételként teret nyert a magyar konyhakultúrában. Kőszeghy még a lakodalmon feltálalt leves fajtáját is megnevezi: *Jó móddal az levest főzte s készítette, Gyenge tyúkfiait abban vegyítette...*²⁸ Vagyis tyúkhúslevest főztek, ami azért már jóval finomabb lehetett, mint az addig bőjti napok ételeként felbukkanó keszőce (cibere) leves.

²² Kisbán Eszter szerint „a levesétel, ahogy mi ma ismerjük, tehát amelynél a lé az étel lényeges része, lényegében még hiányzik e korban.” (KISBÁN Eszter, *Korszakok és fordulópontok a táplálkozás szokásai történetében Európában*, Ethnográfia, 1984, 284–299, 391.)

²³ A mártás a középkorban más európai konyhára is jellemző, de Galeotto Mátyás király étkezési szokásait ismertetve fontosnak tartja, hogy hangsúlyozza a mártások kiemelkedő szerepét étkezésünkben. „Szokásuk a magyaroknak, hogy... minden ételt mártásban tálalnak. A mártások váltakoznak az ételek szerint.” (GALEOTTO Marzio, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről* szóló könyv, Budapest, 1979, 54.)

²⁴ A supha vagyis szuffa.

²⁵ [Gúnyvers a kolozsmonostori jezsuita iskolából] RMKT XVII. sz., 9, 266–267.

²⁶ Különböző húsból, kolbászfélékből és zöldségekből készített gazdag leves. A magyar szakácskönyvek közül az erdélyi fejedelmiben és a csáktornyai szakácskönyvben található meg a receptje. Az erdélyi fejedelem udvari szakácskönyve a XVI. századból. Régi magyar szakácskönyvek, közli RADVÁNSZKY Béla, Budapest, 1893, 244–245; A köz-étkezők főzéséről való rövid jegyzés (latin alcíme *De communi coctione ciborum*) a csáktornyai Zrínyi-könyvtárban megtalált kézíratos szakácskönyv a század második feléből (ezenül csáktornyai szakácskönyv).

²⁷ A levesnek való csésze eddigi ismereteink szerint legkorábban Draskovith Johanna-Mária hozományában (1652) fordul elő, majd Erdődy Éva hagyatékában (1668), Erdődy Éva Zsuzsanna végrendelete, 1668. (MOL, Esterházy család hercegi ága (= P 108) Repositorium 50. fasc. B No 10.)

²⁸ KŐSZEGHY i. m., 274. (178. vsz.)

A gyümölcs. Mint már említettük, harmadik, vagyis utolsó fogásként gyümölcsöt adtak fel:

20. Ezentúl gyümölcsre, cukorra s confectre, szép friss piskótára, lictáriumra, meggyre, marcapánszeltekre, körtvélyre s almára, narancsra, citromra, pomagránátokra s cifrált salátára
21. Igen gondunk légyen, s ki mit miként tégyen az ezüstcsészékre, találhatunk dinnyét s cseresznyét, berkenyét, s tegyünk szert eperre, olasz gesztenyére, megért nyers fügére, barackra, szőlőre,
22. Bagócaborsóra, somra, naspolyára, szilvára, egresre, zöldhajú dióra, héjas mandolára, málnára, szederre, oltott barkócára, veres mogyoróra s apró ribezlire.

A 17. században tehát a gyümölcsök mellé újabban confect vagy confrejt, illetve Koháry szerint liktárium, piskóta és marcipán is társult. A confect vagy confrejt (konfrejt) olyan édesség, amit elkészítési módja alapján mai szóval talán kandírozott gyümölcsnek neveznénk.²⁹ A leginkább a mai dzsemhez hasonló liktáriumok, amelyeket gyümölcsből főztek nádméz hozzáadásával, a 17. század folyamán váltak egyre népszerűbbekké. A század végi kolozsvári szakácskönyv már toldalék formájában külön részt szentelt neki. De Lippay is számos liktárium-receptet közöl *Pozsonyi kert* című művében.³⁰ A piskóta már a 16. század végi erdélyi fejedelmi szakácskönyvben előfordul,³¹ a többiben viszont nem, majd a 18. században találkozhatunk inkább receptjeivel. Ezek alapján egyértelmű, hogy itt még nem a mai értelemben vett piskótáról van szó, sőt még egy évszázaddal később sem beszélhetünk piskótáról mint jellegzetes süteményformáról, hanem csak valami nagyon képlékeny fogalomról. A harmadik édesség a marcipán, amely igen elterjedt volt e században, korabeli szakácskönyvekben is találkozunk receptjeivel és más forrásokban is említik, pl. tudjuk, hogy II. Rákóczi György esküvőjén is hatalmas marcipántorta állt az egyik asztalon!³²

Ami a gyümölcsöket illeti, a leghíresebb magyar gyümölcsök a szilva, a körte, az alma, a dinnye és a barack voltak. Azonban szívesen fogyasztottak Magyarországon nem termő gyümölcsöket is, méghozzá narancsot, citromot,³³ fügét,

²⁹ Konfekt – latinul confectum. A konfekt németül édesség. Receptekre lásd: *Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból*, közléteszi LAKÓ Elemér, Bukarest, 1982, 236–237.

³⁰ LIPPAY János, *Posoni kert* (1664), Budapest, 1966. [Faksimile]

³¹ A tört nádmézből, lisztből, tojásfehérjéből, ánizzsal és rózsavízzel tésztát gyúr, megsüti, felszeleteli, majd megszáritja. (RADVÁNSZKY i. m., 244–245.)

³² II. Rákóczi György esküvője, közreadja VÁRKONYI Gábor, Budapest, 1990. (Régi magyar történelmi források II.)

³³ A citrom mellett megkülönböztettek száraz és leves limóniát.

pomagránátot (gránátalma), gesztenyét, mandulát.³⁴ Ezeket többnyire a fűszerekkel együtt közvetlenül külföldről szerezték be, vagy a nagyobb városokban áruoló kereskedőktől.

Különleges Koháry versében a ribezli, vagyis a ribizli említése, ugyanis a ribizlit hosszú ideig magyarul tengeri szőlőnek nevezték, és főleg ízesítésre használták vagy liktáriumot készítettek belőle. Itt viszont az derül ki, hogy már nyersen is ették és ráadásul a mai nevét használták. Koháry a korabeli forrásokban ritkábban emlegetett gyümölcsöket is felsorol: som, naspolya, bagócaborsó,³⁵ berkenye,³⁶ barkóca.³⁷

Koháry a tálalásra is utal, megerősítvén a lakomaábrázolásokon is látható módot: a gyümölcsöket csészében, méghozzá talpas csészében adták fel.

Szószer. A két költemény alapvetően különbözik abban, hogy míg Kőszeghy körülbelül 40-50 ételnevet említ, addig Koháry csak alapanyagokat sorol fel. Ezért Kőszeghy több információval szolgál a század végi magyar konyha jellegzetességeiről, mint Koháry. A reneszánsz magyar konyhaművészetet a bő szószerben készített és feltálalt ételek jellemezték. Kőszeghy a több mint negyven étel között csak öt szósszal ízesített ételt említ, ami jelezheti ezek jelentőségének visszaszorulását a magyar konyhakultúrában.

Kőszeghy az édes lé, törött lé, fekete lé, kukrejt és tisztabors nevű szószerokat említi. Ezek közül a tisztabors³⁸ az egyik legkedveltebb mártás volt, amit főleg baromfival tálaltak. A fekete lé különlegessége pedig abban állt, hogy az állatot saját vérében főzték meg.³⁹ A kukrejt olyan fűszeres (zsálya, tárkony, borókabogyó) mártás, amelynek tehénhússal való elkészítési módját mind a három kora-

³⁴ Manduláskertek itthon is akadtak: a Rákócziaknál Makovicán mandulás és mogyorós kertek (1619) (MOL, Urbaria et conscriptiones [= E 156] fasc 22. No 21.)

³⁵ Csicseriborsó.

³⁶ A berkenyefának vagy -bokornak apró, almához hasonló, piros vagy barna színű, lisztes, kásás húsu, fanyar ízű gyümölcse. *Magyar Nyelv Értelmező Kéziszótára*, Budapest, 2003, 119.

³⁷ Barkóca – fehér virágú, hosszúkás, rőtarna, ehető termésű rózsaféle fa. *Magyar Nyelv Értelmező Kéziszótára*, Budapest, 2003, 90.

³⁸ A tisztabors olyan fűszeres mártás, aminek csak egyik alkotóeleme a bors, szerepel még benne petrezselyem, fokhagyma, szerecsendió-virág, gyömbér. A tyúk tisztaborssal egyszerű étel: a fenti fűszereket a megfelelő időben az egészben vagy darabolva fővő tyúkhhoz kellett adni. (csáktornyai 149., kolozsvári 292.)

³⁹ A csáktornyai szakácskönyvben található „*ludat vagy lúdfiat fekete lével*” receptje szerint: „*me-téld fel a ludat, főzd meg a vérébe, tölts ecetet, bort, leve, amennyi elég.*” Miután a leve megfeketedett, ki kellett venni a levéből, amelyet aztán oly módon kellett átszűrni egy kislyukú szítán, hogy sűrű leve legyen, majd visszatéve a húst, borssal, sáfránnyal, gyömbérrel és szegfűvel kell fűszerezni. (*Szakács mesterségnek könyvecskéje*, szerk. KIRÁLY Erzsébet, Budapest, 1981, 156., 292–293.)

beli szakácskönyvben leírják: eszerint a megsütött tehénhúst feldarabolták, majd a zsályás, tárkonyos, ecetes, borókás (fenyőmagos) lében tovább főzték.⁴⁰

Zöldségek. Koháry az alapanyagok számbavételénél a különféle állatok, gyümölcsök, édességek mellett nem sorol fel zöldségeket. Kőszeghy pedig a kb. negyven étel között csupán három olyat említ, amit zöldséggel – nevezetesen káposztával, karalábéval és karfiollal – tálaltak. A húsos ételek ilyen túlsúlya talán a lakomák sajátja volt, de semmiképpen sem jellemezte a hétköznapiakat vagy általában a vendégségeket. „Mint akármely gyermek, a gyümölcsöt, salátát, retket, káposztát és akármi fűből, gyümölcsből való ételt igen szerettem, mely e mai napig is, csakhogy okos mértékletességgel megvagyon bennem.”⁴¹ Bethlen Miklós egyéni ízlését tükröző szavai mellett étrendek és különféle vásárlási listák⁴² is azt támasztják alá, hogy eleink szívesen fogyasztották kisgyermek koruktól kezdve a különféle zöldségeket, nyersen és főzve egyaránt. A Kőszeghy által említett háromféle zöldség közül a káposzta a legnépszerűbb, legtöbbet fogyasztott zöldség volt, amelyről Lippay azt írta, hogy „a Magyaroknál olly közönséges palánta, hogy alig élhet az szegény ember a nélkül. Sőt a savanyú káposztát, még az eleinktől maradt névvel, Magyarország czímerének szoktuk nevezni.”⁴³ A húsételekhez is gyakran savanyított formában adták. A másik két zöldség – a karfiol és karalábé – újdonságnak számított a magyar konyhában annak ellenére, hogy már a csáktornyai szakácskönyvben is megtalálhatók receptjeik. E szakácskönyv még idegen nevükön („*rapo cauli*” és „*cauli fioli*”) említi,⁴⁴ de Kőszeghy a karalábét már *kalerábénak*, a karfiolt pedig „*charitfiolnak*” nevezni, ami már jobban hasonlít a növények mai elnevezéséhez. Lehetséges, hogy a hétköznapiakon és ünnepnapokon egyaránt nélkülözhetetlen káposzta mellett a két új zöldség elsősorban ünnepi lakomákon került az asztalokra.

Halak. A főúri halfogyasztást a sokféle hal sokféle módon való elkészítése jellemezte:

„Nincsen szüki amaz *sima angolnának*,
Vagyon nagy bősége az húsos *vizának*,
Soksága mind az friss s mind száraz *potykának*,
S eczettel, tormával jól készült *csukának*.

⁴⁰ Az eddig említetteken kívül: Tótfalusi Kis Miklós által Kolozsváron 1695-ben megjelentetett *Szakács mesterségnek könyvecskéje* (ezentúl kolozsvári szakácskönyv címmel). Mindkettő megjelent: *Szakács mesterségek könyvecskéje, i. m.* A harmadik a már említett erdélyi fejedelmi szakácskönyv.

⁴¹ Bethlen Miklós *Önéletírása, i. m.*, 1655, 128.

⁴² Zöldségeket csak akkor vásároltak, ha birtokaiktól távol tartózkodtak, különben az uradalmaik kertjeiben megtermett zöldséget ették vagy főzték meg. Ezért is nehéz „tettén érni” a zöldségfogyasztás mértékét. Viszont a néhány fenmaradt vásárlási lista azt tanúsítja, hogy mindennap vettek valamilyen zöldséget.

⁴³ LIPPAY *i. m.*, 120.

⁴⁴ *Kauli fiori* – olaszul *cavolfiori*, *cavoli fiori* és *kauli rapi* – olaszul *cavolo rapa*. (KIRÁLY, *i. m.*, 459., 186.)

Az tok, ponty, sok vágó-, kövi- s kop-halakkal,
Süger, süllő, ökle, tarka pisztrángokkal,
A kilencz szemű hal,⁴⁵ márna, kárászokkal,
Laszacz, semling, sőreg, harcsa, galóczokkal.

Az czompó, sütő-hal, hegyes kecsgekkel,
Lepény-, zaphir- s menyhal, amaz tergelyékkal,
Széles, lapos s vörösszárnýú keszegekkel
Itt vóltak, s jól laktál vólna mindezekkel.

Bővült itt az asztal jó kövér jászokkal,
Különbféle lével készített csikokkal,
Hóltá után gyászból vetközött rákokkal,
Bővelkedett most Vép, hidd el, mindazokkal.

Nem volt semmi szűki az habarnyiczának,
Olajjal s eczettel öntött lapmrétának,⁴⁶
Bő czitronynyal facart izes ausztriganak,⁴⁷
S azzal atyafias gömbölyű csiganak.

Amaz húsos balin- s delfin-szeletekkel,
Az tunina, széles plataisz, missilelel,
Mind szárazon s nyersen készült héringekkel,
Bőven vólt, s nézhetted mindezt únt szemekkel.”⁴⁸

Az itt megemlített halak hosszú listája – szám szerint 44 halfajta⁴⁹ – ugyan-
csak alátámasztja, milyen fontos szerepet játszott a hal a 17. század végi főúri
táplálkozásban és hogy milyen sokfajta halat ismertek és fogyasztottak is. E hal-
fajták részletes elemzése túlnőne e tanulmány keretein,⁵⁰ néhány fontos észrevét-
elt azonban nem hagyhatunk figyelmen kívül.

A két költőnek különböző a hozzáállása a halhoz mint ételhez: Koháry úgy
véli, hogy „nem mindennek gyomra vágyódik az húsrá”, ezért szükségesek a

⁴⁵ A kilencszemű hal a legfeljebb fél méternyire megnövő folyami ingola (olajhal vagy hívóhal)
másik neve. A régi magyarság a szilványnyilasokat és az orrot is szemnek véve nevezte ezt a ha-
lat „kilencszemű”-nek. HERMAN Ottó, *A magyar halászat könyve*, Budapest, 1887, 759.

⁴⁶ Talán a dunai ingolna, amelynek egyik régi elnevezése a *Lampetra vladykovi*.

⁴⁷ Osztriga.

⁴⁸ KÖSZEGHY, i. m., 292–293.

⁴⁹ A Koháry versében is előforduló halneveket kurzívval szedtük.

⁵⁰ Erről lásd részletesen a szerző *Halfogyasztás a főúri udvarokban a Királyi Magyarország és
Erdély területén a 16. és 17. században*, in *Acta Tanulmányok* II/1., szerk. CSURGAI HORVÁTH
József, KOVÁCS Eleonóra, Székesfehérvár, 2006 (2007), 89–119.

halételek egy lakomán. Kőszeghy viszont a lakodalmi menüsor leírásakor nem említ halételeket. Csak jó néhány versszakkal később, egy másik, a böjti időszakra eső, két hétig tartó vigasságnál mutatja be a halételek széles választékát. „Nincs itt most hatalma az keszőczés böjtnék” – írja bevezetőül, vagyis nála a gazdag böjti étkezést reprezentálja a hatalmas halválaszték és akárcsak a húsételeknél, itt is megemlíti ételneveket. A hal pusztán böjti ételként való szerepeltetése igen különös, mert más forrásaink éppen arról tanúskodnak, hogy a hal a korszakban nem volt kizárólagosan böjti eledel. A ma ismert három korabeli étrend alapján az is megállapítható, hogy a magasabb rangúak asztalára több halas étel került a húsos napokon, mint az alacsonyabbakéra.⁵¹ Kőszeghy Vépet úgy jellemzi, mint aminek közelében nincsenek nagy folyók, halastavak. Azonban azt is jól tudjuk, hogy egyrészt a főurak ilyen helyzetben mesterséges halastavak építésével is igyekeztek biztosítani a halellátását, másrészt lakomákra, főleg lakodalmakra nem sajnálták a pénzt távolabbi helyekről való beszerzésre sem. Jó példa az utóbbira Batthyány I. Ádám, aki leánya, Eleonóra lakodalmára készülvén memoriálében írta össze, hogy a helyben nem elérhető halakat honnan szerezzék be: Zrínyi Pétert kellett megkérni a tengeri halak (többek között habarnyica, szaladia) és a rák beszerzésére, a pisztrángot és lepényhalat a közeli styriai és ausztriai területeken, az angolnát Bécsben, a vizát, tokokat, lőréket és kecsegéket Révkomáromban vásárolhatták meg, a szalblingot pedig a lilienfeldi apátúrtól rendelhették meg.⁵²

A magyar főúri udvarokban, ha csak tehették, frissen fogyasztották a halakat. Ezért kevés tengeri halat vásároltak. Kőszeghy tengeri jószágokkal foglalkozó versszakaiban mégis kettőben tengeri halakat (habarnyica, lapréta, balin, tunina, plataisz, missilek, hering) sorol fel, Koháry ezek közül csak egyet említ: a habarnyicát, de azt is mint lakodalmán nélkülözhető halat.

Húsok. A kora újkori magyar főúri étkezés legalapvetőbb élelmiszere a hús volt. Koháry négy versszakban (9–12.) sorolja fel az uradalmi gazdálkodás különféle helyeiről a konyhába kerülő húsfajtákat: a baromfi- (tyúk, lúd, póka, kappan), bárány-, malac-, ártány-, tulok- és ökörhússal saját majorságuk látta el őket, a vadhúsokat (őz, nyúl, szarvas, däm vad és vaddisznó) vadászai (puskásaik) lőtték. A harmadik említett nagyobb csoport a vadmadaraké, amelyeknek elejtési módjára itt nem utal a szerző (nagyobb részüket ugyancsak a puskások lőhették). A nagy hiányzó e felsorolásból a szarvasmarha, pedig az egyik legkedveltebb, legnagyobb mennyiségben fogyasztott húsfajta volt a marhahús (ahogy akkoriban

⁵¹ A csejtei uradalmiak étrendjében (1623–1625) a halas ételek egyharmad részét, a Nádasdy familiáris étrendben 32–35%-át, a Thurzó-féle főúri étrendben pedig majdnem a felét nem böjti napokon fogyasztották.

⁵² KOLTAI, *Egy főúri...*, i. m., 120.

nevezték: tehénhús).⁵³ Kőszeghy viszont említi, még hozzá két igen kedvelt módon elkészítve: petrezselyemmel fűszerezve, illetve kukrejt mártással ízesítve:

180. Az puha tehénhúst megpetrezselymezte
Zöldjével, de bőven meg is gyökerezte, –
Benne forrván az bors, fölül gyömbérezte,
Kóstolván, mondhatnád, hogy jól megízezte!

202. Puha tehénhús is, öntve kukrejtjével
El nem marad s töltött sok száját ízével.

A petrezselyemmel elkészített tehénhúst Bethlen Miklós is mint jó magyar ételt emlegeti önéletírásában,⁵⁴ és a csáktornyai szakácskönyv is „igen szokott étek”-nek tartja. Érdekes, hogy a 17. század egyik legnépszerűbb étele, „Magyar- és Horvátország címere”,⁵⁵ a káposztás hús, vagy más néven a káposzta tehénhússal (az alacsonyabb rangúaknak szalonnával) egy viszonylag szokatlan formában szerepel Kőszeghy étlapján:

186. Egy kövér kappan is bújt a káposztában
S annak szeletenként metélt hasábjában;
Szokták vala főzni ezt így Kolozsvárban, -
Jóízűt ehethetnél borsos falatjában!

A csáktornyai kéziratos szakácskönyvben szerepel a káposztás hús kappannal (herélt kakassal) elkészített változata,⁵⁶ a kolozsvári szakácskönyvben pedig maga a káposzta kolozsvári módra, amelyet kövér tyúkkal vagy egy fél lúddal ajánl a szerző elkészítenni.⁵⁷ Úgy tűnik, hogy az étel kolozsvári jellege abban állt, hogy a főzésekor bort is tettek hozzá. A baromfihús – és azon belül a kappan még inkább – hétköznapi főleg az előkelők és a betegek kiváltsága volt. Kőszeghy étlapján csirkeleves, tyúk metélttel, borsporral, illetve karfiollal (chartifiollal), kacsá tisztaborssal, kappanpecsenye, lúd törött lével szerepel. A tyúk tisztaborssal ugyancsak közkedvelt volt, az étel különlegességét ebben az esetben az adja, hogy kacsából készítették el.

A 17. században felgyorsul az az átalakulási folyamat, amelynek a végén a középkori étkezési kultúra minden eleme eltűnik és létrejön a mai világunkhoz

⁵³ Az ökröt és a tulkot (herélt szarvasmarha) inkább igavonásra használták, ritkán ették. Egy udvar vagy uradalom tehénhús-ellátását mindig vásárlással oldották meg: egy közeli mézáróstól vették meg a szükséges mennyiséget.

⁵⁴ Bethlen Miklós *Önéletírása*, i. m., 183.

⁵⁵ KIRÁLY, i. m., 147.

⁵⁶ KIRÁLY, i. m., 147.

⁵⁷ KIRÁLY, i. m., 279.

közelebb álló szokásrendszer. A Magyar Királyság területén a 17. század második felében különösen sok új szokás jelent meg – pl. a villa a terítés részévé vált, a leves belépett a főfogások közé, a klasszikus főtt tészta teret nyert a magyar konyhaművészetben, a kávéfogyasztás szokása terjedőben volt stb. –, amelyeknek egy része tetten érhető az itt tárgyalt két költeményben is. Az új szokások, ételek hiánya – mint például a klasszikus főtt tésztaé – utalhat arra, hogy az adott területeken nem terjedt el, hogy nem vált az ünnepi étkezések részévé, vagy csak egyszerűen nem említették meg őket. E két költemény más forrásokkal és egymással ütköztetve remekül felhasználható tehát az étkezési szokások kutatásában.

AZ IDŐSZAKI SAJTÓTERMÉKEK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA A 19. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A 19. és 20. század fordulóján, évtizedes hagyományoknak megfelelően, a napilapok és hetilapok rendszeresen közöltek irodalmat. A „rendszeresen” azt jelenti: szinte kivétel nélkül minden egyes lapszám tartalmazott irodalmi alkotásokat. A korabeli olvasók számára az újságok újságszerűségéhez elengedhetetlenül tartozott hozzá az előkelő helyen közölt, friss, magyar szerzőtől származó irodalmi mű. A kiadók természetesen üzleti alapon közelítették az újságok tartalmához, vagyis nem azért közöltek irodalmi műveket, mert mindannyian széplelkek voltak, vagy mert szívügyüknek tekintették az írók támogatását, esetleg a közönség kiművelését, hanem azért, mert kifizetődött. Ha valaki, akkor nem a kiadók és a szerkesztők, hanem az újságot olvasó közönség volt irodalomfogyasztó széplélek. Az irodalom – a legcsekélyebb túlzás nélkül állapítható meg – része volt az olvasók mindennapos igényeinek. A napilapokban közölt irodalom méreteit tekintve arra a következtetésre juthatunk, hogy sem korábban, sem később nem volt ennyire közvetlen, rendszeres és kiterjedt kapcsolat az olvasók és a kortárs magyar irodalom között.

Mára elhalványult ennek az olvasási kultúrának az emléke. Időközben a napilapok és hetilapok szerkezete is többször átalakult. Mostanában, sok évtizedes tapasztalatainknak megfelelően, az irodalom történetét – mellőzve az egykor hírlapokban megjelent, könyv formában talán soha nem publikált anyagot – többnyire az egyes szerzők egyes kötetei alapján írjuk, s ehhez a gyakorlathoz képest kivételt csak néhány, de azért nem túl sok, nagy hatású irodalmi folyóirattal (Új Idők, Nyugat stb.) szokás tenni.

Válaszra várnak a következő kérdések: Hogyan alakult ki és szűnt meg ez a hajdani olvasási kultúra? Mekkora felderítetlen anyaggal kell számolni? Igaz-e az, hogy a 19. század utolsó negyedében minden korábbi mértéket meghaladó ütemben nőtt a sajtótermékek száma? A kérdések közül ezúttal a harmadikkal foglalkozom.

Szinnyei József évről évre közétette a magyar sajtóra vonatkozó legfontosabb adatokat a Vasárnapi Újságban, majd a Magyar Könyvszemlében. Az alább ismertetett számok is innen származnak. Tudomásom szerint eddig még senki nem vette észre, hogy az egyes számok nagyon erős mintázathoz igazodnak.

Tételezzük fel, hogy az időszaki sajtótermékek száma a 19. századi Magyarországon nem véletlenszerűen, hanem valamilyen szabályszerűség szerint alakult. A lapok „száma” ebben az összefüggésben természetesen nem a példány-

számot, hanem a különböző napilapok, hetilapok, folyóiratok (például: Pesti Napló, Pesti Hírlap, Egyetértés, Vasárnapi Újság, Arad és Vidéke stb.) összességét jelenti. Vegyük fel szabályszerűségnek, hogy a különböző időszaki sajtótermékek száma tízévente megkétszereződött, s induljuk ki abból az adatból, hogy 1830-ban tíz hírlap és folyóirat jelent meg. A kiinduló állapot és a növekedés mértékére vonatkozó feltevés a következő jóslást teszi lehetővé:

Év	Várt szám
1830	10
1840	20
1850	40
1860	80
1870	160
1880	320
1890	640
1900	1280
1910	2560

Néhány nagy, de magyarázható eltérést leszámítva a feltevés alapján kapott számok meglepően közel állnak a Szinnyi József által közölt tényekhez. A nagy eltérések az 1848–49-re, az abszolutizmus időszakára, a millennium utáni egy-két évre, valamint a 20. század első évtizedének végére esnek. 1848–49-ben, valamint a millennium után a jóslhatónál több, Világostól a kiegyezésig viszont a vártnál jelentősen kevesebb időszaki sajtótermék jelent meg Magyarországon. Ezek az eltérések nagyon is érthetők, a századforduló utáni visszaesés pedig valószínűleg az évszázados tendencia végét jelöli:

Év	Tényleges szám	Várt szám
1830	10	10
1840	26	20
1847	33	
1848–1849	86	
1850	9	40
1854	20	
1860	n. a.	80
1861	52	
1862	65	
1863	80	
1864	70	
1865	75	
1866	81	
1867	80	
1868	140	
1869	163	

1870	146	160
1871	164	
1872	198	
1873	201	
1874	208	
1875	246	
1876	240	
1877	268	
1878	281	
1879	321	
1880	368	320
1881	356	
1882	412	
1883	427	
1884	482	
1885	494	
1886	516	
1887	539	
1888	561	
1889	600	
1890	636	640
1891	645	
1892	676	
1893	699	
1894	735	
1895	806	
1896	801	
1897	1100	
1898	1207	
1899	1103	
1900	1132	1280
1901	1156	
1902	1216	
1903	1262	
1904	1330	
1905	1615	
1906	2292	
1907	2069	
1908	2059	
1909	2056	
1910	1680	2560

A várt és a tényleges számok viszonya néhány megjegyzést érdemel. Ha megnézzük az 1870. évhez kapcsolódó számokat, azt látjuk, hogy a feltevés szerint ebben az évben 160 időszaki sajtóterméknek kellett volna lennie, valójában

azonban mindössze 146 jelent meg. Ha azonban figyelembe vesszük a megelőző és következő év adatait (163, 164), akkor azt látjuk, hogy az általános tendencia ebben az időszakban is érvényesült, és az 1870. évi adat mindössze a máskor is észlelhető, önmagában nem különösebben izgalmas fluktuáció eredménye. Statisztikai adatokban mindig – ezúttal is – gyanúsak a kerek számok, és most is joggal. Ha a teljes időszakot vesszük figyelembe, valójában nem pontosan tízévenként kétszereződött meg a lapok száma, hanem néhány hónappal rövidebb idő alatt, de ezúttal nem az egészen pontos számok érdekesek, hanem sokkal inkább maga a tendencia, s megjegyezhetjük azt is, hogy az ismert tényektől gyorsan távolodó jóslásokat kapunk, ha kilenc vagy tizenegy évenkénti kétszereződést feltételezünk a növekedés szabályszerűségeként, és akkor is, ha 1830-ban kilenc vagy tizenegy lapból indulunk ki. Némi kerekítéssel tehát nem hamis az az állítás, amely szerint évtizedenként megkétszereződött a lapok száma Magyarországon a 19. században. Egyébként ha az 1830-as adatból visszafelé számolunk, nagyjából a 19. század megelőző időszakaira is érvényes jóslásokat kapunk, de ilyen kis számok esetében már egyetlen egy lap meglétének is óriási jelentősége van. Ezek szerint 1820-ban 5, 1810-ben 2-3 és 1800-ban 1-2 lapnak kellett léteznie. Hozzávetőleg így is volt.

A tényként ismert számok tehát – nagyjából 1830-tól a 20. század első évtizedének közepéig – meglehetősen jól közelítenek a feltevés által jósoltakhoz. Bizonytalansági tényezőként ehhez rögtön hozzá kell tenni azt is, hogy a „tényként ismert számok” nem tekinthetők végérvényesnek. A számokat Szinnyi József óta nem ellenőrizte senki. Annak megítélése például, mi számít önálló lapnak, nem sziklaszilárdak a kritériumai. Nem látni azt sem, hogy Szinnyi számolt volna olyasmivel, mint amilyen az Arad és Vidéke feminista melléklete (melynek önálló évfolyamjelzése és számozása volt) vagy a Pesti Napló reggeli és esti kiadása. Az adatok felülvizsgálataig, s ha nem is tökéletes, de legalább valamelyest egységes szempontrendszer kialakításáig Szinnyi számaiból lehet kiindulni. Az ellenőrzés nyomán nyilván nem csökkenni, hanem növekedni fognak az egyes évekhez kapcsolódó számok, vagyis rövidülni fog a kettőződés ideje. Elképzelhető, sőt valamelyest valószínűsíthető, hogy a sajtó növekedésének szempontjából a 19. század végül is több, egymástól különböző időszakra esik majd szét. Az adatok már most is meglehetősen izgalmasnak látszanak, s statisztikusoknak, történészeknek, szociológusoknak majd a pontosabb adatok ismeretében érdemes lesz alaposan megvizsgálni a sajtó növekedésének körülményeit.

Az imént említett, 1870-eshez hasonló visszaesések nem túl érdekesek, ám magából a jelenségből rögtön újabb tanulság adódik. A sajtótermékek számának emelkedése mögött nem gépies gyarapodás – mikor az újonnan induló lapok egyszerűen hozzáadódnak a már létezőkhöz –, hanem dinamikus folyamat állt. A lapokat felvevő piac ugyan gyors ütemben bővült a 19. század során, ez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy ami létrejött, fenn is tudott maradni. A tízévenkénti kétszereződés úgy jött létre, hogy közben folyamatosan megszűntek azok a lapok – újonnan indulók és régebbiek egyaránt –, amelyek iránt a közön-

ség nem mutatott kellő érdeklődést. A szelekció jelensége teljesen triviális, de azért jó látni, hogy a tényként rögzített számokban is egyértelműen megmutatkozik. A sajtó tehát, miközben szakadatlanul a túlélés és a növekedés lehetőségeit kereste, kénytelen-kelletlen módon, de pontos térképet rajzolt a korabeli olvasási kultúráról. Természetesen nem az egyes lapok önmagukban, hanem a sajtó egésze. Nagy kár, hogy nem tudunk sokkal-sokkal többet az egyes lapok példányszámáról, a példányszámok területi és társadalmi megoszlásáról és e számsorok időbeli alakulásáról. Egy-egy időpontban nyilván szélsőséges aránytalanságokat leíró görbével kellene számolnunk: néhány lapot országszerte sokan, a lapok nagy többségét viszont igen kevesen olvasták.

A növekedés évszázados távlatban is állandó üteme valamelyest meglepő. Azt gondolhatnánk esetleg, hogy a kiegyezés alapvetően változtatta meg a feltételeket, s hogy a növekedést ekkoriban már merőben más függvény írja le, mint a megelőző időszakokban. A minden korábbi mértéket meghaladó növekedést sugallhatja például, ha mindössze két év alatt (1904-ben és 1905-ben) 962-vel bővül a lapok száma. A némiképp váratlan összefüggés lehet az oka, hogy az évtizedenkénti kettőződés eddig még nem szűrt szemet senkinek.

A táblázatból adódik az a megállapítás is, hogy a lapok száma egy-egy pillanatban nem a megelőző időszakok számaira épül rá, nem a korábbi számokat folytatja, hanem valami másból következik. A kiegyezés utáni években például a növekedés csaknem két évtizedes kényszerű stagnálás után nem az éppen adott szintről indult el újra, hanem – mintha a megelőző két évtizedben is akadálytalanul bővíthetett volna a lapok száma – szinte azonnal a feltevés által megjósolt szintre ugrott. Valószínűleg úgy kell ezt érteni, hogy az ország kulturális átalakulása a megtorlás és a passzív rezisztencia időszakai alatt sem szünetelt. Vagy lehet azt is mondani, hogy az a valami – nevezzük mondjuk a társadalom felvevőképességének –, amittől egyebek mellett a lapok száma is függött, még akkor is megkétszereződött tízévenként, ha egyéb okok miatt a ténylegesen megjelenő lapok száma nem tudott gyorsan igazodni a felvevőképesség növekedéséhez. Ezzel egyúttal nagyjából azt is állítjuk, hogy ebben az időszakban, valószínűleg a század egészében, a lapok száma nem elsősorban a sajtó korábbi történetétől, hanem más, a mindig jelen idejű társadalmi tényezőktől függött. A sajtó megelőző története nem a saját külön történetiségével, hanem más módon – minden pillanatban már eleve integrálódva az egykorú társadalmi összefüggésekbe – hatott.

A különböző korszakok számottevően eltérő mértékű növekedésének – a szakirodalomban itt-ott fellelhető – elgondolása valószínűleg annak a következménye, hogy könnyen adódik a feltevés, amely szoros összefüggést lát bizonyos típusú gazdasági tényezők és a hírlapirodalom alakulása között. Kétségtelen tény ugyanis, hogy a kiegyezés után végre megindulhatott az ipari, pénzügyi, kereskedelmi, közlekedési és oktatási fejlődés. Az ipari és mezőipari fejlődés hamarosan kisvárosi szinten is megfizethetővé tette a nyomdákat, a vasúthálózat kialakulása lehetővé tette a országos napilapokat, az analfabetizmus fokozatos visszaszorulásával pedig bővíthetett az olvasók száma. Mindez természetesen igaz, de a növe-

kedés mértékén alapvetően nem változtatott, mindössze biztosította további fennmaradását. Ebből az állításból természetesen az következik, hogy a sajtó növekedési üteme azért maradhatott fenn sok évtizededen át, mert időről időre újabb és újabb változások következtek be a társadalomban, és akkor szűnt meg végleg, amikor az éppen időszerű átalakulások elmaradtak. Ezeket a 20. század első évtizedében végképp elmaradt társadalmi reformokat nyilván évtizedekkel korábban kellett volna kitalálni és előkészíteni.

Közben azonban nyilvánvaló az is, hogy a nyomtatott sajtó 19. századi növekedési üteme hosszú távon nem volt tartható. Ha azóta is szakadatlanul érvényesült volna az évtizedenkénti kétszereződés, akkor – amennyiben jól számolok – a nem túl távoli 2010-ben 2.621.440 különböző időszakai sajtóterméknek kellene léteznie, 2030-ban pedig 10.485.760-nak.* Gondolatkísérletként persze érdemes eltűnődni, mi mindennek kellett volna megtörténnie a társadalomban a kiegyezés utáni évtizedekben, hogy a sajtó növekedési üteme egy ideig még a 20. században is fennmaradjon, illetve mi mindennek kellett volna nem megtörténnie. Az efféle tűnődés azért lehetséges, mert a tendencia végének számai (nagyjából másfél ezer különböző lap) nem látszanak felülmúlhatatlanul magasnak. A nyomtatott sajtó növekedését a műveltségi szint emelkedése, a gazdagodás, a demokratizálódás, vagyis az egyenesvonalú és töretlen polgárosodás tarthatta volna fenn egy ideig a 20. század elején is. Valószínűleg még hosszú ideig hatni fognak annak a következményei, hogy mindez akkoriban elmaradt.

A demokratizálódás, a sajtó szintjén, a tartalmi korlátozások és cenzúra megszüntét jelenthette volna (mert bizonyos típusú megszorítások az ország egyes területein még a sajtó legszebb korszakaiban is megmaradtak), a gazdagodás pedig további helyi lapok létrejöttéhez vezethetett volna. A megjelenő lapok többségét a helyi lapok (Ung, Bars, Hajdúböszörmény és Vidéke és hasonló) és a valamilyen sajátos érdeklődésre szakosodott közlönyök (például a Telekkönyvi Tanácsadó, Vasúti és Hajózási Hetilap, Színházak és Műlatók) alkották. Mindenesetre, ha a nyomtatott sajtó szempontjából nézzük a világot, könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy Magyarországon a 20. század elején a társadalomfejlődés elszakadt a technikai lehetőségektől. A háborúzás pedig a sajtót igencsak rosszul érintette. A potenciális olvasók millióinak elvesztése az első világháború után nyilvánvalóan ellentétben állt a sajtó gazdasági érdekeivel: nem növelte, hanem szűkítette a sajtó növekedési lehetőségeit.

A táblázathoz visszatérve megállapíthatjuk azt is, hogy az évtizedenkénti duplázódásnak óhatatlanul az újságírók számának gyors ütemű bővülésével kellett járnia. Lehet tudni, hogy az 1920-as és 1930-as években nem volt könnyű újságoknál elhelyezkedni. A fél évszázaddal korábbi fennmaradt beszámolók és visszaemlékezések más helyzetet írnak le. Kezdek is könnyen jutottak álláshoz – igaz, csekély fizetésért. Az újságírók társadalma legkevésbé sem volt homogén:

* Mivel a blogbejegyzés nem nyomtatott termék és nem feltétlenül rendszeres időközönként jelenik meg, itt most nem kell számolni vele.

aránytalanságokkal ugyan, de az ország egészét képezte le. Ez azonban egyúttal azt is jelentette, hogy a nyomorgó, névtelen kezdők is reménykedhettek, hogy szerencsés esetben az újságírók közösségén belül juthatnak fel a társadalmi hierarchia csúcsára. Többek között Bródy Zsigmond esete szolgáltatott példát arra, hogy újságírók számára még meglehetősen nagy vagyon felhalmozása és főrendiházi tagság sem volt elképzelhetetlen. 1900-ban ezernél több lap létezett, amelyeknek nagyjából a fele az utolsó évtizedben indult, vagyis sok ezer fiatal újságíró ábrándozhatott gazdagságról és megbecsültségről. Mindenesetre könnyen lehet, hogy a korban az újságírói pálya nyújtotta a legnagyobb társadalmi mobilitást a szegény, talán egyetemet sem végzett, de tehetséges kezdők számára. Egyébként pedig ekkora újságíró-társadalom már másodlagosan, betűt fogyasztó közönségként is jelentős. A táblázat alapján ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy egyedül a sajtótermékek évtizedenkénti duplázódása felmérhetetlenül nagy hatással volt az irodalomra is.

Kétségtelen, hogy számottevő különbségek voltak az egyes lapok között. Sok lap kikötötte, hogy csakis eredeti, máshol még meg nem jelent írást közöl. (Hogy valami megjelent-e már, s ha igen, mikor és hol, a kor sajtójának rengetegében természetesen senki nem tudta számon tartani.) A legnagyobb lapok esetében ez a kikötés teljesen érthető. De a vidéki hetilapok szintjén ez esetenként azt jelentette, hogy szinte kizárólag a helyi erők nem túl érdekes írásaira támaszkodtak. Szép számmal voltak olyan lapok is, amelyek jelentős mértékben utánkölésre rendezkedtek be. Ezekben a lapokban sokszor a kor legjelentősebb íróinak nevével lehet találkozni. Mivel módjukban állt válogatni a már megjelent írásokból, az utánkölő lapok tárca rovatának (magyarán: irodalmi rovatának) színvonala időnként vetekedhetett a legkiválóbb országos lapokéval, a helyi olvasónak pedig igazán mindegy volt, megjelent-e már máshol is az általa olvasott irodalmi mű. Ezáltal tehát még az utánkölő lapok is hozzájárultak az olvasók és a kortárs magyar irodalom kapcsolatának kiépüléséhez és megerősödéséhez. Egyetlen egy teljesen véletlenszerűen kiválasztott példa ezúttal elegendő a helyzet érzékeltetéséhez: az irodalomtörténetekben, de még csak a sajtótörténetekben sem említett Torontál című napilap 1898-as és 1899-es évfolyamaiban egyebek mellett Iványi Ödön, Molnár Ferenc, Nagy Endre, Thury Zoltán, Tömörkény István műveit olvashatta a helyi közönség.

A sajtóban közölt irodalom sok száz, talán ezernél is több napilap és hetilap számos évtizedére terjed ki. Ezt a hatalmas anyagot manapság senki nem ismerheti. Ez egyszerűen fizikai képtelenség – és még akkor is képtelenség volna, ha a megismerés igénye egy ideje már szerepelne az irodalomtörténészek kutatási programjaiban. De első lépésben elegendő, ha egyáltalán tudomást veszünk az óriási kihívásról.

Bodnár György

A HALÁL DIMENZIÓI

Juhász Ferenc *Pacsirta a szívben* című verseskötete
a Nagyszombati kódex távlatából

Mint Juhász Ferenc korábbi ünnepi kötetei, a nyolcvanadik születésnapjára megjelent *Pacsirta a szívben* sem alkalmi kiadvány, hanem egy evolúciós folyamat megállított pillanata. De az igazi ünnep sem más az életpályán, hiszen az is belső és külső dialógust állít meg, s egyidejűleg nyit ki a jövő felé. Az irodalmi élet és az olvasó persze itt nem tud és nem is akar kilépni az ünnepi helyzetből. Már amikor először veszi kézbe a könyvet, áhítat tölti el. A borítón a biai barát, a világhírű Hantai Simon festményét találja, amelyről feketés-barnás-zöld és hervadó sárga levélformák közül biborszínű szabálytalan három-, négy- és sokszögek parázslanak elő. Még semmit sem tudunk a könyv sugallatáról, amikor az élet és a halál, az ember és az enyészet, s az öröm és a halálfélelem paradoxonát éljük át a létezés-avar e „tájképén”. Azután a vers kéziratának és nyomtatott szövegének lapjai állítanak meg, amelyek nemcsak bibliofil örömet nyújtanak, hanem datálásaikkal a költő munkafolyamatának tanújává is tesznek és a nagy kompozíció szerkezeti egységeinek kialakulását és dinamikáját is megjelenítik.

Az ünnepi formák között pedig egy hatezer soros éposz építi fel önmagát, amely kimerevített mozgásként az életmű folyamatát állítja elénk. Már műfaji megjelölése – az ékezetes éposz – a költő régi felfogásának fenntartását fejezi ki. Ő az ókorból örökölt epikus műfajban *A tékozló ország* óta csupán a teljesség kifejezését vállalja, a „mesét” csak töredékeiben őrzi, s azokat is egybeépíti a lírával, a mediatációval és olykor a tudományokból táplálkozó költői esszével. Tehát amint már többször megállapíthattuk, a hosszúvershez áll közelebb, amely ritmikai nyitottságát a műfaj paradigmájává teszi, s tagolódását a versszerűség alapfeltételeire, az ismétlésre és a párhuzamosságra bízta. Ez a hosszúvers-típus azonban egyénített formájában sem változatlanul vonul végig Juhász Ferenc életművén. A *Pacsirta a szívben* olvasója hamar felfigyelhet rá, hogy ebből az époszból még a töredékes cselekmény is teljesen hiányzik, s ha mégis felbukkan, életképpé minősül át a múltidéző emlékezésben. S feltűnő, hogy az egész kompozícióban alig találunk hasonlatot vagy metaforát: az époszi világot nem a képek láncreakciója teremti meg immár, hanem a dolgok megnevezése és a láthatatlan vagy képzelt jelenségek absztrakt-tárgyas megfogalmazása.

A fő kérdés persze az, hogy milyen természetű az egész mű anyaga, mi az indítéka és intenciója, s milyen költői gondolatmenetet alkot önnön részecskéi-

ből. Mindjárt a cím kiemeli a szívben éneklő pacsirta motívumát, a dal szeretetét – amely az ember végső menedéke és reménye –, a dal veszélyeztetettségét s végül hiányát a halál felé közelítő életben. A hosszúverset tagoló ismétlés és párhuzamosság jele itt egy vissza-visszatérő kérdés, s a rá adott válasz, valamint a mindkettőt kísérő sóhaj: *De hát itt nincs pacsirta. Hol énekel a pacsirta?... De hol a pacsirta!... Ha nem fölöttem... Ő ez a pacsirta a szívben!... Jaj, csak el ne hallgasson, el ne némuljon a pacsirta a szívemben.* Ez a motívum a költészet és az élet foglalata, de a halálé is, mert a halálból – a végső kérdések ostromából – születik minden ének... és minden életüzenet. Mert a pacsirta dala *csavart levegő-magasodás, kékbe fölnyíló hangliliom, ének-kalászfaj arany sugallattal, amely a haláldübörgést felhőtlen tiszta égbolttá kristályosítja.* Ihletője pedig maga is versemlek. A Juhász Ferenc Panteonjában csodált Petőfi Sándor sóhaja Vízakna és Déva között ágyú-csata szünetében, tehát a halál küszöbén: *Pacsirtaszót hallok megint. Egészen elfeledtem már.*

A sóhaj a szívbeli pacsirta énekéért és a maga életéért, amelynek létformája ugyancsak az ének, a költő halálfélelmének a kifejezése. Már a kilencvenes évek egyre személyesebbé tette számára az elmúlás és a metafizikai rossz – az egymást feltételező élet és halál – iker-gondolatát. A második ezredfordulón született öszikéi ezt főleg meditációkban szövegezték meg. A 2007-es *Halandóság-mármorban* az ontologikus gondolati lírát az élményversek és az író- meg művész-portrék visszakapcsolják a sokszínű élet organikus folyamatába. A *Pacsirta a szívben* viszont rendszerigényű és őrizve az eposz minimumát, a semmibe vesző emberi létezés teljességét, valóságos kozmoszt épít fel önmagában. Persze a kozmikus eposz nem itt ad először formát Juhász Ferenc vilásképeinek, de a *Pacsirta*-kötet elődeitől megkülönbözteti, hogy perspektívája a halál semmije felől táruul fel, s a benne rejlő élet-hulladék visszaszorul az emlékekbe.

Az így megnyíló Kozmosz határzónája az öregedés, a testi pusztulás és a fizikai szenvedés. Juhász Ferenc még soha ilyen feltartóztatathatatlannal nem panaszkolt el beteg teste kínjait. A fő motívum felbukkanása után azonnal megjelenik a fulladás leírása, a félvakság és a felsüketség szembesítése a látó tenyészettel; a zsi bongó zsi bbadt test, amely *mintegy ablakkilincsre... akasztott óriás telt szó-dásüveg pezseg, forr; a lassan vonagló, vánszorgó szív, amely mint egy öreg koldus könyörög, hogy egy aprócska rög el ne dugaszolja; a lábak vére res, szőrös vízoszlopok; az emberi bensőt súlyok nehezítik, a tüdő várja a levegőt, mint az orgona a fújtató gyerektől, s a parázs a patkoló kovács műhelyében; a jobb vállra lecsüngő fej nehéz mint egy égítést, a vérrel átizzadt és verejtékcsíkokkal forró hajfürtök halotti mocorgás-koronát alkotnak; a kar bőre sárga, ráncos és aszott; s az egész testet átjárja a rengés, a feszülés és a feszültség, a robbanás előtti pillanat.* A lélek pedig telve a közelítő halál tudatával, a látomások a halálállapotot idézik, s a gondolkodás félelemmel és kérdésekkel felzaklatott: *milyen lesz a testi porladás, milyen lesz a halál, van-e irgalom, s mi marad a halál után?*

A testi szenvedésnek és a személyessé vált haláltudatnak mint az élet és halál határzónájának az asszociációs köre ellentétekre épül. Az élet a szép emlék, a

dal, a pacsirta és a szépség, a halál pedig a félelem, az iszonyat, az undor, az öntudatlanság és a semmi. S az asszociációs kör két világa nem oksági viszonyban van egymással, hanem inherens függésben helyezkedik el egymás mellett. A pacsirta énekének megjelenítése, majd a félelem a dal hiányától a legyekkel, a rovarokkal, a nyűvekkel, a férgekkel és a halállal áll szemben. *Függő hangyaboly vagyok, függő méhkas vagyok, függő darázfészek vagyok én, – rovarokkal benőtt függőleges test-téboly, jobboldalra hajló fejű vérző és vérszaros – némaság... Függőleges, lobogó, rázkódó, zokogó tenger vagyok.* A Halált világot nem látó bizonyossággal nézi, bal szemgolyója *alvadt vér-lakattal, vakság enyv-pecséttel lezárva..., függve – merev nyüzött nyűlként, járva a vakság lehetetlen és megfellehetetlen birodalmát.* Elevenen rothadó teste *túlvilág-illatú véres függő mámor, – vörös selyem nász-halandóság gyötrelme.* Megkínzott testének vérét küklöpsz-lények isszák, akiknek hátán is van szemük *a szemgödör-szemhéj-szempilla nélküli húspajzs* arcuk fölött, *a beforrt függőleges hús-sziklamezősíkokon.* Majd a pacsirta visszatérő motívuma egy fehér Angyalsátán képével alkot ellentétet, amelynek lábai kristálypáfrányok, kezei zúzmarások, szakála kristályvízesés, feje minden élők szemeivel benöve, s fénye elvakít. A gyermekkori idillek mellett pedig az emlékezés felidézi az öntudatlan kegyetlenség áldozatát, a felboncolt békát, s a mitikussá növesztett, keresztre feszített bikát, számarcsódort, oroszlánt és ös-szárkánygyíkot.

De a testi kínok és a pacsirta dalát ellentétező szörnyű látomások zuhatagait a személyes elmúlás és a halál visszatérő kérdései szakítják meg. Más nyelvek – például a latin a *mors* és az *obitus*, vagy a német a *Tod* és a *gestorben* szavakkal – jelentésánál is jobban megkülönböztetik a fizikai és metafizikai halált, mint a magyar. S a szubjektumok sem egyformán reagálnak az emberi vég ikergondolatára. Az egyik tudat és lélek a kimúlás brutalitásától retteg, amelyből csak az elalvás szerencséje mentheti meg (minden halál fulladásos halál – mondja Szabó Lőrinc), a másikat a túlvilág titka tartja kétségben. Juhász Ferenc megállíthatatlan töprengésében az élet és a halál inherens ellentéte a kiinduló és a végpont. S ebben nem válhat ketté a személyes pusztuláshoz vezető testi kín jajsza és a halálra rendelt élet zaklató tudata. Mert az élet tudatának a feltétele a nemlét távlata és a létezés-képletben a nemlét vagy a túlvilág elvont gondolatát az egyes ember elmúlása teszi személyessé. Ezért már a pacsirta motívumában a dal és az élet s a némaság a halál, a hallgató pacsirta megszólalása pedig az evilági feltámadás.

A testi fájdalom, a személyes pusztulás határzónájának bejárása után a költő végigkövetheti Kozmoszának metafizikáját is. A dal szépségének ellentétéként vizionált keresztre feszített állatok és madarak ebben nem tudják saját halálukat sem, s túlviláguk is *nem-tudják-milyen Nincs-túlvilág.* A tenyészetben nyüzsgő kis létezők kis csodák, mert *Minden élet csoda és boldogság,* míg *a halál boldogtalan és magányos,* a Túlvilág pedig a *nem-valóság, a semmi, a feleslegesség és a kuszaság.* Lehetett-e mindez a világ célja és volt-e, van-e egyáltalán célja? Ez már az Isten létének és a Teremtés „logikájának” kérdése. Amit a költő bevallott elvontsággal, sőt tudományossággal fogalmaz meg: *Tudta-e mindezt Is-*

ten? *Mikor a Világegyetem-Össejtet a Végtelen – Semmibe dobta... Vagy maga se tudta, csak hagyta, hogy a kezdet-őspontból a világegyetem-létezés kihorgolja – önmagát... Mert a Természet-Létezés teljessége az Isten? Ahogy Baruh de Spinoza hitte?... ami élet, élni fog, megszületni és meghalni a világban! Minden halandóban és semmi szent halhatatlanban. Mert nincsenek halhatatlanok... És ki irgalmaz meg nekem?... És mi az irgalom? A jóság, a szeretet, a hit, a hűség? Irgalmas csak az ember lehet... Irgalmas csak az Isten lehet? – Ha van. Ezt az utolsó két szót nem az ateizmus mondatja ki a költővel, hanem a tudomány, amely az egész természettel, az egész világegyetemmél szemben teszi fel a kételkedő kérdést. S ez a tudományos gőg vissza is fordítja a szkepticizmus logikáját. Mert ha „káprázat az egész”, az csak az Istené lehet. De ugyanebben a gondolati szférában az Isten és a Világegyetem elválaszthatósága is bizonyítható. Az egyetemes természetnek nem volt és nincs szüksége az Istenre. Az anyag önmaga szervezte, szorozta, horgolta, sokszorozta, osztotta világegyetemmé önmagát... De hát mi az anyag? A gondolat egyfajta forma-állapota... Ennek a nullapontja pedig megint az Isten, s az örökkévalóság az ő időbeli pillanatának természeté, ember-értelemmé burjánzása. Ha a szubjektív Én mégis úgy érzi, hogy a Világ van, akkor az csak az ő hite, hogy két csend között létezik. A költő következtetése tehát az örök visszatérés a gondolkodástörténetben: *Istent nem lehet bizonyítani! Istent csak hinni lehet!**

Ebből a halált termő kegyetlen emberi tudásból szükségképpen kivágyakozik a költő. Előtte és körülötte az irodalom az evilági bajokból sokszor keresett kiutat az önmagát gyógyítani képes továbbfolyó élet reményében, a vitalizmus illúziójában. Az éposz Kozmoszának végtelen terében ez a vitalista filozófia elvezet az elvágódáshoz az öntudatlan tenyészetbe. *Jaj, miért lettem Ember? Miért nem lettem Növény?* – kérdezi –, hiszen a növény boldog, mert öntudatlanul követi a maga életvágát, s nem tud semmit a halálról és a túlvilágról. *Miért nem lettem Növény?* – folytatja –, amely végtelen, mint *Walt Whitman Fűszál-történelem* hasonlata. *Fű fű fű!... Óh, Boldog, Halhatatlan Élet-nyüzsgés! Halált-nemtudó jövődő halottak.* A saját testi szenvedését jelképező keresztfa pedig a hosszú fatörzset idézi, s a költő ennek emlékezetét faggatja: *Tudja-e, hogy valaha ő is eleven élet volt?* Majd újra a végtelen jövő felé fordul: *...Van-e a növényeknek túlvilága?... Pontos túlvilági mása? Hiszen, ha a Tűlvilág az Evilágnak tükkörképe, akkor a Tűlvilág se más, mint Anti-Evilág!*

Az emberi lényeg egyik létmeghatározója a vágy. Az ember vágya azonban a halál felé közeledve elapad, míg a növény és az állat örökké vágytalan. Az ember bűnös és olykor gyilkos is. Az állat azért öl, mert éhes és öntudatlanságában büntelen. Nem lehet tehát sem mennyországa, sem pokla.

Ennek a sok alapigazságra épülő összefoglalásnak az elvontsága csak az ismeretetés kényszere. Az Époszban az ember kivágyását a tenyészet öntudatlanságába nem gondolatmenetek fogalmazzák meg, hanem enumerációk, amelyek Juhász Ferenc hosszúverseiben ugyancsak eposzi maradványok. Mintha az eleven életnyüzsgés közepébe vezetne bennünket a költő, úgy fogadjuk be szinte a póru-

sainkon át a világ törvényeit. Ezekben a növény- és állatnevek – amint már előre jeleztük – nem szimbólumok vagy metaforák, hanem a dolgok megnevezései. Összességükben pedig egy önmagát önmagából felépítő Kozmosz részecskéi vagy sejtjei.

A kozmikus épülés és gondolatmenet vezeti el a nagy kompozíciót a személyes emlékképekhez. Ezek életrajzi epizódokat ugyanúgy felidéznek, mint úti élményeket vagy pillanatnyi benyomásokat. De mindegyik a testi szenvedés, az ontologikus léttudat, a halált szülő élet, az Isten és a Túlvilág képzetének ki-terjesztése vagy organikus megjelenítése.

Jellemző, hogy az életképeket minden oksági logikát követve, vágásos technikával illeszti a költő a metafizikai gondolatmenetek közé. Így a növények öntudatlan boldogsága a negyvennégy évesen tüdőbajban meghalt apa táncát idézi fel egy farsangi bálban. Az apa élete és halála gyakori motívuma Juhász Ferenc életművének, de az emlékezés pillanatának nézőpontjából mindig újszerűvé és költőileg szükségszerűvé válik. Itt a tánc szépsége kapja a hangsúlyt az emlékképben:

*...Eszembe jutott apám, ahogy táncolt a farsangi bálban...,
...nagy szőke fejét a sovány kicsi asszony, a dirndli-ruhás asszony
száraz barna nyakára hajtva, úgy ölelte, úgy karolta keringve,
feje szinte a sovány asszonyhátra hullott, görbén és hátrahajolva, mint egy
óriás fehér dáliafej, őszi rózsza-csipkelomb-sziromkorona, s az átizzadt,
nyakkendőtlén kék csikos ing a hátán, mint egy halott-vért lemosó vizes
vászonrongy...
...és táncolt izzadt
apám landlert és polkát a réz-Mennysorság fűvőszénére, táncolt görbén és
vékony,
kontyos, kicsi anyámat átkarolva anyámra dűlt, mint egy temetői hosszú
virág,
...S anyám csontos, eres mosás-lúgtól repedezett, szabó
ollóval levágott körmű kis balkezében összehajtogatott fehér zsebkendő,
mint egy óriás fehér lepke, citromlepke halálfejes éjjeli óriáslepke...*

Ez a szépség egybeépülve a szegénységgel, a betegséggel és a halállal ugyanúgy a vitalizmus vigasza, mint a továbbfolyó élet öngyógyító ereje.

Máshol az öntudatlan növényi élet boldogsága, magának a tájkép szépségének a sugallata is, amellyel összerímel a füben heverő gyermek emlékképe. S az idillt itt sem zavarja meg a faluvégi dögkút felidézése, mert enyészete a szépséggel organikus egységben a természet rendjének megnyugtató hatását jeleníti meg.

A gyermekkori mesék pedig mitikussá teszik a hajdani család emlékét: az égő petróleumlámpa, amely mellett gyermekkorában a kis konyhában este az asztalnál ülve tanult a költő, úgy világít, mint az ördögök, és a mama testet öltött várakozás, megjön-e az apa józanul Budapestről, s lesz-e mosoly, vagy balta, vagy kés.

Az életműből már ugyancsak ismert repülőgép-csodálat a családi pokol el-
lentéje. A bolondok az elmeegógyintézetben, akiket első felesége meglátogatása-
kor ismert meg, a falusi közönyre emlékezteti, amely röhögve fogadta a közösség
félkegyelműit, bénáit, sántáit, némáit és süketeit. S a költő maga is átélte ezt a
józan kegyetlenséget, amikor verskísérletei és a virágok hatalmának vállalása
miatt faluja őt is a bolondok közé sorolta.

Azután a metafizikai halállal folytatott gondolati küzdelme közben felidé-
ződnék benne a személyes evilági halálok: a maga gyermekkori haldoklása, ame-
lyet csak az anya tehetetlen szeretete állíthatott meg; anyja halott testének emlé-
ke, amelyben elúszott minden egykor szép és jó; s az első feleség bátor-gyáva
öngyilkossága, amelyet megelőzött a skizofrénia eleven halála.

A pillanatnyi emléktöredékek ezután egy vak kislányt állítanak elénk, aki-
nek ruhájára kis csengőket varrt az édesanyja, hogy hallja, merre jár. Az ő alakja
válasz arra a kérdésre, hogy miértünk retteg-e valaki. Az úti élmények vissza-
visszatérő motívuma pedig egy rotterdami koldus, aki az emberi test szerkezeté-
ben a messzire látást lehetővé tevő, *függőlegessé emelő* lábak jelképe: *Állt hófe-
hér tengerésztiszt egyenruhában, zubbonya vállain aranyrojt-rózsák..., fehér
tiszt sapkája elején aranygomb..., lakkcipője fekete..., mellén hasáig lógó piros
harmonika, mint egy vörös szelvényes potrohú óriásbogár, szája előtt mellére-
hátára kötözött fém-állványszerkezeten kürtök, trombiták..., lábai alatt kétcintá-
nyéros dob-szerkezet..., énekelt, zenélt, nézve mereven..., őt meg a bábmész, bam-
ba turisták nézték áhitattal és vigyorogva.*

Az életképek „közjátékai” közül kettőt emel ki szétvagdalt tömbökben az
éposz. Az egyik Bolond Istók meséje, amely a maga falusi megítélésének a foly-
tatása. Ő is megkapta Bolond Istók nevét verskísérletei miatt, de ez a falut minő-
sítette. Mert Bolond Istók az *elvonatkoztatásra-képtelen, absztrakciót nem is-
merő, kombinálni nem képes együgyű és egyszerű egyneműség*. Semmit sem tud
az életről, és még kevesebbet a Túlvilágról, de nem bolond ő, hanem *elme-egye-
nes*. A másik tömbyszerű „közjáték” a költészet bemutatása, amely az éposz hőse
számára a létezés feltétele. Már a pacsira-motívum felbukkanásakor azért könyö-
rög a költő, hogy a dal megmaradjon benne, mert addig él, amíg szívbeli pacsir-
tája énekel. *Hiszen ha nincsen ének, csak a végtelen bűdös vartyogás marad.*
Amit megint nem az emberi veszteség érzelmi vagy gondolati megfogalmazása
fejez ki, hanem a békafajták végtelen enumerációja. S a dallal megmenthető élet
elmúlásának komor jövője felidézi az éposz hősében a költészet történetét is,
amelyben egyéni alkotóvágyán túl mint egy érvényes világba belekapaszkodhat.
*Költő ő – írja magáról –, aki költőszívekbe kapaszkodik, s ha a halál felé halad,
költőszívekből épített hajón úszik a Sorsfolyamon lefele.* Az ő Noé bárkájában
Balassitól Kassáig versekké vált költősorsok kapnak menedéket, hogy ő is *rajta
lebegjen a világbűn emberiség-rettenet fölött, megmenteni akarván a világot ön-
magától és kimenteni önmagát önmagából*. E létállapot megfogalmazása annyi-
ban különbözik a korábbi enumerációktól, hogy a költők jelzői az élet utolsó

mentőértékei a halál előtt. A hatezer soros kompozíció így végső szavaiban visszatér önnön kezdeteihez.

Az egész szöveget azonban mint Kosztolányi *Édes Annáját*, megelőzi egy mottó, amely Juhász Ferenc teremtett Kozmoszát egybeépíti a keresztény hit hagyományának szépségével. Kosztolányi a temetési szertartás-szöveget helyezi regénye elé, Juhász Ferenc pedig a Nagyszombati kódex szövegrészét Jézus Krisztus megfeszítéséről. Krisztus egyes szám első személyű szenvedéstörténete a régi magyar nyelv költőisége révén egyszerre közvetíti a szépséget és a testi szenvedéssel, valamint a halállal küszködő költő „megfeszítettségének” metaforáját. Az éposz végén ennek a kódex-szövegnek egy másik és nagyobbik része beépül a hosszúvers nyitott szerkezetébe. Szent Anselmus *együgyű és boldog látomását*, valamint *kegyelem-hitét* tartalmazza ez, s kommentárjával együtt megadja a költő küzdelmes gondolatmenetének lehetséges feloldását. *Így lesz – kérdezi a költő – a Mennyei boldogság ígérete után? Nem tudom... De pacsirtát virágzó szívemnek mégis oly jól esett ez az együgyű, balga, bolondos, fényes, édes ének, mennyi-ének, túlvilág-énekdicséret, szent hit-himnusz... És ha lesz, aki leveszi keresztem fájáról halott testemet: érzi majd..., hogy oly könnyű lettem, mint egy mag-nélküli üres kalász..., mint egy felhő..., mint a hóhullás..., mint a... szalmaszöcske... És oly isten-elhagyottan döglött, mint egy kiszáradt ásóbéka...* Ezek a záró sorok ugyanúgy kettős jelentésűek, mint az emlékekben megőrzött életképek: nemcsak evilági és metafizikai válaszokat fogalmaznak meg, hanem szépségükkel – ismét – vitalista reményt is, amely biztató és pesszimista, hiszen akkor szólal meg, amikor az élet, a történelem és a filozófia megállni kényszerül. Ugyanolyan vitalizmus ez, mint az emlékezés végszava: *És mindez de szép volt! Mert de szép volt élni!* Amiben csak a *volt* zavarja meg a boldog véget, mert nem a múltra vár a kérdés: mi lesz a halál után.

Ha megelőgszünk a geometria metaforájával, akkor a biológiai embert egydimenziósnek, a társadalmi kettősnek, a történelmi hármasnak és a halált termő élet, a létezés abszurd hősét négydimenziósnek tekinthetjük. A halál ugyanebben a rendszerben helyezkedhet el a személyes elmúlástól a metafizikai rosszig, avagy a Túlvilágig. De ahogy a különböző dimenziók a geometriában is egymásból épülnek fel, úgy az ember válasza sem lehet halálára más, mint az élet, a létezés, a nem-lét és a feltámadás kölcsönös függvénye. Ezért a *Pacsirta a szívben* szükségképpen egy lezárhatatlan külső és belső párbeszéd hatalmas folyama.

UTAZÁS, (SZÁM)ŰZETÉS

Margináliák egy Gulácsy-képhez

„A gyermekkor elmúlt, drága Crescence.
Mai elutazásom legyen a megérkezésem kezdete.”

Mészöly Miklós

A művészettörténeti érdeklődés visszatérő tárgya a napfényes Itália ihlető hatása a magyar festészetre (is). Semmi meglepő nincsen abban, ha az olasz táj magyar ecsettel festetik le a történelem bármely korszakában. Amikor tehát a századelő piktúrájának Itália iránti rajongását vizsgáljuk, tulajdonképpen egy széles országúton zajló népes zarándoklat résztvevői vagyunk csupán. Mint ahogy a festők is zarándokként jutnak el itt az antikvitás emlékeinek tiszteletéből kiindulva koronként változó értékek felfedezéséhez.

Ilyesféle zarándoklat lenyomatát figyelhettük meg azon a tiszteletreméltó alaposággal, szakmai felkészültséggel és az életmű teljességét megmutatni törekvő igénytel/igényességgel bemutató tárlaton is, melyet a KOGART Ház a múlt évben Gulácsy Lajos festészetének szentelt.¹ Nyilván nem véletlen, hogy a kiállítás útvonalán haladva elsőként éppen egy zarándokokat ábrázoló képre bukkanunk, mint ahogy a harmadik emeleten, a kiállítás utolsó önarcképe a hozzá tartozó Gulácsy-verssel szintén határozott koncepcióról tanúskodott, és sajátos tónust adott a kiállított anyagnak

Zarándoklat

Az elvágódás, a zarándoklat, az utazás állandó, visszatérő eleme az életműnek: elvágódás a múltba, zarándoklat a szépség tájaira, utazás a napfényes Itália földjére. Az olasz táj és az olasz művészet ihlető ereje mutatkozik meg képein akár Dante világának felidézésével (*Francesca da Rimini* és *Paolo Malatesta* 1903., *Elhangzott dal égi fényről, szerelemről* 1904., *Dante és Beatrice találkozása* 1907.), akár a toszkán vagy a venetói vidék megfestésével. (*Tóparti kastély* [Délután Veronában] 1909., *Találkozás* [Olasz mese] 1908–1909., *Elmúlás* [Gondolatok] 1912.). Itália Gulácsy művészetében a történelmet álommá, nosztalgikus múlttá alakított világ helyszíne.

¹ A kiállítás katalógusaként is szolgál a párhuzamosan megjelent monográfia, MAROSVÖLGYI Gábor, *Gulácsy Lajos*, Budapest, Mundus, 2008.

Az életrajz konkrét helyszínéként is fontos szerepet tölt be Velence, a századvég-századforduló újra felfedezett csodája. A város a maga múltba fordulásával, vízre épített illuzorikus megjelenésével éppen olyan álomszerű, realitások nélküli valóságot testesít meg, mint Gulácsy egyéb jellegzetes motívumai: Dante vagy Watteau világa, jelmezes múltba utazásai, vagy Naconxipán álombéli városa. Velence hatalmas, álomszerű, köbe zárt múlt. A jelen teljes felejtését teszi lehetővé a jelenlévő számára, így a szecesszió újfajta tagadását formáló, fontolgató századvég a valóságos világból történő kivonulásnak, menekülésnek legjobb színtereként találja meg a maga számára. Ezt a nosztalgiát ébreszti fel Ruskin a *Velence köveiben*, mely a korszak kiemelkedő intellektuális csemegéjévé vált, és erre rezonál Asbóth János gyökértelenül egyedülálló regényében, az *Álmok álmodójában*, az egyik legszebben, legértőbben megrajzolt Velence-képben: „Te vagy Velence! Igen, ha még e világon helyem lenni tudnám, ha volna zug a földön, ahol csillapulni tudna a lét ellen lázongó kebel, üdülést várhatna meddő vágyak sóvár tüzeiben kiégett szív: te vagy az.

Harc előtt verve. Reményeimben megrabolva. Hová levétek, nagy álmaim ti mind? Visza-visszatekintek reátok, mint e néma paloták hosszú sorára, a múltnak e fenséges halottaira, melyek elevenedni nem fognak többé soha; de elhagyatva, fakulva, pusztulva is gazdagabbak színekben, hangulatban, az eszmény tündöklésében, mint a mai világ rideg pompája...

Mostanság a dózsék termeit pénzért mutogatják, és bús a Rialto. A holdnak rezgő, zöldes világában mélán veti hatalmas ívének sötét árnyát a vízre, melyen alig siklik el egy-egy késett gondola. A paloták alusznak a múlttól álmodozva. Titian freskói a sós és nedves levegőben régen lekoptak. Élet és öröm kihalt, minden árnya a múltnak, de a múltnak ez az árnya is szebb a jelen valójánál.”²

A városon belül is fontos jelentést kap San Servolo szigete, az elzárt, idillinek tűnő képződmény, amely valójában elmebetegek kényszerű otthonaként funkcionált a 18. századtól, és világtól való elzártága nem a kivonulásnak, hanem a kényszerű fogságnak ad teret. Itt kezelték Gulácsyt is egy időben. A sziget még ma is különös atmoszférát áraszt, amelyre a 20. század végi irodalom is érzékeny: mint annak idején Ruskin, most is a brit literatúra, amelynek egy különös alakja helyezi regénye cselekményét a napóleoni időkbe, és szorongató helyszíneként a San Servolóra, így fogalmazva meg az elmebetegek szigetének hangulatát: „San Servolo. Régebben csak a gazdag, elméjükben megzavarodott emberek éltek itt, de Bonaparte, aki, legalábbis ami az örülteket illeti, egyenlőségpárti volt, megnyitotta a köz számára, és megszüntette az alapítványokat, amelyek fenntartották. A pompa azonban, bár már csak nyomokban, még mindig megtalálható volt az épület belsejében. Aki gazdag és örült, szereti, ha megvan a maga kényelme... Volt egy kert is, de ma már senki sem műveli. Egy csaknem félhektárnyi feldúlt, köves-buckás sziklaskert, száradó virágokkal.”³

² ASBÓTH JÁNOS, *Álmok álmodója*, Budapest, Szépirodalmi, 1990, 29–31.

³ JEANETTE WINTERSON, *A szenvedély*, ford. LENGYEL ÉVA, Budapest, Európa, 1998. 169.

Úgy tűnik, Itália a magyar festő számára egyszerre a kivonulás, elvágódás élménye és a bezártság tere, a valóságos térbe és a sajátos tudatba egyaránt.

Smaragd és rubin

A KOGART-kiállítás szerény darabja, kicsiny, nem feltűnő, az installáció sem kezeli kiemelt helyen azt a képet, amely a *Smaragd és rubin* címet viseli. Szinte avantgárd célratöréssel csupán néhány vízszintes színpászt, a címnek megfelelően zöldben és vörösben, mégis félreérthetetlenül Itália ígézetét hordozza. Ezt az érzést megerősítendő a kiállítás rendezői Gulácsynak egy verséből állítottak idézetet a festmény mellé. (A versek, versrészletek több helyütt is megjelentek a képek mellett, jó arányérzékkel finom harmóniát teremtve látvány és szöveg között.) A vers reprezentatív módon mutatja, miféle kultúrrétegek egymásra vetülése teremti meg azt a sajátosan gulácsys világot, amely a képek árnyékokban és árnyalatokban gazdag egyediségét adja. Tehát illusztratív funkcióján túl a képi világ egy új jelentéssréteget bontja ki. Így, bár esztétikai minősége messze a festmény értéke alatt marad (piktór verse, nem poétáié!), fontos adalék lehet a festő és a mediterrán világ viszonyának értelmezéséhez.

Gulácsy Lajos: *Lettre de Manon*
(Gillet zenéjéhez)

Visszatérsz-é hosszú utadról még,
Hozol-é magaddal virágot, violát?
Hiszen oly túl távol valál rég,
S már nagyon várnak tudod, odaát.
Kis kertünk fakul most, itt az ősz
Hol te vagy, ott nyílik sok virág,
Hozzál magaddal, jól tudod, itt az ősz,
Sok-sok virágot, lássunk szent csodát.
A hó mikor már halkan permetez,
S a kert ezüstös leplet hord magán,
Kis szobámban hárfa zengedez,
És hull sok virág keblemre szaporán.
Visszatérsz-é hosszú utadról még,
Hozol-é magaddal virágot, violát,
Hiszen oly túl távol valál rég,
S már nagyon várnak: tudod, odaát.
A régi kert fehér már, itt a tél,
Hol te vagy, ott most érik a narancs,
A hárfa zeng, de szívem nem zenél,
Mert elment már érted a parancs.

Az ukáz téged harcza szólít újra,
 A puskatűzben elveszel talán,
 Szerelmünk ma hatyúdalát sírja,
 S a kert hótalárt hordoz már magán.
 Ünnepli fehér, első szerelmünket,
 A fontos percznek szép emlékeit,
 A fák letarolt ága fájdalomtól reszket,
 Szívem e falból édes kint merít.
 Visszatérsz-e hosszú utadról még,
 Hozol-e magaddal virágot, violát,
 Hiszen oly túl távol valál rég,
 S már nagyon várnak: tudod, odaát.

S hozott virágod hull rám szaporán...

Manon

A vers először a Székelyhídi Hírlap 1912. dec. 12-i számában jelent meg, de keletkezési helye és ideje: Milánó, 1911. szept. 11. éjjel.⁴

A Prévost abbé által a 18. században megrajzolt Manon Lescaut alakja koronként fel-felbukkant a művészetekben mint inspiráló tényező. Így a 19. század végén is. Elsőként Auber írt a történetből operát (1856), majd Massenet (1884) és Puccini (1893), Gulácsy azonban Gillet zenéjét jelöli meg a vers címében.

Valószínű azonban, hogy Gillet neve azt a Philippe Gille-t rejti, aki a korszak neves librettistájaként több neves komponistával is dolgozott, és Massenet *Manon*jának is, Henri Meihac mellett, szövegkönyvírója volt. Azért valószínűsíthető ez, mert a nagy zenei lexikonok sem ismernek Gillet nevű zeneszerzőt, viszont Massenet operája⁵ népszerű darabja a korszak zenei életének. A mi számunkra is az tűnik tehát fontosnak, hogy Prévost történetéből mi válik érdekessé a zeneszerző számára, hiszen a könnyelmű, csélcsap, szerelméért bűnre is képes fiatal lány és az érzelmeit gáttalanul követő lovag tragédiája több olvasatot is magába sűrít. Massenet számára a lány következetes szerelme és a társadalmi gátak áthágása tűnik fontosnak. Hűtlenkedései, a lovaggal közösen véghez vitt csalásai kimaradnak az operából, viszont fontos új motívumként jelenik meg, hogy de Grioux papnak készül, és erről az útról tántorítja őt el Manon megújított szerelmi vallomása. Így ebben az operában Manon őszinte és kiszolgáltatott nő, aki szerelmében hű, de vét a társadalmi normák ellen, s ezért kell kirekesztetten, börtönre ítélve meghalnia, szerelmét viszont társadalmi helyzete megmenti a ha-

⁴ Szij Béla, *Gulácsy Lajos*, Budapest, Corvina, 1979, 182.

⁵ *Grove's Dictionary of Music and Musicians*, fifth edition edited by Eric BLOM, London, Macmillan and Co. Ltd. 1954–1961, Vol. 5. 624.

sonló sorstól, de el is választja őt a lánytól. Így válik érthetővé a vershelyzet, amelyben a távolban lévő kedvest szólítja meg a beszélő és az a vágyakozással teli attitűd, amely a vers alaphangját meghatározza.

Ebben a szituációban a szerelem, a boldogság utáni vágy olyan értékke válik, amelyet de Grioux már a Prévost-regényben is szokatlan újítással határoz meg, és amely megfogalmazás a szecesszió dekadenciájához is közel áll. „A boldogság, amit oly nagyra tart, száz meg száz fájdalommal keveredik tehát, vagy ha még pontosabban akarjuk meghatározni, a gyötrelmek szövődéke csupán, amelyen keresztül a boldogság felé törekszik az ember. Ha tehát a képzelet ereje még ezekben a szenvedésekben is gyönyört talál, mivel ezek remélhetőleg boldog kibontakozáshoz vezetnek, miért bélyegzi ellentmondónak és esztelennek viselkedésemet, amikor én sem teszek mást?... A szenvedések útját járom, de a remény, hogy célhoz érek, elcsitítja a kínokat, s ha egy percet vele tölthettem, nem sajnálom a szenvedést, amit fizetnem kellett érte.”⁶

Elvagyódás

A vers másik fő motívuma a mediterrán elvagyódás, amely egy tájhoz kapcsolja a tulajdonképpen személyhez kötődő vágyat: a távollévő kedves ugyanolyan fontos (azaz igazából fontosabb), mint a mediterrán vidék képviselte értékek. Illetve a kedves utáni vágy szemérmes-szenvedélyes kifejeződése a távoli, meleg vidék tavasza iránti nosztalgia. A szöveg oppozíciójában a déli vidék melege, növényi gazdagsága áll szemben az adott világ ridegségével, és ez a jelenvaló közeg válik fontosabbá, egyrészt sokkal nagyobb terjedelmével uralva a verset, másrészt az őszi és téli attribútumaival rajzolva meg ezt a ridegséget. Így a mediterrán vidék (és az elmúlt boldog szerelem) iránti igény, vagyódás csak mintegy refrénszerűen ismétlődik a versben, és igazából a szöveg jelenének értékvesztett, kiüresedett, halálközeli állapota válik uralkodóvá, amelynek egyetlen értékes, életteli momentuma éppen ez a múltidézés. A zárósort nem teszi kétségesse, hogy a két világ, a két létálapot közül melyik győzedelmeskedik: a vers beszélője körül bezárul a világ, a ráhulló virágok ezt a magányt, bezártságot érzékeltetik – és szinte egy temetés képét idézik.

Ovidius

Nem véletlen, hogy a magyar lírában éppen az őszinte barát, Juhász Gyula költészetében találunk hasonló költői megoldásokat. Fiatalkori verse, az *Ovidius*,

⁶ Antoine-François PRÉVOST, *Manon Lescaut és des Grioux lovag története*, ford. KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, in: *Klasszikus francia kisregények*, Budapest, Európa, 1988, 512.

majd a verstéma későbbi alakulásai/változatai Gulácsyhoz hasonlóan építik fel az elvagyódás motívumait egy adott szövegen belül.

Saját vallomása szerint: „Tizenhat éves voltam, és már lemondtam a világ örömeiről. Már megjelentek verseim a Szegedi Naplóban, és éppen azon a napon, amelyen a váci noviciátus kapuját átléptem, hogy a világot megvessem, és tekintetemet az ég felé irányítsam, jelent meg első versem a Budapesti Naplóban. Ovidiusról szólt, aki Rómába vágyik, szeret és remél. (A világról, úgy látszik, nem lehet olyan könnyen lemondani.)”⁷ Az életrajzíró irodalomtörténész szerint: „1899. augusztus 25-én a Budapesti Napló is közölte egy versét, az Ovidiust. Ez is nagyon jellemző: a száműzetésben élő latin költő nevében szól benne az ifjú, aki elsősorban édesanyja kívánságára indult a maga Tomijába, Vácra.”⁸ Tudjuk, hogy később máramarosi és szakolcai száműzetését is többször hasonlította Ovidius Tomijához.⁹ Ezek a megjegyzések egy korai *Ovidius*-vershez köthetők, melyet a kritikai kiadás a 13. sorszám alatt hoz.¹⁰ Ebben a szövegben laza szövéssel, de érezhetően megtalálhatók a későbbi versek erős oppozícióba állított motívumai, amelyek Gulácsy versében is fellelhetők: az északi hidegbe kutasztított költő, „a szerelem víg dalnoka” az egykori szebb világba vágyik vissza.

Később, 1906. ápr. 5-én jelenik meg a Budapesti Naplóban az az *Ovidius*-vers, amelyet a kritikai kiadás 106. sorszám alatt közöl, és többek közt ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „Az Ovid levele Júliához című vers mondanivalójának első kidolgozása. Mivel azonban attól lényegesen és a versformát tekintve is eltér, nem tekintjük közvetlen változatának, hanem önállóan közzétesszük.”¹¹

Ovidius

Ti kóbor fecskék, Rómába menők,
Hozzátok hírül majd nekem,
Ragyog-e még az örökkék azúr,
Lobog-e még a szerelem?

Hatalmas Cézár uralkodik-e,
Hódol-e még a kincses száz sziget,
Rubintos lányok, csókos asszonyok
Cserélgetik még a szíveiket?

⁷ Idézi: *Mikor én piarista voltam*, Szegedi Napló 1921. máj. 5., in: *Juhász Gyula 1883–1937*, szerk. PAKU Imre, Budapest, Magvető, 1962, 26–29.

⁸ PÉTER László, *Juhász Gyula. Válogatott írások*, Budapest, Argumentum, é. n. [2007], 11.

⁹ Ua. 480.

¹⁰ JUHÁSZ Gyula *Összes Művei*, szerk. PÉTER László, 1., *Versek 1., 1898–1911.*, Sajtó alá rend. ILIA Mihály és PÉTER László, Budapest, Akadémiai, 1963, 20.

¹¹ Ua. 394.

Ti kóbor darvak, Rómából jövők,
Ó, mondjátok csak, mi hír ott,
Virul-e még az orgonás tavasz,
Mely nekem virított?

Győzelmes Cézárt istenítik-e
Az aranyzavú költő dalai
És kinyílnak-e csillaghímes éjjel
A szeretők ablakai?

Hej, amíg én itt rőt ködök között
Tristiát költők aranyak hiján,
Melyik poétát tanítgat dalolni
S ölelni az én Júliám?

A vers legismertebb változata – a kritikai kiadás 308. számmal jelöli – 1910. január 30-án jelent meg a Új Időkben.¹²

Ovid levele Júliához

Tomiban ősz van. Barbárok a népek
És idegenek némely csillagok.
A borostyánom zöldje dérbe téved
És örömeiktől oly özvegy vagyok.
Júlia, szeretnélek látni téged
És Rómát, ahol tavaszég ragyog.
Tomiban ősz van és a lelkemben tél,
Júliám, Rómám, ó be messze estél!

Mi hír Rómában? Ki mostan a cészár
És ki a költő és miről dalol?
Ki hordja most Ovidius babérját,
Kacér Fortuna most kihez hajol?
Tomiban ősz van. Hervad a babérág,
– Ó boldog az, ki él titokba jól.
Rómában minden fürdik szent tavaszban,
Tomiban ősz van és én itt maradtam.

Szépek-e most is Rómában a szépek,
Az élet most is oly édes, vidám?
Melyik poétát tanít verselésre

¹² Később 1929-ben a *Reggel* és a *Nagyváradi Napló* is megjelentette. Ua. 488.

S szeretkezésre az én Júliám?
Ne fájjon ez a kérdés! Hisz az élet:
Szeretni s veszni szerelem híján!
Tomiban ősz van és nincs szerelem.
Több tavaszom már nem is lesz nekem!

Látható, hogy a Gulácsy- és a Juhász Gyula-vers közös motívuma a mediterrán táj rajza és a háttérben meghúzódó szerelmi vágyódás. Bár különböző kokrokhöz kapcsolják ezt vágyódást, a költeményeket mozgató erő mindannyiszor az ellentételezés: a hideg jelen és a távoli meleg vidék ellentétéhez a múltbéli boldog szerelem képe és a jelen vesztesége kapcsolódik. De a két Juhász-vers között is nagy különbség figyelhető meg, hiszen az első változat egy nyitott zárlattal az életre, szerelemre hangoltság létjogosultságát erősíti, míg a második zárt szerkezete, a szerelem elvesztése (mint oly sokszor a iiteratúra nyelvi közegében!) az élethelehetőségek bezárulását is jelenti. A szöveg képi síkján mindkét esetben a táj, a virágok, a hangulati elemek dominálnak, és ezek a képek ábrázolják a fogalmi síkon jelenlévő, de csak éppen megfogalmazott szerelmi vágyódást.

Életérzés és versstruktúra

Nem véletlen, hogy a két barát hasonló versstruktúrát választ, ha különböző megoldás-részletekkel is, illetve más esztétikai minőségben, hiszen rokon gondolkodásuk, világlátásuk indokolja ezt a hasonlóságot. Mint tudjuk, Gulácsy sorsa, halála igen mélyen érintette a költőt, hiszen az utolsó időikig látogatta a festőt a kórházban, és hallatlan megértéssel fogadta el az állapotát: „Kolostornak érezte a klinikát, ahova elvonult elmélázni és alkotni, a megörlt világ és emberek elől. Mert dolgozott itt is titokban... Néha észrevétlenül beosontam hozzá, lábujjhegyen megálltam az ajtóban, és elnéztem, amint valami régi olasz áriát dúdolvá festett, néha térdepelve, mint nagy előde, Beato Angelico.”¹³

Szinte önvallomásszerű, amit Juhász az elmeigyógyintézetben kezelt barátjáról fogalmaz meg: „Gulácsi igazi tragédiája, amely elől a téboly lárvája mögé menekült; egy tiszta művész, egy tisztára művészietlen korba született bele és megpróbálta azt a maga számára elviselhetővé tenni, sőt a maga képére és hasonlatosságára szépiteni. Túlágosan gyöngéd és gyöngö volt ehhez, és túlságosan erőszakos és kíméletlen a kor, hogy ez sikerülhessen.”¹⁴

Amikor Gulácsy monográfusai ezt az életérzést fogalmazzák meg a festőre vonatkozóan, nem nehéz ott látnunk a költőtárs hasonló tragédiáját a festőbarát mellett: „A szecesszió tipikus és „legmegrögzöttebb” művészeivel szemben, akik

¹³ JUHÁSZ Gyula *Összes Művei*, szerk. PÉTER László, 7. *Prózai írások 1923–1926*, Sajtó alá rend. ILIA Mihály, Budapest, Akadémiai, 1969, 174.

¹⁴ Uo.

otthonosan mozogtak a maguk „kivonulási területén” – mely végül is az egzotikum és az erotika melegházává szűkült –, Gulácsy tétova maradt és otthontalan, a kirekesztettség átkával sújtva, egész életében kereste a kifejezést: önmaga megvalósításának, ha nem is legtökéletesebb, de legteljesebb formáját.”¹⁵ Azaz Szij Béla szerint: „A boldoguláshoz és a boldogsághoz vezető saját útját annyira bonyolultnak érezte, hogy ő, aki az ősi egyszerűségeket és közvetlenségeket kereste, az ugyancsak egyszerű érzelmi és érzéki impulzusokat bonyolult stilizálással és félszeg töredékességgel adta elő.”¹⁶

A két verset mozgató művészi világ ugyanazt az életproblémát vázolja fel, egy kényszerű világba zártság és az ebből történő elvágódás mindkét lírai magatartás kulcsa. A zártság, a lélek magánya hasonló életparadigmát épít ki: a tudat bezárulását, a szellemi zárandoklatból induló, kegyetlenül átalakuló, örök száműzetést.

¹⁵ SZABADI Judit, *Gulácsy*, Budapest, Corvina, 1969, 6.

¹⁶ SZIJ Béla, *Gulácsy Lajos*, Budapest, Corvina, 1979, 111.

HAMIS RÓZSAKOSZORÚ

1.

Rózsa Miklós¹ levele Justh Zsigmondnak²

[1894. aug. 10.]

Nagyságos Uram!

Nagyon szeretnék most mély filozófiával, meggyőző ékesszólással bírni, hogy kibeszéljem a fejéből azokat a rossz gondolatokat, azokat a pesszimiztikus

¹ Rózsa Miklós (1873–1947) nevét ma már kevesen ismerik, pedig több évtizeden keresztül ropant befolyásos és ismert alakja volt a magyar irodalmi és művészeti közéletnek. Együtt újságíróskodott Ady Endrével, Babits Mihállyal, Bródy Sándorral, Vészi Józseffel stb. Pályája jellegzetes századfordulós életsors: a nagyon fiatalon és szegényen a fővárosba érkező zsidó fiú előbb az irodalom, az újságírás kialakulóban levő piacán próbált helyet találni. Az itt közölt levele korai próbálkozásainak egyike; Justh Zsigmond nagy érdeklődést és vitát keltő művét dramatizálja, majd igyekszik elő is adatni a Népszínház színpadán. Ebből az egyetlen levélből is érezhető, hogy Justh Zsigmond, a felvidéki arisztokrácia és a legmagasabb körök tagja miként karolta fel önzetlenül és lelkesen s miként fogadta barátjának a tehetséget és szellemi „arisztokráciát” mutató, bárhonnan és bármilyen szegénységből érkező fiatalokat. Rózsa indulásában központi szerepet játszott.

Rózsa az 1900-as évek közepétől mindinkább a képzőművészeti élet felé fordult, s életét tette föl arra, hogy minél nagyobb közönséggel ismertesse meg és támogattassa (vetesse meg) a kortárs progresszív képzőművészeti törekvésű alkotókat és alkotásokat. 2009 márciusában a Magyar Nemzeti Galériában nyílik az 1909–1914-ig működő, általa igazgatott *Művészház* tevékenységét és alkotóit bemutató kiállítás.

² A Magyar Hírlap szerkesztőségi papírján, fekete tintás autográf kézirat. (OSZK Kt. Levelestár) A Magyar Hírlap 1891-ben indult Horváth Gyula szerkesztésével. Schöpflin Aladár szerint a Rákosi Jenő vezette Budapesti Hírlapot szerették volna lekörözni, amelynek ekkoriban a fiatal Herczeg Ferenc lett jó tollú tárcairója. Hosszas keresés után Pekár Gyulát szemelték ki, hogy Herczeg ellen „kijátsszák”. (SCHÖPFLIN Aladár, *Pekár Gyula*, Nyugat, 1937, 9. sz.) Rózsa talán stratégiai hibát vétett, amikor darabja előadását éppen Rákosi Szidi által kívánta volna intézni, hiszen Rákosi Szidi a rivális lap főszerkesztőjének, Rákosi Jenőnek volt a húga.

sejtelmeket³ s azt a fatalisztikus rezignációt, melyek betegségét még súlyosabbá teszik s gyógyulásában akadályozzák.

³ A korabeli irodalmi közéletbe Justh Zsigmond mint a „pesszimista irány” költője vonult be, s a kérdés hosszú évekre tematizálta a korabeli irodalmi életet. Reviczky Gyula 1886. július 29/30-án fogalmazott, kéziratot levelében küldte meg neki az *Ifju pesszimistának* című verset, melyben igyekszik lebeszélni Justhot a méltatlan viszonyok között működő magyar irodalmi életben való részvételtől. A vers elkészültéről és közléséről így értesítette Justhot: „Itt küldöm valahára azt az »Ifju pesszimistának« szóló verset. Nem is tudom, eltaláltam-e a hangot. Mintha itt-ott sipítana! Az Ország-Világra sóztam rá; mert a »Kenyér« óta, mely szintén ott jelent meg, várnak hívőbb verset.” [(OSZK Kt. Levelestár, az irattári rájegyzés szerinti 8. levél) – *A kenyér* 1885. június 13-án jelent meg];

A versről az Arad és Vidéke szerkesztői üzenete a következőket írta: „Reviczky Gyula e sötét-hangulatú, szép költeményét Justh Zsigmondhoz, Justh Gyula orsz. képviselő öccséhez intézte. A költeményt a szerző szívességeből az Ország-Világ-val egyidejűleg közöljük.” (1886. augusztus 8.) Reviczky Justhnak írt levelében meglehetősen csodálkozott ezen: „Hiszen talán láttam, hogy az Arad és vidéke, melynek az Ifju pesszimistának című verset, a pesszimizmus ellen írottat átengedtem, azt *sötét-hangulatu*-nak nevezte.”

A pesszimizmusról és a magyar költők áldatlan sorsáról hosszabb polémia alakult ki a *Szemle* hasábjain. A vitát Reviczky *Nincsen remény* című nyílt levele, talán legismertebb prózai írása váltotta ki, amelyre több hozzászólás érkezett, majd a vitát Reviczky *Nincsen remény. Replika Veteránnak és az „egy előfizető”-nek* című állásfoglalása zárta le, amelynek fő megállapításai: „Mi magyarok sokkal kevesebben vagyunk; nem is lehet követelni, hogy íróink milliomosok legyenek, csak azt, hogy megélhessenek. [...] Nem, a középszerű írókat nem szabad lenézni; én csak azt a szerencsétlen tényt hangsúlyoztam, hogy kis népek nyomorult irodalmi viszonyai közt épen a legkiválóbb tehetségek nem bírnak kifejlődni és a középszerűségek kerekednek felül.” (*Szemle* 1885. április 17–, 11–14. sz.) Reviczky tehát a költő-zseni sorsa és a világ karaktere között keresett összefüggéseket, Bori Imre szerint: „... nem csupán korának viszonyaiból eredezteti a költő tragédiáját, hanem olyan történelmi adottságból is, amit a kis nép–nagy nép lehetőségei jelentenek.” (BORI Imre, *Az elátkozott költő. A költészet témája: a filozófia. Reviczky írásai*. Híd, 1982. 647–658.);

Korompay H. János véleménye szerint a vers keletkezését nagymértékben inspirálta Justh Zsigmond 1886 júliusában írt *Szemle*-beli cikke, mely Bourget-ről és a pesszimizmusról szólt. (KOROMPAY H. János, *Műfordítás és líraszemlélet. Egy félszázad magyar Baudelaire-értelmezései*, Budapest, 1988. 55.);

A pesszimizmus fogalmának értelmezéséhez, magyarázatához mindenképp ismerni kell Reviczkynek *A századunk pesszimizmusa* című írását is, amelyben – főként Schopenhauerre támaszkodva – élesen szétválasztja és elkülöníti egymástól a pesszimizmus és a világbánat fogalmát. [(Magyar Szalon, 1884. I. köt. 362–368.) – Érdekes adalék lehet, hogy a marosvásárhelyi Erdély hasábjain Felek József 1875 elején (amikor Reviczky is a lap külső munkatársa volt, sőt verse is jelent meg az adott számokban) már hosszú, több részes tanulmányt írt *A pesszimizmus bölcsészete* címmel, amelyben bemutatja Schopenhauer bölcsészeti tanait, viszonyát Kant filozófiai gondolkodásához, művészetfilozófiai ideáit (január 1., 7., 13. 1–3. sz.);]

Justh-tal Reviczky elég későn ismerkedett meg, de nagyon közeli barátságot kötöttek, Justh az ő révén jutott publikálási lehetőséghez a *Szemle* hasábjain. Reviczky a kassai Pannonia című lapban is számított Justh írásaira, még ha kiméltetlenül meg is bírálta nagy részüket, mint azt a Kassáról 1885. október 8-án küldött levelében írta: „Köszönöm továbbá szíves bizalmát, hogy regényével és verseivel megtisztelt. Megvallom azonban, némi zavarban vagyok. Ön feltétlenül őszinte véleményt kíván. Azt adtam volna a nélkül is épen ez hoz zavarba. Verseiben látok lelket, de még a forma híjával vannak. Hogy Lamartine okoskodásával éljek, írhat ön még kítűnő verseket, mert a küldöttek nem középszerűek, hanem – nagyon rosszak. ...

Az Istenért, édes nagyságos Uram, egy kis életkedvet, egy kis önbizalmat, egy kis hitet s mindjárt megjön az egészség. A testi gyógyulást előbb a lelki gyógyulásnak kell megelőznie, már pedig az Ön lelke beteg a túlzott képzelődéstől, a túlzott aggodalomtól. Dobja el, az égre kérem, azt a fekete szemüveget, melyen a világot állandóan nézi s tekintsen egy kicsit több bizalommal a jövődöbe.

Nem lehet a végzet oly kegyetlen, oly következetlen, hogy Önnek vissza ne adja mielőbb egészségét Önnek, a kinek megadott mindent: nagy lelket, jó szívet, óriási talentumot, hírnevet, tekintélyt, gazdagságot, mindent, a mi egy embert boldoggá tehet s ami kiemelhet valakit a közönséges emberek sorából, fel oda, hova csak a legkiválóbbak emelkedhetnek, az nem lehet, hogy Öntől megvonja azt az egyet, amivel milliók bírnak, a kik azt meg nem érdemlik s a kik azt nem tudják felhasználni. Önre még nagy hivatás vár minden téren, ez a mi szegény irodalmunk nem nélkülözheti Önt, a ki nálunk megteremtője volt egy új, egészséges, csodálatos iránynak.⁴ Nem nélkülözheti Önt a mi társadalmi életünk, mely annyit köszönhet Önnek, nem nélkülözheti a derék, magyar alföldi nép,⁵ melynek Ön atyja lett, szerető, jóságos atyja odalenn.⁶ Nem, nem, Nagyságodnak még dolga van itt, nagyon sok dolga s ebben nem fogja a végzet útját állani, nem fogja Önt nagy missziójában megakadályozni. Erre gondoljon Nagyságod s akkor meg fog gyógyulni mielőbb.

Eddig jutva levelem olvasásában, képzelem hova kíván; de nem tehetek róla. Így írtam volna kéresem nélkül is, hogy őszinte legyek, először azért, mert olyan szerencsétlen természetem van, hogy irodalmi dolgokban nem bírok udvarias lenni és másodszor, mert kiváló tehetséget látok önben, mely, ha művelni fogja, okvetlenül kiváló munkákat fog produkálni. Hízelgek magamnak, hogy ilyesmikben meglehetősen éles szemem van s hogy önben se fogok csalódni. Van önben szellem, lélek, izlés, világnézet, egyéniség... csak forma nincs még.” (OSZK Kt. Levelestár, a kéziratári rájegyzés szerinti 4. levél).

⁴ Justh Zsigmond átvette Czöbel István fő művének *Die Entwicklung der Schönheitsbegriffe. Die Genesis unserer Kultur*. (Bd. 1–5. Leipzig, 1901–1907.) alapgondolatát. Czöbel ugyanis egyrészt megerősítette, másrészt megújította és árnyalta Justh – erősen Taine miliőelméletének rendszerébe simított – társadalomreformról szóló elképzeléseit. Czöbel a magyar újkonzervativizmus agrárius mozgalmanak képviselője s főleg Spencer tanait valló ideológusa. Az agráriusok azon morálfilozófiai alapon, mely idealizálta a feudális-patriarchális viszonyokat és „rehabilitáló szembeállításba” helyezte a „bekövetkezett polgári fejlődéssel”, azt vallották, hogy az arisztokráciának „hatékony gazdasági pressure group” kell formálódnia és a kormányzattól ki kell kényszerítenie az érdekeit szolgáló gazdaságpolitikai döntéseket. Az elmélet szerint – az organikus fejlődés tana alapján – „a nemesi, paraszti, kisiparos rétegek tönkretétele megbontotta a magyar társadalom organizmusát” és ezt az arisztokráciának kell orvosolnia. Hitték, hogy „az organizáció, a szervezett egységes fellépés semmivé teszi az »erőseket« fölényét. Az eddig »gyengéket« bizonyult rétegek gazdasági érdekei képviselői organizációkba szervezve konkurenciaképessé válnak a versenyben. [...] A tradicionális és kispolgári rétegeket egységes érdekképviseleti fronttá kell szervezni.” SZABÓ Miklós. *A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón*, Történelmi Szemle, 1974. 326–327.

⁵ Értsd: a Justh birtokán élő, azaz a pusztaszenttornyai parasztok.

⁶ Justh valamiféle szociális gazdaságot tartott fenn birtokán; pl. parasztszínházat építtetett és működtetett itt.

És most még egyet. Darabunkról⁷ – engedje meg, így nevezzem – tanácsait köszönettel és szívesen fogadom és okvetlen magamévá teszem. Egy állítása ellen azonban határozottan és minden erőmből tiltakozom. Nagyságos Uram azt írja, hogy írjak mást, azt hamarabb fogom értékesíthetni, mert nincs hozzá fűzve Nagyságod neve. Már megbocsásson nagyságos Uram, ez ellen már igazán kénytelen vagyok protestálni. Nem szólok arról, hogy mennyire megtisztelve és boldognak érzem magamat, hogy Justh Zsigmonddal irodalmi összeköttetésbe kerülhettem, nem szólok arról, mekkora díszet kölcsönöz nekem az Ön, rám nézve felettebb megtisztelő irodalmi és privát barátsága,⁸ ha ugyan szabad ezzel dicsekednem, csak azt juttatom Nagyságod eszébe, hogy a mi sajnálatos klikk-viszonyaink⁹ mellett velem egy színdarabot illetőleg szóba sem állottak volna, ha paisként nem vesz körül Nagyságod neve.

Hogy mennyire szerencsémnek és nem bajnak tartom én hogy „hozzá van fűzve” Nagyságod neve az enyémhez, azt már a legközelebbi időben nagyon kézzel foghatólag fogom illusztrálni. Elhatároztam ugyanis, hogy kiadom verseimet „Szélcsend” cím alatt¹⁰ s hogy addig is, míg a „Gányó Julcsát”¹¹ előadják, mégis „hozzá legyen fűzve” Justh Zsigmond neve az enyémhez, Nagyságodnak fogom ajánlani a kötetemet, ha ugyan Nagyságos Uram megtisztel azzal, hogy ezt nekem megengedi. Ma még nem szóltam volna e dologról, mert hiszen még csak most rendezem a verseimet, de Nagyságodnak ez a nyilatkozata éppen kapóra jött. Ennélkül szinte féltem volna ezzel a szerénytelen kérelemmel előállani, így azonban már kedves kötelességemnek tartom, hogy meggyőzzem Nagyságodat állításának tarthatatlanságáról.

⁷ Rózsa Miklós *A hit* című darabjáról van szó (kézirata: *A hit*. Népszínmű 3 felvonásban. Justh Zsigmond novellája után írta: Rózsa Miklós. OSZK Kt. 15948), melyet Rózsa Justh Zsigmond *Gányó Julcsa* című művéből dramatizált 1894-ben. A darabot Rákosi Szidi vitte el Evva Lajosnak, a Népszínház igazgatójának, de végül – hosszas egyeztetések után – mégsem adták elő. Rózsa 1902-ben – már jóval Justh Zsigmond halála után – újra elővette a drámát s kijárta, hogy előadják. Az első előadása a Népszínházban 1902. november 22-én zajlott. Justh művében az idealizált parasztsors ábrázolásával egy jellegzetes, tősgyökeres magyar, azaz a nazarénus vallás tisztító és erkölcsi megújító erejéről kívánta olvasóit meggyőzni.

⁸ A dramatizálás és a remélt színházi bemutató kapcsán Rózsa valóban összebarátkozott Justh-tal, még ez évben meglátogatta őt szentornyai birtokán is.

⁹ A századvég irodalmi-művészeti csoportosulásainak kérdéséről hosszabban és részletesen lásd a Magyar Nemzeti Galériában 2009 márciusában nyíló *Művészház* című kiállítás katalógusába írt tanulmányomat; *A him veréb és a pillangó. Az akadémikus és az erotikus irodalom tusája a 19. század utolsó harmadában* című írásomat (In: *klasszikus – magyar – irodalom – történet. Tanulmányok*, Szeged, 2003, 399–426. /Tiszatáj könyvek/, illetve a *Reviczky Gyula Összes verse I–II.* (Budapest, 2007.) illető jegyzeteit!

¹⁰ RÓZSA Miklós, *Szélcsend. Költemények*, JUSTH Zsigmond előszavával, Budapest, 1894.

¹¹ A regényt Justh 1893-ban írta, de csak 1894-ben jelent meg. Az OSZK Kézirattárában őrzött Justh-hagyatékban megtalálható a kötet szedőpéldánya (Fond 62/10).

Egyébként egy más nagy tervben is fő a fejem: az ősszel ki akarok menni Párisba. Bátyám¹² a nyárra hazajött, (Malonyaitól¹³ egy tiszteletet küld általam!) de őszre újra kimegy okvetlen s ki akar magával vinni mindenáron. Ha addig idehaza biztos alapra tudom fektetni künn való megélhetésemet, október közepén útnak indulok. Addig elintézem a verseimet is s talán Nagyságod is meggyógyul teljesen, hogy feljöhet Pestre. Úgy szeretném tanácsát kikérni Párisban való tartózkodásomat illetleg; annyira senki se ismeri talán Párist, mint Nagyságos Uram.

Pekár¹⁴ már künn van, de azért megmaradt a „Magyar Hirlap” kötelékében. Velenczéből és Veronából irt tárczát nekünk. – Bródy¹⁵ szívélyes üdvözetét küldi s gyors gyógyulást kíván s remél. Könyveit ő maga küldi meg Önnek, sőt esetleg leviszi Szent-Tornyára. Egyre készül. Most is úton van, lehet, hogy benéz a gányók közé.

Én magam gyors, nagyon gyors és teljes egészséget kívánok Nagyságodnak s köszönöm azt a végtelen szeretetreméltóságot, mellyel betegségében is megtisztelt levelével.

Hálás híve és bámulója
Rózsa Miklós

2.

Az MTA Irodalomtudományi Bizottságának Textológiai Munkabizottsága 2009. február 1-jére rendkívüli ülést hívott össze. A Bizottság szakértői csoport összehívását kezdeményezte, s felkérte a kijelölt irodalomtörténészeket, hogy vizsgálják meg a komoly szakmai orgánumban publikált, állítólagosan Rózsa

¹² Rózsa három évvel idősebb Géza bátyjáról van szó, aki Szinnyi József életrajza szerint bölcséleti doktor, állami főreáliskolai tanár volt. Rózsa Géza 1893–1894-ben Párizsban a Sorbonne és a Collège de France szemináriumait látogatta.

¹³ Malonyai Dezső (1866–1916) író, művészettörténész 1893-tól szintén Párizsban tanult művészettörténetet. Malonyay ekkor már Justh Zsigmond baráti köréhez tartozott, s Justh több párizsi hírességhez adott neki ajánlólevelet. Többek közt így ismerkedett meg a Párizsban élő Munkácsy Mihállyal, akinek titkári teendőit végezte. 1896-ban, mikor Munkácsy már nagy betegen hazalátogatott a millenniumi ünnepségsorozatra, Malonyay mellett Rózsa Miklós is titkárkodott mellette.

¹⁴ Pekár Gyulát szintén Justh Zsigmond terelgette a képzőművészeti tájékozódás felől az irodalom irányába. 1892-ben lépett be tárcaírónak a Magyar Hirlaphoz, de 1893 nyarán már hosszabb európai körútra indult. Pekár (1867–1937) több évtizeden keresztül óriási befolyással bírt az irodalmi és a politikai közéletben.

¹⁵ Bródy Sándor (1863–1924) 1890-től a Magyar Hirlap zsurnalisztája. Schöpflin Aladár szerint az ő javaslata alapján nevezték ki Pekár Gyulát a lap sztár-tárcaírójának. Justh Zsigmond egyik legközelebbi barátja, a Jókai–Feszty-szalón állandó és legbensőbb tagja. Bródy szisztematikusan támogatta, segítette a Justh-féle baráti körhöz közel kerülő literátus embereket, soha nem feledve, hogy ő miként robbant be 1884-ben vidékről a teljes ismeretlenségből és szegénységből a budapesti írók közé.

Miklós által 1894. augusztus 10-én Justh Zsigmondnak írt autográf levelet. A kérdésben a bizottság egységesen foglalt állást, s javasolta az MTA Irodalomtudományi Intézete vezetőinek, hogy a szakmai respektust erősen megtépázó, az ügyben érintett munkatársat részesítse írásbeli figyelmeztetésben.¹⁶ A szakmai hozzáértés és etika ellen súlyosan vétkező munkatárs tetteire nem tudott argumentált választ adni, mindössze Thaly Kálmán nevét ismételte félhangosan. Az egyébként viszonylag könnyen olvasható, kéziratos levélnek a Bizottság által adott helyesbített textusú és magyarázatokkal ellátott szövege a következő:

Császtvay Tünde levele Jankovics Józsefnek

[2009. március 10-e előtt]

Nagyságos Uram!

Nagyon szeretnék most mély filozófiával,¹⁷ meggyőző ékesszólással¹⁸ birni, hogy kibeszéljem a fejből azokat a rossz gondolatokat, azokat a pesszimiztikus sejtelmeket s azt a fatalisztikus rezignációt, melyek betegségét még súlyosabbá¹⁹ teszik s gyógyulásában akadályozzák.

Az Istenért, édes nagyságos Uram, egy ksi²⁰ életkedvet, egy kis önbizalmat, egy kis hitet s mindjárt megjön az egészség. A testi gyógyulást előbb a lelki gyógyulásnak kell megelőznie, már pedig az Ön lelke beteg a túlzott képzelődéstől,²¹ a túlzott aggodalomtól. Dobja el, az égre kérem, azt a fekete²² szemüveget, melyen a világot állandóan nézi s tekintsen egy kicsit több bizalommal a jövőndőbe.²³

¹⁶ Jankovics József igazgatóhelyettes – a kárára elkövetett hamisítási ügyről tudomást szerezve – állítólag a következő felhevült szavakkal fordult a szinte értelmezhetetlen eset kiváltójához: – „Maga ki van rúgva!” A jelenetről több szemtanú egybevégezően nyilatkozott.

¹⁷ Ügyetlen utalás egy Arthur Schopenhauer-helyre: „Minden szenvedésének az a kútfeje, hogy az idealitásokban nem talál élvezetet és mindenkor realitásokra szorul, hogy az unalomtól megmenekülhessen. Ezek ugyanis részint csakhamar ki vannak merítve és akkor nemhogy szórakoztatnának, hanem inkább kifárasztanak, részint pedig mindenféle bajt idéznek elő. Az idealitások ellenben ki nem meríthetők, ártatlanok és ártalmatlanok.” (SCHOPENHAUER, *Életbölcseleg. Aforizmák*, ford. KELEN Ferenc dr., Budapest, 1906.)

¹⁸ Valószínű a Jankovics József vezette REBAKUCS-ban működő Kecskeméti Gábor munkáival való összevetésre indító csábítás. De lehet, hogy Bene beszédaktusára.

¹⁹ Feltehetően alamuszi utalás az ideális testsúlyra és fogyókúrára. A visszaélés elkövetőjétől láthatóan nem áll távol az ilyesfajta rosszízű üzengetés.

²⁰ Nincs ilyen magyar szó, nyilván csak bántó elírás, cserélni kell: „kis”-re.

²¹ Értsd: fantáziától. Az előbbi esetek alapján és az egész iromány megbocsáthatatlan tónusából nem lehetséges más értelmezésre jutni, minthogy ezt gúnyos kiszólásként kell értelmeznünk; szoros olvasással könnyedén bizonyítható a hamisító irigysége, melyet az érzékeny irodalmár Jankovics gazdag fantáziáját felmérve és ismerve érez.

²² A „fekete” szó valószínűleg csak további talányos álságosságból került ide. Jankovics József visel ugyan szemüveget, de nem feketét. De nem is albat.

²³ Nem azonos a Bródy Sándor-Rózsa Miklós alapítású Jövendő című újsággal.

Nem lehet a végzet oly kegyetlen, oly következetlen, hogy Önnek vissza ne adja mielőbb egészségét Önnek, a kinek megadott mindent: nagy lelket, jó szívet, óriási talentumot,²⁴ hírnevet,²⁵ tekintélyt,²⁶ gazdagságot,²⁷ mindent, a mi egy embert boldoggá tehet s ami kiemelhet valakit a közönséges emberek sorából, fel oda, hova csak a legkiválóbbak emelkedhetnek, az nem lehet, hogy Öntől megvonja azt az egyet, amivel milliók bírnak, a kik azt meg nem érdemlik s a kik azt nem tudják felhasználni. Önre még nagy hivatás vár minden téren, ez a mi szegény irodalmunk²⁸ nem nélkülözheti Önt, a ki nálunk megteremtője volt egy új, egészséges, csodálatos iránynak. Nem nélkülözheti Önt a mi társadalmi életünk,

²⁴ Vö. www.iti.mta.hu/munkatarsak/jankovics/teljesbibliografia.hu

²⁵ Számos peregrinuslevélből tudjuk, hogy Jankovics neve nem ismeretlen határainkon kívül. Valamint összevetésként:

A Hamburgi Egyetem Finnugrisztikai Tanszékének kuratóriumi tagsága (1992–)

A Nemzetközi Hungarológiai Központ külföldi lektori és vendégtanári pályázatainak elbírálása (1990– külső szakértő)

A Balassi Bálint Intézet tanácsadó testületének elnöke (2001–2004)

²⁶ A *Hungarológiai Értesítő* felelős szerkesztője, a *Hungarian Studies* szerkesztője.

Anyanyelvi Konferencia (választmányi tag)

MTA Irodalomtudományi Bizottság (1990–1996, tag)

MTA Tudományos Minősítő Bizottság (Doktori Tanács), Irodalomtudományi Szakbizottság (1986–titkár)

MTA Társadalomtudományi Kuratórium (1995– tag)

MKM Felsőoktatási és Kutatási Pályázat (1997– zsűrielnök)

Széchenyi Professzori Ösztöndíj Bizottság (1998– zsűritag)

A Magyar Akkreditációs Bizottság plenumának tagja, az Irodalomtudományi Szakbizottság elnöke (2004–)

²⁷ Nincs rá semmilyen ésszerű magyarázat, hogy került ez az aljas, arcpirítóan csúnya hazugság a mély igazságok sorába. Köztudomású, hogy a kutatóintézetek munkatársai egzisztenciálisan súlyos helyzetben élnek, társadalmi elismertségük kimutathatatlan, anyagi megbecsülésük becsületlenül alacsony, dologi költségelszámolásuk forintköltsége 0 (azaz nulla). A helyzetet megvilágító jellemzésül:

1. *Mozgó, ingyenes népkönyha Budapest utcáin*, Magyarország, 1926. augusztus 20.

„A főváros egyik legutóbbi bizottsági ülésén Székely bizottsági tag Budapest elbalkanizálójának nevezte Róbert bácsit, az öngyilkosjelöltek patrónusát, amiért a Kálvin téren ingyenes népkönyhát állított fel. Ez a támadás módfelett elkeserítette az öregurat, aki jórészt a saját pénzéből táplálja szegényeit.

Róbert bácsinak, aki nem is magyar, hanem angol állampolgár, olyan tervek motoszkálnak a fejében, amelyek becsületére válhatnának bármelyik magyar hazafinak.”

2. *Az a bizonyos Kálvin téri könyha*, Népszava, 1927.

Az étel, amit az öreg jótékonyági apostol kiosztott, olyan rossz volt, hogy maguk a rászoruló se tudták mindig megenni. „Róbert bácsi” ugyanis a vendéglők maradékait gyűjtötte össze, azokat dobálta bele a Kálvin téren fölállított katlanba és eresztette föl vízzel párolgó levesté. És ezt kapták a keresztény nemzeti kurzusban az ínséget szenvedők egy darab kenyérrel »ingyen ebéd« gyanánt.

A főváros tanácsa ezt az „ingyenkönyhát” amint hírlik, be fogja tiltani. Rendben lesz. Igazán nincs szükség egy rendezett társadalomban semmiféle magánjótékonyági akcióra, még kevésbé olyanra, mint ez volt.”

²⁸ A szövegben zárójelben, de kiolvashatóan: „és hungarológiánk”.

mely annyit köszönhet Önnek, nem nélkülözheti a derék, magyar alföldi nép,²⁹ melynek Ön atya lett, szerető, jóságos atya odalenn. Nem, nem, Nagyságodnak még dolga van itt, nagyon sok dolga s ebben nem fogja a végzet útját állani, nem fogja Önt nagy missziójában megakadályozni. Erre gondoljon Nagyságod s akkor meg fog gyógyulni mielőbb.

És most még egyet. Darabunkról³⁰ – engedje meg, így nevezzem – tanácsait köszönettel és szívesen fogadom és okvetlen magamévá teszem. Egy állítása ellen azonban határozottan és minden erőmből tiltakozom.³¹ Nagyságos Uram azt írja, hogy írjak mást, azt hamarabb fogom értékesíthetni, mert nincs hozzá fűzve Nagyságod neve. Már megbocsásson nagyságos Uram, ez ellen már igazán kénytelen vagyok protestálni.³² Nem szólok arról, hogy mennyire megtisztelve és boldognak érzem magamat, hogy Justh Zsigmonddal³³ irodalmi összeköttetésbe kerülhettem, nem szólok arról, mekkora dísz kölcsönöz nekem az Ön, rám nézve felettebb megtisztelő irodalmi és privát barátsága, ha ugyan szabad ezzel dicsekednem, csak azt juttatom Nagyságod eszébe, hogy a mi sajnálatos klikkviszonyaink³⁴ mellett velem egy szindarabot³⁵ illetőleg szóba sem állottak volna, ha paisként nem vesz körül Nagyságod neve.³⁶

Hogy mennyire szerencsémnek és nem bajnak tartom én hogy „hozzá van fűzve” Nagyságod neve az enyémhez, azt már a legközelebbi időben nagyon kézzel foghatólag fogom illusztrálni. Elhatároztam ugyanis, hogy kiadom verseimet³⁷ „Szélcsend”³⁸ cím alatt s hogy addig is, míg a „Gányó Julcsát”³⁹ előadják, mégis „hozzá legyen fűzve”⁴⁰ Justh Zsigmond⁴¹ neve az enyémhez, Nagyságod-

²⁹ Értsd: seregélyesi; Alföld – itt: sík vidék.

³⁰ Igazán nehezen értelmezhető; a legkézenfekvőbb magyarázat szerint a szóválasztás az impertinencia újabb eklatáns példája, értsd: színjátékunkról (gúny), szcenánkról (gúny), itt talán: együttes munkánkról (gúny).

³¹ Érzékelhetően az első szívből érkező mondat, mely rámutat a kedélykorbácsoló dolgozat (?) szerzőjének konfrontatív jellemére.

³² Vö. 15. lábj.!

³³ A szövegben egyértelműen olvashatóan: „Jankovics Józseffel”.

³⁴ A szövegben itt feltűnően hosszú, de sajnálatos módon teljesen olvashatatlanná satírozott rész szerepel. A kérdésről szakvéleményt kértünk az MTA Doktori Tanácsától, a nagyobb egyetemi magyar intézetektől (ELTE, Szeged, Debrecen, Pécs), de válaszukat a vizsgálat lezárultáig nem kaptuk kézhez.

³⁵ Lásd 14. lábj.!

³⁶ Ízetlen utalás arra, hogy Jankovics József munkahelyi főnöke Császtvaynak.

³⁷ A szöveg helyesen: „képes albumomat”. A „versek” felhozásával a hamisító – jó eséllyel – nyilván valami idétlen bökversre gondolhatott.

³⁸ Az eredeti szövegben: „Éjjeli lepkevadászat”. A „Szélcsend” tudvalevően a vihar előtti állapotra való célzás – egyértelműen a rossz lelkiismeret írathatta.

³⁹ Az elnevezés duplafenekű sértés: a Jankovics József 60. születésnapját köszöntő emlékkötetet Császtvay egy utalással holmi „összegányolt” munkának minősíti, valamint Vénust (Márssal társolkodó Murányi) lejulcsázza. Könnyen elképzelhető azonban az is, hogy Jankovics nőismérlőseire történik émelyítő utalás; a nőből kitelik.

⁴⁰ A sértés megfejtése: Jankovics nevét a fűzött, fűzetes ponyvatermékekkel összeroskva igyekszik őt dehonesztálni.

nak fogom ajánlani a kötetemet, ha ugyan Nagyságos Uram megitszta azzal, hogy ezt nekem megengedi. Ma még nem szoltam volna e dologról, mert hiszen még csak most rendezem a verseimet,⁴² de Nagyságodnak ez a nyilatkozata⁴³ éppen kapóra jött. Ennélkül szinte féltem volna ezzel a szerénytelen kérelemmel előállni,⁴⁴ így azonban már kedves kötelességemnek tartom, hogy meggyőzzem Nagyságodat állításának tarthatatlanságáról.

Egyébként egy más nagy tervben is fő a fejem: az ősszel ki akarok menni Párisba.⁴⁵ Bátyám⁴⁶ a nyárra hazajött, (Malonyaitól⁴⁷ egy tiszteletet küld általam!) de őszre újra kimegy okvetlen s ki akar magával vinni mindenáron. Ha addig idehaza biztos alapra tudom fektetni künn való megélhetésemet, október közepén útnak indulok. Addig elintézem a verseimet⁴⁸ is s talán Nagyságod is meggyógyul teljesen, hogy feljöhet Pestre. Úgy szeretném tanácsát kikérni Párisban⁴⁹ való tartózkodásomat illetőleg; annyira senki se ismeri talán Párist,⁵⁰ mint Nagyságos Uram.

Pekár⁵¹ már künn van,⁵² de azért megmaradt a „Magyar Hirlap”⁵³ kötelékében. Velenczéből⁵⁴ és Veronából⁵⁵ irt tárczát⁵⁶ nekünk. – Bródy⁵⁷ szívélyes üdvözlétét küldi s gyors gyógyulást kíván s remél. Könyveit ő maga küldi meg Önnek,⁵⁸ sőt esetleg leviszi Szent-Tornyára.⁵⁹ Egyre készül. Most is úton van, lehet, hogy benéz a gányók közé.⁶⁰

⁴¹ Napnál világosabban a szövegben „Jankovics József” szerepel.

⁴² Lásd 21. lábaj!

⁴³ Vö. 1. lábaj!

⁴⁴ Nem tudtuk kideríteni, mi kéne még neki.

⁴⁵ Az eredeti szövegben: „Erdélybe”.

⁴⁶ A hamisító egyben ügyetlen hazudozó is: köztudott, hogy nincs semmilyen testvére. Gyerekek vannak csak – mind lányok; nála egy, Jankovicsnál kettő.

⁴⁷ A szöveg helyesen: „Bethlentől”.

⁴⁸ Császtvay a 21. lábjegyzet óta képtelen abbahagyni a homályos célozgatásait.

⁴⁹ Lásd 29. lábaj!

⁵⁰ Az eredetiben: „Bethlent”. Ez a szócsere végképp érthetetlen. A hamisító nyilvánvalóan a Rózsa Miklós–Bethlen Miklós-párhuzamba gabalyodott bele.

⁵¹ A szövegben itt „Nyerges” szerepel.

⁵² Nem sikerült egyértelműen megállapítani, melyik kiadás lehetett ekkor „már künn”.

⁵³ Helyesen: „Magyar Filológia” [i Társaság]. Visszavetítés vagy ismételt tájékoztatás; a társaság ugyanis – talán a Fodorozódó indulatok miatt – még Jankovics főtárcsája alatt a Nemzetközi Magyarstudományi Társaság nevet vette föl.

⁵⁴ Helyesen: „Cupidóból”.

⁵⁵ Helyesen: „Fönixből” (Porából megelégedett).

⁵⁶ A megfogalmazás nem egyértelmű; Császtvay már Jankovics pénztárcájában turkál.

⁵⁷ A szövegben: „Kőszeghy”.

⁵⁸ Kínosan egyértelmű és ötletelen célzás arra, hogy a Jankovics-féle születésnap emlékkötetet Kőszeghy Péter kiadója, a Balassi Kiadó jelenteti meg.

⁵⁹ Nincs közelebbi információnk arról, hogy Kőszeghy miért akarja megjártni a készülő kötetet. A Bizottság egyik fele viszont esküszik rá, hogy itt Babits elefántcsonttornyára való utalásról lehet szó.

⁶⁰ Vö. 23. lábaj!

*Én magam gyors, nagyon gyors és teljes egészséget kívánok Nagyságodnak
s köszönöm azt a végtelen szeretetreméltóságot, mellyel betegségében is megtisztelt levelével.*

Hálás híve és bámulója

Rózsa Miklós⁶¹

⁶¹ Pontosan olvashatóan a szövegben az áll: „Rózsa utca”.

FLÓRA AJÁNDÉKAI

(Tünődések Ányos Pál *Alexis* című eclogájáról)

Ányos *Alexis* című, egyetlen klasszikus eclogának minősíthető alkotását a szakirodalom vagy mellőzi, vagy dehonesztálóan, ifjúkori szárnypróbálgatásainak konvencionális termékeként említi. A régiek közül legkitartóbban még talán Császár Elemér foglalkozott vele, mintegy közel fél oldalt szentelve a műnek, melyben többek közt ezt írja az egyébként befejezetlen eclogáról: „Az egészen iskolás modorban, a neo-klasszicizmus kedvelt ékességeivel fölczifrázott idill pusztá visszhangja a korabeli jezsuita idill-költészetnek, nincs is más érdeme, mint az alapjául szolgáló érzelem nemessége.”¹

Sz. Érdi Éva, Ányos modern kutatója a gessneri esztétika „korszerűségét” kéri számon Ányos művén s épphogy disztelennek, kopárnak, durva vonalvezetésűnek érzi, mondván: „szerelemről, pásztorlányokról nincs szó a töredékben, a természet ábrázolása meg sem közelíti a gessneri pásztoridillek pasztell-finomságát.”² Az *Alexis* szerinte „egyértelmű igéivel” nem több, mint „az elsajátított tananyag precíz elrecitálása”.³ Kétségtelen, hogy a gessneri pasztell színek árnyalatai nem ragyogják be Ányos versét, ám az is világosnak tetszik, hogy a mű elsődlegesen nem Gessner szellemében fogant, hanem a vergiliusi tradíció latin és magyar artikulációinak bűvöletében. Maga Vergilius sem vitte túlzásba az Ányoson számon kért dekorativitást: a tájélmény romantikus élményszerűsége az antik idilltől szervidegen. A táj itt mindig metatáj, metaterep, allegorikus funkciókat kiteljesítő (társadalmi vagy akár lelki) tér.

Ányos Császár szerint a vergiliusi eclogákból „meg csupán a párbeszédszerűséget, a neveket vette át”,⁴ míg a legújabb kiadás Gessnerhez utal minket, mondván „az Alexis, Chloe, Daphne, Daphnis, Damon, Phyllis, Thyrsis pásztor- és szerelmes-fedőnevek mögött Ányosnál sem kell mindig mitológiai alakot keresni, szín-

¹ CSÁSZÁR Elemér, *Ányos Pál (1756–1784)*, Budapest, Magyar Történeti Életrajzok 28 (1912/1–3), 58.

² SZ. ÉRDI Éva, *Ányos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához*, Budapest, ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok, 1972, 141.

³ Ua., 119.

⁴ CSÁSZÁR, *i. m.*, 141.

te mindegyik előfordul Salomon Gessner (1730–1788) nagysikerű svájci német író *Idyllen* című kötetében (1756, 1772).⁵

Noha a szövegösszefüggések irányulásait a szakirodalom valamelyest kijelölte, de a feladatot bevégezetlenül hagyta.

Ányos verse véleményem szerint teljes egészében antikizáló karakterű, az ecloga történeti visszautaltságát hozza mozgásba. A hagyomány felőli olvasás lehetőségeit igyekszik megsokszorozni, s mint antik visszacsatolási kísérlet, az alkalmiság jegyeit erősen hordozó, ugyanakkor az allegorikus kifejezésmód konvencióihoz igazodó Ányos-mű a maga beszédmódjában ha átütőnek nem is, de alapjában véve sikeresnek nevezhető. A költeményt szerzője „pásztori-beszédnek” nevezi, s a szöveg argumentumában összegzését adja a pásztori enigma felfejtésének: a mű Marton László poéta neve napjának ünneplése, akinek „festett neve” Alexis, miközben „az egész térség Flora ajándékaival kevéldkedett” (vagyis a születésnap valamely tavaszi napra esett, konkrétan április 28. és május 3. közé, hiszen az antikvitásban ekkor tartották Flora ünnepét). Már ebből is kétségtelennek tűnhet, hogy Ányos pontosan ismerte az antik idillköltészet színterének technikáját, melynek lényege, hogy a szöveg valóságvonatkoztatásaira csak a paratextusok segítségével lehet következtetni. Bárminemű átjárás a pásztori világ és a referencialitás közt a műfaj önazonosságát veszélyeztetné. Mindezt Iser a következőképp fogalmazza újra: „A jelölő (a pásztorok világa) azért válik le arról, amit konvencionálisan jelöl (a rusztikus világról), hogy valami ismeretlent hívjon létre: a költészet elképzelhetőségét. A hagyományos mimézistől való elszakadással együtt jár a jelölő és a jelölt megegyezéssel viszonyának a meghaladása is, amit a jelölő lebegtetése idéz elő.”⁶ Epp ez a lebegtetés képez egyfajta titokburkot a szöveg köré. A tökéletes felfejtést eleve lenullázza, létmódjává avatja a kiismerhetetlenség, a sokféleség izgalmát.

Világos tehát az is, hogy Tytirus és Melibeus maszkja alatt is konkrét személyek rejtkeznek. Melibeus maszkja alatt gyaníthatóan maga a költő, Tytirus pedig a poétai társaság más képviselője. Elképzelhető egy olyan verzió is (petrarcai nyomdokokon), melyben mindkét beszélgető partner Ányos egy-egy lelkiállapotának dramatizált kivetülése, vagy – ahogy maga Melibeus mondja – a pásztori létesztétika netovábbját megtestesítő locus amoenusban gyönyörködő „emberi szív és elme” párbeszéde. Alexis neve Vergilius második eclogája óta erőteljesen kódolt: a fiatal és szép pásztor tipikus maszkja. Például *Faunus* című eclogájában Boccaccio is Alexis maszkját adja Endrére, Nápolyi Johanna férjére. Meliboeus (Ányosnál Melibeus) és Tityrus (Ányosnál Tytirus) Vergilius első eclogájának közismert szereplői. Vergilius egyike Ányos kedvenc antik szerzőinek, ezt számos szakíró megerősítette. Endrődi Sándor így összegzi az előképe-

⁵ „Higgy, remélj, szeress!” Ányos Pál versei, szépprózai írásai és levelei, szerk. JANKOVICS József és SCHILLER Erzsébet, Művészetek Háza, Veszprém, é. n. (2008?), (Vár Ucca Műhely Könyvek 16.), 182.

⁶ Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Budapest, Osiris, 2001, 54.

ket: „A kolostor kertjében gyakran olvasgatta az ókor klasszikusait: Ovidot, Virgilt és Horácot, de legkedveltebb költője mindvégig Lucanus maradt.”⁷ Érdekes kuriózum, hogy az egyik legregényesebb Ányos-portrét festő, mítoszgyártó Olgyai Bertalan már csak az erotikus Ovidiust hagyja meg a listából: „A kolostor kertjében, fejére vont csuklyával olvassa Ovidiust...”⁸ És mindehhez hozzábigygyesztette a magyar Ovidiust is, a „bálvány” Gyöngyösi Istvánt. Megfigyelhető, hogy az érzéki vagy egyenesen pajkos gondolatokkal terhelt szerzetes egójának ovidiuszosra stilizálása igen erőteljes, és (nyilván nem alaptalanul) máig eleven.

Tityrus neve beszélőnév, Servius Vergilius-kommentárja szerint etimológiája a nyáját vezető, csengettyűs juh jelentésig vezethető vissza. Tytirus tehát (a vergiliusi konvenciókhoz igazodva) Ányos feljebbvalója lehet vagy idősebb társa, míg ő Melibeus maszkját viseli. Tityrus Gessnernél viszont az ősz Menalcas legkisebb fia, szinte gyermek.

A locus amoenus megelévése (a nagyszombati egyetemi környezet) azonnal bölcséleti-allegorikus karaktert nyer: a „nincs jobb legelő egész mezőségben” a tanulmányok és tudás minőségére tett utalás, melyre Melibeus rákontráz, s az emberi szív és elme gyönyörűségének helyeként azonosítja a tájat. A táj mint metaképződmény, többszörösen összetett jelentésrétegződés strukturáltságát mutatja: részint a tudás és művészet tere, részint lelki történések megjelenítője (a tájat megvilágító napfelkelte éppúgy lehet megvilágosodás, mint személyes felismerés-pillanat akár). Az árkádikus ellenvilág tehát már az idill elején kialakul, ami nem más, mint a „szent multság” (azaz a költészet) terepe. Az eclogaköltészet, mint tudjuk, a költészetről szóló önreflexív tudás akkumulációja. Melibeus kontrasztív módon az árkádikus jelennel mintegy szembeállítja a külső teret, ám előtte egy autobiográfnak tetsző passzust iktat közbe:

A mit a szerencse tőlünk megtagadott,
Midőn úri s gazdag sorsból kiragadott,
Szíves akarattal nékie engedem,
S pásztori ügyömet könnyen elszenvedem.

A külvilág berobbanásának agressziója ez, mely a világi hatalmat és a pásztortlét alternatív létesztétikáját állítja szembe. A „pásztori ügy” alighanem a pálos rendbe való belépésre tett allegorikus célzás, mely a világ gazdagságát megvető erkölcsi magabiztosságról éppúgy árulkodhat, mint a titkos visszavágýásról, lapangó lelki kesergésről. Az Ányos-filológia életrajzcentrizmusa példátlan méreteket öltött, s e mozgástér kulcskérdése épp a tizenhat esztendő fiú világtól való elfordulásának lehetséges okaira irányul. Az Ányos-költészet egyik koncentrált, a beavatottak számára talán önéletrajzi dekódolhatósággal bíró titokhelye lehet ez a súlyos versszak. Ám, ahogy Jankovics József írja: „Hite még akkor is megingat-

⁷ ENDRÖDI Sándor, *Ányos Pál*, in *Ányos Pál (1756–1784)*, Vár Ucca Tizenhét, 2 (1994/2), 70.

⁸ OLGYAI Bertalan, *Ányos Pál élete és költészete*, in *Ányos Pál (1756–1784)*, i. m., 85.

hatatlannak látszik, ha a világi életforma hívságai, örömei és csábításai súlyos meghasonlásokat okoztak lelki életében.”⁹

Tytirus Melibeus bölcsességét emeli ki, de dicsérete csupán közbevetés marad, Melibeus önigazoló magyarázkodásba kezd: odakünn „ál öröm s festett barátságok / Uralkodnak, s gyakran vétkes vigasságok.” A pásztori elvonulás tehát a szerzetesi pálya felé való orientálódás gesztusa is, illetőleg a pappá szentelést megelőző dilemmák és lelki tusák terepe (Ányost 1780-ban, három évvel a vers megírása után szentelték fel). Melibeus azonban mielőtt teljesen kitárulkozna, mielőtt közölné „érzékenységet”, témát vált: más tiszte van most a pásztori sípnak:

„Más tiszte vagyon ma pásztori sípunknak,
S vigabb áldozat kell felkelő napunknak.”

Ez a narratív fordulat Vergilius negyedik, dicsőítő eclogájának első sorát idézi meg: „Sicelides Musae, paulo maiora canamus!” A napnak bemutatott misztikus áldozat is ehhez az eclogához kötődik („tuus iam regnat Apollo”). Pán megidézése szintén intertextuális viszonyt teremt (Verg., Ecl., 4, 58–59). A terjedelmes expozíciós szakasz után mintegy narratív bravúrként jelenik meg a tulajdonképpeni tárgy a 29. sorban. Alexis (azaz a nagyszombati diáktárs, Marton László poéta) neve napjának ünneplése ismét vergiliusi hangulatot eredményez, melyet a 4. eclogára tett allúziók érzékenyen készítettek elő. A tulajdonképpeni tárgy megnevezése tipikus antik gyakorlatként szinte mindig keretbe ágyazottan vagy a pásztorként hétköznapiasága hangulatfestő karakterének kiemelésével történik: az expozíció elnyújtása a versenydal előkészítésére és kiemelésére szolgál. A vélhetően a szöveg szívébe szánt lényegi tárgy (a vergiliusi szimmetriák jegyében történő) kibontása Faludi Ferenc Fekete Györgyöt magasztaló első eclogájában is hasonló módon derül ki. E műben Tityrus, Mirtyllus és Menalcas magasztalják Meliboeust. Kétségtelen, hogy Faludi eclogája szintén mintaként szolgált Ányos számára, aki munkamódszerül a szintézisen alapuló adaptációt választotta, ám a két szöveg esztétikai rokonsága csak minimális jegyekre korlátozódik. Vergilius éppúgy otthagya bélyegét a szövegén, mint Faludi, vagy, ahogy Császár véli, talán a latin nyelvű jezsuita eclogaköltészet is. Ha összevetjük a két költeményt, az alábbi megállapításokat szűrhetjük le: Faludi szövege hatványozottabban zeneibb karakterű, ezt a refrénszerű elem és a vergiliusi repetitív retorikai gesztusok domesztikációja is alátámasztja, míg nem versforma tekintetében két egyező sor- és rímtípusról van szó. Faludi rímtechnikája több ponton izzóan játékos, sőt a nyelvhatárt is átlépi (a nyelvi regiszterek látványos keverése mellett), s épp a felismerés-pillanatnál, a dramaturgiai csúcsponton:

⁹ JANKOVICS József, *Ányos Pál megérkezése a XXI. századba*, in „Higgy, remélj, szeress!” i. m., 276.

Tityrus

Nyájós a tűz, üllý le, lágy gyep van alattad,
Okát örömömnék ha még nem hallottad,
Egy nagy híres pásztor.

Mirtyllus

Nyilván Meliboeus.

Tityrus

Az! Ha tudsz deákul: servet illum Deus!

Ányosnál mindez körülményesebben valósul meg. Ő rejtvényként nem a személyt, hanem az eseményt magát adja fel, célja nem is a játékos feladvány kialakítása, hanem a ráébresztés. A személynév elhangzása mintegy előhívó szerepű Tytirus számára és a magasztalás dramatizálása miatt válik izgalmassá, ahogy a feltűnő redundanciák Melibeus szövegében a zeneiség felfokozását hivatottak érzékelteni.

Melibeus

Ösméred Alexist, szíves barátunkat,
Ki méltán elvárja ma áldozatunkat?

Tytirus

Áh! hogyne ösmérném megbízott hivemet,
Kivel egy tarsolból eszem kenyeremet,
S vallyon mi kötelez ma tiszteletére?
Vagy mi visz Alexis emlékezetére?

Melibeus

Nevenapját üli, ünnepli és tartya,
Jó szívű pásztorok társa és barátja.

Tytirus

Barátom, mit mondasz?

Melibeus

Hidd el szavamat.

A pásztori lét megragadása Faludinál az érzékszervek maradéktalan bevonásával zajlik, s a hitelesítő gesztusnak szánt, ugyanakkor egyértelműen költői sze-

repjátéknak tartható¹⁰ célzatos és a műfajkonvencióval összhangban kialakított „naturalizmus” Ányosnál elenyésző mérvű, ez magyarázza talán a szakirodalom fanyalgását a mű „kopárságán.” Az ő pásztorai filozofikusabbak, evidensebb allegória-jellegűk, ami nem feltétlenül jelent mesterkéeltséget vagy vértelenséget. Faludi szövege maga a barokk mozgalmasság, dinamizmusa kiélezett, mely az egzaltált öröm méltó kifejezőeszköze, Ányos szövege lassúbb, sőt tudatos lassítás eredménye, mely ezáltal a finom célzások és elhallgatások, visszafojtások gesztusrendszerét teremti meg: mindez mintha folytonosan az ecloga maszkos játszmájának ambivalenciájára utalna. Ányos még Vergilius szabályos, lecsiszolt és tradicionális szabályrendszert alkotó műfaját is az új, ha tetszik, gondolatilag a szentimentalizmus irányába ható érzékenység jegyében hangolja át. Melibeus bölcselkedése a világ csalárdságán egyenesen az „érzékenységet” teszi meg lelki alapállásul:

„Hadgyuk el azomban erről beszédünket,
Közölhettyük máskor érzékenységönket.”

Az „érzékenység” melankóliáját hivatott ellensúlyozni az alkalmi öröm, az ébresztett „indulat”.

Faludi barokk-rokoko vitalitásában az evős-ivós ünnepi vígság leírása dominál, Ányoséban a „szent mulatság” sajátos intellektualizmusa kerül előtérbe.

A tárgy tulajdonképpen megnevezése után Ányosnál egy versengő dicséretre kerül sor, mely az ötödik vergiliusi ecloga pásztorversenyének egy mozaikját idézi: nevezetesen Menalcas válaszdalát Mopsus gyászdalára. Tytirus a nap fényességét (az emberi elme tudásszomját és Isten fényéből fakadó teremtmény erejét) magasztalja, azaz Phoebust, aki az ad hoc metaforák szintezős jellegéből fakadóan egyszerre lehet a művészet, de akár Krisztus vagy a misztifikált nagy Nap maga. Melibeus bukolikus szokás szerint magát Pánt idézi meg, aki „e vidám erdő s térség istensége”. Pán a mitológiai kód mellett számos más értelmezési lehetőséget is magában hordoz: a leginkább itt talán a mindenség urát, az istent, de elképzelhető, hogy valamely tekintélyes egyházi előljáró rejtezik mögötte. Pán a táj testét, Apollón a lelkét (szívét) adja. Pán alighanem épp Faluditól került át Ányoshoz. A hatodik ecloga új Pánjának megjelenését még a természet is érzékeli, s a költő a locus amoenus toposzrendszeréhez igazodva jeleníti meg:

„Érzi már az erdő, ki fakad zöldsége,
Fen vont sátorinak színlik ékessége.”

Ányosnál hasonlóképpen:

„Pán, e vidám erdő s térség istensége,
Kitől fünek, fának van elevenése,

¹⁰ SÁRKÖZY Péter, *Faludi Ferenc (1704–1779)*, Pozsony, Kalligram, 2005, 219.

Áldd meg Alexisnek szép korral életét,
Kinek ma füzettyük méltó tiszteletét!”

A két poéta versenydala Alexis magasztalásával zárul, majd közös elhatározás születik: felkeresik a pásztort. Melibeus egy „fehér sajtot” tesz tarsolyába. A sajt a primer jelentésen túl a neolatin költészetben gyakorta jelentheti magát a verset is, azaz önreflexív módon azt a költeményt, versenydalt, amely az imént született meg.

EGY POLGÁR SÉTÁI A VERGILIUS-PARKBAN

„... ha Magyarországra vissza akarna térni,
ennek részünkről nem lesznek akadályai...”

„Minden nagy regény igazi alapanyaga
az emberi vér, amely egy napon – így vagy
úgy – mozdulni, buzogni, gerjedni kezd.”

Márai Sándor

Jankovics József találóan alkalmazta Debreczeni Ember Pál¹ metaforáját, amikor a nyugati egyetemeket járó magyar protestáns diákok – laicizálódó értelmű latin szóval: a *peregrinusok* – kultúraközvetítő funkciójának súlyát, jelentőségét jellemezte a magyar művelődés történetében. A református egyháztörténet-írás első hazai művelője ugyanis lászónhoz hasonlította diáktársait: amiként egykor az argonauták vezére elragadta az aranygyapjút, éppen úgy – idézem Jankovicsot – „ők voltak azok, akik vásárolt vagy írt könyveik, disszertációik, megélt tapasztalataik révén fejükben és tarsolyukban hazahozták Európát, kialakították és ránk hagyományozták azt az Európa-képet, amelyet a korabeli magyar társadalom értelmiségije: tanárai, jogásza, lelkészei és orvosai közvetítésével elsajátított.”²

Mi volt ennek az Európa-képnek a tartalma? Nem csupán a kontinens múltjának jobb megismerése, a civilizációs örökség folytatása. Több ennél: főként azoknak a változásoknak a közvetítése, amelyek éppen ekkoriban, a 16–17. században bontakoztak ki minden korábbinál dinamikusabb lendülettel a kora újkori Nyugat-Európában. A „diákok – írja Jankovics – itt látták-tapasztalták azokat az új társadalmi-emberi vonásokat, új polgári értékeket, amelyek a gyors fejlődésnek indult iparosodás, a virágzó kereskedelem, a tőkemozgás, valamint a fejlett természettudományok révén évszázadokra gazdasági fölényt biztosítottak ezen országok számára. [...] Új világmodellel ismerkedhettek meg, mely nemcsak a társadalom szerveződésében jelentkezett, hanem a kitágult horizontban is, beleértve az Újvilágot [...]”³ De Jankovics arra is figyelmeztet, hogy ez az Európa-élmény születése első percétől fogva egyben erkölcsi kötelességet is rótt hirdetőire: „Természetes igényként merült fel azonnal, hogy azokat [ti. a nyugati szellemi és anyagi vívmányokat] átplántálják hazájuk felvirágoztatására.”⁴ Mi több, a szerző épp e mozzanatban a magyar értelmiségi lét, a magyar „európai hazafiság” egyik fundamentális, évszázadokon át érvényes motívumát jelölte meg: „Egy szellemi-

¹ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Budapest, 1977, 137–138.

² JANKOVICS József, *Ex Occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Budapest, 1999, 204.

³ *I. m.*, 206.

⁴ *I. m.*, 207.

ség recepcója ment végbe így és ekkor, mely szellemiség a magyarországi és erdélyi értelmiség színe-javában máig visszhangzóan jelezte a vágyott ideál itthoni megvalósításának igényét.”⁵

Valóban, a következő évszázadokban a magyar szellem legnagyobbjai mindig egyén-nemzet-európaiság mindenoldalú összefüggésében, együttthatásában és kölcsönkapcsolataiban gondolkodtak az ország sorsáról. Jankovics József pontos megfigyelése így a kezdőpontját jelöli egy olyan igénynek, amelyet háromszáz évvel később, a 20. században az egyik legjelentősebb gondolkodói-irodalmi áramlat, a klasszikus modernség úgynevezett második hulláma már annyira fontosnak tartott, hogy úgy vélte, nélküle maga a kultúra omlik össze, és végzetesen felbomlik az emberi személyiség. Ez a gondolkodásmód elfogadta Oswald Spengler nagyhatású vízióját arról, hogy a világ szellemtörténetében valóban megkezdődött a *Nyugat alkonya*, de nem veszítette el hitét az értelemben és az európai személyiség kultúráteremtő képességében – vagyis valamiféle karteziánus értéktávlatban látott esélyt a válság leküzdésére. Nem kétséges, hogy a 20. századi magyar irodalomban leginkább Márai Sándor volt az, akinél ez a dilemma a művészi alkotás központi gondolatai közé emelkedett, és jobbára epikai, de néha lírai formákban reflektált rá korai emigrációs éveiben. „Márait ebben az összefüggésben főként az individualitás fenyegetettségének kérdései foglalkoztatták – jegyzi meg Kulcsár Szabó Ernő –, azé az individualitása, amely az ő történeti-szociális rögzítettségű értelmezésében az európai örökség elsődleges letéteményese volt. S minthogy az európai történeti tradíciót az emberi szellem alkotta kultúra produktumának és önkifejezésének tekintette, a polgári individualitás felbomlását maga is az európai örökség felbomlásával azonosította.”⁶ Ezeket a mélyben ható folyamatokat művészként elsősorban a cselekvő emberek egymással kibékíthetetlen mentalitásában vélte felismerni és ábrázolni. „Ez a korkritikai és eurotradíciós válságtudat, illetve a magatartásformákra összpontosított személyiségkép alkotja Márai elbeszélő-művészetének tartópilléreit – foglalja össze e vonatkozásban a lényegét Kulcsár Szabó –, ahogyan rájuk épül és rajtuk keresztül valósul meg a *San Gennaro vére* epikai világa is.”⁷

„Már a vonaton, az ideúton eszembe jutott, s a római napok alatt mindegyre kísért: írni még egy regényt, egy utolsót, ezzel a címmel: »San Gennaro vére«. Egy ember megérkezik Nápolyba és elhatározza, hogy megváltja a világot – ez lenne a regény.”⁸

A fenti, római naplóbejegyzést másokkal összevetve megállapíthatjuk, hogy Márai 1948. december 17-én, pénteken⁹ utazott föl az Örök Városba, hogy Budapestről érkezett könyvcsomagját barátjától és orvosától, Óváry Zoltán doktortól

⁵ I. m., 205.

⁶ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Klasszikus modernség – karteziánus értéktávlatban. Márai Sándor: San Gennaro vére*, Új Írás, 1990, 5. sz., 106.

⁷ Uo.

⁸ MÁRAI Sándor, *A teljes napló. 1948*, [Budapest,] 2008, 407.

⁹ Vö. *Oklevéltani naptár*, szerk. SZENTPÉTERY Imre, Budapest, [1912], 71. [Reprint, 1974.]

átvegye.¹⁰ Ezekben a napokban kezdték el foglalkoztatni egy új regény első motívumai. A kezdő lökést alighanem egy előző napi, december 16-i újsághír adhatta, amelyben arról olvasott, hogy a nápolyi dóm oldalkápolnájában ismét bekövetkezett a vér csodája. „San Gennaro vére, amely évenként háromszor mozdul meg, alvadt állapotból buzgó halmazba változik át... nem rossz regénytéma – jegyezte fel aznap a *Napló*ba. – Minden nagy regény igazi alapanyaga az emberi vér, amely egy napon – így vagy úgy – mozdulni, buzogni, gerjedni kezd.”¹¹ „A »San Gennaro vére« mindennél fontosabb – olvassuk pár oldallal odébb. – Meg kell írni. Ezért jöttem Nápolyba, talán ezért keltem útra. De azt hiszem, hosszú időre lesz szükségem, amíg nekikezdek.”¹²

A megírásra készülés, a regényről való gondolkodás legfontosabb helyszíne Márai nápolyi lakásának közelében egy egészen különleges szépségű park volt, amely az egykor a környéken lakó antik római költőről a Parco Virgilio nevet kapta. „Reggeli előtt és munka előtt minden reggel egy órát sétálok a Posillipo felső tetőzete, a Parco Virgilio felé – olvassuk 1948. december 6-i naplóbejegyzésében. – Nem lehetetlen, hogy Vergilius csakugyan ezt a helyet választotta nápolyi tartózkodásai és munkája számára: ez a dombtető egyedül való, nincs hasonló a világon. A séta függőkertek között, enyhe emelkedéssel vezet a kilátóponthoz, ahonnan az egész nápolyi öblöt belátni: nyugat felé a Cap Misenát, Baiát, a cumai hegyoldalt, ahol most ássák ki a háromezer év előtti, első görög település nyomait, azután Pozzuoli, Bagnoli – Baia mögött Ischia. Délre Caprit látni, keletre és északra Sorrentót és a Vezúvot, s közbül Nápoly nagy, lomha testét, amint az őskori lények tunyaságával hever a tenger partján. Mindezt egyetlen pillantással látni át a Parco Posillipo tetejéről. Ma, Mikulás napján kabát nélkül állottam a szirtfokon a reggeli napsütésben, és néztem ezt a képet, amely vulkanikus, titokzatos karéjába összefog mindent, ami az európai, az ulyssesi ember számára valaha élmény volt.”¹³ Pár hét múlva így folytatja: „Bizonyos, hogy ez a sarok – a Capo Posillipo kilátófoka, ahonnan egy pillantással látni a Cap Misenát, Baiát, Cumát, Pozzuolit, Caprit, Nápolyt és a sorrentói félszigetet – a világ egyik mágikus sarka.”¹⁴ Addig már többfelét írt arról, kik és hogyan akarták megváltani a világot – a legszeretetteljesebb iróniával Pál apostolt említette: „December 28. Reggel a Parco Virgilio kilátófokánál. Szent Pál tehát egy napon ideért, megfürdött, hét napon át vakaródzott, aztán – trachomásan, gyulladt szemhéjjal és epileptikusan nekiindult, Capuán át, az apriai¹⁵ úton Rómának. A pretoriánus kaszárnya mellett vett szállást. Sürgős dolga volt, meg akarta váltani a világot. Ez sikerült neki.” E sorok után, egy oldallal odébb, ugyanezen a reggelen jegyezte fel a maga madáchi megoldását: „Az embereket nem lehet »megváltani«, de eleve-

¹⁰ MÁRAI Sándor, *A teljes napló. 1948, i. m.*, 444.

¹¹ *I. m.*, 401.

¹² *I. m.*, 407.

¹³ *I. m.*, 383.

¹⁴ *I. m.*, 418.

¹⁵ Nyilván sajtóhiba, helyesen „apriai”.

nen kell tartani az emberi lélekben a megváltás feladatának tudatát: ez az irodalom, a Szellem feladata.”¹⁶

Márai valóban nem siette el a regény megírását, és erre végül már csak Amerikába átköltözése (1952) után került sor. De fejében a nápolyi évek alatt végig ott forgott, formálódott a koncepció, alkotói terveinek időnkénti lajstromozásakor az első három közé mindig odasorolta ezt a maga elé tűzött feladatot is. „A *San Gennaro vére* éltet, hevít. Régen örültem így munkának. Sok időt adok neki: egy év előtt nem akarok hozzányúlni; addig csak gőzölögjön, szortyogjon ez a vér” – tudósít egy 1949 elejéről való naplójegyzet. De már a konkrét forma ötlete is foglalkoztatta, mert egy lappal előbb így kereste a fogást tárgyán: „A *San Gennaro vére* talán őszre megelevenedik. Meg kell találni a műfajt, amely nem monológ, nem is harmadik személy... valami, ami hasonlít az eposzra, vagy a rendőri jelentésre. Például, ahogy egy centurio Szent Pálról írhatott jelentést. Úgy, de másképp is.”¹⁷ A regény valóban elég bonyolult elbeszélői pozícióváltásait – amelyek persze a szövegben a legkisebb döccenő nélkül követik egymást – hosszú gondolati érlelés során alakította ki az író. Pár héttel később¹⁸ újabb konstrukciós fázisról adott hírt. Három részre tagolná a szöveget: 1) egyes szám harmadik személyben az alak és Nápoly bemutatása, 2) egyes szám első személyben a vállomás, 3) a kis nápolyi orvos lelkenedző előadása a rendőrkomisszárnak, „hogyan elhívták egy éjjel a szállodába egy *stranieri*-hez, aki haldoklott, s az volt a rögeszméje, hogy meg kell váltani a világot.”¹⁹ Augusztusban azután már a későbbi megoldás alapszerkezetét vetette papírra: „A »San Gennaro vére«-t most már tisztán látom. Négy rész, négy váltott hang. Ki a szent, mi a csoda? ... Erre felel a négyhangú szólam.”²⁰

A négyhangú szólam felelete azonban nem *unisono* hangzik fel a regény lapjain, hanem nagyon is polifon sokszínűséggel. A vallomások ugyanis nem a főszereplőben, a regénybeli „idegenben” lezajló belső folyamat logikáját követve tárják fel az önfeláldozáshoz/öngyilkossághoz vezető felismerés megszületésének történetét, így – amiként arra Kulcsár Szabó joggal figyelmeztet –, „az elbeszélés megbízhatatlansága a szokásosnál nagyobb értelmezési szabadságot juttat az olvasónak.”²¹ Élve ezzel a szabadsággal, némi következtetlenségre figyelhetünk fel a regény szerkezetének bonyolításánál. Kiindulópontként elfogadhatjuk Kulcsár Szabó meggyőző megállapítását arra vonatkozóan, hogy a szövegben többszörösen is jelképes szintre emelt, egyszerre állapotnak és folyamatnak ábrázolt, illetve felfogott „várakozás” – mint kulcsmotívum és paradigma – „maradékértéktartalmai attól a pillanattól fogva nem tarthatók fenn tovább, amikor a nyitottnak képzelte helyzetet maga a főhős ismeri fel rég eldöntött, lezárt szituáció-

¹⁶ MÁRAI, *A teljes napló. 1948, i. m.*, 417, 419.

¹⁷ MÁRAI Sándor, *Ami a Naplóból kimaradt. 1949*, [Toronto], 1999, 23–24.

¹⁸ A naplójegyzetek csak ritkán datáltak, így nem mindegyik köthető konkrét időponthoz.

¹⁹ MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt. 1949, i. m.*, 53.

²⁰ *I. m.*, 177.

²¹ KULCSÁR SZABÓ, *i. m.*, 111.

ként”. És valóban: amire a főhős belátja a valódi egyéniség által érvényesen végrehajtható megváltás szükségességét, akkorra már tudja magáról, hogy ő erre valójában nem lehet képes, mert elveszítette a személyiségét. „Azt mondta – mutat rá erre a kulcsmozzanatra az „idegen” élettársa a gyóntatófülkében –, ő elevenen nem tud Európában maradni, mert az az Európa, amelyhez a személyisége tartozott, nincs többé, nem tartja őt. Ő meghalt itt, már régebben, mondta, meghalt, amikor megszűnt körülötte minden, ami összetartotta, mint ahogyan az eleveneket a földön a légnyomás, vagy a mélyvízi élőlényeket a vízi nyomás tartja össze.”²²

Ahhoz azonban, hogy Márai el tudja fogadtatni az 1940-es évek olvasójával annak legalább regénybeli realitását, hogy valaki értelmes élet(=halál)programként fogalmazza meg önmaga számára az európai örökséget szimbolizáló krisztusi önfeláldozás megismétlését mint a végzetesen elromlott világ megjavításának egyetlen esélyét, ennek az elképzelésnek valamilyen, mondhatni objektív érvényességet kell tulajdonítania. Hiszen semmi értelme a megváltási szándékot pusztán egyéni képzelődés, vágy, önszuggesztió stb. tárgyaként elképzelni, ha egyszer a világ számára ez „megoldás” csak akkor lehet, ha megtörténne túllépi a szubjektum érvényességi körét. Úgy vélem, ezt a célt szolgálja a főszereplő sajátos karizmájának ábrázolása: annak a spontán vonzerőnek, ellenállhatatlan hatásnak az érzékeltetése, amelyet az „idegen” akarata ellenére kiváltott környezetében. A rendőrágens érthetetlen, ám velőig ható őszinteségi rohamáról, vagy az idióta fiú „szelidítéséről” beszámoló szövegek épp ezért jól ismert szerkezetet követnek: a szentekről szóló elbeszélések modernizált toposzait alkalmazzák. Klasszikus példa erre a fénymotívum említése. „Olyan erős volt a fény, commandatore – erősítette az élmény valóságát a parancsnokának beszámoló rendőr –, hogy mind, akik a szobában ültünk, fénylettünk. A professore térdére könyökölt. A padlóra nézett, s a kőpadlón is fény volt előtte..., mintha fényes víz ömlött volna ki. Ősz haja volt, és ahogy a térdére könyökölt, és lehajtotta a fejét, ez a haj is fénylett most. Én már sok mindent láttam, commendatore. [...] De akkor délután nemcsak a hülye fiú nyugodott meg az apja térdén. Én is megnyugodtam. Ezt ez az ember okozta. Volt benne valami.”²³

A „szent”-nek az európai kultúrában kialakult fogalmát tehát Márai alkalmazhatónak találta az általa konstruált szituációra. „Számomra egészen természetes és nyilvánvaló, hogy van csoda – jegyezte fel a *Napló*ban valamikor 1949 nyarán. – Az isteni erő megnyilvánul az emberi sorsban, s kivételes emberek, akiket szenteknek neveznek, hívni tudják az isteni erőt.”²⁴ A minta a történelemben is tanulmányozható: többek között ezt a célt szolgálja a regényben az „idegen” és élettársa utazása Assisibe és találkozása Szent Ferenc életének materiális emlékeivel. Az elbeszélésben itt is utalás történik arra, hogy a szent élménye nem

²² KULCSÁR SZABÓ, *i. m.*, 110.; MÁRAI Sándor, *San Gennaro vére*, [Budapest], 1995, 232.

²³ *I. m.*, 145–146.

²⁴ MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt*, 1949, *i. m.*, 113.

csupán a lelkekben hagy nyomot – valamiképp „objektíve” is jelen van a tájban, a városban. „Azt mondta – mesélte az asszony a papnak –, a radioaktív szén atomjának sugárzási ideje hatezer év. De egy ember erősebb, tovább tud sugározni. Az a radioaktív sugárzás, ami kiáradt Szent Ferenc testéből, aztán a házfalakból, a kertfalak köveiből, mindenből, amit egyszer megérintett és lelke erejével radioaktívvá változtatott, még sokáig eltart... Ezt érezzük most mi is, mondta. Szent Ferenc még sokáig sugárzik, mondta. [...] Karon fogott, lassan mentünk a házak között. Olyan boldog voltam, mint soha azelőtt. Minden kőből, minden ablakból sugárzott ez a különös feszültség.”²⁵ Bár Kulcsár Szabó, ha nem is kategorikusan, de úgy véli, „az individuális megváltás lehetetlenségéről a főhős alighanem már az Assisiben tett utazása során meggyőződött”,²⁶ a fenti jelenet sajátos optimizmusa, a sétáló pár hangulatának csendes derűje, a Szent Ferenc erotizmusáról, Szent Klára szerelméről szóló fejtegetések humanista szépsége ennek ellentmondani látszik. Nem valószínű, hogyha itt nem szent önfeláldozásról, hanem a végső kudarcot kifejező öngyilkosságról születik meg a belső döntés, akkor azt az író ne érzékeltette volna valamiképp poétikai eszközökkel is. Így viszont az ellentmondás kézenfekvő: ha hősünk valódi szent (mert karizmája van), és hontalansága sem probléma (mert ahogy a szeráfi mesterről mondja: „egy szentnek soha nincs hazája, mert vándor és idegen a földön...”),²⁷ akkor lehet-e ugyanekkor személyiségét veszített individuum is, aki „régén meghalt”, aki csak „hatvan és néhány kiló hámsejt”, akit éppen az az Európa „nem tart” már, amelynek kulturális tradíciójában egyedül definiálható a szent említett, „ferenci” fogalma? Természetesen egy igazi szentnek is lehet kételye aziránt, hogy tervezett cselekvésében valóban a szentlélek sugalmazását követi-e, vagy hogy emberi mivoltában alkalmas-e, képes-e, méltó-e a felismert küldetés megvalósítására. Hiszen minden ilyen dilemma mögött ott a Máté evangéliuma 22. fejezetének 14. verséből jól ismert jézusi figyelmeztetés: „[...] sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak.” Am lehet-e egy szent kultúrpeszsimista? – vagy kiéleztetebben fogalmazva: lehet-e egy szent – öngyilkos?

A válasz: „nem” – de természetesen nem az öngyilkosság közismert egyházi tilalma miatt. Az ok mélyebb: mivel a „szent” keresztény fogalma valamely erény gyakorlásának példaszerűen hősies fokával függ össze,²⁸ ez a magatartás lényegét tekintve zárja ki az éppen hősiesen cselekvő szubjektum kulturális indentitásának önmaga általi, egyidejű megkérdőjelezését. Ha az író a hagiografikus toposzok alkalmazásával majdhogynem katolikus íróként sugalmazza, hogy

²⁵ MÁRAI, *San Gennaro*, i. m., 214–215.

²⁶ KULCSÁR SZABÓ, i. m., 112.

²⁷ MÁRAI, *San Gennaro*, i. m., 217. – Ez a motívum egy Szent Ferenc-életrajz (Johannes JOERGENSEN, *Saint François d'Assise: sa vie et son oeuvre*, Paris, 1912.) olvasása kapcsán már 1950 nyarán felbukkan a *Naplóban*, ld. MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt, 1950–1951–1952*, [Toronto], 2001, 92.

²⁸ KARL RAHNER–Theodor VORGRIMLER, *Teológiai kissszótár*, Budapest, 1979, 643–644; *Kánonjogi kódex*, előszó GASPARRI Péter, [é., h. n.] 770. Kézirat gyanánt.

az „idegen” nemcsak „meghívott”, de egyenesen „választott” a nagy feladatra, akkor ezt nem „veheti vissza” az elbeszélés egy későbbi pontján, mert ez a „szent” alapfogalmának alkalmazásával immár ellentétes logikai lépés lenne. A szerző számára azonban a regény csúcspontján fontosabbá vált annak bizonyítása, hogy a haza és az európai kultúra együttes pusztulása annyira mélységesen egyetemes tragédia, hogy emiatt már nem létezhet olyan személyiség, aki a világot még megválthatná. Volt szent, nincs szent – vajon mi lehet az oka annak, hogy Márai a regényben nem keresett megoldást erre az ellentmondásra?

Nyilvánvaló, hogy az európai és a világtörténelem viszonylatában a megváltás gondolatát mint alakító tényezőt csupán a legtágabban vett keresztény világnézet keretében van értelme fölvetni. Úgy vélem, Kulcsár Szabónak az a pontos megfigyelése, hogy az író „nem tudja indokolni az elbeszélőnek a megváltószerep megítélésével szembeni tanácstalanságát: a mű a mortifikáció értelmére vonatkozólag lényegében nem foglal állást”,²⁹ arra is felhívja a figyelmet, hogy a jelzett következetlenség mögött talán azok a problémák húzódnak meg, amelyek Márai gondolkodásában a keresztény és a katolikus tradícióhoz való viszonytal voltak kapcsolatosak. Bár Márai formálisan katolikusnak tekintette magát,³⁰ világnézetére erős deista hatás jellemző – ennek megfelelően sokat foglalkoztatta az a probléma, hogy miközben számára a világ ezernyi jelensége tanúskodik egy mély, teremtő értelem működéséről, ugyanakkor kérdés, létezik-e olyan, a személy minden konkrét létmozzanatát felülgylő, befolyásoló erő, amelyet gondviselésnek nevezhetünk? Úgy vélte, e ponton megoldhatatlan problémával szembesül Európa vallási öröksége. „Duhamel is ír könyvében egy fohászt arról – jegyezte fel 1949 aranyvasárnapján –, hogy nem lehet megérteni a gyermekek halálát... ő, az orvos és író, soha nem értette ezt, s én sem értem. Ez az érthetetlen a világrendben, az ember és az Isten szerződése valahogy itt bukik meg.”³¹ A megoldhatatlan dilemma bizonynyal világnézetének legmélyébe kapaszkodott – évtizedekkel később, salernói naplójában is felbukkant motívuma: „A lungomare egyik padján öreg, kövér franciskánus pap telepszik mellém. Az a külzet, ahogyan a reneszánsz vége felé a flamand képeken a hasas, eszem-iszom pátereket ábrázolták. Rendkívül intelligens, jómodorú; nem bigott, nem is tolakodó. A beszélgetés során megkérdelem, ő, a pap, hisz-e a személyes Gondviselésben. Komolyan feleli, hogy igen: a Kegyelem és az emberi akarat elintéz mindent. Akkor miért hálnak meg a gyerekek? – kérdelem. Hallgat. Azután csendesén: »I bambini sono in Paradiso«. [A gyermekek a Paradicsomban vannak.] Udvariasan búcsúzik.”³²

²⁹ KULCSÁR SZABÓ, i. m., 110.

³⁰ Vallásosságának ellentmondásosságát, belső konfliktusait részletesen bemutatja SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Budapest, 1991, 98–101.

³¹ MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt, 1949, i. m.*, 265. – Georges Duhamel (1884–1966) francia orvos és író, a Francia Akadémia tagja.

³² MÁRAI Sándor, *Napló 1958–1967*, [Budapest, 2000,] 246.

A kérdésre az emberi értelem értékrendjében nincs válasz – és pszichológiai segítséget is csak a hívő kaphat: a vallásos tapasztalatban megélni tanított irracionális elfogadása („*credo quod intelligam*”) segíthet a salernói pap metaforájához hasonló érzelmi vigaszok megtalálásában. Márai regényének szerkezetébe talán azért épült be pár következtetlenség, mert saját világlátásából sem tudta, akarta kiiktatni a termékeny ellentmondásokat. De talán túlzás ezeket kiélezní, hiszen ő maga figyelmeztetett arra, hogy a nagy európai tradíció alkalmazásában a művész szabadon, öntörvényűen járhat el. A jeles angol történész, Arnold J. Toynbee könyvét olvasta épp a megváltókról, amikor följegyezte: „Én csak egyféle megváltásban hiszek: az Értelemben, amelyet nem úgy visel az ember, mint a néger, aki cilinderrel a fején parádézik, hanem úgy, mint egy titkot, amelyet csak a hívőkkel szabad közölni.”³³ Mindenképpen egyetérthetünk tehát Kulcsár Szabó Ernőnek azzal az összegező tanácsával, hogy „Márainak ezt a regényét is elsősorban *vallomásként* kell olvasnunk.”³⁴ A vallomás szó azért is találó, mert a szöveg tele van önéletrajzi elemekkel, utalásokkal, sőt, tágabban fogalmazva: a *San Gennaro vére* a Posillipo regénye is, azé a környéké, fizikai, társadalmi és szellemi mikrovilágé, amely az író otthona volt 1948. október végétől 1952. április elejéig. A regény számos felejthetetlen mozzanatának találjuk meg eredeti élményét a *Napló* oldalain: a mogyoróárús,³⁵ a tojásárús,³⁶ a karmesterrel vezé nyelt veszekedés,³⁷ a Parco Virgilio körüli hajnali vadászatok,³⁸ a szegény építőmester halála,³⁹ a vendéglő élete,⁴⁰ a kis Antonio betegsége,⁴¹ a cirkuszi oroszlános jelenet eljátszása,⁴² a ferences kolostor Sorrentóban,⁴³ a szívótölcséres tengeri vihar,⁴⁴ a Marechiare étterem és a híres dal gipszöntvényes emléktáblája,⁴⁵ az apa, aki sétáltatja idióta fiát,⁴⁶ a San Gennaro-vér csodája,⁴⁷ Assisi hangulatai,⁴⁸ a kis templom, ahol az „idegen” élettársa a papnak beszél⁴⁹ stb. És persze a tenger-élmény, a természeti elem végtelensége, fizikai és szellemi tökéletessége, az a dimenzió, amelyben személyes sorsát és írói egzisztenciáját ténylegesen és szim-

³³ MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt*, 1949, i. m., 256.

³⁴ KULCSÁR SZABÓ, i. m., 113.

³⁵ MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt*, 1949, i. m., 205., 221.

³⁶ I. m., 69.

³⁷ Uo.

³⁸ MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt*, 1949, i. m., 76–77., 80., 91., 94.

³⁹ I. m., 134–135.

⁴⁰ I. m., 148–149.

⁴¹ I. m., 161–163.

⁴² I. m., 25.

⁴³ I. m., 86.

⁴⁴ I. m., 171.

⁴⁵ I. m., 148–149.

⁴⁶ MÁRAI Sándor, *Ami a Naplóból kimaradt*, 1950–1951–1952, i. m., 27.

⁴⁷ MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt*, 1949, i. m., 104–107.

⁴⁸ MÁRAI Sándor, *Napló (1945–1957)*, 2. kiad. Washington, 1968, 160–161., MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt*, 1950–1951–1952, i. m., 270.

⁴⁹ MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt*, 1950–1951–1952, i. m., 234.

bolikusan is megfogalmazta, amikor a hegyi villából (ahol persze még „a klozettből is a tengert, Caprit, Sorrentót, Ischiát látni”) lement közvetlenül a partra: „végre viszontláttam a tengert, ami egyszerre válasz, haza, magyarázat”.⁵⁰

Ezek a felsorolt mozzanatok – és még van jó pár – világossá teszik, hogy a regény többek között ettől a mikrokörnyezettől olyan, amilyen – azért is született, hogy a szerző benne ezt a tájat és ezt a társadalmat „megírja”. Ennek megfelelően a két fő motívum – az „idegen” megváltáskereső várakozása és a nápolyi/posillipói szegényvilág bemutatása – harmonikusan fonódik össze a könyv lapjain, noha egybekapcsolásuk ötlete minden jel szerint csak hosszabb idő után alakulhatott ki az íróban. Egy 1950 kora tavaszán kelt naplóbejegyzése szerint a *San Gennaro vére* mellett még egy vele kb. egyenrangúnak képzelt másik kötetet is tervezett *Posillipo és vidéke* címmel.⁵¹ Végül azonban más döntésre jutott. Márai – mint említettük – kezdettől fogva nem akarta elszietni a regény „kitalálását”, és valóban, majdnem két teljes esztendő telt el az első ötlet felvillanása után, sűrű nápolyi élettel, ezerarcú tapasztalatokkal megrakva, amire megszilárdult benne a két vonulat szoros összetartozása, mint a tárgy, amiről írni akar. 1951 kora őszén jegyezte fel naplójában: „az egész könyvnek egyféle tartalma és »cselekménye« lehet csak: a csodáról és a szegénységről akarok írni. Mert ez az olasz »téma«: a csoda és a szegénység. Sehol nem tudnak az emberek ilyen öntudatosan, ilyen műérzékkel, ilyen áhitatosan szegénynek lenni, mert [...] sehol nem élnek olyan szakszerű közelségben a csodához, mint a szegények Itáliában.”⁵² Mert hát „különös Nápoly: egy város, ahol a csoda szabályosan, kétszer évenként, hozzá tartozik a város életéhez, mint egy idegenforgalmi esemény. A nápolyiak a csoda szakemberei.”⁵³ És pár hónap múlva már a konkrét részletek is kirajzolódnak alkotói fantáziájában: egy 1952 január–februárja táján kelt megjegyzése szerint „délelőtt megvilágosodott végre a »San Gennaro vére« térfogati megoldása. Azt, ami a könyvben a csodára vonatkozik, egy nő mondja el, a kopott-rozoga nápolyi templomok valamelyikében egy beretvátlan, penészesen viseltes, bóbiskoló öreg papnak. Köréje építeni a másik Nápolyt, – a pogányt, a babonásat, a csodavárót, a hitetlent.”⁵⁴

Erre az építkezésre azonban már nem magán a helyszínen, hanem az Amerikába átköltözés után került sor.⁵⁵ Ugyanakkor a regény keletkezési körülményeihez mindenképpen hozzátartozik, hogyan került éppen erre a környékre az író. Márait italomán érzelmei nyilván eleve vonzották a déli tájak felé, de a konkrét lehetőséget a háromtagú család Lola asszony nagybátyjának köszönhetette. Marton Lajos – olvassuk a *Napló* egy 1948. novemberi bejegyzésében – „hetedik éve éli

⁵⁰ MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt*, 1949, i. m., 70.

⁵¹ MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt*, 1950–1951–1952, i. m., 56., 60.

⁵² I. m., 222.

⁵³ I. m., 244.

⁵⁴ I. m., 256–257.

⁵⁵ MÉSZÁROS Tibor, „Emlékeink szétesnek, mint a régi szövetek...”. Életrajzi vázlat Márai Sándor-ról. Budapest, 2006, 97.

az életet, amit mi most kezdtünk el: Belgrádból menekült, a németek elől, a háborút Turin mellett töltötte, majd Calabriában, olasz koncentrációs táborokban, ahol az olaszok jól bántak vele és sorstársaival.”⁵⁶ „Mikor az angolok megjöttek, ő volt az internálótábor parancsnoka. Aztán az UNRRA-nál⁵⁷ dolgozott. Most a közelben, Bagnoliban, az egyik I.R.O.-tábor⁵⁸ *welfare officer*-je; hatezer ember-ről gondoskodik; szegény, öreg és jóindulatú”.⁵⁹ A lakást, amelyben az író a követező három és fél esztendő – utólagos emlékei szerint élete legboldogabb korszakát – töltötte, ő szerezte Máraiék számára.

A Via Nicola Ricciardi a napóleoni idők egyik jeles, a Bourbonok által kivégzett republikánus katonatisztjéről kapta nevét. A 7. számú ház kapubejárójában az író születésének centenáriuma elhelyezett kétnyelvű emléktábla magyarázza, hogy „Ebben a házban lakott / 1949–1952 között / Márai Sándor / (1900–1989) / magyar író, / a XX. századi világirodalom / kiemelkedő alkotója.”⁶⁰ Botka Ferenc azonban – aki feleségével együtt nem sokkal a táblaavatás után pompás kirándulást tett „a *San Gennaro* vérének forrásvidékén” – fölteszi a kérdést: „vajon jó helyen jártunk-e? Jó helyre helyezték-e az emléktáblát?”⁶¹ A regény és a helyszín összevetése alapján ugyanis arra figyelt fel, hogy a szöveg „nem *via*, hanem *villa* Ricciardiról szól, villáról, ami épületet, épülecsoportot, települést jelent. A mi kis utcánk egyemeletes háza nem illik bele a képbe. [...] A napló is »több házat« – »közös kerítéssel« említ [...], s az épülethez, amelynek második emeletén Máraiék laktak – e leírás szerint – »szép, enyhe lépcsőzettel emelkedő betonút vezet/ett/ fel, óriási pálmák, szőlőlugasok között.« A Via Ricciardira ez semmiképpen sem mondható.”⁶² Sőt, Botka mintegy négy kilométerrel északabbra talált is egy „Villa Ricciardinak jelzett helyet” – és a kérdést: „lehet, hogy ez volt Máraiék igazi tartózkodási helye, az igazi *genius loci*?” A találgatásba bevonta azt a lehetőséget is, hogy az író esetleg lakást cserélt az előbb említett Marton Lajossal. „Lehet, hogy a levelek – óvatosságból – az ő címére irányítottak? [...] A nápolyi emléktábla-állítók így jutottak volna a Via Ricciardira?”⁶³

A „nápolyi emléktábla-állítók” eredetileg ugyanúgy jutottak el a Via Ricciardira, ahogy az utazásra készülő Botka Ferenc: megkérdezték a Márai-hagyatékot gondozó irodalomtörténészt, Mészáros Tibort, aki a Petőfi Irodalmi Mú-

⁵⁶ MÁRAI, *A teljes napló. 1948, i. m.*, 367.

⁵⁷ United Nations Relief and Rehabilitation Administration [Egyesült Nemzetek Segélyezési és Rehabilitációs Szervezete] – az USA kongresszusa által 1943–1946 között felállított segélyszervezet a szövetségesek által a II. világháború során felszabadított nyugati területeken.

⁵⁸ International Refugee Organization [Nemzetközi Menekültügyi Szervezet] – 1946-tól az UNRRA számos funkcióját folytató, a menekültek ügyeire szakosodott ENSZ-szervezet.

⁵⁹ MÁRAI, *A teljes napló. 1948, i. m.*, 330–331.

⁶⁰ CSORBA László, *Magyar emlékek Itáliában*, Budapest, 2003, 236. – A táblán hibás az évszám, mert Máraiék – az 1948-as napló szórványos időpont-utalásai alapján kiszámolhatóan – 1948 októberének végén érkeztek Nápolyba.

⁶¹ BOTKA Ferenc, *A San Gennaro vérének forrásvidékén*, Palócföld 2001, 5. sz., október, 383.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

zeumban őrzött levelek alapján megjelölte számukra a pontos utcanevet és házszámot.⁶⁴ Az épület lokalizálását viszont maga Márai teljesen egyértelművé teszi a következő naplóbejegyzéssel: „A villa, amelynek második emeletén Lajos többheti szaladgálás és utánjárás árán lakást szerzett számunkra, a posillipói trolibusz utolsó előtti megállója mellett van; a domboldal tetőzete, a *capo* már a következő állomás.”⁶⁵ Ez a *capo* maga a tulajdonképpeni hegyfok, a Posillipo domb teteje, amelyen a fentebb emlegetett Parco Virgilio elterül, és ahová – mint láttuk – Márai minden nap még reggeli előtt kísért. Ezt könnyen megteheti az ember, ha az úticél egy trolimegállóra van a lakásától – de aligha teheti meg, ha a távolság oda-vissza nyolc kilométer. Természetesnek tekinthető az a nyelvi fejlődés is, hogy a Ricciardi utca lakóközterét az ott élők idővel Ricciardi-telepnek nevezték, különösen ez esetben, amikor a két szó hangalakja ennyire közel áll egymáshoz (*via* = *villa*). Hogyan mesél a naponta arra ballagó Márai e körzet népének életéről? „Délután felmegyek a Villa Ricciardi-nak nevezett település hátsó traktusának emeletére,⁶⁶ elől, a szép villaházakban tanyázunk mi, a pénzes nápolyi polgárság és az idegenek; de a szép kertek és kertiházak mögött megta-pad a domboldalban ez a köves kagylófészek, ahol vagy ezer ember tanyázik, karmokkal kapaszkodva a kövek hasadékában, mint a kövifecskék, vagy meg-gémberedve, valamilyen hullóéletet él, mint a gyíkok... Néhány utca ez a település; van pék, trafik, kocsmá, fűszeres, még prostituált is; természetesen van templom is, tetszetős, s a pap éppen a nagypénteki prédikációt mondja, délután négykor, a zsíros-kócos asszonyseregnek. Ez a kuckó az élőlényekkel, ez a férges zugoly valóban Dél.”⁶⁷ Nos, ha manapság valaki pár lépéssel följebb sétál a Via Nicola Ricciardi járdáján, néhány kanyarulat után eléri a költő Giovanni Pascoli-ról elnevezett utcácskát, melyen ha jobbra fordul, kis templom elé érkezik: Santo Stratónak, a környék görög védőszentjének szentelték e valóban „tetszetős” istenházát. Gyerekek ricsajoznak a lépcsőjén, öregek ülnek a házak szűk bejáratában, és a látogató egy pillanatra úgy érezheti: Márai szavai óta itt szinte megállt az idő. De nem állt meg: ha a szemét nem is, a kosz azért jóval kevesebb, mint amikor még mindnyájan csak vártak az olasz csodára.

Ha még följebb megyünk, a kanyargó sikátor pár perc után eléri – a kalábriai papköltőről elnevezett – Vincenzo Padula utcát, amely az Alessandro Manzoni-ra fut ki, a felső dombtaréj széles, buszjárta útvonalára, amely már a szomszédos negyed, a Vomero felé vezet. És lám, az egyik naplóbejegyzésben ezt írja Márai: „Délután a Via Alessandro Manzoni-n mentem végig – itt vezet az út a

⁶⁴ BOTKA, i. m., 378. – Az emléktábla állítását kezdeményező és intéző Római Magyar Akadémia nevében az intézet titkára, Komlóssy Gyöngyi vette fel 1999 decemberében a kapcsolatot Mészáros Tiborral, aki készségesen segítette a munkát.

⁶⁵ MÁRAI, *A teljes napló. 1948, i. m.*, 333.

⁶⁶ Az „emelet” szó itt nyilvánvalóan metafora, mert a továbbiakban egyértelmű, hogy nem egyetlen épületről van szó – itt Márai maga is játszik a „villa” szó kettős értelmével.

⁶⁷ MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt, 1949, i. m.*, 86.

domboldalon, lakásunk felett – s eszembe jutott, hogy az első »regény«, amelyet olvastam, az ő »*Sposi*«-ja volt [...].»⁶⁸

A lakás közelebbi környékét tehát két adattal egyértelműen behatárolhatjuk: a trolimegálló „mellett” található (a megálló maga a Santo Strato utcán van, ez a Posillipo főútvonala), míg a Via Alessandro Manzoni hozzá képest „felette” van – ha mindezt a térképre vetítjük, egyértelmű, hogy csakis arról a zónáról lehet szó, amelyet éppen a Via Nicola Ricciardi szel keresztül! Lehet tehát, hogy a mintegy négy kilométerrel északabbra fekvő, a Corso Europa 37–41. szám alatt manapság „Villa Salva” néven nyilvántartott épületet korábban Villa Ricciardinak hívták⁶⁹ – de a nagy távolság miatt mégsem lehet köze a regény szűkebb színhelyéhez, a Parco Virgilióhoz, Máraiék lakásához. Ha viszont a trolibusz-megálló⁷⁰ környékét alaposabban szemügyre vesszük, világosabbá válik, mi tévesztette meg Botka Ferencet.

De fogalmazzunk pontosabban: Botka Ferencnek valójában igaza van! Nem abban persze, hogy az egész környéket tévesztésnek véli – hanem az emléktábla konkrét helyét illetően. A domboldalra fölfutó Ricciardi utcában a 7. házszám táblácskája egy kapuívra van fölerősítve, amely keskeny udvarra tárul: ebből balra ajtó nyílik egy rozoga kertbe (ennek fala mellett jöttünk fel idáig), míg jobb oldalán kisebb, jellegtelen épület belső fala áll, a homlokzat pedig az utca további házaihoz csatlakozik. Nos, a házszámot az említett kapuív bal oldalára helyezték, világosan jelezve, hogy a mögötte balra nyíló kertben álló villára vonatkozik. A Márai-tábla azonban a jobboldali épület falán látható! Ez a jobb oldali – feltehetően 9. számú (de nincs rajta jelzés) – lakóépület az, amelyet Botka „a mi kis utcánk egyemeletes háza”-nak nevez, és amelyről persze joggal véli úgy, hogy nem lehet az a nagyszabású épület, amelyhez a Márai említette, pálmák, szőlőlugasok szegélyezte betonút vezet. Egyértelmű, hogy a baloldali kertben található villa viseli a 7. számot – ám a tábla mégsem irodalomtörténeti tévedésből került a túloldalra, ahol ma is látható! A látszólagos ellentmondást a felállítás története oldja fel. Amikor 2000 szeptemberében a városi hatóság szakemberei hozzáláttak a felszereléséhez, meglepődve tapasztalták, hogy a kertfal és a kapuív a Vezúv-környék jellegzetes tufa-anyagából készült, amely annyira morzsalékony, hogy pusztá kézzel is könnyen porlasztható, nem lehet bele szöget verni – csakis a napfény hazájában juthatott bárki eszébe, hogy építőanyagnak használja. A határidő szorításában így a táblát a legközelebbi szilárd felületre: a kapubenyíló jobb oldali, a következő házhoz tartozó falára szerelték fel (még hozzá olyan durva vaskampókkal, hogy a táblát tervező kiváló szobrász, Csikszentmihályi Róbert a szívéhez kapott, amikor meglátta). A kőlap jelenlegi helye így kétségkívül valamennyire megtévesztő – de talán kissé furcsa lenne mellette egy újabb táblát elhelyezni, amely a történetet elmagyarázza... A mostani helyet tehát ideigle-

⁶⁸ I. m., 8.

⁶⁹ Botka Ferenc szíves közlése.

⁷⁰ Ma már a buszjárat áll meg ugyanazon a helyen.

nesnek tekinthetjük, és a végső, megnyugtató megoldás nyilván az lesz majd, ha a szlovéniai mészkőből faragott, nemesen szép alkotás átkerül a bal oldalra, saját fémlábakra állítva, szorosan a 7. számú épület kertfala mellé.

Már csak egy rejtélyes kérdés maradt: hol futhatott az a „szép, enyhe lépcsőzettel emelkedő betonút”, amelyet Botka Ferenc reklamál, amely „óriási pálmák, szőlőlugasok között” vezetett fel a villához? A választ egy részletes Nápoly-térkép segítségével adhatjuk meg.⁷¹ Aki gyalog sétál a környéken, annyit lát, hogy a hegyre felindul a Via Nicola Ricciardi aljában, az öreg házak mellett az utóbbi évtizedekben lakóparkot alakítottak ki. A nagyszabású épületek között kis utca ágazik el és bevezet a telek belsejébe, egészen annak az öreg, négyemeletes villaépületnek a közelébe, amelynek harmadik szintjéhez hátulról, a domb felől kert csatlakozik – az a már említett öreg kert, amelyet a lejtős utca oldalában a 7. szám jelez! Nos, a térkép elárulja, hogy ezt a belső kis utcát szintén Via Nicola Ricciardinak hívják – vagyis a lakópark az 1–5. számú házak telkeinek hátsó, még szabad részére épült fel, és a legvégén ahhoz csatlakozott, amely a 7. számot viseli, és amelyen ma is ott magasodik az ódon villaépület. A külső utca felől ez utóbbi nemigen látható, csak alulról, ha valaki elsétál a zárt, belső lakóparki utca legvégéig (itt azonban a régi kertbejáratot már felszámolták). Nos, itt vezetett a régi betonút, erre járhatott föl annak idején a villa a tejes, a boros, a halas, a tojásárus. És Márainak igaza van: a pálmák még ma is ott bólogatnak mellette, a domb aljában – csupán a szőlőlugasok helyét foglalták el kíméletlenül a posillipói felső középosztály gépkocsijainak parkolói.

Annak a távolabbi környéknek, amelyet a Parco Virgilio korlátjától naponta körbecsodált az író, volt egy – számára különösen jelentős – sarka: Bagnoli városcája, pontosabban az ott található, már említett nemzetközi menekülttábor. Az író és családja ugyan a római barátok révén határozatlan idejű tartózkodási engedéllyel rendelkezett,⁷² de messzemenően tisztában volt kivételezett helyzetével, és folyton foglalkoztatta a *displaced person* (hontalan személy) jogállású táborlakók sorsa. Marton Lajos munkája révén egyébként is az átlagosnál mélyebben belelátott a *Campo* életébe, többször elkísérte őt hivatalos útjain, ott volt a magyar menekültek Szent István-napi miséjén, és amerikai kivándorlásának ügyintézésére, orvosi vizsgálataira stb. is ebben a táborban került sor.⁷³ Tapasztalatai alapján született 1950-ben *Campo Bagnoli* című írása,⁷⁴ amelyben talán először fogalmazta meg nyilvánosan a *San Gennaro vére*-ben azután művészi formában kiteljesített gondolatot: a tengerentúlra távozók sorsa azért reménytelen, mert kiszakadnak abból az alkotói „összjátékból”, amely az európai kultúrát létrehozza és élteni. És amiként a táborbeli lét lelki-szellemi alapmotívuma azonos a regény

⁷¹ Ld. pl. <http://www.globeholidays.net/Europe/Italy/Campania/Posillipo/Maps.htm> (2008. szeptember 26.)

⁷² MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt*, 1949, i. m., 45–46.

⁷³ I. m., 180.; MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt*, 1950–1951–1952, i. m., 109–110., 158–160., 210–212.

⁷⁴ *Szabadság* (Cleveland), 1950. február 15.

egyik nagy gondolati vonulatával, épp úgy bukkan fel egy tábori jelenet magában a regényben, méghozzá annyira „valóságszagú” ábrázolásban, hogy alighanem közvetlen személyes élmény állhatott a háttérben. Mint közismert, Márai talán legszebb – de bizonytalannal legismertebb – verse, a *Halotti Beszéd* a Posillipón született, 1951 késő nyarán, kora őszén, benne az emigráncsors egyik legerősebb pusztulás-szimbólumával: „Az ohioi bányában megbicsaklik kezed / A csákány koppan és lehull nevedről az ékezet”.⁷⁵ Nos, aligha véletlen, hogy a *San Gennaro vére* lapjain az emigráns identitásválság tragédiájának ugyanezt a mozzanatát, az ékezetvesztést épp erre a helyszínre dramatizálja a szerző! „Ezek az emberek, akik mostanában a vasfüggöny mögül jönnek, mind ragaszkodnak az ékezetekhez – magyarázza a jelenséget a regénybeli nyomozást vezető rendőrágens a főnökének, a vicequestornak. – Bagnoliban, a hivatalokban, ahol kiállítják az okmányait, kiabálni kezdenek, hogy adják vissza nekik az ékezetet. Úgy látszik, ezekben az országokban az ékezet fontos. Mindenféle jel és ékezet van a nevükön, az irataikban, a magánhangzókon, sőt a mássalhangzókon is van ékezet. Vagy olyasféle jel, mint az ékezet. Külön ékezetük van a magyaroknak, aztán a románoknak, a cseheknek és a lengyeleknek. Ehhez ragaszkodnak. Láttam Bagnoliban egy cseh ügyvédet, aki izgatottan járt fel és alá a folyosón, mikor megkapta a vízumot, vissza akart menni az amerikai konzulhoz, mert a névre nem tették fel az ékezetet. Azt hitte, ez fontos. Úgy látszik, már nincsen semmijük, s egy napon feleszmélnek, hogy ékezet nélkül nem egészen azok a világban, mint voltak régebben, amikor még ékezetük volt. Ezért cipelik magukkal görcsösen, földrészekén át, a régi, rozoga írógépeiket, amelyeken vannak még ékezetes betűk.”⁷⁶

Ezek után aligha meglepetés, hogy bizony Márai is cipelte magával kontinenseken át az öreg, magyar billentyűs írógépét, talán többet is! Az egyiket 1980-ban ajándékozta oda salernói barátainak, amikor feleségével végképp elhagyta Itáliát és visszaköltözött az Egyesült Államokba.⁷⁷ A Iorio család örizetében máig fennmaradt masina egyik szencziója volt a 2003 őszén Salernóban megrendezett *Fény és tenger. Márai Sándor Salernóban 1867–1980* című kiállításnak. Márai természetesen örült a költemény sikerének, mert maga is úgy érezte, jelentőset alkotott: 1951 végén, amikor az évet összegezte, meg is jegyezte: a vers „különösen megérintette őt világrész magyarságát”.⁷⁸ De kellő ironiával szemlélte a siker fonákját is: „A »Halotti Beszéd«-et mindenfelé nyomtatják, idézik – említette pár

⁷⁵ MÁRAI Sándor, *Összegyűjtött versek*, [Budapest], 2000, 323–324. – A vers születésének időpontjára ld. MÉSZÁROS, i. m., 86, szakirodalmából pedig ld. SZATHMÁRI István, *Márai Halotti beszéd című verséről*, In: „Este nyolckor születtem”. *Hommage a Márai Sándor. (Tanulmányok)*, szerk. LÖRINCZY Huba, CZETTER Ibolya, Szombathely, 2000, 267–275; SZEGEDY-MASZÁK, i. m., 50–51.

⁷⁶ MÁRAI, *San Gennaro vére*, i. m., 126–127. – Ezt a részletet – a verssel való egybekapcsolás nélkül – idézi Mészáros Tibor is, ld. MÉSZÁROS, i. m., 97.

⁷⁷ Renato MAZZEI, *Salerno, Via Trento 64.*, In: *Luce e mare. Sándor Márai a Salerno 1968–1980*, szerk. Renato MAZZEI, Salerno, 2003, 69.

⁷⁸ MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt, 1950–1951–1952*, i. m., 247.

nappal korábbi naplóbejegyzésében. – Ez lesz az emigráció »Szomorú vasárnap« című kupléja, – amely mellett hajdan, Pesten, a cselédek öngyilkosok lettek.”⁷⁹ Az ékezetvesztés motívuma olyan erős képpé vált, hogy önálló műalkotást is inspirált.⁸⁰ Végül a vers egyik akaratlan következményének tekinthető az is, hogy a magyar hatóságok ennek kapcsán fölfigyeltek az emigráns Márai Sándorra.

1952 elején Berei Andor külügyminiszter-helyettes – Rákosi Máttyás és a párt teljhatalmú bizalmasa a Bem rakparton – a következő feladattal bízta meg Kálló Iván római követet: „Értesülésünk szerint egészen a legutóbbi időkig Olaszországban tartózkodott Márai Sándor magyar író, akinek többek között ismerjük egy Posilippo-ban [sic!] 1951 nyarán írt versét, amelynek hangja erősen csalódott és Amerika-ellenes.”⁸¹ Kérjük, igyekezzék megtudni, Márai Sándor jelenleg Olaszországban tartózkodik-e. Ha igen, mi a tartózkodási helye. Vannak itt olyan hírek is forgalomban, hogy a legutóbbi idők folyamán meghalt. Amennyiben ez igaz lenne, úgy légy szíves⁸² halálának körülményeiről értesülést szerezni. Amennyiben életben van és Olaszországban tartózkodik, úgy jó lenne valamilyen kapcsolatot kiépíteni feléje és igen óvatosan értékre juttatni, hogy Magyarországra való visszatérésének részünkről nincsenek akadályai.”⁸³ A rendszerpropaganda szempontjából kiemelt jelentőségű feladat mielőbbi megoldásához egy héttel később újabb adatokkal szolgált: „Egészen biztos, hogy Márai életben van és Olaszországban él, mégpedig Nápoly közelében. Magyarországon tartózkodó édesanyjával állandó kapcsolatban van. Helyes volna, ha valaki – vagy erre alkalmas elvtárs a követségről, vagy pedig egy kulturális kérdésekben járatos olasz elvtárs – felkeresné és megnézné, hogyan viszonylik jelenleg a nemzetközi politika kérdéseihez és Magyarországhoz.” Majd megismételte a lényegét: „Amennyiben általában kedvező magatartást foglal el – anélkül, hogy neki kifejezetten ajánlatot tennénk – értékre lehetne adni, hogy ha Magyarországra vissza akarna térni, ennek részünkről nem lesznek akadályai.”⁸⁴

„Márai Sándor íróval kapcsolatban értesítlek, hogy azonnal hozzáláttunk felkutatásához – válaszolt március 6-án Kálló követ. – Úgy nézett ki, hogy Szicíliában él, újabb értesülésünk szerint azonban majdnem biztos, hogy Capri szige-

⁷⁹ I. m., 232.

⁸⁰ KESZEI István, *Három változat egyetlen Márai-sorra*, Új Nyugat 1984. jún–okt., 3. sz., 85.

⁸¹ A *Halotti Beszéd* soraiban csak áttételesen találhatók olyan állítások, amelyek esetleg az amerikai „way of life” kritikájának tekinthetők. Egyfelől a vasfüggöny mindkét oldalán tapasztalható elidegenedés-mozzanat értelmezhető így: „Türd, hogy már nem vagy ember ott, csak osztályidegen, / Türd, hogy már nem vagy ember itt, csak szám egy képleten”. Másfelől az emigráns munkást szinte állatként kezelő munkaadó tulajdonos képe emlékeztet a kizsákmányoló tőkés sztereotípiájára: „Ne mukkanj, amikor a boss megszámolja fogad”, ld. MÁRAI Sándor, *Összegyűjtött versek*, i. m., 324.

⁸² A magázás-tegezés váltását nyilván a levelet gépelő titkárnő tévesztette el.

⁸³ Magyar Országos Levéltár XIX-J-1-u. (6.d.) Berei Andor hagyatéka. (Róma) Berei Andor (Budapest, 1952. január 24.) – Kálló Ivánnak.

⁸⁴ MOL XIX-J-1-u. (6.d.) BAHK. Berei Andor (Budapest, 1952. február 1.) – Kálló Ivánnak.

tén él. Failoni, hosszú ideig Budapesten élt operaházi karmester fiától⁸⁵ szerzett értesítés szerint nagyon rossz anyagi viszonyok között él Capriban és nagyon el van keseredve. A közeli napokban keressük meg, ha tényleg ott van, persze kerülővel, óvatosan és, amint biztosat tudunk, értesítlek.”⁸⁶

Az író esetleges fenntartásaival persze a követ is számolt, így Berei javaslatára Vedres Márk szobrászművészt kérte fel a közvetítésre. Az éppen családi okokból Olaszországban tartózkodó, Kossuth-díjas művész vállalta is a feladatot, de nincs arról tudomásunk, hogy valóban találkozott volna Máraival. Erre utal az is, hogy pár héttel később már kudarcról szólt Kálló híradása. „Máraival kapcsolatban kifejtett fáradozásunk hiábavaló volt – jelentette a követ. – Egyik címe[t] a másik után kaptuk és kerestük, de úgy látszik, nem tudjuk megtalálni. Egészen bizonyos, hogy otthon élő anyjával levelezésben van, hát ha [sic!] meg lehetne tudni, hol van ill. a címét. Mi a keresést folytatjuk, de kérlek, ha valami közelebbit tudtok, értesítsetek.”⁸⁷ – „Máira vonatkozólag egyelőre nincs értesülésünk – válaszolta postafordultával Berei Andor –, amennyiben lesz, azt azonnal közölni fogjuk.”⁸⁸

Manapság persze már elég nehéz megállapítani, hogy a követségi apparátus nyomozói tehetsége volt viszonylag csekély, vagy esetleg olyan barátok vezették ügyesen tévútra a nem éppen önzetlen szándékkal érdeklődőket, akik tudták: a Mester aligha örülne a hivatalos Magyarország jelentkezésének. Mindenesetre van benne valami mulatságos, hogy Kállóék kutakodásával egy időben Márai minden héten pontosan megjelent Rómában, hogy egy magánstúdióban magnetofonra mondja a Szabad Európa Rádió számára írt jegyzeteit, kommentárjait!⁸⁹ A felolvasás után, a Pincio dombján, a Villa Borghese parkjában sétálva, talán ismeretlenül el is mehettek egymás mellett a kommunista diplomaták és az önmagát száműző, „nyugati szocialista” gondolkodású művész. Majd azután éppen ezekben a hetekben költözött át feleségével és nevelt fiával, Babócsay Jánossal az Egyesült Államokba. A húsz bőröndöt és gazdáikat szállító gőzhajó alig hat nappal azután – 1952. április 12-én⁹⁰ – futott ki az óceánra, hogy Berei Andor a

⁸⁵ Ifj. Sergio Failoniról van szó, a budapesti Operaház zenekarát 1928–1945 között dirigáló neves karmester, id. Sergio Failoni fiáról, aki ekkoriban rádiódramaturgként dolgozott Milánóban, és feltehetően még Magyarországról személyesen ismerte Márai Sándort. (Failoni Donatella szíves közlése.)

⁸⁶ MOL XIX-J-1-u. (6.d.) BAH. Kálló Iván (Róma, 1952. március 6.) Berei Andornak. – A Capri-val kapcsolatos áhír talán összefügghet azzal, hogy 1951 júliusában Márai cikket közölt a dél-amerikai *Szabad Magyarország* című lapban *Capri szigetén. Egy emigráns író gondolatai a földi paradicsomban* címmel. Bár az írás motívumait nyilván több kirándulás során gyűjtötte, a helyszín megidézése, az élmény személyessége hagyhat olyan nyomot az olvasóban, hogy utólag visszaemlékezve azt higgye, az író ott is élt, ahonnan írt. Ez esetben az feltételezhető, hogy a követségi érdeklődők olyan valakivel beszélhettek, aki talán erre a cikkre emlékezett homályosan.

⁸⁷ MOL XIX-J-1-u. (6.d.) BAH. Kálló Iván (Róma, 1952. március 25.) – Berei Andornak.

⁸⁸ MOL XIX-J-1-u. (6.d.) BAH. Berei Andor (Budapest, 1952. április 6.) – Kálló Ivánnak.

⁸⁹ Az adás 1951 októberében kezdődött, ld. MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt, 1950–1951–1952.* i. m., 226–227.

⁹⁰ MÉSZÁROS, i. m., 88.

követségi jelentést nyugtázó válaszlevelet megírta. (Ennek persze a kereséshez semmi köze nem volt – az elhatározásra már évekkal, de a jegyvásárlásra is hónapokkal korábban sor került.) Az Újvilágba költözés ténye azután hamarosan ismertté válhatott Budapesten is, és semmissé tette az íróval kapcsolatos propaganda-illúziókat. A Szabad Európa Rádió külső munkatársaként Márai, ha ezer okból kritizálta is az amerikai élet számos jelenségét, politikailag egyértelműen az antikommunista és demokratikus Nyugat mellett kötelezte el magát, így az „agitprop” szakembereknek fel kellett ismerniük, hogy a „megnyerésére” törekvés hiábavaló fáradtság csupán.

„A búcsú Nápolytól, a Posillipótól fájdalmasabb volt, mint valaha is búcsú valakitől, valamitől életemben – rőtta a sorokat a *Constitution* óriásgözös fedélzetén, a tengeri út harmadik napján a kivándorló. – Ez a három és fél év Itáliában, a Posillipon, életem legnagyobb ajándéka volt. Mindent szerettem itt és tudtam, hogy a maguk módján ők is elfogadtak, a délolaszok. Sokan sírtak, a kisvárosban, a házban, aztán a kezem szorongatták, a boros, a szenes, a halas. Utolsó napokban megértettem, miért olyan nehéz elmenni innen? A táj, az emberek, Itália, minden a helyén marad, ez igaz. De ez a három és fél év egy élménykör volt számomra, amelyet most erőszakos mozdulattal megszakítottam. [...] Mint aki-nek érzelmileg köze volt valakihez, – egy nőhöz, s aztán elhagyja néhány évre... Az ilyesmibe – egy élménybe – nem lehet »visszatérni«. A nő a helyén marad, de már nem ugyanaz a nő.”⁹¹

A Vergilius-parkban ezután sok évig nem sétált többé az „idegen”. De pár év múlva megjelent a regény – és azóta ott sétál mindenki, aki nem akarja, hogy odavesszen a világ e különös pontjának mágikus varázsa.

⁹¹ MÁRAI, *Ami a Naplóból kimaradt, 1950–1951–1952, i. m.*, 272.

GYÖNGYÖSI RECYCLATUS (Miniatűrök a közköltészet Gyöngyösjéről)*

Szakirodalmi toposznak számít, hogy Gyöngyösi István milyen nagy hatással volt a 18. század magyar költőire. Az irodalomtörténet-írás mégis lassan fedezi fel újra Gyöngyösit mint kutatási területet, noha Jankovics József és Nyerges Judit magára vállalta az életmű kiadását, egyúttal rekanonizációját. A 2004. évi sárospataki konferencia kötetében¹ már élénkülni látszik az érdeklődés a művek forrásai, poétikája és szerkesztésmódja iránt. Gyakran idézzük a 18. század végének Gyöngyösitől elforduló állásfoglalásait (a nagy dekanonizáció mozzanatait),² kevesebb szó esik viszont műveinek *gesunkenes Kulturguttá*, popularizált irodalmi nyersanyaggá és mintakészletté válásáról. Ezek vizsgálatát nekünk, 18. századosoknak kellene kezdeményeznünk.

Írássommal a kutatás három részterületéhez szeretnék ötleteket adni. Valószínű, hogy alapos vizsgálódás után bőséges jutalom vár a türelmes kutatóra. A Petőfi-, Csokonai-, Faludi-, Amade- és Balassi-recepció mellett ugyanis kulcsfontosságúak és egyáltalán nem ritkák a Gyöngyösi-művekből táplálkozó anonim alkotások. Nagyobb súlyt kellene ezért helyezni a közköltészet és a szerzői irodalom közti kölcsönhatások kutatására, hogy bevilágíthassunk a „másodlagos irodalomtörténet” folyóóira.

I. Imitáció, Gyöngyösi-szövegmodellek

A recepciónak egyik legfontosabb területe, amikor egy műköltői szöveg poétikai hatása alá vonja a (ma már ismeretlen szerzőjű) alkotásokat. Szerzői életművek között ilyenkor *epigonizmus*ról beszélünk, ám az anonim közköltészet hatalmas repertoárjában ez inkább az *integráció* szóval írható le. A Gyöngyösi-féle hosszabb verses epikának itt alig találjuk képviselőit, tehát a szerkesztői módszerek átvétele nem jellemző. Sokkal kitapinthatóbb, amikor egyes mondatformák,

* Készült az MTA Bolyai János-ösztöndíj támogatásával.

¹ *A szerelem költői. Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján (Sárospatak, 2004. május 26–29.), szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, Universitas, 2007.*

² JANKOVICS József, *Az „új életre hozatott” Gyöngyösi István*, in *A szerelem költői, i. m.*, 39–56, itt: 43–47.

jellegzetes kifejezések kerülnek át a közhasználatba. Amade László például popularizálódó dalain keresztül hatott a magyar rokokó udvarlási nyelv kialakulására. Gyöngyösi örököseül egy kevésbé intim műfajcsoportot jelölt ki a hagyomány: a magánélet nyilvános mozzanatait bemutató *alkalmi költészetet*, főként a lakodalmi poézist. Három stílusrétege közül a régies vonásokat leginkább őrző, elmondásra szánt diákos rigmusokban bőven találunk rejtett vagy nyilvánvaló Gyöngyösi-kordanciákat.

Az idézetekre gyakran a rímek, sőt rímtoposzok hívják föl a figyelmet. A rímtoposz fogalmát elsőként Imre Mihály monográfiája írta le.³ Az általa elemzett, hazafias kesergést implikáló rímcsoporthoz (*ép – tép – lép – nép* stb.) egy ritka típust képvisel: Rimaytól Kölcsey *Hymnusáig* több korszakon átívelve teremt asszociatív (bár apránként fellazuló) kapcsolatot eltérő szövegek között. Gyöngyösi is használta ezeket a rímshavakat, ám többnyire már jelentéscsökkenet formában, *rímshablónná* téve: „ismerte, de nem vállalta”.⁴ Az általa megalkotott rímshablók azonban – valószínűleg tartalmi felhangok nélkül – olyashajta állandósult panelként kerültek használatba, mint a *korsó – orsó – borsó – koporsó* az anonim közhelyköltészetben.

Ilyen, jellegzetes Gyöngyösi-rímshabló a *pirosodott*. Széchy Máriáról írja a *Murányi Venus*ban, hogy

Személyében, mint tűz, néha pirosodott,
Néha, mint félig holt, elhaloványodott,
Szemérem, szerelem benne viaskodott,
Egyik az másikkal bajt vitt s tusakodott.⁵

A *Porábúl megéledett Főnix* elején pedig a Kemény János után vágyakozó Lónyai Annára utalva ezt olvashatjuk:

Mindazáltal a szű, mint száraz pozdorja,
A fellobbanásra néha oly hamarja,
Alig lát valakit, azt máris akarja,
Hogy megölelésre szoríthassa karja.⁶

³ IMRE Mihály, „Magyarország panasza” *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5).

⁴ *Uo.*, 262.

⁵ GYÖNGYÖSI István, *Marssal társalkodó Murányi Vénus*, sajtó alá rend. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Budapest, Balassi, 1998 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 8), II/60. vsz.

⁶ GYÖNGYÖSI István, *Porábúl megéledett Főnix avagy Kemény János emlékezete*, szöv. gond. és jegyzet JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Budapest, Balassi, 1999 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 10; a továbbiakban: *Főnix*), I/III/48. vsz.

Gyöngyösi műveinek alapos ismerője lehetett a versfaragó, aki a Bölöni Kozma István kéziratában (1765–1768) fennmaradt, *Minden rend, kevelység most mindjárt megszűnjen* kezdetű lakodalmi köszöntőt írta. A 42 strófányi rigmus eleje felé – ahol a nagyobb figyelmet kívánó szentenciák és/vagy mitológiai történetek szoktak helyet kapni – e két különböző helyről származó versszakot használta nyersanyagként (a második a *Thököly-epithalamion* és a *Chariclia* részleteivel is rokon):⁷

Tüzet venni miként kész száraz pozdorja,
Vagy árva gölice, mikor nincsen párja,
Nem nyugszik, eképpen Tzibrédi akarja,
Hogy drága gyémántját szoríthassa karja.

Van dolga szívének, mert most pirottodik,
Most változik színe s elhalaványodik,
Most ájul elméje, megint háborodik,
Szerelem s szemérem benne tusakodik.⁸

Egy konkrét versszak szintén a 18. századi lakodalmi poézisban bukkan fel „kötoanyagként”. Erre már a közköltészetben jártas korabeli irodalmár, Sebestyén Gábor fölhívta a figyelmet.⁹ Az eredeti ugyancsak a Kemény-eposz elején olvasható:

Szűk a jó feleség, nehéz szerit tenni,
Hogysem pedig rosszat kárhozatra venni,
Kaukázus hegyén túl jobb szaladva menni,
Ott a tigrisekkel egy barlangban lenni.¹⁰

A Bölöni Kozma-kézirat másik lakodalmi versében (*Ádámot az Isten miki-ron teremté*) ez a strófa is előfordul:

A jó feleségnek nehéz szerit tenni,
Hogysem pedig rosszal kegyetlenül élni,

⁷ Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága, in GYÖNGYÖSI István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága; Palinodia (Kesergő Nimfa)*, szölv. gond., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Budapest, Balassi, 2000 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 11), 280. versszak, illetve: Uő, *Új életre hozott Chariclia*, sajtó alá rend., szölv. gond. és jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Budapest, Balassi, 2005 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 14; a továbbiakban: *Chariclia*), IV/132. és VI/37. versszak részletei.

⁸ *Közköltészet 2., Társasági és lakodalmi költészet*, sajtó alá rend. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, Budapest, Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8), 207. sz., 7–8. vsz.

⁹ Saját kéziratoss gyűjteményében utal rá (STOLL 617, 36a). RMKT XVIII/8, 560.

¹⁰ *Főnix*, I/1/37. vsz.

Caucasus hegyénél jobb túl sokkal menni,
És az tigrisekkel barlangban lakozni.¹¹

Ugyanennek a szövegnek szintén erdélyi, 18. század végi változatában a Caucasus szó immár nem három szótagnyi, hanem négy: *Caucasus hegyén jobb szaladva menni...*¹² A Gyöngyösi-strófát átköltve és „demitizálva”, de még felismerhetően olvashatjuk egy későbbi házassági intő-oktató versben:

Szűk a jó feleség, nehéz szerit tenni,
A szépért s a jóért nem kár messze menni,
De jobb holtig való árvaságban lenni,
Hogysem mint bal körmű, durcás asszonyt venni.¹³

Végül már csak a strófa halvány, egykori ismerete dereng az alábbi, ugyan-csak székelty *Versus nuptialis*ban (1793–1797):

Várt leány várat fog végtére megvenni,
Küs nyuszolyó mégsem kíván olyan lenni,
Készebb Caucasus-hegyen túl szaladni,
Hogysem a pártában holtig várakozni.¹⁴

A versfaragók akár több strófányi összefüggő Gyöngyösi-szövegrészeket is beépítettek saját művükbe. A *Csalárd Cupido* első, posztumusz kiadásától (1734, Győr?)¹⁵ csak néhány év választja el egy lelkes követő terjedelmes *Epithalamia*-ját, amelyben a házasságot dicsérő szokványos strófák közé Gyöngyösi-versszakok füzére ékelődik:

¹¹ *Közköltészet* 1, *Mulattatók*, sajtó alá rend. KÜLLÖS Imola, munkatárs CSÓRSZ Rumen István, Budapest, Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 4), 134/l. 4. vsz.

¹² *Uo.*, 551.

¹³ *Erdődy Lajos és mások versei* (1776–1799, STOLL 1092), RMKT XVIII/8, 215/l. 6. vsz.

¹⁴ *Dersi István-ék.* (1793–1797, STOLL 418), RMKT XVIII/8, 221/II. 9. vsz.

¹⁵ *Gyöngyösi István (1629–1704). Bibliográfia*, összeáll. NYERGES Judit, Budapest, 2006. (<http://mek.niif.hu/03800/03890/03890.htm>)

40–46.strófa:

Kedvindító szava bánatját kergeti,
Biztató beszéde kárát felejteti,
Ha haragra indul, addig édesgeti,
Hogy szép kérelmével arrúl is elveti.

Szükségét segíti nagy szíves készséggel,
Ha mikor az Isten látja betegséggel
Sűrög körülötte igaz serénységgel
És kedvét keresi minden tehetséggel.

Másként is a földnek legékesb állatja
Az asszonyi rendnek kedves állapotja.
Mint a felkelő nap, olyan ábrázatja,
És azt akarki is szeretve láthatja.

Szép szemöldökének hajlott szivárványa,
Azalatt mosolygó szeme ragyagványa,
Hatható villámit valamelyre hánnya,
Annak társaságát méltó hogy kívánja.

Gyenge lilioma fejr homlokának,
Szép alabástroma ölelő nyakának,
Egyenes cédrusa karcsú derekának,
Mosolygó klárisa piros ajakának.

Kedves rendben szedett testének állása,
Méltóságviselő vidám indulása,
Hajnal hasadását képző mosolygása,
Múzsákkal érkező nyelvének szólása.

Szép fejr serege rendes fogainak,
Mely van zárja alatt kedves ajakinak,
S azok közt mértékelt hangja szavainak,
Elűző eszközi az szű bánatinak.¹⁶

24–30. strófa:

Kedv indítására bánatját kergeti,
Biztató beszéde kárát felejteti,
Ha haragra indul, addig édesgeti,
Hogy szép szerelmével attól is elveti.

Szükségét segíti nagy szíves készséggel,
Ha mikor az Isten látja betegséggel,
Forog körülötte igaz serénységgel,
És kedvét keresi minden tehetséggel.

Másként is a földnek legékesb állatja
Az asszonyi rendnek kedves állapotja,
Mint a felkelő Nap, olyan akaratja,
És azt akarki is szeretve láthatja.

Szép szemöldökének hajlott szivárványa,
Az alatt mosolygó szeme ragyogványa,
Hathatóla nit valamerre hánnya,
Annak társaságát méltó, hogy kívánja.

Gyenge lilioma fejr homlokának,
Szép ölelő nyaka alabástromának,
Egyenes cédrusa karcsú derekának,
Mosolygó clarisa piros ajakának.

Kedves rendben szabott testének állása,
Méltóságviselő vidám indulása,
Hajnal hasadását képző mosolygása,
Musákkal érkező nyelvének szólása.

Szép fehér serege rendes fogainak,
Mely van zárja alatt kedves ajakinak,
Azok közt mérsékelt hangja szavainak,
Elűzi a szívet ez köz bánatinak.¹⁷

¹⁶ *Csalárd Cupido*, in GYÖNGYÖSI István, *Csalárd Cupido – Proserpina elragadtatása – Cuma városában építtetett Dédalus temploma – Heroida fordítások*, szöv. gond., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Budapest, Balassi, 2003 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 13), IV/40–46. vsz.

¹⁷ *Beregszászi Tóth Péter gyűjt.* (1738, STOLL 197/A), RMKT XVIII/8, 198. sz., 24–30. vsz. Sajnos a jegyzetírás idején még nem vettük észre az analógiát.

Bár külön tanulmányt érdemelne, itt sem hagyhatom említetlenül Gyöngyösi egyik rímtechnikai újítását. Jankovics József már utalt rá, hogy a költő meglepően bátran fordul a kezdetlegesnek ható *is – is – is – is* rímcsoporthoz.¹⁸ A 16. század költői még viszonylag ritkán alkalmazták, s főként egyszótagos változatban, *x + is* módon. A 16–17. század fordulóján válik gyakorivá a kétszótagos megoldás, pl. *-nak is* és hasonlóké. Mindazáltal az *is*-rímelés nem jellemző a 17. századra. Sutának érezték? A 2-3 szótagos rímek térhódítása idején olyan hatást kelthetett, mint a rímazonos függő csengettyű vagy mint a török költészetben a toldalékrím (*redif*).¹⁹ Gyöngyösi azonban mintegy legitimálta a rá jellemző rímekkel, mint *Páris – kláris – vár is* stb. Ilyenkor tehát a kétszótagúság nem a *szóvég + 1 szótag* elvén alakul ki, hanem többnyire kétszótagú szavakból! A fenti rímek valósággal elárasztják a 18. századi közköltészetet: néha emelkedett, néha triviális hangnemű dalokban találkozunk velük.

A közköltészetben egy toposz vagy formula vitalitását mégsem csupán az segíti, ha a forrásművet (jelen esetben Gyöngyösit) sokan és sokszor olvassák. A hagyományközösségben mozgó anonim versek éppúgy terjesztői és továbbadói az ilyen elemeknek. Az alaptextustól való távolság tehát nem utal merészebb interpretációs készségre, inkább csak a másod-harmadkézi Gyöngyösi-imitációk továbbbírására.

II. Egy önállósult töredék: Keménynek csendesesen ballag paripája...

Arany János *A magyar nemzeti versidomról* szóló tanulmányában olvashatjuk: „...régí hegedőseink [...] hogy éneklették, például, az *alexandrin sort*? Erre nézve egy régi dallam jut eszembe, mely, Gyöngyösi szövegére alkalmazva, hihetőleg ama korból ered, midőn még nálunk az epikai költeményt éneklették, mire kevéssé változatos, inkább recitativ jellemmel bíró, melodiája is mutatni látszik.”²⁰ E ponton felidézi a *Főnix* egyik strófáját, az időmérték jeleivel, de kotta nélkül. A tanulmány olvastán Szénfy Gusztáv zeneszerző levélben fordul Aranyhoz (1858. november 11.), hogy „szíveskedjék e két dallam zöngelmét (melodiáját) egyszerűen leírva, minden kíséret nélkül megküldeni”.²¹ Arany 1859. január elején küldi el neki a kért kottákat (a levél elveszett, de ezek megmaradtak).²²

¹⁸ JANKOVICS József, *Gyöngyösi, a költő-filológus. Az Új életre hozott Chariclia szövegalkulása*, In *Chariclia*, 519.

¹⁹ SUDÁR Balázs, *A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban*, Budapest, Balassi, 2005 (Humanizmus és reformáció, 29), 28–29.

²⁰ ARANY János, *A magyar nemzeti versidomról*.

²¹ Szénfy Gusztáv – Arany Jánosnak [Nyiregyháza, 1858. november 11.], in ARANY János *Összes Művei*, XVII, Levelezés 3. (1857–1861), sajtó alá rend. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, JANKOVITS László, Budapest, Universitas, 2004, 1040. sz.

²² *Uo.*, 1059. sz.

A Gyöngyösi-vershez kapcsolt dallamot később megörökítette a Bartalus István biztatására készült dalgyűjteményében is (1874; I. rész 81. sz.). Itt azonban – híven koncepciójához, hogy ifjúkora dalkincsét rögzítse – visszatér az 1820–30-as évek kéziratos énekeskönyveinek megoldásához. Idézett tanulmányában Arany azt sugallta, mintha a Kemény-eposz részlete önállóan maradt volna meg a dallammal (Szénfynek is csak ezt a versszakot küldte el). Ezzel szemben az összes régi variáns egy másik strófával kezdődik, s csak azután következik a *Főnix* töredéke – ezúttal tehát Arany is így rögzíti. A legkorábbi változat:

97. Mars

1. Jöszte velem vitéz jöszte a' tsatára
Fessük Török vérrel a' várnak falára
Hogy itt volt a' Magyar kit váránál vára
A' Török Törökből készült vatsorára
2. Keménnyen tsendesen ballag paripája
Hét sütéssel jegyes a' jobbik pofája
Oláh Országi ló mutatja formáját
Tajtékoz zablája rádogálja száját.²³

A feljegyző az 1. szakasz talán legépebb változatát örökíti meg, ám a Gyöngyösi-idézetet eltorzítja: négy-sarkú helyett két kétsarkúvá rímeli át, kisebb értelemzavarral a *zabla* körül. A fejedelem nevének módosulása azonban nem egyszerűen hiba, sokkal inkább „semlegesítő” gesztus, ami más műköltői alkotások névalakjainak kipurgálásában is gyakori. Egyesek talán valóban így énekeltek; Arany a Szénfynek küldött kotta alatt szintén a *Keményen* szóval kezdi a szöveget. Egyébként a tanulmányában szereplő idézet sem pontos: itt *Keménnyel* alakot találunk – nyilván emlékezetből.

Arany előtt két további feljegyzését ismerjük a kétszakaszos dalnak: a sárospataki *Felvidítóból* (1824 után)²⁴ és a debreceni *K. R.-gyűjteményből* (1839–1843).²⁵ Ezekben – akárcsak Kardos Antalnál – a verset mindkét felől marsok és hazafias-katonai dalok határolják, kijelölve annak kontextusát: az első, újabb strófa uralkodik az egész fölött. Bartalus ezzel szemben a Gyöngyösivel fémjel-

²³ Kardos Antal-ék. (1823, STOLL 712), 106.

²⁴ *Felvidító V. Nóták I.* (1824, STOLL 720), 115. sz. *Történeti énekek és katonadalok*, szerk. ORTUTAY Gyula, Budapest, Közoktatásügyi Kiadóváll., é. n. (Kálmány Lajos népköltési hagyatéka, I), 137–138.

²⁵ *K. R.-gyűjt.* (1839–1843, STOLL 833), 2. csomó, 3b–4a. CSÖRSZ Rumen István, *Arany dalgyűjteményének debreceni kapcsolataihoz (K. R. gyűjteménye)*, in *Tanulmányok Korompay H. János 60. születésnapjára*, szerk. FÖRISZ Gergely, Budapest, Universitas, 2009. (megjelenés alatt)

zett régiséget hangsúlyozza, s kottás kiadásában „pótolja” a *Főnix* következő strófáját is.²⁶

A két kéziratos variáns nem említi Gyöngyösi nevét, viszont hibátlanul idézi a *Keménynek* szót. Érdekes azonban összevetnünk a másik strófa textológiai tanulságait. Mindkettő eltér ugyanis a fent közölttől, s ez – úgy tűnik – alternatív értelmezést takar.²⁷

Felvidítő (1824)

Jöszte velem vitéz jöszte a tsátára
Fessük Török vérrel, a várna falára,
Hogy itt vólt a Magyar kit Várnánál
vára
A Török Törökből készült vatsorára.

K. R. (1839–1843)

Jöszte velem jöszte vitéz a' Csatára
Fessük Török vérrel a' Várna falára
Hogy it vólt a' Magyar kit Várnánál
vára
A' Török Törökből készült vatsorára.

A 2–3. sorban új kontextus alakult ki a *Várna* szó felbukkanásával. Nem másolási hibáról van szó, hiszen két eltérő provenienciájú forrás is így őrzi, sőt Kálmány Lajos 1916-ban szinte ugyanezt gyűjtötte Gyopáros-Kerektőfürdön egy mezőhegyesi parasztembertől.²⁸ Őt a bolgár város említése rögtön meggyőzte arról, hogy az ének még 1444-ből, a balsikerű csata előestéjéről maradt fenn, amikor a magyarok abban reménykedtek, hogy „a vacsora törökből fog készülni, nem a magyarból”.²⁹ Ezt már Dégh Linda cáfolta, sőt a korábbi közreadók félreérthető sorait is, melyek alapján ezt a szakaszt ugyancsak Gyöngyösi-idezetnek tartották. A rímelés kifinomultsága alapján 18. századi forrást feltételezett.³⁰

Az én gyanúm inkább a török ellen váratlan hadi sikereket elérő 1828-as esztendő körül tapogat. Ekkor ugyanis az orosz hadsereg jelentős területeket foglalt el az Oszmán Birodalomból, köztük Várnát. Magyarok – tudomásom szerint – nem voltak jelen az ostromnál, ám előfordulhat, hogy a kedvező hírek a hatásuk alá vonták ezt a hazai szöveget is (melynek eredete továbbra sem világos³¹). Így az akkori éneklők számára „revans”-ra, politikai párhuzamra utalhatott a régi vesztés ütközet és a jelenkori győzelem között.³² A források kelezése sem mond ennek ellent: a *Felvidítő* 1824-es dátuma igencsak post quem jellegű; a *Nóták* II. kötetének végén már 1849-es dalok is vannak.

Míg a Gyöngyösi-strófa összhangba kerül a harci buzdítással, addig a szabad, rubato előadást sugalló, régies dallam – Arany véleményének megfelelően –

²⁶ Erről bővebben: *Történeti énekek...*, i. m., 139.; Arany János népdalgyűjteménye, közzétette KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Budapest, Akadémiai, 1952, 141.

²⁷ Arany változata egészen eltér, újraköltésnek tűnik: *Freccsent török vére lovának farára*.

²⁸ *Történeti énekek...*, i. m., 137.

²⁹ Idézet Kálmány leveléből; *uo.*

³⁰ *Uo.*, 140.

³¹ Valószínű, hogy nem egy drámaszöveg részlete, bár kizárni ezt sem lehet. Köszönet Pintér Márta Zsuzsanna segítségéért.

³² Köszönet Csorba Györgynek az eszmecseréért.

egy eltérő hagyományba illeszkedik. Sajnos Arany kétféle³³ kottáján kívül nincs más egykorú hangjegyes lejegyzésünk. Kodály Zoltán hívja föl a figyelmet az egyetlen közeli változatra az 1830-as évekből, a fülöpszállási Tóth István kéziratából.³⁴ Ez azonban más szöveget őriz: Csokonai *Dorottya*jának jelentéktelen részletét.

A dallam, véleményem szerint, távolabbról a *Bokros búk habjai rám tódul-tanak...* kezdetű, 17. század végi bujdosóénekhez társuló melódiával is rokon, melyet 18. századi feljegyzések őriztek meg.³⁵ Ez megerősítene régies és „grava-minális” üzenetét; Tóthnál szintén szerepel, ami reformkori ismertségét bizonyítja (Csokonai dalgyűjteményében is megvolt).

Úgy tűnik tehát, hogy Arany a tanulmányban kétféle tudását kapcsolja össze: 1) a közköltészeti hagyomány részesését, aki a strófapárt dallammal ismerte, de anonim műként; 2) a tudós költőt, aki azonosítja az idézetet, ám saját múltbéli gesztusaiban felfedezni véli a „modern”, szerzői szöveg archaikus hagyományozódásának módszereit. Ehhez pedig nem találhatott volna jobb példát, mint a nagy „kánonjáró”, a „magyar Ovidius”, Gyöngyösi István egyik szép strófáját.

³³ A Szénfy-féle kottában a két első sor dallama teljesen megegyezik, a dalgyűjteményben viszont Arany kétféle zárlatot ad, s a choriambusok száma is megnő – Bartalus kiadásában ez még tovább erősödik.

³⁴ Egy szóval, belőle, csudáltam magam is... *Tóth István áriái és dalai* (1832–1843, STOLL 786), 130. Kodály jegyzete: *Arany János népdalgyűjteménye...*, i. m., 69. Itt további rokon dallamokat is felsorol, de egyik sem ilyen közeli.

³⁵ *Énekek és versek (1686–1700)*, sajtó alá rend. JANKOVICS József, Budapest, Akadémiai, 1991 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 14), 184. sz.; BARTHA Dénes, *A XVIII. század magyar dallamai. Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból*, Budapest, MTA, 1935, 117. sz.

BETHLEN MIKLÓS LEVELEI BRANDENBURGBA

Bibliográfiai tény, hogy Jankovics József legkorábbi filológiai teljesítményének a Bethlen Mihály-útinapló tekinthető. Az 1981-ben megjelent Magyar Helikon-kiadás¹ előtt egy évtizeddel már nemcsak ő maga,² hanem többek között Herepei János is fölhasználta az átírt, gondozott szöveget.³

Bethlen Miklós önéletírása és levelezése is igen szűkszavú fiára – legalábbis a tanulmányaira és utazására – vonatkozó adatokban. A hiány kitöltésére kis mértékben mód adódik most, egyúttal arra is, hogy a Bethlen fiú külföldi stúdiumainak és jó pár hónapig tartó kavallierstourjának fő színteréről, a századvégi Brandenburgról szóljunk, ugyanis az alábbi Bethlen Miklós leveleket két szál köti össze egymással: Mihály személye és az apa brandenburgi érdekeltsége (tartós elkötelezettség a két kelet-közép-európai református állami és intellektuális központ együttműködése iránt).

Beckmann és az odera-frankfurti egyetem

A három, 1690–1694 között keletkezett levél az odera-frankfurti professzor, Johann Christoph Beckmann (1641–1717) hagyatékában maradt fenn: „Bekmann (Handschriftlicher Nachlaß). *Correspondenzen des Professors loh. Christoph Bekmann mit den Staatsministern von Jena, von Dankelmann, von Meinders, von Blaspiel, von Ilgen und Anderen, namentlich auch mit den Fürsten von Anhalt. 1672–1714.*”⁴

¹ *Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695]*, sajtó alá rendezte és az utószót írta JANKOVICS József, Budapest, 1981, (Bibliotheca Historica).

² JANKOVICS József, *Bethlen Miklósról vonatkozó adatok Bethlen Mihály útinaplójában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1971, 341–349.

³ HEREPEI János *cikkei*, III., szerk. KESERÜ Bálint, Budapest–Szeged, 1971 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, III), 400, 434, 439.

⁴ Berlin (a levelek megtalálása idején még Merseburg), Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Saecularia No. 14. f. 34–38.

A református Anhaltból származó Beckmann 1667-től volt a frankfurti egyetem tanára, 1670-től a história, majd a politika professzora.⁵ Az új filozófiatörténeti kézikönyv *Naturrecht als politische Philosophie* című fejezetében azt tartja fontosnak, hogy az államelmélet és a történelemszemlélet rendkívül modern fölfogását dolgozta ki.⁶ A német Hobbes-recepció vezéralakjának számít.⁷ 1690-től a református teológia professzora is a paritás elvén működő karon; hosszú életén át kötődött az egyetemhez, s éppen akkor töltött be hosszabbban rektori és más tisztségeket,⁸ amikor a legtöbb erdélyi tanult itt.

Ami a felekezeti-teológiai pozíciót illeti, az egyetem működésének első évszázadára is mérsékelt melanchthoniánus szellem jellemző, de hűség a legalapvetőbb lutheránus elvekhez. Az intézmény jelentőségét később fokozta a brandenburgi elektor református hitre térése 1613-ban, amit kis késéssel követett a frankfurti egyetemen a protestáns teológia mindkét irányának képviselője.⁹ Nemsokára, mint tudott, Heidelberg csillaga leáldozott, a várost és az egyetemet a háborúban elfoglalták, a híres református-humanista egyetem újranyitásakor pedig katolikus lett. Az Odera menti univerzitás pozícióját ez is fölértékelt. A teológia és filozófia nem volt különösen erős, de szabad és nyitott, és a paritás következtében praktikusán türelmes. A reformátussá lett elektor a legszigorúbb kálvinizmust, a dordrechti végzéseket nem engedte be az egyházba és a frankfurti egyetemre.

Kelet felől nézve volt különös jelentősége ennek az egyetemnek, nem utolsósorban az erdélyi protestánsok minden felekezete számára¹⁰ logikusan útba eső hely volt Hollandiába menet, de a legtöbb esetben a hosszabb alaptanulmányok Európa-szerte tudatos és sikeres egyetempolitikát folytatott, éppen ekkor dőlt el a hallei egyetem alapításának az ügye, amivel 1691–1693 között megkezdődött a német korai felvilágosodás és a pietista reformerök (mind lutheránusok!) „beköl-

⁵ Bethlen Mihály is ilyen stúdiumokat hallgat tőle: historia civilist és politicát. *Bethlen Mihály útinaplója*, 20, 24.

⁶ Egyik műve (*De jure subditorum circa sacra*, 1689) az emberi jogok első rendszeres vizsgálata. „Ueberweg” *Die Philosophie des 17. Jahrhunderts*, Bd. 4. *Das Heilige Römische Reich Deutscher Nation...*, Basel, 2001, 841–848.

⁷ Nevezetes jogász-kollégájától Bethlen Mihály Grotiust hallgatott (*Bethlen Mihály útinaplója*, 21.). Heinrich Coccejus a *Christliches Naturrecht* képviselőihez sorolja. Ld. *Ueberweg*, i. m., 821–823.

⁸ *Neue Deutsche Biographie*, I. Berlin, 1971, 730.

⁹ Bethlen Mihály is tudatában van az európai viszonylathoz is egyedülálló teológiai oktatásnak: „Fancofurtum ad Odera in Marcia Media Brandenburgica, amelyben lakom, és itt nagy reformata lutherana academia vagyon.” *Bethlen Mihály útinaplója*, 20.

¹⁰ Beleértve az unitáriusokat, akik közül ketten pár hónappal Bethlen Mihály után érkeznek: „Anno 1692. die 1. Junii jöttek ide Francofurtban ad Oderam 2 sociniánus [!] kolozsvári deákok, Kolozsi Márton, Szaniszló István.” *Bethlen Mihály útinaplója*, 21.

tözeése” a református berlini udvar fősege alá.¹¹ Bethlen Mihály naplójában már 1692-ben szó van a hivatalosan két évvel ezután megnyitott egyetemről.¹²

Beckmannra visszatérve: erdélyi kapcsolatai valószínűleg innen, Bethlen Miklós levelekkel való jelentkezésétől számíthatók; Pápai Páriz,¹³ Teleki Pál¹⁴ az ő nyomán járnak.

Brandenburg

Ami kicsiben a frankfurti egyetem, az nagyban a századvégi Brandenburg. Keletről és nyugatról is befogadó volt ez a fejedelemség. Az elűzött lengyel szociinánusok már a 60-as években menedéket kaptak. Történelemtankönyvekből is tudható, nagy föltűnést keltő mozzanat volt a nantes-i ediktum fölmondása után a hugenották befogadása. A cseh testvérek kiemelkedő intellektusait nem csupán letelepíti az elektor, hanem bevonja a legmagasabb szintű döntéshozásba; Comenius unokája, Daniel Ernst Jablonski több évtizeden át udvari prédikátor Berlinben, a vallás- és kultúrpolitika egyik meghatározója. S ami a legfontosabb: az uralkodó lemondott széles rétegek kálvini hitre térítéséről, népe és a helyi nemeség lutheránus maradt. Hollandiától keletre itt van a másképpen gondolkodásnak a legnagyobb ellenőrzött szabadsága.¹⁵ Így érthető, hogy nem sokkal később olyan radikális és a heterodox hagyománynak is sok elemét rehabilitáló szerző, mint Gottfried Arnold, fő műve ajánlásában a választófejedelem ilyen elkötelezettségét úgy méltatja, hogy „...összes alattvalója háborítatlan lelkiismereti szabadságban, nyugodtan és meglegedve élheti életét.”¹⁶

Természetes, hogy a Leibniz közreműködésével alakuló nagyszabású öku-
menikus tervekben protestáns részről a brandenburgi intellektuellek, egyházi és világi vezetők a legmesszebb menően és kezdeményezően vettek részt, amiről Bethlen Mihály is bizonyosan tudott. Naplószerű bejegyzése hazafelé útjában jesszuita körben nem veszekedésre, hanem eszmeccserére utal: „1695 19. Januarii

¹¹ Klaus DEPPERMAN, *Der hallese Pietismus und der preußische Staat unter Friedrich III. (I.)*, Berlin, 1961, 62. Brandenburg–Poroszország támogatása nélkül a pietista mozgalom tehetetlen rajongásba süllyedt volna, mert mindenütt üldözték, különösen éppen 1690–1692-ben.

¹² Bethlen Mihály útinaplója, 35–36.

¹³ Az ifjú Nagy Géza Pápai Páriz-könyvében (*Békességet magamnak, másoknak*, Bukarest, 1977, 419.).

¹⁴ Teleki Pál külföldi tanulmányútja. *Levelek, számadások, iratok*, szerk., utószó FONT Zsuzsa, Szeged, 1989, (Fontes rerum scholasticarum, III), 21. sz. levél, 34–35, 420.

¹⁵ Ebből a szempontból is nagyon értékes volt az egyetemi könyvtár; valószínűleg Erdélyből jött diák útján került ide és itt őrizték meg a 16. század végi legradikálisabb filozófiai szöveg kéziratát, ami a Kolozsvárt antitrinitárius szellemben tanító és publikáló Christian Francken műve: *De incertitudine religionis christianae*. A Beckmann-katalógus nyomtatott változata vezetett a kézirat nyomára a frankfurti egyetem könyvtárának Boroszlóba vitt gyűjteményében.

¹⁶ „...gesamte unterthanen in ungekränckter Gewissens-Freyheit unter einem gesegneten Regiment... geruhig und vergnüget leben können.” Gottfried ARNOLD, *Unparteyische Kirchen- und Ketzer-Historie*, tom. I., Frankfurt am Main, 1699, számozatlan.

megyünk Nagyszombatba s ott találva Otrókocsi Ferencet, vele beszélünk az unioról.”¹⁷

A Danckelmannok

A címzett Beckmann mellett még egy név van, ami mindhárom levélben előfordul. Nagy név ez Brandenburgban: a kívülről származott, polgári származású református hivatali vezető réteg homo novusainak tipikus példája a Danckelmann család. A hét fivér mindegyike a berlini udvar szolgálatában állt, kollektíven emelték a család tagjait 1689-ben nemessé, 1695-ben a bárói rendbe.¹⁸ A Danckelmann fivérek közül többnek volt köze Erdélyhez, közülük most hármat kell kiemelnünk és megkülönböztetnünk.

A hét testvér közül a legtekintélyesebb posztra Eberhard Christoph Balthasar emelkedett (1643–1722, sokszor csak Eberhardként említik), aki eleinte a választófejedelem nevelője volt. Az elektor bizalmasa lett, beosztásai, címei követték rangemelkedését. III. Frigyes (1701-től I. Frigyes néven porosz király) főminisztere 1697-ig, ekkor bebörtönzik, 1707-ben szabadult. Neki mond köszönetet Bethlen Miklós 1696. december 1-jén kelt levelében, s eszerint az ő segítségével jött volna létre a nevezetes frankfurti ösztöndíj.¹⁹

Nicolaus Bartholomaeus Michael Danckelmann (1650–1739) föltétlenül a legfontosabb számunkra. Igen sokáig, 1687–1697 között volt Brandenburg bécsi követé,²⁰ azután magdeburgi kancellár. Ő az, akivel szinte mindennapos kontaktusa volt Bethlen Miklósnak Bécsben.²¹ Az *Önéletírás*ban igen meleg hangon ír róla, legfőbb jóakarójának, barátjának nevezi. Figyelemre méltó, hogy az erdélyi történelem sorsdöntő pillanatában is fő tanácsadójaként emlékezik rá: „Véle közlöttem a diploma projectumát...”. A méltatás befejező mondata világosan jelzi, hogy Bethlen az odera-frankfurti ösztöndíj dolgában is őt tartotta fő mozgatónak: „Ez szerzette az alumniát az urától Enyedre.”²² Ő az a Danckelmann is, aki –

¹⁷ Bethlen Mihály útinaplója, 136.

¹⁸ *Neue Deutsche Biographie*, I., Berlin, 1957, 502–504.

¹⁹ Bethlen Miklós levelei, gyűjtötte, sajtó alá rend., bev. tanulmány és jegyzet JANKOVICS József, Budapest, 1987, (Régi magyar prózai emlékek, 6/1), I. köt., 359. sz., 517.

²⁰ DEPPERMAN, *Der hallesche Pietismus...*, 163. Ld. még FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001, 144–145. – Ennek a Danckelmann-nak ismeretes *Relatio de obsidione castris Buda, 1686* című, német nyelvű kézírata (KULCSÁR Péter, *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700. A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. Vö. www.bkiado.hu/netre/Netre_kulcsar/ANNOTATIONES1.htm).

²¹ Bethlen Miklós a kiváló diplomata második keresztnévét valószínűleg eltévesztette húsz évvel később írt önéletírásában (I. 402–403), Nicolaus Godofredusnak nevezi. – Mellesleg: a Bethlen Miklós levelei kötet személynévmutatója legalább két Danckelmann adatait vonja össze.

²² A berlini Eberhardnak az adminisztráció fejeként talán csak formális szerepe volt. Bethlen Miklós önéletírása, sajtó alá rend. V. WINDISCH Éva, I. köt., Budapest, 1955, 403.

mint az ifjú Pápai Páriztól értesülünk 1712-ben – Bethlen Miklós kiszabadításában közvetített a berlini udvarban.²³

Végül a család még egy tagja érdemes a figyelmünkre, a londoni követ, „Dancelman Tamás Ernestus Uram, akinek jagd hajójából” indultak át a csatornán Angliába Bethlen Mihályék, s akit előbb Hágában keres föl Mihály,²⁴ igen valószínűen otthoni vagy frankfurti ajánlással.²⁵

Az alább közlésre kerülő levelekben a bécsi követről, Nicolaus Bartholomaeusról van szó, a szövegkörnyezetből következően az elsőben is.

Cubicularius vel Hoffjunker

A levelek legnagyobb újdonságának azt tartom, amire más forrásokban eddig utalást sem találtam: udvari szolgálat tervét az európai körutazás utáni időre. „Kérlek ird meg – olvashatjuk a Beckmanm-nak Kolozsvárról 1694. február közepén írt utolsó levél zárópasszusában –, hogy a brandenburgi udvarban milyen pozícióhoz, milyen elismertséghez és fizetéshez juthat a cubicularius avagy hoffjunker... milyen eszközt ajánlasz nekem ahhoz, hogy fiam számára a választófejedelemtől ilyen kegyet nyerjek?” Hogy ez ügyben mi történt a továbbiakban, arról csak annyit tudunk biztosan, hogy Mihály ekkor és még hónapokig Angliában van, majd április 14-én minden jel szerint búcsúlátogatást tesz Thomas Ernst Danckelmann-nál, az angliai követnél, május végén pedig visszaér a kontinensre. Nincs okunk föltételezni, hogy valami új úttervet követve vágnak át Hollandiából Düsseldorf, Cassel érintésével Nürnbergben át a dél-európai kitérőre. Bethlen Miklós tervezgetése fia udvari szolgálatáról az utazás további hónapjait valószínűleg nem zavarta meg, és az is bizonyos, hogy a plánumból nem lett semmi.

Azt azonban fontosnak kell tartanunk, hogy Bethlen Mihály már peregrinációja elején (hisz Odera-Frankfurt tanulmányai első állomása) különös figyelemmel és részletességgel ad leírást Brandenburgról, provinciáiról és a berlini udvarról.²⁶ Útikönyve alapján is konstatálhatjuk: itt van az a pillanat, amikor már kibontakozott a brandenburgi expanzió, úgy, hogy az egyházak közötti egyensúly mellett határozott dekonfesszionalizálódást lehet érezni, a katonai megerősődéssel, a diplomácia hatásának kiterjedésével párhuzamosan. Markáns figurákat, Erdéllyel is folyamatosan kapcsolatokat kereső személyeket tesz fontos posztokra, Hollandiába, Londonba, Bécsbe. Ez a modern centrális törekvések jegyében

²³ Bethlen Miklós levelei, 2. köt., 1330–1331.

²⁴ Bethlen Mihály útinaplója, 1981, 85, 86, 88. – Bethlen Miklós itt közölt 1694. februári levelében hivatkozik erre a találkozásra. Ugyanitt kerül szóba Prinz Louis, akivel együtt utaznak, ő talán a választófejedelelem, I. Frigyes második fia.

²⁵ DEPPERMAN, 144. Ő volt annak idején a fenti jegyzetben említett herceg kísérője tanulmányútján. *Universal-Lexikon*, Leipzig, Bd. 7., 115–116.

²⁶ Bethlen Mihály útinaplója, 1981, 24–31. Frankfurti beiratkozása.

megy végbe, érzékeljük, hogy az Alpoktól északra és a Rajnától keletre, tehát Közép-Európában létrejött az új német erőközpont.²⁷

A királyi címre törekvő III. Frigyes választófejedelem udvarának bemutatásával most adósak maradunk, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy hatalmi igényeit reprezentálták építkezései, ceremóniái, az általa fenntartott követségek. Unokája, Nagy Frigyes, így jellemzi: „Udvartartása egyike volt a legpompásabbaknak Európában.”²⁸

A későbbiekből több példánk van arra, hogy erdélyi arisztokraták részéről fölmerült az udvari szolgálat lehetősége. Csak a Telekiek harmadik generációjához tartozó Teleki Ádám (Pál fia) és József (apja, József Bethlen Kata második férje volt) esetében valósult ez meg, de nem Berlinben, hanem a katolikus szász uralkodó, Erős Ágost drezdai udvarában; Teleki Miklósnak is ide készít helyet Enyedi István, de az apa, Teleki Sándor – talán felekezeti okból – nem ért egyet a választással.²⁹ Wesselényi István igen fiatalon indult peregrinációjához kapcsolódott az „udvari hivatalba állás” szándéka, éspedig Berlinben meg Drezdában is.³⁰

*

A Johann Christoph Beckmann-nal felvett levelezés Bethlen Miklós életének és Erdély történetének igen fontos szakaszában kezdődik; Badeni Lajos serege a Thökölyvel való leszámolásra készülődik; ez év októberében bocsátja ki a király az ún. Diploma Leopoldinumot. Az első fennmaradt levél Bécsből kelt, Bethlen tehát a betérjesztett diploma szövegének véglegesítése, átvétele miatt tartózkodott itt.³¹

1.

Excellentissime ac Celleberime Vir, Domine mihi sincere colende, & amande etc.

Proxime elapsi die 25ta scripsi ad te de repentina et gravi nostra calamitate, qua hodie etiam miseram meam patriam quam gravissime premit, nunc quidem Augustissimus Imperator valido Exercitu Duce Serenissimo Principe Lu-

²⁷ Carl HINRICHS, *König Friedrich I. von Preußen*, in Uő, *Preussen als historisches Problem: gesammelte Abhandlungen*, hrsg. von Gerhard OESTREICH, Berlin, 1964, 253–271. Ennek a nagy változásnak a fölismerése segítette fő műve megírásában Karl Hinrichset (*Peußentum und Pietismus*) és a pietizmus-kutatók egy csoportját.

²⁸ Idézi HINRICHS, 256. „Seine Hofhaltung war eine der prächtigsten in Europa.”

²⁹ Levelezésük erről: *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, közléteszi BÁLINT Judit, BUJTÁS László, HOFFMANN Gizella et al., a latin szöveget ford. BARTÓK István, készült JANKOVICS József irányításával, szerk. HOFFMANN Gizella, Szeged, 1980 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6). 176–181.

³⁰ FONT Zsuzsa, *Erdélyiek...*, 147–151. –

³¹ Bethlen Miklós önéletírása, I. köt., 402–404.

dovico Badensi³² immisso conatur hostes cervicibus nostris depellere, quod Deus misericors quam elementissime faxit.

Per Josephum Felfalusi³³ intellexi te desiderare a me unum atque alterum exemplar Theologiae Vendelini a Celsissimo piae memoriae Principe nostro in Linguam hungaricam translatae,³⁴ en tibi mitto exemplaria duo compacta hic Viennae, opera Illustrissimi Domini Danckelmanni cujus praemia utinam mihi pro vestro merito, & meo affectu certe candido excolere etiam in posterum liceat. Interim hoc quale quale mei erga te animi testimonium aequi bonique consulas, et rogo ut me in tuorum amicorum numero habeas, certus me futurum semper talis qualis nunc sum, nempe Tui nominis & meritorum syncerus cultor & amator

Nicolaus de Bethlen

Viennae 13. 7bris A. 1690.

Címzés: *Excellentissimo ac Celleberrimo Viro Domino Johanni Christophoro Beckmanno S. Sanctae Theologiae & Politices in Electorali Academia Francofurtana Professori meritissimo etc. Domino mihi colendo & amando.*

Francofurti ad Wiadrum

2.

Excellentissime ac Celleberrime Vir, Domine mihi colende.

Iteratas tuas literas ad me una cum singulari tuarum virtutum praeconio, & candidae erga meam gentem ac personam affectionis testimonio accepi tam per alias occasiones; Et quidem dictus Josephus Felfalusi, ultra insignem Francofurtanae Electoralis Academiae frequentiam ac famam, depinxit mihi Vestram humanitatem, ac in nobili pube educanda diligentem pietatem ac dexteritatem, quae me praesertim moverunt, ut unicum meum Filium praesentium Exhibitorem Michaellem Baronem de Bethlen praeteritis aliis superioris ac inferioris Germaniae Academiais, in Almae Francofurtanae Academiae gremium deponerem, & tibi ac Serenissimo Vestro Electori, Principum Reformatorum Zelosissimo, Domino

Domino meo benignissimo resignarem, & quidem eo fine, ac paternarum mearum sollicitudinum plena ac resoluta cum acquiescentia, ut si quid mihi, praesertim infelicissimo hoc tempore, humanicus contingat in te Vir Celeberrime

³² Badeni Lajos 1689 tavaszától a magyarországi császári sereg fővezére.

³³ SZABÓ Miklós–TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, 1992 (Fontes rerum scholasticarum, IV), 1504. sz. Bethlen Mihály otthoni nevelője volt, Bethlen Miklós támogatásával tanult Frankfurtban és Franekerben.

³⁴ Marcus Fridericus Wendelinusnak, a Keresztén Isteni Tudományról írott két könyve. Magyar nyelvre... APAFI Mihály által, Kolozsvár, 1674. RMK I. 1161. – Beckman gondozta az egyetemi könyvtárát is, nyilván kérése ezzel a minőségével is összefügg.

& mihi aestimatissime, ac Excellentissimo Domino Nicolao Bartholomeo Michaele Danckelman Patrem & vestra omnia quae meis fatis amissurus videtur, in Paterna Serenissimi Electoris protectione ac patrocinio inveniat, quam quidem meam mentem Ephorus ipsius nobilis ac Praestantissimus Juvenis Dominus Johannes Borosnyai³⁵ uberius declarabit, Recipe ergo illum Vir Clarissime tanquam maximum quem ego in hac vita habeo thesaurum, & da operam praesertim ut bonum aequae ac doctum Ecclesiae & Reipublicae Transylvanicae famulum ex ipso reddas, quibus non minus, quam mihi gratum hoc tuae pietatis testimonium erit. Ama me rogo in illo, ama meam totam Familiam.

Ama Transylvaniam, Ama praesertim Reformatam in his oris Ecclesiam, in quorum omnium gaudium & emolumentum ut Clementissimus Pater Coelestis Serenissimum Electorem, Almam vestram Academiam & meritissimam Vestram personam quam diutissime feliciter conservet toto corde precor & maneo constanter.

Vestrarum virtutum
Aequus aestimator ac
Syncerus amator & cultor

Cibinij, Die 23. Junij A.1691

Nicolaus de Bethlen mpria.

Címzés: Excellentissimo Viro Domino Cristophoro Johanni Becman in Alma Viadrina Universitate S. Sanctae Theologiae, Historiarum & Politices Professori solidissimo meritissimo Domino, mihi observandissimo

3.

Viro Celeberrimo Domino Johanni Christophoro Beckmanno Nicolaus de Bethlen salutem plurimam dicit.

Debeo Vir Celeberrime te interpellare cum singulari confidentia rogare, ut mihi et meo Filio hanc gratiam facias, ut Centum Aureos Hungaricales a Georgio Brictio Vizaknai³⁶ transylvano Studioso, qui nunc ut puto apud vos Francofurti studet, pro Filio meo missos, ab illo accipias, et ad requisitionem Filii mei, quando et quo desideraverit transmittas, male enim ille studiosus mecum et cum meo Filio egit, siquidem promiserat se recta in Hollandiam iturum, et pecuniam illam ad manus Filii mei traditurum, sed nos ludificatus est. Si vero inde aliorum

³⁵ SZABÓ-TONK, i. m., 1450. sz. Már tanulmányai előtt Bethlen Mihály nevelője, majd tanulmányútján ephorusa. Ld. még Bethlen Mihály útínaplója, 39.

³⁶ SZABÓ-TONK, i. m., 867. sz.: 1693. október 2-án iratkozott be Odera-Frankfurtban, 1694. február 26-án utazott el Frankfurtból, tehát lehet, hogy nem érte már ott Bethlen levele. 1694. augusztus 4-től legalább 1695. szeptember 4-ig tanult Franekerben. (RMK III. 3934, 3935.)

abivit, vel ibi non fuit, tanto magis rogo, et mihi et meo Filio perscribas, ut possimus ipsum, et pecuniam apud ipsum periclitantem perquirere, literas ad Filium meum diriges Hagam Comitum ad manus Domini Schmettavi,³⁷ de proprio nomine melius tibi quam mihi noti Residentis Brandenburgici, cumquo meo Filio nunc in Anglia agenti, arcta correspondentia est.

Insuper etiam confidenter te rogo, facias mihi hunc favorem, ut mihi perscribas, in Serenissima Aula Brandenburgica quonam loco vel gradu ac stipendio solent tractari Cubiculari vel Hoffjunker, et quid mihi svades de Filio meo in Serenissimam illam Aulam commendando, denique putasne hanc gratiam a Serenissimo Electore nos habituros, ut ille admitteretur, si res nostrae id svaderent, ut accepta tua Informatione ipsemet humilimo Scripto Serenissimum Electorem requiram, nihil enim antea tentabo, nisi amicum vestrum et Excellentissimi Domini Nicolai Bartholomaei Michaelis de Danckelman Consilium superinde acceperim, multum me ut ut jam etiam satis tibi addictum devincies, quod dum expecto, simul te Divinae tutelae commendo

*Vestri nominis & meritorum agens cultor Nicolaus de
Bethlen mpria.*

*Clausenburgi in Transylvania
Die 15. Februar. Ao. 1694.*

³⁷ Wolfgang von Schmettau (1648–1711) brandenburgi követ Hollandiában.
Ld. http://de.wikipedia.org/wiki/Wolfgang_von_Schmettau

ISTENEK, ÓRIÁSOK MEG A VILÁG

A lét szimbólumai a *Theosophicus énekek*, az *Isten kezében*,
az *Isten fogai közt* és az *Isten gyertyája* című versekben

Babits istenhitét – melyet Rónay György egzisztenciálisnak nevez – talán ez a viszonylag későinek mondható idézet jellemzi a leginkább: „Persze, katolikusnak születtem, e vallás csarnokaiban találkoztam és küszködtem Istennel, kételyeimnek és legmisztikusabb reményeimnek egyformán a katolicizmus adott először testet, színt, szavakat. E színek és szavak nem maradhattak ki írásaimból; de más a lírai vallomás és más az egyházi hitvallás. Van-e mélyebb érzés, mint ami Istenhez köt, akár hiszünk benne, mondhatnám, akár nem? S a vers feladata, minden mély emberi érzést kifejezni. De nem okvetlen feladata pozitív konfessziót tenni, nyilvános hitvallást valamely egyház hittételei mellett.”¹ Ezt a nem dogmatikus hitet talán az is remekül bizonyítja, hogy Babits azon versei közül, amelyekben Isten testet nyerve egyfajta óriásként jelenik meg – meglepő, de ezekből több is van: a *Theosophicus énekek*, az *Isten kezében*, az *Isten fogai közt* és bizonyos értelemben az *Isten gyertyája* – egyedül a legutóbbi mondható katolikus ihletésűnek, noha a lírai beszélő Istenhez való viszonyulása ott sem problémamentes. Babits ráadásul igencsak érdeklődik a zsidó-keresztény világképtől eltérő vallási elképzelések iránt is, erről árulkodik például a két versből álló *Theosophicus énekek* – ezek egyike a *Keresztény*, a másik az *Indus* címet viseli –, mint ahogy az *Isten fogai közt*ben is felvetődik a kérdés az óriás és közönyös Örölről, vajon nem a „borzasztó Shivával” azonos-e. Az előbbi verskettős címe is azt mutatja, Babitsra hathatott a vallásbölcseletek összehasonlító tanulmányozását önmagának célul kitűző teozófia nyitottsága: a századfordulót követő években rendkívül népszerűek voltak Schmitt Jenő Henrik nézetei, sőt, mint azt Kosztolányi és Juhász Gyula visszaemlékezései is bizonyítják, az egyetemista Babits által előszeretettel látogatott Négyesy-szeminárium igen szabad szellemben működött, érdeklődő teozófusok is eljárhattak rá, sőt az is előfordult olykor, hogy az órán

¹ RÓNAY György, *Babits hite*, in *Babits száz esztendeje*, szerk. PÓK Lajos, Budapest, Gondolat, 1983, 412.

felolvastak teozófiai értekezéseket is.² Köztudott, hogy a költő figyelmesen tanulmányozta Schopenhauert is, akinél ugyancsak megjelennek a hinduizmus és a buddhizmus egyes elemei. Jelenits István Kelevéz Ágnes állításaira is támaszkodva – és például a nietzschei ihletésű és a pogány antikvitás eszmerendszerét is idéző *Hiskegyre* utalva – egyenesen arra világít rá, hogy Babits korai világképében keveredik monoteizmus és politeizmus: „Mondhatnánk talán, hogy Babits egyistenhite a sokistenhit kísértésében élt, sokistenhitét pedig folyvást megkérdőjelezte az egyistenhit.”³

Miféle istenek ezek az óriások? Rába György valószínűleg jogosan feltételezi, hogy az *Isten* kezében alapviziója az *Isteni színjáték*ból származtatható, ott ugyanis a görög mitológiából ismert Anteus gigász veszi tenyerére a narrátort és Vergiliust, hogy aztán a pokol legmélyére helyezze őket (jellemző, hogy Babits *A pokol XXXI. énekének* címét *I giganti intorno al pozzo*, a „Gigászok a kút körül” helyett *Az óriás kezébennek* fordítja).⁴ Mindazonáltal az óriás motívuma több versben, és ettől különböző kontextusokban is megjelenik – az általunk elemzeteken kívül például *Az óriások költögetése* című versben is, noha ott nem egy Istennel vagy az Istennel azonosítva –, ezért a dantei hatásnál átfogóbb okokra kell visszavezetnünk gyakori szerepeltetését. Maga Babits szerint – aki a képzelet, s ezen belül is főként a gyermeki fantázia teremtményeiről *A hazugságok paradicsoma* című esszéjében ír – az óriás egy belső érzelem objektívizációjaként létező fantáziakép. (S mint ilyen, tehetjük még hozzá, megfeleltethető Austin szimbólumfogalmával, illetve az e terminus alapjául szolgáló T. S. Eliot-i *objective correlative*-val is). Az ilyen képek, hangsúlyozza még a költő, nem külső valóságelemek kombinációjából, hanem önálló teremtsébből születnek, kitalálásukkal valami fundamentálisan új jön létre a világban. „Az óriásokat a vágy teremti, s nem a gépies *auxészis*; az óriás nem egyszerűen: megnövesztett ember, hanem valami, ami az embertől éppoly lényegesen különbözik, mint a beteljesedés a hiánytól.”⁵

² KOSZTOIÁNYI Dezső, *Négyesy László*, in Uő, *Egy ég alatt*, Budapest, Szépirodalmi, 1977, 38–39., illetve: JUHÁSZ Gyula, *Négyesy-órák*, in Uő, *Összes művei. Prózaírók 1918–1922*, szerk. PÉTER László, Budapest, Akadémiai, 1969, 45. Vö. TARIÁNYI Eszter, *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*, Budapest, Universitas, 2002, 99–100.

³ JELENITS István, *Isten-élmény a XX. századi magyar irodalomban*, in *Véges végtelen*, szerk. FINTA Gábor–SIPOS Lajos, Budapest, Akadémiai, 2006, 21. Az idézett cikk: KELEVÉZ Ágnes, „Hiszem az ezer Istent”. *A fiatal Babits vallásosságához*, in *A magyar művelődés és a kereszténység*, III, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1998, 1553–1568.

⁴ RÁBA György, *Babits Mihály*, Budapest, Gondolat, 1983, 103.

⁵ BABITS Mihály, *A hazugságok paradicsoma* (1932), in Uő, *Tanulmányok, esszék*, a válogatás, szöveggyűjtés és a jegyzetek JANKOVICS József, a név és szómagyarázat JANKOVICS József és NYERGES Judit munkája, Budapest, Kortárs Könyvkiadó, 2005, 565. (Magyar Remekírók, Új folyam)

Az óriás önmagában véve Babits elképzelése szerint tehát egyfajta szemé-
lyes szimbólum lehetne (*Az óriások költögetésében* talán egyértelműen ilyesmiről
lehet szó), bár persze az egyéni lelki életnek is vannak kollektív aspektusai. Mint
Eliade megjegyzi, a szimbolikus gondolkodás – amely mint a kollektív tudatalatti
terméke megelőzi a nyelvet és a diszkurzív gondolkodást, s arra szolgál, hogy
leleplezzük a lét titkos modalitásait – elvileg nem a költő vagy a mítoszszakértők
privilegiuma, s valakinek nem kell feltétlenül ismernie a mitológiát ahhoz, hogy
a legnagyobb mítoszok valamelyikének megelője legyen.⁶ Persze Babits költő,
márpedig a költői tehetség megteremtette egyéni mitológia ennél speciálisabbnak
tekinthető. Erről amúgy úgyszintén nyilatkozik a szerző: egy 1909-es kritikájá-
ban Adyét említi, akinek szimbólumaiban (a jó Csönd-hercegben, a Nagy Pénz-
tárnokban, az ős Kajánban stb.) éppúgy megvan egyfajta spontán, őszinte öserő,
és éppúgy egyfajta önálló létezésre tesznek szert, mint az a legrégebbi mitológiák
képeire jellemző.⁷ Az autentikus mítoszszerelőket (ti. a különböző népek mító-
szainak szereplőit) pedig Jung és Eliade elméleteit követve már egyértelműen a
kollektív tudatalatti kivetüléseinek, archetipikus szimbólumoknak mondhatjuk.
Látni fogjuk, az általunk jelenleg tárgyalt költői alkotásokban, azaz Babits „óriás
Isten”-verseiben olyan kvázi-mitológiai óriások és istenek szerepelnek, akik a
fenti kategóriák valamiféle elegyítésének tekinthetők.

A fentieket még azzal is árnyalhatjuk, hogy az egyik legismertebb szimbó-
lumszótár szerint azért létezik halvány különbség az archetipikus szimbólum és a
mítosz között is, mely eltérés a dramatizálás fokában rejlik:⁸ „A mítoszok (...) az
archetipusoknak, szkémáknak és szimbólumoknak vagy egységes kompozíciók-
nak, eposzoknak, elbeszéléseknek, genezistörténeteknek, kozmogóniáknak, teo-
góniáknak, gigantomachiáknak a dramaturgiai áttételei”. Babits verseiben ez a
dramatizálás nincs jelen, főként, mert cselekmény sincs, nem a mütosz (a költő
által elképzelt mütosz) mint történet jelenítődik meg bennük. Sőt, ezek a versek
még csak nem is kozmogóniák abban az értelemben, hogy utalnának a kozmosz
megszületésének aktusára, inkább egyfajta állapotrögzítésre kerül sor bennük. Az
Isten fogai között és az *Isten gyertyájában* az elvont létállapot megállapítása a
primér, s onnan jutunk el a konkrétabb kép felé, a *Theosophicus énekek* második
részében mintha a külső világ, a kozmosz leírása lenne a kiinduló pont, az *Isten*
kezében című versben pedig a sokszor nekirugaszkodó bevezetés mintegy egyre
késlelteti, de közben többszörös kontextusba is helyezi a világleírást, tudatmegje-
lenítést és létállapot-rögzítést explicit módon egyszerre megvalósító – a képet el-
vontabb szövegrészekkel kommentáló – ide-oda ugráló, vibráló szöveget. (Ez
utóbbi műben azért legalább kirajzolódik egy „középkormélyi teológ”, egy „bá-
jos doktor” mindannyiunkéval azonosítható sorsa.)

⁶ Mircea ELIADE, *Képek és jelképek*, ford. KAMOCSEY Ildikó, Budapest, Európa, 1997, 15–16.

⁷ BABITS Mihály, *Ady*, in UÖ, *Esszék, tanulmányok* I., szerk. BELIA György, Budapest, Szépiro-
dalmi, 1978, 82–87.

⁸ Jean CHEVALIER–Alain GHEERBRANT, *Dictionnaire des symboles*, Paris, Seghers, 1973, XX.

A kettes számú *Theosophicus ének*, az *Indus* elsőre tehát a kozmográfia klasszikus esetének tűnhet, az indiai és a kínai mitológia világleírását fejleszti tovább. E szövegben a világot tartó kozmikus méretű teknősbékát és elefántot egy „óriás isten arca”, ezen belül is a szemöldöke támasztja alá, s ennek folytonos mozgása adja a világ „egyhangú, örök mozgásának” ütemét, alatta már csak a semmi található. A kozmoszleírásból a lét szimbóluma lesz: a szemöldök állandó rángása kiváltotta erő a schopenhaueri vak, monoton akarat szimbóluma (mint tudjuk, maga Schopenhauer főművében több ízben hivatkozott a Védák könyvére, a Puránákra stb.): „Tiktak, tiktak, tiktak, tiktak, tiktak, bizony / betegen fekszik a világ e vánkoson, / e kőkemény istenkoponya vánkosán / fekszik a vak világ betegen, ostobán, / és óriási keble lázasan piheg” (Itt jegyeznénk meg, hogy az akarat örökkévalósága egyébként nem idő a hétköznapi értelemben, hiszen az, akárcsak a hétköznapi értelemben vett tér, a jelenségekhez köthető). Az *Isten* kezében címűben már csak áttételesen beszélhetünk kozmoszleírásról, hiszen a szöveg a *Prédikátor könyvében* található (9:3), és eredetileg metaforikusan érten-dő intelmet („az igazak és a bölcsek és azoknak minden cselekedetei Isten kezében vannak”) veszi szó szerinti értelmében, ekképpen helyezi a földi világot az Úr „*testi kezére*”, végtelenné tárt tenyerére. Mindamellet, mint Rába György írja, a Szilasi-kötetpéldány lapszéli bejegyzéséből kiderül, az *Indus* egyfajta előképe ennek a versnek, tekintve, hogy ugyanabban a hangulatban készült mind a kettő. Valóban így lehet, hiszen az emberi élet kiszolgáltatottsága, a vak erő kiváltotta rettenet adja a két szöveg alapérzését, noha – itt jegyeznénk meg már előre – a rémület, a kiszolgáltatottság érzése gyakorlatilag mind a négy szöveget áthatja: félelem a monumentalitástól, az Isten-test alatti Semmitől, a világot moz-gató és az életet lassan pusztító monoton erőtől. Vagy ennél konkrétabban is: rettegés a kézből való semmibe hajíttatástól (*Isten kezében, Isten gyertyája*), il-letve az élet elmorzsoltatásától az isteni marok vagy az isteni állkapocs által (*Isten kezében, Isten fogai közt*). (Mindazonáltal itt kell hozzátennünk, hogy a *Theo-sophicus énekek* ironikusabb hangúra vett első része némileg ellensúlyozza az *Indus* ennél egyértelműbben komor világát.)

Az *Isten fogai közt* szövegében Babits egy egzisztenciális, mégis személyes hatókörű hasonlatból kiindulva megint csak eljut a „szószerintiesítésig”, továbbá eljut a generalizálásig, a lírai én beszédétől a többes szám első személyű általá-nos létszimbólumig, harmadrészt pedig egyfajta fiktív vallásos kontextusig, vagyis ismét csak egy óriás Isten képéig. A prózavers első mondata ugyanis még lírai vallomáskezdetnek tűnhet: „Olyan az én lelkem, mint egy különös gyü-mölcs, mely lassankint minden ízét és zamatát kiadja valamely óriásnak marcangoló fogai között.” A második mondat az *Isten kezében*hez hasonlóan egyfajta „szószerintiesítést” hajt végre: „És néha úgy tűnik föl, hogy ezek *igazi fogak*”. Innen egy látszólagos tájleírás következik, a sziklás meredély és a nehéz, dara-bos, szintén csak ásványinak tűnő fogazott felhők deskripciója, illetve a lírai én e tájba vetettségének bemutatása. Majd ez a leíró rész újabb két hasonlathoz vezet: a felhők és a sziklák a továbbiakban szintén csak fogakhoz – az életet megszakí-

tás nélkül őrlő isteni fogakhoz, mint a beszélő bizonytalanul felveti, talán Shivához – hasonlítatnak. (A leírás megalapozta hasonlatok így argumentációként szerepelnek a fenti állítás, a kvázi-szószerintiesítés megerősítése érdekében). A továbbiakban a lírai én e fogak általi marcangoltatása általánossá emelkedik a vers által explicite megfogalmazott egzisztenciális és valószínűleg megintcsak schopenhaueri ihletettségű problémafelvetésben: „Ó boldog nagy fogak, ki fogai vagytok – akik között örökké vergődik a keserves Élet? Ide-oda löködünk, apró falatok, az iszonyú Szájban, míg elporladunk a piros foghús közt. Mi ez a nagy Közöny, az Élettelen, aki az Életet rágja? Ó borzasztó Shiva! Vagy élet vagy te is, vad és meleg élet, s csak a fogaid hidegek, óriás Örölő?”

A késői versek közé tartozó *Isten gyertyája* – mint Rónay György írja – a Keresztes Szent János-i *todo y nada*, „mindent vagy semmit” koncepcióját valósítja meg, hiszen itt az önmagát a gyertyával azonosító lírai beszélő – bár sorsának miértjét át nem láthatja – vállalja azt a kockázatot, hogy az őt még most a magasba tartó Istennek végül a körmére ég, aki végül majd a semmibe, a zúgó éj vizébe dobja. E kegyetlen Isten ez esetben csak az elképzelhető arányok miatt tűnik óriásnak, s csak a keresztény hit antropomorfizmusából lehet keze („bölcs, szent, konok” keze): a metafora spirituálisabb lévén a testiesítés, a szószerintiesítés nem történik meg olyan fokon, s pláne explicit módon nem, mint az eddigiekben.

Azonban még erre a szövegre is igaz, a többivel pedig végképp egyértelműen kimondható, hogy fontos bennük a fizikai értelemben vett testiesség. Egyrészt nagyjából antropomorf testről van szó, vagy legalábbis az embernél is ebben a formában meglévő testrészekről: e fizikai értelemben – persze csak ebben – az óriás-Isten mégiscsak az ember amplifikációja. (Ez még annak tudatában is elgondolkodtató, hogy ezek az Istenek szinekdochikusan ábrázoltatnak, szóban forgó testrészüket – mintegy a semmiben lebegve és a kozmosz megalapozásaként – helyettesíti magát az óriásalakot: így kifejezetten az e testrész hordozta szimbolika válik a lét szimbólumává). Persze azért a felnagyítás azzal is jár, hogy a mérhetéből átlépünk a mérhetetlenbe, a végesből a végtelenbe, vagyis a mennyiségi ugrásból alapvetően minőségi – méghozzá a lényegét megváltoztató minőségi – ugrás lesz. Idézzük a legjellemzőbb példát, az *Isten kezébent*: „Néztél már kacsót nagyítón? Ujja vastag, ránca mély, pórusokkal árkos. – Képzeld most, hogy pórusa tágul, ránca szétmegy, kék ere mállik – szertehíznak ujjai; s nagy nagyítód távolítva már a kéz egy sárga táj”; majd a várost látjuk, a tengert, hajót, vonatot, Amerikát, aztán pedig: „messze málló jósvonások nagy memento »M«-je vásog – minden alatt e nagy »M« láttalan és sejtelen – mérő szemünk elöl a méretlenbe szétfolyó – mert egy teljes végtelenség minden isten-sejt-elem” stb.

Míg tehát az *Isten gyertyájának* viszonylag „delikát” a testiessége (nagyjából megfeleltethető azzal, ami az *Októberi ájtatosságban* is megjelenik: „de legcsodásabb látomásunk / te vagy, Urunk, égi másunk”, illetve: „a tested lélek, hanem a lelked érc”), az *Isten kezében* és az *Isten fogai közt* egy ritkán előforduló költői fogással fizikaivá teszi a szimbólumot. Ez utóbbi két szöveg explicit módon kimondja a metafora szó szerinti értelmezésének szükségességét: „Az Úr

kezében élünk«...ez egy óriási Kéz” – szó szerint – *testi kéz*”, illetve: „És néha úgy tűnik föl, ezek *igazi fogak*” (Babits kiemelései). Az *Isten kezében* e tekintetben részben a Biblia azon gondolatára épít, hogy az Úr a saját alakját adta volna az ősanynak, részben pedig az Írás szó szerint értelmezendőségére. Ez nem a skolasztikus besorolás meghatározta szó szerinti értelmezés, amely egyszerűen csak a történetre figyel, s amely mellett Aquinói Szent Tamás megkülönböztetett még allegorikus, morális és anagogikus (misztikus) jelentést is. (Árulkodó, hogy a szövegben maga Babits is elhatárolódik a skolasztikusoktól, bár az általa oly nagyrabecsült Dante úgyszintén e négyféle értelmezést tartotta szem előtt.) E szószerintiség inkább a bibliai szimbólumok mitikus jellegű interpretációjával rokonítható, melyet Fabiny Tibor így fogalmaz meg *A keresztény hermeneutika* című írásában: „A mítosz fikció, de nem a valóság és az igazság ellentéte, hanem a hit által megélt igazság.”⁹ Erre utal egyébként a szövegben az „elhiszem, mert esztelen” kifejezés is, amely Tertullianus *Credo quia absurdum* tételének allitáló magyarázata. Kérdés persze, hogy az erős kiemelés – amely nyilván egy nem magától értetődő dolgot hivatott hangsúlyozni, és amely mintha részét képezné a szöveg halványan érezhető ironikus hangoltságának – nem éppen a hit megingását jelzi-e. Ez pedig összhangba hozható azzal a gondolattal is, hogy a metafizikai háttér biztosítása mintegy „rá van bízva” a nyelvi-tropológiai működésre. A „kép a szó és test a kép” kijelentés mintha inkább már a költői kép (vagy mondjuk úgy, az alakzat; esetleg, tágabb értelemben véve: a metafora; vagy megint másképp, a századforduló–századelő terminusával értve: a szimbólum) egyik legfontosabb sajátosságára, az autonómiára, a fikció autonómiájára hívná fel a figyelmet. Babits második számú *Vörösmarty*-tanulmányában is hasonlólt állít, amikor azt írja: „Amit a költő a képek nyelvén gondolt, azt ezerféleképpen lehet lefordítani a fogalmak nyelvére, s minden fordítás szükségképpen halavány és hűtlen. Tévednek, akik azt hiszik, hogy a szimbólum csak valamely gondolat kifejezése: ellenkezőleg, a szimbólum az elsődleges lelki tény, és a gondolat csak gyenge kifejezése a szimbólumnak.”¹⁰ Az általunk vizsgált szövegben tett megállapítás, miszerint a képként, azaz a metaforaként, szimbólumként használt szó testiesedik, szinte fizikailag is létezővé válik, leginkább Ricœur híres metaforaelméletével cseng egybe. Aszerint ugyanis a metafora egyrészt egyfajta sztereoszkopikus látást érvényesít: egy dolog valamilyen módon van, azaz, bár önmaga, úgy létezik, mintha azzal a bizonyos másik dologgal lenne azonos: ekképpen igazsága látszólag ugyan eltörli a lehetetlennek bizonyuló szó szerinti értelmezést, ám végül ellenállás közben enged is neki, és mint ilyen, a fikció által mintegy újra-leírja a világot.¹¹ Szinte Ricœur álláspontja jelenik meg Babits *Hadjárat a Semmibe* című versének lezárásában is: az új látáson (a valami-

⁹ FABINY Tibor, *A keresztény hermeneutika*, <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/teol/fabiny>.

¹⁰ BABITS Mihály, *A férfi Vörösmarty*. *A második és a harmadik*, Nyugat, 1911, II, 1041–1061., ua., in Uő, *Tanulmányok, esszék*, a válogatás, szöveggondozás és a jegyzetek JANKOVICS József, a név és szómagyarázat JANKOVICS József és NYERGES Judit munkája, Budapest, Kortárs Könyvkiadó, 2005, 262–291. (Magyar Remekírók, Új folyam).

¹¹ PAUL RICOEUR, *Az élő metafora*, ford. FÖLDES Györgyi, Budapest, Osiris, 2006, 376.

nek látáson) alapuló szókép teszi lehetővé a második referencia megszületését, s a világnak a diszkurzív leírásénál talán adekvátabb (mert a végesből a végtelen felé lépő) újrleírását:

... olyan dolgok vágya szólal,
miket nem mondhatsz véges számu szóval,
mert minden szó új korlátot teremt,
a gondolat testének szabva formát
s e korlátok közt kigyózik a rend
lépcseje, melyen addig másszuk ormát
új s új látásnak, míg nem messze lent
köddé mosódik minden régi korlát,
s képekből összeáll a képtelen
korlátokból korlátlan végtelen.”

Babits tehát talán ebben a ricœuri értelemben teszi valóságossá az Isten-óriás kezét és fogait. Vagy, másképp megfogalmazva ezt a ténylegesen (szó szerint) létezést: élővé, elevenné, mitikussá avatja. S itt még egy párhuzam vonható Ricœurrel: a francia filozófus az élő metaforát másutt a metafora-műthosz rokonságából vezeti le az arisztotelészi elmélet alapján: „A metaforikus diskurzus *ontológiai* funkciója valójában az lehet, hogy az embereket »cselekvőként« és a dolgokat »cselekvés közben« mutassa be. Benne a létben szunnyadozó minden lehetőség kibontakozottként, a cselekvés minden lehetősége ténylegesként jelenik meg.”¹²

A *Hadjarat a Semmibe* fent idézett részlete (ti. az utalás a „rend lépcsejére”) mintegy megalapozza azt a gondolatot is, hogy a lírai szöveg – mint a diszkurzív nyelvhasználat által is felhasználható szavakból összeálló, mégis költői képekből építkező, továbbá megformált, azaz valamilyen poétika alapján rendezett egész – adekvát lehetőséget kínál valamely kozmoszelképzelés vagy kozmológia felvázolására: a rend leírására vagy annak bemutatására, miképp születik meg a rend a káoszból, annak eredeti jelentésében: a semmiből, az ürből.

Mindehhez képest pedig különösen érdekes, hogy a nyelvi megformáltság tekintetében amúgy négy igen eltérő szövegről beszélhetünk, mintha Babits kifejezetten kísérletezett volna az alaptémát illetően rokon szövegek megírásakor: két időmértékes vers, melyből az egyik mintegy leképezi a kozmoszt, a másik leginkább egy perlekedő imára hasonlít, egy „keresztény makáma” és egy prózavers: ezek poétikai szempontú elemzésére most csak részlegesen vállalkozom.

A fentebb említett szempontra, a kozmoszserűségnek a poétikába való át-emelésére Babits mintha különösen a *Theosophicus énekek* esetében figyelt volna tudatosan is (az *Indus* kozmoszleírása itt mintegy komplementer párja a *Keresztényének*). Mint arról már szó esett, a kettes számú vers egyfajta kozmoszleírást fog-

¹² *Uo.*, 72.

lal magába, ahol is – minden egyes esetben a mindenséget uraló fénytől kiindulva – az egyes rétegek megnevezésére kerül sor lefelé lépkedve (öt sorban három-három – azaz tizenöt – „valami alatt” névutós szerkezetet sorolva egymás után), olykor vissza-visszaugorva egy már megnevezettre, míg végül eljutunk a legalsó, a legrejtettebb szintig. Nemes Nagy Ágnes a nyelvi értelemben is megragadható („a zene, a hömpöly, a szó hipnózis”, s ezen belül is legfőképpen a hangszimbolika irányította) alászállást emeli ki: szerinte ez leginkább egyfajta pokolba meneküléshez hasonlít, noha nyilván az önmagunk lényegéig való leereszkedés (a belső szemlélet) aspektusa is felfedezhető benne.¹³ Rába György, aki szintén említést tesz arról, hogy a verset alkotó két egység két vallási rendet, két theodicaeát jelenít meg, formai tekintetben inkább azt hangsúlyozza, hogy a bevezető rész verstani sorképzése a görög tragédiáéval rokonítható.¹⁴ Bár mindkét elemzés felvetéseit teljesen elfogadhatónak vélem, ezeket a megfigyeléseket még kiegészíteném azzal is, hogy az „alatt”-as szerkezetek ingaszerűen ide-oda mozgó lefelé lépkedése mintegy nyelvileg is leképezi a schopenhaueri akarát komor monotonitását szimbolizáló ketyegést (az egyébként szintén csak ötször szerepeltetett „tiktak” hangutánzó szó ezt ismétli meg később más formában).

Két másik szöveg formai szempontból a próza és a vers határterületén mozog (az egyik, *Az Isten fogai közt* prózavers, a másik, az *Isten kezében* úgynevezett makáma, rímes próza), noha egyébként ezek unikumnak számítanak Babits költészetében. Kérdés tehát, hogy nem hasonló indíttatású, bár teljesen más természetű megoldásokról van-e ezekben szó, mint a fenti esetben: hogy esetleg az isteni fogsor, illetve az isteni marok általi lassú és egyhangú morzsoltatás megérzőkítése lenne ez az expresszió területén érzékelhető relatív visszavontság, szűkeség, még akkor is, ha az *Isten kezében* című szövegben azért bőven találunk belső rímekkel, alliterációkkal is összecsengetett mondatokat, mondatfoszlányokat is. Ez utóbbi darab amúgy is sajátos kísérlet Babits részéről, s nemcsak a magyar irodalmi hagyományban ritka műfaj okán (előtte Arany János, nem sokkal utána Tóth Árpád és Juhász Gyula próbálkozott még ezzel), hanem mert a szöveg minden valószínűség szerint William James pszichológiájának a nyelvbe való átültetése. Bár persze Babits gyakorlatában nem ez az egyedüli műforma a james-i pszichológia kipróbálására (mint Rába György megjegyezte, az *Anyám nevére* és a *Sírvess* is James eredményeit kamatoztatja),¹⁵ úgy tűnik, a költő a saját használatára átszabott makámával a tudatfolyam-elméletet próbálja beépíteni a költészetébe: márpedig, ha ezt elfogadjuk, világossá válik az is, hogy a kozmoszleírás ismét csak a lélekbe való alászállással együtt történik meg. A makáma – amely az arab középkori kultúrában egy szellemes kalandokban bővelkedő, rímes prózában megalkotott, képekben és nyelvi leleményekben gazdag, élőszó-

¹³ NEMES NAGY Ágnes, *A hegyi költő*, in Uő, *Az élők mértana. Prózai írások I*, Budapest, Osiris, 2004, 208–209.

¹⁴ RÁBA György, *i. m.*, 45.

¹⁵ Uő., 19.

ban elbeszélte történet volt – eredetileg oly módon meséli el hősenek hányattatásait, hogy az egyes szám első személyben beszélő narrátor itt-ott, különféle helyzetekben találkozunk vele, és mintegy tanúként nyilatkozik az eseményekről. Babits szövegében az értelmezés első szintjét tekintve szintén csak két szereplő van: a narrátor, aki sajátos vallásbölcseleti eszmefuttatásokat tesz, valamint célzásokat tesz gyermekkori templomi élményeire, illetve hőse, a „középkormányi teológus”, akit Isten a tenyerére vesz, hogy egy darabig szabadon futkározzon rajta, majd szorítani kezdi, „előbb szemét elborítja – aztán lelkét kiszorítja – aztán húsát szétporlítja – aztán-aztán mindmáig – örli-örli csontjait...”. A „bájos doktor” rettentés, noha kissé groteszkül előadott sorsa azonban – mint ez a szövegben explicit módon, összevetésekkel, hasonlatokkal, illetve a narráció nyelvtani személyváltásaival is kifejeződik – éppen olyan, mint bármely más emberé, többek között az elbeszélőé is. Ráadásul vallásfilozófiai meggyőződése („Elhiszem, mert esztem”, *Credo quia absurdum*) is azonosítódik a narrátoréval, méghozzá nem csak annak felnőttkori véleményével, hanem gyermekkori ijedt, látomásszerű sejtéseivel is. (Itt jegyeznénk meg, hogy bár esetleg felvetődhet a doktor Tertullianusszal való azonosíthatóságának lehetősége, ez a leírás alapján – őspoéta-doktor, bűbájoság, nagy palást, tanári süveg – korántsem biztos). Minthogy a három szál egybefonódott, a szereplők pedig egybecsúsztak, s a bonyolult struktúrájú szöveg ekként akár a narrátor víziókkal és képzelgésekkel teli gondolatfutamának is tűnhet az emberiség létének alapkérdéseiről. Babitsnak a James-i tudatfolyam-elméleten alapuló összefüggő képszalag-koncepciója is megfeleltethetővé válik a szöveg poétikai jellemzőivel, aprólékos részletezéseivel, majd hirtelen neki-nekiiramodásaival, viselkedésanyagának, variált ismétléseivel, gondolatritmusaival, hirtelen nyelvi asszociációk irányította bölcseleteivel, alliterációival. James teóriája szerint ugyanis a mentális élet lényegét egyfajta tudatfolyamként tapasztaljuk meg, amelyben a következő pillanatok mindegyike visszanyúlik az előzőhöz, és elismeri azt, s amely a madár szárnyalásokból és lebegésekből összetevődő repüléséhez hasonló ún. viszonyítottokból áll – hol elidőzünk egy gondolatnál, azt fejtegetjük magunkban, hol pedig hirtelen asszociációkkal, felvillanó emlékekkel váltunk –, s ha ugyanaz a gondolat visszatér, mindig egy kicsit másképp, más formában dolgozzuk fel.

Mindezek után összegzőképpen talán annyit elmondhatunk, hogy Babits óriásisten-verseiben a világ lényegét – s ezen egyszerre kell értenünk a minket körülvevő világ rejtett szerkezetét, benső világunk működési mechanizmusát és az élet, a lét lényegiségét – mint egyfajta vertikális vagy horizontális világtengely, az óriás alakja jeleníti meg. Sőt, nemcsak hogy megjeleníti, hanem mint szimbólum, mint „elsődleges lelki tény”, mint szó szerintív, fizikaivá tett kép össze tartja, ha másképp nem, akkor legalább interpretációja során mindenképp.

SAMUEL PEPYS A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK HÁBORÚKRÓL

Samuel Pepysnek szerencséje volt az angol restauráció idején, mert befolyásos pártfogóra tett szert Sir Edward Montagu, a későbbi Lord Sandwich személyében. Az ő segítségével kapott – nem sokkal a király visszatérése után – jól fizetett állást a Tengerészeti Hivatalban (Navy Board).¹ Bár korábban is érdekelték a belföldi és külföldi hírek, Cambridge-ben fennmaradt könyvtárában 1659-től kezdve megtalálható a legtöbb Angliában nyomtatott *newsletter*, de naplójába először csak 1663. augusztus 31-án jegyezte be, hogy olvasta a Roger L'Estrange által kiadott *The Intelligencer* című hírlapot.² A hatvanas évek elején Pepyst főleg a tengeri hírek érdekelték, a törökökről is főleg ebben a vonatkozásban ír Montagu, illetve Teddman kapitány jelentéseivel kapcsolatban, amit azok Tangier-ből, vagy Algériából küldtek.³ A francia vagy holland hírekre 1663 őszéig kell várnunk, amíg a Habsburg-országokat érintő hadi eseményeket, az ott folyó török háborút észreveszi.

Ami az angol újságokat illeti, az 1659 decembere óta Henry Muddiman és Giles Dury szerkesztésében rendszeresen megjelenő *Mercurius Publicus* (alcíme: comprising the sum of Forraign Intelligence) már 1660 tavaszán beszámol erdélyi török hadmozdulatokról. Az értesülések ezekről Bécsből jönnek, s a lap 16. száma (ami valószínűleg 1660. április 12-én jelent meg) például ezt írja: „A török *Hermstat* körül gyülekezik és további tervei vannak *Ragotsky*val szemben; ezért Horvátország kormányzóját, Zrínyi grófot (Count Serini) felkérték, hogy gyorsan szedjen össze minden erőt ebben a tartományban...”⁴ Muddiman külföldi híreit részben helyi levelezőktől, részben a Whitehallba beérkezett más nyelvű lapokból, illetve a hivatalos helyről továbbított hírekből kapja. A lapok többsége német vagy holland nyelvű, például Abraham Casteleyn *Oprechte Haarlemse Dingdaegse Courantja* – amit Angliában „Haarlem Gazette” néven tartanak számon – állandó hírforrásként szolgál.⁵ És jöllehet 1660–1661-ben az újságok főként a

¹ Claire TOMALIN, *Samuel Pepys. The unequalled self*, London, Viking, 2002, 110.

² *The Diary of Samuel Pepys*, with an introduction and notes by G. Gregory SMITH, London, 1920, 215.

³ Uo. 109, 118, 128–129.

⁴ *Mercurius Publicus*, 16 (1660), 259.

⁵ Peter FRASER, *The Intelligence of the Secretaries of State and their Monopoly of Licensed News, 1660–1688*, Cambridge University Press, 1956, 44.

száműzetéséből visszatérő királlyal, II. Károllyal és a restauráció következményeivel vannak elfoglalva, 1663 elejétől megint nagyobb figyelem irányul a kontinensre, különös tekintettel a magyar területen dúló török háborúra.

Nem mondanánk azonban igazat, ha Samuel Pepysről azt állítanánk, hogy igazán csak 1663 szeptemberében kezdték érdekelni a törökök. Naplója szerint már 1661 júliusában megnézte Sir William Davenant *The Siege of Rhodes* (Rodosz ostroma) című operáját és a következő években még kétszer megtekinti.⁶ 1662 januárjában Pepys Sir William Batten admirálisnál járt, ahol valaki beszélt a raguzai hercegség állapotáról, ahol a törökök miatt a katonaság állandó készenlétben van és szüntelen rettegnek az árulástól.⁷ De a magyarországi helyzetről az angol közönség részletesebben csak 1663 tavaszán kezd értesülni – ekkor már a *Mercurius Publicus*nak szinte minden számában szó esik „Zrínyi grófról”, néha még a keresztnévét is említik. Az újság 1663. évi 8. számában egy február 7-i bécsi jelentés alapján például megjelenik egy hír a török követeléseiről: kártérítést akarnak a Zrínyi Miklós gróf csapatai által okozott „károkért”, valamint „Zerinvár” lebontását kéri.⁸ (Ha bécsi a jelentés, akkor Zrínyit „Serini”-nek, ha velencei, akkor az angol újság „Isdrini”-nek nevezi.) Mivel ez nem történik meg, az 1663. májusi lapszámok már az Új-Zrínyivár elleni török hadmozdulatokról számolnak be. Henry Muddiman és Giles Dury a 24. számban (június 11–18.) közli Zrínyinek a császárhoz (?) írt levelét. A velencei jelentésen alapuló levelet Zrínyi „Chiacheturno”-ból írta, s abban elmondja, eltökélte, hogy hajlandó „életét feláldozni hitéért és hazájáért, inkább a harctéren, mint ágyban halni meg”.⁹ Ekkor már a *Mercuriust* az a Richard Hodgkinson nyomdász nyomja, aki pár hónappal később Thomas Mabb-bel együtt új kiadót alapít,¹⁰ és Mabb lesz 1664-ben az egyik magyar tárgyú kiadvány, *A Brief Chronicle of the Turkish War* kiadója. Világos tehát az összefüggés az angol *newsleter*-nyomdászok és kiadók, valamint az alkalmi röpiratok kiadói között.

Samuel Pepys 1663. szeptember 22-i naplójegyzete szerint ekkor figyelt fel a magyarországi eseményekre. Meglepne, ha nem tette volna, hiszen az újságok tele vannak drámai hangulatú hírekkel, amelyeket most már a *The Intelligencer–The Newes* címmel megjelenő új hírlevél, illetve kis méretű újság szállít az angol olvasónak. A tizenhat oldalra kibővült lap 1663. szeptember 17-én megjelenő 3. száma hat vagy hét különböző helyről közöl híreket a török háború menetéről, különös tekintettel Érsekújvár ostromára. Egy szeptember 13-i frankfurti jelentés szerint az erőd már el is esett, ezt aztán a következő szám három nappal későbbi boroszlói jelentése cáfolja.¹¹ Pepysnek házi gondjai is vannak, feleségével a rosszul szellőző kéményekről értekezik, és az asszonynak veendő bársonykabátról,

⁶ *The Diary*, i. m., 91, 107, 128.

⁷ Uo. 113.

⁸ *Mercurius Publicus*, 8 (1663), 110.

⁹ *Mercurius Publicus*, 24 (1663), 382.

¹⁰ Henry R. PLOMER, *A Dictionary of the Booksellers and Printers, 1641–1667*, London, 1907, 121.

¹¹ *The Newes*, Nr. 3, 23, illetve Nr. 4, 29.

de azért közben odaírja: „Minden nap újabb híreket hoz a török előrehaladásáról Németországba, ami felébreszti az összes ottani keresztény fejedelemet, és arról, hogy birtokba veszi Magyarországot” (Every day brings news of the Turkes advance into Germany, to the awaking of all the Christian princes thereabouts, and possessing himself of Hungary.)¹² Bár ez arra mutat, az angol naplóíró vajmi kevés különbséget tett a német fejedelemségek és a Habsburg-császár és magyar király tartományai közt, ettől kezdve a „török-magyar ügy” napirenden maradt. Alig egy héttel később Pepys megint utalt rá: „Mindenki a török magyarországi előrehaladásáról beszél stb.”¹³

Ekkorra már a védők valóban feladták Érsekújvárt, 1663. szeptember 26-án kivonultak a várból.¹⁴ Az Angliában érvényes naptár szerint persze ez már szeptember 16-án megtörtént, de jó pár napba, legalább két hétbe telt, amíg a hír eljutott Londonba. A vár feladásának híre európai szenzáció volt: Konstantinápolyban kitörő örömmel, a keresztény országokban pedig növekvő aggodalommal fogadták. Októberben aztán „beindult” Angliában is a török háborús könyvkiadás, ami másfél éven át folyt és csak az 1665-ös londoni dögvész fellángolásával ért véget. A *New Survey of the Turkish Empire* című, 108 lapos Henry Marsh-féle kiadvány 1663. október 20-án kapott nyomtatási engedélyt, és olyan érdeklődéssel fogadták, hogy második kiadását már ugyanez év novemberében kinyomtatták!¹⁵

Érsekújvár feladása után a külföldi sajtó elkezdte vizsgálni, hogy miért nem harcolnak a magyarok megfelelő lelkesedéssel a török ellen, illetve miért csak most kezdenek el igazán harcolni. A magyarázat erre részben az, hogy a Habsburg-uralkodó mindedig nem tisztelte eléggé a magyar törvényeket és megcsorbította a magyarok vallásszabadságát. Alighanem erre utal az a Párizsból kapott jelentés, amely szerint „A magyarok mostanáig semleges állapotban maradtak, igazán csak most nyúlnak a fegyverekhez a török ellen, Zrínyi gróf vezényletével.”¹⁶ Ezután Samuel Pepys legközelebb október 19-i bejegyzésében reflektál a török háború híreire. Először a St. James palotából, ahol York hercegével lehet szót váltani, Batten (Sir William) admirálissal együtt elmegy a Cornhillre, a Royal Exchange közelében lévő egyik kávéházba, ahol sok kereskedő megfordul. Itt mindenki a törökökről beszél, és hamarosan szóba kerül a kétértelmű francia politika is. A herceg korábban azt mondta Pepyséknek, hogy „több keresztény (francia) parancsnok átállt a török-

¹² *The Diary*, i. m., 217.

¹³ Uo. 219.

¹⁴ G. ETÉNYI Nóra, *Hadszintér és nyilvánosság*, Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 96.

¹⁵ GÖMÖRI György, *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Budapest, Argumentum, 214.

¹⁶ „The Hungarians hithert reserv'd themselves in a State of Neutrality. begin now to betake themselves to the Armes and to engage frankly against the Turk, under the command of the Count Serini”, *The News*, No. 5, October 1, 1663, 36. Hasonló módon ír jelentésében Sir John Finch Firenzéből, lásd *Calendar of Domestic Policy, Charles II. 1663–1664*, London, 1862, 302.

höz, hogy nekik szolgáljon, és miután erről érdeklődtem, megtudtam, hogy a francia király ezt azért teszi, mert meg akarja szerezni a Császárságot”.¹⁷

A francia álláspont azonban hamarosan megváltozik, mert nem telik bele egy hét, James Pierce doktor, York hercegének orvosa már azt meséli Pepysnek, hogy a török előrenyomulása miatt újabb fejlemények vannak: James Touchet, Castlehaven Earleje tízezer főnyi angol önkéntes csapatot szervez a török ellen, sőt: a francia király is ajánlatot tett I. Lipótnak, hogy küld segédcsapatokat azzal a feltétellel, ha ő lesz a keresztény seregek fő hadvezére és ha (a császár halála után, bár Pepys ezt nem írja) a Dauphint választják meg német-római császárnak!¹⁸ A franciák bekapcsolódása a török háborúba, mint fogjuk látni, olyan következményekkel jár, amelyek kissé megzavarják a Pepys család nyugalma.

Ugyanezen a napon, tehát az angol naptár szerint 1663. október 24-én este Pepys betér egy Globe nevű kocsmába a Fleet Streeten, ahol érdekes vitának lesz szem- és fültanúja: „A császárról beszélve az asztalnál, egy jóvágású fiatal úr, aki úgy tűnik, a Parlament pártján van, azt mondta, hogy az egy tökfilkó, mert egyáltalán nem törődik a kormányzással, hanem csak a jezsuiták irányítják. Az asztalnál többen vitába szálltak vele” (...talking of the Emperor at table, one young gentleman, a pretty man, and it seems a Parliament-man, did say that he was a sot; for he minded nothing of the government, but was led by the Jesuits. Several at the table took him up).¹⁹ Ebben az a figyelemreméltó, hogy a korabeli angolok egy része mennyire tájékozott volt a magyarországi ügyeket illetően, különösen, ha a vallásszabadság sérelmeiről volt szó. Mert bár a kiráypárti angolok többsége mindig a király által éppen követett politikai vonalhoz igazodott, tehát ha Habsburg-szövetségre volt szükség, azt követte, ha franciabarátságra, azt, szép számmal akadtak olyan „Parlament-párti” angolok, akik nem egyszerűen katonai szempontból nézték, illetve magyarázták a törökök 1664 utáni sikereit.

Ennek a hónapnak a végén Pepys sok mindenről ír a naplójában, de a törökökről csak egy mondatot jegyez fel: „A török erősen halad a Császár tartományaiban és a fejedelmek nem tudnak megegyezni egymást közt arról, hogyan szálljanak vele szembe.”²⁰ Ezt a lakonikus kijelentést azonban még 1663. november 9-én egy újabb információ követi, amelyik mintegy megerősíti a Globe-taverna fiatalemberének a magyar protestánsokra vonatkozó érveit. Pepys forrása ezúttal Robert Blackburne, az Admirális titkára, olyan ember, akinek véleményére ad naplóírónk. Pepys sok mindenről beszélget Blackburnnel, először arról, milyen szükséges a vallási tolerancia Angliában, ami után szinte logikusan következik, hogy Blackburne „Magyarország elvesztését (!)” vagyis török kézre kerülését annak tulajdonítja, hogy „a Császár megtagadja nekik [a magyaroknak] a szabad vallásgyakorlást” („...imputes the loss of Hungary to the Turk from the

¹⁷ *The Diary*, 221.

¹⁸ *I. m.*, 222.

¹⁹ Uo.

²⁰ *I. m.*, 224.

Emperor's denying them this liberty of their religion").²¹ Más szóval, az államvallás erőltetése nem tesz jót egyetlen államnak sem. Angliában az 1662. évi Act of Uniformity volt ebből a szempontból a mérőöldkő, mivel leválasztotta az anglikán egyház radikálisabb, „kálvinistább” részét a konformista s a király szempontjából megbízhatóbb egyházzól, és földönfutóvá tett számos anglikán lelkészt.

Az 1663. évet Pepys családi helyzetének és karrierjének felmérésével zárja, de azért tesz egy-két külpolitikai megjegyzést is. Dicséri például XIV. Lajost, aki „nagy királynak” tűnik, és „minden európai uralkodó reá szegezi a szemét”. Ezután megint családjáról számol be, hogy aztán a december 31-i bejegyzés végére még odaírja: „A török nagyon mélyen behatolt Németországba (!) és a világnak az a része teljesen el van veszve, nem tudja, mit várjon ezektől a fejleményektől.”²² Ez úgy hangzik, mintha a török már (vagy még mindig) német felségterületen nyomulna előre. Persze erről nincs szó, sőt Zrínyi téli hadjárata kicsit megzavarja a törökök következő évi előkészületeit. Persze Pepys nem tudhatta, hogy a törökök télen (Szent Márton-nap után) általában nem háborúztak.

Az új év riasztó hírral kezdődik. Mivel már eldőlt, hogy angol és francia segédcsapatok indulnak a magyarországi török frontra, Pepys apósa, a francia születésű Alexandre St. Michel közli a családdal, hogy ő is be akar állni ebbe az új kereszteshadjáratba. Ezt a naplóíró saját nejtől tudta meg, aki „nagyon szomorú, ha az apjára gondol, aki Németországba indul a török ellen” (My wife is mighty sad to think of her father, who is going into Germany against the Turks). Ez kissé problematikus, mert St. Michel ugyan az állította, hogy tíz évvel korábban még harcolt Cromwell seregében Írországbán, de 1664-ben már elmúlt ötvenéves és nem biztos, hogy egészsége kibírná a magyarországi expedíciót, amely esetben Pepyséknek kellene gondoskodniuk Baltyról, Pepys ifjú sógoráról, aki megbízhatatlan, munkakerülő és állandó gondokat okoz az egész családnak. Szerencsére valamivel később az após lelkesedése alábbhagy, letesz utazási szándékról, és helyette Balty utazik el – Hollandiába, „szerencsét próbálni” valamilyen minőségben, esetleg katonáskodással.

Körülbelül ugyanakkor, amikor St. Michel bejelenti katonáskodási terveit, egy emlékiratíró magyar jár Londonban, akivel lehet, hogy Samuel Pepys véletlenül találkozott. Ez az ismeretség (amelyik a legjobb esetben egy bemutatkozásra és néhány francia nyelvű közhely kicserélésre szorítkozhatott) 1664 januárjában jöhetett létre Bethlen Miklós és Pepys között, ugyanis tudjuk, hogy Bethlen – miután 1663 decemberében Angliába érkezett és ott több hétig időzött – bemutatkozott I. Károlynak, megismerkedett York hercegével, Rupert herceggel és más angol kiválóságokkal. Audienciája a királynál 1664 januárjában történt a Whitehall palotában, és bár Bethlen nem ad meg pontos dátumot, körülbelül meg tudjuk mondani, mikor volt, mert *Élete leírásában* Bethlen Miklós ezt mondja: „Mivel a király, Carolus II-dus ekkor gyászolt, fekete köntösre nagy haszontalan költséget

²¹ *I. m.*, 226.

²² *I. m.*, 237.

tevének; meglőn ugyan a király köszöntése... rettenetes sok úr jelenlétében egy palotában.”²³ Pepys azt írja naplójában, hogy ő is ott volt Whitehallban 1664. január 18-án, amikor „az egész udvar Savoy hercegnőjét gyászolta”.²⁴ Ez a hölgy a Franciaországban elhunyt Catherina de Bourbon volt, akit a király nem nagyon kedvelt, ezért csak fél szívvel és mindössze pár napig gyászolt. Kár, hogy a király meglátogatásának időzítése éppen erre a néhány napra eset, emiatt verte magát Bethlen és kísérete jelentős gyászruha-kiadásokba.

A *The Conduct and Character of the Count Nicholas Serini...* című, O. C. előszavával ellátott Zrínyi-életrajz, az angliai Zrínyi-kultusz legfontosabb kiadványa 1664. március elején jelent meg Londonban. Ezt Samuel Speed 1664. március 12-én jegyezteti be a könyvkiadók nagykönyvébe,²⁵ és bár alighanem népszerű olvasmány (Zrínyi Miklósnak a napilapok már hónapokkal korábban nevet csináltak, 1664 júniusában már az arcképét is meg lehetett venni londoni könyvárusoknál!), Pepys naplójában Zrínyi neve mégsem szerepel, őt más ügyek jobban foglalkoztatják. Például az, hogy készül a hollandok elleni háború – erről mint bizonyosan bekövetkező eseményről 1664 áprilisában hall William Coventrytől, aki York hercegének a titkára és fontos ember az Admiraltáson.²⁶ Közbejött még a londoni dögvész (ami Amszterdamból terjedt át Angliába) és más események, Pepysnek nincs ideje, hogy a török háborúra figyeljen. Egészen augusztus elsejéig, amikor bemegy a kávéházba, ahol óriási hangzavar fogadja: megverték a törököket Magyarországon! Ez Louis Ratuit Souches tábornoknak köszönhetően július 9–19-én történt, és valószínű, hogy a kávéház közönsége is abból a Thomas Mabb által egy-két nappal korábban piacra dobott, 11 lapos friss röpiratból értesült az eseményről, amelynek címe *A true and perfect relation of the battail and victory... lately obtained near Lewentz*. Pepys ezt jegyzi fel augusztus 1-jén: „A kávéházba megyek, ami tele van Souches tábornok törökön vett győzelmével, ez egy francia zsoldoskatoná, a német sereg egy részének parancsnoka; 4000 embert ölt meg és rendkívül sok zsákmányt ejtett” (To the Coffee-house, and there all the house full of the victory [of] General Soushe, who is a Frenchman, a soldier of fortune commanding part of the German army, hath had against the Turk; killing 4000 men, and taking most extraordinary spoil).²⁷ De még ezt a szenzációt is elhomályosítja a szentgotthárdi csatáról nyolc nappal később Londonba érkező hír. Bár az *Intelligencer* ezt csak augusztus 13-i számában közli, győri, pozsonyi, bécsi és körmendi (!) levelek alapján, amelyek Hollandián át érkeztek, Pepys már augusztus 9-én bejegyzi naplójába, hogy „a Császár megverte a törököket, megölte a nagyvezért és sok basát, valamint nyolcvanezer embert”, bár a keresztények is sok embert vesztek, három tábornokot és igen sok franciát, ami pedig – teszi hozzá maliciózan Pepys – szinte akkora szolgálat a Császárnak, mint az, hogy meg-

²³ Kemény János és Bethlen Miklós művei, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 586.

²⁴ Az új naptár szerint január 28-án. *The Diary*, 239.

²⁵ *A transcript of the Worshipful Company of Stationers II. 1655–1675*, London, 1913, 339.

²⁶ *The Diary...*, 257.

²⁷ *I. m.*, 274.

verte a törököt (which is thought as good a service to the Emperor as beating Turk almost).²⁸ A törökök veszteségének fantasztikusan eltúlzott számát egyébként már maga Pepys is kétségbe vonja a későbbi hírek alapján. Amikor 1664. augusztus 19-én Sir William Pennél jár, a szentgotthárdi csatáról beszélgetve erre a következtetésre jut: „Vannak, akik kétségbe vonják a Császár győzelmét a törökön, de a legtöbben azt vallják, az [embervesztés] nagyon kevés (bár elég sok) ahhoz képest, amit akkor mondtak, hogy nyolcvanezer ember esett el, illetve esett fogságba.”²⁹ A csata részletes leírása egyébként egy párizsi jelentés alapján csak a londoni *Intelligencer* augusztus 24-i számában olvasható, az újság 545–562. oldalán, tehát Pepys már megint hamarabb értesült, mint az átlag angol olvasó. Érdekes módon Pepys sem Montecuccoli, sem a csatában a francia lovasságot vezető Coligny nevét nem említi, ami pedig a császárt illeti, az szövegében inkább gyűjtőnévként szolgál sikeres tábornokai helyett.

Mint mondtuk, Zrínyi alakja sem érdekli különösebben. Bár a korabeli lapok 1664 decemberében hírül adták a törökverő magyar halálhírét, Pepys jobban izgatják a holland háború hírei, bár azért ebben az évben egy ijesztő égi jelet még följegyez: az üstököst, ami az év utolsó hónapjában megjelent Anglia fölött: „Sokan beszélnek az üstökösről, amit éjjelente látni és a király meg a királynő tegnap éjjel fenn voltak, hogy lássák és úgy tűnik, látták is.”³⁰ Talán kezébe került az a kiadvány is 1665-ben, amelyben egy tudós angol beszámol az üstökösről. A kis füzet címe: *The Blazing Star: or a Discourse of Comets, their Natures and Effects...*, amiben például szó esik arról, hogy mielőtt a török elfoglalta volna Budát 1541-ben, pár évvel korábban szintén láttak egy üstököst, ami ennek az eseménynek lett volna előjele.³¹

A török háborúnak vége a vasvári békével, de Samuel Pepys érdeklődése a szultán birodalma után ezzel nem szűnik meg: 1667 áprilisában megvásárolja Sir Paul Rycaut török történetét azzal a megjegyzéssel, hogy most sokkal többbe került, mint a nagy londoni tűz előtt.³² Mindenestere naplójának 1663–1664-es bejegyzései – amiket az angol szerkesztők a „válogatott” Pepysből rendszerint kihagynak – arra vallanak, hogy a sokoldalú és széles érdeklődésű naplórót sokkal jobban érdekeltek a magyarországi török háború hírei, mint azt eddig gondoltuk.

²⁸ Uo. 275. Az 1920-as Pepys-kiadás lábjegyzetben már helyesbít: „igazából az történt, hogy a törökök megverték a németeket és a franciák megnyerték nekik a csatát”. A törökök veszteségét az első hírek erősen eltúlozták: mindössze 10 és 16 ezer közöttre tehető.

²⁹ Uo. 277.

³⁰ *The Diary...*, 292.

³¹ Példánya a wolfenbütteli könyvtárban.

³² *The Diary...*, 483.

A MAGYAR NEMZETTUDAT VÁLTOZÁSAI

I.

A magyarságtudomány a magyar népre, etnikumára, történetére, nyelvére, kultúrájára vonatkozó interdiszciplináris kutatások összessége.¹ Ezen belül az egyik legfontosabb témája a nemzeti tudat alakulástörténete és mai állapota. Ezt az is indokolja, hogy nemzeti tudatunkkal nemcsak a múlt egy-egy korszakában, hanem ma is súlyos gondok vannak.

Nemeskürty István egész könyvet írt 2003-ban nemzeti tudatunk válságairól.² Áttekintése azt tanúsítja, hogy már a hont foglaló magyarságnak volt nemzettudata, hiszen a honfoglalás előtti mítoszait maga formálta önképére. Nemzet-tudatunk alapjának nyelvünket tartja. A magyar nemzeti tudat alakításában azért is lehetett különlegesen nagy szerepe nyelvünknek, mert a magyar nyelv Európában leghamarabb „elkészült” nyelv. Ezzel szemben a középkori német, angol, francia nyelv annyira különbözik a maitól, hogy az átlagolvasó nem is érti. A magyar nyelv alapvető egységesítő, nemzetragasztó erőnek bizonyult a XVI. században megindult könyvnyomtatás révén is.

Aztán századokon keresztül a megosztottság lett úrrá a magyarságon, jórészt az idegen hódítók tevékenysége következtében. Az anyanyelv azonban minden időben őrizte nemzetfenntartó szerepét. A nemzettudatnak súlyos válságai voltak, de a nemzet mégis újra és újra összeszedte magát, megerősítette tudatát.

Az 1896-os nagy pompával megrendezett millenniumi ünnepelés után hamarosan rossz folyamatok kezdődtek a nemzetben. Mértéktelenné nőtt a nemzeti önérték, sőt gőg, nyilván az elmúlt évszázadok visszahatásaként. Erre a reális önismeretet nélkülöző állapotra jött a trianoni tragédia, melyre a nemzet megint csak a legrosszabb reakciókkal válaszolt. Harsányan zengett a „nem, nem, soha”. Ugyanekkor az önvizsgálat helyett az önsajnálát uralkodott el Magyarországon, amely a felelősséget a végre hárította. A második világháború kezdetén „a visszacsatolás örömmámorában megfeledkeztünk arról, hogy nem mi hódítottuk vissza azt, amit tőlünk – a mi hibánkból is! – elvettek, hanem azt viszontszolgálat fejében ajándékba kaptuk a

¹ JANKOVICS József, *Hungarológia*, in: *A hungarológia fogalma*, vál. GIAY Béla, szerk. NÁDOR Orsolya, Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1990, 270.

² NEMESKÜRTY István, *Magyarnak számkivette. A nemzettudat válságai*, Budapest, 2003.

nemzetiszocialista Németországtól.”³ Magyarország lakosságának alighanem a többsége a nemzetiszocialista Németország híve lett. Aztán jött a szovjet rendszer, melyhez a lakosság többsége ismét csatlakozott. Ennek a rendszernek a képtelensége azonban 1956-ban kirobbantotta „történelmünk talán legigazibb, legspontánabb” forradalmát. Ez után azonban fokozatosan egyfajta kiegyezés jött létre Kádár és az ország lakossága között. 1968 után pedig „a mi sajátosan magyar értelmezésű nemzet-eszménk fölött eljárni látszott az idő. A nagy, dacos követelés, fogalom és jelszó a szabadság lett.”⁴ De nem a közösségi, hanem az egyéni szabadság.

1989-ben ölünkbe hullott a szabadság, de szegénybe hozott bennünket, mert azóta sem tudunk vele élni. Méltatlannak bizonyultunk rá. Megcsúfoltuk. Nem tudtunk nemzetként viselkedni.

Nem tudtuk kialakítani sem a közös emléket a múltból, sem a közös helytállást a jelenben, sem a közös tervet a jövőre. Szegényünk csúcsa 2004. december 5-e volt. Ekkor megcsúfoltuk nemzeti kultúránkat, megcsúfoltuk nemzeti létünket, megcsúfoltuk anyanyelvünket is.

Innen kell most újra elindulnunk nemzeti történelmünk és kultúránk legtisztább értékeinek útmutatása szerint. Meg kell újítani és erősíteni nemzettudatunkat, mert különben a történelemnek nem alakítói, hanem csupán áldozatai leszünk.

II.

A nemzet mibenlétével foglalkozó szakirodalomban nagyjából egyetértés van abban, hogy a nemzet a 19. és 20. század legnagyobb és legstabilabb politikai közössége, amelynek identitása mind politikailag, mind kulturálisan megnyilvánul.⁵

A nemzet óriási ösztönző még akkor is, ha csak „képzelt közösség”.⁶

A nemzetről egymással összeegyeztethetetlennek látszó fogalmak születtek aszerint, hogy a közösség létrehozásában és megtartásában milyen elem kapott meghatározó érvényt.

Friedrich Meinecke a 19–20. század fordulóján szembeállította az „állam-nemzetet” (Staatsnation) és a „kulturális nemzetet” (Kulturnation).⁷ Az előbbiben a politikai hatalom, az utóbbiban a kulturális tartomány az összetartozás-tudat döntő tényezője.

E két nemzetfogalom közül ki-kí azt tartotta érvényesnek, amelyik az ő helyzetének megfelelt. A német történészek objektívnek minősített tényezőkre –

³ Uo., 94.

⁴ Uo., 103.

⁵ BAKK Miklós, *Nemzet – határteremtés és modernitás*, in *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában. Tér és Terep*, szerk. SZARKA László, VIZI Balázs, MAJTÉNYI Balázs, KÁNTOR Zoltán, Budapest, 2007, 55. (Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének évkönyve. 6.)

⁶ Benedict Anderson fogalmát idézi EGEDY Gergely, *Gondolatok a nemzetről. A politikai és a kulturális megközelítés*, in *Nemzetfogalmak*, i. m., 72.

⁷ EGEDY Gergely, *Gondolatok a nemzetről...*, i. m., 72.

faj, vallás, földrajz, dinasztia stb. – hivatkozva az államnemzet fogalmát fogadták el. Ezzel szemben a franciák a kulturális nemzetfogalom hívei voltak. Renan a közös múlt és közös jövő elképzelése által teremtett szubjektív együvé tartozás érzésének a fontossága mellett érvelt.⁸

Általában ma is különbséget tesznek a kutatók a „politikai” és a „kulturális” nemzetfogalom között. Az előbbi a nemzet függetlenségét és szuverenitását hangsúlyozza, az utóbbi pedig a kultúrától elválaszthatatlan identitást.⁹

A politikai vagy a kulturális szempont előnyben részesítése mindmáig örökös viták tárgya. Az államnemzet és a kulturális nemzet fogalma ütközik egymással. Ezzel a ténnyel számot kell vetnünk, de nem szabad belenyugodnunk abba a vélekedésbe, hogy ez a különбözés feltétlenül konfliktusokhoz vezet. A két nemzetfogalmat egyenértékűnek kell tekintenünk, s meg kell kísérelnünk azt, hogy az európai jogrend alapján mindkettő érvényes lehessen.

Az európai változások az utóbbi időben a nemzet fogalmának is új tartalmakat adtak azért, hogy a nemzet életének alakulását új tényezők – például az óriásivá nőtt ki- és bevándorlás – is befolyásolják.

A szakirodalom a nemzetépítésnek ma négy fő irányát különbözteti meg:

1. a klasszikus (állam) nemzet továbbépítése;
2. az állam alatti nemzetépítés;
3. a határokon átnyúló nemzetépítés;
4. a védekező nemzetépítés.

A klasszikus államnemzet esetében az állam és a nemzet azonos.

Az állam alatti nemzetépítés „kettős identitást” hoz létre oly módon, hogy az emberek az „etnoterritoriális közösség” és az államnemzet között osztják meg identitásukat, mindkettőhöz hozzátartoznak.

A határokon átnyúló nemzetépítés a nemzetet területen és állampolgárságon átnyúló identitásközösségeként értelmezi.

A védekező nemzetépítés pedig a bevándorláshullámra adott önvédelmi jellegű válaszként jelenik meg. A tradicionális kulturális tér védelmét és a neki megfelelő kulturális reprodukció fenntartását tűzi ki célul.¹⁰

A hagyományos nemzetállam szuverenitását a transznacionális folyamatok egyre inkább veszélyeztetik. Eltűntetik a nemzetek közötti különbségeket, homogénizálják a kultúrát, pedig éppen „a szomszédos kultúrák folyamatos versengése, egymást gazdagító, de önazonosságukat megőrző sokszínűsége volt a fejlődés egyik motorja”.¹¹

A nemzetek fennmaradását veszélyeztető globalizáció előretörésével párhuzamosan azonban láthatóan megerősödik a nemzeti identitás és a nemzeti identi-

⁸ KÁNTOR Zoltán, *Hamis dichotómia: politikai/kulturális nemzet*, i. m., 85.

⁹ EGEDY Gergely, *Gondolatok a nemzetről...*, i. m., 73.

¹⁰ Uo., 62–67.

¹¹ FREUND Tamás, *Az önzés és az elmagányosodott ember*, in *Magyarország ma és holnap. Esszék országunkról és a táguló világról*, szerk. GRANASZTÓI György–KODOLÁNYI Gyula, Budapest, 2007, 21. (Magyar Szemle Könyvek)

tás alapjául szolgáló nemzeti kultúra iránti igény is. Napjaink két meghatározó tendenciája közül az egyik a globalizáció, a másik viszont az identitás.¹²

A globalizáció jellegtelentítő tevékenységével szemben megerősödnek és megszaporodnak a közösségi identitások.¹³

A multikulturalisták a nemzetet – a jogállamiság és a demokrácia elvét hangoztatva – negatív tartalmúnak minősítik. Megfelelnek arról, hogy a jogállamiság és a demokrácia is a nemzetinek köszönheti születését és fennmaradását. A nemzettudat biztosítja a közösség életéhez nélkülözhetetlen kohéziót.¹⁴

III.

Európa legtöbb nemzete az államnemzet koncepciót fogadja el, mert az biztosítja számára kedvezőbb létfeltételeket és távlatokat. Nekünk viszont létérdekünk a kulturális nemzetkonceptió érvényre juttatása. Mi ugyanis feldarabolt, nyolc országnak szétszotott nemzetté váltunk. „Mozaiknemzet” vagyunk, ami azt jelenti, hogy a mozaik minden kockája önálló, különálló rész, de csak a többivel együtt teljes.¹⁵

Nekünk olyan nemzetfogalomra van szükségünk, amelyik magába foglalja a teljes magyarságot. Ezért különböztetjük meg a nemzetet az államtól. Nekünk nem az állam, hanem a nemzet a közösségi önazonosságunk legfontosabb eleme. Ez pedig a mi szétdarabolt állapotunk miatt nem lehet más, mint a kulturális nemzet, ugyanis csak ez foglalja magába az összes magyart, a mai országhatáron belülieket és kívülieket egyaránt.

A két nemzet-meghatározás közötti választás nem tudományos, hanem politikai kérdés.

Ezért volt az európai uniós viták során alapvető értékű a Frunda-jelentésnek az a megállapítása, hogy a politikai és a kulturális nemzetfelfogás egyenrangú. A modern európai államok legitimitásukat a nemzetfogalom állampolgári vagy kulturális jelentésére alapozták. Számunkra csak ez utóbbi teszi lehetővé azt, ami a kisebbséghez tartozó személynek is elemi emberi joga, hogy azonos lehessen önmagával és maga döntse el, melyik nemzethez tartozik.¹⁶

A két nemzetépítési elv ellentétes egymással. Az egyik az országhatárt abszolutizálja, a másik pedig a nemzethez tartozás szempontjából az országhatárnak nem tulajdonít jelentőséget. Eszerint az országhatár az államot határozza meg, nem a nemzetet.

„Az irodalmi nemzet országok határait államhatároknak elismeri. A maga dolgaiban nem tulajdonít nekik jelentőséget. Műveivel e határokon túljutás magá-

¹² Manuel Castellt idézi EGEDY Gergely, *i. m.*, 77.

¹³ Utalás John TOMLINSON a *Globalizáció és kultúra* című könyvére, Uo.

¹⁴ Roger SCRUTON véleménye, Uo.

¹⁵ CSÓRI Sándor, *A negyedik világtalálkozó megnyitója*, in Uő, *Szálla alá poklokra*, Miskolc, 1997, 90.

¹⁶ KÁNTOR Zoltán: *Hamis dichotómia: politikai/kulturális nemzet*, *i. m.*, 89.

nak a határnak spiritualizálására törekszik. Az együvértartozókat az államhatárok egymástól elválaszthatják. Egymástól el nem idegeníthetik. Ha elidegeníthetik: az irodalmi nemzetben idegen erők működnek”¹⁷ – írta Szabó Zoltán három és fél évtizeddel ezelőtt. Amit ő az irodalmi nemzetről állított, azt ma okkal tekinthetjük érvényesnek magára a nemzetre is.

Magyarország alaptörvénye kimondja azt, hogy „a Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását.”¹⁸

Ez az elv a nemzettudat elemi megnyilatkozása. Senki ellen nem irányul. Nem akar országhatárokat megszüntetni. A határon túli magyarokat magyar nemzeti kisebbségnek tartja abban az államban, amelyben laknak, amelyben a többséget más nemzet tagjai alkotják. De a határon túli magyarok a magyar nemzet részei, ha nyelvük, történelmük, kultúrájuk alapján vállalják magyar azonosságukat.

IV.

Nemzettudatunk válságai és zavarai megdöbbenőek. Ennek okai rendkívül sokfélék.

A politikai filozófia liberális elmélete elutasítja azt az etnokulturális nemzetfogalmat, amely etnikai, nyelvi és egyéb kulturális jellemvonások alapján tekinti az egyes embereket egy nemzeti közösség tagjának.¹⁹ E felfogás szerint a modern társadalom politikai közösségei az *ésszerű pluralizmus* fogalmával jellemezhetők. Tagjai „alapvető erkölcsi és politikai nézeteltéréseik dacára is képesek egymást honfitársnak tekinteni, ha egyébként érvényesülnek a demokrácia és a joguralom elvei”.²⁰ A politikai közösség tagjait nem kapcsolják össze közös célok, a honpolgári elkötelezettség mércéje csakis a törvények betartása lehet.²¹

A kulturális nemzetfogalom sokkal összetettebb és gazdagabb összetartozástudatot foglal magában. A kulturális nemzeteszme nemcsak összeegyeztethető a demokrácia és a joguralom elveivel, hanem csak az azokkal való összhang adhat neki érvényt.

A közös nyelv, kultúra, történelem meghatározó szerepe a magyar nemzeti identitás kialakításában vitathatatlan. Az pedig természetes, hogy e három elem nem egyforma fontosságú a különféle népek identitásában. Van, ahol a közös nyelv a meghatározó tényező, más esetben a közös történelem vagy a közös kultúra a meghatározó tényező.

¹⁷ SZABÓ Zoltán, *Hungarica varietas. (Korkép 1974-ből)*, in Uő, *Ősök és társak*, Bern, 1984, 302.

¹⁸ ÖLLÖS László, *A határon túli magyar kisebbségek alkotmányos jogai Magyarországon*, in *Nemzetfogalmak*, i. m., 96. (= A Magyar Köztársaság Alkotmánya, 6. §. (3).)

¹⁹ BODIG Mátyás, *Politikai viták, politikai filozófia és tudományosság*, in *Nemzetfogalmak*, i. m., 20.

²⁰ Uo.

²¹ Uo., 23.

A globalizáció és a posztmodern szemlélet sok kérdőjelet tett a nemzet fogalma mellé, de egyelőre még nem teremtett „új típusú szolidaritást és új típusú képzelt közösséget”.²² Közösségellenes elveivel és magatartásával viszont fölerősítette az emberekben az önazonosság-igényt, melynek alapvető eleme a valamely közösséghez való tartozás. Ma is érvényesek Márai Sándor 1946-os naplójának megállapításai: „Nemzet nélkül nem lehet élni. (...) Rossz szó a nemzet, eladták, bepiszkolták. Mégis, nemzet nélkül minden értelmetlen. Olyan, mint a család. Kapzsi, buja, hazug emberek összessége a család is. De család nélkül nem jó élni. Igaz, családban sem jó élni. Mégis, mikor nincs család, valahogy nincs értelme az életnek. A nemzet sem eszményi vállalkozás. De nemzet nélkül nincs értelme az egyéni életnek.”²³

V.

„Az európai, s különösen a kelet-közép-európai alkotmányos nemzetfogalmak többségében megkülönböztetett helye van a nemzet nyelvének és kultúrájának.”²⁴

A XXI. század elején az európai nemzetek többségének azonosságtudatában az államnemzet eszméje erősödött fel. Ehhez az 1989 utáni kelet-európai államalapítások éppúgy hozzájárultak, mint a XX. századi nagy migrációs és asszimilációs folyamatok.²⁵ A kisebbségi népességgel és régiókkal rendelkező államok a központosító, asszimiláló államnemzeti koncepciót érvényesítik. A Magyarországon határain túl magyarság ilyen körülmények között küzd nemzet-önazonosságának megtartásáért.

Az 1990. évi parlamenti választásokon indult magyar politikai pártok a magyar kisebbségek területi autonómiáját támogatták. Ezeket az autonómiatörekvéseket azonban éppen a nagy létszámú magyar kisebbséget magukba foglaló országok elutasították. Az Európai Unió pedig anélkül fogadta be Romániát és Szlovákiát, hogy a kisebbségi jogok európai színvonalú érvényesítését biztosították volna. A magyar nemzettudat szempontjából ez a jogsérelem súlyos következményekkel jár együtt.

A magyar kisebbségek létrehozták kulturális, politikai, vallási szervezeteiket. Ezek azonban az etnikai térvesztéssel párhuzamosan sok esetben a nagyvárosokból a kisvárosokba szorultak vissza. Ez a változás a magyar nyelv, kultúra, közművelődés terén többközpontú szerkezeteket hozott létre.²⁶

A nemzetiségi kiszolgáltatottság, létbizonytalanság az oka annak, hogy a kisebbségi magyarság az utóbbi két évtizedben is súlyos létszámbeli veszteségeket

²¹ PAP András László, *Nacionalismus és nemzetállam: esszenciális vagy esetleges kapcsolat*, in *Nemzetfogalmak*, i. m., 52.

²³ MÁRAI Sándor, *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*, Budapest, 1992, 203–204.

²⁴ SZARKA László, *A kisebbségek helye a magyar nemzetfogalomban a 21. század elején*, in *Nemzetfogalmak*, i. m., 133.

²⁵ Uo., 138.

²⁶ Uo., 152.

szenvedett. A határon túli magyarság létszámcsökkenése az utóbbi két évtizedben a trianonihoz fogható. Ugyanekkor – egészen más okok következtében – a nyugati és tengerentúli magyarság létszáma is megfogyatkozott. A magyar emigráció második-harmadik nemzedéke már legfeljebb származási identitásán keresztül kötődik valamelyest a magyar nemzethez.²⁷

A nemzettudat változásának különleges esete a XX. század végén, XXI. század elején a kisebbségi magyar „diaszpórák” magyarországi megjelenése. A különböző okok miatt a mai Magyarországra áttelepült korábbi kisebbségi magyarok egészen különböző azonosságtudatot alakítanak ki a maguk számára. Ezek „egy része felejteti és integrálódni szeretne, mások életük végéig »kisebbségiek« maradnak, megint mások közvetítők-előkészítők, döntéshozók lesznek.”²⁸

A kulturális nemzetkonceptiót egyesek azért utasítják el, mert szerintük ez azt eredményezi, hogy a magyar állam határain kívül élő magyarok a magyar nemzethez tartoznak, de a magyar állam területén élő kisebbségek nem tartoznak a magyar nemzethez.²⁹ A magyarországi nemzeti kisebbségek példája azonban nem igazolja ezt a vélekedést.

Magyarországon tizenhárom, törvény által elismert kisebbségi közösség él. Ezeknek a tagjai túlnyomó többségükben magyar anyanyelvűek vagy „magyar-nyelv-domináns kétnyelvűek”. Ezek a személyek és csoportok kulturális, származási, lokális vagy regionális azonosságtudatuk alapján kettős identitásúak is lehetnek. Ők maguk egyszerre vallják magukat például németnek és magyarnak, cigánynak és magyarnak.³⁰

A magyar nemzettudat tehát rendkívül sokrétű, összetett. A magyarság a Kárpát-medencében nyolc országban él. Ez azt jelenti, hogy a kisebbségi magyarok által alkotott közösségek azonosságtudata és viszonya Magyarországhoz a hét szomszéd állam esetében sajátos helyi színeket tartalmaz és rendkívül változatos képet mutat.³¹

„Egyénileg részesei államaik politikai közösségeinek, de közösségi jogok hiányában nem válnak résztvevőivé a szomszédos politikai nemzetnek. Részesei a magyar kulturális nemzetnek, de sem egyénileg, sem közösségi szinten nem részesei a magyarországi politikai közösségnek.”³²

Emellett külön kell számba vennünk a nyugati magyarság szintén összetett, sokrétű identitásváltozatait is.

²⁷ Uo., 134.; VARGA Imre, *Kisebbségből kisebbségbe. Beszélgetések áttelepült írókkal*, Életünk, 1995, 5.

²⁸ BÁRDI Nándor–SZARKA László, *Változások Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek viszonyában*. (Fórum Társadalomtudományi Szemle, X. évfolyam 2008/1. 3–24. Somorja). 3. VARGA Imre, *Kisebbségből kisebbségbe*, i. m., 5.

²⁹ Vö. KÁNTOR Zoltán, *Hamis dichotómia: politikai/kulturális nemzet*, i. m., 80.

³⁰ SZARKA László, *A kisebbségek helye a magyar nemzetfogalomban a 21. század elején*, i. m., 136.

³¹ BÁRDI Nándor–SZARKA László, *Változások Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek viszonyában*, i. m., 3.

³² Uo., 11.

VI.

Az 1989–1990. évi magyarországi demokratikus fordulat egyik legitim és széleskörű konszenzust élvező politikai célkitűzése a határon túli magyarok ügyének a magyarországi politikai gondolkodásba való visszaemelése volt.³³ Ez azonban csak az első lépés a határon túli magyarság magyar önazonosságának a megerősítése érdekében. A Magyarország határain kívüli magyar közösségeknek túlnyomórészt mindmáig alárendelt jogi státusuk van. A „többségek agresszív identitását a kisebbségek védekező (és részben rejtett) identitással kénytelenek ellensúlyozni.”³⁴

A magyar nemzettudat tehát összetett, természetes kibontakozása pedig sokféle akadályba ütközik.

Nemzeti tudatunk leghatékonyabb erőforrása magyar anyanyelvünk. Ez azért is tölthet be különlegesen hatékony identifikáló szerepet, mert földrajzilag beépült ugyan a közép-európai nagy régióba, de „alapvető elkülönítő sajátosságait megtartotta. Közeli rokon nyelvek ezt a szerepét nem veszélyeztetik, mint a horvátét a szerb, a szlovákét a cseh vagy a ruszinét az ukrán.”³⁵

Anyanyelvünk és nemzeti tudatunk védelme, óvása és művelése ezért szétválaszthatatlanul összetartozik. Anyanyelvünk védelme mindenkor a nemzet védelme volt. És az ma is a magyarság minden régiójában. A kisebbségi és diaszpórábeli magyarság anyanyelvünket védő, annak értékeit számba vevő és tudatosító különlegesen gazdag irodalma nemzeti azonosságtudatunk óvása és erősítése.³⁶ „Nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember”³⁷ – vallja az író, Sütő András. Az anyanyelv megőrzése és művelése a nyelvész akadémikus szerint is alaptényezője a nemzeti közösség létének. Péntek János tanulmányának összegző gondolatát idézem: „A méltósággal vállalt, méltósággal vállalható identitás számunkra a méltósággal vállalt, értéként őrzött és emberi teljességünk tudatában használt anyanyelvet jelenti.”³⁸

³³ Uo.

³⁴ PÉNTÉK János, *Nyelv és identitás a Kárpát-medencében*, in *A visszaszerzés reménye. Húsz éves a Hitel*, szerk. PAPP Endre, Budapest, 2008, 542.

³⁵ Uo.

³⁶ Vö. GÖRÖMBEI András: *Az anyanyelv védelmének változatai a kisebbségi magyar irodalmakban*, in Uő, *Irodalom és nemzeti önismeret*, Budapest, 2003, 63–79.

³⁷ SÜTŐ András, *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*, Bukarest, 1977, 163.

³⁸ PÉNTÉK János, *i. m.*, 547.

GUSZTINYI JÁNOS CSODÁLKOZIK

Egy tavaly az Irodalomtudományi Intézetben tartott előadásomon Gusztinyi – született Zubralovszky – János (1718–1777) *Üdvözség mannája. Az az: az Úr Jésus tulajdon Szent Testének, és Vérének Sacramentoma...* című, Egerben 1759-ben megjelent könyvének egyes fejezeteit hoztam annak bizonyítására, hogy a nyelvújítás korát megelőzően is beszélhetünk magyar, ismeretelméleti megalapozottságú nyelvfilozófiáról. Érveimet egy Kazinczy Ferencnek Gusztinyi Jánosról írt kéziratossal feljegyzésével [MTA Kt k610, 25a] szeretném megerősíteni.

Levezetésem a következő: filozófus az, aki filozófiával foglalkozik. Tehát azt nevezzük filozófusnak, aki filozófiaiak nevezett műveket ír vagy értelmez. Tudjuk továbbá, hogy a filozofálás a dolgokra való rácsodálkozással kezdődik. Tehát, ha valaki bizonyíthatóan mélyen rácsodálkozik valamire, akkor filozóf; ebből következik, hogy filozófus, aki, ha ír, akkor műve joggal nevezhető filozófiának. Nos, Kazinczy feljegyzése engem meggyőzött: Gusztinyi János adott esetben bizonyíthatóan képes volt a rácsodálkozásra, tehát képesnek kellett lennie filozófiát írni.¹

Gusztinyi János

egri kanonok, későbben nyitrai püspök

[Kazinczy jegyzete: 1750 táján s. a. Ujhelyi plebánus volt. V. ö. Szirmay. *Topographia Cottus Zemplin. art. Újhely.*]

Midőn a Magyarok nagy Teréziájoknak férje, a Lotharingiai I. Ferencz, római császárrá választatott, a' Vármegyék Deputatiókat küldözgettek fel a Császárhoz, egykori Locumtenensekhez szerencsétetni e' fényességre. Borsodból a' Viceispán, az 1774ben gróffá lett Szendrői Török József, és Egri Kánonok Gusztinyi János küldetett fel. Gusztinyi még soha nem volt többet Bécsben. Megszállván a' Szarvasnál, a' veres torony' szomszédjában, G. kinéze az ablakból, 's elnémulva néze ki sokáig. Mi lelte az Urat? kérdé Török; honnan ered ez az elmerülés? –

¹ Lehet, hogy nincs igazam? Döntse el az ünnepelet, akit szívből köszöntök csodálkozásra méltó kereksgű születési évfordulója alkalmából.

Azt nézem, felele Gusztínyi, mintegy mély álomból felocsódva, hogy győzött az Úr Isten ennyi németet teremteni.

Ezt a' fijának, az ifjabbik, (most idősbb) Gróf Török Józsefnek szájából.

AZ RMKT ÚJ KÖTETE FELÉ

A *Régi Magyar Költők Tára* 17. századi sorozatának 1–16. kötetében, az időrendet követve, már megjelent az evangélikus és református gyülekezeti énekek egy része, főleg azok az énekek, amelyeknek lehetett azonosítani a szerzőjét. A tervezett új kötetben¹ az a mintegy 270 evangélikus és református (többnyire gyülekezeti) ének jelennék meg, amelynek nagyrészt nem ismerjük a szerzőjét, és keltezése is bizonytalan.

A fenti ‘többnyire’ és ‘nagyrészt’ megszorítások szükségességét Filepszállási Gergelynek a tervezett kötetben megjelenő versei illusztrálhatják. Ismerjük a szerzőt, versei nem elsősorban gyülekezeti énekek, hanem magánjátosságra szánták őket.

Filepszállási Gergely neve nem szerepel az ÚMIL-ban,² szerencsére az RMSz I. kötete³ feleleveníti a korábban már ismert, róla szóló adatokat. Születési és halálozási dátuma ismeretlen. Nagykőrösi rektorsága után debreceni tanulás következett (1680–1683),⁴ majd a marburgi és az Odera menti Frankfurt egyetemét látogatta (1686–1687). Először Rozgonyban (1689), majd Tornyosnémetiben (1692–1694) lelkipásztorkodott. Debreceni diákként tanárának, Martonfalvi Tóth Györgynek⁵ és lelkészének, id. Köleséri Sámuelnek a halálára gyászverset írt.⁶ Az abaúji református egyházmegyéhez tartozó Tornyosnémetiben, „szomorú idő-

¹ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 17. kötet, Evangélikus és református énekek*, a sorozatot szerk. JANKOVICS József, a kötetet szerk., jegyzetek H. HUBERT Gabriella, a kritikai szöveget közli VADAI István, a dallamokat közli ECSEDI Zsuzsanna. (A kritikai kiadás időrendi szerkesztése miatt az RMKT 8. kötetében például megjelentek már ismert és ismeretlen szerzőjű gyülekezeti énekek.)

² *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, 2. kiad., Budapest, 2000.

³ WIX Györgyné, *Régi Magyarországi Szerzők, I. A kezdetektől 1700-ig*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, 2007, 248.

⁴ A debreceni kollégiumi törvényeket aláíró tanulók között 1680-ban szerepel a neve: „Gregorius Fülep-Szállási. Anno 1680. die 25. mart. Curator, syntaxistarum praeceptor, rector Körösiensis, et salutavit academias.” (THURY Etele, *Iskolatörténeti adattár*, II, Pápa, 1908, 155.)

⁵ *Lamentum metricum aeternitatis nominis ... Georg. Martonfalvi, Scholae Debrecinae rectoris perpetui...*, Debrecini, Rosnyai, 1681. (A vers aláírása: „Greg. Fülöpballási. S. C.”)

⁶ RMK II. 1517. (A vers aláírása: „Gregorius Fülöpballási S. C.”)

ben” írta meg imádságos könyvét,⁷ melyet pártfogójának, Bárczi Jánosnak ajánlott.⁸ A kötet végéhez hat éneket csatolt: „Végezetre az hat utolsó énekekben-is igyekeztem a’ szegény bűnös lélek promotiojára.”⁹ A nyomtatvány előfeje külön felhívja a figyelmet arra, hogy itt nem régebbi szerzők énekei találhatók, hanem „szép új” énekek. A nyomtatvány a kassai városi nyomda megszűnésének évében, 1694-ben jelent meg.¹⁰

Az imádságirodalommal újabban foglalkozó debreceni iskola Filepszállási imakönyvére is ráirányította a figyelmet. Fazakas Gergely Tamás több olyan szerzőt is megemlít, akinek a szövegeit nemcsak egy adott kor eseményeire reflektáló szöveggként kell értelmezni, hanem olyan mintaként is, amely a „figuratív olvasás” lehetőségét kínálja fel az imádkozónak. Az „... imádságok szövegei nem akarják pontosan felidézni a gyászévtized egyetlen konkrét eseményét sem. Így teszik lehetővé a sorstársak, de akár későbbi, más történelmi helyzetben élők applikációit is.”¹¹ Az imádság mint a „magyarok fegyvere”, minden világi fegyvernél jobban oltalmazhat a három ellenségtől: a világtól, a testtől és a sátántól. (Esti énekében így könyörög: „A Sátán nekem ne árthasson, / A test és a világ / Tőled el ne kapjon”.¹²) Az énekelt imádság (imádkozó dicséret) hasonló szerepet játszott már a 16. században is. Ismerünk olyan énekjegyzékeket, amelyek énekeket (főleg zsoltárokat) ajánlanak a mindennapi háborúságok idején, illetve mikor az ördög, a bűn, a világ és a halál háborgatja a hívőt.¹³ Ima és ének összetartozása teológiai közhely. A 17. századtól kezdve jelennek meg nálunk az úgynevezett ima-énekeskönyvek, amelyek gyülekezeti és magánhasználatra egyaránt alkalmazsak voltak.¹⁴

⁷ *Praesidium Christianorum, avagy a’ keresztyének között magyarok fegyvere ...*, Cassan, Nyomtatott Klein Janos betűjével, 1694. RMK I. 1452.

⁸ „ISTENT FELŐ URNAK TEKINT. NEMES NEMZETES BARCZI IANOS Vramnak, TEKINTET. NEMES ABA-Vj-Vármegyének edgyik ERDEMES FEO REND ASSESSORANAK [ülnökének], &c. Minden szép Orthodoxiának Szeretőjének, Tánáts-Adójának s’ a’ t. KEGYES FAUTOROM URAMnak, ...” (Az abaúji Bárczay családhoz ld. CSOMA József, *Abaúj-Torna vármegye nemes családai*, Kassa, 1897, 77–83.)

⁹ RMK I. 1452, (o)6r–v.

¹⁰ V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában. 1473–1800*, Budapest, 1999, 193.

¹¹ „El-távozott a’ mi-magyar Izraélünkül a’ dicsősség”: Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból, *Könyv és Könyvtár*, XXVII (2005), 77–78.

¹² *Ó, kicsoda az, ki az Úrnak kezdetű éneke.*

¹³ RMNy 541: CIIr; RMNy 713: A1v.

¹⁴ Pl. RMNy 1459, 1552, 1818, 1874 etc. („Az egyetemes papság érvényesülése azt jelenti, hogy protestáns nézetek és gyakorlat szerint nincs olyan éles elhatárolódás a hívek magános ájtatossága és a hivatalosan csak pap által végezhető szertartási cselekmények között.” Fekete Csaba szíves írásbeli megjegyzése.)

Filepszállási imakönyvének OSZK-beli példányában, a hátsó, üres előzéklapokra bemásoltak egy reggeli „közönséges” könyörgést a 17. század végén (vagy a 18. század elején). Ez az imádság is példázza, hogy a közösség nevében írt imádság mintaként szolgálhatott az egyéni imádkozáshoz. Vagy a másoló vagy egy későbbi használó aláhúzásával jelölte a számára fontos, aktuális szavakat. Anyaszentegyház és nemzet itt nincs közvetlenül azonosítva:

„[1v:] ... Mi te sz. F(e)ls(e)gednek / bűnös fiai leanyi, kik itt e siralomnak / völgyében nyomorgunk, alázatossan kő-/nyörgünk ...

Szand meg Vram Isten, es eleged / meg immár ennyi sok időtül fogva valo / nyomorúságinkat es bujdosasinkat / rettegesinket, karvallasinkat, és vedd el / rollunk a nagy inséget felelmet rette/gést bujdosast és az ellensegnek eles fegy/verét, hiszem mi vagyunk ur Isten a' / te valasztott nepeid, a kikert a te sze/relmes Fiadat szornyu halakra adtad / [2r:] azért ne hadd el merülni a' te ki-/csiny hajodat ha imár megvaltottad. /

Emeld fel inkább seregek(ne)k Vra / Istene a' te Anya Sz. egyhazadnak zasz-/loját, es ne hagyd mi rajtunk hatalmat / venni az ellenseg(ne)k, es ne engedgyed a te Sz. / Fiadnak artatlan verevel epettetett szőlő/det es szep öröksegedet predájul es raga-/dományul a' kegyetlen vadkanok(na)k es / vér szopó farkasoknak. /

Ne hadd Vr Isten országunkatis / immaron tovább pusztitanj, és nemzettség-/günket el fogyni az idegenek(ne)k, kiknek/ minden szandekok és igyekezetek ezen va-/gyon hogy minket szintén el töröllye/nek e' földről, és a te igaz ismeretedet / tellyesseggel ki gyomlallyak kozzulunk...”

*

Filepszállási Gergely művében az imádságok után elhelyezkedő kis énekrész külön alcímmel kezdődik:

„DOCUMENTA¹⁵ ENEKEK Mellyeket a' kegyes lélek ez vagy ama könyörgésének előtte vagy utánna buzogva dúdolgathat minden napon.”

1. Cc1r-2v – Győzhetetlen, felséges Isten – „MINDENHAI ENEK.”¹⁶

Az 143. Soltár Notájára:¹⁷ *Halgasd meg Uram kérés[emet]:*”

Akrosztichon: GREGORIUS FJLEP.

¹⁵ A *documenta* szó jelentése: tanító, tanulságos, intő, bizonyoságtévő. Fekete Csaba értelmezése szerint a *documenta énekek* kifejezés az énekeknek az imádságokkal való kapcsolatára utal. Ezek a valló, vallomásos énekek bizonyítják, tanúsítják az imádkozó buzgó indulatát, amint előszámlálja háláját, kérelmeit, bűnvallását.

¹⁶ Mindig (minden élethelyzetben) lehet énekelni, általános bűnvallás és könyörgés.

¹⁷ A nótajelzések, egy zsoltárparafrázis kivételével, genfi zsoltárdallamra utalnak. Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a 17. század végére már annyira ismertté váltak, hogy dallamára új verseket is szereztek.

2. Cc2_v–3_v – *Szerelmes Atyám, ó, én kösziklám, a te szerelmedet* – „REG-
GELI ENEK:

Nótája: *Háborúsága Dávid Királynak.*”¹⁸

Akrosztichon: SZALLASI¹⁹ [EOHD]

3. Cc3_v–5_v – *Ó, kicsoda az, ki az Úrnak* – „ESTVELI ENEK

az 17 [!] SOLTÁR Nótájára: *Te benned bizom én Istenem*”²⁰

4. Cc5_v–6_v – *Ó, én nyavalyás, nyögők s' ordítok* – „ENEK

A' 74 SOLTÁR Nótájára: *Miért vetz minket így el Ur Isten'*

Melyben az Anya bent egy ház sirattya dolgát; azt Isten
vigaßtallya.”

5. Cc7_r–8_r – *Érettem, ki vért ontottál* – „Bünein bánkodó léleknek ENEKE,

Az 13 SOLTAR Nótájára: *Miglen felejtéß el Uram.*”

6. Cc8_r–9_r – *Ó, felséges Úr, kegyelmes Istenem* – „MAS

A' 8. SOLTÁR Nótájára:”²¹

A mindennapi lelki gyakorlathoz hozzátartozott az imádságot mintegy megerősítő éneklés. Műfajilag valamennyi Filepszállási-versnek ismerjük gyülekezeti ének megfelelőjét. Filepszállási énekei egyes szám első személyben írt könyörgések, amelyekben a szenvedélyes bűnbánat erősen retorizált-poetizált formában jelenik meg. A saját helyzetét megismerő ember Istennel való énekelt párbeszéde, akárcsak az imádságok esetében, itt is mintaként szolgálhatott, és az újramondások során nyerhetett új és új értelmeket. Érdemes lenne egyenként elemezni ezeket a verseket, mert ezáltal a 17. századi lelki énekek poétikai-retorikai eljárásairól kaphatnánk pontosabb képet.²²

Különösen érdekes a 4. számú, Ézsaiás könyve 49. fejezetének parafrázisa. A 15 versszakos panaszének első fele az anyaszentegyház panasza (lamentatio), a második pedig Isten vigasztaló válasza (consolatio). A párbeszéd dogmatikailag az eredendő (és új) bűntől a jézusi kegyelmen át a megigazulás biztonságába vezeti el az éneklőt: Az Ádám s magam büne alatt sírok, / Mert megkóstoltam gyümölcsét a fának, / Bűnéből részt vettem az Ádámnak (2–4. sor) – Azt ne gondold, ó, véremen váltott / Kicsiny sereg, hogy az Isten elhagyott (33–34. sor); Úgy vagy, hogy nagy mérge bűnödnek, / De nagyobb annál az én kegyelmemnek / A morzsálékja, én azt valakinek / Adom, azon nincs átka a bűnnek (53–56. sor) – Vedd kegyelmemet, béveszlek kedvembe! / Immár nálam vagy, ne ess kétségbe! (59–60. sor).

¹⁸ RPHA 470.

¹⁹ Az 1–2. vers akrosztichonja együtt adja meg a szerző nevét. Valószínűleg a többi éneket is Filepszállási szerezte.

²⁰ Nótajelzése Szenci Molnár Albert 71. zsolnárfordítására utal.

²¹ Az ének kéziratos bejegyzésként is megtalálható Samarjai János *Magyar harmoniája* (RMNy 1419) pápai példányának előzéklapjain.

²² Vö. pl. OLÁH Szabolcs, *Líra, trópus, szubjektum és valóságképzet (A líra előtörténete a kora újkori lelki éneklés kultúratudományi távlatában)*, in *Nemzet – identitás – irodalom ...*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, Debrecen, 2005, 155–193 (Csokonai Könyvtár 35).

Ha az éneket Filepszállási imádságai felől értelmezzük, akkor rejtett utalásokat találhatunk a Fazakas Gergely által elemzett Sion, magyar nemzet, anyaszentegyház fogalmak²³ egymással való megfeleltetésére: az anyaszentegyház egyes szám első személyben szólal meg; a szöveg Ézsaiás könyve 49. fejezetének igen szabad parafrázisa; a nótajelzésként megadott Szenci Molnár-féle zsoltárfordítás „Könyörgése az Izraelitáknak az megszabadításért”. A bűnökért való büntetés nemzeti távlatban is értelmezhető: Ettől vagyom, hogy engem a rabság, / Nyom, ver és sújtol a sok nyúzás, fosztás, / Sérteget fegyver, halál, nagy adózás, / Készen a tömlőc, a nagy pusztulás. // Rongálnak, s ölnek, de nincs, ki szánjon ... (13–17. sor) – az Isten válasza: Ez a pusztulás, rabság, adózás, / Tömlőc, fegyver, veszedelem [és] kínzás, / Arra való, hogy térj hozzám anya ház (41–43. sor).

Anyaszentegyházról-anyaszentegyházért mondandó könyörgést vagy „siralmas panasza az ecclesiának”-típusú verseket már ismerünk a 16. századból is.²⁴ Ugyanennek a témának új, prosopopeia-szerű típusát képviseli az Ézsaiás 49. parafrázisa. Ez a típus elterjedt a 17. századi európai és magyar költészetben. Ilyen például Valentin Wudrian (1584–1625) greifswaldi héber professzor verse²⁵ vagy a *Zion spricht: Ich bin verlassen* kezdetű ének.²⁶ A magyar költészetben Ézsaiás 49. parafrázisa először az 1635-ös lőcsei énekeskönyvben²⁷ jelent meg *Hogy panaszkodik az Anyaszentegyház, a Jézusnak jegyese* kezdettel. Filepszállási 4. számú versével egy időben, ugyancsak lőcsei énekeskönyvekben²⁸ adták ki Johann Heermann (1585–1647) lelkipásztor, költő *Zion klagt mit Angst und Schmerzen*²⁹ kezdetű énekének fordítását: *Sion az Úr lakóhelye, Panaszolkodik sírván*. A kritikai kiadás készítése során kiderülhet, hogy Filepszállási versének is kimutatható az idegen nyelvű mintája.

²³ *Nemzet és/vagy Anyaszentegyház: közösségképzetek a kora újkori református imádságirodalomban (Egy kutatás előzményei és lehetséges irányai)*, in *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, összeáll. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2007, 190–214 (Studia Litteraria XLV).

²⁴ Ld. például az 1560–1561-es Huszár Gál-féle énekeskönyvben az *Ó, mint keseregnek most a keresztyének* kezdetű éneket (RPHA 1127), amelynek címe: *Az anyaszentegyháznak siralmas panaszkodása a Krisztushoz, az ő ellenségének ellene*. Először egy bártfai énekeskönyv (RMNy 965) külön főcím alatt (Az anyaszentegyházról) csoportosítja az ilyen típusú gyűlekezeti énekeket. De a korábbi énekeskönyvekben is általában egy csoportban helyezkednek el a panaszénekek. A jeremiádok, panaszénekek vagy siralmas énekek műfaji típusait, 16–17. századi eltéréseit érdemes lenne egyszer külön is feltárni.

²⁵ Der schöne Trostspruch Esaiæ 49. (*Wenn Zion hoch betrübet ist*), ld. FISCHER, Albert–TÜMPEL, Wilhelm, *Das deutsche evangelische Kirchenlied des siebzehnten Jahrhunderts*, I, Gütersloh, 1904, 195.

²⁶ FISCHER–TÜMPEL, II, Gütersloh, 1905, 464.

²⁷ RMNy 1628/1: 378.

²⁸ RMK I. 1460: 549, RMK I. 1589/A: 78.

²⁹ Aus dem schönen Kern-Sprüchlein Esaiæ am 49. Cap., ld. FISCHER–TÜMPEL, I, 317.

„ÖSSZEILLIK E KÉT PARÁZNA SZÉPEN”

Néhány észrevétel egy Szapolyai János ellen írt gúnyvers kapcsán

Kretschmayr Henrik a Történelmi Tár 1903-as évfolyamában két hosszabb közleményben publikált Szapolyai János korára vonatkozó forrásokat.¹ Az elsőben Cornelius Schepper császári követ 1533-as isztambuli tárgyalásairól írt naplójának fennmaradt töredékeit tartalmazta, a másodikban a balsorsú dalmát humanista, Tranquillus Andronicus Grittiről írt latin nyelvű életrajzát adta közre.² E források jelentősége elvitathatatlan, az alábbiakban azonban nem róluk lesz szó. Kretschmayr ugyanis a második közlemény végére még két dokumentumot illesztett „Függelék” címszó alatt: egy Szapolyai János elleni gúnyverset, illetve Szapolyainak egy 1529. augusztus 8-án kelt, Pest város tanácsához írt levelét. Kretschmayr semmiféle kommentárt nem fűz ez utóbbi két szöveghez, csupán közzéteszi őket, megadva a lelőhelyet, amely mindkét esetben a bécsi császári és királyi belügyminisztérium levéltára. A továbbiakban magam is mellőzném a különösebb információkat nem tartalmazó Szapolyai-levelet, és helyette inkább a sokkal több meglepetést tartogató gúnyversre koncentrálnék.

A költemény szerzője mindjárt a vers legelején éles hangú kifakadással indít a feletti dühében, hogy Magyarország híres királysága és a legderekabb király jogára egy gazember (*latro*) kezére került.³ Majd elképedésének ad hangot, ha ezt Ferdinánd eltűri, hiszen császárok leszármazottja ő, és valóságos második Hercules, akinek tiszte az, hogy megzabolázzon vad szörnyeket.⁴ A vad szörny ez esetben természetesen az *expressis verbis* meg nem nevezett Szapolyai, akinek szörny mivoltát a továbbiakban sorjázott „rémtettek” vannak hivatva bizonyítani. Az istentelen árulóként (*nefandus proditor*) megbélyegzett Szapolyai csak azért élt a százszok kies városában, amely görnyedve viselte a súlyos ígát, hogy telhe-

¹ KRETSCHMAYR Henrik, *Adalékok Szapolyai János király történetéhez*, Történelmi Tár, 1903, 34–66; 198–229.

² Kretschmayr szövegközlését felhasználva a Gritti-életrajzot Kulcsár Péter fordította magyarra. Vö. KULCSÁR Péter, *Krónikáink magyarul III.*, Budapest, 2008, 53–77.

³ *Quis hoc queat videre, quis pati scelus, / Nisi et scelestus omniumque pessimus? / Quot altus ore sol tuetur aureo / Latronem habere regna Paenonum incluta / Et involasse sceptris regis optumi?*

⁴ *An ille Ferdinandus hoc feret scelus? / Non esset ille Cesaris sacri genus, / Non esset ille fortis alter Hercules, / Domare monstra qui soleret impia.*

tetlen és mohó gazdaként vagyont zsaroljon ki tőlük.⁵ De ezzel nem elégedett meg, hanem gonosz ármányok és mindenféle ördögi mesterkedések révén nagy ravaszul arra törekedett, hogy a saját fejére tehesse a koronát.⁶ Az első bűnlajstromot újabb kérdés zárja, mely ezúttal Istentől, sőt az egész világtól kéri számon, hogy tűrhetik ezt.⁷ Ezután újabb bűnlajstrom következik. Nemcsak Szapolyait éri ekkor vád. A vers szerint nem volt különb apja és nagyapja sem, elvetemült az egész család, mely régtől fogva garázdálkodik Magyarországon és külföldön egyaránt.⁸ Apja tolvajlásai jól ismertek mindenki előtt, azt pedig az aranyat adó Duna is jól tudja, hogy a fiú rablást követett el, amikor magához vette a királyi jelvényeket.⁹ És Ferdinánd mégis tűri ezt? Nem – jön a válasz –, hiszen császárok sarja ő, egy másik Hercules, aki megzabolazza a rémisztő szörnyeket. A költemény kérdésekkel kezdődött és kérdésekkel is végződik: miért támogatja hát bárki ezt férfiatlan, tehetetlen figurát, aki csak arra képes, hogy az árulók élére álljon.¹⁰ Az utolsó két sor pedig nyíltan Szapolyaihoz fordul, és azt a vádat vágja a fejéhez, hogy apja és ő veszejtették el mesterkedéseikkel az országot és a királyt.¹¹

Eddig a vers. Kretschmayr a lelőhely megadásán kívül csupán annyit közöl, hogy a költemény keletkezése 1527-re datálható. Mivel nem volt módom kézbe venni az ominózus nyomtatványt, nem tudom, vajon szerepel-e rajta kiadási év, vagy Kretschmayr csupán következteti az 1527-es esztendő, akárhogy van is azonban, a datálással belső érvek alapján mindenképp egyetérthetünk. A szöveg szemlátomást egy olyan történelmi pillanatot rögzít, amikor a gúny tárgyává tett Szapolyai már elnyerte (a vers szerzőjének szemszögéből inkább: elragadta) a magyar koronát, de ezért még semmilyen retorzió nem érte őt a Habsburg Hercules részéről. Ez a szituáció a legvalószínűbben 1526 novembere és 1527 júliusa közé datálja a költeményt, mivel Szapolyait 1526. november 11-én koronázták meg Székesfehérvárott, Ferdinánd csapatai viszont csak 1527. július 8-án indítottak támadást Magyarország ellen.

Ha formai szempontból vizsgáljuk a verset, azt állapíthatjuk meg, hogy negyvenkét, tisztán jambikus sorból áll. Ez bizonyos értelemben természetesnek tekinthető, hiszen gúnyversről van szó, márpedig a jambikus sorokban íródott

⁵ *Eo ne nomine o nefande proditor / In illa amena Saxonum colonia / Jugum subacta que nimis tulit grave / Fuisti: ut inde nempe pretor impotens / Per has avarus ut paraveras opes.*

⁶ *Malas per artes et malis vafer dolis, / Modis nefandis, improbe ambires tuum / Corona regia impium ut tegat caput?*

⁷ *Et hocce iustus an deus ferat nefas? / Et hocce totus orbis an ferat scelus? / Non esset hic et ille iustus et bonus.*

⁸ *Quid est, an haec nefanda latronum domus / Origo cuius atque nobile est genus / Avus paterque ab ultimo usque sanguine / Et hic et ille et iste cerdo sordidus, / Parum an patravit et domi et foris mali?*

⁹ *Paterna furta nobis scimus omnibus / Et innotescet usque et usque et undique. / Ut ille praedo regias vehens opes, / Rapinam agebat, hanc scit Ister aurifer*

¹⁰ *Quid hunc favetis improbi, aut quid hic potest? / Quid iste cerdo? semivir quid impotens. / Nisi ante cunctis ire proditoribus / Quos altus ore sol tuetur aureo?*

¹¹ *Hac arte quippe, regna regis et caput / Paterque et ipse perdidistis impie.*

vers már az ókorban is külön műfajt takart, a csipkelődéstől a maró gúnyig terjedő tartományt átfogó iamboszt. Mégis figyelemre méltó, hogy az ismeretlen költő épp ezt a versformát választja, mert az ókori tradíció ellenére ez a sorfajta a kor költői gyakorlatában nem volt túlságosan elterjedt. Jellemző, hogy például az Ábel–Hegedüs-féle *Analecta nova*, noha számos korabeli verset közöl, a legkülönbébb versmértékben írottakat, a vizsgálatunk tárgyát képező gúnyvershez hasonlóan tiszta jambikus költemény egy sincs köztük. Az a tény tehát, hogy a vers formája és tartalma tökéletes összhangban áll egymással, mindenképpen sokat elmond az ismeretlen költőről is, aki nem lehetett műveletlen ember, a költészettanban mindenesetre járatosnak kellett lennie.

Ha a verset tartalmi szempontból vizsgáljuk, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy szerzője Szapolyai szidalmazásakor és kigúnyolásakor lényegében olyan toposzokat használ föl, melyek az adott korban mindenképp közkeletűek voltak. Így, noha Szapolyai neve az egész versben egyetlenegyszer sem hangzik el, a szöveg utalásai, sanda célzásai olyan egyértelműek, hogy felfejtésükhöz és megértésükhöz nem kellett különösebben tájékozottnak lenni a nagypolitika és a korabeli hatalmasságok világában. Hiszen mit is állít a vers Szapolyairól? Mint fentebb láttuk, gazembernek (*latro*) nevezi, akinek egyik legfőbb bűne, hogy elorozta a magyar koronát, épp ezért nemcsak gazember, hanem közönséges rabló (*praedo*) is. A vers szerzője szerint az egykori vajda áruló is (*proditor*), ami nyilvánvaló célzás arra, hogy a törökkel összejátszva szerezte meg a trónt. Mint láttuk, ezt a vers utolsó sorai is megerősítik, ahol Szapolyai és egyben érdekes módon apja bűnéül róják föl, hogy elveszejtette az országot és a királyt. Tehát *latro*, *praedo*, *proditor*, aki ráadásul évek óta szövögeti terveit a koronát megszerzendő, vagyis a versszerző tisztában van a Jagellók és Szapolyai közt régóta zajló (trón)küzdelemmel is. Szapolyait ugyanakkor gyávának is tartja, akiről még a Duna is tudja, hogy már megfutamodott egyszer, és amúgy is csak félemler, félig férfi (*semivir*), az árulók vezére.¹²

Egy sor olyan állítás hangzik el itt, ami szinte mind visszaköszön a kor német nyelvű röplapirodalmában, amelynek Szapolyai kedvelt céltáblája volt, és korántsem csak Mohács óta vagy Mohács miatt. Már 1522-ből, négy évvel Mohács előttről ismerünk egy *Das Turckenpeuchlin* című kiadványt, mely szintén anonim szerző műve. Ennek írója felléptet egy törököt, aki két keresztény beszélgetőpartnerét akarja arról meggyőzni, a legjobban akkor járna az európai kereszténység, ha megadná magát a szultánnak, és adót fizetne neki. Ez a szöveg Szapolyait már magától értetődő természetességgel a török szövetségesének ke-

¹² Szapolyait erőtlén, asszonyos hangja miatt Magyarországon is sokan „Katalin vajda” névvel illették, ami természetesen nem volt túl hízelgő rá nézve.

zeli.¹³ Ezek a hangok az egész Európát rémületbe ejtő mohácsi vereség, II. Lajos tragikus halála, és főleg a német területeken rendkívül népszerű feleségének, Máriának kényszerű menekülése nyomán természetesen felerősödtek. Egy 1526-os keletkezésű népének (Volkslied) úgy tudja, hogy János vajdát már Lajos és Mária házasságának pusztája ténye is annyira feldühítette (a népének ugyan nem mondja, hogy ennek oka a törvényes örökösöktől való félelem lett volna, mely meghiúsíthatta volna Szapolyai aspirációit a trónra; de ez már a műfaj jellegéből fakadó sajátosság, ti. hogy az események személyes jellegét domborítja ki, és nem a politikai okokat vizsgálja), hogy rögtön levelet írt a szultánnak, és felajánlotta, hogy ha a magyar trónra segíti őt, akkor egész életére adófizetője lesz.¹⁴ Látjuk tehát, hogy Szapolyai árulása, cimborálása a törökkel, ácsingózása a trónra, a fiatal és szimpatikus királyi pár elleni gyűlölete jól ismert elemek az 1520-as évek közvéleménye számára. Végezetül még egy példát szeretnék hozni, mely különösen jellemző Szapolyai megítélésnek alakulására.

Egy szintén 1526 őszen megjelent újságlapról van szó. Eszerint a török a csata előtt értesíti Lajos királyt, hogy övéi elárulták és eladták, ezért ne vállalja a csatát, hanem maradjon békén, és a szultán másnap mindenről fel fogja világosítani. De a magyar huszárok nem hagyják elhalasztani a csatát, és közlik, hogy ha a király ezt megpróbálja, levágják őt is meg a németeket is. A csata persze elvesz. Lajos menekülés közben a nehéz páncél miatt belefullad a patakba. Így találja meg Ceterus (nyilván Czettricről van szó), aki meg is mutatja a holttestet Ferdinánd osztrák hercegnek és cseh királynak (!). Ferdinánd Bécsben pompás gyászszertartást rendez Lajosnak (!), és megkapja a kardot a csehtől megvásárlásának jeleként. A török végül elvonul. Erre János vajda ragadja magához a koronát és azt mondja, aki meg akarja szerezni, vegye el erővel. Továbbá azt is követeli, hogy adják hozzá Máriát feleségül, ha nem, elveszi erőszakkal. Ferdinánd azonban biztonságban Bécsbe viteti Máriát, és aztán megy el Csehországba megkoronáztatni magát.¹⁵

¹³ Man wollte sogar wissen, dass der Grossherr [ti. a szultán] und sein Bundesgenosse (!) Janosch Weida [Szapolyai] insgeheim bezahlte Brandstifter in die umliegenden christlichen Länder aussandte, um das Volk durch Verwirrung und Entsetzten zu lahmen und zum Widerstande unfähig zu machen. Vö. Richard EBERMANN, *Die Türckenfurcht. Ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland während der Reformationszeit*, Halle, 1904, 18–19.

¹⁴ im ward kürzlich verheirat/ ein freulein, was hochgeborn/ von keiserlichem stammen/ das thet den Ungern zorn. /.../ Einer heist der Janus weida (!)/ der was dem künig gram/dem Türken thet er schreiben/ solt im hülff und beistand thun /den künig zu vertreiben / in helfen unter die tron, / darnach wolt er im geben / bei allem seinem leben / den tribut wol aus dem land. Vö. R. von LILIENCRON, *Die historische Volkslieder der Deutschen*, 1865–1869., Band III, 562–563.

¹⁵ Szövegét lásd: KERTBENY Károly, *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok*, Budapest, 1880, Nr. 257; HUBAY Ilona, *Röplapok, újságok, röpiratok az OSZK-ban 1480–1718*, Budapest, 1948, Nr. 70. Az újságot minden bizonnyal Habsburg-területen nyomtatták, legkorábban 1526. november közepe után. Ferdinándot „legkegyelmesebb Urunk”-nak titulálja, és többször említi cseh királlyá választását is (1526. október 23.), de arról is tud, hogy Szent Márton-napja (november 11.) előtt indult Prágába a koronázásra; tehát az újság aligha jelenhetett meg korábban.

Szapolyait tehát az újságlap egyértelműen trónbitorlónak állítja be, ráadásul olyan embernek, aki még lovagiatlanul is viselkedik, amennyiben kész erővel elragadni Mária királynét, ha az nem fogadja el ízléstelen házassági ajánlatát.¹⁶

A példákat még hosszan sorolhatnánk, de úgy vélem, ez is elegendő annak illusztrálására, hogy a szóban forgó gúnyvers vádjai és rágalmai mennyire elterjedtek voltak Szapolyai János személyével kapcsolatban. Ami a verset mégis kiemeli a kor számtalan röplapja, propagandairata és népéneke közül, az először is az, hogy a zömmel német nyelvű irományokkal szemben ez latinul íródott, tehát mindenképpen egy másik réteghez (is) szólt, mint a fentebb említett *Newe Zeytungok*, noha épp a fenti példák alapján azt is leszögezhetjük, hogy a nyelvi eltérésen túl lényeges regiszterbeli különbség nincs közöttük. Első pillantásra tehát úgy tűnik, nincs másról szó, mint hogy a német nyelvű „sajtóban” már meggyökeresedett nézeteket, a latin nyelv segítségével szélesebb közönség számára is hozzáférhetővé akarták tenni, mintegy újabb frontot nyitva ezzel a Szapolyai elleni propagandaháborúban.

Égészen más megvilágításba kerül azonban mind a vers, mind pedig szerzője, ha figyelembe vesszük, hogy nem egyszerű gúnyvers fekszik előttünk, hanem a zabolátlan római költőfejedelem, Caius Valerius Catullus egyik gyilkos invektívájának nyilvánvaló átírata. A két vers közti számos egyezés pedig kétségtelenné teszi, hogy egészen pontosan Catullus 29., Mamurra ellen írt carmenjéről van szó.

A Mamurra néven emlegetett férfiről viszonylag keveset tudunk. Előbb Pompeiusnál szolgált a pontusi háborúk idején, majd Caesar szolgálatába lépett, és az ő seregében volt hadmérnök a gall háborúk alatt. Újabb feltevések szerint nem kizárt, hogy neve mögött a kitűnő építészeti szakíró, Vitruvius rejtőzik. Fényűző és tékozló életmódja, amit a hadjáratokban összerabolt vagyont tett lehetővé, egész Rómában közismert volt. Pontosán nem tudjuk, mivel érdemelte ki Mamurra Catullus ellenszenvét, tény viszont, hogy több versben is támadja őt, és gúnyolódásának céltáblájává teszi.¹⁷ Neve azonban csak két versben, a 29. és az 57. carmenben hangzik el, és mindkettőnek közös vonása, hogy bennük Catullus nemcsak Mamurrát támadja, hanem annak pártfogóját, Caesart is. Az 57. carmen lényegében egyenlőségjelet tesz Caesar és Mamurra közé, mindkettőt romlott és fajtalan figurának állítva be, amit a vers azonos kezdő és záró sora külön hangsúlyoz, vagyis hogy: „összeillik e két parázna szépen”.¹⁸ Alapvető eltérés ugyanakkor a két Catullus-költemény közt azok versformája. Míg a szintén vitriolos

¹⁶ A német nyelvű újságlapoknak, illetve a Mohácsot megörökítő német (továbbá cseh és horvát) népénekeknek igen kiterjedt irodalma van. A II. Lajos halála körül kialakult legendában, valamint a Habsburg-propagandában játszott szerepükről újabban vö. FARKAS Gábor Farkas, *II. Lajos rejtélyes halála* I–II, Magyar Könyvszemle, 2000, 443–464., és 2001, 33–66.

¹⁷ Vö. 41., 43., 57., 94., 105., 114., 115. carmenek.

¹⁸ DEVECSERI Gábor fordítása. Az eredetiben: *Puchre convenit improbis cinaedis*.

hangvételő c 57. *hendecasyllabus*ban íródik, addig a c 29. versmértéke a támadó hangnemet formailag is aláhúzó jambikus trimeter.¹⁹

Ha összevetjük az ismeretlen 16. századi költő művét Catullus versével, nyilvánvalóvá válik, milyen ügyesen használja föl az eredetit, megtartva a Catullus-vers alapvető szerkezetét, de ahol a téma, illetve céljai igénylik, némileg természetesen átformálja, kibővíti azt.²⁰

Anonim költőnk szinte szó szerint veszi át Catullus versének felháborodott kezdősorát: *Quis hoc potest videre, quis potest pati*. Nála: *Quis hoc queat videre, quis pati scelus*. A második sort (*nisi impudicus et vorax et aleo*), talán mert túlságosan szabadszájú, kissé általánosabban fogalmazza meg (*Nisi et scelestus omniumque pessimus*). Vagyis nála nem parázna, falánk (a latinban igen kétértelmű szó, mert szexuális értelme is lehet) hazárdjátékos képes csak elviselni a később leírtakat, az illetőnek egyszerűen minden ember közt a legelvetemültebbnek kell lennie. Catullusnál a felvezető kérdés után következik a felháborodás okának megnevezése, hogy tudniillik Mamurra szerzi meg egész Gallia és Britannia kincseit. Ez kései utánzójánál is így van: itt Szapolyai trónbitorlása a kiváltó ok, vagyis hogy gazember kezébe került Magyarország jogara. Az eltérő téma szövegszerű egyezést ezúttal nem tesz lehetővé, így költőnk itt pusztán szerkezetileg követi Catullust, amennyiben a felütést jelentő kérdés után adja meg felháborodásának okát.

A római költő versének ötödik sora az, ami kérdésként fogalmaz meg támadást Caesar ellen (*Cinaede Romule, haec videbis et feres?*). Költőnk a kérdést megtartja (*An ille Ferdinandus hoc feret scelus?*), de jellegében és funkciójában teljesen megváltoztatja. Catullus „parázna Romulusnak” nevezi Caesart, és számon kéri rajta, ha látja, hogy tűrheti el Mamurra tetteit. Költőnk esetében a Ferdinándhoz intézett kérdésnek természetesen semmiféle támadó jellege nincs, sokkal inkább csodálkozik azon, hogy tűrheti ezt a Habsburg-uralkodó, hiszen, és ez az első jelentős bővítés Catullushoz képest, helyzete (Caesarok sarja, és valószínű Hercules) arra predesztinálnák, hogy tegyen ez ellen. A *Caesar*ra tett utalás tehát mintegy ugródeszkául szolgál, hogy egy *császári* sarjat szólítson meg, de nem támadó éllel, hanem inkább buzdító jelleggel, mintegy rádöbbenve őt valódi küldetésére.

Mert Ferdinánddal szemben Caesar tűri Mamurra gyalázatos tetteit, ezért Catullus rásüti mindazt a bélyeget, amit versének második sorában az ilyen ember számára kilátásba helyezett (*Es impudicus et vorax et aleo*). Majd gúnyosan fordul az imperatorhoz, hogy azért ment-e el egészen Britanniáig, hogy most minden Mamurrát gazdagítsa (*Eone nomine, imperator unice/fuisti in ultima occidentis insula/ ut ista vestra diffututa mentula/ducenties comesset et trecenties*). Vagyis

¹⁹ Vö. Hans Peter Syndikus megállapítását, aki éppen a formai jegyek alapján tekinti nyersebb invektívának a 29. carment az 57-hez képest. Hans Peter SYNDIKUS, *Catull. Eine Interpretation* I, Darmstadt, 1984, 278.

²⁰ Az összevetést az olvasó számára is megkönnyítendő a tanulmány végén mindkét vers teljes terjedelemben olvasható.

Catullusnál világossá válik, hogy Mamurra a versnek inkább csak apropója, de miatta ugyanannyi támadás éri Caesart is, tehát legalább kettős invektíváról van szó.

A 16. századi szerző megtartja ezt az elemet is, de a támadás éle végig csupán Szapolyai ellen irányul. Catullust imitálja a feltette kérdés: *Eone nomine, o nefande proditor*, ahol még a vocativus is megmarad, csupán az egyetlen imperator (*imperator unice*) helyett, a gyalázatos áruló (*nefande proditor*) a megszólított. A továbbiakban a szerkezeti hasonlóság a szembetűnő, hiszen Caesar is azért ment Britanniába, hogy Mamurra harácsolhasson, Szapolyai pedig szintén azért (*eo nomine*) állt a Szepesség élén, hogy vagyont gyűjtsön. Itt tehát jól látszik, hogyan terelődik Catullus kettős invektívája egyetlen mederbe, melynek funkciója, hogy eláztassa Szapolyait. Mivel politikai gúnyiratról van szó, ismeretlen szerzőnk, mint fentebb láttuk, hosszan sorolja Szapolyai bűneit, emiatt költeményének ez a része jóval részletezőbb, mint a neóterikus kisköltészet elvein nevelkedett Catullusé. Az ókori előd által megszabott keretek közé a 25. sorban tér vissza költőnk a Szapolyaiak gaztetteire vonatkozó kérdéssel: *Parum an patravit et domi et foris mali*. Ami megint egyértelmű imitációja a Catullus-vers *Parum expatrativ an parum ellautus est* sorának. Ugyanakkor az eltérés is szembeötlő, de egyben talán magyarázható is. Az *expatrare* (eltékozol, elherdál) ige kizárólag Catullusnál fordul elő, és nála is csak ezen az egyetlen helyen. Igeköti nélküli formája, a *patrare* (elvégez, elkövet) viszont gyakori. Elképzelhető, hogy az *expatrare* jelentése nem volt teljesen világos a szerző számára, vagy még valószínűbb, hogy inkább attól tartott, olvasóit zavarja meg vele, ezért a könnyebben értelmezhető *patrare* alakkal helyettesítette. Ezzel némileg meg is változtatta a sor értelmét, mely így már nem tékozlásról, hanem bűnök elkövetéséről szól. De a szerkezeti utánzás továbbra is megfigyelhető. Catullus sorra veszi a Mamurra által eltékozolt vagyonokat: apai örökség, pontusi majd hispániai javak, mely utóbbiról még az aranyat hordozó Tagus is tudomással bír (*quam scit amnis aurifer Tagus*). Ismeretlen követője a catullusi felsorolásnak megfelelően a Szapolyai család bűnei közt előbb apja tolvajlásait emeli ki, majd a fiú mindent felülmúló gaztettét, hogy a királyi jelvényeket ragadta magához, amivel még az aranyat hordozó Duna is tisztában van (*hanc scit Ister aurifer*). Bővítésnek tekinthető, hogy célzás történik Szapolyai egyik vereségére, vélhetőleg az 1515-ös zsarnói kudarcra. Majd elhangzik újból a kérdés, hogy tűrheti ezt Ferdinánd, ami megfelel Catullus verse kilencedik sorának, ahol a Caesarnak már egyszer feltett kérdést ismétli meg a római költő. Ott a válasz az volt, hogy mivel Caesar eltűri mindezt, maga is hitvány alak. Itt viszont Ferdinánd esetében a válasz nemleges, vagyis bizonyosak lehetünk benne, hogy a Habsburg Hercules nem fogja sokáig tűrni Szapolyai garázdalkodását.

A két költemény utolsó sorai végül megint erősen egybecsengenek. Catullus versének *Quid hunc malum foveitis? aut quid hic potest* sorának szinte szó szerinti átvétele a *Quid hunc foveitis improbi, aut quid hic potest* sor, azzal a különbséggel, hogy a máig vitatott értelmű és kapcsolású *malum* szó kimarad, így egy világosabb jelentésű verssort kapunk, ahol a kérdés a Szapolyait támogató gazfic-

kökhöz szól. Az eddigiek fényében végezetül az sem tekinthető meglepőnek, hogy költőnk valami módon igyekezett rájátszani Catullus versének utolsó sorára is (*socer generque perdidistis omnia*), ahol a catullusi invektíva tesz egy oldalvágást Pompeius felé is, aki Caesar vejeként (*gener*) szintén nem ártatlan abban, hogy Mamurra kedvéért elpusztították az egész világot. Szapolyai esetében a *socer generque* szókapcsolat nem állná meg a helyét, hiszen a célszemély nőtlen, tehát vő nem lehet, és gyermeke sincs, így apóssá sem válhatott még, viszont ha már korábban az apját belekeverték a zavaros ügyekbe, akkor ez lehetőséget ad egy *Patetque et ipse* kifejezés használatára, akik ez esetben szintén jelentős pusztítást vittek végbe (*perdidistis* – még a többes szám második személy is megmarad!), de ezúttal konkrétan tudjuk, hogy amit elveszejtettek, az nem kisebb dolog, mint az ország és a király.

A fentebb leírtakból jól látszik, hogyan alakítja át saját céljaira Catullus Mamurrából kiinduló, de valójában Caesart tollhegyre tűző, kétszólamú invektíváját az ismeretlen, 16. századi költő. A támadást kizárólag Szapolyai ellen irányítja, de annyit azért megtart a catullusi többirányúságból, hogy Szapolyai mellett célba veszi felmenőit is.

De ki lehet a szerző? Minden bizonnyal iskolázott ember lehetett, klasszikus, humanista műveltséggel felvértezve, hiszen jól ismerte Catullus költészetét. Catullus 1527-ben még a viszonylag frissen felfedezett antikok közé tartozott, hiszen az *editio princeps* csak 1472-ben jelent meg, majd ezt a kiadást még négy másik követte.²¹ Szerzőnknek mindenképpen valamelyik Catullus-kiadásból kellett tájékozódnia, mert a 29. carmen nem tartozott azon Catullus-versek közé, amelyet sokszor idéztek, újraírtak vagy felhasználtak volna.²² Találgatásokba viszont az eddigi adatok alapján nem érdemes belebocsátkozni. Akadt elég jó tollú humanista a bécsi udvar vonzáskörzetében, aki megírhatott egy ilyen költeményt. Gondolhatnánk Cuspinianusra, Conrad Celtis halála óta a bécsi humanista kör vezéralakjára, a bécsi egyetem poétika- és retorikatanárára. Az ő esetében a névtelenséget is magyarázná, hogy komoly ember léte-re talán nem akarta, hogy nevét holmi catullusi *nugae*val hozzák összefüggésbe. Vagy ott van Ferdinánd elkötelezett udvari történetírója, Caspar Ursinus Velius, szintén számos kiváló latin költemény szerzője. Újabb adatok, szempontok felbukkanásáig azonban a szerzőség kérdésében homályban tapogatózunk.

Annyi bizonyos, hogy a vizsgált költemény esetében vitathatatlanul Szapolyai-ellenes propagandaversről beszélhetünk, amely azonban nyilvánvalóan tudós közönségnek (is) szólt. A korábban említett latin nyelvűség is már ebbe az irányba mutatott, de az egyértelmű Catullus-allúzió feltételezi, hogy a szerző, bárki volt is, abból indult ki, hogy a humanista műveltséggel rendelkező olvasó az el-

²¹ Calpurniusé 1481-ben, Partheniusé 1485-ben, Palladiusé 1496-ban és Guarinóé 1521-ben.

²² Ezzel szemben például a 4. carmen (*Phaselus ille*) igen jelentős parodisztikus utóéletet mondhat magáénak, de a csókverseket is sokan és sokszor utánozták. – Catullus és verseinek utóéletéről bővebben: Julia Haig GAISSE, *Catullus and his renaissance readers*, Oxford, 1993.

sődleges jelentésen túl érteni és élvezni fogja az áthallásokat is. Ezek pedig lehetővé tették számára, hogy Szapolyait, az általános gyalázkodásokat és vádakát felhasználva, szublimáltabb szinten is lejárassa olvasói előtt, akiktől bizvást elvárhatta, hogy felismerjék: nemcsak Caesarra és Mamurrára, de Mamurrára és Szapolyaira is igaz, hogy „összeillik e két parázna szépen”.

**In Joannem Zepusiensem qui se
Hungarie regem nominat**

Quis hoc queat videre, quis pati scelus,
Nisi et scelestus omniumque pessimus?
Quot altus ore sol tuetur aureo
Latronem habere regna Paeonum inc
Et involasse sceptris regis optumi?
An ille Ferdinandus hoc feret scelus?
Non esset ille Cesaris sacri genus,
Non esset ille fortis alter Hercules,
Domare monstra qui soleret impia.
Eo ne nomine o nefande proditor
In illa amena Saxonum colonia
Jugum subacta que nimis tulit grave
Fuisti: ut inde nempe pretor impotens
Per has avarus ut paraveras opes.
Malas per artes et malis vafer dolis,
Modis nefandis, improbe ambires tuum
Corona regia impium ut tegat caput?
Et hocce iustus an deus ferat nefas?
Et hocce totus orbis an ferat scelus?
Non esset hic et ille iustus et bonus.
Quid est, an haec nefanda latronum domus
Origo cuius atque nobile est genus
Avus paterque ab ultimo usque sanguine
Et hic et ille et iste cerdo sordidus,
Parum an patravit et domi et foris mali?
Paterna furta nobis scimus omnibus
Et innotescet usque et usque et undique.
Ut ille praedo regias vehens opes,
Rapinam agebat, hanc scit Ister aurifer,
Quo fuisse qui latronem in aequore
Fugam dedisse perque liquidas vias
Fatetur, altis ingemens doloribus-
Et hocce Ferdinandus an feret scelus?
Sed extat ille Cesaris genus sacri,
Sed est ertique fortis alter Hercules,
Domare monstra quippe novit horrida.

Catullus c. 29.

Quis hoc potest videre, quis potest pati,
nisi impudicus et vorax et aleo,
Mamurra habere quod comata Gallia
habebat ante et ultima Britannia?
Cinaede Romule, haec videbis et feres?
Et ille nunc superbus et superfluens
perambulabit omnium cubilia,
ut albulus columbus aut Adoneus?
Cinaede Romule, haec videbis et feres?
Es impudicus et vorax et aleo.
Eone nomine, imperator unice,
fuisti in ultima occidentis insula,
ut ista vestra diffututa mentula
ducenties comesset et trecenties?
Quid est alid sinistra liberalitas?
Parum expatravit an parum ellautus est?
Paterna prima lancinata sunt bona,
secunda praeda Pontica, inde tertia
Hibera, quam scit amnis aurifer Tagus;
nunc Galliae timetur et Britanniae.
Quid hunc malum fovebis? aut quid hic
potest
nisi uncta devorare patrimonia?
Eone nomine, urbis o potissimei,
socer generque, perdidistis omnia?

Quid hunc favetis improbi, aut quid hic
potest?

Quid iste cerdo? semivir quid impotens.

Nisi ante cunctis ire proditoribus

Quos altus ore sol tuetur aureo?

Hac arte quippe, regna regis et caput

Paterque et ipse perdidistis impie.

FORDÍTANI VESZÉLYES

(Vetési István tervezett Xenophón-átültetéséről)

Amióta Tarnóc Márton 1965-ben először közzétette Vetési (Vetessi) István 1631. november 19-én a Szatmár megyei Mezőteremből I. Rákóczi Györgyhöz írott levelét,¹ úgy tartjuk azt számon, mint az első magyar nyelvű munkát, amely teljes egészében Justus Lipsiusra támaszkodva ad államelméleti és államigazgatási tanácsokat egy fejedelemnek.² A magyarországi Lipsius-recepcióban játszott szerepe mellett az írás azóta egy másik irodalomtörténeti elbeszélésnek is állandó szereplőjévé vált. Vetésinek a levélben megfogalmazott szándéka, hogy rövidesen Xeno-

¹ TARNÓC Márton, *Egy ismeretlen magyar nyelvű államelméleti munka*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1965, 701–707 (a továbbiakban: TARNÓC 1965). A levélíró neve, családja, hivatása és életútja körül annyi a kétes adat, bizonytalanság és megfontolnivaló, hogy azokat egyszer önállóan kell majd tárgyalni. Meg sem kísérlém, hogy itt akár csak rövid összefoglalást adjak e problémákról.

² A *Politica* IV. könyvének 7–9. fejezetét kivonatolja. A magyarországi Lipsius-recepció egy érdekes epizódja egyébként elkerülte Tarnóc és azóta is minden kutató figyelmét, noha Szinnyi József még számon tartotta azt: 1596-ban a segesvári Geréb (Gräf) Mihály a nagyszebeni magisztrátus ajánlólevelével folyamodott II. Rudolffhoz, jelezve, hogy Lipsius *Politica*-ját németre fordította s az uralkodónak szándékozik ajánlani. A fordítás megjelenéséről nem tudunk. Az adat forrása: Josef TRAUSCH, *Schriftsteller-Lexicon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, Kronstadt, I–III, 1868–1871, III, 575–577. Trausch a *Monita et exempla politica*-ra gondolt, arról azonban nem lehet szó, minthogy először 1605-ben jelent meg. Geréb remekül érzett rá a konjunktúrára, és ha támogatják, akár az első német fordító lehetett volna. Lipsius *Politica*-ját a latin kiadás (1589) után gyors egymásutánban kiadták holland, angol és két francia fordításban, majd 1599-ben jelentették meg először német nyelven; Justus LIPSIUS, *Politica. Six Books of Politics or Political Instruction*, ed., transl., introd. Jan WASZINK, Assen, Van Gorcum, 2004 (Bibliotheca Latinitatis novae, 5), 197–198. Az ambergi Melchior Haganaeus fejedelmi titkár IV. Frigyes pfálzi választónak és Keresztély anhalti hercegnek dedikálta fordítását. Ez a közeg viszont Szenci Molnár Albert számára lehetett ismerős: mindkét udvarban megfordult, mindkét uralkodó támogatását élvezte.

phón egy művének fordításával kedveskedik a fejedelemnek,³ problémátlanul belesimult az antik irodalmi művek politikai szempontokat szem előtt tartó, a főnemesi-udvari körök számára pragmatikus olvasmányt kínáló magyar fordításainak történetébe. Ahogyan Baranyai Decsi János a Sallustius-fordítást Báthory Zsigmondnak és Háportoni Forró Pál a Curtius-fordítást Bethlen Gábornak, ugyanúgy dedikálta volna, ha elkészül vele, Xenophón-fordítását Vetési Rákócziak, hozzájuk hasonlóan az erdélyi udvar politikát, hadakozást irányító, tudós, előkelő és befolyásos tisztviselőire is tekintve – szoktuk mondani és gondolni. Mindezek hatására akár az is felvetődhet, hogy a Vetési levelébe foglalt Lipsius-kivonat mellett nem sorolható-e be a tervezett Xenophón-fordítás is a Rákóczi uralkodói aspirációit, majd reprezentációját kifejező irodalmi program műveinek sorába, azon „néminemű könyvek” közé, amelyeknek „fordítását bizonyos személyekre mintegy elosztotta légyen” a patrónus,⁵ Szenci Molnár Albert Kálvin- (1624), Salánki György Erasmus- (1627), Prágai András Guevara- (1628) és Laskai János Lipsius-fordításai (1641) mellé.⁶

Azt hiszem, annak, hogy hosszú ideig ennyiben hagytuk a dolgot, az az oka, hogy Vetési fordítása nem állván rendelkezésünkre, a lefordítani tervezett klaszszikus antik művet, Xenophón *Hierónját* kevesen olvastuk el. Ha megtettük volna, nem látnánk itt ilyen problémátlanságot.

³ „...hogy az Nagyságod fejedelemségének és gazdag birodalmának sok ideig fennálló boldogságára, én is az emberi okoskodás szerint útmutató lehetnék, amitől pedig annak leromlása és boldogtalansága származhatnék, az ellen is orvosságot nyújthatnék. Ebben ezért, mikor egynéhány napokon elmémet fáradoztatnám: juta eszemben amaz görög Xenophon bölcsnek egy könyvecskeje (melyet ugyanezen dolog felől a szicíliai Hiero nevű fejedelemnek és az híres Szimonidész poétának egymással szóló, beszélő személyek alatt, igen szép ékességgel kibocsátott), hogy azt magyar szókra megfordítsam és Nagyságodnak dedicaljam.” VETÉSSI István, *Levél az uralkodás művészetéről I. Rákóczi György fejedelemhez (1631)*, in *Magyar gondolkodók. 17. század*, vál., kiad., jegyz. TARNÓC Márton, Budapest, Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók) (a továbbiakban: TARNÓC 1979), 120–132, 121. A betűhű átiratot lásd TARNÓC 1965, i. m., 704.

⁴ Vö. TARNÓC 1965, i. m., 702; ÁCS Pál, *Rimay János udvari embere*, Irodalomtörténeti Közlemények, 86(1982), 626–631; *ua.*, in ÁCS Pál, „Az idő ósága”. *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest, Osiris, 2001, 211–219, 214. Így értékeltem magam is: KECSKEMÉTI Gábor, *Az iskolai gyakorlat és a 17. századi magyar próza fordítások*, in *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, kiad., jegyz. BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza, KECSKEMÉTI Gábor, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Budapest, Balassi Kiadó, 1993 (RMPE, 10) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1993), 577–613, 597–599.

⁵ Salánki Györgyöt idézi KLANICZAY Tibor, *Egy epizód Erasmus utókorából: a magyar Enchiridion (1627)*, in KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadékai*, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 129–137, 134–135.

⁶ HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2001 (Historia Litteraria, 10) (a továbbiakban: HARGITTAY 2001b), 70, 118.

A dialógus⁷ azzal kezdődik, hogy Szimónidész, a költő kérdést intéz Hierónhoz. Véleménye szerint Hierón különösen alkalmas a kérdés megvilágítására, mert mielőtt zsarnok lett belőle, közönséges polgár volt. A közönséges emberekhez a gyönyör és a fájdalom érzései érkeik közvetítésével jutnak el. Mi a helyzet a türannoszokkal? Hierón azt feleli, hogy a maga részéről nem mondhat egyebet, mint hogy a zsarnok érzései ugyanezekből a forrásokból táplálkoznak. Erre Szimónidész kifejti azt a véleményét, hogy a zsarnok gyönyörteli tapasztalatai sokkal számosabbak, a fájdalmat kiváltó érzetei pedig jóval ritkábbak, mint a közemberéi. Hierón tagadja ezt, sőt véleménye szerint ez éppen fordítva van. És sorra kifejti, hogy az egyes érzékekhez kapcsolódó pozitív benyomások sokkal ritkábban jutnak osztályrészül a zsarnok, mint a közember számára. Az idegen országok, a színes látványok és benyomások élvezetéből azért van kirekesztve a zsarnok, mert megsemmisítésük végett nem elegyedhet a köznép veszélyes tömegébe, és trónját sem hagyhatja hátra őrizetlenül, ha pedig száz látványosságból jó, ha egyet otthonába tud hozatni, ahhoz mérhetetlenül drágán jut hozzá. A zsarnok tetszését kereső, dicsérő szavak üres hízeltje nem gyönyörködtetheti a fülét az ellenséges gondolatokat táplálók hallgatásával szemben. Az ízletes ételekben és italokban való dözölés már semmi gyönyört nem képes nyújtani az attól rég megszömlött zsarnoki íny számára. A házasság akkor a legkívánatosabb, ha az ember nálánál gazdagabb és befolyásosabb házastársat talál, a türannoszknak nincs lehetősége erre. A csinos fiatal fiúknak viszont mindegyike könnyűszerrel elérhető a számára, ezért nincs, ami felkorbácsolhatná az érzékek gyönyört egyedül kiteljesíteni képes szenvedélyét, az önzetlenül viszonzott érzelem örömeiben pedig sohasem lesz képes részesedni. Saját hazájában, saját otthonában is fegyveres kísérettel kell magát körülvennie, mintha folyton az ellenség területén mozogna. Ha kivégezteti az ellene összeesküvők vezetőit, nem mutathat elégedettséget, hiszen saját honfitársait és alattvalóit veszítette el, ha viszont a történetek jelentőségének csökkentésével próbálkozik, tettei már a saját szemében is alig fognak dicséretesnek tűnni. A közembereket a családi szeretet szilárd köteléke szokta összekapcsolni, a zsarnok családjában viszont gyűlölet és rokongyilkosságokban is testet öltő hatalmi versengés uralkodik. Míg a közösség igyekezete a biztonság és köznyugalom elérésére irányul, a zsarnokok különleges megtiszteltetésben részesülnek. A zsarnok semmi gyönyörűséget nem talál abban, hogy több kincset birtokol a közembereknél, ám annál jobban bosszantja, ha kevesebb a vagyona, mint egy másik despotának. Ha a zsarnok a közember kevéssel megelégedő, józan takarékoságára vágyva csökkenteni próbálja gigantikus kiadásait, nyomban elbukik. A türannosz éppúgy felismeri a bátor, bölcs és becsületes embereket, mint a köznép, ám őt ez nem a megbecsülésükre indítja

⁷ Magyar fordításban nemrég jelent meg először: XENOPHÓN, *Hierón avagy a zsarnokságról*, ford., jegyz. GELENCZEY-MIHÁLTZ Alirán, in XENOPHÓN, *Filozófiai és egyéb írásai*, szerk., utószó NÉMETH György, Budapest, Osiris Kiadó, 2003 (Sapientia Humana: Xenophón Összes Munkái, 2) (a továbbiakban: XENOPHÓN 2003), 545–568, 729–731.

fel, hanem a tőlük való rettegésre, bizalmasainak épp a gyenge jelleműek közül kell kikerülniük. Maga Hierón, amióta zsarnok lett, elveszítette összes barátját és csak szolgálai vannak, fél a tömegtől, de az egyedüllétből is, fél fegyvertelenül járni, de fél saját fegyvereseitől is, minden alvás és étkezés rettegéssel tölti el. Ha megajándékozta barátait, a zsarnoktól kapott javakat mindenki csak akkor érzi biztonságban, ha sikerrel kivonja magát az önkényúr hatóköréből, vagyis barátai nyomban elvesznek a számára. Ellenségei ellen viszont nem léphet fel hatékonyan, hiszen a despotizmusának alávetett összes személy az ellensége, és nem végeztetheti ki vagy börtönözheti be valamennyit. A hosszú panaszáradat természetesen azt a kérdést érleli meg Szimónidészben, hogy ha zsarnoknak lenni enynyire terhes és nyomasztó dolog, vajon miért nem menekül tisztségéből az összes türannosz. Hierón szerint épp ez a legkeservesebb az egészben: a türannosz egyszerűen nem tud megszabadulni méltóságától. Mert hogyan találhatna módot rá, hogy visszafizesse mindazt, amit korábban elrabolt? Vagy hogyan adhatná vissza mindazok életét, akiket meggyilkoltatott? Minthogy a zsarnok sem el nem viselheti, sem le nem teheti gondjait, ő az, aki minden teremtmény közül a legnagyobb hasznot remélheti az öngyilkosságtól.

A futó tartalmi ismertetés alapján is kitűnhetik, hogy Xenophón irata talán nem a legjobb választás Rákóczi György köszöntésére.⁸ Az Erdély fejedelmévé frissen felemelt Rákóczi hajdúcsapatai élén nyomult az országba, fegyveres konfliktusok sorát vállalva vagy kockáztatva mind a fejedelmi ellenjelölttel, id. Bethlen Istvánnal, mind a fejedelmi trón átvételében őt megakadályozni kívánó királyi katonasággal és Esterházy Miklóssal, mind a hét felső-magyarországi vármegyének a királyi katonaság garázdálkodása ellen tiltakozó paraszti hadaival.⁹ Rákóczi homo novus, hatalma még csak megszilárdulóban, alig száradt meg a tinta a fejedelemségét megerősítő szultáni athnámén. Az 1629. szeptember 28-i, Bethlen István kormányzót fejedelemmé választó kolozsvári országgyűlési határozat felülvizsgálatára a két hónappal későbbi segesvári országgyűlést rábíró Rákóczinak különlegesen kényes dolog a Xenophón művében szereplő Hierónról, a Szürakuszaiban államcsinnyel egyeduralomhoz jutott türannoszról beszélni, mégpedig – az antik mű következetes terminológiája szerint – mindvégig mint zsarnokról, nem pedig mint királyról. Épp a görög szerző *Memorabiliájából* félreérthetetlenül tudható Szókratésznek a kettő közötti világos distinkciója: „A királyságot és a türanniszot egyaránt uralmi formának tekintette, de különbséget tett közöttük. Az emberek akaratából fennálló és törvényes államhatalmat királyságnak nevezte, a nemkívá-

⁸ Jó analógiát kínálnak a mérlegeléshez azok a megfontolások, amelyekkel a klasszikus filológusok Xenophón eredeti művének alkalmi voltát szokták kizárni: bármely aktuális címzett önmaga vagy családja komoly bírálatát olvashatta volna ki a szövegből, a konkrét személynek való felajánlás nem lett volna taktikus lépés a szerző részéről. Vö. G. J. D. AALDERS, *Date and Intention of Xenophon's Hiero*, Mnemosyne, ser. 4:6:3(1953), 208–215 (a továbbiakban: AALDERS 1953), 214–215.

⁹ NAGY László, *A „bibliás öröklő” fejedelm. I. Rákóczi György a magyar törtélemben*, Budapest, Magvető, 1984 (Nemzet és Emlékezet), 89–114.

natosat és törvénytelen pedig, ahol az uralkodó önkénye a törvény, türannisz-nak.”¹⁰ A Hierónt szerepeltető dialógusnak már első, Leonardo Bruni (1369–1444) által 1400–1404 között készített latin fordítása a *De tyrannide* címet viselte, a későbbi fordítások és kiadások terminológiája azonos ezzel. Abban sincs változás évszázadokon át, hogy a *tyrannus* magyar megfelelője a *kegyetlen*, a *tyrannis* a *kegyetlenség*; így van ez Szenci Molnár Albert szótárában éppúgy, mint Pápai Páriz Ferencében, és következetesen így fordítottak a klasszikus római szerzők 17. századi magyar fordítói.¹¹ Jakab angol király fejedelmi tükrének az uralkodói tisztség feladatait meghatározó második könyve is a király és a zsarnok céljai, cselekedetei és megítélése közötti különbségtétellel kezdődik, s fordításában Szepsi Korotz György az „igaz fejedelem” („a lawfull good King”) és a „kegyetlen fejedelem” („an usurping Tyran”) terminusokat használja; ezek két olyan „contraria” („ellenköző dolgok”), amelyek „juxta se posita magis elucescunt” („ha egymás között összevetetnek, egyik az másiktól inkább megválasztatik”).¹² Pataki Füsüs János királytükreéből is az tűnik ki, hogy a monarchiát és a „kegyetlenség”-et az utóbbi törvénytelen volta választja el egymástól.¹³ A fordítás szándékát bejelentő levelében megtehetette Vetési, hogy néhány sorral azután, hogy Rákóczit fejedelemnek szólította, Hierón titulását is fejedelemre javítsa fel, magában a fordításban azonban, kora fordításelméletének és fordítási gyakorlatának normái szerint, ezt már nem vihette volna véghez. Ráadásul az is ismeretes dolog volt, hogy *Kürupaideiájával* Xenophón megírta a monarchikus utópia – Plátón és Arisztotelész köztársasági utópiáihoz mérhető – alpművét, amelyet Prágai

¹⁰ XENOPHÓN, *Emlékeim Szókratészről*, ford., jegyz. NÉMETH György, in XENOPHÓN 2003, *i. m.*, 105–244, 683–689, 238 (IV,6,12–13). A szókratikus különbségtétel további szöveghelyeiről: AALDERS 1953, *i. m.*, 211. Arról, hogy a törvény áthágásával, de az alattvalók számára szükséges, őket irányító tudás fejében a beleegyezésükkel működtetett hatalom is szerepel Szókratész eszményei között (III, 9,10–13; *uo.*, 192–193), s hogy ennek Xenophón Küroszának megítélésében is szerepe van, lásd W. R. NEWELL, *Machiavelli and Xenophon on Princely Rule. A Double-Edged Encounter*, *Journal of Politics*, 50(1988)/1, 108–130 (a továbbiakban: NEWELL 1988), 115, 117.

¹¹ Pl. Cornelius Neposnál 39 alkalommal fordulnak elő a *tyrannus*, *tyrannis* szavak, s Balog György fordításában – BALOG György Nepos-fordítása: *A' Cornelius Neposnak avagy Aemilius Probusnak Hires nevezetes hadi fejedelmeknek életekrül és cselekedetekrül irt könyve* (Löcse, 1701; RMK I, 1633), kiad. KECSKEMÉTI Gábor, in KECSKEMÉTI 1993, *i. m.*, 299–419 – csak hat olyan hely van, ahol ezek magyar megfelelője nem a *kegyetlen*, *kegyetlenség*. Ezek közül is kétszer indokoltnak mondhatjuk a másként fordítást, hiszen e szöveghelyek Miltiadésznek a többi türannosztól különböző uralmát méltatják (Milt. 8: „tyrannusque fuerat appellatus, sed iustus” – Balog a *fejedelem* szót használja, 310). A többi négy eltérő fordítás: Alc. 7: „tyrannidem concupisceret” – *uraság*, 332; Alc. 10: „tyranni” – *urak*, 334; Timol. 1: „tyrannidem per milites mercenarios occupasset” – *birodalom*, 387; VitReg. 2: „virtute tyrannidem” – „vitézsege által”, 392.

¹² JAMES I, *The Political Works*, ed. Charles Howard McILWAIN, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1918 (Harvard Political Classics, 1); SZEPSI KOROTZ György, *Királyi ajándék* (*Oppenheim*, 1612), in TARNÓC 1979, *i. m.*, 50–68, 59.

¹³ SOMLYÓI TÓTH Tibor, *Erdélyi királytükör* (Pataki Füsüs János: *Királyoknak tüköre*), in *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VÁRJAS Béla, Budapest, Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 275–293, 284.

András 1628-ban Rákóczinak is figyelmébe ajánlott mint Guevara fejedelmi tükrenek antik előképét: „valamiképpen és valamiműü célra nézve, és az minémü bölcs okossággal haydan amaz nagy ítéletü Xenophon az Cyrus Király személyében, ugyan azon Cyrussnac tanittásáról való könyvben cselekedet: Hasonlóképpen Guevarai Antalis az Marcus Aurelius Császár személyében, az jó bölcs és erős bátor szívü Fejedelemnec tükörit ábrázollya ki.”¹⁴ Az idealizált xenophóni Kürosz mellett még nyomatékosabb Hierónnak mint zsarnoknak a szereplése és türannoszi jellemének a platóni *Állam* 9. könyvével párhuzamba állítható bemutatása.¹⁵ Vetési levele ugyan a khairóneiai csatát követően felfuvalkodott Fülöp király exemplumával kezdődik, s ezzel végeredményben világos célzást tesz azokra a sikeresen megvívott harcokra, amelyek Rákóczi trónra lépését megelőzték és követték,¹⁶ tehát a kritikus gondolkodás, a bíráló hangnem nem áll egészen távol tőle, azt mégis nehéz elképzelni, hogy Rákóczinak nem ellenzékeként, hanem lekötelezettjeként ilyen kényes és veszedelmes irat lefordítására vállalkozott volna a kiélezett történelmi helyzetben. Az antik dialógus laudáció helyett sokkal inkább egy kiadós szatírára való nyersanyagot tartalmaz. Akként is használták fel a humanizmus korai nemzedékei. Poggio Bracciolini (1380–1459) 1440-ben írta *De infelicitate principum* című dialógusát, s bár Iszokratész és Lukianosz hasonló gondolatait is kiaknázták, alapvetően minden bizonnyal a szövegszerűen nem hivatkozott Xenophón műve inspirálta a szerzőt.¹⁷ Aeneas Sylvius Piccolomini

¹⁴ PRÁGAI András, *Ajánlólevél és Előszó a Fejedelmeknek serkentő órájához*, in Bethlen Gábor korának költészete, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 8), 469–498, 487. Lásd még a gyakran hivatkozott exemplumot is a Küroszról Xenophónt olvasó Scipióról: KECSKEMÉTI Gábor, *Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században*, Studia Litteraria, 32(1994), 73–89, 86, 45. j.

¹⁵ A türannosz hatalomról való lemondását az alattvalói által bizonyosan követő megtorlásnak a 38., Démotelészhez intézett Phalarisz-levéllal is vannak tárgytörténeti kapcsolatai. Vö. NÉMETH András, *Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. kódexének új vizsgálata és a benne szereplő Phalarisz-levél fordítása*, Sic Itur ad Astra, 15(2003)/2–3, 143–174, 156–164.

¹⁶ TARNÓC 1965, i. m., 702.

¹⁷ Poggio a későbbi V. Miklós pápának dedikált dialógusa mellett érvelt, hogy a fejedelem nem lehet boldog, a jó fejedelem a kormányzás terhei miatt, a rossz pedig azért, mert nélkülözi a boldogság előfeltételét, az erényt. Részletes elemzése: IRO KAJANTO, *Poggio Bracciolini's De infelicitate principum and Its Classical Sources*, International Journal of the Classical Tradition, 1(1994)/1, 23–35. Poggio ekkor már a *Kürupaideia* latin fordítására készülődött (1446-ban készült el vele). Ebben Lorenzo Valla nyomán járt, aki 1438-ban az első könyv elejét fordította latinra. Fordításukat mindketten Aragóniai Alfonznak ajánlották, 1444-ben pedig Giovanni Aurispa is az ő számára tervezte lefordítani Kürosz xenophóni életrajzát. Vö. DAVID MARSH, *Lorenzo Valla in Naples. The Translation from Xenophon's Cyropaedia*, Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, 46(1984)/2, 407–420.

1444. évi udvarbíró levele a mizerábilis létállapotot az udvaroncokra is kiterjesztette.¹⁸

Xenophón eredetijének gondolati végállomása azonban nem ez. Szimónidész a dialógus utolsó negyedrészeiben azt fejt ki, hogy van más megoldás is Hierón számára, mint az öngyilkosság. Azt tanácsolja, hogy a zsarnok maradjon távol a népszerűtlenségre okot adó intézkedésektől, ne személyesen büntessen, magának csak a jutalmazás aktusait tartsa fenn. Jutalmakkal, elismeréssel fel kell ébresztenie az emberek közötti versenyszellemet, önkéntes buzgó elfoglaltságuk a bűnök elkövetésében is meg fogja akadályozni őket. Ezzel együtt is szükség lesz még természetesen testőrökre, azokat azonban az egész közösség biztonságának őrzésével is meg kell bízni. Így a lakosság nem ellenséges testként tekint majd rájuk, sőt a zsoldos csapat fenntartásának költségeit is meg lehet velük osztani. Továbbá a zsarnoknak nemcsak saját szükségleteire, hanem – saját jól felfogott érdekében – városának előmozdítására sem szabad a költségeket sajnálnia, az állam virágzása a zsarnok legbiztosabb védelme. Az uralkodó jóléte ettől fogva nem saját gondja lesz, hanem valamennyi alattvalója igyekezetének tárgya.

Xenophónnak a türannosz boldogságát a közjával egybekapcsoló elgondolása – amelyet olvasva megint csak nem lehet nem gondolni Rákóczi letelepített bihari hajdúira – persze még ekkor sem a törvényes hatalomgyakorlásról, hanem a törvények nélküli uralomnak az alattvalók és az uralkodó javára együttesen történő megvalósításáról szól. Ez az érdekes antik államelméleti eszmefuttatás némi szakirodalmi figyelmet élvezett az elmúlt években-évtizedekben. Leo Strauss (1899–1973) 1948-ban, Hitler legyőzése után és a Sztálinnal való konfrontáció kiéleződésekor jelentette meg *A zsarnokságról* írott könyvét.¹⁹ Xenophón dialógusának tüzetes elemzése után arra a következtetésre jutott, hogy a dialógus mindkét szereplője színlel: Szimónidész a panaszáradat kiváltásával az alkalmat kívánja megteremteni elképzeléseinek előadására, Hierón pedig, attól tartva, hogy a megbecsült poéta személyében talán a vele való rivalizálást fontolgató türannosz-önjelölt tudakozódik a türannoszok élete felől, egyoldalúan negatív képet fest, holott nyilvánvalóan megvannak azok az előnyös aspektusok is, amelyek miatt halogatja öngyilkosságát. És hozzájuk hasonlóan burkolta álláspontját Strauss szerint a szerző is: a törvények felett álló, üdvös zsarnokság dicsérete nem Xenophón teoretikusán érvényes okfejtése, hanem a törvényesség, a

¹⁸ Aeneas Silvius PICCOLOMINI, *Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek*, vál., utószó, jegyz. BORONKAI Iván, ford. BORONKAI Iván, KAPITÁNYFÉ István, Budapest, Magyar Helikon, 1980 (Bibliotheca Historica), 80–108. Arról az udvarellenes irodalomról, amelynek ez az írás az egyik alapművévé vált, és e tendenciák 17. század eleji magyarországi jelentkezéséről lásd JANKOVICS József, *Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben*, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk., előszó R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, Gondolat, 1987, 86–103; Ua. in JANKOVICS József, *Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 3), 23–37.

¹⁹ Leo STRAUSS, *On Tyranny. An Interpretation of Xenophon's Hiero*, New York, Political Science Classics, 1948; beható ismertetése: Nathan TARCOV, *Preface to the Japanese Translation of On Tyranny [of Leo Strauss]*, *Perspectives on Political Science*, 33(2004)/4, 221–226.

legitimáció problematikus karakterének éles kifejezése. Noha a jogtalan úton megszerzett hatalommal nem szükségszerűen visznek véghez hasonlóan jogtalan cselekedeteket, mindazonáltal Szimónidész tanácsa csak a jogtalanság csökkenő mértéke felé mutat, a zsarnokság mint olyan ettől még alapvetően jogtalan hatalmi forma marad. Hierón a hatalom, a vita activa megtestesítője, ám az egyébként sem problémátlan jellemű Szimónidész nem a vita contemplativa ellenpólusát megképző bölcs, hanem ugyanolyan praktikus ember, mint a zsarnok maga. Mint a politikai tanácsadó prototípusa, azt fejt ki, hogy az illegitim módon megszerzett hatalom hogyan legitimizálható a jó kormányzat útján.²⁰ Strauss könyvének megjelenését nagy hatású vita követte Strauss és barátja, Alexandre Kojève (1902–1968) között. A vita során Strauss tagadta, vitapartnere helyeselte a zsarnok számára bölcs emberek által sugallt filozófiai ideálok megvalósításának lehetőségét és szükségességét, általánosabb szinten pedig a filozófiának és a filozófusoknak a napi élet politikai ügyeinek eligazításában való illetékességét.

Strauss szerint Szimónidész tanácsaival Xenophón *Hierónja* olyan közel jut el Machiavelli *A fejedelemségének* tanításához, amennyire egy antik szókratikus tanítás egyáltalán közel juthat: a két mű a premodern és a modern politikatudomány legszorosabb érintkezési pontját testesíti meg, ugyanakkor a kétféle politikai gondolkodás döntő különbségét is láthatóvá teszi. A király és a zsarnok közötti, Xenophón által nagy gonddal fenntartott különbségtételnek Machiavelli az indifferens voltára világít rá, hallgatólagosan – már a fejedelem szó használatával is – elvetve ezt a hagyományos megkülönböztetést. Machiavelli legsokkolóbb kijelentéseire éppen Xenophón művének ismerete okolható, bár az itáliai szerző túllép annak eredeti szellemén, amikor erkölcstelen elveket propagál ahelyett, hogy csupán hallgatna az erkölcsi princípiumokról, mint Szimónidész.²¹

Strauss nem végezte el a két mű részletes szembesítését, csupán néhány elszórt megjegyzést tett mind a hasonlóságok, mind a különbségek tekintetében. A kérdés tüzetes megvilágítására négy évtizeddel később került sor, s ez idő alatt Xenophónt Machiavellivel kapcsolatban Pocock sem, Skinner sem tárgyalta. W. R. Newell vette észre, hogy *A fejedelemben* és a *Discorsiban* Xenophón egymaga több hivatkozással szerepel, mint Platón, Arisztotelész és Cicero együttesen, gyakran olyan, a tradicionális etikai alapozású politikai nézeteket bíráló kontextusban is, ahol kifejezetten fel tűnő ezeknek a kanonikus auctoroknak a hiánya. A kanadai tudós véleménye sze-

²⁰ GELENCZEY-MIHÁLTZ Alirán, *Néhány mondat a zsarnokságról. Xenophón Hierónja*, Világosság, 40(1999)/6, 40–47; Ua., *Thoughts on Tyranny. Xenophon's Hiero* címmel: Acta Antiqua, 40(2000), 113–121; hasonlóan: AALDERS 1953, i. m., 213.

²¹ Strauss felvetéseivel és főként a Xenophón és Machiavelli kapcsolatáról kifejtett nézeteivel kapcsolatban emigráns társa és levelező partnere, Eric Voegelin (1901–1985) erős különvéleményt fejtett ki nyilvánosan is a Strauss-mű recenziójában: Eric VOEGELIN, *On Tyranny (review)*, Review of Politics, 11(1949), 241–244. Minthogy kritikája mintegy félúton hangzott el a *Die politischen Religionen* (1938) és az *Order and History* első kötetei (1956–1957) között, ennek a véleménynek inkább Voegelin eszméinek formálódásához van köze, amelyről itt bővebben nem szólhatunk.

rint ennek az az oka, hogy Machiavelli kompenzál: paradox szükségét érzi bírálni azt a klasszikus auktort, akinek politikai nézetei a leginkább hasonlítanak az övéire. Xenophónnál végül is mindig megmarad a királyi és a zsarnoki hatalom, az erényes, nemes és a bűnös, alantas viselkedés megkülönböztetése, így Kürosz alakjában sem a korlátlan zsarnokság vagy a morális makulátlanság végleiteit mutatja fel, hanem az elképzelhető legdicsőségesebb siker és a hagyományos etikai erények egységét. Mindez akadály a klasszikus hagyomány egészét megkérdőjelezni kívánó Machiavelli számára. Éppen az, hogy Xenophón az antik tekintélyek közül a legközelebb jutott Machiavellinek a hatékony politizálásról alkotott eszményéhez, teszi különleges fontosságúvá a firenzei titkár számára a felfogásában mégis konzervált egyes tradicionális aspektusok bírálatát. Így azután a xenophóni életműből épp a *Hierón* az, amely – a Kürosz másfajta, hagyományosabb etikai centrumával szemben – a legközelebb áll Machiavelli radikalizált felfogásához. Ezért a Kürosszal való példálózás mellett (14., 16. fejezet) komoly szerepet kap *A fejedelem* 6. fejezetében a fegyver és vitézség árán megszerzett újkeletű egyeduralom példája, Hierón, akinek – mint Justinus írja – „nihil [...] deerat ad regnandum praeter regnum”, a 19. fejezet egyes meglátásaiban és a 21. fejezet zárlatában pedig hivatkozás nélkül is Szimónidész összes fontos előírásai visszhangzanak.²²

Lipsius *Politicájának* kompilációs textusában mindössze két, egy-egy mondatnyi idézet származik Xenophón *Hierónjából*.²³ Az egyik kifejezetten csekély horderejű: a fejedelem öltözetének szerénységére figyelmeztet (II,15). A másikkal Vetési is találkozhatott volna, ha a levelének tárgyjelölésében szereplő részt végig lefordítja Lipsiusból, tehát nemcsak azokról a dolgokról ír, amelyek megtartják, megerősítik, csendessé és állhatatossá teszik az országot, hanem azokról is, amelyek elfordítják, megzavarják, megerőtlenítik. Az utóbbiak forrása a hatalmi erőszak mellett a fejedelem iránti gonosz indulat. A gyűlöletet a fejedelem kegyetlensége, fösვნénysége vagy engesztelhetetlensége válthatja ki. A kegyetlenség vádja elkerülhető, ha a fejedelem elhamarkodottság nélkül, a közjó érdekében, haragvó indulat vagy elégedett öröm nélkül, a szokásoknak megfelelő mértékben, mindenkit egyenlőképpen büntet, és végül – itt következik Szimónidész intelme –, ha személyesen távol marad a büntetéstől (IV,11). Az antik poétának azt a tanácsát, hogy a kellemetlen dolgokat másokkal kell elvégeztetni, Machiavelli is felhasználta *A fejedelem* 19. fejezetében, forrásra viszont nem hivatkozott, Lipsius pedig nem tőle, hanem egyenesen Xenophóntól származtatja az intelmet. A *Hierón*-idézetek csekély száma nem elegendő az érdemi mérlegeléshez: lehetséges, hogy Lipsius fel sem ismerte az antik görög mű hatását „ama’ Maculo Olasz”²⁴ rendszerére – vagy éppenséggel jól felmérte azt és sietett Xenophónt is

²² Részletes kifejtés és bizonyítás: NEWELL 1988, i. m.

²³ LASKAI János *Válogatott művei. Magyar Iustus Lipsius*, kiad., bev., jegyz. TARNÓC Márton, Budapest, Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Próza Emlékek, 2) (a továbbiakban: LASKAI 1641/1970), 210, 278.

²⁴ LASKAI 1641/1970, i. m., 302.

elfedni inkább. Nyilván Rákóczi számára is jobb volt ez így – emlékezzünk Johann Wankel Prágai által hűen lefordított méltatlankodására Guevara olasz kiadónak Machiavelliből származó kiegészítései miatt.²⁵

Mindez azt jelenti, hogy Xenophón *Hieronjának* magyar fordítása a machiavellizmus legfontosabb antik előképének és ösztönző forrásának recepciója lett volna, a Lipsius morális politikai rendszerében kimutatható, „erkölcsösített” Machiavelli-hatásnál²⁶ jóval nyíltabb és keresetlenebb állásfoglalás, a 17. század első felének legegységesebb machiavelliánus megnyilatkozása a magyar irodalomban. Ezért valószínűleg nem egy elveszett, lappangó fordítással, hanem egy el sem készült munkával lehet itt dolgunk. Sajnos Vetési életéről nem tudunk eleget, műveltségének forrásait, tájékozottságának mértékét nem tudjuk meghatározni. Úgy képzelem, hogy a levélíró a Rákóczi iránti odaadás demonstrálását, szolgálatkészsége bejelentését tekinthette elsődleges céljának, s levele megírása-kor még csak harangozni hallott valamit Xenophón művéről. Amikor a tartalmával közelebbről megismerkedett, alighanem súlyos kétely vett rajta erőt. Ő sem volt igazán önsorsrontó alkat.

²⁵ HARGITTAY 2001b, i. m., 59.

²⁶ HARGITTAY 2001b, i. m., 117–118, A Lipsius-mű egyes, Machiavellivel vitázó kijelentéseiről: VARGHA Anna, *Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet*, Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1942 (Értekezések a Magyarországi Latinság Köréből, 7), 19–26.

AZ ÉTKEZÉSI METAFORA DANTÉNÁL

1. Eddig ahhoz szoktam hozzá, hogy tanáraink – no meg újabban kortársaink – kerek számú születésnapját ünnepeljük emlékkötettel. Meglepő fordulat, hogy egykori tanítványaim nemzedéke is ebbe a sorba lép. Így Jankovics Jóska is, annak a réges-régen tartott szegedi filozófiai szemináriumnak a hallgatója, melynek minden diákjára ma is emlékezem. Talán azért, mert hosszú távú emlékezetünk tovább sértetlen marad, mint a rövid távú; de talán azért is – s hajlamos vagyok azt gondolni, hogy főleg azért –, mert máig legkedvesebb diákjaim közé tartoznak.

Az ünnepeltet lakomára illik hívni. A hatvanéves Jankovics Jóskát Dante asztalához hívom meg.¹

2. Dante szinte kivétel nélkül alkalmazta és a végsőig kiaknázza az európai kultúrtörténetnek azokat a nagy metaforáit, melyek az ókortól napjainkig állandóan megújulva tovább hagyományozódnak. Ilyen az egész *Isteni színjáték*on végigvitt fény-metaphora; az út- és utazás-metaphora („Az emberélet útjának felén” – *Pokol*, I. 1.), avagy a hajós és hajó-metaphora, mely utóbbinak csak egyik alkalmazása az Odüsszeusz utolsó útjáról szóló történet (*Pokol*, XXVI.). S ilyen a tenger- és kikötő-metaphora (minden teremtség „száll, és száll a Lét nagy tengerében más-más kikötő felé”, *Paradicsom*, I. 113.), a könyv-metaphora („emlékezetem könyve”, *Az új élet*, I.), nem utolsó sorban pedig az étkezési metaphora. A tradíciót és saját költői invencióját követve Dante számos helyen kihasználja a kulináris nyelvben rejlő lehetőségeket metaforikus többlet-jelentések képzésére

Ez önmagában indokoltá teszi, hogy megvizsgáljuk: hogyan és milyen összefüggésekben folyamodik a költő a kulináris nyelvhez és terminológiához. Ilyen vizsgálatot végzett Rosa Elisa Giangoia,² aki összegyűjtötte *Az isteni színjáték*ban megnevezett étkeket és azokat a szöveghelyeket, melyek közvetlenül vagy közvet-

¹ Az itt következő fejtegetések egy készülő hosszabb tanulmány alapját alkotják. A tanulmány egy korábbi vázaltszerű változata olaszul jelent meg a következő helyen: *Cibo e metafore del cibo in Dante*, in *Dante. Il cibo e le feste nella letteratura italiana*, a cura di Arnaldo MARIANACCI, Antonio SCIACOVELLI, Ed. IICB, Budapest, 2006, 43–52.

² Rosa Elisa GIANGOIA, *A convito con Dante. La cucina deella Divina Commedia*, Il leone verde, Torino, 2006.

ve az ételek elkészítésére vonatkoznak, összevethetők az ételek elkészítésének korabeli módjaival, illetve a fennmaradt receptekkel.³ Érdekes könyvéből kiderül, hogy – mint egyébként várható – a kulináris nyelvnek és tematikának az *Isteni színjáték*-ban is van referenciális használata, történetileg értelmezhető valóság-vonatkozása. Más szóval Dante műve bizonyos fokig adalékokkal szolgálhat azok számára, akiket az étkezés története érdekel, hiszen óhatatlanul tükröződik benne, hogy mit és hogyan ettek a kor emberei, milyen szerepet játszott életükben az evés és az ivás.

Az alábbiakban magam is megvizsgálom néhány kulináris vonatkozású dantei szöveghelyet. Ennek során szétválasztom a „külső”, „referenciális” aspektusokat és a jelentésképzés „belső” világát, ahol a kulináris nyelv metaforikus használata dominál. E szétválasztás persze csak analitikusan érvényes, hiszen a referenciális aspektusok legtöbbször maguk is egy-egy hasonlat anyagaként különíthetők el, s a hasonlat egyik terminusaként (a „hasonlított” szerepében) jelenítenek meg történeti adalékként kezelhető, konkrét és reális élettényeket.

3. Mindenek előtt meg kell állapítanunk, hogy az evést és ivást, önmagában véve, Dante viszonylag kevés helyen tematizálja, legalábbis nem mesél el valódi lakomákat, s ritkán ír le ételfogásokat. Ebben a korabeli irodalmat tekintve nem áll egyedül. Massimo Montanari, a táplálkozáskultúra történésze emlékeztet arra, hogy a XII–XIII. századi lovagregények, melyek Dante kultúrájának egyik forrását jelentik, tesznek ugyan említést lakomákról mint társasági eseményekről, de nem részletezik, hogy a résztvevők mit fogyasztanak. Legfőljebb annyit mondanak erről, hogy finom dolgokat ettek, mértékletesen.⁴ Ekkor már a nemesi viselkedés egyik kritériuma a visszafogottság, mely az asztalnál a kifinomult viselkedésben, a formák betartásában, a minőségi ételek kedvelésében, nem pedig a régi nemességre jellemző nagyevésben nyilvánul meg.

Dante világában mindazonáltal jelentékeny helye van az evés-ivás tematikájának, már csak azért is, mert az egész középkor morális felfogása szerint, melyet az *Isteni színjáték* híven képvisel, az ételek és italok túlzott fogyasztása: bűn. Méghozzá a főbenjáró bűnök egyike, melynek elkövetőivel a pokol kárhozottai és a purgatórium vezeklői között találkozunk.

A „torok káros bűnével” („la dannosa colpa della gola”, *Pokol*, VI. 53.) a mértékletesség, pontosabban és specifikusabban, az evésben és az ivásban gyakorolt mértékletesség erénye állítandó szembe, ahogyan az arisztotelészi és a keresztény etika tanítja. Ennek az erénynek a dicsőítése ugyanakkor azt is híven tükrözi, hogy Dante korában a magasabb körök egyre inkább finomabb és civilizáltabb szokásokat tettek magukévá, melyek terjedéséről Montanarinál olvashatunk.

³ A szerző a korabeli források közül főleg a XV. századi Maestro Martino da Como *Libro de arte coquinaria*jára és egy XIX. századi névtelen szerző *Liber de coquina* című könyvére támaszkodik, valamint a Dantéhoz korban közelálló írók (Sercambi, Sermini, Sacchetti és mások) novellás könyveire.

⁴ Massimo MONTANARI, *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*. Budapest, Atlantisz, 1996, 73–74.

Emellett más, radikálisabb ellentétekkel is számolnunk kell. Mind a falánksággal, mind a mértékletes fogyasztással ellentétes ugyanis az ételek és italok élvezetétől való teljes tartózkodás, vagyis az aszkétikus világtagadást kifejező önsanyargatás, a kegyes célú böjtölés. Egy másik dimenzióban a falánksággal járó jóllakottság és a szűkölködés miatti éhezés is szemben áll egymással, még akkor is, ha az éhezés nem bűn és erény kérdése, vagyis nem választott magatartásforma, hanem természeti és társadalmi okok által determinált állapot. Felállíthatjuk tehát a következő oppozíciókat:

falánkság versus mértékletesség ételben-italban

falánkság vagy mértékletesség versus böjtölés

(falánksággal járó jóllakottság) versus éhezés

E három oppozíció a *Purgatórium* vonatkozó énekeiben (XXII–XXIV.) működik strukturáló elvként, ami már a *Purgatórium* azon általános szerkezeti elvéből is következik, mely a vezeklők alakjának felidézése és a rájuk mért büntetések leírása mellett a szóban forgó bűnnel kapcsolatos pozitív és negatív példák didaktikus bemutatását, illetve az ezekből adódó morális tanulságok megfogalmazását is megköveteli.

A *Purgatórium* hatodik körében, ahol a torkosok vezekelnek, Dante és kísérei (Vergilius és Statius) két fára bukkannak. Az elsőnek, az élet fájának az ága „illatos, jó gyümölcse” van „tellve” („con pomi a odorar soavi e buoni”, *Purgatórium*, XXII. 132.), csúcsára pedig „tisztá vizű permeteg sugároz” („cadea de l’alta roccia un liquor chiaro / e si spandeva per le foglie suso”, uo. 137–138.). Ennek a leírásnak kifejezett célja, hogy érzékeltesse a gyümölcs kíváncsú voltát, ami adott esetben a contrapasso elve szerinti bűnhődésnek is a forrása, hiszen a bűnösöket egy hang arra figyelmezteti, hogy az eledelre hasztalan sóvárognak. („Di questo cibo avrete caro”, uo. 141.). Ugyanez a hang sorolja a bűnösök épülését szolgáló pozitív példákat, melyekben a mértékletességre és az aszkétikus jámborságra való buzdítás motívumai egyaránt jelen vannak:

[...] „Mikor Mária ment a menyegzőre,
másokra gondolt, nem a maga száját
tömni, amely ma ügyetek védője”;

[...] „Az ős Róma női nem kívánák
a bort, csak tiszta vizet, s Dániel
éhe csupán a Tudomány mannáját.”

[...] „Ó, arany század, mért múltál te el?
nektár lett szomjtól a hegyek patakja,
s a makk éhségtől ízes eledel.”

„A Keresztelő, a pusztába’ lakva
meg bírt a sáskán és a mézen élni:
és ép ezért nőtt oly dicsőre, nagyra.”

(*Purgatórium*, XXII. 142–153.)

A fenti példák közül emeljük ki a Dániel prófétára vonatkozó utalást („e Daniello / dispregiò cibo e acquistò savere”, 146–147.), akit a bibliai történet szerint Isten megjutalmazott a bölcsességgel, mert nem ült Nebukadnezár asztalához, hogy „ne szennyezze be magát a király ételeivel és a borral”, s a neki szánt eledel és borital helyett beérte főzelékkel és vízzel (*Dan*, I, 8, 17). Ez egyike azoknak a helyeknek, ahol Dante valamilyen szempontból összekapcsolja az étkezést és a megismerést, illetve a testi és a szellemi táplálkozást. Hasonló hely a Pier Damianinak (Damjáni Péter) szentelt ének, ahol Dante a következő szavakat adja a szent remete szájába:

[...] „Itt a világot feledve
úgy beleedztem a remeteségbe,
hogy, minden étkem az olajfa nedve,
s hőt-fagyot tűrve, elmélkedni unszolt
lelkemnek minden kívánsága-kedve.”⁵

Nem valószínű, hogy a Dánielre való hivatkozással Dante többet mondana, mint azt, hogy a tudás a mértékletesség jutalma, vagy hogy fontosabb a tudás, mint a testi jóllakás. Amikor Pier Damianit idézi, akkor az olívaolajjal kondírozott ételeket („cibi di liquor d’ulivi”) mint a szigorú böjt eszközét említi, mely megkönnyíti a kontemplációt, vagyis a tudás legmagasabb fokának elérését. Az előzőhöz hasonlóan ez a példa sem tűnik különösképpen relevánsnak egy az étkezés és a megismerés kapcsolatára vonatkozó másik kérdés szempontjából, amely a testi éhség és a tudás iránti éhség közti párhuzamra, illetve e kétféle vágy kielégítésének azonos vagy különböző voltára vonatkozik.

Tulajdonképpen ez az utóbbi, belső összefüggés alkotja az étkezési metafora központi mozzanatát. Erre majd más szöveghelyekkel kapcsolatban kell visszatérnünk.

A második fa, amely a hatodik körben a vándorok útjába esik, annak a paradicsomi fának a magvából ered, amelyről Éva szakította le az almát. E fa lombjai közül is megszólal egy hang, amely a megbüntetett torkosság példáit sorolja, miközben a vezeklőknek újra tantaluszi kínokat kell kiállniuk, mert a fa gyümölcseire ezúttal is hiába áhítoznak.

Az epizód olvasása során a *falánkság-jóllakottság / éhezés* ellentéte kelti a legmélyebb benyomást. A vezeklők, köztük Forese csont-bőr voltát, akik éhségükben fogaikkal a levegőt örlik („Vidi per fame a vòto usar li denti”, *Purgatorio*, XXIV. 28.), s az éhezés és a sóvánság többi borzalmas képét Dante a tőle

⁵ [...] „Quivi
al servizio di Dio mi fe’ sì fermo,
che pur con cibi di liquor d’ulivi
lievamente passava caldi e geli,
contento ne’ pensier contemplativi”.
(*Paradiso*, XXI. 113–117.)

megszokott láttató erővel jeleníti meg. Ezzel már túl is megy azon, hogy pusztán a túlvilági bűnhődés egyik elrettentő példáját állítsa elénk. A falánságról szóló énekek az *Isteni színjáték* legrealistább részei közé tartoznak. Nem azért kötik le figyelmünket, mert a bűnösök egy kategóriájának bűnhődését ábrázolják, hanem azért, mert a bűnhődésen keresztül a középkor mindennapos valóságához tartozó rettenetes éhezést írják le, mégpedig érezhetően a költő közvetlen tapasztalata alapján.

Szemük fekete gödre mélyre tágult;
az arcuk sápadt, s bőrük mint silány zsák
csontjukon, a csont formái után nyúlt.
Nem szárította hajdan ily soványság
Erysichtonnak sem csontig a bőrét,
bár hiun hajta enni bősé kívánság.

[...]

Gyöngyvesztett gyűrűk gödrei a szemnek;
ki minden arcban azt olvassa: OMO,
itt jól láthatta alakját az M-nek.⁶

(*Purgatórium*, XXIII. 22–33.)

Nem véletlen, hogy éppen ezen a ponton, az extrém soványság jegyeinek leírásakor találkozunk az emberi arc formájának azzal az olvasatával, amely szerint arcunkra van írva, hogy „ember”. Vagyis a két beesett szemgödör egy-egy „o”-t alkot, míg az orr a fölötte ívelő két szemöldökkel egy gótikus „m”-et formáz, a három betű pedig összeolvasva az „OMO”-t adja ki. Mintha azt mondaná Dante: „íme az ember”. A soványság, a kínzó éhség, az elesettség állapota maga az emberi állapot.

Ez a költői fogás felidézi a *Purgatórium* első körét (X–XII. ének), ahol a legfőbb bűnösök, a kevélyek vezekelnek. A XII. énekben a megbüntetett góg példáit soroló tizenhárom terzina sorkezdetei emlékezetes achrosticont alkotnak, s szintén az „ember” szót („VOM” = „UOM”) tartalmazzák (*Purgatórium*, XII. 25–63.). Itt is nyilvánvaló az az értelmezés, hogy a példák magáról az emberről szólnak, ezúttal azt sugallva, hogy a rossz gyökere az ember. A két szöveghely sokszorosán felerősíti egymás hatását.

Ha az épületes példák, melyeket főntebb láttunk, a *falánság* / *mértékleteség* tengelyén helyezkednek el, akkor az epizódban szereplő bűnösök viselt dolgainak és bűnhődésének ecsetelése a *falánság* / *bőjtölés* oppozíció tengelyén értelmezhető. A contrapasso elve ezúttal éppenséggel azt kívánja, hogy a falánkok

⁶ Az idézet utolsó terzinája:
Parea l'occhiaie anella senza gemme:
chi nel viso de li uomini legge „omo”
ben avria quiviconosciuta l'emme.

bőjtölve vezekeljenek, mint a Tours-ból való IV. Márton pápa is, aki „böjttel vezekli” („purga per digiuno”, *Purgatórium*, XXIV. 24.) hírhedt falánkságát.

A *Pokolban* Dante jóval szűkebb keretek között és a fentiekől különböző elvek szerint tárgyalja a falánkságot. A tivornyák hősei közül, akik a harmadik körben szenvednek, csak Ciaccót tünteti ki figyelmével (VI. ének). Az ő neve valószínűleg csúfnév, és disznót jelent. Már ez is arra utal, hogy itt a következő oppozícióval kell számolnunk: *állati* versus *emberi*.

Az *emberi* pólusa persze csak virtuálisan, s nem láthatóan van jelen, hiszen a pokol és a purgatórium világa strukturálisan különböző felépítésű. A pokolban – ellentétben a purgatóriummal – minden végleges. Mivel nincs mód arra, hogy a bűnösök vezeklésükkel megtisztuljanak bűneiktől, nincs szükség a tanító példákra. Nincs szükség sem a negatív példákra, melyek a szóban forgó bűn büntetését illusztrálják, sem a pozitívakra, melyek az azzal szembenálló erényt dicsőítik. Dante ennek megfelelően az ellenkező (az *emberi*) pólus felmutatása nélkül ábrázolja a falánkság elállatiasító voltát, amit összes taszító tulajdonságával – nagy hasával és hasából kimeredő karmaival – a mitológiai háromfejű eb, Cerberusz szimbolizál. Ez úgy ront a bűnösökre, zsíros pofájával úgy marcangolja őket, ahogyan ők falták a húst valaha:

Szeme vörös, sötét szakálla ronda,
két körmös kéz nőtt rengeteg hasából,
karmolja a lelkeket, falja, bontja.⁷

4. A táplálékok közül Dante legtöbbször a kenyert említi. Ez önmagában véve is egy egészen konkrét történeti tényről tükröz, hiszen a XI. századtól kezdve a kenyér lett a szegényebb rétegek fő táplálékává, s mint Montanari sok adattal bizonyítja, „minden más étel másodlagossá, járulékosná, a kenyér körítésévé” (*companatico*) vált.⁸ A kenyér persze ősidőktől fogva gazdag metaforikus lehetőségeket rejt magában, s Dante is – mint látni fogjuk – számos jelentéshordozó opozíció alkotó elemeként használja.

A kenyér témakörből egyelőre Cacciaguida híres jóslatát emeljük ki: „Majd meglátod, mily sós kenyér a másé” („Tu proverai sì come sa di sale / lo pane altrui” – *Paradicsom*, XVII. 58.). A mások „sós kenyérét”, mely majd a száműzöttek lesz az osztályrésze, kézenfekvő metaforikusan értelmeznünk, ahogyan

⁷ Dante eredeti kifejezései kegyetlenebbek Babitséinál: Cerberusz nyúzza („iscola”), marcangolja, darabolja, tépi („isquatra”) a bűnösöket:
Li occhi ha vermigli, la barba unta e atra,
e 'l ventre largo, e unghiate le mani;
graffia li spirti, iscola ed isquatra.
(*Inferno*, VI. 15–17.)

⁸ „A legjobb bizonyíték erre – teszi hozzá Montanari – a kenyérkísérő (*companaticus*) kifejezés elterjedése az újlatin térség nyelveiben”, ahol „leginkább elterjedt a kenyér kultúrája”. Massimo MONTANARI, *i. m.*, 61.

az olvasók évszázadok óta teszik. De a kifejezésnek – mint Giangoia rámutatott – valóságos alapja is lehet, hiszen a toszkán kenyér jellegzetesen sótlan: Firenzében, Itália többi részével ellentétben, mindig is só hozzáadása nélkül készítették a kenyeret, hogy az jobban érvényesülni hagyja a többi étel ízét.⁹ A firenzei Dante számára a „sós kenyér” valóságosan is a Toszkánán kívüli régiók kenyere.

Hasonló valóságalapja van néhány olyan szöveghelynek, mely az ételek ízesítésére, fűszerezésére és elkészítési módjára vonatkozik. Például a vagyonukat könnyelműen elherdáló pazarlók között találkozunk a sienai Niccolòval, aki a drága keleti fűszerekkel készített ingyencségeket kedvelte: „messze keletig járt, / csakhogy átültethesse honni kertbe, / a szegfűszeg fűszernek drága titkát”.¹⁰ E rövid utalás háttérében ott van az egész középkor gazdaság- és kultúrtörténete.

A Márton pápáról és társairól szóló, előbb már említett epizódnak is megvan az az érdekessége, hogy konkrétan meg van benne nevezve az az étel és ital, amelynek mértéktelen fogyasztásáért a bűnösöknek vezekelniük kell. Márton „a bolsenai ángolnát és vörösbor” (*l’anguille di Bolsena e la vernaccia*”, uo. 24.)¹¹ vezekli, míg messer Marchese azért vezekel, mert „borban ázott, bár szomjas sem volt”, „s jól nem lakott, bármennyit lakomázott” („Vidi messer Marchese, ch’ebbe spazio / già di bere a Forlì con men secchezza, / e sì fu tal, che non si sentì sazio”, uo. 31–33.).

Más epizódok azért érdemlik meg figyelmünket, mert különféle összefüggésekben és más-más funkcióval utalásokat találunk bennük az ételek elkészítési módjára. A pokolban vagy a purgatóriumban leírt tortúrák néha kifejezetten a kulináris tapasztalatokra emlékeztetnek. Például az ördögök éppúgy nyomkodják villáikkal és horgas botjaikkal a csalókat a forró szurokba, ahogyan a szakácsok főzik üstjeikben a húst („a nagy üstbe a kukták villával ép így nyomkodják a húst be”);¹² a *Cainában* bűnhődő árulók pedig úgy hevernek a Cocitus tavában jégbe fagyva („fitta in gelatina”, *Pokol*, XXXII. 60.), ahogyan a hús- és haldarabok helyezkednek el a kocsonyában. (Már Landino kommentárjában olvasható, hogy a *Caina* jege „olyan, mint a kocsonya, mert ahhoz hasonlóan meg van fagyva, és hús és más szokásos dolgok helyett tartalmazza ezeket az árulókat”).¹³

5. Térjünk rá a kulináris nyelv dantei használatának metaforikus aspektusaira, olyan fajta vizsgálódásra téve kísérletet, melyet Ernst Robert Curtius történeti

⁹ Rosa Elisa GIANGOIA, *i. m.*, 51.

¹⁰ Babits fordítása túl explicit, de nem hamisítja meg a lényegét: „Niccolò che la costuma ricca / del garofano discoverse / ne l’orto dove tal seme s’appicca”, *Pokol*, XXIX. 127–129.

¹¹ A borok közül Dante egyedül ezt a ma igen elterjedt, a La Spezia melletti Vernacciából vagy Vernazzából (a Cinque Terre egyik faluja) származó borfajtát említi. A kor írói fehér borként említik, Boccaccio is kedvelte, vö. Rosa Elisa GIANGOIA, *i. m.*, 16.

¹² Non altrimenti i cuoci a’ lor vassalli
fanno attuffare in mezo la caldaia
la carne con li uncin, perché non galli.
(*Inferno*, XXI. 55–57.)

¹³ Ld. Rosa Elisa GIANGOIA, *i. m.*, 23.

topikának vagy metaforikának,¹⁴ Hans Blumenberg pedig metaforológiának nevezett.¹⁵

Induljunk ki abból az egyszerű és banális tényből, hogy már Dante egyik művének a címe is étkezési metafora: *Convivio*, azaz *Vendégség*. Ez önmagában is sokat mond abból a szempontból, hogy nála – ahogyan már az antik hagyományban is – az étkezés fogalomköre, legalábbis egyik alapvető használatában, a megismerés metaforájaként szolgál, vagyis a tudomány és általában a szellemi értékek „bekebelezését” fejezi ki. Emellett, ahogyan minden olvasó előtt világos, a „vendégség” vagy „lakoma” egy könnyen átlátható önreferenciális effektus következtében metaforája magának a műnek, illetve a benne kifejtett tanításnak is, melyet a szerző meghívására táplálékul magunkhoz veszünk. (Ahogyan persze a vitorlák kifeszítésétől a révbe érésig a hajózás is a mű megírásának metaforája, néha éppen az étkezési metaforával összekötve: „az idő sürgeti hajómnak a kikötőtől való kibocsátását; ezért kifeszítem az ész vitorláját és tengerre szállok a szerencsés utazás és a dicséretes és üdvös révbe jutás reményével vacsorám végeztével.”)¹⁶

A mű első paragrafusai alaposan kibontják a metaforát, annak bizonyosságául, hogy egy metafora, legalábbis egy „élő” metafora, sohasem *egyetlen* szóhoz kapcsolódó „átvitt” jelentés, hanem – ahogyan majd jóval később Vico leszögezi – mindig egy történet. „Kevesen maradnak – mondja Dante –, akik a mindenkitől áhított kincseknek, a tudásnak birtokába juthatnak, és szinte megszámlálhatatlan azoknak a száma, akik valamely akadály miatt erre az eledelre hiába éheznek. Óh, boldogok azon kevesek, akik annál az asztalnál ülnek, ahol az angyalok kenyérét eszik, és szerencsétlenek mindazok, akiknek étele a birkáéval közös! [...] azok, akik ily magasztos asztalnál étkeznek, nem nézhetik szájalom nélkül a többieket, akik állati táplálékot, fűvet és makkot eszegetnek.”¹⁷

Az idézett sorokból világosan kivehetők a következő tárgyi és fogalmi opozíciók:

tudók versus tudatlanok

sokak versus kevesek

gazdagok versus szegények

„angyalok kenyere” (emberi táplálék) versus állati eledel

Ezekhez később hozzá fog adódni egy további opozíció: *búza versus árpa*.

Világos, hogy a szóban forgó ellentétpárok egy társadalmi helyzet egy-egy dimenzióját jelölik ki, s hogy pontosan az általuk leírt társadalmi helyzet alkotja azt, amit ebben az esetben a metafora „alapjának” nevezhetünk: a tudás olyan, mint a jó eledel, még pedig *abban a tekintetben*, hogy a gazdagok és kevesek

¹⁴ Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, Bern, Francke, 1948.

¹⁵ Hans BLUMENBERG, *Hajótörés nézővel. Metaforológiai tanulmányok*, Budapest, Atlantisz, 2006.

¹⁶ DANTE ALIGHIERI, *Vendégség* II. i., ford. SZABÓ Mihály, in *Dante Összes Művei*, szerk. KARDOS Tibor, Budapest, Magyar Helikon, 1962, 185. (A továbbiakban DÖM)

¹⁷ *I. m.*, DÖM 157.

osztályrésze. A keveseknek a Bibliából vett és az *Isteni színjáték*ban szintén feltűnő kifejezéssel élve az „angyalok kenyere”¹⁸ jut, míg a sokaságnak állati táplálékkal, „füvel és makkal” kell beérnie. Ebben a szembeállításban észre kell vennünk a nyilvánvaló utalást arra a *tényre*, melyet a kor nagy éhínségeiről szóló krónikák gyakran leírnak: az emberek sokasága kenyér helyett fűvön él, gabona helyett fűvekből próbál kenyeret készíteni.

De olvassunk tovább: „Én tehát, bár nem ülök a boldog asztalnál, mégis elmenekülve a köznép legelőjétől, az ott ülők lábainál felszedegetem azt, ami tőlük lehullik, ismerem is azok nyomorúságos életét, akiket magam mögött hagytam, és könyörületre indítva annak édességétől, amit lassacskán összegyűjtögetek, nem feledkezem meg róluk. [...] Meg akarok tehát most nekik teríteni, és egyetemes vendégséget akarok szerezni nekik [...] abból a kenyérből, amely szükséges az ilyen ételhez, hogy elkölthessék. Ez az a lakoma, amely méltó az ilyen kenyérre [...]”¹⁹

Ha el akarjuk képzelni a Dante által leírt jelenetet, akkor egy reális élethelyzet tárul elénk: a lakomázók alamizsnaként szórják a maradék morzsákat a szegényeknek, akik ott ülnek lábaiknál. (Dante mintegy a lakomázók és a köznép között helyezkedik el; az előbbiektől felszedett morzsákat, vagyis a nagy *auctorok* könyveiből elsajátított tudást közvetíti a tudatlanoknak.) Figyeljünk fel arra, hogy az egyedül megnevezett eledel a kenyér, bár abból, hogy a metafora továbbviteleként szó esik a lakoma fogásairól, sejthetjük, hogy a lakomán más étkeket is felszolgálnak. Valójában a *Vendégség canzonéi* lennének az egyes fogások (*companatico!*), amihez az őket kommentáló értekezések szolgálnak kenyérként: „Ennek a vendégségnek az étele tizennégy fogásra, vagyis tizennégy, részint a szerelmet, részint az erényt tárgyaló énekre oszlik, amelynek értelmét e nélkül a kenyér nélkül homály árnyékolta be.”²⁰

Tegyük hozzá, Dante a lakoma ételei közül a *Vendégség* más helyein is egyedül a kenyeret említi, s minden további megkülönböztetést ezen belül hajt végre.

A metaforát úgy fejleszti tovább, hogy az írásával szemben emelhető ellentéteket elhárítani annyi, mint kenyerét megtisztítani faltjaitól.²¹ Az egyik ilyen falt, hogy az értekezést népi és nem latin nyelven írta, ami „lényegbeli fogyatékoság”, hiszen ez azt jelenti, hogy a kenyeret más gabonaféléből gyúrta, és nem búzából.²² „Jelentősnek kell lennie a mentségnek – mondja Dante –, amikor az étkei miatt oly nemes, a meghívottak előtt oly tiszteletreméltó lakomához árpa és nem búzakenyeret szolgálnak fel [...]”²³ Itt tehát a főtebb kiemelt oppozi-

¹⁸ Zsolt 77 (25), Bölcs 16 (20). Ezeken a helyeken persze az „égi kenyérnek”, illetve az „angyalok eledelének” jóval konkrétabb a jelentése.

¹⁹ *Vendégség*, DÖM, 158.

²⁰ *I. m.*, uo.

²¹ *Vendégség* I, DÖM 161.

²² „az én gabonából készült kenyér megtisztult első faltjától”. *I. m.*, II. DÖM 165.

²³ *I. m.*, I. x. DÖM 174.

ciókhoz társul a búzakenyér és az árpakenyér oppozíciója, ami – mondanunk sem kell – szintén híven tükrözi az adott kor táplálkozási viszonyait. A középkor paraszti népessége árpából és más alacsonyabb értékű gabonafélékből készítette kenyerét, s csak Dante évszázadában – és éppen Siena és Firenze környékén, ahol a városok erős hatást gyakoroltak a mezőgazdaságra – kezdett terjedni a búza és a fehér kenyér.²⁴

Az étkezési metafora természetesen magában rejti azt a talán még alapvetőbb oppozíciót, melynek bizonyos vonatkozásait már korábban érintettük: *jóllakottság versus éhség*.

Ebben a dimenzióban a metaforának az az alapja, hogy mind az ételre és az italtra, mind pedig a tudásra irányuló vágy ugyanolyan természetű, vagyis a tudás megszerzésére ugyanaz az éhség és szomjúság készítet minket, mint a táplálkozásra. Dante a *Vendégségben* Arisztotelész nyomán „természetesnek” nevezi a tudásvágyat: „*minden ember természetesen vágyódik a tudásra*”.²⁵ Máshol a tudás iránti természetes szomjóról beszél („*la sete natural*”, *Purgatórium*, XXI. 1.). Mindebben nyilván benne foglaltatik az utalás arra a hasonlóságra, mely az éhség szellemi és primér biológiai értelme között fennáll.

Ez a hasonlóság a *Paradicsomban* is megfogalmazódik. Amikor Piccarda a paradicsom morális rendjét magyarázza Danténak, vagyis a legmagasabb rendű tudásba avatja be, akkor a költő kérdésről kérdésre haladva a jóllakottság és az éhség váltakozását észleli magában.

S mintha egy étket jóllakás közönyje
néz, másikat még vágy les, hogy az ember
egyiket kérje, másikat köszönje:
úgy voltam, kérve szóval, lesve szemmel
tudni, mely szövet volt, hol a vetélőt
végső szálig nem vitte türelemmel?²⁶

Annak a leírása, hogy egy kérdés megválaszolása egyszerre okoz kielégülést s kelt vágyat egy újabb kérdés iránt, egy igazi intellektuális lakoma benyomását kelti bennünk.

De meddig lehet érvényes ez a metafora, ha egyszer az evés-ivásban tanúsított mértéktelenség a főbűnök egyike? Meddig lehet feszíteni a húrt, ha egyszer a

²⁴ Ld. Massimo MONTANARI, *i. m.*, 64.

²⁵ *Vendégség*, I. i. DÖM 157.

²⁶ Ma sí com'elli avven, s'un cibo sazia
E d'un altro rimane ancor la gola,
Che quel sì chere e di quel sì ringrazia,
Così fec'io con atto e con parola,
Per apprender da lei qual fu la tela
Onde non trasse infino a co la spola.
(*Paradicsom*, III. 91–96.)

tivornyák hősei és a torkosok a pokolban bűnhődnek, mint Ciacco, vagy a purgatóriumban vezekelnek csontsoványan, tantaluszi kínok közepette, mint Forese vagy Buonagiunta da Lucca? Milyen természetű az a kielégülés, mely egyik oldalon az evés-ivással, a másik oldalon pedig a szellemi táplálék megszerzésével jár együtt?

Szembetűnő, hogy a *Pokolban* bűnhődőknek és a *Purgatóriumban* vezeklőknek a történeteiben, mint például Márton pápáéban, már nem a kenyér játssza a főszerepet. Az az éhség, melyet a purgatóriumban vezeklők éreznek, maga a nyers, fiziológiai éhség, s már nem azonos a tudásszomjjal vagy a tudás iránti éhséggel.

Meg kell tehát különböztetnünk két fajta éhséget, egy negatív és egy pozitív jelentéssel bírót. Az egyik az a fajta éhezés, amelytől vezeklésül állatias falánkságuk miatt Forese és társai szenvednek; a másik a tudás folytonos gyarapítására ösztönző, új és új kielégüléssel járó intellektuális vágyakozás. Az előbbinek felejthetetlen példáját Dante szeretett mesterének, Brunetti Latininek a jóslatában látjuk, amelyből itt két mozzanat érdekes a számunkra. Az egyik az, hogy a költő és a firenzeiek konfliktusáról szólva és a költő kiválóságát ecsetelve Brunetto Latini az ehető dolgok köréből meríti hasonlatát: nem érhet édes füge „fanyar kőkénnyel egy bokorban” („tra li lazzi sorbi / si disconvien fruttare al dolce fico”, *Pokol*, XV. 65–66.). A másik az, hogy a költő jövődő hírét megjósolva Brunetto Latini azt is előre látja, hogy az ellenséges firenzei pártok *éhezni* fognak Dantéra. Vagyis maga Dante jelenik meg az *éhezés tárgyaként*:

La tua fortuna tanto onor ti serba,
che l'una parte e l'altra avranno fame
di te; ma lungi fia dal becco l'erba.

(*Pokol*, XV. 70–72.)

E soroknak látszólag az az értelmük, melyet Babits fordítása sugall: az ellenséges pártok egyaránt a maguk soraiban akarják tudni a költőt, de ő nem csatlakozik egyikükhöz sem („még mindakét párt éhes lesz nevedre, / hanem a fűtől messze marad ajka”). Valójában az ellenkezőjéről van szó: az ellenséges pártok, a fekete és a fehér guelfek egyaránt arra *éheznek*, hogy *felfalják*, tönkretégyék a költőt, aki azonban meg fog menekülni: száműzetése okán messze lesz tőlük.

Az idézet a firenzei pártok mindent felfalni kész, Cerberuszéra emlékeztető mohóságáról szól, melyet Dante annyi más helyen is kárhoztat.

6. Témánk szempontjából Ugolino gróf története is releváns. Ő is azok között van, akiket a kocsonyában lévő húsdarabokhoz hasonlóan találunk jégbe fagyva („ghiacciati in una buca”, *Pokol*, XXXII. 125.), s őt is állati falánkság és csillapíthatatlan éhség vezérli, amikor Ruggieri érseknek a fejét kannibalisztikus dühvel harapdálja.

Az epizódnak a többi *Commedia*-beli epizóddhoz hasonlóan két része van: a hős földi történetének elbeszélése, valamint túlvilági helyzetének leírása, vagyis ebben az esetben annak bemutatása, ahogyan Ugolino éppen falatozik. Dante hihetetlen költői leleménnyel a kenyérmotívummal vezeti be a jelenetet, mintegy megfordítva a kenyérrel kapcsolatos minden szimbolikus és szakrális jelentést:

És mint kenyerét a legéhesebbik
koldus ha rágná: ez úgy rágtá társát
nyakban, hol az agy a gerincre fekszik.
Tideusz mérges fogai se vásták
Menalippusz koponyáját vadabbul,
mint ez annak tarkóját és mi-mását.²⁷

Amit látunk, az minden kétségen kívül lakoma, evési jelenet, melynek borzalmas részleteit Dante a rá jellemző realiztikus eszközökkel tárja elénk.²⁸ A leírás az olvasóban Cerberusz alakját is felidézi: az ő állati vonásai tűnnek fel újra a fogaival ellenségét tépdeseő Ugolino képében. Jegyezzük meg, az állatiasság, az *animalitás* általában a bűnnek – az esztelenséggel magyarázott bűnnek – a jegye. Ám a bűnösök bizonyos kategóriáinak esetében a szöveg ezt külön is explicitté teszi, s nyilván nem véletlen, hogy ilyen kategória a falánkoke vagy a Cocitus távában sínylődőké, akikhez Ugolino is tartozik. Ugyanabban az énekben, melyben kezdetét veszi a gróf története, olvassuk a következő sorokat:

Ó, Nép, mely mindennél lejjebbre szállott
olyan helyen vagy, melyről szólni is rossz,
mért nem lettél inkább juh, kecske, állat!²⁹

²⁷ E come 'l pan per fame si manduca,
così 'l sovràn li denti a l'altro pose
là 've 'l cervel s'aggiunge con la nuca:
(*Pokol*, XXXII. 127–129.)

²⁸ Dante realizmusát kiválóan érzékeltetik azok a sorok, amelyek Ugolino aktusát egyszerre ábrázolják a civilizált, higiénikus emberi viselkedésként (megtörli száját) és a vadállati kegyetlenség megnyilvánulásaként (ellenségének hajában törölve meg száját):

Felemelé a szörnyű lakomátul
száját a bűnös, megtörölve szépen
a fej hajában, melyet rága hátul.
(*Pokol*, XXXIII. 1–3.)

²⁹ Oh sovra tutte mal creata plebe
che stai nel loco onde parlare è duro,
mei foste state qui pecore o zebe !
(*Inferno*, XXXII. 13–15.)

Mint látjuk, az eredetiben csak két konkrét állatnév szerepel (juh, kecske): a fordításban az „állat” szó Babits hozzátétele. Ez ugyan szájba rágó kiegészítés, de pontosan megfelel az eredeti szöveg intenciójának.

Ugolino földi története abban áll, hogy Ruggieri érsek a pisai toronyba zárva kiéheztette őt és fiait. A fiúk, miután felajánlották apjuknak, hogy éhét csillapítandó egyen húsból, sorban elpusztulnak, végül Ugolino is követi őket. A történet azzal a híres sorral zárul, hogy „többre ment az éhség, mint a bánat!” (*Pokol* XXXIII. 75.) Vajon ez azt jelenti-e, hogy Ugolinót az éhség ölte meg, s nem a bánat; vagy azt, hogy az éhség a bánat ellenére arra készítette őt, hogy egyen fiainak a testéből? A kommentátorok többsége úgy véli, hogy a mondat szándékosan kétértelmű, s mindkét értelmezést megengedi.

Ehhez az értelmezési problémához a következő megfontolást szeretném fűzni. A sor valóban kétértelmű. De mit szólnunk a tágabb kontextushoz? Ennek fényében megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy nagyon erős kapcsolat van aközött, hogy Ugolino a túlvilágon azzal áll bosszút ellenségén, hogy koponyájából lakmározik, és aközött a lehetőség között, hogy a börtönben valóban rákényszerült arra, hogy fiai testéből egyen. Mi más magyarázhatná Ugolino emberevő dühét a túlvilágon, mint az eredeti történetnek ez a kannibalisztikus értelmezése?

7. Az *Isteni színjáték* sokat vitatott próféciaja, mely az Agár eljövételére vonatkozik, szintén kapcsolódik az evés fogalmköréhez. Az Agárról, mely majd megöli a Dante útjában álló nőstényfarkast (vagyis eltörli a kapzsiságot és az arany iránti éhséget), Vergilius ezt mondja:

Ez nem kíván földet, sem ércet enni,
hanem erényt, bölcsességet, szerelmet
s Feltro s Feltro között fog megjelenni.
(*Pokol*, I. 103–105.)³⁰

E három sorban két sokat vitatott, megfejtethetetlennek látszó talány van: ki az Agár és mit jelent, hogy Feltro és Feltro között fog megjelenni (pontosabban megszületni)? A „feltro”-t illetően (melyet néha azért ímak nagybetűvel, mert földrajzi névként értelmezik) legutóbb felmerült, hogy induljunk ki a szónak a papírgyártásból ismert technikai jelentéséből. A XIII. század során az itáliai papírmalmokban a következő eljárást alkalmazták: egy dézsa papírpépbe belesüllyesztettek egy mintát, majd a pépet egy filcrétegre („feltro”) terítették, hogy felszívja belőle a nedvességet. Erre egy újabb filcréteget fektettek, s miután ily módon több filc- és pépréteg került egymásra, az egészet összepréselték a maradék nedvesség eltávolítására. Ezt követően a papíriveket kiakasztották száradni. Ami tehát „feltro s feltro között” van (kisbetűvel), az nem más, mint papír, a papíron pedig többnyire betűket találunk. Erre az összefüggésre Barbara Reynolds hívta fel a figyelmet, aki

³⁰ „Questi non ciberà terra né peltro, / ma sapienza, amore e virtute, / e sua nazione sarà tra feltro e feltro.”

a *Vendégség* egyik szöveghelyéből³¹ (IV. xii.) és a „feltro” előbbi, Dante kortársai által bizonyára jól ismert jelentéséből kiindulva, arra következtet, hogy az Agár egy igazságos császárra vonatkozik, aki majd betartatja a törvény betűjét, s egyensúlyt teremt az Egyházi és a Polgári Jog, vagyis „feltro s feltro” között.³²

S itt nem tekinthetünk el a szövegben szereplő „cibare”, „enni” igétől, vagyis attól, hogy az Agár jellemzésekor Dante explicite az étkezési metaforát alkalmazza. Úgy vélem, a két rejtély nem oldható meg külön-külön, s csak akkor tudjuk megoldásukat összekapcsolni, ha – elfogadva a „feltro s feltro között” Reynolds-féle értelmezését – azt is felismerjük, hogy az idézett sorok központi eleme az étkezési metafora. Az Agár nem kincset és gazdagságot, hanem bölcsességet, szeretetet és erényt, *szellemi táplálékot* fog magához venni, amit Dante máshol az angyalok kenyerének nevez. Ha a nőstényfarkas a kapzsiság szimbóluma – ha tehát szimbólum és nem reális létező! –, akkor az Agárban is, mely majd elűzi őt, miért kell többet látnunk, mint szimbólumot? Ha konkrétan gondolt is valakire Dante (a császárra, Can Grande della Scalára, ömagára stb.), sohasem fogjuk megtudni, mi járt a fejében. De nem is fontos. A lényeg az, hogy az Agár a szellemi javak szimbóluma, melyek egyszer legyőzik a kapzsiságot, az állati falánságot.

A mondottak egy további kérdéshez vezetnek, pontosabban visszavezetnek ahhoz a kérdéshez, hogy milyen természetű a különféle javak iránt érzett éhség, s milyen természetű az a jóllakottság és kielégülés, melyet az evés-ivásnak, a gazdagság megkaparintásának és a szellemi táplálék elsajátításának köszönhetünk. Dante láthatóan érzékeli az ezzel kapcsolatos problémát, s a *Convivió*ban nagy gondot fordít arra, hogy tisztázza az ezen esetek közötti különbségeket. Válasza röviden az, hogy a gazdagság felhalmozása folyton ugyanannak a dolognak a növekedését jelenti, ami mindig új vágyakat éleszt, és sohasem vezet kielégüléshez. Ezzel szemben a tudomány iránti vágy az új dolgok megismerésével minden egyes esetben kielégül, s így nem *növekedést*, hanem *kitágulást* jelent. „Mert az, ami valóban növekszik, mindig egy, a tudásvágy nem mindig egy, hanem sok, ha beteljesül az egyik, jön a másik [...]”³³ Megkockáztatom úgy fordítani Dante gondolatát, hogy a „növekedés” és a „kitágulás” megkülönböztetésével a mennyiségi és minőségi végtelen közt tesz különbséget: az anyagi gazdagság halmozásának mennyiségi, a megismerésnek pedig minőségi szempontból nincs korlátja. Ezzel megoldja azt a problémát is, mely abból a tételből fakad, hogy a tökéletes-

³¹ „Mi másról igyekszik jobban gondoskodni mindkét Jog, az Egyházi és a Polgári egyaránt, mint arról, hogy gátat vessenek a kapzsiságnak, amely a vagyon felhalmozásával egyre növekszik. Bizonyára nagyon is világossá teszi ezt mind az egyik, mind a másik Jog, ha szövegük elejét elolvassuk.” (*Vendégség*, IV. xii. DÖM 296.) Mint látjuk, itt ugyancsak az a kérdés, hogy hogyan győzhető le a kapzsiság, melyet a *Commediában* a farkas szimbolizál, a választ pedig a két törvénykönyv szövege adja meg.

³² Barbara REYNOLDS, *Dante. The Poet, the Political Thinker, the Man*, I. B. Tauris, London–New York, 2006, 120–121.

³³ *Vendégség*, IV. Xiii. DÖM

ség nem más, mint vágyaink kielégülése, ami viszont a tudásvágyra alkalmazva azzal a következménnyel járna, hogy a tudásra való törekvést is ugyanúgy kellene megítélnünk, mint a gazdagságot. De – mint látjuk – Dante éppen az ellenkezőjét kívánja mondani, vagyis azt, hogy a megismerés kimeríthetetlen, s nem a tökéletlenség jele, hogy a tudásvágy minden megismerési aktust követően csillapíthatatlanul újraéled.

Vajon ugyanaz marad-e az álláspontja az *Isteni színjáték*ban is? Egy híres helyen arra inti olvasóit, hogy a *Paradicsom* csak kevesekhez szól, tudniillik azokhoz, akik ifjú koruktól kezdve eszik az angyalok kenyerét, amelyen itt az isteni tudományt, a teológiát és a filozófiát kell érteni:

De kevesek ti, akik angyaloknak
régén éheztek égi kenyerére,
mellyel itt élnek de jól sohse laknak,
bocsássátok a sósvíz tengerére
bárkátok bátran [...]

Paradicsom, II. 10–12.)³⁴

Világos, hogy itt a *Convivio*val ellentétben Dante leszűkíti lehetséges olvasóinak a körét. De a *Convivio*hoz képest vajon mást mond-e magának a tudománynak a természetéről, az iránta érzett éhségről és a vele való jóllakottságról? Egy elterjedt értelmezése szerint igen, hiszen – mint olvashatjuk – a földi életben az angyalok kenyere táplálja ugyan az embereket, de jól sohasem lakatja őket. Sok kommentátor szerint ez annyit tesz, hogy a megismerés folyton újabb vágyak stimulálásával állandó kielégítetlenséget szül, frusztrációhoz vezet, s a tökéletlenség jele.

Én nem vagyok biztos abban, hogy ez a hely más konklúziót sugallna, mint a *Vendégség*. Amit Dante mond, csak ismétlése annak, amire a *Convivio*ban rámutatott, vagyis hogy a megismerés során az emberek tudásvágya sohasem csillapodik, s nem teszi hozzá, hogy ez a kielégítetlenség a tudomány iránti vágyat a kapzsisághoz, vagy a megismerést a vagyon halmozásához tenné hasonlatossá. Az étkezési metafora egy másik helyen abban a formában fordul elő, hogy a táplálék, melyet lelke ízlel, egyszerre lakatja jól és teszi éhessé:

³⁴ „Voialtri pochi che drizzaste il collo / per tempo al pan de li angeli, del quale / vivesi qui ma non sen vien satollo [...]”

S míg így bámulva nyeltem boldog étvét
a lelki lakzinak, mely jóllakatva
veri és költi a sziveknek éhét:
[...]³⁵

Úgy tűnik, az *Isteni színjáték*ban csakúgy, mint a *Convivió*ban a tudás pozitív vonásának számít, hogy miközben teljesen kielégíti lelkünket, mindig új vágyat kelt bennünk maga iránt.

³⁵ „Mentre che piena di stupore e lieta / l'anima mia gustava di quel cibo / che, saziando di sé, di sé asseta [...]” Bár Babits fordítása nem pontos, kifejezi a lényegét. (*Purgatórium*, XXXI. 127–129.)

„TELEKI MIKLÓS URAM ÉGI ÁTALLYÁBAN IDVEZÜLNI AKAR...”

A Peregrinuslevelek egy helyéhez

Bibliográfiai tény, hogy Jankovics József korai főműve az a levélgyűjtemény, amelyet nem sokkal végzése után adtak prélum alá tanítványai.¹ Az *Adattár*-sorozat szerkesztője – aki akkor nemrég még a kezdő tanár tanára is volt – nem spórolhatja meg, hogy először a kötet létrejöttéről szójon,² s csak azután a kétszáz levél egyikének egy helyéről.

A Babits- és Gyöngyösi-kutató talán nem, de a Bethlen Miklós és Mihály élete-munkássága s a késő fejedelemség-kori erdélyi műveltség minden titkainak tudója bizonyosan azzal a levéltári bűvárkodással kezdte pályáját – még szegedi végzős hallgatóként –, aminek során a *Peregrinuslevelek*-gyűjtemény eszméje is megfogant. A sok értő kolléga által már méltatott (és fölhasznált), egyelőre – tudtommal – unikumnak számító különlegesség az volt, hogy egy igényes és művelt erdélyi arisztokrata több tucat (!) patronáltjának külföldi egyeteméről hazaküldött leveleit együtt lehet olvasni, s azokból a stúdiumok körülményeiről, a diák-mindennapokról, friss politikai eseményekről, kuriózumokról, fűvészkertek, könyvtárak, orvoslás, étkezés, ruházkodás újdonságairól páratlanul sokszínű képet lehet kapni. Az ifjú tanárnak sikerült szeminaristáit az izgalmas anyaggal úgy elkábítani, hogy a szemeszter végére már megvolt a sajtó alá rendezők csapata és a szereposztás. A kezdeményezésen és előkészítésen túl is sokat vállalt a tanár-vezető, de az utolsó korrektúráig és a nyomdai bajlódásig meg a terjesztés elindításáig mindenben működött a diákkollektíva.³

A kötet első fogadtatása sokkal gazdagabb, konkrétabb volt, mint ahogy egyetemi kiadványoknál megszoktuk, de az igazi visszhangot az idő hozta meg,

¹ *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, közléteszi BALINT Judit, BUIJTÁS László, HOFFMANN Gizella et al., a latin szöveget ford. BARTÓK István, készült JANKOVICS József irányításával, szerk. HOFFMANN Gizella, Szeged, 1980 (*Adattár* XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6).

² Emlékeire hagyatkozva, s remélve, hogy a közelebbi résztvevők egyszer pontosabban rekonstruálják a három évtizede történeteket.

³ Ezért került a címnegyedbe a ritkán használt formula (Készült Jankovics József irányításával) mellé közreadóként a teljes munkaközösség, s szerkesztőként, a latin szövegek fordítójaként és a névmutató készítőjeként Hoffmann Gizella, Bartók István és Bujtás László; ők is mint diákok kezdték, de önálló felelősséggel fejezték be munkájukat.

főképpen az anyag fölhasználásával társadalom- és kultúrhistóriai, sőt nyelvészeti munkákban (utóbbira a patrónus megszólításának változatait elemző értekezés volt a szerkesztőket is meglepő példa). Hasznosításra tesznek kísérletet az alábbi észrevételek is: egy levélrészlet értelmezésére irodalom- és eszmetörténeti aspektusból.

*

Az 1695 körül született, 1750 táján még élt Nánási Lovász András néhány peregrinus-híradása után találjuk 1728-ban, most már huszti lelkipásztorként Teleki Sándornak írt levelét. A befejező passzus így hangzik: „Teleki Miklos Uram égj átallyában idvezülni akar, mert külömb külömb argumentumú kõnjörgéseket iratott velem, s által vitette Mantuában... [manapság már] mi ketten az Urfival tsak Déák Levelekkel vigasztallyuk égjimást.”⁴ Artatlan évődésnek is olvasható ez a híradás, de – a levélíró szándékától függetlenül – egy anekdotában megörzött kemény inszINUÁCIÓ megerősítésének is. Hermányi Dienes úgy hallotta, hogy „[Makfalvi József] titkon égybeadá magát Gróf Teleki Miklossal /:kinek írott Réligiója vala 's írta vala ki a' Religio Médici nevű elmés Kõnyvbõl:/ Huszti Andrással a' részeges Ex Próféssorral õszsze adá magát, 's hárman csinálának egy Ekklesiát magokból, – 's Makfalvi Urvacsoráját is oszta e' nem tudom micsóda 'Sinagógába.”⁵ Esze Tamás – Hermányi történetét ismételve – nyilvánítja az erdélyi remonstráns heterodoxia legmarkánsabb kifejeződésének ezt az ecclesiolát.⁶ A legendával szemben ma a Nánási-levél az egyetlen hiteles bizonyosság arra, hogy a kor világi és egyházi hivatalos irataiban sok tucatszor emlegetett lelkész és jogász – Makfalvi és Huszti – mellett egy ifjú erdélyi arisztokrata is a *gratia universalis* bûvöletében lépett a másképpen gondolkodás útjára. Különösen fontos, hogy amirõl Nánási Lovász levelében beszámol, az Husztiék peres ügyeit egy évtizeddel (másokét is hónapokkal) megelőzte, ami azt jelenthetné, hogy a nagy tekintélyû Teleki Sándor fiának kezdeményező szerepe volt.

⁴ *Peregrinuslevelek, i. m.*, 206.

⁵ HERMÁNYI DIENES József, *Nagyeneydi Demokritus*, in *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, kiad. SÁRDI Margit, Budapest, 1992 (Régi magyar prózai emlékek, 9), 311. – Nem gyakori Hermányinál a szögesen ellenkező ítélet egy figuráról. Teleki Miklós fölnőtként megérdemli az elismerést: „Igen éles s nagy elméjű s széles experientiájú ember vala” (Uo., 234–235), ami a fontai idegenkedő, sőt elítélő beállítástól gyökeresen eltér, pedig *lelki harátok* voltak enyedi diákként.

⁶ ESZE Tamás, *A Heidelbergi káté története Magyarországon a XVIII. században*, in *A Heidelbergi káté története Magyarországon*, kiad. BARTHA Tibor, Budapest, 1965 (Studia et acta ecclesiastica, I), 171–203, itt 179. Esze sokszor idézett tanulmánya nélkülözi a bizonyító apparátust; jegyzeteket is tartalmazó kézirat létezhetett, de ilyet hagyatékának Szegeden, illetve a Ráday-levél-tárban őrzött részében nem találtam.

Éppen ez a levélrészlet azonban megengedi a szigorúan dogmatikai és jogi értelmezés mellőzését,⁷ hiszen az intonáció remek nyelvi lelemény: ironikus utalás arra, hogy az ifjú Teleki szeretné, ha mindenkor, a világon mindenki (persze ő is...) elnyerné az örök életet, s megmenekülne az örök kárhozat fenyegetésétől. Az ilyen ábránd és óhaj pedig nem teológiai tétel, hanem kevesebb is, több is: nem antidogma, számíthat akár kortalan, „örök emberi” eszménynek.

Tulajdonképpen Teleki Miklós elhajlásának Hermányinál olvasható anekdotai előadásában is fölösleges a teológiai megközelítésre tenni a hangsúlyt. Amúgy is kérdéses, hogy ez mennyire késői, legalább részben hiteles rekonstrukciója annak, ami komoly férfiak és nők konventikulumára bizony nem hasonlít, legfőljebb alkalmi baráti összejövetel lehetett – ha megtörtént. Valami bájos amatőrség van abban is, hogy a hitvallást a *Religio mediciből* állítják össze. Sokáig kerestük, hogy Sir Thomas Browne-nak ebből a terjedelmes, közel egy évszázaddal korábban angolul íródott (később több latin kiadásban is megjelent) heterogén elmélkedésgyűjteményéből mi és hogyan lehetett alkalmas arra, hogy a 18. század második negyedében egy újító szellemű hitvallás alapja legyen. Browne szellemi fejlődésében és fő művében is kimutatható averzió a dordrehti zsinat kettős predestinációt előíró határozataival szemben,⁸ de a *Religio mediciben* ilyen – vagy bármilyen – határozott teológiai állásfoglalásnak nincs nyoma.⁹

Az 1728-as levélrészlet a vallási fölvilágosodás beköszönteként méltatott¹⁰ erdélyi *gratia universalis* laikus változatára figyelmeztet. Nem győzzük hangsúlyozni: külföldi egyetemekhez kapcsolódó teológiai áramlatok hozzánk plántálása jelenítette meg ekkoriban igazán hatékonyan az általános kegyelem gondolatát.¹¹ A „laikus változat” különös hozadéka egyelőre csak homályosan dereng föl előttünk Nánási fönt idézett levelének záró soraiból, miszerint az ifjú

⁷ A 19. század derekától sorjázó forrásközlések és tanulmányok kizárólag arról szólnak, hogy lelkipásztorok és egyházi szolgálatban álló tanárok, jogászok esküjüket megszegve dogmatikai változtatásokra merészkedtek, s így – legalábbis formálisan – nem alap nélkül vádolták meg őket, s volt ürügy a társadalomból való kitaszításukra. Az erdélyi református egyháztörténet egy fejezetét teszik ki ezek a fejlemények, jó összefoglalásuk legújabbban SIPOS Gábor tanulmánya (*Husztli András heterodoxia-pere 1742-ben*, Református Szemle (100) 2007, 727–733.), ahol az eljárásorozat dokumentumainak mai lelőhelyét is megkapjuk.

⁸ Johannes VAN DEN BERG, *Sir Thomas Browne and the Synod of Dort*, in Uő, *Religious Currents and Cross-Currents. Essays of Early Modern Protestantism and the Protestant Enlightenment*, Leiden, 1999 (Studies in the History of Christian Thought, 95), 19–24.

⁹ Persze primér szövegekben is olyan szerteágazó a Browne-mű utóélete, hogy abból a sűrítőm-nyek sem hiányoztak; nem kizárt tehát, hogy előkerül egyszer egy kátészerű „írott religió” szövege, amely Telekineknek akár közvetlen forrásul szolgálhatott.

¹⁰ Klaniczay Tibor és Tarnai Andor használták ezt a minősítést az Esze-tanulmányáról rendezett vitán.

¹¹ Erről is sokat tudunk meg van den BERGTől (*Theology in Franeker and Leiden in the eighteenth century, i. m.*, 253–267.), így azt, hogy a *gratia universalis* három fő központja – Odera-Frankfurt, Franeker és Bazel – kitűnően együttműködött; ha valakit elbocsátottak a professz-szúrából, annak helyére hasonló gondolkodású utódot hoztak a távolból, többek közt az ifjú Paul Ernst Jablonskit Frankfurtról Franekerbe.

Miklós „külömb külömb argumentumú kõnjörgéseket iratott velem...”; ezeket közösen fogalmazott, imával ékes meditációknak képzeljük, s irodalmi igény vezethette őket a latin consolatiók írásakor is („mi ketten az Urfival tsak Déák Levelekkel vigasztalljuk égmást.”).¹²

Csak apologéták szemében kell vaskos antidogmának számítani a gratia universalis minden változatának. Ahogyan az eszmerokon apokatasztázis is apokrif apokalipszisek naiv jeleneteiben vagy a német késő barokk némely epósaiban hatékonyabb, mint tudós filozófiai vagy teológiai művekben.¹³

Igen sok mindent nem sikerült még tisztáznunk Teleki Miklós pályakezdéséről, szellemi fejlődéséről. Teleki Mihálynak és anyai ágon Bethlen Miklósnak is unokája, utóbbiról, mikor bécsi fogságában meglátogatja ifjú Pápai Páriz Ferenc, azt írja Teleki Sándornak: „eő nagysága tudakozta töllem, ha tanulé Miklos Urfi?”¹⁴ A hétesztendős unoka a két nagy família reménységének számított. A 20-as évek elején még hol egyetemre, hol udvari szolgálatba lépését tervezik,¹⁵ 1722-ben kezdődő itáliai katonáskodásáról Rettegi kiemelkedő, nagy jellemnek festi le a magát végül *exul in patriá*nak érző Miklóst, és ő sem magyarázza, miért történt, hogy „...Erdélybe szorulván sokat munkálódott, hogy adjon az atyja jószágot, az hol gyermekeivel, feleségével subsistálhasson. De az *atyjának kedvetlenségébe ejtvén magát*, nem adott, noha Teleki Miklós úr olyan ember volt mind eszére, mind hazájához való indulatjára s szeretetire nézve, hogy bátran el lehet mondaní, hogy olyan ember két saeculum alatt nem született”.¹⁶ Apa és fia *eszmei* ellentétét nem tenné valószínűvé, hogy Teleki Sándor az egyetlen generációjában, aki megvédi Husztit, és a dordrehti tanítást utálatosnak tartja. A fenti idézetben kiemelt részlet (*atyjának kedvetlenségébe ejtvén magát*) azonban elgondolkodtathat, ha szembesítjük azzal, hogy húsz évvel a szelíd levelezések után, 1748-ban Teleki Miklós az etédi zsinaton mégiscsak a remonstráns ellenzéknek minősített mozgalom vezéralakjai között szerepel, akiket az egyház közösségéből kizárnak, s ezzel vetnek véget a negyedszázados nyugtalanságnak.¹⁷ Ez már egy teljesen új, exponált pozíciót jelez, amit még hangsúlyosabbá tesz, hogy tudomásunk szerint ő az egyetlen arisztokrata, s a kevés szilárdan szolidáris világi résztvevő egyike a kiátkozott mozgalomban. Ilyenképpen már elképzelhetjük a család elzárkózását

¹² *Peregrinuslevelek, i. m.*, 206. Ezzel még nem zárult le a szövegükben nem ismert – elveszett vagy lappangó – irodalmi jellegű munkáinak sora. Többen emlegetik, hogy „költői kísérletei maradtak fõnn”, a lejjebb idézett Rettegi-kiadás mutatójában ezt írja Jakó Zsigmond.

¹³ Az erdélyi szászoknál az apokatasztázis nem sokkal korábban más forrásból, máshogy jelentkező heterodox tana és a gratia universalis lényegi rokonságára több mint fél évtizede egy szerkesztői utószóban már utaltam, ld. FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001, 223.

¹⁴ Bécsben, 1711 szeptember 20-án, *Peregrinuslevelek, i. m.*, 10.

¹⁵ *Peregrinuslevelek, i. m.* 176–180: patronált diákok, főleg Enyedí István tanácsai az ügyben.

¹⁶ RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*, kiad. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1970, 319–320.

¹⁷ ESZE Tamás, *i. m.*, 179–180, 191., és G. Henk VAN DE GRAAF, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a 18. században, 1690–1795*, [Kolozsvár], 1979, 207.

nak okai között az újító szellemű gondolatokat, az értük indított szervezkedést és a megbélyegzettséget. Megemlítjük még, hogy az 1728. évi levél szerzője is talán hasonló utat járt be két évtized alatt. Ne felejtjük el, hogy Nánási föltétlenül ismerte a heves gratia-vitát, hisz épp annak fordulópontján, 1721–1722-ben tanult és disputált a két legpártosabb centrumban, Franekerben és Odera-Frankfurtban, amikor az újító szellem bátor képviselői kerekedtek fölül.¹⁸ Hazajövén sok társától eltérően azonban az itthoni viszályokban nem exponálta magát egyik oldalon sem.¹⁹ Van egy adat, ami viszont valószínűsíti, hogy utóbb mégis állást foglalt, és ezzel „kihúzta a gyufát”, tudniillik „1747-ben [tehát az utolsó leszámoló zsinatok idején!] bujdosó papként említik.”²⁰

A főnti fejtegetésekkel céloim csak annyi lehetett, hogy a 18. század második negyedének Európa protestáns világában talán legmarkánsabb áramlatában egy erdélyi esetre és annak összefüggéseire hívjam föl a figyelmet. Arra, ami a gratia universalis vigaszából spontánul is szóhoz jutott, és ami eleve intézményen kívül ébredt gondolkodó, érző emberekben.

Végül arra kell jutnunk, hogy az ilyen eseteket nem lehet kiszakítani az adott negyed évszázad holland, svájci és erdélyi intézményeiben, egyetemeken, egyházi közösségekben és hierarchiákban, családokban végbemenő konfliktusok, megegyezések és mártíriumok hálójából. Mindennek megismeréséhez pedig még igen sok részletmunka hiányzik.²¹ Amíg a Teleki-levéltár és a szétszórt telekiadák, Esze Tamás és mások hagyatékának anyagából nem bányásszuk ki az ott lappangó titkokat (dokumentumokat, irodalmi szövegeket), addig főnti megállapításaink többsége hipotézis marad.

¹⁸ G. Henk VAN DE GRAAF, *i. m.*, 235.

¹⁹ Ez teljesen beleillik abba a képbe, amit Hermányi Dienestől kapunk több tucat példával illusztrálva. Eszerint egészen extrém alakja volt az erdélyi lelkészársadalomnak szkeptikus, sőt cinikus viselkedésével, s azokkal a néha drasztikus viccekkel, amelyeket mosolytalan faarccal táltal közönségének. Mondhatni, Hermányi legkedveltebb, legtermékenyebb „nótafája” volt. HERMÁNYI DIENES *i. m.*, 84–85, 196, 222–223, 229–230: „Nánási András igen profanus, de felette ritka memóriájú s eloquentiájú ember, kiről én igen sokat tudok...”, „igen elmés és jádзи ember vala...”, „minden alkalmatossággal gyakor volt nála a tréfa, de maga nem nevet vala soha...”, „Ennek az embernek facetiáival árkusokat tölthetnék bé...”

²⁰ ZOVÁNYI lexikoncikkének ezt a megfogalmazását idézik tovább a biográfiák.

²¹ Itt most föl nem használt részleteredmények vannak Huszti András körül Zsoldos Sándor, W. Kovács András munkáiban. S folyamatban van Piros Adorján teljesen új, katolikus összefüggésekből kiinduló vizsgálata.

RIMAY JÁNOS ERÉNYVERSEI ÉS A „VIRTUTES CONCATHENATAE”

A régi magyar irodalom történetének kutatói az elmúlt negyedszázadban fokozott érdeklődéssel fordultak az irodalmi alkotások képi világa felé.¹ A vizualitásra épülő hasonlatokat, szimbólumokat, allegóriákat és emblémákat kedvelő humanista szerzők sorában előkelő hely illeti meg Rimay Jánost, s a valóságos vagy elképzelt vizuális elemeket hordozó irodalmi képiség vizsgálata verseiben a kritikai kiadás óta folyamatosan új eredményekkel bővíti a Rimay-életmű értelmezését.²

Az *Encomia et effecta virtutum* és az *Encomia virtutum* című, részben azonos szövegű, egy rövidebb és egy hosszabb változatban fennmaradt költemény³ az antikvitás óta kedvelt irodalmi és képzőművészeti témával, az erények dicséretével foglalkozik. A késő-humanista erényértelmezés Rimay-féle változatáról

¹ Így például JANKOVICS József, „Akadtam egy picturára...” Rimay János és Madách Gáspár allegorikus versének képzőművészeti vonatkozásai, Irodalomtörténeti Közlemények 86 (1982) 652–656; KOVÁCS József László, Rimay és a XVII. század emblematikájáról, Irodalomtörténeti Közlemények 86 (1982) 637–644; KNAPP Éva, Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János *Fortuna–Occasio*-versében, Irodalomtörténeti Közlemények 101 (1997) 470–507; Vö. KOVÁCS Sándor Iván, A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimay János költészetében, in Uő, Pannóniából Európába, Budapest, 1975, 66–71; KNAPP Éva, Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2003; Éva KNAPP–GÁBOR TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary: A study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2003.

² Így például, ÁCS Pál, „Egy út készítették”. Balassi Bálint apoteózisa Rimay János *Epicedium*-ában, Irodalomtörténeti Közlemények 109 (2005) 205–221.

³ Rimay János munkái, a Radvánszky- és a sajkókazai codexek szövege szerint, kiad. BÁRÓ RADVÁNSZKY Béla, Budapest 1904, 109–114; RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955 (= a továbbiakban RJÖM) Nr. 64, 135–141, 214–215; Rimay János *írásai*, összeáll., szölv. gond., utószó, jegyz. ÁCS Pál, Budapest, 1992, Balassi Kiadó, 102–104, 153–158, 298, 305–307; vö. RADVÁNSZKY Béla, *Sztrégovai Madách Gáspár versei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1901, 129–152.

többen értekeztek.⁴ Ennek ellenére a versek alapvető problematikája, hogy tudniillik mi,⁵ illetve milyen kép ihlette azokat, megoldatlan maradt.⁶

Rimay erényverseinek ismételt vizsgálatában – a korábbi kutatástól eltérően – igyekszem egyenrangúan használni a két, eltérő hosszúságú változatot, s nem tekintem az egyiket a másik bővítésének vagy kivonatának.⁷ A prózai argumentumokat és a verses részeket sem különítem el egymástól. Feltételezem, hogy a költő két, önálló verset kívánt írni azonos motiváció, mégpedig egy kép alapján, ezért is csatolt mindegyik költeményhez eltérő szövegű, önálló argumentumot.

Mindenekelőtt azt igyekeztem tisztázni, melyek a Rimay által megverselt, megszélyesített erények. Előfordulásuk és egyértelmű megnevezésük sorrendjében ezek a következők:

<i>Encomia virtutum</i>		<i>Encomia et effecta virtutum</i>		
I. (argumentum)	II. (vers)	III. (vers)	I. (vers)	II. (vers)
1. Hit	Hit	Hit	Fides/Hit	Hit
2. Reménség	Reménség	Reménség	Reménség	Reménség
3. Szeretet	Szeretet	Szeretet	Charitas	Szeretet
4. Igasság	Erősség	Mértékletesség	Erősség	Igasság
5. Okosság	Mértékletesség	Okosság	Mértékletesség	Okosság
6. Józsanság	Okosság	Igasság	Igasság	Mértékletesség
7. Nyájasság	Igasság	Nyájasság	Okosság	Nyájasság
8. Mértékletesség	Türés	Adakozás	Türés	Adakozás
9. Erősség	Magnanimitás	Türés	Magnanimitas	Türés
10. Türés	Adakozás	Erősség	Liberalitas	Erősség
11. Szenvedés	Józsanság	Szemérmetesség	Józsanság	Szemérmetesség
12. Adakozó kedv	Kedvesség	Magnanimitas	Szemérmetesség	Magnanimitás

⁴ Így például JANKOVICS, i. m. (1. jegyzet); KOVÁCS, i. m. (1. jegyzet).

⁵ JANKOVICS József 1999-ben megjelent tanulmánykötetében megismételte korábbi (1982) hipotetikus véleményét, amely szerint talán nem is kép, avagy egyetlen konkrét kép ösztönözte Rimayt a vers megírására: „Elképzelhető azonban, hogy az erényeket maga Rimay ültette asztalhoz! Mintha erre engedne következtetni az *Encomia virtutum* argumentuma [...] De nem ez a legfőbb érv, hanem az, hogy a kép már eleve nem foglalhatta magában azt a 11, mindent összeszámolva 14 erényt, amit Rimay mindkét versében elősorol.” Vö. JANKOVICS, i. m. (1. jegyzet); Uő, *Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 46.

⁶ A szűkre szabott terjedelem miatt elhagytam a versekre vonatkozó kutatástörténeti áttekintést. Az átszerkesztés lehetősége ellen foglalt állást egy alkalommal Ács Pál is: „[...] de nem beszélhetünk átszerkesztésről; csupán a terjengős első részt hagyta el Rimay, s foglalta össze rövidebben a tartalmát, a megmaradt szöveg szakaszait pedig a Virtusok megváltozott sorrendje szerint rendezte”. ÁCS, i. m. (3. jegyzet), 1992, 276. Ez a véleménye azonban nem ismétlődik a hivatkozott kötet tárgyi jegyzeteiben, ahol a rövidebb változat kapcsán az olvasható: „Ezt az éneket Rimay bővebb változatban is elkészítette, lásd az *Encomia et effecta Virtutum* – című verset [...]”. Uő, uo., 298.

Az összeállításból kitűnik, hogy Rimay kétszer sorolta fel az erényeket a vers mindkét változatában. A rövidebb változat prózai argumentumában vette számba őket először, majd magában a versben kétszer, némileg eltérő sorrendben. A hosszabb változatban kétszer egymás után verselte meg az erényeket. A megszemélyesített erények száma mind az öt sorozatban összesen tizenkettő. A rövidebb változatban a második verses erény-felsorolás (= III.) két erény (4. Mértékletesség – 6. Igasság) felcserélésétől eltekintve megegyezik a hosszabb változat második felsorolásával (4. Igasság – 6. Mértékletesség).

Az összevetésből látható, hogy kötött helye csak a három teológiai erénynek volt, sorrendjük mind az öt esetben azonos: 1. Hit (Fides) – 2. Remény (Spes) – 3. Szeretet (Charitas). A négy kardinális erénnyel – Justitia, Fortitudo, Prudentia, Temperantia – kétszer (rövidebb változat, II. felsorolás; hosszabb változat, I. felsorolás) egymás után, közel azonos sorrendben találkozunk: Erősség, Mértékletesség, Okosság, Igazság; illetve Igazság, Okosság. Megfigyelhető a törekvés a kardinális erények párba állítására (Igazság–Okosság, Mértékletesség–Erősség), ami a XVI–XVII. század fordulóján kedvelt gyakorlat volt a képzőművészetben.⁸

A fennmaradó öt, felsorolásonként részben eltérő erény közül mind az öt alkalommal találkozunk a Tűréssel (Tolerantia)⁹ és az Adakozással („adakozó kész kedv”, „adakozás”, Liberalitas). Eszerint, az öt felsorolásban összesen kilenc-kilenc erény ismétlődik, amelyek kiegészülnek a négy felsorolásban előforduló Magnanimitással¹⁰ (Nagylelkűség, Nemeslelkűség; rövidebb változat II. és III. felsorolás, hosszabb változat mindkét felsorolás), a három-három felsorolásban megtalálható Józansággal (Sobrietas; rövidebb változat mindkét felsorolás, hosszabb változat I. felsorolás), Szemérmertességgel (Pudicitia; rövidebb változat III. felsorolás, hosszabb változat mindkét felsorolás) és Nyájassággal (Affabilitas; rövidebb változat I. és III. felsorolás, hosszabb változat II. felsorolás). Mindössze két erény fordul elő csupán egy-egy alkalommal a vers rövidebb változatában: a Szenvedés (Patientia) az argumentumban és a Kedvesség (Suavitas) magában a versben. Figyelmet érdemel azonban, hogy a Szenvedés (Patientia) szinonimája a latinban a Tolerantia (Tűrés), mégpedig az elszenvedés, eltűrés értelemben. A Kedvesség (Suavitas) ugyanakkor a magyarban tekinthető a Nyájasság (Affabilitas) szinonimájának.

Az erények megnevezéséből, felsorolásából és ismétlődéséből nyilvánvaló, hogy Rimay magabiztosan emleget és ismétel kilenc erényt; az előforduló további hat erényből egyet (Magnanimitas) négyszer, hármat (Sobrietas, Pudicitia, Af-

⁸ Például Hendrick Goltzius négy lapból álló rézmetszetes sorozatán (Die vereinten Tugenden, 1582 körül) 8 erényt ábrázolt párban. „Der Welt Lauf” Allegorische Graphikserien des Manierismus. (Ausstellung und Katalog von Hans-Martin Kaulbach, Reinhart Schleier und Stephan Brakensick), Stuttgart, Verlag Gerd Hatje, 1997, 52–55. – A kötetre Tüskés Gábor hívta fel a figyelmet, köszönet érte.

⁹ Ács Pál szerint a Tűrés a ‘patientia’-val azonos. Ács, *i. m.* (3. jegyzet), 1992, 306. Ez azonban nyilvánvaló tévedés.

¹⁰ Ács Pál szerint a Magnanimitas a ‘nyájasság’-gal azonos. Ács, *i. m.* (3. jegyzet), 1992, 306. Ez azonban nyilvánvaló tévedés.

fabilitas) háromszor, kettőt (Patientia, Suavitas) pedig csupán egy alkalommal nevez meg. A két vers érelyfelsorolásait értékelve talán nem elhamarkodott a következtetés, hogy Rimay egy olyan picturát verselt meg, melyen összesen tizenkét érely ült egy terített, „minden jókkal rakott” asztalnál. A képnek – mint Rimay is állítja – valóban nem lehetett semmiféle inscriptiója, mert a tizenkét érelyből a költő csak kilencet ismert fel és nevezett meg biztonsággal. Három további perszonalifikáció felismerése gondot okozott neki; ezekben egyaránt felfedezni vélte a Magnanimitást, a Sobrietást, a Pudicitíát, az Affabilitást, a Patientíát és Suavitást.

A Rimay által látott ábrázolás közelebbi meghatározására képi párhuzam alapján eddig egyedül Jankovics József tett kísérletet. Matthias Gerung egyik metszetére hivatkozva úgy vélte, hogy a korabeli metszők valamelyike az érelyeket éppúgy asztalhoz ültethette, mint azt versében Rimay tette.¹¹ A metszet művészettörténészek által adott címét Jankovics úgy értelmezte, hogy a képen természeti környezetben, fa alatt a megszemélyesített bűnök ülnek kör alakú asztal körül.

A feltételezett képi párhuzam ilyen értelmezése azonban nyilvánvalóan hibás: Gerung 1546-ban készített metszetén nem az attribútumaik révén felismerhető és megnevezhető, megszemélyesített bűnök¹² ülnek az asztal körül, hanem tizenkét, párosával elrendezett, előkelő társaságot alkotó alak, akik közül többen a reformáció által elítélt cselekedeteket hajtják végre. Az asztal egy felhőktől eltakart koronájú – vagy talán kiszáradt –, stilizált fa (törzséből egy kard és egy nyíl áll ki) előtt áll természeti környezetben. A fa mögött balra két lábon járó, kitátott szájú, nyelvét kiöltő állat (talán oroszlán) vezet egy embercsoportot, amelynek egyik tagján felismerhető a püspöksüveg. A fa alatt balról jobbra haladva két koronás előkelő, világi öltözetű, ostáblán játszó férfi ül az asztalnál (egyikük zárt koronája az alak előtt az asztalon látható). Mellettük egy bekötött szemű, felkötött karú férfi pénzt számol, előtte attribútuma, a pápai tiara. Ő minden bizonnyal a bűnbocsánati- (búcsú-)cédulákból befolyt pénzt számláló római pápa, akinek egy álló, palástos, főveget viselő férfi – feltehetően egy reformátor – csatos könyvet – valószínűleg Bibliát – mutat fel. A reformátor mögött egy fiatal férfi és nő ül. A fiatalember kézmozdulata jelzi, hogy magyaráz valamit a nőnek. Az asztal másik oldalán, szintén balról jobbra haladva először egy kardinális látható, előtte egy gyermek áll. A kardinális egyik keze a gyermek vállán nyugszik, a másikkal gesztikulál, azaz oktatja valamire. Mellettük – egymáshoz intim közelségben – egy püspöksüveget viselő, baljában serleget tartó férfi és egy előkelő, világi öltözetű nő kártyázik. Végül az utolsó párt egy apáca és egy férfi szerzetes alkotja, akik kockáznak. A képen látható jelenet jól illeszkedik Gerung-

¹¹ JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet) 45.

¹² A férfi és nőalakokkal megszemélyesített hét fő bűn attribútumaikkal együtt jól tanulmányozható például Giotto 1306-ban készített freskósorozatán a páduai Arena kápolnában (Cappella Scrovegni).

nak közismerten a reformációt szolgáló, a katolikus egyházat bíráló képzőművészeti programjába. A Gerung-metszethez hasonló tartalmú képek, képsorozatok valóban léteztek, önálló ábrázolási típust alkottak, de tartalmuk és mondanivalójuk – a szerkezeti hasonlóság ellenére – nagyon távol áll attól a picturától, amelyre Rimay hivatkozott.

A rövidebb erényvers argumentumának kiragadott részletére hivatkozva Jankovics József elképzelhetőnek tartotta azt is, hogy az erényeket Rimay ültette asztalhoz, s nem egy valóságos kép, hanem irodalmi művek ihlették a verset. Az idézett argumentumrészlet – „[...] a versekben úgy írattnak meg [...]”¹³ – azonban véleményem szerint nem más szerzők verseire, hanem Rimay saját, argumentum után álló strófáira vonatkozik. Másrészt – valószínűleg a hosszabb változatra gondolva – Jankovics felvetette annak lehetőségét, hogy Rimay eltért a képi modelltől, és kiegészítette azt. Ez a feltételezés természetesen mindaddig nem cáfolható, amíg a Rimay által látott kép ismeretlen. Maguk az erényversek és argumentumaik azonban a leírt kép elemeinek részletező és pontos megnevezésével azt sejtetik, hogy a költő egy valóban létező picturát foglalt versbe módosítás, kibővítés vagy tartalmi szűkítés nélkül a „tábla nézők” hasznára.

Ezen a képen – a hosszabb változat szerint – virágzó gyümölcsfák között „szép himess abrosz”-szal megterített asztal körül ülnek a virtusok. Az asztal közelében „Csorgó kut is látszik kert felől mellette”. Az asztal csendes, árnyékos helyen áll, sem szél, sem nap nem éri, s felhő sem takarja az eget. Az asztalon illatozó virágok vannak, s rá „Gyümölcsökkel csészék béven hordatnak”. Az asztal körül ülő erényekről megtudjuk, hogy emberi alakjuk van, azaz perszifikációk, és „Mindenike tisztit hiven szolgáltatja, / Mint egy méhből szültek egybe vannak zárva, / Egymástól nincsenek soha távoztatva,” azaz kötelességeik tudatában együtt lakomáznak.¹⁴

A Rimay által látott képet tovább részletezi a rövidebb változat argumentuma. Eszerint az erények úgy foglalnak helyet az asztalnál, mintha „az ő hivataljoknak lakodalmában” lennének, azaz kötelességüket dicsérve és magasztalva ünnepet ülnének. A megszemélyesített erények kivétel nélkül nők („ezeknek az jószágos cselekedeteknek ékes Istenasszonyi”). A virtusok asztala „minden jókkal rakott”, az ott ülőktől távol van a bánat, s az erényeken kívül látható még a képen az őket kiszolgálók sokasága („Ez asszonyok körül forog sok szolgáló”).¹⁵

Ez a kép (pictura, delineatio, tábla) idilli békét sugározván éles ellentétet alkot a XVI–XVII. század fordulója és a XVII. század első fele zaklatott magyar és európai eseménytörténetével. Minden valószínűség szerint ez is közrejátszott

¹³ RJÖM Nr. 64/II, 140.

¹⁴ RJÖM Nr. 64/I, 135–136.

¹⁵ RJÖM Nr. 64/II, 140–141.

abban, hogy az ábrázolás felkeltette a lakószobáját képekkel díszítő¹⁶ költő érdeklődését és ösztönözte a két, egymáshoz szorosan kapcsolódó vers megírására.¹⁷

Rimay János a hosszabb virtusvers argumentumának háromszor megerősített¹⁸ állítása szerint – minden bizonnyal a magyar nyelvet beszélők számára elérhető helyen¹⁹ – látott egy olyan képet, amelyen természeti környezetben fa alatt elhelyezett, kör alakú asztalnál lakomát ülnek a nőalakokkal megszemélyesített erények. A fa alatt álló asztal körül ülő nőalakok kedvelt ábrázolási séma volt a XV–XVII. században. Így például egy ismeretlen német fametsző is felhasználta 1489-ben, mégpedig boszorkányok ábrázolására.²⁰ A Pieter Jansz Pourbus (1523/4–1584)²¹ és Frans (I.) Pourbus (1545–1581)²² nevéhez, valamint az idősebb Frans Pourbus iskolájához köthető²³ festményeken különösen gyakori a természetben fa alatt vagy fás tájban, illetőleg szobában elhelyezett kör alakú, terített asztal körül lakomázók csoportja. Magát a kompozíciós sémát szívesen használták – többek között – a lakodalmi asztalábrázolásokon, így például a kánai menyegző egyik nagyméretű rézmetszetes ábrázolásán, melyen tizenkettőnél több vendéget is kényelmesen elhelyeztek a kör alakú asztal körül.²⁴

A tizenkét – vagy közel ilyen számú – erény együttes képi ábrázolása sem ritka,²⁵ s ez a téma nem volt ismeretlen a középkori irodalomban sem. Heinrich von Mügeln *Der meide Kranz* (*Der meide cranz*)²⁶ című, 1355 körül írt művének második része például olyan erénytan (Tugendlehre), mely – az első részben be-

¹⁶ Erre a körülményre Ács Pál hívta fel a figyelmet. ÁCS Pál, „Egy út készítettik”. *Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicediumában*, Irodalomtörténeti Közlemények 109 (2005), 205–231; itt: 209, 30. jegyzet.

¹⁷ A szűkre szabott terjedelem miatt elhagytam a humanista erényábrázolások ikonográfiai típusaival foglalkozó részt.

¹⁸ „Akadtam egy picturára [...]”: „[...] nem levén semmi inscriptioja az picturának [...]”; „[...] ilyen Magyar verseket csináltam alája, hogy az tábla nézők [...] hasznat is vehessenek [...]” RJÖM 135.

¹⁹ „[...] ilyen Magyar verseket csináltam alája, hogy az tábla nézők [...] hasznat is vehessenek [...]” RJÖM 135.

²⁰ *The illustrated Bartsch, German Book Illustration before 1500*, vol. 87, part VIII: *Anonymous Artists, 1489–1491*, ed. by Walter L. STRAUSS, Carol SCHULER, New York, Abaris Books, 1985, 8789.1489/100.

²¹ Pieter Jansz POURBUS, *Allegorical Love Feast*, olajfestmény, 134x207 cm, Wallace Collection, London.

²² Frans (I.) POURBUS, *Return of the Prodigal Son*, olajfestmény, 615x982 cm, Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen. Joz. De Coe, Museum Mayer van den Bergh, Catalogus I, Schilderijen, Verluchte Handschriften, Antwerp², Tekeningen, 1966, 130–131, No. 27.

²³ School of Frans Pourbus the Elder, *Banquet with Friends*, festmény, Museo Franz Mayer, Mexico City. – Pieter Jansz Pourbus, Frans (I.) Pourbus és az idősebb Frans Pourbus iskolájához köthető festményekre Elizabeth McGrath (London, The Warburg Institute) hívta fel a figyelmet, köszönet érte.

²⁴ Hendrick GOLTZIUS, Jacob MATHAM, Francesco SALVIATI, *Jézus a kánai menyegzőn*, 1617 előtt, rézmetszet, 614x334 mm.

²⁵ Vö. például Frans Floris de VRIENDT *Erények győzedelme* című, korábban említett festményét.

²⁶ Ld. például <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/cpg14>

mutatott tizenkét művészet (artes) párhuzamaként – a tizenkét erényt – Weisheit, Wahrheit, Gerechtigkeit, Barmherzigkeit, Friedfertigkeit, Stärke, Glaube, Mäßigkeit, Güte, Demut, Hoffnung, Liebe – tárgyalja.

Rimay nem titkolta, hogy az általa látott „picturán” „nem lévén semmi inscriptio”.²⁷ E megjegyzés közvetve bizonyítja, hogy a versek írásakor Rimay nem csupán az emblemikus-allegorikus ábrázolás sajátosságait tartotta szem előtt, hanem olyan festmények is ismert, amelyeken feliratok voltak. Mivel a feliratok a sokszorosított grafikai lapokat jellemezték elsősorban, ebben a műfajban,²⁸ s – figyelembe véve Turóczi-Trostler József 1950-es években elhangzott szóbeli közlését²⁹ – a német nyelvterületen, azon belül is Frankfurt am Main környékén kerestem tovább a versben leírt kép „prototípus”-át, ismervé Rimay jó majna-frankfurti kapcsolatait.³⁰

Tekintetbe vettem, hogy Rimay virtusversei nem nevezhetők egyszerűen ekphrasisnak; mondanivalójuk jóval több, mint egy kép hitelességre törekvő leírása.³¹ Az *Encomia et effecta virtutum*, azaz a hosszabb vers egyik utalását („egybe vadnak zárva”)³² követve olyan képeket kerestem, amelyeken a virtusok nem csupán egymás mellett, hanem együtt és egymással való kapcsolatukban láthatók.

A „nexus virtutum” gondolkörben Cesare Ripa nyomán³³ jutottam el az „összezárt, összeláncolt erények,” azaz a virtutes concatenatae ikonográfiai típushoz. E típus egyik kezdetleges, csupán két összezárt erényt ábrázoló változata például az a ‘Glaub / Lieb sind stets beysammen’ feliratú embléma-kép, mely Andreas Friedrich *Emblemata Nova: das ist New Bilderbuch [...]* című könyve XIX. figurájaként jelent meg.³⁴ Az egy-egy azonos magasságú és kidolgozású talpazaton álló, nőalaként megszemélyesített Fides és Charitas egymás felé nyújtott, összeláncolt, lelakatolt keze lángoló szíven nyugszik, amely fölött a Szentlélek látható galamb képében, alatta az egy fejen három arccal szimbolizált Szent-

²⁷ A „tábla nézők” kifejezést is használta. RJÖM 135.

²⁸ Ismeretes, hogy a sokszorosított grafikában egy-egy erényallegóriát esetenként olyan művészien ábrázoltak a metszők, hogy az hatott a táblaképfestészetre is, ld. például, Antonio és Piero Pollaiuolo, Botticelli egyes műveit.

²⁹ RJÖM 214.

³⁰ Vö. KNAPP, i. m. (1. jegyzet), 1997, 501, 158. jegyzet.

³¹ Vö. MIKÓ Árpád, *Ekphraseis. A budapesti Philostratos-kódex és a Bibliotheca Corviniana*, A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1991, 69–75; KNAPP, i. m. (1. jegyzet).

³² RJÖM 136.

³³ Az *Iconologiában* Ripa a saját korában megszokott erénypersonifikációkon kívül másféléket is bemutat. Ezek, bár attribútumaik elkülönítik őket, kivétel nélkül arany színű ruhába vannak öltöztetve, olyan nyakláncot viselnek, amelyen egy szem látható, kezükben fascest tartanak és márárraj követi őket. Cesare RIPA, *Iconologia*, ford. SAJÓ Tamás, Budapest, Balassi Kiadó, 1997, 236, 606, vö. még 71–72, 151, 365–366, 559, 599. A felsorolt jellegzetességeket külön nem elemelve, az ily módon ábrázolt erények egymással való kapcsolatát a hangsúlyozott összetartozás, egymáshoz kötöttség határozza meg.

³⁴ Andreas FRIEDRICH, *Emblemata nova, das ist Nêwe Bilderbuch [...]*, Frankfurt 1617, későbbi kiadása Frankfurt, 1644. A mű illusztrációi közül huszat Jakob de Zetter metszett.

háromság. Ez az a képtípus, melynek Rimay láthatta az egyik, ennél jóval összetettebb változatát, s amely ihletője lett virtusverseinek.

Ennél jóval közelebb áll a Rimay-féle leíráshoz az a kompozíció, amely az első alkalommal 1614-ben Johann Theodor de Brynél³⁵ Majna-Frankfurtban megjelent, latin, francia és német nyelvű versszövegeket tartalmazó, szignálatlan rézmetszeteiből álló, 102 levél terjedelmű, haránt nyolcadrét alakú kiadványban található. A kiadvány összeállítója és metszője a minden bizonnyal németalföldi származású Jakob de Zetter volt. Az allegóriákat és emblémákat tartalmazó, *Kosmographica iconica moralis* [...] – *Pourtrait de la cosmographie morale* [...] – *New kunstliche Weltbeschreibung* [...] című mű³⁶ 77 számozatlan és cím nélküli rézmetszetén természeti környezetben egy fa alatt kört formálva tizenkét, emberi alakban ábrázolt erény ül vagy áll. Az erények többsége jobb vagy bal kézzel ugyanazt a körbe futó kötelet (vinculum) fogja, amely „összezárja” őket. Attribútumaik száma kevés, mert azt a kötél miatt csak a szabadon maradt kezükben tarthatják. Valószínűleg emiatt döntött úgy Zetter, hogy a rendelkezésre álló üres helynek megfelelően az alakok mellé, fölé vagy mögé metszi a nevüket. Az előtérben bal oldalon ülő első erény a Castitas, baljában liliummal. Az óramutató járásának megfelelően haladva, mögötte Fortitudo áll oszloppal. Mellette a Virginitas áll lehajtott fejjel, baljával a szívére szorít egy szál virágot. Az ülő Innocentia – lábánál báránnyal – bal kézzel lefelé, Fides balja a másik kezével tartott könyvre mutat. A fa alatt középen királynői díszben trónon ül a koronás, palástos Temperentia. Ő nem fogja a kötelet, mely a háta mögött a derekánál fut tovább. Mindkét keze szabad, s a szokásos módon elegyíti a két edény tartalmát. Lába előtt stilizált út kanyarog, rajta göröngyökkel. A Temperentia mellett kissé hátrább a Humilitas áll, majd a keresztet tartó, ülve imádkozó Spes alakja következik. Az általa félig eltakart Amicitia baljában szívet tart, míg a Charitas és a Humilitas attribútuma nem ismerhető fel pontosan. Justitia kardot, s végül Prudentia tükröt tart a jobb, illetve bal kezében. Az erények által tartott, csomó nélküli kötél önmagába zárul. A kép alá metszett, explicatióként értelmezhető latin, német és francia nyelven írt vers a következő:

Virtutes stabili sunt omnes federe nexae,
Alteraq[ue] alterius diligit officium.
Pectore constanti iunctis ad vincula dextris
Mutua presistunt, et moderata colunt.

Kein Tugend ist nicht bald allein,
Sie woll[e]n gern bey einander seyn:
Zu helffen einander seyn beräit,
Halten hoch ob der Mässigkait.

³⁵ Ingrid HÖPEL, *Emblem und Sinnbild. Vom Kunstbuch zum Erbauungsbuch*, Frankfurt am Main, Athenäum, 1987, 65, 100, 102–103.

³⁶ Használt példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek A: 39.7Geom.(2); A:40.1Geom.(2).

Onc spectacle plus beau ne vid on en ce mondé,
 Quo celui que tu veois en l'assemblée ronde
 De ces Vertus tant belles: Elles sont ici veoir,
 Comment l'une de l'autre aime bien le devoir.

A képet magyarázó versszöveg több, Rimay erényverseiben is megtalálható gondolatra épül. Ilyen mindennek előtt az erények közötti megváltozhatatlan egység, egyetértés, szövetség,³⁷ az állhatatosság; a saját és társaik feladatának (officium, „hivataljok”) kedvelése; az egymáshoz kötöttség („egybe vadnak zárva”); a kölcsönösség; az egymás társaságában való lét („Egyástól nincsenek soha távoztatva”). A francia strófa szerint mindez kellemes látvánnyá teszi az önmagukban is szép erények kör alakban, azaz egyenrangúan elrendezett csoportját. Az ábrázolás a hozzá tartozó strófákkal együtt ugyanazt az idillt, békét és nyugalmat sugározza, mint Rimay két verse.

Zetter metszetén – ugyanúgy, mint Rimay verseiben – hiánytalanul megtalálható a három teológiai (Fides, Spes, Charitas) és a négy kardinális erény (Fortitudo, Temperantia, Justitia, Prudentia). Az őket kiegészítő öt erény (Castitas, Virginitas, Innocentia, Humilitas és Amicitia) eltér ugyan a Rimaynál találhatótól, mégsem idegen azoktól: míg például a bárány Rimaynál a Tűrés attribútuma, itt az Innocentiáé. Rimaynál a Szemérmertességhez tartozik, hogy „födözgeti mellyét”, Zetter metszetén ez jól láthatóan a Virginitas attribútuma. Míg Rimaynál a Liberalitas adakozik, Zetternél az Amicitia nyújtja a szívét, azaz adja oda mindenét. Ismeretes, hogy a hét fő erény mellé társítható további erényeknek sem a száma, sem az összetétele nem rögzült. Ennek ellenére úgy tűnik fel, a tizenkét erény együttese a késő középkor óta létező fogalom; egyaránt erre utal Heinrich von Mügeln említett műve mellett Zetter rézmetszete és Rimay János két erényverse.

A kötéllal összekapcsolt tizenkét erényt rézbe metsző Jacob de Zetter (Zeter, Zettra, Zettre) életéről és tevékenységéről viszonylag keveset tudunk. A XVI–XVII. század fordulóján rézmetszőként tevékenykedett Frankfurtban. Itt adta ki Johann Theodor de Bry azt a három reprezentatív rézmetszetes sorozatot, melynek

³⁷ A 'concordia insuperabilis' gondolat a XVII. század elején közismert volt. Tárgyalja és kifejti például Joannes Pierius Valerianus BOLZANUS, *Hieroglyphica* [...] című művében (Basiliae 1567, Th. Guarinus-féle kiadásban ld. 228v–229a; a mű Majna-Frankfurtban 1614-ben jelent meg „A. Hieratus, excud. Erasmus Kempffer” impresszummal, itt a jelzett rész: 383–384.), s megtalálható az Andrea Alciato Emblematáját kommentárokkal bővítő Claude Mignault-féle kiadásban is. Az utóbbi műben Alciato 40. emblémája kommentárjához tartozik: „Concordia insuperabilis. Emblema XL. [...] Universi quippe concordēs invicti, qui singuli debiles, et nullius sunt roboris. Sic enim ut Philosophi loquuntur, *Unita virtus valentior est seipsa dispersa.*” Andreas ALCIATUS, *Emblemata cum commentariis Claudii MINOIS*, Padua, 1621, 215b.

metszői munkálataiban ő is közreműködött.³⁸ A Majna-Frankfurtra és Hanaura vonatkozó várostörténeti adatok szerint Jakob Zetter azonos lehet a Dornickből (Tournai) származó Jakob de Sutrával, aki 1581. december 15-én tette le a frankfurti polgárok esküjét, majd 1599. október 20-án megfizette a városból való elköltözéskor fizetendő adót („Abzugsgeld”). Ekkor a Frankfurthoz közeli Hanauba telepedett át, ahol neve „Jacques de Zetter” alakban gyakran előfordul a vallon közösség irataiban. 1581. július 18-án feleségül vette az ugyancsak Tournai-ból származó Jeanne de Barryt; két fiúk közül az 1600-ban Hanauban született Paul de Zetter (Setter, Zettre) szintén rézmetsző volt. Jakob de Zetter 1616. május 9-én, Paul nevű fia 1667 után halt meg Hanauban.³⁹

Zetter *Kosmographicáját* sokszorosított grafikával is foglalkozó művészet-történeti kézikönyv nem tartja számon,⁴⁰ s a kiterjedt német emblémaszakirodalom sem foglalkozott vele önállóan.⁴¹ A mű más címmel, ugyanazokkal a rézmetszetekkel további kiadásban is megjelent. Jacob Zetter halála után négy évvel, 1620-ban valószínűleg azonos nevű másik fia kiadásában, Heinrich Oraeus gondozásában *Aeroplastes Theo-Sophicus, Sive Eicones Mysticae* címmel jelent meg Frankfurtban.⁴² Az 1620. évi kiadásban a rézmetszetekhez idézetek hosszú sorából összeállított prózai kommentárok tartoznak,⁴³ melyeket Heinrich Oraeus (1584–1646) evangélikus történész, teológus és költő állított össze.

³⁸ A három sorozat: 1) a II. Miksa fia, Mátyás német-római császárrá választása és megkoronázása tiszteletére kiadott 13 rézmetszből álló sorozat (1612) – rézmetszői Jakob de Zetter, Johann Gelle, leírása: Arthus Gotard, *Electio et coronatio sereniss. potentiss. et invictiss. Principis [...]* Matthiae I. electi rom. Imperat. semper augusti [...], Frankfurt. a. M., 1612, J. Th. de Bry; 2) Daniel Meissner *Thesaurus Philopoliticus* című művének új kiadása; 3) Andreas Friedrich, *Emblemata nova, das ist Neue Bilderbuch [...]* című műve illusztrációi közül húszat ő metszett (Frankfurt, 1617) – utóbbi későbbi kiadása Frankfurt, 1644. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler [...]* begründet von Ulrich THIEME und Felix BECKER [...] herausgegeben von Hans VOLLMER, 36, Leipzig, 1947, 468; vö. még 34. jegyzet.

³⁹ *Allgemeines*, i. m. (38. jegyzet) 468.

⁴⁰ *Allgemeines*, i. m. (38. jegyzet) 468.

⁴¹ Jakob Zetter jól ismerte az emblematikus tudásközvetítést. Laurenz Haecht (Laurens van Haecht Goidtsenhoven) *Mikrokosmos, Parvus Mundus* című, több kiadásban (Antwerpen 1579, 1589, 1592, Arnheim, 1610, Amsterdam, 1613) megjelent, Gérard de Jode által metszett, negyedréti alakú, 74 emblémát tartalmazó munkájának ő volt a német nyelvre átdolgozója és kiadója *Speculum virtutum et vitiorum – Heller Tugend und Laster Spiegel [...]* címmel (Frankfurt 1619 [1618], 1644) „durch kunstreiche Kupffer, als auch artige teutsche historische und moralische Reimen werden abgemahlet und fürgebildet durch Iacobum de Zeter” alcímmel. *Emblemata, Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, hrsgg. von Arthur Henkel und Albrecht Schöne, Stuttgart, 1967, J. B. Metzler, XLIV; Carsten-Peter WARNCKE, *Sprechende Bilder – Sichtbare Worte. Das Bildverständnis in der frühen Neuzeit*, (Wolfenbütteler Forschungen 33) Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1987, 169, 367; ld. még 90., 94. jegyzet.

⁴² Használt példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek A: 116.11 Quod (1); A: 88.6 Quod (3).

⁴³ Jakob de Zetter – Heinrich Oraeus, *Aeroplastes Theo-Sophicus, Sive Eicones Mysticae [...]*, Francofurti 1620 Jakob de Zetter, Nr. 35.

Oraeus tanulmányi éveinek egy részét Frankfurtban töltötte, majd Frankfurt és Hanau közelében lelkész és iskolamester volt különböző településeken (szolgálati helyei többek között Assenheim, Laubach, Dorheim, Bruchköbel, Nauheim). Közreműködött a *Theatrum Europaeum* harmincéves háború eseményeivel foglalkozó kötetének megírásában, az 1633–1639 közötti időszakra vonatkozóan. 1639-ben Hanauba költözött és élete végéig ott élt.⁴⁴ Jacob de Zettert és családját minden valószínűség szerint személyesen ismerte.

A képet prózai szöveggel értelmező Oraeus a változatlanul hagyott rézmet-szet fölé a „*Virtutes concathenatae*” megnevezést nyomtattatta címként. A metszet ezáltal egy teljes emblematisz szerkezet részévé vált. Oraeus – Rimayhoz hasonlóan – először a kép egészét magyarázza meg, majd egyenként mutatja be a képen ábrázolt erényeket és „hivataljokat”.⁴⁵

A prózai kommentár lapszéli jegyzetei fölött a „*Nexus Virtutum*” megjelölés olvasható, amely összhangban áll a kép címével. Az ‘összeláncolt erények’ ábrázolásával ugyanis Zetter elsődleges célja az erények egymással való kapcsolatának megjelenítése volt. Oraeus emelkedett hangú szövege háromszoros hódoló felkiáltással kezdődik („*O Sanctum Concilium! o sacrum Senatum! O concessum venerandissimum!*”), majd értelmezi a kép egészét. Az ábrázolás lényege szerint az erények kölcsönös és felbonthatatlan kapcsolata, amelyből ha csak egy is hiányzik, a többi erény pozitív hatása is károsodik, illetőleg értelmetlenné válik.⁴⁶

Ezt a megállapítást Oraeus felerősítette a szövegbe illesztett Szent Jeromos-hivatkozással: „*Quare non uni virtuti opera danda est, sed sicut scriptum est: Ibunt de virtute in virtutem, de alia transeundum est ad aliam, quia haerent sibi, et ita inter se nexae sunt, ut qui in una corruerit, omnibus careat. Hieron. Mans. 38.*”. Az idézet Jeromos 78. leveléből származik; a „*tricesima octava mansio*” a Számok könyvének két részletét (33, 44; és 21, 11) magyarázza. A kritikai kiadáshoz⁴⁷ viszonyítva megközelítően pontos idézetben szerepel egy további idézet a 83. zsoltár 8. verséből („*ibunt de virtute in virtutem*”).⁴⁸ Az ábrázolás eszerint

⁴⁴ *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 24, Leipzig, 1887, 408–409.

⁴⁵ A nyolcadrét alakú kötetben a prózai magyarázat terjedelme egy oldal és kilenc sor. Az e szöveghez tartozó, erényekre vonatkozó 38 lapszéli hivatkozás megoszlása a következő: 16 bibliai hivatkozás (15 Újszövetségi, 1 Ószövetségi), 12 hivatkozás Szent Ágoston hét különböző művére, két-két hivatkozás Aelius Gelliusra és Szent Jeromosra, egy-egy hivatkozás Aristotelesre, Plautusra, Plutarchosra, Nagy Szent Gergelyre, Clairvaux-i Szent Bernátra és Lambert Daneau (Danaeus) református teológus *Ethices Christianae libri tres* című munkájára. E mű első kiadása 1577-ben, hetedik kiadása 1640-ben jelent meg Genfben.

⁴⁶ „*Viden' quam sacro ac indissolubili nexu sibi mutuo cohaereant virtutes, ut qui uno dissoluat, Deus omnium sit;*”

⁴⁷ „[...] non enim semper uni virtuti danda est opera, sed, sicut scriptum est: *ibunt de virtute in virtutem, de alia transeundum est ad aliam, quia haerent sibi et ita inter se nexae sunt, ut, qui una caruerit, omnibus careat [...]*” *Sancti Eusebii Hieronymi Epistulae, pars II: Epistulae LXXI–CXX*, ed. Isidorus Hilberg, editio altera supplementis aucta, Vindobonae, 1996 (*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, vol. LV), 80, 23–26.

⁴⁸ Ps. 84 (83), 8.

arra figyelmeztet, hogy ha az ember megkisebbedik valamelyik erényben, mindegyikben károsodik („qui in una corruerit, omnibus careat”).

A kép egészének értelmezését segítő további forráshivatkozások a prózai kommentár bevezető részének margóján találhatók. Az idézett helyek – Aelius Gellius *Noctes Atticae*, liber XIX, caput 2 és liber VII, caput 6; Szent Ágoston *De diversis questionibus*, quest. XXXI;⁴⁹ Szent Ágoston *De libero arbitrio*, liber I, caput XIII és Aristoteles *Ethica Nicomachea*, liber 3, caput 10 – nem bővítik lényeges új mondanivalóval sem a Jeromos-idézet gondolatसरát, sem Oraeus magyarázatát.

A nexus virtutum-gondolat összegző kifejtését – Rímay két verséhez hasonlóan – az egyes erények attribútumainak és feladatainak bemutatása követi. Oraeus itt nem volt tekintettel a három teológiai és négy kardinális erény általánosan elfogadott, kivételezett helyére, s nem a képen látható sorrendben végzi a bemutatást. Először a fő helyen ülő Temperantiát mutatja be, majd a tőle jobbra ülő, minden erényt szülő és felnevelő⁵⁰ Fídest és a balra álló Humilitast értelmezi.⁵¹ Ezután váltakozva hol jobbról, hol balról következik egy-egy erény: az Innocentia, a Spes, a Virginitas és az Amicitia. Ez a sorrend megtörik az Amicitia melletti Charitasszal, majd a Fortitudót követi a Justitia. A Justitia melletti Prudentia után a vele szemben ülő Castistasszal végződik a sor. Az egyes erényekkel foglalkozó, rövidre szabott szövegrészek közös sajátossága, hogy az adott erényen kívül megismerhetjük az éppen bemutatott erény többi erényre kiható sajátosságát is. Az erények egymásra utalásának ez a sorozata egyrészt kiegészíti a nexus virtutum-gondolatot, másrészt tovább értelmezi a virtutes concathenatae ábrázolási típus egészét.

Ezt az Oraeus-féle bemutatási módot jelzés értékűnek tartom, amelynek alapján valószínűsíthető, hogy a hét fő erény számának tizenkettőre bővítésével Zetter és a Rímay-versek alapjául szolgáló kép készítője is az összes ismert és ismeretlen erény sajátos kapcsolatának, a ‘concordia insuperabilis’-nak a bemutatására törekedett. A rendelkezésére álló ábrázolást – hasonlóan Oraeus-hoz – Rímay is saját tudásának, lelkiállapotának és céljának megfelelően jelenítette meg. Ha összevetjük egymással Oraeus prózai explicatióját és Rímay verseit, az utóbbiakban hangsúlyosabb a tájleírás és a többszörös önmagára reflektálás. Ugyanakkor a két szerző szövegeinek gondolati sémája lényegében azonos: a kép egé-

⁴⁹ Ez a questio Cicero négy erényre – prudentia, iustitia, fortitudo, temperantia – vonatkozó megállapításaival és definíciójával foglalkozik. Szent Ágoston itt a kardinális erényekhez köt további erényeket. A prudentiához kapcsolja a memoria, intelligentia és providentia erényét. A iustitiához natura jus révén köti a religio, a pietas és a gratia erényét. A fortitudóhoz kapcsolódik a magnificentia, a fidentia, a patientia és a perseverantia, a temperantiához pedig a continentia, a clementia és a modestia. Sancti Aurelii Augustini *De diversis questionibus octoginta tribus*, *De octo Dulcitii quaestionibus*, ed. Almut Mutzenbecher, Turnholt 1975 (*Corpus Christianorum*, Series Latina XLIV A, Aurelii Augustini Opera, Pars XIII, 2), 41–45.

⁵⁰ „[...] legit sancta fides, quae est dulcis genetrix atque nutriculae virtutum omnium [...]”

⁵¹ „Sinistram stipat Humilitas quam coronam et Reginam virtutum appellare soleo [...]”

szének leírását az egyes erények bemutatása követi. A különbség visszautal a leírt képek részleteinek különbözőségére, a megfelelés viszont kétségtelenül bizonyítja az ihletet adó képek ikonográfiai típusának azonosságát.

Jóllehet továbbra sem ismerjük azt a konkrét picturát, amelyet Rimay látott, úgy vélem, sikerült meghatározni a kép ikonográfiai típusát. A Zetter-metszet ismeretében pontosabban értelmezhető a versek képi tartalma, s a szöveg által megengedett mértékben rekonstruálható „Rimay picturája” is, melyen a „Hit az első”, a kompozíciót meghatározó erény. A „Békózott Reménség ül mindjárt mellette”, s a Hit és a Remény között a terített asztalnál a Charitas látható („Köztök Charitas is mutogatja magát,”). A többi erény képen elfoglalt, egymáshoz viszonyított helyére kevés a fogódzó. Az Erősség, Mértékletesség, Igazság, Okosság, Tűrés leírásában nem található semmiféle erre vonatkozó utalás. A Magnanimitasról viszont megtudjuk, hogy „Mellette mert mindjárt az Liberalitas”, míg a Józanság a Szemérmetesség mellett foglalt helyet.⁵² Rimay rövidebb erényverse sem mond ellent ennek a részlegesen kikövetkeztetett képszerkezetnek, mivel két sorban megismétli a három teológiai erény képen elfoglalt, egymáshoz viszonyított helyét: „Hittel mellesleg ül anchóras Reménség, / Ő szomszédságokban Szeretet is ott ég”.⁵³

⁵² RJÖM 136–138.

⁵³ RJÖM 140.

MAGYAROK CONEGLIANÓBAN

Conegliano Velencétől északra fekvő városka, a Pó-síkság és az Alpok közti dombvidéken. Nevét ma csak a pezsgő kedvelői ismerik – Olaszország legjelentősebb pezsgőkészítő központja –, a középkorban azonban jelentős város volt, északról az Alpokon túlról, keletről a Kárpát-medencéből Friulin át érkező nagy kereskedelmi és zarándokútvonalak találkozási pontján, a Piave folyó legfontosabb átkelőhelye mellett. Itt haladt át az Udine felől Treviso irányába vezető „Strada Ongaresca” egyik fontos ága.¹

A város egyik védőszentje Beato Marco Ongaro, a 13. században Coneglianóban élt magyar ferences szerzetes.² Származásáról a források hallgatnak.³ Valószínűleg a 12. század végén született, a hagyomány szerint Coneglianóban.⁴

¹ Az Északkelet-Itáliát kelet–nyugati irányban átszelő út, melynek elnevezése talán a magyar kalandozások korára megy vissza, a síkság északi peremén, a dombvidékhez közel haladt több ágra szakadva – a Borostyán úttól, illetve Via Postumiától eltérően, amely a tengerparthoz közeli sík területen vezetett.

² ÉRSZEGI Márk Aurél hívta fel a figyelmet Boldog Márkra. Lásd cikkét: *Magyar zarándokhelyek Velence vidékén*, Új Ember, LX (1004), 37, szeptember 12; valamint oltárának a leírását a coneaglianói dómban: Florio BANFI, *Magyar emlékek Itáliában*, szerk. KOVÁCS Zsuzsa és SÁRKÖZY Péter, Szeged, 2005, 100.

³ Némi fantáziával a 20. században kreáltak neki egy részletes életrajzt, amely szerint a trónviszályok közepette Magyarországról menekülni kénytelen, Coneglianóban letelepedett és ott egy gazdag helybéli kereskedő lányával házasságot kötött magyar nemes fia volt, s lovagként különböző helyi grófok szolgálatában állt, mielőtt szerzetessé lett volna. (Luigi MIOTTO, *Fra Marco Ongaro da Conegliano*, Conegliano, 1948; Ottorino SOTTANA, *Beato Marco Ongaro, Gloria di Conegliano*, Treviso, 1983; TOMBOR Tibor, *Il Beato Marco Ongaro, Secondo Patrono della città di Conegliano*, in ID., *Il Veneto, L'Ungheria, l'Adriatico. I millenari legami storici artistici e umani veneto-ungheresi*, a c. di Guido SINOPOLI, Venezia, Marsilio Editori, 1989, 237–252; KOVÁCS Kalliszt OFM, *Ferences szentek és boldogok az év minden napjára*, Sümeg, 2002, 25–26). Volt, aki a kalandozások során, a 10. században Coneglianóban letelepedett magyar utódját látta benne (Rino BECHEVOLO, *Beato Marco Ongaro. Compatrono della città di Conegliano*, Conegliano, 2006.), s olyan is akadt, aki egyenesen egy Attila seregével ide vetődött magyar lezármazottjának tartotta (Pino ZARDETTO, *Conegliano nel Mito e nella storia. Per i ragazzi delle scuole fra curiosità e leggende*, Conegliano, 2002, 2005², 41–43).

⁴ A 19. században még a szülőházát is számon tartották a Via Silettóban (ma Via Beato Marco Ongaro). Vö. Arcangelo BUSICCHIA, *Il Beato Marco Ongaro da Conegliano*, Conegliano, 1900, 44.

Laikus testvérként élt a város falain kívül álló szerény ferences kolostorban,⁵ ahol a szakács teendőit látta el – az alázatosságát hangsúlyozó hagyomány szerint. Már életében szent hírében állt. A hagyomány több csodatételének emlékét őrzi: Pádai Szent Antalnak, a rend provinciálisának a vizitációja során, 1227 karácsonyán a kertből frissen szedett gyömolcsőket hozott,⁶ egy aszály idején pedig ő fakasztotta a Sorbolera nevű forrást.⁷ Egy alkalommal, mikor belemerült az imádkozásba, angyalok szálltak le az égből, hogy helyette ebédet főzzenek a testvérek számára.⁸ 1233-ban imáival segített megvédeni a várost a szomszédos trevisóiak támadásával szemben.⁹ 1248-ban bekövetkezett halála után a kolostor templomában temették el, és földi maradványait ereklyeként őrizték. Kultuszának jelentőségét mutatja, hogy 1337-ben, mikor a Conegliano és Treviso közti konfliktussorozat ismételen háborúhoz vezetett a két város között, a tekintetes városi tanács, Boldog Márk segítségével bízva, határozatot hozott ereklyéinek ünnepélyes körbehordozásáról, s a Boldog rendszeres megünnepléséről a város költségén¹⁰ –, melynek meg is lett az eredménye, a trevisóiak csúfos vereséget szenvedtek. (Nagy Lajos hadai-val szemben azonban, úgy tűnik, Boldog Márk tehetetlen volt, mert 1356-ban bevették a várost, s az két éven keresztül a magyar korona alá tartozott.)¹¹ A városi hatóságok által évente elrendelt és fizetett ünnep hagyománya kisebb megszakításokkal egészen 1867-ig élt.¹² 1372-ben a ferencesek engedélyt kaptak, hogy a város falain belülre költözzenek. Az ereklyét magukkal vitték az újonnan épített, hatalmas rendházba – mely végleges formában 1411-re készült el – s az ahhoz tartozó Szent Ferenc-templomban helyezték el, ahol freskón örökítették meg életét.¹³

⁵ Az első coneglianoi minorita közösségről és kolostorról, mely az 1220-as évektől dokumentálható, lásd Giovanna BALDISSIN MOLL, *Note sul Beato Marco Ongaro e il convento francescano di S. Biagio in Conegliano*, Le Venezie Francescane, n.s. IV (1987), n. 1, 87–104.

⁶ Lásd Lissotti és Marcatelli alább közölt szövegeit.

⁷ A hagyományt BUSICCHIA írja le először, írásos forrásokra való hivatkozás nélkül, *i. m.*, 56–57.

⁸ Lásd Lissotti alább közölt szövegét.

⁹ Busicchia a dóm levéltárában őrzött, közelebről meg nem határozott dokumentumból idézi a győztes csatából hazatérő coneglianoiak örömmujongását: „Viva fra Marco nostro liberatore!”, és feltételezi, hogy az egykori S. Francesco templom Boldog Márk életét ábrázoló freskóján ez az esemény volt megörökítve (BUSICCHIA, 64.). A 19. században lebontott Porta del Rujo falán is állítólag a trevisóiak fölötti győzelemért imádkozó Boldog Márk volt megfestve, vö. MIOTTO, *i. m.*, 88.

¹⁰ Lásd Marcatelli alább közölt szövegét. Vö. BUSICCHIA, *i. m.*, 8.

¹¹ A városi levéltárban őrzik – 18. századi másolatban – Nagy Lajos két levelét coneglianoi kapitányához, valamint több, a magyar uralom időszakában kelt városi okiratot (Archivio Municipale Vecchio di Conegliano [a továbbiakban AMVC], b. 560, b. 576. Vö. *L'Archivio storico di Conegliano e i vari archivi collaterali*, a cura di Nilo FALDON, Conegliano, 1985, 37.)

¹² BUSICCHIA, *i. m.*, 119.

¹³ A freskó a 17. század folyamán elpusztult – lásd Lissotti alább közölt feljegyzéseit.

oltárt emeltek neki, s felfüggesztették régi, hitelesnek tartott arcképét,¹⁴ amely alatt a következő disztichon volt olvasható:

*Hungarus es Marce, at nunc italus, itala tellus,
Coneliana ora te tenet atque colit.*¹⁵

Boldog Márk a legjelentősebb csodát a hagyomány szerint 1411-ben vitte véghez: amikor Zsigmond magyar király velencei háborújában az Ozorai Pipó vezette magyar hadak ostromolták a várost, megjelent a várfalakon és elriasztotta az ellenséget.¹⁶ (Michele Steno dózse elismerő levéllel és kártérítéssel fejezte ki Velence háláját a coneglianóiak hősie ellenállásáért.¹⁷) 1630-ban a pestisjárvány alatt fordultak hozzá segítségért,¹⁸ 1715-ben, majd 1770-ben ismételt városi tanácsi okirat erősítette meg, hogy Boldog Márk a város patrónusa.¹⁹ Mikor Napóleon feloszlatta a szerzetesrendeket, a ferenceseknek el kellett hagyniuk a kolostort, 1806-ban lebontották a Szent Ferenc-templomot, és Boldog Márk földi maradványait a város dómjába költöztették, ahol mindmáig láthatók. Conegliano lakói az ő közbenjárását kérték, mikor az első világháborúban az Osztrák–Magyar Monarchia alakulatai hosszasan állomásoztak a városban, s hozzá fordultak segítségért az 1944-es bombázások idején is. 1948-ban, halálának 700. évfordulóján, a második világháborúban tett fogadalom beteljesítéseként, új, bronzból és üvegből készült ereklyetartót csináltattak csontjainak, új oltárképen örökítették meg életének azt a jelentetét, amikor Páduai Szent Antallal találkozott,²⁰ s életéről könyvet jelentettek meg.²¹ Kultusza mindmáig él. Ünnepe a ferences mártírologiumok szerint május 4. A ferences rendtörténetek sorra megemlékeznek alak-

¹⁴ A festményről, mely 1840 körül elveszett, rézmetszet készült, amit Ridolfi ferences rendtörténetében ki is nyomtattak (Pietro RIDOLFI, *Historiarum seraphicae religionis libri tres seriem temporum continentes, quibus breui explicantur fundamenta, uniuersique ordinis amplificatio, gradus, et insituta; nec non uiri scientia, uirtutibus, et fama praeclari*, Venetijs, apud Franciscum de Franciscis Senensem, 1586, 123; BUSICCHIA, 13.) A coneglianói dóm előcsarnokában is megfestették képmását a 17. században egy Pietát ábrázoló freskó mellékszereplőjeként, mely romlott állapotban ugyan, de mindmáig megmaradt. A freskó rekonstruált rajzát lásd ZARDETTO, 45.

¹⁵ Az ismeretlen datálású disztichon egy 18. századi másolatban maradt ránk. (AMVC, b. 487, Del Giudice, *Minutario della storia di Conegliano*.)

¹⁶ A csoda leírását lásd Luke WADDING, *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*, T. VIII (1347–1376), prope Florentiam, 1932, 316 (első kiadása 1628.); valamint Lis-sotti és Marcatelli alább közölt szövegeiben.

¹⁷ AMVC, b. 498, XXIV, no. 7. (vö. *L'Archivio storico comunale di Conegliano. Regesto delle pergamene*, a cura di Nilo Faldon, Conegliano, 1986, 30.)

¹⁸ NÍLO FALDON, *Cronache coneglianesi della prima metà del Seicento. La fame del 1629 e la peste del 1630–31*, Storiadentro, 5 (1989), 84.

¹⁹ BUSICCHIA, 7, 116.

²⁰ BECHEVOLO, *i. m.*, 49–55.

²¹ MIOTTO, *i. m.*

járól,²² s hogy kultusza Conegliano városfalain túl is elterjedt, bizonyítják Velenében és Padovában látható képzőművészeti ábrázolásai.²³

Az 1411-es csodának oly nagy hatása volt, hogy egyes források szerint ettől kezdve a magyarok is Boldog Márk tisztelői lettek, és évszázadokon át zarándokoltak földi maradványaihoz Coneglianóba, sőt – 17. századi források szerint – több kísérletet tettek ereklyéi megszerzésére. 1633-ban hivatalos egyházi vizsgálat keretében ellenőrizték a relikviákat, megcáfolandó azokat a híreszteléseket, hogy a magyarok elvitték – megvásárolták vagy ellopták – csontjait az urnájából.²⁴

Hogy ilyen nevezetes magyar kultusz alakult ki Boldog Márk ereklyéi körül, minden bizonnyal annak is köszönhető, hogy Conegliano városa mind a Rómába, mind a Compostellába, mind a Szentföldre irányuló zarándoklatoknak az útvonalába esett. Általános szokás volt, hogy a zarándokok nemcsak végső úticéljuk, hanem az útba eső helyek arra érdemes ereklyéit is felkeresték. Ez magyarázhatja, miért látogatott oly sok magyar Coneglianóba. Hozzá kell tennünk, hogy a Friuliból Coneglianón át Velence és Padova felé vezető út egyben jelentős kereskedelmi útvonal is volt. Érdemes volna az utazásokkal, zarándoklatokkal kapcsolatos magyar forrásokat is megvizsgálni, érintették-e, említik-e a várost. Példaként idézem Bártfai János 1494-ben írt levelét, aki zarándokként Rómába tartván, több onnan jövő vagy oda igyekvő magyar csoportról közölt híreket, s eközben jegyezte meg: „...Conegliano közelében találkoztam Thurzó Péterrel, aki harmadmagával volt a veszprémi püspök egyik famulusának társaságában, s elmondta többek között, hogy Rómából jövet Firenze kellős közepén elfogták...”²⁵

Conegliano városi és egyházi levéltáraiban, valamint a közeli Vittorio Venetóban található egyházmegyei levéltárban több feldolgozatlan, kéziratos anyagot őriznek Boldog Márkról és kultuszáról. Ezek tanulmányozása minden bizonnyal hozzájárulhat e sajátos magyar devóció történetének a pontosabb megismeréséhez.

A magyar zarándoklatok kutatása Itáliában eddig főként Rómára szorítkozott, mellette kis mértékben Loretóra és Barira.²⁶ Pedig e célállomások mellett értékes információkkal szolgálhat az útvonal közbeeső állomásainak kutatása is. Egyre nagyobb számban válnak hozzáférhetővé a kisebb városok levéltárainak és az egyházmegyei levéltáraknak a katalógusai, sőt dokumentumai, így azok a for-

²² BARTOLOMEO DA PISA, *De conformitate vitae Sancti Francisci, ad vitam Domini Nostri Iesu Christi, auctore fr. Bartolomeo de Pisis*, Mediolani, in edibus Zanoti Castilionei, 1513, lib. I. (1385–1390 között írta művét); RIDOLFI, 123; Francesco GONZAGA, *De origine seraphicae religionis franciscanae, eiusque progressibus, de regularis observantiae institutione, forma, administratione ac legibus, admirabilisque eius propagatione*, Romae, Dominici Basae, 1587, 97; WADDING, 316.

²³ Velence, Palazzo Ducale, Sala del Gran Consiglio: ábrázolása a Paradicsom szentjei között. Padova, Convento di S. Antonio: arcképe „B. Marcus Ongarello. A Coneglian Conf. 1248” felirattal. Vö. MIOTTO, 96–97, 129; ZARDETTO, 44.

²⁴ Lásd az alább közölt három dokumentum szövegét.

²⁵ <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b151/ch05s02.html>

²⁶ Lásd CSUKOVITS Enikő, *Középkori magyar zarándokok* (Budapest, 2003.) című monográfiáját, amely magába foglalja a korábbi vonatkozó irodalmat is.

rások is, amelyek pl. a Friulin és Venetón áthaladó zarándokútvonalak mentén, a zarándokoknak szállást nyújtó kolostorok, kórházak, fogadók stb. történetére vonatkoznak, s egy-egy kisebb terület zarándokútvonalairól is készültek feldolgozások. Conegliano vonatkozásában kiemelkednek ezek közül Gianpaolo Cagnin forrásközlései és tanulmányai,²⁷ melyek fontos adatokkal szolgálnak magyar zarándokokról, utazókról, kereskedőkről is. Csak néhány példát idézek. A Conegliano alatt épült S. Maria del Piave kórház és kolostor történetét bemutatva, amely a Piave folyó egyik legfontosabb átkelőhelye mellett szolgálta a zarándokokat a 11. és a 15. század között, megemlíti, hogy a kórház birtokában lévő folyóparti letelepülésként tartottak rendszeren pihenőt a Magyarországról érkező marhacsordák, mielőtt tovább folytatták volna útjukat Treviso, illetve Velence piacai felé.²⁸ (A marhakereskedők is látogathatták Boldog Márk ereklyéit.) A trevisói Ospedale dei Battuti számadáskönyveiből Cagnin jónéhány adatot közöl magyar zarándokra vonatkozóan is, és kutatásaiból kiderül, hogy a 15. században több német fogadás mellett egy magyar is működött a városban.²⁹ (A külföldi fogadások nemcsak szállásadóként, hanem tolmács és idegenvezető szerepében is szolgálták úton lévő honfitársaikat.) Ezek a példák meglepően nagy mobilitásra utalnak Magyarországon és Itália között.

A kisebb itáliai települések történeti forrásai, melyeken a zarándok- és kereskedelmi útvonalak áthaladtak, fontos információkat tartogathatnak a magyar kutatás számára, érdemes volna több figyelmet szentelni rájuk.

17. századi források magyar Boldog Márk kultuszáról

I. Girolamo Lissotti feljegyzései

Girolamo Lissotti (1592–1654) apostoli protonotárius, a Conegliano melletti Sarano plébánosa volt. Krónikaszerű feljegyzésekben írta le Conegliano és környéke korabeli eseményeit, melyek hiányos, 18. századi másolatban maradtak ránk. A fennmaradt rész az 1624 és 1651 közötti időszak eseményeiről szól.³⁰ Lissotti az 1633. évnél ír Boldog Márkról, annak az esetnek az elbeszélése során, amikor felnyitották a boldog koporsóját és megvizsgálták ereklyéit.

²⁷ Giampaolo CAGNIN, *Pellegrini e vie del pellegrinaggio a Treviso nel Medioevo (secoli XII–XIV)*, Vicenza–Sommacampagna, 2000; Uő, *Cittadini e forestieri a Treviso nel Medioevo (secoli XIII–XIV)*, Vicenza–Sommacampagna, 2004.

²⁸ CAGNIN, *Pellegrini*, 41.

²⁹ Uo., 166.

³⁰ Vö. Adolfo VITAL, *L'Archivio Municipale di Conegliano. Catalogo dei manoscritti*, Forlì, 1910, 29. Kiadása: Nilo FALDON, *Cronache coneglianesi della prima metà del Seicento. La fame del 1629 e la peste del 1630–31*, Storiadentro, 5 (1989), 73–96. (A szöveget a kézirat alapján közlöm, a kiadás átirásától néhány ponton eltérve.)

³¹ “[90r] ... „1633.

Sino a quest'anno 1633 non ho che scrivere non essendo seguito cose al parer mio in questo Paese notabili, solo alli 18 di Luglio del presente anno avendo li RR. PP. conventuali di S. Francesco restaurato l'Altare del B. Marco da Conegliano, quale si riposa in detta chiesa nella capella vicino alla sacristia, volendo levare le Sante Reliquie fecero invitare per ciò Giovan Battista Libera Arciprete della Chiesa colleggiata di S. Leonardo, et doi Canonici della detta, l'Inquisitore, li Proveditori della Terra, et molti altri. Fu ritrovato il detto corpo posto in una cassa coperta di tela, man[90v] candoli molte Reliquie, quali si credono esser state date alli Ongari molto divoti di questo Beato. Haveva in una spala parte di carne, il resto in ossa, et spirava odor santo. La testa era simil al suo ritratto antico, che si vede appeso vicino all'Altare, cioè con fronte bassa, et alto di testa nella parte, che è la sommità, che veduta da Pietro Codroipo Sacerdote, et Pittore, disse che conforme alle misure quella era la testa del Beato. Qual sii stata la vita santissima di questo non lo so, se non per tradizione. Mi hanno detto certi Vecchi ed è così fama pubblica, et ne testimifica il suo Ritratto, che egli fu Frate Laico di S. Francesco, tanto divoto, che continuamente si esercitava nelle orazioni. Patì diverse mortificazioni da Frati, a quali forse non piacevano li suoi santi costumi, overo che volevano provare la sua humiltà, et pazienza. Dicono Quelli, che ciò m'hanno raccontato, che venendo una volta il Padre Ministro Provinciale a visitar il convento, che in quel tempo era fuori della Terra di Conegliano vicino però alle mura sopra un colle hora nominato S. Biagio, all'ora nominato S. Francesco, quivi visitato dal detto Supeiore il loco et esaminati li Frati conforme al loro solito, si presentò F. Marco avanti il superiore ancora, et dimandando il Ministro alli altri Frati chi era questo, li fu risposto per ironia: Questo è il Santo. Scorgeva il Superiore in questo Servo di Dio qualità tali, che ben pareva che veramente fosse un Santo, onde a lui rivolto disse: Fra Marco, già che voi sete Santo andate nell'orto, et raccogliete uva, fichi, et ciregie. Si [*egy sző helye üresen maradt*] il servo di Dio per la sua humiltà, ma poi essendoli di novo comandato, per mostrarsi de[91r]gno figlio di S. Francesco, et vero Osservatore della Sancta obbedienza, andò nell'Orto. Mirabil cosa! Era all'ora il di santino della Natività del Signore, et forse ogni cosa coperta di neve, et pure Iddio, nelle cui mani sono tutte le cose, diede a questo suo servo fedele una tal grazia, che puote dar sodisfazione al suo Superiore. Nel tempo, che li Hongari infestavano questo Paese ritrovandosi vivo il Beato, ricorsero questi Popoli a lui, imperciò che erano assediati, pregandolo ad aiutarli. Dicono che egli sali sopra le mura, et che con un Crocifisso diffese gagliardamente le Terra con gran miracolo, che pure un solo non puote accostarsi, per la qual cosa stupefatto l'esercito, et saputane la cagione prese tanta divotione al Beato, che poi dopo la morte di quello vennero essi, li Figli, et Nepoti loro a visitar le sue reliquie sino poi, che per giusto giudicio di Dio et per li nostri peccati quella parte d'Hongaria è venuta sotto il Turco. Non voglio mancar di scrivere quello che già mi disse un buon vecchio, che una volta in certa solenità fumo veduti gli Angeli a far l'officio di cochi, e cosinar vivande per li Frati, mentre lui si trateneva in oratione et meditatione nella Chiesa. Fece gran tempo l'offitio di cosiniere per la sua molta humiltà. Non si sa il tempo certo ne quale fioriva questo Beato huomo, ma si crede poco dopo S. Francesco. Fu il B. Marco picciolo di statura con la fronte bassa, di capelli et barba rossa, di volto Angelico, et tanto caro a Dio, che quelli, che hanno scritto le conformità ... (par che manchi, io credo che manchi solo *nel*) libro della Religione di S. Francesco, mentre succintamente scrivono de Beati di questa Religione, di questo [91v] dicono: Nel loco di Conegliano riposa il corpo del B. F. Marco Laico, chiaro per molti miracoli. Di Lui ne fa mentione Mons. Francesco Gonzaga Vescovo di Mantova nel catalogo de Beati di S. Francesco. Molte grazie sono state ottenute da Dio per li meriti di questo suo Servo, et io che scrivo la presente vita ne posso far ampla fede, che per li meriti di questo Beato son stato liberato da molti pericoli. Piacia a Sua Divina Maestà che potiamo imitarlo per goderlo nel cielo. Mi resta però di dire, che nella detta capella del B. Marco dalla parte dell'Evangelio era dipinta la Vita di questo B., che havebbe servito per scrittura autentica, ma fu con poco giudicio distrutta senza conservare memoria, et fu in quel loco eretta una Tomba overo Mausoleo a un Pietro Montalbano, facendo in ciò ingiuria a Dio nel distruggere le memorie de suoi santi.”

„1633.

Eddig az 1633-as évig nincs mit írnom, mert véleményem szerint semmi nevezetes dolog nem történt e városban, csak ez év július 18-án, mikor a nagytiszteletű ferences atyák, miután restaurálták coneglianói boldog Márk oltárát, aki abban a templomban nyugszik a sekrestye melletti kápolnában, ki akarván venni a szent ereklyéket, elhívták rá Giovan Battista Liberát, a Szent Leonardo káptalani templom esperesét és a mondott templom két kanonokját, az inkvizítort, a város kormányzóit és sok más embert. Az említett testet egy vászonnal borított koporsóba helyezve találták, és sok ereklyéje hiányzott, amiket, úgy hiszik, a magyaroknak adtak, akik nagy tisztelői ennek a boldognak. Az egyik vállán részben megvolt a húsa, a többi csak csont volt, és szent illatot árasztott. A feje hasonló volt a régi arcképéhez, ami az oltár mellett felfüggesztve látható, vagyis alacsony homlokú és a feje tetejénél magas, és Pietro Codroipo pap és festő miután megnézte, azt mondta, hogy mivel a méretei megegyeznek, az a boldog feje. Hogy ennek milyen volt a szentséges élete, csak a hagyományból tudom. Úgy mondták nekem bizonyos öregek, és általánosan úgy ismert, és az arcképe is azt tanúsítja, hogy Szent Ferenc laikus testvére volt, s olyannyira ájtatos, hogy mindig gyakorolta magát az imádságban. Különbőféle megaláztatásokat szenvedett el a testvérektől, akiknek talán nem tetszettek az ő szent szokásai, avagy próbára akarták tenni az alázatát és a türelmét. Azt mondják, akik ezt mesélték nekem, hogy mikor egyszer eljött a provinciális atya, hogy meglátogassa a kolostort, ami akkor Coneglianón kívül volt, de a városhoz közel egy dombon, amit ma Szent Balásznak hívnak, de akkor Szent Ferenc-dombnak hívták, mikor a mondott előljáró meglátogatta a helyet és megvizsgálta a testvéreket az ő szokásuk szerint, Márk testvér is megjelent az előljáró előtt, és mikor a pap kérdezte a többi testvértől, hogy ez kicsoda, gúnyosan így válaszoltak: ez a Szent. Az előljáró oly tulajdonságokat vett észre Istennek eme szolgájában, hogy úgy tűnt, valóban szent, ezért hozzá fordulva azt mondta: Márk testvér, ha már szent vagy, menj a kertbe, és szedj szőlőt, fűgét meg cseresznyét. Isten szolgája alázatosságból [habozott], de azután, mivel újból ráparancsoltak – hogy megmutassa, Szent Ferenc méltó fia és a szent engedelmesség igaz követője –, kiment a kertbe. Minő csoda! Az Úr születésének a szent napja volt akkor, s talán mindent hó borított, és mégis Isten, akinek a kezében van minden dolog, ennek a hű szolgájának megadta azt a kegyet, hogy ki tudja elégíteni az előljáróját. Abban az időben, amikor a magyarok pusztítása fenyegette ezt a várost, a Boldog újból feltámadván, ezek a népek, mivel ostromolták őket, hozzá fordultak és kérték, segítsen rajtuk. Azt mondják, hogy felment a falakra, és hogy egy kereszttel bátran megvédte a várost nagy csodával, hogy senki sem közelíthette meg, ami miatt elámult a sereg, s mikor megtudta az okát, annyira nagy tisztelője lett a Boldognak, hogy azok halála után a fiaik meg az unokáik jöttek, hogy az ereklyéit látogassák, mindaddig, míg aztán Isten igaz ítélete és a bűneink miatt Magyarországnak az a része a török alá nem került. Nem akarom elmulasztani, hogy leírtam, amit valamikor egy jó öreg mondott nekem, hogy egyszer, egy ünnep alkalmával, az angyalok látták el a szakács

feladatát és főztek eledelt a szerzeteseknek, míg ő a templomban imádságba és elmélkedésbe merült. Hosszú ideig látta el a szakács feladatát a nagy alázatos-sága miatt. Nem tudni, pontosan mikor élt ez a boldog ember, de úgy hiszik, kevéssel Szent Ferenc után. Boldog Márk természetére nézve kicsi volt, alacsony homlokú, a haja és a szakálla vörös, angyali arcú és oly kedves Istennek, hogy azok, akik a Megfeleléseket³² írták a Szent Ferenc Rendjének könyve... (úgy tűnik, innen hiányzik; azt hiszem, csak a *ben* hiányzik),³³ mikor röviden írnak e rend szentjeiről, róla ezt mondják: Coneglianóban nyugszik a sok csodáról híres laikus Boldog Márk testvér teste. Említést tesz róla Mons. Francesco Gonzaga, Mantova püspöke Szent Ferenc Boldogjainak a katalógusában.³⁴ Sok kegyet érték el Istentől e szolgájának az érdemei révén, és én magam, aki most az életéről írok, bőven tanúsíthatom, hogy ennek a boldognak az érdemei révén sok veszélytől szabadultam meg. Bár úgy tetszene ő Isteni Felségének, hogy utánozhassuk őt, hogy élvezhessük társaságát az égben. Az azonban még hátra van, hogy elmondjam, hogy Boldog Márk említett kápolnájában, az evangélium oldalán le volt festve ennek a boldognak az élete, ami hiteles írásként szolgált volna, de oktalannul elpusztították és nem őrizték meg az emlékét, és a helyén egy sírt avagy mauzóleumot állítottak egy bizonyos Pietro Montalbanónak, megsértve ezzel Istent, az ő szentjeinek az emlékeit pusztítva.”

II. Carlo Marcatelli históriája

Carlo Marcatelli 1677-ben írta históriáját, melyet egy csonka, 18. századi másolatból ismerünk. A ránk maradt szöveg 744-től 1368-ig tárgyalja Conegliano történetét.³⁵ Az 1337-es évnél, a Trevisóval vívott háború tárgyalása során ír Boldog Márkról, annak az elbeszélése kapcsán, hogy hogyan folyamodott a városi tanács nehéz helyzetében a Boldog segítségéért.³⁶

„1337

Annyi gyötrelem és szerencsétlenség közepette a coneglianóiak azt gondolták, hogy coneglianói Boldog Márk, e város védőszentje révén Istenhez fordulnak segítségért, és február 22-én határozatot hoztak, hogy a rá következő hétfőn emeltessék fel Boldog Márk koporsója, és a coneglianói papok és emberek körmenetben vonuljanak tisztességgel arra a helyre, ahol a mondott Boldog Márk van, akitől korábban több csodatételt láttak. Ez a Szent Ferenc-kolostorban élt stb. és 1248-ban halt meg, amely akkor Conegliano falain kívül állt, ahol még

³² BARTOLOMEO DA PISA, *De conformitate*, i. m.

³³ A másoló megjegyzése – azonban valószínűleg több szó hiányzik.

³⁴ GONZAGA, i. m.

³⁵ Vö. Adolfo VITAL, *L'Archivio Municipale di Conegliano. Catalogo dei manoscritti*, Forlì, 1910, 10.

³⁶ A részletet az alábbi kiadás alapján közlöm: *L'istoria di Conegliano di Carlo Marcatelli*, a cura di Nilo FALDON, premessa di Pier Angelo PASSOLUNGHII, Treviso, 1981, 181–183.

látható a Szent Balázsnak mondott templomocska. ...Azt mondják, ez a Boldog Márk szakácsként szolgált, és mert szent hírében állt, mikor a rendjük provinciálisa arra járt, tréfálkozott rajta, azt mondván: – Hol van ez a szenteskedő? Menjen csak fel a dombra, és szedjen friss szőlőt és füget! – És erre az atya ment, és akkor, tél közepén friss szőlőt és füget szedett. Többször látták extázisban. Azt mondják, hogy később a levegőben látták, ahogy védte ezt a várost, és a história szerint megjelent a falakon a mórok ellen.³⁷ A testét az új templomba és kolostorba vitték át, amit évek alatt újonnan építettek, és csodálatosan látható abban a kápolnában, ami előbb Szent Kataliné, aztán Krisztusé volt, most pedig Szent Rózáé, ott, ahol a boltív keresztgerendáján ezek a szavak láthatók: Hic jacet Corpus Beati Marci de Conegliano. Ő magyar nemzetiségű volt, és az említett teste az ő oltára alatt lévő koporsóban van elhelyezve az említett kápolnában. És sok magyar szokott ide járni meglátogatni a devóciójuk miatt, ami, úgy tűnik, mérséklődött, nem tudom miért. [183] Sok fogadalmi tábla és annak a csodáiról szóló tábla látható ama kápolna körül. Azt mondják, hogy éjnek idején a magyarok megpróbálták ellopni, és még látszik, hogy elkezdték kibontani a falat a kápolna külső oldalán, amit, mivel túl vastag, nem tudtak áttörni, mert megvirradt.”³⁸

A hagyomány szerint a csoda a magyarok 1411-es ostromakor történt. Wadding rendtörténetében a csoda leírásakor a „barbárok” kifejezést használja. Lehet, hogy ez módosult „mórok”-ká Marcatelli szövegében. Megjegyzem, a 15. század végén a törökök is több ízben ostromolták a várost, s volt, aki ezeknek a török kalandozásoknak a kapcsán is emlegette Boldog Márk segítő szellemét (vö. МИОТТО, 140.); a „mórok” kifejezés esetleg rájuk is vonatkozhat.

³⁸ „1337

In tanti travagli, e calamità pensaron Coneglianesi di far ricorso a Dio co'l mezo del *Beato Marco da Conegliano* Protettore di questa Patria, e posero parte a 22 Febbraio, che fosse levata l'Arca del Beato Marco il giorno del Lunedì susseguente, et fosse fatta processione per li Preti, et Huomini di Conegliano honorevolmente, et andar al luoco del detto Beato Marco, dal qual eran stati per l'adietro veduti più miracoli. Questi visse etc. et morse nel 1248 nel Convento di San Francesco, che s'attrova all'ora fuor delle Mura di Conegliano, ove ancora si vede la Chiesiola detta di San Biagio...Si dice, che questo Beato Marco serviva per cuoco, et perché aveva fama di Santo, capitato il General dell'Ordine loro se ne burlasse, dicendo: – Dov'è questo Santocchio; Che vadi un poco sù per la ripa, et pigli dell'Uve, et Fichi freschi –. Et così andato il Padre in quel tempo, ch'era di mezo il Verno colse dell'Uva, e Fichi freschi. Fu veduto in estasi più volte. Si dice, che per avanti fosse veduto in aria a diffender questa Patria, et si ha per l'Historia, che comparisse sopra le Mura in difesa contro Mori. Il suo Corpo fu poi trasportato nella nova Chiesa, e Convento novamente fabricata negl'anni, et si vede meravigliosamente nella Capella, che fu prima di Santa Catterina, poi del Christo, et hora di Santa Rosa, nell'Architrave del Volto ove si vedono queste parole: Hic jacet Corpus Beati Marci de Conegliano. Egli era Ongaro di Nazione, et detto suo Corpo è riposto nell'Arca sotto il medesimo Altare in detta Capella. Et solevano capitar molti Ongari a visitarlo per loro divotione, la qual pare rallentata non so la causa. Vedonsi molte Tavolette di Voti, e miracoli del medesimo attorno quella Capella. Dicesi, che fu tentato di notte tempo di rubbarlo dagli Ongari, e vedesi anco un principio di rottura nel muro per di fuori della Capella, che per esser molto grosso non poterono haver l'intento, sopravvenendo il giorno.”

III. Boldog Márk ereklyéinek 1633. július 14-én tartott vizsgálata során felvett jegyzőkönyv

Arcangelo Busicchia, coneglianoi esperes 1900-ban megjelent Boldog Márkról szóló könyvében hivatkozik a jegyzőkönyvre, amelynek – mint írja – hiteles másolatát őrzi mind a város, mind a dóm levéltára. Eddig egyik példányra sem sikerült ráakadni, ezért jobb híján a jegyzőkönyvnek azt a részletét közlöm, amit ő idézett – megjegyzése szerint – szó szerinti olasz fordításban. (BUSICCHIA, 89–90.)

„Szent Bonaventura oltalma alatt, akinek az egyházunk ma tartja az ünnepét, nagytiszteletű és kiváló Don Giovanni Battista Libera, a Szent Leonardo véd-szentünkről elnevezett, jeles káptalani templom esperese, a kiváló Francesco Codroipo úr és Francesco Vezzato, Conegliano városunk képviselői, Giovanni Sabanello jegyző és sokan mások jelenlétében, a Nagytiszteletű Atya, Michele Magiszter, a kolduló rend kolostora gárdiánja megbízásából felnyitották az urnát, amelyben, ahogy mondják, Boldog Márk teste nyugszik, aki rendünk laikus testvére volt, és abban összevissza találták a csontjait, de először is az egyik oldalát, amin még látszott a hús, és a fejét, amit összehasonlítva az eredetiről készült festménnyel, mindenki úgy ítélte, de főképp Pietro Codroipo úr és Giovanni úr, akik nem maradnak el korunk festői közül senki mögött sem, hogy az Boldog Márk feje.

Azután ugyanezen év október elsején, amikor befejezték a kápolna munkálatait, fehér kendőbe csavarva visszahelyezték a Boldog csontjait ugyanabba az urnába, melyben korábban nyugodtak.

Mindezt én, a kolduló rendbeli Michele testvér, a teológia doktora és gárdián híven fel akartam jegyezni, hogy teljesen kiverjem bizonyos fejekből azt a hiedelmet, hogy az elődeink eladták volna a magyaroknak Boldog Márk testét.”³⁹

„Sotto gli auspici di s. Bonaventura, la cui festa celebra oggi la nostra religione, presenti il Reverendissimo ed eccellentissimo Don Giovanni Battista Libera, Arciprete della Insigne Collegiata di S. Leonardo nostro protettore, l'Eccellentissimo signor Francesco Codroipo e Francesco Vezzato, Deputati della nostra città di Conegliano, Giovanni Sabanello Notaio, e altri molti, per mandato del Molto Reverendo Padre Maestro Michele Guardiano del Convento delle Cerche, fu aperta l'urna, nella quale, come vien detto, giace il corpo del Beato Marco, che fu laico del nostro ordine, e in essa furono trovate, qua e là le sue ossa disperse, ma principalmente uno dei suoi lombi, nel quale ancora vedevasi la carne, e la testa, che confrontata col dipinto, tratto dall'originale, da tutti e principalmente dal signor Pietro Codroipo, e dal sig. Giovanni, non secondi ad alcuno tra i pittori del nostro tempo, fu giudicato essere il capo del Beato Marco. Nel primo giorno di Ottobre poi dello stesso anno, compiuti i lavori della cappella, involte in bianco pannolino, furono riposte le ossa del Beato nella medesima urna in cui prima giacevano.

Tutto questo, io, fra Michele delle Cerche, dottore in teologia e guardiano, ho voluto fedelmente annotare per togliere affatto da certe menti, il pregiudizio, che i nostri predecessori abbiano venduto agli ungari il corpo del Beato Marco.”

Kőszeghy Péter

LEMISTA TÖPRENGÉSEK

Balassi istenes énekeinek kiadásairól

Ha lenne ilyen fogalom, azt mondhatnám: elkötelezett lemista vagyok. Az elnevezést pedig Stanisław Lemről, a lengyel–amerikai sci-fi-íróról eredeztetném. Ő írta azt a könyvet, amelynek az elején egy kamrában odébb raknak egy üveget. Pár száz év múlva ezért majdnem elpusztul a Föld. Ez persze ugyanaz, mint az a bizonyos közismert mesetípus, amely a patkószög elvesztésére vezeti vissza a háború elvesztését. És ugyanaz, mint annak a megállapítása, hogy kis tényekben nagy történetek laknak.

A lemista történeti, s ezen belül az irodalomtörténeti munkák egyik sajátossága, hogy a tézisszerűen megfogalmazható eredményekhez mérhető fontosságot tulajdonítanak az adatmorzsáknak. Továbbá, a lemista számára indokolt a feltételezést feltételezéssel helyettesítő módszer, amelyről szerzője tudván tudja, hogy nem feltétlenül az igaz eszme, ám alkalmas arra, hogy rávilágítson: más hipotézisek sem feltétlenül azok.

Egy példa: még 1976-ban feltűnt, hogy a szakirodalom rosszul datálta 1677 utánra az úgynevezett Mátray-kódexet. A datálás annak alapján történt, hogy a kódexről megállapították:¹ az 1677-es kolozsvári kiadásból készült másolat. Akkoriban ismertettem az Irodalomtörténeti Közleményekben egy addig ismeretlen, Kolozsvárott, 1669–1677 között megjelent Balassi-kiadást.² Számomra világos volt, hogy a Mátray-kódex nem az 1677-es, hanem az általam talált, 1669–1677 közöttre datált kiadásból készült másolat.³ De hát miért fontos ez? Van-e jelentősége annak, hogy egy kódexet nem 1677 utánra, hanem 1669–1677 közöttre datá-

¹ Vö. STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, 2001. 104. tétel (Az 1963-as első kiadásban is így.)

² KŐSZEGHY Péter, *Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 80, 1976, 714–719.

³ Ezt Vadai István tölem függetlenül szintén észrevette, vö. VADAI István, *Balassi Bálint istenes énekei a Mátray-kódexben*, in „Mielz valt mesure que ne fait estultie.” *A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István, HEGEDŰS Béla, SELÁF Levante, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, SZENTPÉTERI Márton, VERES András, Budapest, 2008, 385–389.

lok? 1976-ban, egyetemi hallgatóként, azt gondoltam, szinte semmi. Ma, lemistaként, úgy gondolom: hallatlanul sok.

Balassi istenes énekeinek 1676-os pozsonyi kiadása címlapján ez olvasható: „Melyet a váradi negyedik editio szerint egynehány új énekekkel és imádságokkal kibocsátott.” Ennek alapján a régebbi szakirodalom 4 váradi kiadást tételezett fel. A kolozsvári kiadásokban megőrzött, eredetileg valószínűleg az első rendezett váradi kiadáshoz készült előszóban ez áll: „Az elébbi bártfai, löcsei, sőt még a váradi első kibocsátásban is...” Szabó Géza ennek alapján felvetette,⁴ s mára ez konszenzussá vált, hogy csak két váradi kiadás volt, egy rendezetlen majd egy rendezett, s a pozsonyi kiadás előszava úgy értendő, mintha a „váradi” szó után vessző lenne: „a váradi, negyedik editio”. És attól negyedik, hogy mint a kolozsvári kiadásban is olvasható, előtte volt a bártfai(1), a löcsei(2) és az első, rendezetlen váradi(3).

Bármilyen szimpatikus is, bármennyire konszenzusnak örvend is,⁵ bármennyire rendet teremt is a korábbi értelmezések között, nem bizonyos, hogy helyes Szabó Géza elképzelése a két váradi kiadásról. Már a nyelvtani értelmezés is problémás, hiszen a kolozsvári kiadás előszó-részlete is teljes joggal átközpontosozható lenne („Az elébbi bártfai, löcsei, sőt még a váradi, első kibocsátásban is...”), s ebből az derülne ki, hogy volt korábban bártfai, löcsei és váradi kiadás, amelyek közül a váradi volt az első – ám ez bizonyosan nem igaz. Ez a kisebb nehézség, végül is miért ne lehetne az egyik szöveget vesszővel, a másikat vessző nélkül érteni? A nagyobb gond az, hogy a szöveghagyomány a Mátray-kódex alapján több korábbi kiadást tételez fel, mint eddig gondoltuk.

Az a tény, hogy a harmadik Szentháromság himnusz utolsó előtti versszakából egy sor („Jó ép egészséggel és szent félelemmel”) mind az 1669–1677 közötti kolozsvári kiadásból, mind a Mátray-kódexből hiányzik, miközben az 1677-es kolozsvári kiadásban megvan, önmagában nyilvánvalóvá teszi, hogy noha kétségtelenül úgynevezett kolozsvári típusú nyomtatványból másolták a kódexet, de nem az 1677-es, hanem a korábbi kiadásból (vagy annak forrásából). Ezt egyéb eltérések is igazolják, mint pl. a *Lelekemnek hozzád való* incipitű versből kimaradó szó stb. Azonban az 1669–1677 közötti kiadás és a Mátray-kódex szövege néhány helyen eltér, mégpedig úgy, hogy a Mátray-kódex valószínűleg helyesebb alakot hoz, s ez egybeesik a löcsei–pozsonyi ágon hagyományozódó nyomtatványokéval!⁶ A *Szent háromságnak első személye* kezdetű ének esetében a víz/vész, az *Oh, én istenemnél* a haragod/haragodat változat ilyen, amelyek közül az utóbbi még lehetne egy nagyon tudatos másoló szótagszám alapján történő emendálása,

⁴ SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei*, Budapest, 1983, kísérő tanulmány a kolozsvári 1701-es Istenes énekek kiadás hasonmásához.

⁵ Vö. V. ECSÉDY Judit, *Tipográfiai vizsgálódások az Istenes énekek körül*, Magyar Könyvszemle 1997, 201–204.

⁶ Azaz 1976-ban nem csupán abban tévedtem, hogy nem tulajdonítottam jelentőséget egy kicsinyke anomáliának, de valószínű abban sem volt igazam, amit erről gondoltam: hogy a Mátray-kódexet az 1669–1677 között megjelent kiadásról másolták.

a víz/vész esetében azonban már igazi filológusi tevékenységgel kellene másolnkat meggyanúsítani (az összes fentmaradt rendezetlen kiadás a „víz”, az összes rendezett – a kolozsváriak kivételével – a „vész” alakot hozza). Mivel ez valószínűtlen, kijelenthetjük: a Mátray-kódexbe Balassi verseit leíró kéz egy olyan nyomtatványból dolgozott, amelynek hibái öröklődtek a kolozsvári 1669–1677 közötti kiadásban, rendezett kiadás volt, ám *nem* a negyedik váradi, amelyre a pozsonyi kiadás mint elődjére hivatkozik, s amelyet szemmel láthatóan a lőcsei kiadások is követnek. Ebben, a negyedik váradi kiadásban ugyanis már javítva voltak azok a hibák, amelyeket mind a kolozsvári 1669–1677 közötti, mind a Mátray-kódex elkövet, miközben a kódex, láttuk, *nem készülhetett az ismert kolozsvári kiadások egyikéről sem*. Kényszerűen fel kell tehát tételeznünk még egy rendezett, minden bizonnyal (második vagy harmadik) váradi kiadást. Továbbá még egyet: azt, amelynek alapján a kolozsvári kiadások készültek, hiszen ezek szöveg hagyománya látványosan nem azonos a negyedik váradi típussal, a lőcsei–pozsonyi kiadványokkal. *Azaz összesen négy váradi, egy rendezetlen és három rendezett kiadást kell feltételeznünk, pontosan annyit, amennyiről a pozsonyi címlap – vessző nélkül, ahogy írva van – tudósít.*

Már most az a kérdés, hogy vajon a Mátray-kódex szövege vagy az 1669–1677 közötti kolozsvárié tekinthető-e a Balassi és Rimay verseit szétválasztó második váradi kiadásnak? Abból a megfontolásból kiindulva, hogy a szétválasztásról tudósító előszónak a szétválasztást elvégző kiadványban mindenképpen ott kellett lenni, továbbá annak alapján, hogy a kolozsvári kiadás a rendezetlen kiadások szerinti „víz” alakot hozza, valószínűbb a kolozsvári kiadás őséne a második, a Mátray-kódex mintájának a harmadik váradi kiadást tartani. Ez az érvelés több ponton megkérdőjelezhető, ám ez nem érinti, *a három váradi rendezett kiadás* kérdését.

Azaz abból, hogy a Mátray-kódexet nem 1677 utánra, hanem 1669–1677 utánra datáltuk, más szóval, hogy nem az 1677-es, hanem az azt megelőző kolozsvári kiadásból, vagy éppen, mint láttuk, *abból sem*, hanem *annak elődjéből másolták*, ebből a patkószögből nem kevesebb következik, mint hogy *át kell rajzolnunk Balassi istenes énekeinek stemmáját, végső soron, mást kell tekintenünk a szövegek leghitelesebb változatának.*

Az átrajzolás során azonban az adatok egyre kevésbé akarnak a stemmában rendeződés szabályainak engedelmessé válni: meg kell engednünk, hogy a másoló/szedő/szerkesztő esetleg több forrásból is dolgozott, esetleg forrását itt-ott felülbírált, egy jól ismert vers esetében éppenséggel a memóriájára hagyatkozott.

És most nézzünk egy másik patkószöveget, egy másik befűttesűveg áthelyezést, amely az előzőekben lendületesen előadottakat ugyancsak megkérdőjelezi.

A 90-es évek elején rendeztem sajtó alá a bécsi kiadás fakszimiléjét.⁷ Erről a kiadásról azt kell tudni, hogy mindössze két példányban maradt ránk. Már koráb-

⁷ Gyarmati Balassa Bálintnak istenes éneke, Bécs, 1633, közléteszi KÖSZEGHY Péter, utószó Armando NUZZO, Budapest, 1994.

ban is ismert volt a marosvásárhelyi, a Teleki Tékában őrzött példány, fakszimile kiadását Varjas Béla jelentette meg 1941-ben.⁸ Címlapja nincs és a szöveg a 190. oldalon, őrszóval megszakad. Armando Nuzzo a firenzei nemzeti könyvtárban szintén felfedezett egy példányt,⁹ ennek már címlapja is van, amelyen az olvasható, hogy nyomtatott Bécsben, 1633. esztendőben. A könyv a 190. oldalon megszakad. Ezzel nyilvánvalóvá vált, amit Vadai István *a firenzei példány felbukknása előtt* már mintegy megjósolt:¹⁰ ez a kiadás tulajdonképpen soha nem jelent meg, hanem valamilyen okból a nyomtatás abbamaradt. Ennek a bécsi nyomtatásnak a krudában maradt íveit használta fel a Balassi-részhez az 1699. évi nagyszombati kiadás.

A fakszimile készítése során az ilyenkor szokásos módon jártam el: a firenzei és marosvásárhelyi példány, illetve a nagyszombati kiadás rendelkezésemre álló fényképmásolata alapján válogattam, keresve a legjobb állapotban lévő, legtisztább nyomásképző oldalakat. Feltűnt, hogy van olyan oldal, amelyen egy szó át van húzva, s fölé más írva. Ezt félreraktam, hogy majd más kiadásból pótolom. Talán már sejthető is az eredmény: a nyilvánvalóan más felhasználó tulajdonában volt mindhárom nyomtatványban *ugyanott, ugyanazon szavak, ugyanúgy* voltak javítva. Ez nem képzelhető el másként, mint hogy a javítás a nyomdában történt: a néhány száz példány esetén egyszerűbb volt kézzel kijavítani a nyomtatási hibákat, mint az ívet újranyomni.¹¹

Ezeknek az áthúzott szavaknak a jelentősége egy lemista számára hallatlanul nagy. Azt eddig is tudtuk, hogy minden régi nyomtatvány egyedi: azzá teszi, hogy felhasználója belejavít, margináliákkal látja el stb. De eddig úgy gondoltuk, hogy mindez a felhasználó esetleges és egyéni beavatkozása. A fenti példa azt mutatja, hogy nem feltétlenül: a kézzel való javítás lehet nyomdai változat. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy mind magyar, mind külföldi példákat ismerünk rá, hogy a nyomdász kifejezetten felkéri az olvasót a hibák javítására, alaposan megkérdőjeleződik az azonosságra vagy különbségre építő stemma-alkotás. Tehát, meglehet, *Szabó Gézának mégis igaza van: a víz/vész* javítást pl. a fentiek ismeretében nem merném perdöntő érvek tekinteni.

Hány váradi rendezett kiadás volt? Négy vagy kettő? A kérdés – jelenlegi tudásunk szerint – eldönthetetlen.

⁸ Vö. VARJAS Béla, *Balassa Bálint Istenes énekeinek első kiadása*, Magyar Könyvszemle, 1940, 105–126. – A felfedezett, csonka bécsi kiadást Varjas Béla hasonló formában is kiadta: *Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes éneke*, Budapest, 1941.

⁹ Armando NUZZO, *Balassi népszerűsítésének kezdetei: a bécsi kiadás*, Irodalomtörténeti Közlemények, 96(1992), 639–645; Uő, *Balassi Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lőcsei kiadásáról*, Magyar Könyvszemle, 108(1992), 348.

¹⁰ Egy azóta is kéziratban lévő, Pécssett, 1991-ben tartott előadásában.

¹¹ Vö. erről: JANKOVICS József, *Szövegkritikai megjegyzések*, in Gyöngyösi István, *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, szöveggondozás és jegyzetek JANKOVICS József és NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Budapest, Balassi Kiadó, 1998, 179.

ADALÉKOK A FOLKLÓR ÉS A 17–18. SZÁZADI KÖZKÖLTÉSZET KAPCSOLATÁHOZ

Jankovics József azon kortárs irodalomtörténészek közé tartozik, akinek köszönettel tartozik a folklórszöveg-filológia. Nemcsak azért, mert levéltári, kéziratári kutatásai során unikális gyógyító ima- és ráolvasásszövegeket tárt fel és publikált,¹ hanem azért is, mert ő különös érzékenységgel kezeli a kora újkori közköltészeti adatokat, s tisztában van azzal, hogy a szájhagyományból gyűjtött 19–20. századi folklórszövegek nem értelmezhetők, inkább csak félreértelmezhetők évszázadokkal korábbi költői előképeik nélkül. És viszont. Úgy gondolom, neki is örömet szerez (mint nekem és Stoll Bélának, közös példaképünknek a forráskiadásban), ha egy-egy évszázados régiségű vers, költői kép vagy formula népdalként kerül elő, illetve egy-egy népi szövegről kiderül, mi is volt költészettörténeti előképe.

Rövidre fogott ünnepi köszöntőmben ezért Jankovics József filológusi munkásságára szeretnék reflektálni néhány apró közköltészeti és folklóradattal. Mert a jókívánságokon kívül mit is adhatna jó szívvel egyik filosz a másiknak? Leginkább újabb vagy „ismeretlen” adatokat, amelyek esetleg további vagy nem várt összefüggésekre világítanak rá, de ha nem, akkor is gazdagítják a hajdani verskultúráról kialakított képünket.

Az elmúlt hetekben, hónapokban Vikár Béla fonográfus és gyorsírásban lejegyzett, a maga teljességében eddig kiadatlan gyűjteményével foglalkoztam.² Eközben találtam rá pl. egy 18. századi kéziratos énekeskönyv teljes másolatára.³ Ez a 27 darabos, római számokkal ellátott, zömében szerelmi dalt tartalmazó kézirat még nem szerepelt az 1961-es kiadású Stoll-bibliográfiában, következésképp Jankovics nem is hivatkozhatott rá az általa 1991-ben sajtó alá rendezett RMKT XVII/14. kötetében. Pl. annál a 17. századból eredeztethető, de a 18. század során kétszer is átdolgozott keservesnél, amelynek 22 kéziratos változatát sorolta fel, illet-

¹ JANKOVICS József, *Négy archaikus ima egy könyvben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1981, 329–331.; Uő, *XVI–XVII. századi ráolvasások Máriássy József lógyógyászati kéziratában*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XXI(1986), 55–61.; Uő, *Archaikus betegséghárító imádások*, in *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, II., Szeged, 1990, 105–109.

² A Hagymányok Háza Sebő Ferenc irányításával CD-ROM-on készül kiadni ezt a hatalmas, zenéileg és folklórtörténetileg izgalmas anyagot.

³ *Világi nóták* (1784) MTAK Ms. 4866/217. — STOLL 2002, 1102.

ve mutatta be. Az alább idézett szöveg a legkorábbi változatokhoz (184/I–VI.) áll legközelebb, annak ellenére, hogy a kéziratos gyűjtemény a 18. század utolsó harmadából datált. Meglepő, hogy a strófarend is csak egy helyütt változott kissé. (A 184/I–VI.-hoz képest így fest: 1., 3., 2., 4v., 5., 6., 7., 8., 9., 10., és a szöveg-szintű variálódás vagy romlás is elég csekély, legfeltűnőbb a 4. versszakban.⁴) Idézem:⁵

IX.⁶

Bokros bú habjai reám tódulának,
Minden örömemtől engem megfosztának.
Hegyes, mérges nyelvek reám szállanak,
Ezek fő okai bujdosásomnak.

Érzem nyavalyámat igen búsulok,
Sokáig egy helyben is maradhatok.
Kengyelben a lábam, úgy abrakolok,
Keseredett szívvel útnak indulok.

El kell menni, amely nehéz szívemnek,
De nincs maradása árva fejemnek.
Mindenek ok nélkül reám törekednek,
Végére akarnak jární életemnek.

Szívemet, mely sok bú és bánat hajtja,
Azt nyelvem, avagy szám ki nem mondhatja.
Melyik sziget avagy földnek határa
Lészen elrendelve szívem lakására.

Orcáimon aláfolynak könnyeim,
Mind éjjel, mind nappal sírnak szemeim,
Keserves jaj szókkal rengnek ajkaim,
Úgy múlnak el tőlem gyászos napjaim.

Terhes bánatimnak sűrű zápora
Ottan, ottan omlik gondolatomra.
Bárcsak juthatnék már végső órára,
Szegény bús lelkemnek kimúlására!

⁴ Ezért is jelöltem 4v(ariáns)-nak.

⁵ Miután a 20. század fordulóján készült kézirat-áttét gépelt átírásából közlöm a szöveget, korszerűsített helyesírással és központoszással adom. Természetesen érdemes lenne összevetni az MTA Könyvtárában őrzött eredetivel is, hogy lássuk, Vikár mit, hogyan változtatott.

⁶ Vikár-áttét, Zenetudományi Intézet (ZI 22/42. sz.)

Tudom, jobb lenne akképpen nékem,
Hogyha a föld alá helyhetnék székem.
Mert ott megnyugodnék minden tetemem,
Nem terhelné többet sírás szemem.

De valamíg élek itt e világon,
Mindaddig bujdosom messze országon.
Úgy vagyok, mint árva madár az ágon,
Hogy kell által menni nyomorúságon.

Azért valamerre mennek lábaim,
Nőttön-nőnek napról-napra bajaim:
Teljesek bajokkal minden dolgaim,
Jaj, megemésztenek titkos kínaim.

Árváknak tútora, én édes Istenem
Hallgasd meg és tekintsd esedezésem!
Elégeld meg bujdosásom nékem,
A mennyben helyeztesd nyugalmas székem!

A *Világi nóták* (1784) némelyike a kuruc kort idézi szövegében, dallamában vagy történelmi nosztalgiát árasztó hangulatában. Ilyen pl. *A szerencse tündér ke-
rekin / Öröm után következik kín...* kezdetű keserves, vagy az a 18. században
különböző stróforkombinációkban felbukkanó búcsúének, amelyet *Ó kék színnel
fénylő egek!* kezdettel Rákóczi György szomorú nótájának,⁷ majd Rákóczi bú-
csúdalának is nevezték, gondoltak. A *Világi nótákban* feljegyzett keserves 2–3.
strófája *Régi napok, régi napok!*, illetve *Ifjú voltam, gondolatlan,*... kezdettel más
kéziratos változatokban is együvé tartozik. Az eredetileg 17. századi, katonabú-
csúként megfogalmazott szöveg metamorfózisáról nemrégiben Csörsz Rumen
István tanulmányában olvashattunk.⁸

Vikár Béla 1899–1900-as erdélyi népdalgyűjtésében szép számmal találunk
olyan szövegeket, amelyek a 17. századi közköltészeti anyag továbbélését, folklo-
rizálódását mutatják. Mind a RMKT XVII/3. kötetét összeállító Stoll Béla, mind
pedig az RMKT XVII/14. kötetét sajtó alá rendező Jankovics József előszeretettel
idézte fel a régi versek népköltési változatait.

A *Síralmas volt nekem világra születnem* kezdetű keserves, az RMKT
XVII/14-ben 21 kéziratos és nyomtatott változattal képviselt szövegcsalád. Jan-
kovics a rendkívül népszerű szövegcsalád népköltési változatai között a Vikár
gyűjtötte atyhai és siklói dalokat is idézte.⁹ Két másik 17. századi bujdosóének,

⁷ *Flebile Carmen Georgii Rákóczi, Hungariam reliquentis*, STOLL 2002, 697:14a,15a.

⁸ I. CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN 2007, 129.

⁹ Mindkét falu Udvarhely megyében található.

a *Boldogtalan sorsa siralmas szívemnek...*¹⁰ és a *Bujdosik, bujdosik, szegény, árva deák...* kezdetű¹¹ strófái gyakran összekapcsolódtak, -keveredtek a 18. századi kéziratos lejegyzésekben. E szövegek folklór-utóéletét a RMKT XVII/14. 191. sz. jegyzetei gazdagon dokumentálják. A Jankovics által hivatkozott, országos ismertségről tanúskodó népköltési változatok között – amelyek az idegenben elszenvedett halál témáját variálják – sok az erdélyi, illetve moldvai és bukovinai. Nem véletlenül, hiszen mindig a nyelvterület peremén, vagy ún. nyelvszigeten élők őrzik legtovább a hagyományt. Jankovics két Vikár-adatot is idézett¹² jegyzeteiben, hadd egészítsem ki most ezeket egy harmadikkal!

Te kicsid éfiú, sirasd meg magadot,
Mer' ki vagyon nyújtva szekerednek rúdja,
Csak az Isten tudja, jóra-e vagy rosszra?
Csak az Isten tudja, jóra-e vagy rosszra?
Azt gondolom, hogy a legrosszabbra,
Azt gondolom, hogy a legrosszabbra.

Nem tudom, nem tudom, hol leszen halálom,¹³
Erdőn-e vagy mezőn, vagy a gyásztengeren?
Ha a gyásztengeren leszen a halálom,
Örökre elveszek, a vízi halaknak
Eledele leszek, eledele leszek.

Ha az erdőn leszen nekem a halálom,
Eltemetnek engem az erdei vadak,
Eltemetnek engem az erdei vadak,
Megsiratnak engem (vagy: akkor) az égi madarak.

(Máté Rebi, Szombatfalva, Udvarhely m.)¹⁴

Ebben az ünneplésre szánt kis írásban azt a meggyőződésemet szeretném újólaj hangoztatni, hogy a történeti folklór kutatóinak elemi szükségük van a széles látókörű irodalomtörténészek – s az ünnevelt Jankovics József – forrásfeltáró munkájára, mert csak további baráti együttműködéssel, egymás adatainak birtokában tudjuk a régi magyar költészet, mi több: anyanyelvű verskultúránk „kirakós-játékát” valóságghú képpé összerendezni.

¹⁰ RMKT XVII/14. 190.

¹¹ RMKT XVII/14. 191.

¹² Énlaka és Zetelaka, mindkettő Udvarhely megyében található.

¹³ 17. századi, közköltészeti szövegelozményét l. RMKT XVII/14. 190., 191.sz., folklórváltozatait a 191. sz. jegyzeteiben 921–925.

¹⁴ Vikár áttét Zenetudományi Intézet (ZI 22/395.sz.).

Irodalom

CSÖRSZ Rumen István

2007 *Történelmi hősök helyzetdaltai a 18–19. századi közköltészetben*, in *Folklór és történelem*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Akadémiai Kiadó, Budapest, 121–138.

RMKT XVII.

Régi Magyar Költők Tára XVII. század

1961, 3. *Szerelmi és lakodalmi versek*, sajtó alá rend. STOLL Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest.

1991, 14. *Énekek és versek (1686–1700)*, sajtó alá rend. JANKOVICS József, Akadémiai Kiadó, Budapest.

APÁCZAI CSERE JÁNOS MÁGNESE

„A *Philosophia naturalis* nehezen olvasható kézirata nem csábította a kutatást a vele való megismerkedésre” – írta 1958-ban Bán Imre Apáczai-monográfiájában. Ezt csaknem fél évszázad eltelte után is megállapíthatjuk, mert Bán könyve óta ugyanis a kutatás egyáltalán nem foglalkozott Apáczai kéziratban maradt munkájával. A szóban forgó mű az Apáczai által a *Magyar Enciklopédia* megjelentetése után, feltehetőleg 1658-ban vagy 1659-ben a kolozsvári református kollégiumbeli oktatás céljára összeállított latin nyelvű természetfilozófia, amely Porcsalmi András lejegyzésében maradt ránk. A kézirat jelenleg a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található. Annak, hogy a kutatás nem foglalkozott Apáczai *Philosophia naturalis*ával, fő oka az lehet, hogy a mű kiadatlan, kézirata nehezen elérhető. „A magyar természettudományos kutatás egyik büszke momentuma, és itt volna az ideje, hogy kritikai kiadásban álljon a kutatás rendelkezésére” – szögezte le Bán Imre említett könyvében.

Bán Imre monográfiájában bő kivonatát adta a *Philosophia naturalis*nak, utalva a *Magyar Enciklopédiával* való párhuzamokra és az attól való fontosabb eltérésekre is. A *Philosophia naturalis* sok olyan részletet tartalmaz, amely túlmegy az enciklopédia ismeretanyagán, vagy részletesebben tárgyalja az ott leírtakat. Az egész *Philosophia naturalis* lezárása egy *Totius Philosophiae Coronis De Magnete* című rész. Bán Imre azt írja, az utolsó, XXIV. fejezethez két appendix járul: egy az ásványokat és egy a mágneset tárgyaló. Valójában a mágnesről szóló rész nem az utolsó számozott fejezet appendixe, hanem a számozott fejezetektől elkülönülő szövegrész. A mágnesre vonatkozó megállapításait Apáczai teljes mértékben Regius *Fundamenta physices*éből veszi, ám ezek a természetfilozófiai ismeretek között egészen más helyen szerepelnek, mint Regiusnál. A holland tudósnál a mágnesesség ismertetése az ásványokat tárgyaló fejezetben kap helyet, Apáczainál viszont a mű lezárásaként, a filozófia koronájaként jelenik meg. Apáczainak a mágnesre vonatkozó megállapításai sajnos nem nyújtanak segítséget annak kiderítésében, miért is nevezi a mágneset a filozófia koronájának. Tartalmát tekintve a mágnesre vonatkozó megállapítások Descartes-nak a *Principia philosophiae*ben kifejtett mágnes-elméletét foglalják össze, hiszen Regius a mágnesről vallott nézetei tekintetében Descartes követője volt. A mágnesesség és általában a távhatás magyarázata a reneszánsz filozófia egyik legnehezebb kérdése volt. A ti-

tokzatosnak tűnő jelenség magyarázatára igen különböző elméletek születtek, és több olyan kísérletet is ismerünk, amely azt a célt tűzi maga elé, hogy a mágnesesség paradigmájából magyarázza a természeti jelenségeket. Az ilyen típusú elméletek kései képviselője Athanasius Kirchnernek a mágnesről írt könyve (*Magnes*, Róma, 1641), amelyben a jezsuita tudós a mágnességet az egész világegyetemet behálózó kapcsolatokat létrehozó erőként értelmezte, és Istent centrális mágnesnek nevezve Isten kozmológiai manifesztációjának tekintette. Hasonló elgondolást találunk a mágnesesség kutatásának történetében központi szerepet elfoglaló William Gilbertnél is. Gilbert úgy vélte, a mágnes saját lélekkel rendelkezik, és ennek ereje felelős a mágneses jelenségekért. Az angol tudós kísérletekkel vizsgálta a mágneses jelenségeket, és 1600-ban megjelent könyvében többek között azt az elgondolását fejtette ki, hogy a Föld maga is mágnes. Gilbertnek azt a feltevését, hogy a Föld maga is mágnes, Descartes is elfogadta a *Principia philosophiae*-ben, amelynek a mágnesességre vonatkozó tapasztalati megfigyelései nagyrészt Gilberttől származnak. (A mágnesség különböző elméleteiről jó áttekintést ad: Mary B. HESSE, *Forces and Fields. The concept of Action at Distance in the history of physics*, London, Thomas Nelson and Sons, 1961.) Descartes ugyanakkor elvetette azt az elgondolást, hogy a mágnesesség más természeti jelenségek magyarázatára is alkalmas lenne, és szakítva Gilbert animista elméletével a mágnesség materialista magyarázatát adta. Eszerint a mágneses jelenségekért a mágnesből áramló kis spirál formájú testek a felelősek. Ezek a mágneses erőteret követve áramlanak, és áthaladnak azokon a testeken, amelyek a megfelelő járatokat tartalmazzák. Ilyen járatokat csak a vas és a mágnes tartalmaz: ezek úgy mozognak, hogy a spirál formájú részecskék a lehető legkönnyebben áthaladhassanak rajtuk. Apáczai, aki az enciklopédia VII. könyvében ezt az elméletet követi, a „sutus állat” illetve a „sutus részek” kifejezést használja a spirálszerű testek megnevezésére. Az enciklopédiában Apáczai elég részletesen fejt ki a mágnesesség kartéziánus elméletét, de összességében a mágnes nem kap kitüntetett szerepet. Nem tudjuk, vajon mi járhatott Apáczai fejében, amikor a *Philosophia naturalis*-ban a mágnesről írt, s miért nevezte a mágneszt a filozófia koronájának. Gondolhatunk arra, hogy csupán a természetfilozófia lezárására utal ezzel, de arra is, hogy mélyebb megfontolások vezérelték, és ekkor az *Enciklopédiától* eltérően nagyobb jelentőséget tulajdonított a mágnesnek. Elképzelhetőnek tartom azonban azt is, hogy Apáczait nem elméleti megfontolások, hanem a tanári tevékenység gyakorlati kíváncsiságai vezették, amikor a mágnes-fejezettel zárta természettudományos kurzusát: talán csupán egy érdekes, a tanulók figyelmét megragadó témával kívánta lezárni a nehéz tanulmányokat. Akár az is lehetséges, hogy a mágnesről szóló előadását a tanulók figyelmét mindenképpen felkeltő és egyben szórakoztató szemléltetéssel is kiegészítette. (Alighanem mindannyian emlékszünk olyan vakáció előtti fizika vagy kémia órákra, amikor tanárunk valamilyen érdekes kísérlet bemutatásával igyekezett megnyerni diákjait tudománya számára.) Sajnos semmiféle ismerettel nem rendelkezünk arról, volt-e ilyen szemléltetésre alkalmas eszköz a kollégium „szertárában”, és nem is valószínű, hogy ezt valaha

is megtudjuk. Csupán azt remélhetjük, hogy a *Philosophia naturalis* jövőbeni alapos tanulmányozása fényt vet Apáczai tudáskonceptiójának néhány eddig ismeretlen aspektusára.

PETRARCA LEVELE M. T. VARRÓHOZ

Petrarca *Baráti leveleinek* gyűjteményében (*Familiarium rerum libri*), a XXIV. könyvben szerepelnek azon levelei, amelyeket az ókor jeles szerzőihez (pl. Cicero, Quintilianus, Seneca, Varro stb.) írt. Ezeket a szakirodalom külön egységként is szokta kezelni (*Antiquis illustrioribus*). Annak, hogy e leveleket a *Familiares*-be illeszti, számos következménye van. Itt csupán egyet említek: Petrarca eljárás-módja lehetővé teszi, hogy az antik hírességekhez jó ismerősként, kortársként szóljon, s így ne csupán távolról tisztelje őket, hanem kritikával is illethesse.

A kritika csupán egyetlen levélből hiányzik teljes mértékben, abból, amelyik M. T. Varróhoz szól, akinek műveiből csupán néhány apró töredéket állt módjában ismerni. Petrarca – mint más műveiben, itt is – kiemeli, hogy az idő és a sílány utókor minden alkotást elpusztít, és „halandó elme... nem szülhet halhatatlant”. A konklúzió azonban ez esetben mégis megnyugtató: az erényes tudósok, tisztességes filológusok neve még akkor is fennmarad, ha írásaik esetleg elvesztek.

Franciscus Marcus Varrónak üdvözetét küldi.¹

Arra, hogy szeresselek és tiszteljelek téged, kiemelkedő erényed és szorgalmad, valamint ragyogó hírneved készlet. Vannak, akiket jótéteményeik és érdemeik miatt szeretünk; azokat tudniillik, akik – habár a többi embert zavarja egymás megpillantása és szaga – tudós tanulmányokat folytatnak és megfigyeléseikben gyönyörködnek, és annak ellenére, hogy már eltávoztak ebből a világból „egy közös helyre” – ahogyan Plautus mondja² –, távollétükben is sokat használnak a most élőknek. Te semmit vagy csak nagyon keveset használsz, ám ez nem a te bűnöd, hanem az időé, amely mindent felemészt. Könyveidet elveszítette a mi korunk. Miért is csodálkoznánk, hiszen semmi értékesre nem ügyel. Ugyan ki őrzi gondosan a számára gyűlöletes dolgokat? Te annak ellenére, hogy hihetetlen mértékben összpontosítottál a világ megismerésére, a tevékeny élet ösvényéről nem tértél le, s így mindkét úton hírnevet szerezve, még olyan jelentős férfiúk számára is, mint a nagy Pompeius és Iulius Caesar, méltán voltál kedves.

¹ F. PETRARCA, *Familiarium Rerum Libri XXIV*. 6. A fordítás alapjául szolgáló kiadás: F. PETRARCA, *Opere. Canzoniere – Trionfi – Familiarium Rerum Libri*, Sansoni, 1992. Biblioteca universale Sansoni 68.

² Casina 19.

Igy tehát az egyikük vezérlete alatt katonáskodtál, a másiknak pedig csodás és mindenféle tudománnyal zsúfolásig telt könyveket írtál, s tetted mindezt katonai és politikai megbízatások legkülönfélébb feladatai közepette. Ez nemcsak tehetségedet dicséri, hanem szándékodat is; tudniillik, hogy tested és lelked állandóan tevékeny legyen, egyszersmind képes legyél és akarjál is hasznára lenni nem csupán saját korodnak, hanem az összes elkövetkezendő évszázadnak is. Ezeket a nagy gonddal kimunkált könyveket nem tartották méltónak arra, hogy hozzánk, az utókorhoz eljuthassanak; lelkesedésedet legyőzte a mi tunyaságunk; nincs olyannyira takarékos apa, akinek hosszú éveken át összekuporgatott vagyónát ne lenne képes rövid idő alatt eltékozolni egy fényűzést hajhászó fiú. Miért is emlegetsem fel most elpusztult könyveidet? Ahány könyvcím, annyi sebesülés hírnevünkön. Jobb tehát hallgatni, hiszen az érintéstől felszakad a seb, és a már megenyhült fájdalom a veszteség felidézésétől ismét felerősödik. Habár műveid sírba szálltak, neved mégis él (mennyre hihetetlen ereje van a hírnévnek!), és annak ellenére, hogy Varróról alig lehet tudni valamit, az összes művelt ember egyöntetű véleménye szerint Varro a „legműveltebb”. S erről Marcus Cicero határozottan állította, hogy „kétségtől így van”, éppen abban a művében, amelyben arról értekezik, hogy semmiről sem lehet semmit sem határozottan állítani.³ Úgy tűnik, neved ragyogásától annyira káprázott a szeme, hogy amikor rólad beszélt, saját alaptételéről megfeledkezett.

Egyesek, akik szerint te a legműveltebb római vagy, úgy gondolják, hogy Cicero tanúságtétele csak a latin világ szűkös határai között érvényes, mások azonban ezt a görögségre is kiterjesztik, leginkább Lactantius, aki ékesszólásban és vallásosságban a leghíresebb közülünk. Ő nem habozott azt állítani, hogy Varrónál „műveltebb ember még a görögök között sem élt”.⁴ Számtalan szószólód közül azonban kettő kiemelkedik: az egyik, akiről már fentebb említést tettem, kortársad, polgártársad és iskolatársad, Cicero, aki sokat írt neked, és akinek te is sokat írtál, szem előtt tartva Catónak az „idő hasznos beosztásáról” szóló előírását; neki talán fontosabb volt a kellemesebb stílus, hogy művei élénkebbek legyenek. A másik egy szent és isteni tehetséggel megáldott férfiú, Ágoston, aki Afrikából származott ugyan, ám római ékesszólással rendelkezett. Bárcsak megvitathattad volna vele az égi dolgokat tárgyaló könyveidet! Bizonyára nagy teológus vált volna belőled, hiszen azt a teológiát, amit tárgyalhattál, nagyon alaposan taglaltad és gondosan rendszerezted. S hogy mindent tudj arról, ami rád vonatkozik: habár ezt írják rólad: „annyira sokat olvastál, hogy csodálkozunk azon, hogyan maradt időd az írásra, annyira sokat írtál, amennyit más ember aligha lenne képes elolvasni”,⁵ mégsem maradt fenn műveidből szinte semmi, s az is csak nagyon csonkán. Egykor láttam ezek közül néhányat, és ha emlékezetembe idézem, gyötrődöm, mivel – ahogyan mondják – csak a szám szélén érezhettem édes ízű-

³ CICERO, *Academica posteriora*.

⁴ LACTANTIUS, *Institutiones* 1. 6. 7.

⁵ AUGUSTINUS, *De civitate Dei* 6. 2.

ket. Azt gyanítom, hogy műveid – s leginkább a teológiával és filozófiával foglalkozók, amelyek még nagyobb hírnevet szereztek neked – valahol még lapanganak. Ez a bizonytalanság már hosszú évek óta kínoz engem, hiszen nincs rosszabb a hosszas és izgatott várakozásnál. Te azonban vigasztald meg lelked, és tiszta lelkiismereted legyen fáradozásod jutalma; ne fájlald, hogy ami halandó, elpusztult, hiszen már amikor írtad, tudtad, hogy műved el fog pusztulni: halandó elme ugyanis nem szülhet halhatatlant. Mit számít, hogy aminek egyszer el kell pusztulnia, rögtön vagy csak több százezer év múltán pusztul el? Csapatostul vannak, akik a tudományokkal hozzád hasonlóan buzgón foglalkoztak, ám egyáltalán nem voltak szerencsésebbek nálad. Az ő példájukat szem előtt tartva, bizonyára nyugodtabb lélekkel viseled el sorsodat. Jónak látom, hogy közülük néhányat felsoroljak, hiszen a tündöklő neveknek még a megemlézése is kellemes. A következőkről van szó: Marcus Cato Censorius, Publius Nigidius, Antonius Gniphio, Iulius Hyginus, Ateius Capito, Gaius Bassus, Veratius Pontificalis, Octavius Hersennius, Cornelius Balbus, Massurius Sabinus, Servius Sulpitius, Cloatius Verus, Gaius Flaccus, Pompeius Festus, Cassius Emina, Fabius Pictor, Staius Tullianus, és sokan mások, akiket hosszú lenne felsorolni, akik egykor híres férfiak voltak, ma azonban csupán hamu, s az első kettőn kívül nevüket is alig ismerik. Kérlek, mindannyiukat üdvözlöld a nevemben.

Iulius és Augustus Caesar és még néhány császár üdvözlését (habár tudom, hogy ők művelt tudósok, és néhányuk jó barátod) illendőbbnek gondolom korunk uralkodóira bízni, jóllehet ez utóbbiaknak szégyenkezniük kellene amiatt, hogy tönkretették azt a birodalmat, amelyet néhai elődeik buzgalma és vitézsége hozott létre.

Élj boldogan örökké, serény férfit!

Az élők között, a világ fővárosában, Rómában, amely egykor a te hazád volt, s amely az én hazám lett. Bárcsak ismerted volna Őt, akinek a születésétől számított 1350. év novemberének első napján kelt e levél.

FRANCESCO PETRARCA A JÓ- ÉS BALSZERENCSE ORVOSSÁGAIRÓL

A csapodár feleség (II. 21.)¹

1. *Bánat.* Csapodár asszony a feleségem.

2. *Értelem.* Inkább azt kívánom neked, hogy hagyjon el valaki másért, vagy legyen akár házsártos és szigorú, mint ilyen buja és romlott. Erős akarattal, s nagy lelkierővel mindent el lehet viselni. A halandó dolgok egyébként is megvesszünk, mert számtalan csapás érheti az embert, s egyetlen fegyvere van ellenük: az erény.

3. *Bánat.* Csapodár feleségem van.

4. *Értelem.* A feddhetetlen erkölcsű asszonyokból igazi zsarnok válik, mivel semmi sem nyomja a lelküket, nem félnek semmitől. A rosszban tehát mégiscsak van valami jó: így kevésbé akaratos, kevésbé gögös a feleséged. Ha a nőnek lelkiismeretfurdalása van, sokkal engedékenyebb a férfival, mert tisztában van vele, hogy bűnt követett el.

5. *Bánat.* Buja feleségem van.

6. *Értelem.* Ez nem csoda, ha szép asszony, de szóra sem érdemes, ha csúnya.

7. *Bánat.* Csapodár a feleségem.

8. *Értelem.* Ha szép asszonyt fogadtál a házádba, neked magadnak azt kell elfogadnod, amit a szatíráiról mond: *ritkán fér békén össze a szépség/ és az erény.*² Ha nyilvánosan kelletti magát, ne búsulj, ez jó ok arra, hogy elválj tőle.

9. *Bánat.* A feleségem megcsal.

10. *Értelem.* Azt a férjet csálják meg gyakran, aki a kelleténél jobban vágyott a házasságra, vagy azt, aki maga is megcsalta már a feleségét, s minél több-

¹ Az eredeti latin szöveg megtalálható például az eddigi egyetlen teljes, kétnyelvű, modern kiadásban (PÉTRARQUE, *Les remèdes aux deux fortunes. De remediis utriusque fortune 1354–1366*; Vol. I. Texte et traduction, texte établi et traduit par Christophe CARRAUD; Vol. II: Commentaires, notes et index, préface de Giuseppe TOGNON, introduction, notes et index par Christophe CARRAUD, Grenoble, Millon, 2002 (Collection Atopia), 658–667.), vagy az interneten: (<http://www.bibliotecaitaliana.it/xtf/view?docId=bibit000299/bibit000299.xml>).

² 10, 297. *D. Iuni Iuvenalis Saturae. Decimus Iunius Iuvenalis Szatírái latinul és magyarul*, ford., jegyz. MURAKÖZY Gyula, bev. tan. HORVÁTH István Károly, Akadémiai, Budapest, 1964, 235.

ször, annál inkább törvényszerű, hogy ezt kapja vissza. Gondolkodj el azon, tétl-e valaha olyasmit, ami miatt most valaki mástól ezt érdemled. Jogtalan s hazug dolog amiatt panaszkodni, amit te magad is elkövettél, s az erkölcs parancsa tiltja, hogy elvárd a másiktól azt, amit ő tőled nem várhat el. Az pedig, hogy csak olyat tegyél mással, amiről azt szeretnéd, hogy ő tegye veled, isteni rendelkezés, de a profán szerzők is ezt vallják, hisz oly nagy erejű s igaz parancsolat. De az emberi könnyelműség s szabadosság, mely kikezdi az ily szent és sérthetetlen törvényeket is, nem tudja megkülönböztetni a helyest a helytelentől. Így aztán mindenfelé azt látjuk, hogy a házasságtörők, miközben meggyalázzák mások ágyát s házasságát, még azt sem engedik, hogy saját feleségük nyilvánosan mutakozzon, s ha mégis, és valaki akár csak rájuk néz, máris magukon kívül vannak. Ennyire szigorú az ember a másikkal, ennyire elnéző magával szemben, ennyire másként ítéli meg saját dolgaiat.

11. *Bánat.* Folt esett a házasságomon.

12. *Értelem.* Ügyelj, nehogy miattad mondhassa ezt valaki más, akár egy másik férj, akár a saját feleséged. Vannak ugyanis, akik a feleségüktől megkövetelik azt, amit ők maguk nem tesznek meg: saját bujaságukra azt mondják, csak „társasági életet” élnek, s ugyanezt a dolgot súlyos bűnnek nevezve a legszigorúbban büntetik meg a feleségüket. Ők a legigazságtalanabb bírák, mert maguknak mindent megengednek, a másiktól mindent megtagadnak. Erkölcstelenül élnek, s közben az erkölcsről ítélkeznek, pedig ők maguk azt teszik, amire kedvük támad, s mintha a törvények rájuk nem vonatkoznának, könnyen engednek buja vágyaiknak. Ha egy ilyen férfi felesége csak ránéz valaki másra, rögtön azzal vádolja: házasságtörő, mintha nem is a férje, hanem az ura lenne, s a nő nem a felesége, a társa Isten s ember előtt, hanem az ellenségtől rabolt vagy pénzért vett szolgálólánya. Igaz, hogy a feleségnek engedelmesebbnek kell lennie, de hűségesebbnek nem kell jobban, mint amennyire te vagy hűséges hozzá. A házastársak ugyanazzal tartoznak egymásnak, akár ami a szeretetet, akár ami a hűséget illeti. Nem mentegetni akarom a feleségeket, de igenis vádolom a férfiakat, mert ez a dolog inkább az ő bűnük. Gyakran a férjét követve lép ugyanis rossz útra a feleség, ő szolgál rossz példával a számára, s akitől a baj ered, annak kell orvosolnia, még akkor is, ha a nő legfőbb erénye a szemérem, a férfié pedig inkább az értelmes gondolkodás és a kitartás. Emiatt egy férfi esetében minden, az is, ha tévútra lép, az is, ha nem elég szilárd jellem, sokkal nagyobb hiba, mint egy nő esetében, hiszen a férfinak alapvetően erősebbnek kell lennie.

13. *Bánat.* Elszomorít, hogy a feleségem megcsal.

14. *Értelem.* Sok ember bánata ez, régtől meglévő, s nem kevésbé gyakori sérelem. Alig több a házasság, mint a házasságtörő viszony. Olyan dolog ez tehát – ahogyan mondják –, melyet sem megengedni, sem megtiltani nem lehet, az egyiket a becsület megőrzése miatt, a másikat azért, mert a testi vágyakat nem lehet korlátozni. Te azt szeretnéd, hogy legyen az asszonyod egyedül, teljesen és csakis a tiéd, de sikerült-e elérnie ezt régebben vagy manapság akár a legkegyetlenebb zsarnokoknak, akár a leghatalmasabb királyoknak? Nem említek friss

példákat, nehogy megsértődjön valaki: Herculest nem olyan veszélyes megsérteni, mint egy falusi gazdát. A régiek közül sem beszélek mindenkiről, nem szeretném kikezdeni a félelmetes nagyságok hírnevét. Te is ismered a történetüket, hát gondolj ezekre, s csendben fojtsd magadba fájdalomadat, vagy pedig menj, nézz szét a városban, az ismerőseid között, bármerre jársz, vagy olyanokkal találkozol majd, akik a becsületükön esett folt vagy hitvesi ágyuk meggyalázása miatt panaszkodnak, vagy olyanokkal, akik nem is sejtik, hogy megcsalták őket, de mindenki más tudja, s rajtuk nevet. Nagyon gyakoriak az ilyen esetek, lépten-nyomon hallani, látni ilyesmit. De a nagy emberek példája nagyobb vigaszul szolgál. Gondolj hatalmas birodalmak királyaira, akiket láttál, vagy jussanak eszedbe azok, akiket csak hírből vagy könyvekből ismersz.

Ott van Artúr király története, s másoké, emlékezz Olympiasra és Philipposra, Kleopátrára és Ptolemaiosra, Agamemnónra és Klütaimnésztrára, Meneláoszra és Helénára, Pasüphaéra és Minoszra, Phaedrara és Thészeuszra, vagy arra, hogy Róma városa, egykoron, hosszú időn át az erkölcs temploma, szintén sok ilyen történetet mesélhetne. Eszedbe juthat Metella is, Sulla felesége, aki, ha tudott volna hitvese hűtlenségéről (amiről egyébként szélteben-hosszában beszéltek nem csak Rómában, de egész Itáliában, s még Athénban is megénekelték), úgy vélem, talán kevésbé érezte volna illőnek saját magára a „Boldog” nevet. Aztán ott van Iulia, Agrippa felesége, akit egyfelől férje erényessége, másfelől apja kiválósága vissza kellett volna, hogy retentsen attól, hogy ilyen gyalázatos dolgot kövessen el, s ott a leányuk, akinek ugyanaz volt a neve s ugyanolyan a jelleme, mint az anyjának. Kettőjük nyomdokaiba lépett, hasonló volt az élete s a sorsa Severus Iuliájának, akit férje neve sem tett erkölcsösebbé. Kell-e említenem Domitiát, Domitianus hitvesét? Claudius császárnak (aki kimondottan „szerencsés” volt hűtlen házastársak tekintetében) ilyen volt első felesége, Herculánilla, s a második, Messalina is, ez utóbbi egyenesen a birodalom szégyenfoltja lett, hiszen ostoba férjét a császári ágyban egyedül hagyva, az éjszakákat bordélyházakban töltötte, a szemérem azonban tiltja, hogy elmondjam, miféle dolgokat művelt ott.

Miért beszéljek ezekről a fenséges kéjnőkről, akiknek a legutolsó lebuja sem volt túl szűkös? Úgy vélem, nem illő dolog megemlékezni róluk, és ez egyáltalán nem enyhíti, sőt még inkább súlyosbítja is a házasságtörés bűnét. Valódi vigaszul szolgálhat azonban – s ez nem lebecsülendő –, ha látjuk, hogy mások is hozzánk hasonlóan szerencsétlenek, s ugyanolyan bajok sújtják őket. Nem azért, mintha bárki örömét lelné mások szenvedésében (bár a kárörvendőkre ez igaz), hanem mert ha egy alacsonyabb származású ember méltatlankodik olyan helyzetbe kerülve, amit nagy uralkodónak is el kellett tűnie, az gyenge jellemről vagy elbizakodottságról árulkodik. Kinek-kinek el kell viselnie a saját sorsát, s ebben minden halandó, a kisember s az irigyelt hatalmasok is, egyenlő.

Nem csak emberi halandók feleségével, de Isten jegyeseivel is gyakran megesis, hogy elkövetik ezt a gyalázatos bűnt. Ó, erkölcs, hogy egy ilyen jegyes iránti tisztelet sem képes megfékezni a boldogtalan, önpusztító lelket! Kire lenne

tekintettel a féktelen, örült vágy, ha az égi hatalomra sincs tekintettel, ha az isteni ítélet sem rettent meg, s kit kímélne, ha nem kíméli a magukat Istennek ajánlók testét sem? Nemcsak a mai korunkban találunk olyanokat, akik buja vágyaiknak engedve efféle rút dolgokat tesznek (noha ezek a bűnök sohasem voltak ennyire égbekiáltóak s szigorúbban elítélendők, tekintve hogy a bűnösök egy nagyobb hatalmat sértenek meg), de abban a korban is voltak s el is nyerték büntetésüket, amikor még a bűn számított ritkaságnak, nem pedig az erény, ahogy manapság.

A Vesta-szüzek oly feddhetetlenül erényesek voltak, hogy a néptribunus és a censor sem szégyellt engedelmeskedni nekik, ott kellett ülniük a győzelmi szeke-reken, nehogy bárki megzavarja a diadalmenetet, útjuk során vesztőhelyre menő bűnösökkel találkozva felmenthették őket a büntetés alól, bármely ítéletet, még a halálbüntetést is semmissé tehették, s erre egyedül szüzi erényük adott hatalmat nekik. Voltak azonban köztük olyanok is, akikről azt olvashatjuk, hogy szégyenletes dolgokat tettek, öltözetük s beszédük kihívóbb volt, bűnös, rossz hírű nők, akik mit sem törődtek a tisztességgel és a becsülettel, vérfertőző viszonyban éltek, a büntetésük pedig az élve eltemetés lett.

Tessék, hallottad ezt a sok híres és szent példát, most, ezen erkölcsi romlás közepette, tudva, mily nagy embereket ért ilyen gyalázat, most sirasd te, hozzájuk képest kisember, valamicskét megtépázott becsületedet.

15. *Bánat.* A feleségem hűtlen hozzám.

16. *Értelem.* Sokak számára jó ok volt ez arra, hogy változtassanak az életükön, s valóban, a házasság börtönéből megszabadulva, letéve ezt a súlyos terhet, nagyobb célok felé indultak el. Mi akadályoz meg abban, hogy a házasságodat ért szégyen a szabad élet felé vezető lépcső első foka legyen? Gyakran a terhe vagy a társa miatt lassulnak le annak léptei, aki egyébként gyorsabban haladna. Egymagadban, teher nélkül, kényelmesen mehetsz arra, amerre neked tetszik.

17. *Bánat.* A feleségem szégyent hozott rám.

18. *Értelem.* Valaki más bűne okozhat kárt vagy bánatot, de szégyent nem hoz ránk, ahogyan a más erénye is csupán örömünkre szolgálhat, de nem hoz dicsőséget nekünk. Neked is csak a saját erényed vagy bűnöd hozhat dicsőséget vagy szégyent.

19. *Bánat.* A feleségem szégyene éget.

20. *Értelem.* Türed csendben, menj el, vagy állj bosszút. A középsőt tette az a szent férfi is, aki az egyszerűségéről kapta második nevét, s valóban, az első túl gyáva, a második túl kegyetlen dolog, a középső viszont tisztas és emberi megoldásnak tűnik, főleg az átlagember számára. A büszke nagyurakra ugyanis nem vonatkoznak a törvények, az erő és a büszkeség törvénye az erőszak, a szenvedély, a harag, az indulat. Azt gondolják, a sebeket késsel kell újra felszakítani, pedig a sebeknek általában nem kés kell, hanem kötés.

21. *Bánat.* Csapodár a feleségem.

22. *Értelem.* Ha azt választod, hogy elviseled így, talán idővel megváltozik majd, a munka, a gyerekek, a betegségek és szükség miatt. Az is megtörténhet, hogy a szégyenérzet változtatja meg.

23. *Bánat.* Itthagytott a szégyentelen feleségem.

24. *Értelem.* Imádkozz, nehogy visszajöjjön, nehogy késő legyen ezt kívánni.

25. *Bánat.* A feleségem elment a szeretője után.

26. *Értelem.* Miért, jobb lenne, ha a te ágyadba hozta volna? Legalább ennyi tisztesség volt benne, hogy tőled távol élje szégyenletes életét, megkímélt attól, hogy látnod kelljen, mert szégyellte magát előtted. Légy dühös amiatt, hogy megcsalt, de amiatt ne, hogy elment.

27. *Bánat.* Elment az a gyalázatos feleségem.

28. *Értelem.* Ha ennyire fáj, megérdemelted volna, hogy itt maradjon, megérdemled, hogy visszajöjjön.

„AZ ÚR AZ ÉN PÁSZTOROM...”

Néhány 22/23. zsoltárhoz kapcsolható szövegalkotási kérdés négy 17. századi szerző prédikációjában

Írásomban a szövegalkotás szempontjából hasonlítottam össze két-két katolikus – Káldi György¹ és Pázmány Péter² –, illetve protestáns – a református Keresztúri Bíró Pál³ és az evangélikus⁴ Tofeus Mihály⁵ – szerző prédikációs szövegeit a 17. századból. Valamennyi műben hitvitáktól független, „semleges”⁶ szöveg, a protestáns 22., illetve a katolikus Szentírás 23. zsoltárának „felhasználását” vizsgáltam.

A szövegek egyes beszédekben való megjelenésének módját és mértékét elsődlegesen a prédikációskötetek „műfaja” határozta meg: a katolikus posztilláskönyvek természetszerűen de tempore beszédek tartalmaztak, a protestáns kötetek ezzel szemben hitágazatos prédikációkat. Ez utóbbi, liturgikus alkalomtól, illetve az egyházi év ritmusától független konferenciabeszédek⁷ eredetileg egy Lorántffy Zsuzsanna udvarában zajló elmélkedéssorozat részei lehettek, összhangban a házi is-

¹ KÁLDI György, *Az Vasarnapokra-Valo Predikatzionknak Első Resze*, Pozsony, 1631, 589–598.

² PÁZMÁNY Péter, *A romai anyaszentegyház szokasából minden vasarnapokra es egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrul predikaczio*k, Pozsony, 1636. A jelen tanulmány elkészítése során használt és hivatkozott kiadás adatai: PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokasából, minden vasarnapokra es egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrul predikaczio*k, I, sajtó alá rend. KANYORSZKY György, Budapest, A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1903, 768–777. (Pázmány Péter Összes Munkái, 6).

³ KERESZTÚRI Pál, *Lelki legeltetes, az az a David kiraly XXIII. soltaranak rövid magyarázatty*, Várad, 1645.

⁴ Tofeus Mihályt az újabb szakirodalommal – így Tóth Zsombor tanulmányával (TÓTH Zsombor, *Bethlen Miklós Imádságoskönyvének puritánus sajátosságai*, Erdélyi Múzeum, 1999, 3–4, 210–214.) – összhangban evangélikus szerzőnek tekintem, figyelembe véve a református és az evangélikus vallás korabeli egyházszervezeti, liturgikus és irodalmi összefüggéseit. (Vö. INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*. Debrecen, 1931, 5.)

⁵ TOFEUS Mihály, *A szent zsoltárok resolútiója*, Kolozsvár, 1683.

⁶ A polemikus prédikációkról, illetve a prédikációk polemikus vonásairól: TASI Réka, „Könyű volna meg-torkolni”. Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben, in „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 199–215. Telek József prédikációi kapcsán ugyanerről: TAMÁS Péter, *Telek József élete és műve*, Budapest, Magyar Barát, 1948, 27–30. (Editiones Mariano-Franciscuales, 1)

⁷ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi. Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth, 2001, 137, 142. (Csokonai Könyvtár, 24)

tentiszteletek és imaórák Sárospatakon kialakult, Medgyesi *Praxis pietatis*ában népszerűsített gyakorlatával.⁸ Ennek megfelelően a prédikációk egymásutánja későbbiekben összefüggő, gyakorlati erkölcstanná vált a nyomtatás során – s joggal feltételezhető, hogy ebben a formában is a napi vallásgyakorlat része lehetett: Bethlen Miklós leveleiből egyértelműen kitűnik, hogy ennek jegyében olvasta és értelmezte, valamint saját szövegalkotásában is alkalmazta a Tofeus-féle zsoltár-magyarázatokat.⁹

Ebből adódóan egyértelművé válik a konferenciabeszédek további alapvető tulajdonsága: esetükben a kinyomtatás során műfajváltás és esetlegesen a használati mód, valamint az olvasóközönség is megváltozott. Prédikációból lelki olvasmány, az egyszeri, hallás útján terjedő szövegből visszakereshető, átgondolható szöveg vált. Előbbi műfaja a vizsgált protestáns szövegek esetében nyilvánosságot, utóbbié magányos elmélkedést feltételez. Érdekes módon a hasonló témájú katolikus kötetek esetében fordított a helyzet, amennyiben a korábbi kutatások igazolódhatnak:¹⁰ éppen az egyéni kegyességet, a személyes lelkivezetést feltételező lelkigyakorlatos beszédek váltak a nyomtatás során a hitszónokok számára segédletté, újbóli,¹¹ azaz nyilvános használatra alkalmazhatóvá.¹²

⁸ NAGY Géza, *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*, Budapest, 1985, 183 (A Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai). Keresztúri Bíró Pál Medgyesi Pállal közös puritán gyökereit Dienes Dénes és Petrőczy Éva is hangsúlyozta: DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál: 1594–1655*, Sárospatak, Szerző, 2001, 127. PETRŐCZI Éva, *Keresztúri Pál prédikációja Rákóczi Zsigmond keresztelőjén 1647-ben*, in *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Budapest, 2005, 399–411.

⁹ „Bethlen Miklós zsoltár-hivatkozásainál mindig szem előtt kell tartanunk, hogy állandó bécsi olvasmányai közé tartozott Tofaeus Mihály A szent zsoltárok resolútiója (...) c. zsoltár-interpretációja (...) melynek hatása alól nem vonhatta ki magát.” *Bethlen Miklós levelei I–II.*, összegyűjt., sajtó alá rend., bev., jegyz. JANKOVICS József, Budapest, Akadémiai, 1987, II, 1315. [579/15. sz. jegyz.], (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6/2). Jankovics József további három esetben értelmezte Bethlen leveleit Tofeus művére hivatkozva (BETHLEN, *l. m.*, 1317, 1318, 1321).

¹⁰ Vö. ÖRY Miklós, *Pázmány az ige szolgálatában*, Szolgálat, 1969/2, 53.

¹¹ A Pázmány-prédikációk újbóli felhasználásáról, kompilálásáról bővebben: OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 436–448.; HARGITAI Andrea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001, 638–656.

¹² A szövegek efféle alakításának folyamata esetenként változik. Katolikus kötetek esetében is előfordul, hogy prédikációk „szerveződnek” lelki olvasmánnyá a nyomtatás során. Guilielmus Stanihurstus jezsuita szerzetes *Dei immortalis...* című kötetének előszavában a következők olvashatók: „a’ keresztény hívek ismeretire elsőben ama nevezetes Lovaniumi Academia-béli halgatók előtt ki praedikáltattott, és azután ki-nyomtatottott Deák nyelven. (...) Mivel hogy ez a’ Kristus Urunk keserves kinszenvedésének historiája, az által, a’ ki azt nyomtatásba bocsájtotta, elsőben böjti praedikációk gyanánt a’ praedicállo székbul az Akademiáj templomban, a’ ki-tétettett oltári Szentség előtt praedikáltattott, azért midőn valaki ezt olvassa, igen hasznossan és gyümölcsössen cselekszik, ha maga elméjében olyan képzést formál, mint ha ő is a’ templomban, a ki tétettett oltári Szentség előtt mind ezeket a praedikállo székbul hallaná.” (Guilielmus STANIHURSTUS, *A’ halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek Szentséges Historiája...*, Nagyszombat, 1731.)

Káldi és Pázmány de tempore-kötetében – természetszerűen, a liturgikus alkalomból adódóan – evangéliummagyarázatok találhatók, ezért a pásztor metaforája mindkét esetben a liturgikus rendhez kapcsolódóan bibliai előképként merült fel: a szerzők posztilláskönyveiben a húsvét utáni második vasárnapon, János evangéliumának tizedik fejezetéhez kapcsolódóan.¹³

Érdekes azonban, hogy a fenti – felekezeti és kötetszerkezetet érintő – különbségek ellenére a vizsgált zsoltárhoz kapcsolódó metafora kifejtéséhez és magyarázatához bizonyos esetekben nagyon is hasonló „mikroszerkezeti” megoldások társultak. Keresztúri, Káldi és Pázmány beszédeiben egyaránt felmerült az a kérdés, hogy ki a jó pásztor és milyen tulajdonságokkal rendelkezik. Ha a három szövegrészt egymás mellé állítjuk, a tartalmi egyezések tekintetében úgy tűnik, mintha a protestáns hitszónok a két katolikus beszéd nyomán kompilálta volna mondanivalóját... Ez persze aligha fordulhatott elő a gyakorlatban, de a példa jól szemlélteti, hogy az effajta tartalmi-szerkezeti panelek – a jó pásztor tulajdonságainak felsorolása – felekezettől függetlenül megjelenhetnek a prédikációkban, amint ezt a következő táblázat is szemlélteti:¹⁴

¹³ Jn 10, 11–16.

¹⁴ A táblázatban félkövér típusal jelölve.

Káldi	Keresztúri	Pázmány
„Hogy lelkét vagy életét adgya Juhaiért.” ¹⁵	„Hogy meg-ismérje az ő juhait. (Joh. 10, 14)” ¹⁶	„Elsőben azért kívántatik a' Jó Pásztorúl, hogy szeme és gond-viselése el ne szakadgyon Juhairól, hanem ezeket úgy őrizze és oltalmazza, hogy a' vad el ne szaggassa”
„Hogy ismerje a' Juhait és azok-is ismérjék őtet.” ¹⁷	„Hogy kies helyeken legeltesse a' juhokat. (Ps. 23,2)” ¹⁸	„Fő tisztí és hivatallyá a' jó Pásztornak; hogy Pascat, legeltesse a' Juhokat”
„Hogy a' Farkast látván, el ne fusson mint a' béres, hanem ellene-álljon, és a' Juhokat meg-oltalmazza.” ¹⁹	„Hogy az el-tévelyedett juhokat fel-keresse. (Luc. 4,5)” ²⁰ [helyesen: 15, 4]	„A' Jó Pásztor tisztí az, hogy, a' mit Isten előnkbe ád Ezechiél által; hogy az el-veszettet fel-keresse: a' meg-sérült vagy betegedet Juhot, meg-gyógyítsa.”
	„Hogy a'kik meg-sérütek, bé-kösse; és a' kik betegek közzülök, meg-erősítse. (Ezech. 34. v. 16.)” ²¹	
	„Az ő életét-is le-tészi a' juhokért. (Joh. 10,15)” ²²	

Káldi György a János-evangélium vonatkozó részét elemezte, Pázmánynál ugyancsak az evangélium, de a zsoltár és Ezechiél próféta könyve is hivatkozott, Keresztúrinál ugyanezek fordultak elő, kiegészítve Lukács evangéliumával. Pontos ismeretek hiányában a véletlen egybeesésen túl csak feltételezhetjük hasonló konkordancia használatát.²³

A prédikációkon belüli szerkezetet tekintve maguknak a zsoltárverseknek is meghatározó funkciójuk volt Káldinál, Keresztúrinál és Tofeusnál, ám míg a két

¹⁵ KÁLDI, *i. m.*, 591.

¹⁶ KERESZTÚRI, *i. m.*, 2.

¹⁷ KÁLDI, *i. m.*, 591.

¹⁸ KERESZTÚRI, *i. m.*, 2.

¹⁹ KÁLDI, *i. m.*, 591.

²⁰ KERESZTÚRI, *i. m.*, 2.

²¹ KERESZTÚRI, *i. m.*, 2.

²² KERESZTÚRI, *i. m.*, 2.

²³ A Bibliában a hivatkozott részekén túl számos – száznál több – esetben történik utalás a pásztor-ságra, s ennek körülbelül a felében kimondottan átvitt értelemben használatos ez a kifejezés. Megjegyzendő továbbá, hogy több olyan szentírási locus ismeretes, amelyben a pásztor metaforája nagyobb összefüggő egységben szerepel, így Zakariásnál (különösen: Zak 11,15–17) és Jeremiásnál (különösen: Jer 25, 34–36). Mindez azt igazolja, hogy nem csupán a már kiemelt, hivatkozott részek álltak a hitszónokok rendelkezésére.

utóbbi szerző szövegében az egész kötet anyagát, Káldinál kapcsolódó beszédének csak egy részét határozták meg.

A zsoltár szövegének a négy hitszónok műveiben való szó szerinti megjelenését – azaz a pontos idézetek meglétét – az alábbi táblázatban foglaltam össze:

Katolikus		Zsoltárvers	protestáns	
Káldi	Pázmány		Keresztúri	Tofeus
+	+	1	+	+
+	+	2	+	+
+		3	+	+
+	+	4	+	+
+		5	+	+
+		6	+	+

Az, hogy milyen bontásban, milyen egységekben találhatók meg a szövegek az egyes prédikációskötetekben, a következőképpen szemléltethető:

Katolikus		Zsoltárvers	protestáns	
Káldi	Pázmány		Keresztúri	Tofeus
+	+	1	+	+
+			+	+
+		2	+	+
+			+	+
+		3	+	+
[+]			+	+
+	+	4	+	
[+]	+		+	
+		5	+	
+			+	
+		6	+	
+			+	

Az ábrán jól érzékelhető, hogy az első zsoltárvers teljes egészében megjelenik Káldinál és Tofeusnál – jöllehet előbbinél nem szövegszervező elemként –, méghozzá egy szerkezeti egységben. Pázmány és Keresztúri beszédében ugyancsak teljes egészében megtalálható ez a szövegrész, de előbbinél „egybeemosva” a második vers első részével, utóbbinál pedig két külön „könyvfejezet” meghatározó részeként, azaz elkülönítve.

Láthatóan Keresztúri dolgozott a legkövetkezetesebben – amennyiben minden zsoltárverset szerepeltetve s azonos helyen, „középen vágva”, helyezett el beszédében –, jóllehet Dienes Dénes szerint feltűnő, hogy az ő „kinyomtatott igehirdetéseiből csak fenntartásokkal lehet következtetni arra, hogy hogyan is prédikált szerzőjük, azaz retorikai képességeit nem jellemzik egyértelműen prédikációi.”²⁴ Káldi majdnem minden szövegrészt szerepeltetett, csaknem egységes bontásban. Prédikációszövegét tekintve azonban kiderül, hogy a zsoltár nyomán alakított új szövegben jelentős mértékben változtatott a szerkezeten: az első vers nála afféle „bevezetővé” vált, a második két részét külön egységként kezelte, a harmadik és negyedik vers második részét pedig nem helyezte – tipográfiai kiemeléssel, tartalmi elemzéssel – szövegszervező funkcióba. Tofeus – annak ellenére, hogy beszédében a zsoltárt teljes egészében, részenként elemezte – csak az első három részt idézte szó szerint – a második és harmadik részt „összeolvasztva”. Prédikációjából úgy tűnik, mintha folyamatosan szakadna el a zsoltárszövegtől. Pázmány beszédében pedig csak néhány hivatkozást használ az ószövetségi könyvből: láthatóan nem törekedve a zsoltár felhasználásának következetességére – illetve teljességgel alárendelve az általa létrehozott új szövegnek.

Összességében tehát megállapítható, hogy jóllehet a vizsgált zsoltár szövege a négy szerző munkái közül háromban szövegalkítási, sőt, a kötetkompozíciót is befolyásoló szereppel bírt, a bibliai szöveg felhasználása – tartalmi, stilisztikai stb. vonatkozástól függetlenül – már szerkezeti szempontból is több variációs lehetőséget kínált. Ezen lehetőségek pedig nem feltétlenül a felekezeti hovatartozás szerint különíthetők el.

²⁴ DIENES, *i. m.*, 126.

FÜGGELÉK

A 22/23. zsoltár szövegének előfordulása Káldi György, Pázmány Péter és Keresztúri Bíró Pál prédikációiban

Káldi György
„Erről a' jó Pásztorról elmélkedvén Dávid, jeles tulajdonságiról emlékezett, mellyeket méltó meg-fontolnunk, hogy hála-adó és szó-fogadó juhaj legyünk. Midőn azért Dávid azt mondotta volna; Az Úr igazgat engem, vagy, a' mint Sz. Ierónymus fordította: Az Úr az én Pásztorom: mingyárt utánna vetette; Es semmi heaval nem lések, az-az semmiben meg nem fogyatkozom; mindenem meg-lészen.” ²⁵
a legelés helyére helyeztetett engem; ²⁶
a meg-elégítés vize mellett nevelt engem; ²⁷
lelkemet megtérítette, [az igazság ösvényén hordozott engem, az ő nevéért.] ²⁸
„Mert ha a' halál árnyéka-közepett járok is, nem félek gonoszoktól: mert te velem vagy. [A te vessződ és pálczád, azok vigasztaltak engem.]” ²⁹
„Asztalt készítettél előttem azok ellen, kik engem szorongatnak. Megkentek olajjal fejemet; és az én kedvetadó poharam mely jeles!” ³⁰
„És a' te irgalmasságod követ engem, életemnek tellyeses napjaiban. Es hogy az Úr házában lakjam hoszszú ideig.” ³¹

Pázmány Péter
„Méltán azt kiálthattuk tehát Szent Dávid-dal: Dominus regit me, et nihil mihi deerit; in loco loco pascuae, ibi me collocavit; hatalmas Pásztorom nekem az Isten, ki legeltet engem, és semmiben meg nem fogyatkozom, valami szükséges lelkem üdvösségére. Mert olly mezőben helyeztetett engem, az ő anyaszentegyházában, a hol az ő Szent Igéjének tisztasága, a Sakramentumok szentsége, az isteni ajándékok bévsége, táplál engem.” ³²
„Az Úr vezet engem; azért semmiben meg nem fogyatkozom. Ha a halálnak árnyéki-közöt járok is, semmit nem tartok; mert te velem vagy. Nem azén erőm és gond-viselés, hanem a te pásztori botod és vessződ oltalmaz engem.” ³³

²⁵ KÁLDI, *i. m.*, 596.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo., 597.

²⁸ Uo. A szögletes zárójelben lévő szöveg szó szerint megjelenik a prédikáció szövegében, de nem szerkezetet meghatározó funkcióban. (Tipográfiai kiemelés és részletesebb elemzés nélkül.)

²⁹ Uo.

³⁰ Uo., 598.

³¹ Uo.

³² PÁZMÁNY, *i. m.*, 775.

³³ Uo., 773.

Keresztúri Pál
Az Ur az én pásztorom ³⁴ Azért semmiben meg nem fogyatkozom ³⁵
Gyönyörűséges és füves helyeken legeltet engemet ³⁶ Es kies vizek mellett viszen engemet. ³⁷
Az én lelkemet meg-téríti. ³⁸ Es visel engemet az igazságnak ösvényén az ő nevéért. ³⁹
Még ha szintén a' halálnak árnyékának völgyében járok-is, nem félek a' gonosztól; mert te én velem vagy ⁴⁰ A' te veszsöd és a' te botod vigasztalnak engemet ⁴¹
Asztalt szerzesz én előttem azok ellen, kik ennekem ellenségim. ⁴² Meg-hizlalod olajjal az én fejemet, és meg-töltöd az én poháromat bőségesen. ⁴³
Sőt még bizonynyal a' te jó-voltod és irgalmasságod követnek engemet életemnek minden idejében. ⁴⁴ Es lakozom az Urnak házában hosszú ideiglen. ⁴⁵

³⁴ KERESZTÚRI, *l. m.*, l.

³⁵ *Uo.*, 13.

³⁶ *Uo.*, 22.

³⁷ *Uo.*, 32

³⁸ *Uo.*, 42.

³⁹ *Uo.*, 51.

⁴⁰ *Uo.*, 61.

⁴¹ *Uo.*, 74.

⁴² *Uo.*, 84.

⁴³ *Uo.*, 95.

⁴⁴ *Uo.*, 106.

⁴⁵ *Uo.*, 117.

AZ ELSŐ MAGYAR NYELVŰ EPIKTÉTOSZ-FORDÍTÁS SZERZŐSÉGÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

2004 őszén, a gyöngyösi református egyházközség török kori iratai után nyomozva jutottam el a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárába, ahol egy Oklevélgyűjtemény elnevezésű, ritkán használt fondban a gyöngyösi okmányok mellett számos egyéb érdekes iratra bukkantam. Ez a kronologikus rendbe szedett, egyelőre katalogizálatlan gyűjtemény a 16–17. századból túlnyomó részben erdélyi provenienciájú leveleket tartalmaz, szerzőik elsősorban a fjedelmek és a politikai elit tagjai közül kerültek ki. Ebben az anyagban találtam rá az alább közölt, 1629-ben kelt misszilisre, amelynek szerzője Thordai János kolozsvári unitárius iskolamester, címzettje pedig a városi tanács.

Thordai Jánosról a régebbi irodalomtörténet-írás nem sokat tudott, Szinnyei alig négy és fél sort szentelt neki lexikonában.¹ Felfedezője az erdélyi unitárius egyháztörténet-írás nagy öregje, Kanyaró Ferenc volt, aki egy tanulmányában méltatta Thordai zsoltárfordításának irodalmi értékeit, és közölte a szerinte Bethlentől inspirált 45. zsoltárt.² Életrajzi adatait Gál Kelemen gyűjtötte össze. Thordai tanulmányait Kolozsvárott, majd az Odera menti Frankfurtban végezte, 1626-tól a kolozsvári unitárius kollégium lektora, 1634-től pedig a város papja lett. 1636. január 13-án hunyt el. Zsoltárfordítása mellett alkalmi írásokat hagyott hátra, továbbá sajtó alá rendezte Thoroczkai Máté magyar nyelvű katekizmusát és egy unitárius énekeskönyvet.³

Thordai igazából az 1960-as évek elején került a magyar eszme- és irodalomtörténet-írás érdeklődésének homlokterébe, és egy évtizeden át rendületlenül ott is maradt. 20. századi „karrierjét” Keserű Bálintnak köszönheti, aki egy magisztrális tanulmányában kiemelte őt a kortárs Thordai Jánosok tömegéből, és bravúros érveléssel, filológiai és eszmetörténeti megfontolások alapján vele azonosította az első magyar Epiktétosz-fordítás szerzőjét, és közölte a fordítás szövegét is. A kérdés mindenekelőtt azért tűnt fontosnak, mert ez a munka az első

¹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIV, Budapest, 1914, 307–308.

² KANYARÓ Ferenc, *Király-hymnus a XVII-ik évszázadban*, Keresztény Magvető, 31(1896), 95–101.

³ GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*, II, [Kolozsvár], 1935, 517–518. Vö. még a Varga Imre által összeállított életrajzát a 8. jegyzetben idézett szövegkiadáshoz (572–574).

magyar nyelvre átültetett antik filozófiai írás, és mint ilyen, a magyar bölcsélet történetének egyik nagyon fontos állomása.⁴ Thordai személyének és a fordításnak az összekapcsolása mindenekelőtt az akkor kezdődő szegedi antitrinitarizmus-kutatás szempontjából tűnt jelentősnek: Keserű a polgári késő-humanizmus és a neosztoikus filozófia jelenlétét a kolozsvári unitárius értelmiség soraiban mutatta ki, amelynek szellemi törekvéseibe Epiktétosz magyarítása nagyon is beillett.⁵

Thordai feltámasztása emellett közvetve Klaniczay Tibor érdeme: az ő programadó tanulmányának⁶ köszönhetően kezdődött meg és tartott mintegy két évtizeden át a „manierizmus divatja” a magyarországi irodalomtörténet-írásban.⁷ Thordai költészetének újszerűségére már Kanyaró is felfigyelt fentebb idézett dolgozatában, zsoltárfordításának verselési sajátosságaiban pedig Bán Imre és Klaniczay vonatkozó tanulmányai nyomán a kutatók örömmel ismerték fel a manieristának vélt stílusjegyeket. A kutatást nagymértékben megkönnyítette, hogy művei (a zsoltárok, egy beszéde és egy ajánlása, illetve két imádsága) 1967-ben kritikai kiadásban is napvilágot láttak.⁸ Ezt követően több tanulmány is született Thordai lengyel mintáiról,⁹ forrásairól,¹⁰ manierizmusáról¹¹ és a verselésében kimutatható Rímay-hatásról.¹² Ehhez képest kevesebb figyelem övezte az Epiktétosz-fordítást: mindössze egyetlen tanulmányról tudok, amely, Keserű Bálint nyomdokain haladva, elsősorban stíluskritikai megfontolások alapján mutatja ki az unitárius lektor szerzőségét.¹³ Negyedszázadnyi hallgatás után egy kolozsvári

⁴ KESERŰ Bálint, *Epiktétosz magyarul – a XVII. század elején*, Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, III, Szeged, 1963, 3–44 (különösen: 17–22).

⁵ KESERŰ Bálint, *A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája*, Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, VI, Szeged, 1966, 3–21 (itt: 15–17).

⁶ KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus)*, in Uő, *Reneszánsz és barokk*, Budapest, 1961, 303–339.

⁷ A „manierizmus divatja” kifejezést Ács Pál tanulmányából kölcsönöztem, amely a fontos historiográfiai reflexiók és a bőséges bibliográfia miatt felment a kérdéskör további irodalmának elősorolásától. ÁCS Pál, *A késő reneszánsz meglazult pillérei: a stoicizmus és a manierizmus az irodalomban*, in Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28–2008. július 27., szerk. MIKÓ Árpád és VERŐ Mária, Budapest, 2008, 36–50.

⁸ *Az unitáriusok költészete*, sajtó alá rendezte STOLL Béla, TARNÓCZ Márton és VARGA Imre, Budapest, 1967, 155–391, 572–658. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 4.)

⁹ PAPP Géza, *Thordai János lengyel dallamintája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 70(1966), 208–210.

¹⁰ VARGA Imre, *Thordai János zsoltárainak forrásairól, manierizmusáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 72(1968), 541–554.

¹¹ BITSKEY István, *Thordai János manierizmusa*, Irodalomtörténeti Közlemények, 74(1970), 527–530.

¹² ZENTAI Mária, *Rímay-hatás Thordai János zsoltáiraiban*, Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XIII, Szeged, 1973, 111–122.

¹³ MERÉNYI VARGA László, *Thordai János Epiktétosz-fordításának stíluskérdéséhez*, Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XIII, Szeged, 1973, 99–109.

irodalomtörténész ismét elővette Thordai zsoltárfordításait, ezúttal az antitrinitárius és neosztoikus vonások elemzésére került sor.¹⁴

Az itt közölt levél néhány lényegesnek tűnő momentummal járul hozzá a Thordaival kapcsolatos korábbi kutatásokhoz. Mindenekelőtt – és ez forrásunk legnagyobb hozadéka – immár végérvényesen tisztázza, hogy a kolozsvári lektor az Epiktétosz-fordítás szerzője, hiszen ő maga ajánlja fel ezt a munkáját a zsoltárfordításokkal egyetemben a kolozsvári tanácsnak. A megírás idejének időhatára is szűkült: a művet mindenképpen 1629. január 31. előtt fejezte be, vagyis tanításának három esztendejében, 1626 és 1628 között dolgozhatott rajta. A zsoltárfordítások kéziratain az 1627-es dátum olvasható, és levelében is ezt említi előbb, valószínűnek tűnik tehát, hogy a „jámbor görög filozófusnak [...] szép és igen hasznos, a jó erkölcsről írott kézben hordozó könyvecskéjét” 1628-ban ültette át magyar nyelvre. A másik tanulság pedig, hogy Thordai 1629-ben leköszönt a lektori tisztségről. Ez ugyan nyilvánvalóan nem jelenti automatikusan, hogy véglegesen megvált volna tanári állásától, de mindenesetre felveti valamilyen más munkakör betöltésének lehetőségét is. Az 1630-as évek első felében két könyvet is sajtó alá rendezett Abruji György nyomdász számára.¹⁵ Talán éppen ezeknek a feladatoknak a perspektívájában érzett hálát a kolozsvári tanács iránt, „hogy engemet kívánságom szerint a kötélből megszabadított, ... a szabadságnak természet szerint örülvén”. Ebben a kontextusban nagyon meggondolkodtató, hogy kifejezetten kéri a tanácsot: „ez Isten szerint való igyekezetembeli kicsiny munkát kegyelmek méltóztassék úgy venni, hogy nagyobb dologra is nyitassék bőséges utam, és adassék alkalmatosságom [...], hogy kegyelmeknek efféle dolgokkal kedveskedhessem”. Vagyis a szabadságra irodalmi, illetve a későbbiekből kikövetkeztethetően szerkesztői és kiadói munkájához volt szüksége. Talán nem túl merész a feltetelezés, hogy az 1630-as években Thordai az ismét fellendülő Heltai-nyomdában, Abruji György nyomdász mellett „főállásban” dolgozhatott.¹⁶

Bár a magyar nyelvű szövegek kiadásában személy szerint a modernizált helyesírás híve vagyok, ez esetben nyilvánvaló okokból kivételt tettem, hiszen a levél elsősorban filológiai és irodalomtörténeti szempontból izgalmas. Emiatt a betűhív közlés mellett döntöttem, a kiadás elveiben alkalmazkodva a Jankovics József által kidolgozott szabályokhoz.¹⁷ Ehhez képest mindössze egyetlen módo-

¹⁴ FARCÁDI Botond, *Neosztoicizmus és antitrinitarizmus Thordai János zsoltáraiban*, in *Szöveggyománny és íráskultúra a korai újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, 2007, 161–185.

¹⁵ A fentebb említett Thoroczky Máté-féle katekizmusról és az énekeskönyvről van szó: RMNy II, 1541, 1544.

¹⁶ Kettejük szoros kapcsolatát a két említett kiadványon túl az úgynevezett Abruji-kódex is megerősíti: KESERŰ, *Epiktétos*, 8–9, 21–22. Abrugira: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, III, *Művelődési törekvések a század második felében*. HERPEI János cikkei, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, 1971, 464–466, 471–473; V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Budapest, 1999, 110.

¹⁷ JANKOVICS József, *Bevezetés*, in *Bethlen Miklós levelei (1657–1698)*, összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta JANKOVICS József, Budapest, 1987, 10–12. (Régi Magyar Próza Emlékek 6/1.)

sítással éltem: az „u” és a „v” betűket a kiejtésnek megfelelően használtam, egyrészt mivel az írásképp alapján nehezen választhatók szét, másrészt pedig a jelölésük nyomdatechnikai okokból is problémás lett volna (a különböző ékezetekkel ellátott „w” betűre gondolok).

*Thordai János Kolozsvár város tanácsának
Kolozsvár, 1629. január 31.*

Kgteknek Beotsülletes Urajm alazatos szolgálatomat ajánlom, az Ur Istentől kgteknek minden iokat kevanok, Eo szent felsege ez ielen valo uy esztendőt io szerentsessé es bodoggá tegie kgteknek fejenkent, teob sok io uy esztendőket engedvén kgteknek érkezni io egesseges kedvet elesben hazanknak bekességes allapattiban.

Betsülletes urajm az kgteknek atiaj hozzam valo io akarattiát az migh Isten kegjelmességeből élek hala-adassal emlitem es azon ügjekezem hofi kgteknek erőm szerent valo szolgálatommal kedvét telliesithessem, mind egjeb io tetemeniejert, s mind kivalkeppen ez mostani hozzam meg mutatott, s Plebanus Uram eo kgme által megh jelentett gratiajaert, hogj engemet kevanságom szerent az kötelből megh szabadított, melitől nagi ügjekezettel sok üdötől fogva az kgtek akarattia szerent akartam üres lenni, az szabadsagnak természet szerent eorülven. Illien kgtek nagi munificentiaja utan valo atiaj indulgentiaját hala-ado szűvel felette igen köszönöm kgteknek. Az Ur Istentis penigh eo szent felsegét keonjörge semben kerni megh nem szünöm hogj kgteknek larga et liberali manu kegjelmességeből refundallia minden kgtek velem valo io-tetelét, mivel hofi arra ben nem erőt nem latok sem esmerek hofi kgteknek megh szolgálhassam. Remellem azt s hiszemis hofi kgtek az én eddigh valo kitsin szolgálatomban esett sok fogjatkozásimat mint kegjes atiak ennekem condonalliak, nem tsak az en mivoltomat es erőtlenségemet tekintvén, hanem az kgtek szokott aequitassa szerent minden szolgálaihoz valo gratiatitis. Es mivel kgtek kevansagomra nagiobbatis megh engedet, semmit nem ketelkedem hofi kgtek vetkül tulajdonitaná aztis, ha mi defectus esett ez három esztendeigh valo szolgálatomban. Hofi penigh enis hala-ado voltomnak külső jelenségét meg mutassam kgtekhez s az Ecclesiahozis egj neminemű vekonj itiletem es tsekély elmem szerent valo munkaczkamat kgteknek szeretetből offeralom es ajánlom: ugi mint az Szent David Soltar könyvének magjarul enekekben valo irását. Ez mellet egi iambor Görögh philosophusnak Epictetusnak szep es igen hasznos az io erkölczről irott kezben hordozo könyveczkejét, aztis magjar nielvre fordítván. Kérem azon kgteket hofi ez Isten szerent valo ügjekezetembeli kitsin munkat kgtek meltoztassék ugj venni, hogj nagiobb dolograis nitassék böseges utam, es adassék alkalmatossagom ha az Ur Istentől engedve leszen hofi kgteknek effele dolgokkal kedveskedhessem. Az Ur Istennek gondviselese es kegjelmessége legjén kgtekkel.

Datum ex Schola ultimo die januarii. Anno domini 1629.

*Kgteknék szegeni szolgaja
Thordaj Janos mp.*

[Címzés] *Amplissimis Prudentibus et Circumspectis, Domino Paulo Kereskes Judici Primario, caeterisque Senatoribus Urbis Claudiopolis Dominis mihi semper observandissimis.*

[Papírfelzetes pecsét]

Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Oklevélgyűjtemény, fasc. K 343, nr. 1622 II.

„EX LIBRIS NICOLAI BETHLEN ET AMICORUM”

Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról¹

Herepei János, Bethlen Miklós könyveiről írva² felsorolta néhány könyvét is. Ezeket később azonosítva, illetve kiegészítve feltűnt, hogy egyiknek a bejegyzése: „Nicolai Bethlen et amicorum ejus Heidelbergae Anno 1662”. Herepeit nem a könyvtártörténet érdekelte, így nem tért ki annak elemzésére sem, hogy miért jelentős a bejegyzéstípus Erdélyben való jelenléte. Ugyanígy, annak ellenére, hogy számos magyarországi és erdélyi könyvtár nyomtatott katalógusában előfordul – és ez a felbukkanás sokkal gyakoribb, mint Nyugat-Európában –, nem fordítottunk kellő figyelmet a jelenség magyarázatára.

Az ... *et amicorum* bejegyzés Bethlen Miklós korára már közel háromszáz éves múltat tudhatott maga mögött, bár igazi tartalma mellett elmentek a könyvtörténeti kutatások. 1949-ben jelent meg Geoffrey D. Hobson alapos tanulmánya Jean Grolier (1479–1565) könyvtárának kötéseiről, pontosabban az „et amicorum” *ex librisként* való használatáról.³ Hobson a bejegyzéstípust és variánsait („καὶ τῶν φίλων”, „et sociorum”, „sibi et amicis”, „pro se et amicis”) több szempontból vizsgálta: érdekelte, hogy Grolier valóban könyvtárának duplumköteteit köttette-e ezzel az *ex librisszel*, ahogy a kötetstörténeti szakirodalomban többen állították, de bebizonyította, hogy nem. Érdekelte, hogy földrajzilag és a társadalom mely rétegeiben, milyen körben terjedt el ez a bejegyzésfajta. Eredetét az antik, illetve a humanista *amicitia* fogalmából vezette le, példákat a XV.

¹ Közleményünkben egy meghatározott könyvbejegyzés-típus történetével, illetve magyarázatával foglalkozunk. Ezért csak abban az esetben adunk bibliográfiai leírást a könyvről, amelyben szerepel, ha tartalmának is van jelentősége, ha a felbukkant adatot még nem közölték, illetve a közeli jövőben nem jelenik meg. A több mint 150 könyv bibliográfiai leírása túlterhelné ezt a tanulmányt.

² HEREPEI János, *Néhány adat Bethlen Miklós tanulóéveiről*, Erdélyi Múzeum, 1938, 291–295.; Ugyanez: *Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete–József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest–Szeged, 1966, 593–603. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 2.); *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apáfi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Scriptum, Szeged, 1994, 14–15. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.)

³ Geoffrey D. HOBSON, „*Et amicorum*”, *The Library* 5. series, Vol. IV, No. 2, 1949, 87–99.

század első harmadától Itáliából említett. Alapvetően tehát nem a gyakorlati közös használat jelzésének szánt bejegyzésnek tartja, hanem a barátság erénye megnyilatkozásának. Grolier-t ismeri az első franciának, aki 1506-tól, Milánóba érkezése után használta. Meglátása szerint az Alpokon túlra a Grolier-kötésekkel került el, bár igaz, hogy ő maga Willibald Pirckheimer (1470–1530) példáját is idézi, aki 1504 körül (de biztosan nem később) egy Albrecht Dürernek ajándékozott könyvtáblán a „sibi et amicis” formulát használta. Hobson megállapítja továbbá, hogy a bejegyzés a XVII. században, többféle formában is csaknem egész Európában felbukkan. Idézi is a számára furcsa „Patriae et Amicis” változatot, de érdemileg nem foglalkozik a továbbélés tartalmával. Utolsó mondata jellemzi megközelítésmódját: „Truly phrases, no less than books, sometimes have strange destinies.”

Az antik barátság-fogalom reneszánsz és kora újkori történetével könyvtárnyi irodalom foglalkozik, valamint azzal is, hogy a közösségi könyvtárhasználat egyik alapvető típusa a humanista gyűjtemények nyilvánossá tétele volt, magára a bejegyzéstípus elemzésére ennek ellenére kevesen szántak időt. A magyarországi *bibliotheca publica* történetének bevezetésében felvettem, hogy összeköthető a két kérdés (közös könyvhasználat és az „et amicorum” bejegyzés),⁴ és ezt a felvetésemet megismételtem az alsópapság műveltséget hagyományozó szerepének bemutatásakor is.⁵ Közben megjelent a 2003-ban Arezzóban tartott olvasástörténeti konferencia anyaga, amelyben Donatella Nebbiai újra felvetette az *et amicorum* értelmezésének szükségességét,⁶ ugyanígy Christian Coppens kiterjesztette a közös könyvhasználat jelenlétét a XVI. századi magánkönyvtárak történetére is (bár magukkal a bejegyzésekkel külön nem foglalkozott).⁷

Nebbiai függelékben közli annak a 47 személynek a nevét, akitől ismert ilyen *ex libris* a XIV. század végétől a XVI. század végéig. Ezek kizárólag itáliai, franciaországi és burgundiai bejegyzések. Ő is alaposan elemzi az *amittitia* fogalmának és jelenségének humanista felélesztését, de az *ex librist* nagyon prag-

⁴ MONOK István, „*Libri in publica libraria exules scholastici*”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon, in Tarnai Andor-
emlékkönyv, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Budapest, 1996, 181–187.

⁵ MONOK István, *Die Pfarreien und ihre Bücher in den Karpatenbecken der frühen Neuzeit*. Wolfenbüttel, konferencia: „Identitätsbildung und Kulturtransfer im europäischen Niederkirchenwesen der Vormoderne” 5–7. März 2007.; magyarul megjelent: *Az alsópapság szerepe az európai szellemi áramlatok befogadásában a kora újkori Magyarországon*, in *Historicus Societatis Iesu. Szilas László emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Budapest., 2007, 89–103. (METEM könyvek, 62.)

⁶ Donatella NEBBIAI DELLA GUARDA, *Lecture e circoli eruditi tra quattro e cinquecento: a proposito dell'Ex libris „et amicorum”*, in *I luoghi dello scrivere da Francesco Petrarca agli albori dell'età moderna. Atti del Convegno internazionale di studio dell'associazione italiana dei Paleografi e Diplomatisti, Arezzo, 8–11 ottobre 2003*, a cura di Caterina TRISTANO, Marta CALLERI, Leonardo MAGNIONAMI, Spoleto, 2006, 375–395.

⁷ Christian COPPENS, *Curiositas or Common Places: private libraries in the sixteenth century*, in *Biblioteche private in età moderna e contemporanea. Atti del convegno internazionale, Udine, 18–20 ottobre 2004*, a cura di Angela NUOVO, Bonnard, Milano, 2005, 33–42.

matikusan a közös filológiai munka, a kézirat-, majd a nyomtatott könyv közös használatához köti. Ez az összekötés nem terjed ki a magánkönyvtárakat nyilvánossá tevő humanisták szándékainak bevonásáig.⁸ Így nem foglalkozik azzal a ténnyel sem, hogy Petrarca maga is ellenezte az olyan magánkönyvtárakat, amelyek elrejtik az értő olvasó elől a szövegeket.⁹ Fontosnak látom aláhúzni azt a tényt, hogy a Magyarországon 1248 után, de 1278 előtt alakult a 24 szepesi plébánia szövetsége (*Fraternitas plebanorum XXIV civitatum regalium Terrae Scepusiensis*),¹⁰ amely *fraternitas* közös könyvtárat kezdett kialakítani (az első adatok erre a XV. század elejétől vannak),¹¹ és ez hallatlanul modern kezdeményezésnek számított. Itáliában is csak ekkortól vannak jelek arra, hogy a közös szövegértelmezések céljából baráti körök közös könyvtárakat alakítottak ki.

Légújabban az olaszországi szakirodalom foglalkozott mélyebben a kérdéssel egyes könyvgyűjtők, például Ulisse Aldrovandi (1522–1605)¹² kapcsán, vagy elméletileg is, mint Angela Nuovo.¹³ Ő is végigköveti a humanista könyvgyűjtés és könyvhasználat fázisait, és megállapítja, hogy nagyon problematikus a XV–

⁸ Lásd például: Klaus ARNOLD, *Johannes Trithemius (1462–1516)*, Würzburg, 1971, 56–73. (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg, Bd. 23.); Roland BEHRENDT, *The Library of Abbot Trithemius*. The American Benedictine Review 10(1959), 67–85; Paul ADAM, *L'Humanisme à Sélestat. L'Ecole. Les humaniste. La bibliothèque*, 3e. éd. Sélestat, 1973; Hubert MEYER, *Beatus Rhenanus (de Sélestat) et sa bibliothèque*. Librarium 19(1976), 21–31; Franz HARTWEG, *Das Bildungsangebot in Schlettstadt in der zweiten Hälfte des XV. und im XVI. Jahrhundert*, in *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. Symposium Wolfenbüttel 1981*, hrsg. von Ludger GRENZMANN, Karl STACKMANN, Stuttgart, 1984, 215–224 (Germanistische Symposien. Berichtsbände, 5.); *Bibliotheca Vadiani. Die Bibliothek des Humanisten Joachim von Watt nach dem Katalog des Josua Kessler von 1533*, unter mitwirkung von Hans FEHLIN und Helen THURNHEER, bearb. von Verena SCHENKER-FREI, St. Gallen, 1973. (Vadian-Studien. Untersuchungen und Texte, 9.); Adalbert WAGNER, *Peter Falcks Bibliothek und humanistische Bildung*. Bern, 1926, összefoglalóan újabban: Paolo TRANIELLO, *La biblioteca pubblica. Storia di un istituto nell'Europa contemporanea*, Bologna, 1997.

⁹ Franciscus PETRARCA, *De remediis utriusque fortunae libri II*, én ezt a kiadást használtam: Lugduni, 1585, 177–184.

¹⁰ HRADSKY József, *A XXIV királyi plébános testvérsége és a reformáció a Szepességben*, Miskolc, 1895; Uő, *Initia progressus ac praesens status Capituli ad Sanctum Martinum de Monte Scepusio*, Szepesváralja, 1901.

¹¹ Štefan MIŠIK, *Všelič zo Spiša*, Slovenské pohľady 16(1896), 513–524.

¹² Maria Cristina BACCHI, *Ulisse Aldrovandi e i suoi libri*, L'Archiginnasio, C(2005) 255–366. (az „et amicorum” bejegyzésről: „Ad usum Ulissis Aldrovandi et amicorum”, 285.)

¹³ Angela NUOVO, „Et amicorum”: *Costruzione e circolazione del sapere nelle biblioteche privata del cinquecento*, in *Libri, biblioteche e cultura degli ordini regolari nell'Italia moderna attraverso la documentazione della Congregazione dell'Indice*, Atti del Convegno Internazionale, Macerata, 30 maggio – 1 giugno 2006, a cura di Rosa Maria BORRACCINI, Roberto RUSCONI, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 2006, 105–127. (Studi e testi, 434.)

XVI. században ténylegesen csak magánhasználatú magánkönyvtárról beszélni.¹⁴ A közös kéziratolvasás, szövegkritika, kiadás, majd a nyomtatott könyvek használata baráti körben, ez a jelenség végül a tudós társaságok megjelenésével teljesedik ki (La condivisione umanistica del libro; Una visione d'insieme; Biblioteche private e Respublica Litteraria). Külön kibővíti Hobson példasorát itáliai (Antonio Seripandi), franciaországi (Michel Notredame) és északibb példákkal (Herbert Goltzius, Johannes Laski). Emellett – igaz, hivatkozás és jelzetek nélkül – magyarországi példákat is említ: „Hieronymi Salii et amicorum”, „Matthias Zthanko et amicorum”, „Martini Sarossii et amicorum” „Andreae Waswarii et amicorum”.¹⁵ Angela Nuovo jól átgondolt, jól felépített elemzése – szinte természetesnek mondható módon – gondolatvilágában megmaradt itáliaiinak. Az „ultramontanus” hivatkozások, a német humanistákat tekintve az itáliai hatás mentén kerültek látókörébe, és (mert van Internet, és jelzett más, keletibb példákat), megemlítette, hogy Magyarországon is volt ilyen. Pedig azt hiszem, hogy ez utóbbi esetben az „et amicorum” bejegyzés gyakori jelenléte figyelmeztethette volna: itt talán más okai is lehetnek a jelenségnek.

Magyarországon a XV. század elejétől vannak nyomai a közös könyvhasználatnak. Az említett szepesi *fraternitas* löcsei gyűjteményét a XVI. század elején Johann Henckel gyarapította,¹⁶ majd a reformáció jegyében vált igazán közös használatú városi könyvtárrá.¹⁷ A XV. században felbukkan azonban a magánkönyvtár közös használatúvá tétele is, hiszen Handó György pécsi prépost¹⁸ baráti körének megnyitotta könyvtárát. Az *Academia Istropolitana* történetének forrásanyagában a XV–XVI. század fordulóján nem találunk a könyvtárról, könyvhasználatról említéseket, de a társaság célja a szövegekkel való foglalkozás is volt.¹⁹ A kőszegi katolikus plébánia könyveinek összeírása 1535-ben az „im

¹⁴ Erről külön tanulmányt is írt: Angela NUOVO, *Le biblioteche private (sec. XVI–XVII): storia et teoria*, in *La storia delle biblioteche. Temi, esperienze di ricerca, problemi storiografici, Convegno nazionale l'Aquila, 16–17 settembre 2002*, a cura di Alberto PETRUCCIANI, Paolo TRANIELLO, premessa di Walter CAPEZZALI, Associazione italiana biblioteche, Roma, 2003, 27–46.

¹⁵ A példákat az ELTE Egyetemi Könyvtárból említi, de nem mondja meg, hogy melyik könyvekben találta, vagy kitől vette át az adatokat (feltehetően az ELTE EK honlapján lévő példákat másolta le). – Az ELTE Egyetemi könyvtárban Farkas Gábor Farkas sok éven keresztül végzett possessor-kutatásokat. Anyaggyűjtését rendelkezésemre bocsátotta, köszönöm nagyvonalúságát. A könyvek leírásával itt nem szeretném terhelni a tanulmányt, hiszen nem maga az olvasmány, hanem a bejegyzés érdekes írásom szempontjából.

¹⁶ JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1976, Kriterion, 62–65.

¹⁷ Eva SELECKÁ MÁRZA, *A középkori löcsei könyvtár*, Scriptum, Szeged, 1997. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, VII)

¹⁸ CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós, *Magyar könyvtártörténet*, Budapest, 1987, 69–70.

¹⁹ KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában*, in *Uő, Palas magyar ivadéka*, Budapest, 1985, 9–31.

pfarhoff geinventiert worden... zur gemeiner Stadt Güns bibliothekh gehörig” kifejezést használta, amely meglepő a maga korában.²⁰

A XVI. század közepén életre kelt pozsonyi humanista kör szellemiségét kialakító Oláh Miklós könyveiben nem találtunk *et amicorum* bejegyzést,²¹ ám a Bécsben élő, vagy ott gyakran megforduló magyarországi értelmiségiek²² könyveiben már igen. *Kecskés András* neve nem ismeretlen a könyvtártörténet kutatói előtt, hiszen Oláh Miklós könyveinek egy részét ő örökölte.²³ Egy 1573-as bejegyzését őrzi egy kötet az ELTE Egyetemi könyvtárban.²⁴ Moszkvában, az Esterházy-könyvtár maradványában található egy Johannes Dominicus Hess-kötet a bejegyzésével: „Andreae Kechkés et amicorum Viennae Austriae 1594”.²⁵ Kecskés jogászként ismert a szakirodalomban, arról nem tudunk közelebbit, hogy szakmai kör használta volna a könyvet, vagy másféle baráti társaság. Azt sem tudjuk, hogy Kecskés baráti köre Bécsben élt vagy Pozsonyban, és ilyen értelemben folytatója-e a XVI. század közepétől aktív Radéczy István köre tevékenységének.

Boross Klára nagyszerű tanulmányban összegezte e pozsonyi humanista társaság könyveiről, olvasmányairól feltárt ismereteket, és egyfajta tipológiával is szolgált. Eszerint Bécsben Zsámboky János,²⁶ Liszti János,²⁷ Verancsics Antal, illetve Carolus Clusius és Hugo Blotius képeztek egy baráti társaságot. Ennek a részben Oláh Miklós inspirálta társaságnak tevékenysége Pozsonyban és Németújváron folytatódott. Pozsony irányában Georg Purkircher, Németújvár felé pedig a flamand botanikus, Clusius lett volna a kapocs.²⁸

²⁰ KÖSZEGHY Sándor, *XVI. századi könyvtáraink történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 1894. 302.; *Lesestoffe in Westungarn II. Köszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740*, hrsg. von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER, Scriptum, Szeged, 1996, 31. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2.–Burgenländische Forschungen. Sonderband XV.)

²¹ SZELESTEI NAGY László, *Oláh Miklós könyvtáráról*, in *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*, szerk. MÓZES Huba, Szent István Társulat, Budapest, 1994, 51–69.

²² KLIMES Péter, *Bécs és a magyar humanizmus*, Budapest, 1934. (Palaestra Calasantina, 5)

²³ *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, sajtó alá rend., függelék: HERNER János, MONOK István, Szeged, 1983, 22–23. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.); SZELESTEI NAGY László, *l. m.*, 51–69.

²⁴ „Andreas Kechkes et Amicorum 1573.” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 476.

²⁵ HESS, Johannes Dominicus, *Synodus oecumenica theologorum protestantium ... Graetii Styriae*, 1593, Georgius Widmanstadius, in 8. – Moszkva, Rudomino Könyvtár, H 586 (628656)

²⁶ Könyveiről lásd: *A Zsámboky-könyvtár katalógusa Gulyás Pál olvasatában*, bev. ÖTVÖS Péter, bibliográfia VARGA András, szerk. MONOK István, Scriptum, Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/2.)

²⁷ A család könyvtáráról: ZVARA Edina, *A Listi-család tagjainak könyvei*, in „Apró cseppekből lesz a zápor.” *Bakonyi Géza emlékkönyv*, szerk. HEGYI Ádám, SIMON Melinda, Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2008, 45–70. (Habent sua fata libelli IV.)

²⁸ BOROSS Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében*. Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei, 13(2007) 157–185.

A pozsonyi kör tagjai szűkebben Zsámboky János, Radéczy István, Nicasius Ellebodus, Istvánffy Miklós²⁹ és az említett Georg Purkircher lehettek. Közülük ez utóbbi³⁰ és Nicasius Ellebodus használta az *et amicorum* kifejezést könyvbejegyzéseiben.³¹

A németújvári főúr, Batthyány Boldizsár³² a pozsonyi baráti társasághoz tartozott, így – az említett Carolus Clusius mellett – ő biztosította a közvetlen kapcsolatot a *Bécs–Pozsony–Németújvár háromszögben*. Magyarországon a XVI. század utolsó harmadától a legnagyobb tömegben a németújvári egykori protestáns iskola könyvtári anyagában bukkantak fel az „et amicorum”, az „et Fratrum Christianorum”, illetve az „et sociorum” kéziratos bejegyzések. Kötésen *super ex librisként* nem talákoztunk hasonlóval.

Beythe István és fia, Beythe András 120 olyan könyve maradt fenn a helyi ferences rendház könyvtárában,³³ amelyben az „et amicorum”, illetve András esetében leggyakrabban „et fratrum christianorum” szerepel. Beythe István egyetlen egyszer sem datálta ezt a beírást, András 1582 és 1592 közt használta. Megpróbáltuk a könyvek tematikus összetételét az egyes bejegyzés-típusokhoz rendelni, de nem lehet: mindkettőhöz antik szerzők, egyházatyák, humanista szerzők és protestáns teológiai munkák is tartoznak. A könyvek egy részét Batthyány Boldizsártól kapták ajándékba, de számos más adományozó neve is szerepel a bejegyzésekben.

A németújvári körhöz sorolható Tornyos Basilius is. Erasmus Sarcerius *loci communese* az ő bejegyzését őrzi („Sum ex libris Basilii Tornyos et amicorum eius. Dono datus ab afine eius Emerico Matthias. Anno Domini 1587, 1. die Sept.”),

²⁹ Könyveiről: BERLÁSZ Jenő, *Istvánffy Miklós könyvtáráról*, in Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959, Budapest, 1961, 202–240.; Uő, *Újabb információk Istvánffy Miklós könyvtáráról*, in Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972, Budapest, 1974, 218–228.; Elena Rodina COLTA, *Un exemplar din biblioteca istoricului maghiar Nicolaus Istvánffy, identificat la Arad*, in *Bibliotheca si Cercetarea* VII, Academia R. S. Romania-Filialia, Cluj-Napoca, 1983, 182–187.; BALÁZS Mihály–MONOK István, *Történetirők Báthory Zsigmond udvarában. (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről)*, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Gondolat Kiadó, Budapest, 1987, 249–262.; BOROSS Klára, *i. m.*, 178–184.

³⁰ BOROSS Klára, *i. m.*, 176–178. „Liber G. Purkirckeri et amicorum, emtus Neapoli Ao. 1564” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 999

³¹ PAJKOSSY Györgyné, *Ellebodus és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban*, Magyar Könyvszemle 1983, 225–242.; BOROSS Klára, *i. m.*, 167–176.: „Nicasij Ellebodij et amicorum” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 200; „Nicasij Ellebodij Casletani et amicorum” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 1018

³² Könyvtárának rekonstrukciója: *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*, hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Band II., István MONOK–Péter ÖTVÖS–Edina ZVARA, *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*, Eisenstadt, 2004 (Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI.)

³³ A németújvári protestáns iskola könyvtárának rekonstrukcióját a közeljövőben közreadjuk (Mptudományi Kar István, Ötvös Péter, Zvara Edina).

majd röviddel ezután Beythe Andrásé lett a könyv: „Sum Andreae Beythe Rectoris Scholae Nemethwyvarinae 1588.”³⁴

A XVI. század második feléből rengeteg név és bejegyzés került elő, legtöbbjük nem tudjuk azonosítani: nem datáltak, és szinte soha nem adják meg a bejegyzés helyét. 1560-tól kezdve a század végéig ilyen személy *Thomas Leopoliensis*, *Sztankó Mátyás*, *Vasvári András*, *Horatius Apolleneus*, *Stephani de Zergleros*, *Hieronimus Salius*, *Somolányi Kristóf*.³⁵ Az is lehet, hogy egyes esetekben a könyv Magyarországra kerülése (a XVI–XVII. század fordulója) előtti a beírás.

Három bejegyzésről azonban többet tudunk mondani. *Vértesy Miklós* (Nicolaus Pannonius Wiertessy) 1575-ben a szokásos *et amicorum* bejegyzést írta be a könyvébe, amely a baráti körről is megőrzött információkat. Eszerint a körhöz biztosan hozzátartozott *Márton Miklós* (Nicolaus Marthinws) és *Darabos Ferenc* (Franciscus Darabos): „Nicolay Pannonij Wiertessy et amicorum 1575”; „Rogo te ut hos libros in domo tua Heoveys reddere in manus Nicolaj Marthynws lter et syntaxim amico dominoque Francisco Darabos redde ipseque inquirat” Sajnos, nem tudjuk, hogy kik voltak és hol éltek ezek az emberek. Elképzelhető, hogy Győrben, hiszen a XVI. század második felében jelentős város és végvár a török hódoltságából menekült sok embernek és intézménynek is helyet adott.³⁶ A másik, feltehetően Nagyszombathoz köthető kör központi alakja *Káldy Ferenc* volt, akinek az 1598 és az 1603 közötti időből három ilyen bejegyzését ismerjük.³⁷ A harmadik esetben legalább a helyet meg tudjuk mondani, ez Nyitra. A pozsonyi kör kapcsán már említett Liszti János (Johannes Listius) 1554-ben Bécsben vásá-

³⁴ Erasmus SARCERIUS, *Praecipui Sacrae Scripturae communes loci...* Christian Egenolph, Frankfurt, 1539, in 8. – Güssing, Franziskanerkloster, 2/53.

³⁵ „Thomae Leopoliensis et amicorum 1560.” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 481; „Matthias Zthanko et amicorum” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 20; „Andreae Waswarii et amicorum” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 52; „Horatij Apollenei liber et Amicorum” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 818; „Stephani de Zergleros et Amicorum bonorum” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 1060; „Hieronimi Salii et Amicorum” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 240; „Hieronimi Salij et Amicorum ex dono Jo(ann)is Salij Bartholomej Chrijsaej” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 913; „Ιερωνμου Σαλιου και των φίλων” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 1021; „Sum ex Libris Christophori Somolani et amicorum eius” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 115 – A bejegyzéseket (és a könyvek bibliográfiai leírását) közli: BENE Sándorné, *A budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima gyűjteménye közelről*, in *Fata Libelli: a nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2003, 141–149.; Uő, *A budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima-gyűjteménye a feldolgozó munka tükrében*, Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei, XI(2003) 15–26.

³⁶ P. VÁSÁRHELYI Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai*, Magyar Könyvszemle 1980, 117–130, 230–252, 325–348. Az idézet, amelyre Vásárhelyi Judit külön is felhívta figyelmemet, a 337. oldalon található.

³⁷ „Ex libris Francisci Kaldy et amicorum eius nonnunquam A(nno) D(omini) 1598.” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 178; Ant 186; „Ex libris Franciscus Kaldy et amicorum eius nonnunquam Anno d(omi)ni 1603. die 27. Maij” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 183. Lásd: BENE Sándorné, *A budapesti Egyetemi Könyvtár... i. m.*, 18.

rolt egy kötetet, amely a század végére került *Michael Baicius* nyitrai kanonok és barátai könyvei közé.³⁸

A váci püspök, *Szuhay István* könyvtáráról nem ismerünk korabeli összeírást, de bizonyos, hogy szép gyűjteménye volt. Könyvei szétszóródtak, egyes darabjai felbukkantak Győrben a szemináriumi könyvtárban, Szatmáron a püspöki gyűjteményben, Kismartonban és Moszkvában az Esterházy család könyvtárában. A szatmári kötet *Franciscus Toletus* Arisztotelész kommentárja,³⁹ bejegyzése: „*Stephani Marchionis Szuhay et amicorum*”, a moszkvai az elmélyült, kegyes lelki életet fejlesztő írásokat tartalmazó kolligátum,⁴⁰ melynek bejegyzése: „*Stephani Szuhay et amicorum*”. A váci püspök Szuhay életét nagyrészt Bécsben, Pozsonyban és Nagyszombatban töltötte, sajnos nem tudjuk, hogy hol tartotta könyvtárát.

A XVII. században az „*et amicorum*” forma előfordulása ritkábbá válik, igaz az is, hogy a XVII. századi régi könyvtári anyag feldolgozása sem olyan előrehaladott, mint a XVI. századié. Ismét teljesen, vagy csaknem teljesen ismeretlen nevek bukkantak elő, főként a földrajzilag jól körülhatárolható északnyugat-magyarországi régióból (Németújvár, Győr, Nyitra, Nagyszombat, Pozsony). Az egyetlen kivétel az 1687-ben a császár elleni összeesküvésben való részvétel vádjával kivégzett eperjesi *Sárosi Márton*.⁴¹ A többiek, *Szölösi István* (1602), *Füley Tamás* (1610 körül),⁴² és *Huzo Imre* (1612)⁴³ teljesen ismeretlenek a művelődéstörténet számára. Jó lenne hinni, hogy Szölösi István köréhez tartozott a költő Nyéki Vörös Mátyás is, de önmagában az a tény, hogy könyve később a versíróé lett, ezt nem

³⁸ „*Michaelis Baycij Canonici Nitriensis et amicorum*” Martin, Szlovák Nemzeti Könyvtár, Kr. 1544; Vö. *Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI, quae in Slovacia asservantur, Generálny katalóg tlaci 16. storocia zachovaných na území Slovenska*, I., Helena SAKTOROVÁ, Klára KOMOROVÁ, Emília PETRENKOVÁ, Ján AGNET, *Opera impressa saeculi XVI, quae in Bibliotheca nationali Slovaca societatis Matica Slovenská Martini asservantur, Tlaci 16. Storocia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej*, Matica Slovenská, Martin, 1993; Lásd még ZVARA Edina, *A Listi-család...*, i. m., 57–58.

³⁹ *Franciscus TOLETUS, Commentaria cum quaestionibus in octo libros Aristotelis Physica auscultatione...* Venetiis, 1573, apud Iuntas, in. 8. – Szatmár, Püspöki Könyvtár, M 102

⁴⁰ GERARDI Zvtphaniensis *opuscula duo, divina prorsus aurea*. I. *De reformatione interiori, seu virum animae*. II. *De spiritualibus ascensionibus. Quibus accessit Hortulus devotinis, variis floribus peramoenus iam primum diligentissime repurgatus et typis excusus* D. HUGONIS Carthusiani. Ludovicus Alectorius, Coloniae, 1579, haer. Iacobi Soteris, in. 8. – Moszkva, Rudomino Könyvtár, G 368 (627952)

⁴¹ „*Martini Sarosii et amicorum*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 55. Lásd: BENE Sándorné, *A budapesti Egyetemi Könyvtár...* i. m., 20.

⁴² „*Stephani de Zewlews et amicorum bonorum, 1602*”; „*Sum Thomae Füley et amicorum*” P. VÁSÁRHELYI Judit, i. m., (Győr) 256–257.

⁴³ „*Emerici Huzo (Hugo?) et Amicorum 1612*”, ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 376. Lásd: BENE Sándorné, *A budapesti Egyetemi Könyvtár...* i. m., 21.

bizonyítja. *Liszi Mihály* (1611) azonban a családi hagyományokat folytatva maga is baráti kört alakított ki, bár nem tudjuk pontosan, hol.⁴⁴

A moszkvai Esterházy-gyűjteményrészben akadunk Szent Ágoston összes művei 5. kötetében egy bizonytalan olvasatú bejegyzésre: „*Ge. Jora(?)* et *Fr(atrum) Ch(ristia)norum*”. Sajnos, semmi közelebbit nem sikerült megtudnunk erről a tulajdonosról, akinek a XVII. század közepe körül több könyve került a kismartoni könyvtárba.⁴⁵

Ugyancsak a XVII. század elején Nyugat-Magyarországon élt *Pathy Ferenc*, akinek 1626-ban Kanizsai Pálfi János ajándékozott egy Aranyszájú Szent János-kötetet⁴⁶ („*Johannis Paulidae Canisaei dono datus a R(everen)do d(omino) Francisco Pathy Anno 1626*”), amelybe ő a következőképpen rögzítette tulajdonlását: „*Francisci Pathy et fr(atrum) Christianorum*”. A könyv Kanizsai Pálfi többi könyvével együtt a kismartoni Esterházy-gyűjteménybe került, vagyis feltehető, hogy Pathy is Esterházy birtokon élt, és barátaival használta ezt a kötetet.

*Thuri Ádám*ról ennyit sem tudunk, csak Werbőczy István Tripartitumának bártfai, 1643. évi kiadása⁴⁷ címlapján olvashatjuk a bejegyzést: „*Adamj Thurj et Amicorum ejus ab anno D(omi)nj 1650*”.

Erdélyben részben hasonló helyzettel találkozunk, mint Magyarországon. Az általunk ismert első *et amicorum* bejegyzés 1568-ból való, az utolsó 1662-ből. *Korniss Zsigmond*, illetve a Korniss család humanista műveltségét jelzi könyvbejegyzése. A család több tagja az erdélyi magas képzettségű értelmiségi társasághoz tartozott, néhányukat – Báthory Zsigmond fejedelem ellenzéke lévén – 1594-ben kivégeztek.⁴⁸ Könyvbejegyzése („*Ex libris Sigismundi Kornis de Ruszka et amicorum, 1568*”) az egykori kolozsvári Katolikus Lyceum könyvtárában maradt fenn.⁴⁹ *Posgai János*ról nem tudunk semmit,⁵⁰ de egyáltalán nem meglepő, hogy Gyulafehérváron is kialakult egy humanista baráti társaság, akik-

⁴⁴ „*Michaelis Listii et Amicorum Suorum catalogo inscriptus 1611 31 Maij*” Zagreb, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, BZ 168; Vö. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, írták és összeáll. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, szerk. KLANICZAY Tibor, Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, Budapest, 1991, Nr. 352, 302. (Zrínyi Könyvtár 4.); Lásd még ZVARA Edina, *A Listi-család...*, i. m., 62–63.

⁴⁵ Aurelij AUGUSTINI... *Operum tomus V. ... quo reliqui X libri De civitate Dei nunc demum veterum codicum collatione et fide castigatissimi facti, atque... Ludovici VIVIS... commentariis illustrati, continentur*, Iacobi Iuntae, Lugduni, 1562, haerin 8. – Moszkva, Rudomino Könyvtár, A 923 (628128)

⁴⁶ JOANNIS Chrysostomi... *in omnes D. Pauli epistolas commentarii...* a Wolfango MUSCULO... Johannes Hervagius, Basileae, 1586, in fol. – Moszkva, Rudomino Könyvtár, B 582 (1603629)

⁴⁷ RMNy 1986 (hozzáakötte RMNy 1011), Tübingen, Donauschwäbisches Institut für Geschichte und Landeskunde, 20 R 16 (a páncélban)

⁴⁸ Vö. KLANICZAY Tibor, *Értelmiség egyetem nélküli országban*, in Uő, *Pallas magyar ivadéka*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1985, 77–85.

⁴⁹ GYÖRGY Lajos, *A kolozsvári Római Katolikus Lyceum-könyvtár története, 1579–1949*, Argumentum Kiadó, Budapest, 1994, 22.

⁵⁰ GYÖRGY Lajos, i. m., 15.: „*Sum Joannis Posgai et amicorum ejus*”

nek közös használatú könyveik is voltak. Egy Seneca-kötetben találkozunk Szamosközy István bejegyzésével: „Stephanj Szamoskeozy et amicorum ejus MDXC”.⁵¹ Feltűnő, hogy Szamosközy a bejegyzésben nem a humanista nevét (Stephanus Zamosius) használta. Szamosközy baráti köréhez tartozott egyértelműen Bogáti Fazakas Miklós,⁵² és Korniss György is. Ők hárman Padovában is együtt voltak, 1591–1593 között tartott itáliai peregrinációjuk.⁵³

A XVII. századi Erdélyből három „et amicorum” típusú bejegyzést ismerünk. Az első 1612-ből, de sajnos a helység megnevezése bizonytalan olvasatú: „Sum Petri Mathaej et fratrum christianorum in Jenke(?) 28 Aprilis 1612”.⁵⁴ Máte Péter személyét nem tudtuk azonosítani. 1626-ban a katolikus Mikola László emlékeztet bennünket baráti körére („Sum Ladislai Mikola et amicorum Anno Domini 1626”)⁵⁵, majd ez az *ex libris*-típus Bethlen Miklós könyvében jelent meg, amelyet Heidelbergben 1662-ben vett meg: Johannes CLUVERUS, *Historiarum totius mundi epitome a primo rerum origine usque ad annum Christi 1630...* Lugduni Batavorum, 1657.⁵⁶

Összegezve talán megfogalmazhatunk néhány feltevést az *et amicorum* bejegyzésfajta magyarországi elterjedésével kapcsolatban. A közös használatú könyvtárak magyarországi története a nyugat-európaival megegyező. Már a XIV. századból említhetünk példát egy terület (a Szepesség) plébánosainak közös könyvtáráról, és a reformáció előtti időből is akad példa arra, hogy egy város közösen birtokol egy gyűjteményt (Kőszeg). A XV. századtól kezdve vannak példák a humanista magánkönyvtár nyilvánossá tételére (Handó György, 1480-as évek), vagy az abból történő kölcsönzésekre (Hans Dernschwam, 1550 körül).⁵⁷ Ugyancsak számos példa hozható annak bizonyítására, hogy a főúri udvarok könyvtárai egészen a XVIII. század közepéig kölcsönöztek a főúr birtokain élő értelmiségnek.⁵⁸ Valóban, Magyarországon feltűnően nagy a közös könyvhasználat. Minden bizonnyal hatott a közeli tudományos központokban élő humanisták példája (Krakkó, Bécs, Padova, Velence, Bologna), és sok neves humanista Magyarországon is megfordult vagy kapcsolatot tartott itteni értelmiségiekkel. Alap-

⁵¹ GYÖRGY Lajos, *i. m.*, 20.

⁵² Abban a kötetben is, amelyből Szamosközy „et amicorum” bejegyzését idéztük, szerepel Bogáti Fazakas bejegyzése is. Vö. GYÖRGY Lajos, *i. m.*, 20.

⁵³ VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyar tanulók anyakönyve és iratai, 1222–1864*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1941, 161, 210, 519–521, 576–572.

⁵⁴ SIPOS Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, Scriptum, Szeged, 1991, 44. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, I.)

⁵⁵ GYÖRGY Lajos, *i. m.*, 23.

⁵⁶ Kolozsvár (Cluj-Napoca), Akadémiai Könyvtár (Bibliotheca Academiei Romane) Nr. 52861. Vö. *Erdélyi könyvesházak* III, ... *i. m.*, 14–15.; GYÖRGY Lajos, *i. m.*, 22.

⁵⁷ *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*, kísérőtanulmánnyal közreadja BERLÁSZ Jenő, sajtó alá rend. és a mutatót összeáll. KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1984. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12.)

⁵⁸ MONOK István, *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században*, Café Babel, 14. kötet (Gyűjtés), 1994/4, 59–68.

vető az is, hogy a reformáció gyors elterjedése jelentős impulzus volt a közös használatú könyvtárak kialakítására. Azt hiszem azonban, hogy ezt a jelenséget jobbra inkább a könyvhiány okozhatta.⁵⁹ Persze emellett, ezzel együtt a közös érdeklődés, az együttlét egy-egy faluban, főúri udvarban jó lehetőséget kínált az ilyen könyvhasználat terjedéséhez.⁶⁰ A XVIII. század előtti Magyarországon csak Sopronból ismert olyan olvasókör, ahol maga a könyv is közös tulajdon volt, vagyis a baráti kör intézménnyé vált.⁶¹ A Tudományos Akadémia mint intézmény pedig csak a XIX. században alakult meg, másfél százados tervez(get)ési szakasz után.

Erdély kapcsán mindenképpen érdekes felfigyelni arra, hogy a XVII. század közepén éppen egy arisztokrata kínálja könyveit baráti körének. Ez a jelenség egybeesik a megállapítással, hogy a főúri udvarok hagyományos szerepköre sokkal tovább megmaradt Erdélyben. Ez azt jelenti, hogy a főúri család tagjai az udvari intézmények életében közvetlenül vesznek részt, azokat nem egyszerűen csak anyagi támogatással tartják életben.

Nem tudunk azonban magyarázatot adni arra, hogy milyen különbség van az „et amicorum” és az „et fratrum christianorum” bejegyzés hátterében. Beythe András protestáns lelkész volt. Nem ismerjük teológiai írásait, így nehéz feltételezni, hogy ez a „keresztény testvérek” kifejezés valamiféle felekezetek felettségére utaljon. Az erdélyi Máté Péter könyvének fennmaradása református környezetre utal, mivel nem tudunk róla semmit, nehéz feltevésekkel élni, miért választotta ő is az „et Fratrum Christianorum” formulát.

⁵⁹ A könyvkereskedelem csaknem teljes hiánya ellenére viszonylag sok, de nem elégséges mennyiségű könyv érkezett az országba. Vö. KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Balassi Kiadó, Budapest, 1997; PAVERCSEK Ilona, *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig*, in ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Balassi Kiadó, Budapest, 1999, 295–340.

⁶⁰ MONOK István, *Hagyományos és nonkonformista olvasmányok Nyugat-Magyarországon (1550–1650)*, in *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, Magyar tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest, 2007, 465–483.; Ua. Vasi Szemle, 2008/2, 153–166.; Ua. Történelmi Szemle, 2007/2. szám CDROM melléklete.

⁶¹ KOVÁCS József László, *Lackner Kristóf és kora, 1571–1631*, Sopron, 2004.

APAFI, BETHLEN, MARSILI

Luigi Ferdinando Marsili bolognai hagyatékában található az alábbi irat: Probabile ac morale tertium expediens, ac moderamen aulicum super statu Apaffy, et Transylvania circa Apaffium, azaz: Helyes és erkölcsös harmadik út, avagy udvari mértékadás az Apafiak és Erdély helyzetéről.¹

Az iratra korán felfigyeltek a magyar kutatók. Áldásy Antal bolognai kutatója alkalmával 1892-ben az Akadémia Történelmi Bizottsága számára le is másoltatta.² A későbbiekben Veress Endre is tudósított az iratról, de csupán ennyit állapított meg róla: „magyar kézírású latin történelmi dolgozat.”³ Ezek után jó néhány évtizednek kellett még eltelnie ahhoz, hogy Jankovics József és Kulcsár Péter kezükbe vegyék az iratot. Sikerült is Kulcsár Péternek megállapítania, hogy jóllehet rengeteg Bethlen Miklósról vonatkozó adatot tartalmaz a memorandum, szerzője semmi esetre sem az erdélyi kancellár.⁴

Az irat szerzője szerint az erdélyi rendek és a gubernium a fejedelem jövedelmeiből nem fedezik az ifjabb Apafi tanulmányainak költségeit, és ami még ennél is rosszabb, Bethlen Miklós vezetésével még a fejedelmi címet is elvették tőle. Bethlen azt is megakadályozta, hogy az igazát kereső ifjú Apafi Bécsbe mehessen és „mint egy falatot a torkában, úgy tartja otthon a hánykolódó ifjút.”⁵

¹ Biblioteca Universitaria di Bologna ms., 57., fol. 142–159.

² ÁLDÁSY Antal, *Olaszországi történelmi kutatások*, Magyar Könyvszemle, 1893, 267.

³ VERESS Endre, *A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai*, Magyar Könyvszemle, 1906, 127.

⁴ „Ha van valami, amit nem a mi Bethlen Miklósunk írt, hát ez az. Ha jól látom (6. lap) az irat 1696-ban keletkezett az Apafi gyerek érdekében, aki a gaz Bethlen Miklós kancellár machinációi következtében jog, ígéret és tisztesség ellenére sem kapta meg a fejedelmi trónt, hanem oda került, ahol most van. Az ügy hosszasan van részletezve, történelmi előzményekkel, bibliai és klasszikus idézetekkel, példákkal, jogi citátumokkal stb. Mellesleg, ahogy halványan visszaemlékszem a leveleskönyvre, a stílus és a latinság is idegen, de ehhez elmélyültebb stúdium kellene. Ha mégis B. M.-től származik, akkor a háttérben valami olyan ravaszság húzódik meg, hogy az én elmém nem foghatja fel.” (Kulcsár Péter levele Jankovics Józsefnek: 1998. március 29. Ezúttal szeretném megköszönni Jankovics Józsefnek azt az önzetlenséget, mellyel Kulcsár Péter levelét rendelkezésemre bocsájtotta.)

⁵ *Probabile*, 147a.

Probabile ac Morale Tertium Expediens ac No-
 deramen Historicum super huius Epistola, et Translatum
 circa Epistolum

Cuiusmodi et Historiis vulgo conditae: quod Por-
 ta omnia, ut missam de beati Domini Lactantianam sub
 vestiret, Barisarium Concilium Constantinopolitani in
 Legatione constitutum, illa Interminatione, Principatum
 suum adhuc Domino suo suscipere cogent, quod
 in eorum remissionem, precipiendus esset in mare, ac
 in perpetuam indignationis memoriam, sufficiens
 esset Principum, eius virgula, de nigami collare In-
 gaurum orundus Ludmoberem ex parte huius
 Maris, et Nationis mouerit Rememius et Barisari-
 um Porta clientem, atque Vasallum oppressis, e contra
 autem Porta, suis Belli Ducibus in Committis dedit:
 Rememium e medio tollendi, et loca sublati Barisari-
 um, mox alium de visum Idonem, in Arena substituendi
 Quarentibus equis Turis, quis Nobilium hinc mu-
 nen, sat propter, ac idoneus sit: fors cecidit super Episto-
 lum, quae defunctum, e Tartarica Captiuitate redactum
 qui Principatum neg, hominibus, nihilominus
 in verba Porta, acceptare necesse habuit, mi-
 mallet, vix subire Periculum, et alium Parid, ex in-
 tum submittendi, aut quod nunc agebatur secretis
 consiliis / Dionem hanc Christianam, sub Domina,
 tu et Hugo alienus Baris, in Formam Provinciae
 redigi. Ut ut ergo secundum Creationis et Infendatis,
 nisi ad sacramentum, in exordio Regimini non
 potuerit quin Turas indigne ingratum, et septus,
 Perseum occupanda tuderet, et remissiones Parrey
 Provincia

Ennek ellenére az ifjú Apafinak sikerült Bécsbe menekülnie, de Bethlen zaklatásaival oda is követte. Az irat a következő gondolatokkal zárul: 1. Erdélyt az örökös tartományok (főleg Stájerország) mintájára kell átszervezni, és ugyanolyan szabadságokat kell e fejedelemség számára is biztosítani, mint amelyeket az örökös tartományok élveznek. 2. A cél elérése érdekében Csáky Lászlónak azt kellene híresztelni, hogy Apafi I. Lipótnak adja át a fejedelmi trónt. 3. Ha az erdélyiek egyik javaslatot sem akarják elfogadni, és netán fellázadnának a császár ellen, akkor nem marad más hátra, mint a katonai erőszak.

A két Apafi arcképe Marsili gyűjtésében. BUB FM ms. 103, fol. 396.

Az ifjabb Apafit a gyulafehérvári országgyűlés már 1681. június 10-én fejedelemmé választotta. A zernyesti csata után azonban 1690. szeptember 9-én a keresztényszigeti országgyűlés Thökölyt választotta Erdély fejedelemévé; miközben elterjedt a hír, hogy a bécsi udvarnak nincs szándékában II. Apafi Mihályt fejedelmi tisztében megerősíteni. Ennek tisztázása végett az erdélyi rendek Keszei Jánost küldték Bécsbe, miközben néhány tanácsos (Nalácz István, Székely László, Bánffy György, Alvinczi Péter) Bethlen Miklós kezdeményezésére Vilmos angol királyt, valamint a brandenburgi választófejedelmet próbálták arról meggyőzni, hogy támogassák Apafi ügyét a császári udvarban. Keszei után nem sokkal Bethlen is Bécsbe indult. E követség eredménye lett a Diploma Leopoldinum, amely valójában nem oldotta meg az Apafi-kérdést, hanem csak elodázta:

Apafi huszadik életének betöltése előtt semmiképp nem erősítették meg fejedelmi tisztében. Addig az ország kormányzása és az ifjú fejedelem nevelése a guberniumra bízattatik.⁶

Bethlen Miklósnak az Apafi-ügyben játszott akkori szerepe nem teljesen világos. *Önéletírásában* szinte semmit sem ír róla, a *Sudores et cruces* talányos szövege viszont azt sugallja, hogy ő – a követi utasítás ellenére – ellenezte Apafi megerősítését: „Harmadik [feladatom] [...] az volt, hogy sürgessem Apafi fejedelem kisfiának megerősítését, amit hogy milyen hűséggel és buzgalommal szorgalmaztam, bizonyítják amik azon időben történtek, közöttük egy tervezet, amiben igyekeztem meggyőzni őfelségét, hogy Erdélyt csak mint a tervezett diplomában leírt módon megalakított és megerősített tartományt birtokolhatja és tarthatja meg a császári ház, de erre gyorsan és kurtán rávágta, hogy Keszei János révén őfelsége már pár nappal ezelőtt úgy döntött e kérdés fölött, hogy a fejedelem kisfiának a megerősítése az összes körülményt figyelembe véve most lehetséges. [!] Egyébként személye a legkedvesebb őfelségének, és mind támogatását, nevelését, mind a tartomány javát a szíven viseli, annak törvényeit, kiváltságait, minden szabadalmát a status quo szerint háborítatlanul akarja megőrizni.”⁷ A szövegből az derül ki, hogy a császár volt az, aki az ifjú Apafi megerősítését szorgalmazta, és nem Bethlen. Ez azonban ellentmond a tényeknek, hisz a diploma szövegébe végül is nem került be Apafi megerősítése. Ezért számomra érthetetlen, hogy miért áll a következő megállapítás Bethlen szövegében: „a fejedelem kisfiának a megerősítése az összes körülményt figyelembe véve most lehetséges.” Elképzelhetőnek tartom, hogy itt szövegromlásról van szó, és az eredetiben az állt, hogy Apafi megerősítése most *nem* lehetséges. Mindenesetre már a fordító Kulcsár Péternek is feltűnt ez az ellentmondás, azért is tett felkiáltójelet a szóban forgó szövegrész után. A másik lehetőség az, hogy Bethlennek Bécsben egyszerűen hazudtak. Erre azonban 1708-ban, a *Sudores et cruces* írásakor már rá kellett volna jönnie. Így hát marad az előbbi feltételezés: valószínűleg szövegromlással van dolgunk. Ezt akkor lehetne megnyugtatóan tisztázni, ha a *Sudores et cruces* összes elérhető kéziratos példányát összevetnénk.⁸

1695 novemberében Bethlen Miklós ismét Bécsbe utazott. Ez a követség Apafi szempontjából sorsdöntőnek bizonyult, de az eddig feltárt adatok a *Probabile* szerzőjével szemben azt bizonyítják, hogy nem Bethlen volt a kezdeményező Apafi elmozdítása és birtokai megszerzése ügyében. Apafi fejedelemségével kapcsolatos ügyek ekkor nem tartoztak hivatalos megbízásai közé. Feladata az volt, hogy elérje Lipótnál a császári katonaság elszállásolási és élelmezési költségeinek szabályozását. Bethlennek sikerült is csökkentenie ezeket a költségeket,

⁶ Szász Károly, *Sylloge tractatum*, Kolozsvár, 1833, 69–70.

⁷ Bethlen Miklós gróf fáradozásai és gyötrelmei, ford. KULCSÁR Péter, in *Bethlen Miklós levelei I–II.*, összegyűjt., sajtó alá rend., bev. tan. és jegyz. JANKOVICS József, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 1189 (Régi Magyar Prózái Emlékek 6/1–2), A továbbiakban: JANKOVICS

⁸ A *Sudores et cruces* kiadói, Kulcsár Péter és Jankovics József egy, a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában (V. 3833) található 18. századi másolatot használtak.

sőt még azt is kiharcolta, hogy a császár 200.000 forintot elengedjen az erdélyi adóból. Emellett 1696. február 2-i leiratában a császár elrendelte, hogy a Gubernium székhelye Gyulafehérvárott legyen, a kormányzó, a kancellár, a kincstárnok, valamint az ország generálisának a lakhelye pedig a gyulafehérvári várban; e négy főbb tisztségviselőnek állandó fizetésére pedig a fehérvári uradalom jövedelmét jelölte ki. Ezek a rendelkezések közvetve komolyan érintették Apafi helyzetét is, hisz Lipót mind a fejedelmi székhelyt, mind a fehérvári uradalom jövedelmét (amely szintén a mindenkori erdélyi fejedelmet illette) immár nemcsak szimbolikusan, hanem valóságosan is a Guberniumnak rendelte, mintegy jelezve ezzel, hogy a fejedelmi feladat- és jogköröket ezentúl a Gubernium gyakorolja. Még azt is kijelölte a császári leirat, hogy a fehérvári vár azon termeiben, ahol eddig az erdélyi fejedelmek laktak, ezentúl a tanácsülések tartassanak.⁹

Ennyi volt Bethlen hivatalos megbízatása. Valószínűleg e császári leiratokon felbuzdulva jutott arra a következtetésre, hogy Apafi el fogja hagyni Erdélyt. Ezért gondolhatta, hogy az Apafi távozása után felszabaduló fiskális birtokokat akár ő is megszerezhetné. E birtokok közt volt a radnóti kastély és uradalom, amelyet a 17. században mindig is az erdélyi fejedelmek birtokoltak, valamint a három Thököly grófnétól (Éva, Kata és Mária) 90.000 forintért, tíz évre zálogként megvásárolt Hunyadvára, Küküllővára, Illye és Cseh kastélyok, a hozzájuk tartozó uradalmakkal. Ez utóbbi birtokok negyed részét a fiatal Apafi ajándékként bírta. A Thököly nővérek azonban Bethlen Miklóssal új szerződést kötöttek, és arra hivatkozva, hogy Apafi nem fizette meg tartozása egy részét, és kellőképpen nem viseli gondját a birtokoknak, a szóban forgó birtokok megvásárlási jogát Bethlen Miklósnak ajánlják fel. A császár 1696. május 2-i leiratában jóváhagyta ezt a szerződést, meghagyván azt is, hogy ha Bethlen nem tud békésen megegyezni Apafival, akkor per útján érvényesítse szándékát.¹⁰ Apafi 1696. május 1-jén a Gubernium előtt letette a császári hűségesküt. Az eseményről Bethlen és Bánffy György 1696. május 11-i levelükben értesítették Franz Ulrich Kinskyt, azt írva, hogy Apafi minden kényszer nélkül, önként tette le az esküt, de a birtokcserébe nem hajlandó beleegyezni, ezért ezen ügy elintézése végett egyik meghitt emberét küldi majd fel Bécsbe.¹¹ Valószínűleg Apafi belátta, hogy a fejedelemséget már elvesztette, de legalább birtokait szerette volna megmenteni. Ezért titkárát, Gulácsi Albertet Bécsbe küldte, akinek sikerült elérnie, hogy a Thököly nővérek a Bethlen Miklóssal kötött szerződést felbontsák, és ismét Apafinak engedjék át a megváltás jogát.¹²

⁹ JAKAB Elek, *Az utolsó Apafi*, Budapest, 1875, 60–63 (Magyar Történelmi Tár, XXI.).

¹⁰ JAKAB 64–65, 249–254; JANKOVICS 749.

¹¹ Bánffy és Bethlen levelét közli JAKAB i. m., 254–255.

¹² JANKOVICS 748–749; JAKAB 258–264; BETHLEN Miklós, *Bethlen Miklós Önéletírása* II., sajtó alá rend., jegyz. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1955, 25 (Magyar Századok). Gulácsi bécsi követségéről: NAGY Levente, *Az elhallgatás naplója, vagy valami más. Gulácsi Albert diáriuma bécsi útjáról (1691, 1696)*, Lymbus, 2007, 109–126.

A *Probabile* szerzője úgy mutatja be a történeteket, mintha a Gubernium kényszerítette volna Apafit a hűségesküre, elhallgatván, hogy minden az 1696. február 24-i császári rendelet alapján történt.¹³ 1696 júliusában Kinskytól szelidebb, Rabutinól pedig durvább hangvételű levélben szólítattott fel a Gubernium, hogy Apafit küldje fel Bécsbe. Apafi 1696. augusztus 20-án indult, nem tudni, hogy pontosan mikor érkezett meg, de október elsején már biztosan ott volt.¹⁴ A *Probabile* szintén ekkor, pontosabban néhány nappal Apafi születésnapja (október 13.) után készült: „Most viszont, mikor Bécsben a kegyes választ várja, és néhány nappal azelőtt, hogy betöltötte volna jelen 1696. év október hónap 13-án huszadik életévét, első vigasza gyanánt a legfelsőbb köz- és politikai szereplőktől úgy értesült, hogy helyzetében semmi sem fog változni.”¹⁵

Az ismeretlen szerző komoly műveltséggel rendelkezett: számos ókori szerzőre és történeti eseményre utal. Horatiustól a korban közhelyszerűen ismert sort (*Epistulae*, I, 2, 14) „Quidquid delirant reges plecuntur achiui” (bármely örültséget kövessenek is el a királyok, a nép fizet meg érte) idézi, tévesen Vergiliusnak tulajdonítva. Vergiliustól a korban szintén toposzként ismételt helyet idézi az *Aeneis*ből: *Cum proximus jam ardet Ucalegon* (*Aeneis*, II, 311): „A szomszédban már ég Ucalegon háza.” De használja Vergilius eclogáit – *Latet anguis in herba*, „itt rejtőzik a kígyó a fűben” (Vergilius, *Eclogae*, 3, 93) – valamint Juvenalis szatíráit is: *res angusta domi* „mily szűkös az otthon” (*Satires*, III.). Emellett többször is idéz a Vulgatából: *Folium quod vento rapitur* „a levelet, melyet elragad a szél” (Jób, 13, 25), vagy: *Non habeat, ubi reclinaret caput suum* „nincs, hol lehajtsa a fejét” („Filius autem hominis non habet, ubi caput reclinet” Máté, 8, 20.). Legkedvesebb szerzői viszont Tacitus (*Anneles*), valamint Quintus Curtius, akinek Nagy Sándor életrajzából idéz többször is hosszabb részeket.¹⁶ Mindez azt bizonyítja, hogy nem pusztán a politikai döntéshozók szűk körének készült technokrata jellegű iratról van szó. A célközönség minden bizonnyal a művelt tudós világ lehetett, melynek tagjai értették is a sokszor igencsak bonyolult utalásokat.

A retorizált szépírói stílus arra enged következtetni, hogy inkább a nyilvánosságnak szánt röpirattal, semmint jelentéssel van dolgunk. A szerző hovatarozását illetően azonban az irat nem mindig következetes: az egyik szövegrészből az derül ki, hogy semmiképp sem lehet erdélyi, máshol pedig arról beszél, hogy majd „otthon” kell elintézni bizonyos ügyeket, ami arra enged következtetni, hogy mégiscsak erdélyi lehet: „Erdély, akit sokáig és gyakran harci szövetségre hívtunk és sürgettünk, végre ünnepélyes alku és szerződés keretei közt került a kezünkre.” Ezzel szemben azonban: „De mi tart vissza minket attól, hogy otthon (ahogy a megállapodás többi pontját is már megvalósítottuk és végrehajtottuk)

¹³ JAKAB 248–249.

¹⁴ Gulácsi Albertnek második Apafi Mihály fejedelem secretáriusának diáriuma, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattár, ms. KJ, 137, 157. (A továbbiakban: GULÁCSI)

¹⁵ *Probabile*, 142a–142b.

¹⁶ *Probabile*, 142b, 147a, 148a, 150b, 152a.

ezt a cikkelyt is az összes érintett törvényes beleegyezésével és jóváhagyásával szenvedélyesen megvitassuk, és döntsünk felőle?”¹⁷

Lehet, hogy ezek az egyenetlenségek arra mutatnak, hogy a szerző inkább csak szerkesztője volt az iratnak: azaz több iratból kompilálta össze a fennmaradt változatot, melyek között olyan is volt, melyeknek eredeti szerzője erdélyi lehetett. Mindenesetre jól ismerte a magyar történelmet, főleg Báthory Zsigmond korát. Báthory Zsigmond esete azért kapott hangsúlyos helyet a *Probabiléban*, mert könnyen lehetett alkalmazni Apafi helyzetére is. Báthory Zsigmond ugyanis úgy mondott le II. Rudolf javára az erdélyi fejedelemségről, hogy cserébe birodalmi hercegi rangot, valamint Ratibor és Oppeln várának uradalmait és jövedelmeit kapta meg. A *Probabiléből* tudjuk, hogy Apafi esetében is két lehetőség merült fel kezdetben: az egyik a Báthory Zsigmond-féle, a másik, hogy társkirály legyen, míg végül a harmadik, amit a *Probabile* szerzője javasol: legyen Apafi erdélyi fejedelem, lakjon is Erdélyben, Fogaras várában, de fejedelmi megerősítését ne a török szultán, hanem Lipót császár adja. Említettem már, hogy Apafinak hűségesküje letétele után nem sok reménye maradt arra, hogy fejedelmi tisztségében megerősítsék. Gulácsit is csupán birtokai visszaszerzése ügyében küldte Bécsbe, és e téren, mint láttuk, sikerült is némi eredményt elérnie Apafi titkárának.¹⁸ Ezért is furcsa, hogy a *Probabile* szinte teljes mértékben hallgat a birtokvitáról. Apafi beadványainak (melyek Gulácsai naplójában maradtak fenn) homályos utalásaiból annyit lehet kihámozni, hogy Apafi elsősorban azt szeretne volna, ha ügyét törvényes úton kivizsgálják. Sehol nem utal arra, hogy fejedelemségében megerősítsék, birtokairól viszont annál többször ejt szót. Így aztán végül 1697. március 2-i királyi audientián Apafi ünnepélyesen lemondott fejedelmi jogáról és címéről I. József javára. Cserébe azt kérte, hogy a most is kezénél lévő fejedelmi birtokok tulajdonjogában erősítsék meg, az átadott fejedelmi birtokokért cserébe pedig 24.000 forint évjáradékot kapjon.¹⁹

Mivel eddig az iratnak egyetlen más példánya sem került elő, valamilyen támpont lehet a szerző utáni kutakodásban Marsili személye is. Merész dolog lenne azt állítani, hogy ő maga írta, habár be kell vallanom, nagy a kísértés egy ilyen állítás megfogalmazására. Marsili 1696 októberében, az irat keletkezésének időpontjában Bécsben tartózkodott, előtte viszont Veteranival Erdélyben.²⁰ Marsili ellen szól viszont a szöveg stílusa, a sok irodalmi idézet és példa, az irat kérelmelhetetlen ellenszenve Bethlen iránt, mert hiszen eddigi ismereteink szerint Mar-

¹⁷ „Quippe Transylvania, diu multumque ad societatem belli, invitata et sollicitata, tandem ex solemnibus capitulatione ac foedere, nobis accessit et manum junxit. [...] Subinde tamen quid remoratur, vel obstat quin domi (sicut coetera pactis dumtaxat confecta, factisque patrataque sunt) etiam iste articulus, assensu probatuque legali omnium, quos tangit, animose dispungatur, atque definiatur? (*Probabile*, 149a, 155b.)

¹⁸ JANKOVICS 749; JAKAB 258–264.

¹⁹ GULÁCSI 193–196.

²⁰ *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili*, a cura di Emilio LOVARINI, Zanichelli, Bologna, 1930, 185–187.

sili Bethlennel jó viszonyban volt.²¹ A legnagyobb kérdés Marsili szerzősége kapcsán: ha valóban ő írta, akkor miért nincs meg az eredeti kézirat? Azt ugyanis nehéz elképzelni, hogy az eredeti változatot lemásoltatta és azt helyezte volna el iratai közt. Egyébként is ő szinte mindig olaszul írta műveit és csak utána fordította le latinra vagy más nyelvre. Arról sem tudunk, hogy bármilyen kapcsolatban lett volna Apafival. Egyéb irataiban sehol nem foglalkozik II. Apafi Mihály kapcsán Erdéllyel. Ennek ellenére az a véleményem, hogy Marsili valamilyen mértékben belekeveredett 1696 őszén az Apafi fejedelemsége körüli udvari intrikákba. Minden bizonnyal érdeklődött az ügy iránt, hisz másképp nem szerezte volna meg az iratot. Szerintem nem ő a szerző, de valamilyen szerepe lehetett az irat létrejöttében. Lehet, hogy ő volt a megrendelő, hisz arra számos eset van, hogy komoly írókkal dolgozott magának (Pavao Ritter Vitezović, Constantin Cantacuzino).

A szöveg szerkezeti egyenetlenségei (önismétlések, nyelvtani hibák – sok helyen nincs egyeztetve az alany az állítmánnyal, a jelzett szó a jelzővel) arra engednek következtetni, hogy ez nem a végleges változat, hanem csak egy tervezet. Veress Endre az íráskép alapján magyar szerzőre gyanakodott. A fentebb már idézett szövegrészek alapján is lehet arra gyanakodni, hogy a szerző erdélyi lehetett, ezért én Bethlen Elekre gondolok, aki köztudottan rossz viszonyban volt Bethlen Miklóssal, ugyanakkor állandóan ott bábáskodott az ifjú fejedelem körül: Bethlen Gergellyel együtt a házasságot is ő szerezte Apafinak. Ez magyarázat az irat Bethlen Miklós-ellenességére, valamint Apafi-pártiságára és eruditus stílusára. Marsili személyesen is találkozott Bethlen Elekkel.²² Valószínűleg ez az ismeretség is szerepet játszott abban, hogy megszerezte az iratot. Bethlen Elek testvére, Bethlen Farkas történeti művét rendezte sajtó alá (néhol át is írta), mely elsősorban Erdély 16. századi történetét dolgozta fel, így Báthory Zsigmond tetteiről is részletes ismeretei voltak, nem csoda hát, ha az ifjú Apafinak is a Báthory-példa követését ajánlotta. A birtokvitákról meg azért esik benne kevés szó, mert Bethlen Elek is érintett lehetett bennünk. Bethlen Elek 1696. november 3-án halt meg, ezért az irat lehetséges keletkezéstörténete: Bethlen Elek megírta, majd Gulácsival felküldte Bécsbe, talán azzal a szándékkal, hogy egy Bethlen Miklóst lejárató publicisztikai kampány részeként kinyomtassák. Bécsben valaki a császáriak közül átdolgozta, de megjelentetni nem engedték, mivel az irat által sugallt koncepcióval (Apafi Lipót és I. József felhatalmazásával legyen Erdély fejedelme) az udvar nem értett egyet. Hangsúlyozni szeretném, hogy a fenti koncepció csupán hipotézis, melyet csak további kutatások révén igazolhatunk vagy cáfolhatunk.

²¹ JANKOVICS József, *Bethlen Miklós két levele Luigi Ferdinando Marsilihez*, in R. Várkonyi Ágnes *emlékkönyv*, szerk. TUSOR Péter, Budapest, 1998, 427–432.

²² *Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili, raccolti e pubblicati nel il centenario della morte*, a cura del Comitato Marsiliano, Bologna, 1930, 181.

LÁBJEGYZET GYÖNGYÖSI FORRÁSAIHOZ

Gyöngyösi István műveinek kritikai igényű szövegkiadásában Jankovics József részletesen feltérképezte mindazon műveket, amelyek Gyöngyösi műveit – az invenciózus költői szövegalkotás mellett – esetleg befolyásolhatták. Nem történt ez másként a *Márssal társolkodó Murányi Vénus* esetében sem. Jankovics József érdemének megfelelően értékeli azt aényt, hogy 1644-ben német nyelvű röplap jelent meg a murányi kalandról.¹ A négylapos szöveg és a példány sorsának feltárása R. Várkonyi Ágnes nevéhez fűződik, aki jelentős szakmai visszhangot kiváltó kötetében még 1987-ben ismertette azt a nyomtatványt,² amelyet egy észak-csehországi levéltárban talált meg és amely, miután 1670-ig Murány várában őrződött, Gyöngyösi kezében is megfordulhatott. A „litoméicei levéltárnak a szép zitenicei kolostorban őrzött” anyagából ismertetett nyomtatvány *Kurtze doch warhaffte Erzählung* címmel vált ismertté, nyomtatási helye és nyomdása ismeretlen. R. Várkonyi Ágnes a kiadványt a murányi várfoglalás mindedig első ismert, egykorú elbeszélésének nevezi, amelyet érdemben nem is cáfolt senki. Adatközlésünk is csupán arra vállalkozik, hogy a murányi kalandnak újabb forrásaira hívjuk fel a figyelmet, nem cáfolva természetesen Jankovics József elemzését, amelyben a források ismeretét, irodalmi inspirációs erejét elismerve „az irodalmi előképek, minták, hatások rendszerét” tárja fel.

Az R. Várkonyi Ágnes által megtalált röplapot sikerült a 17. századi gyűjteményéről és benne a magyar vonatkozású anyagokról is ismert wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban is megtalálnunk.³

Kurtze doch warhaffte Erzählung / Welcher Gestalt daß uberauß vest und weithberümbte Ragozische Schloß Mouran in Ungarn / von... Herrn Franciscum Wesselini... ohne Vergiessung Christlichen Bluets... den 5. dits Monats Augusti... glücklich erstigen / und wider zu Ihr May: Unsers Allernädigsten Kayzers und Herrn Devotion gebracht worden.

¹ JANKOVICS József, *Gyöngyösi redivivus, avagy a porából megéledett fönix* in GYÖNGYÖSI István, *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, sajtó alá rend., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Budapest, 1998, 189–203. (Régi Magyar Könyvtár. Források 8.)

² R. VÁRKONYI Ágnes, *A rejtőzködő Murányi Vénus*, Budapest, 1987, 28–29. (Labirintus)

³ HAB 264.10.9 Quod.

A magyar vonatkozásokban gazdag, ezért a hungarikumok között számon tartott kolligátumkötetben a kiadás helyére, illetve kiadójára nem találtunk közvetlen utalást, tehát az ismeretlen hely és nyomdász továbbra is megfektőjére vár. A nyomtatvány megjelenésének aktualitására utal, hogy más betűtípussal szedve, pár soros utóirat is került a kiadvány végére, amelyben gróf Homonnay János váráról, Jeszenő (Várjeszenő, Jasenov) ostromáról történik említés.

A röplap információi feltehetően nagy érdeklődést váltottak ki. Ezért került sor – és számunkra ez jelent újdonságot – rövid időn belül az utánnyomásra is:

*Kurtze / doch warhaffte Erzehlung. Welcher gestalt das uberauß vest und weitberümbte Ragotzische Schloß Mouran in Ungarn / von Herrn General unnd Obristen zu Filleckh / Herrn Franciscum Wesselini... ohne vergiessung Christen Bluts/ sambt alles darein... den 5. diß Monats Augusti... glücklich erstigen/ und wider zu Ihr May. ... Kayzers und Herrn Devotion gebracht worden.*⁴

A Bayerische Staatsbibliothekban őrzött újabb kiadást illetően már nem kell sötétben tapogatóznunk, a tökéletes impresszum mindent elárul:

Nachgedruckt zu Augspurg / durch Andream Aperger / auff vnser L. Frawen Thor, 1644.

Miként a címleírásból is látható, itt nem csupán utánnyomásról, hanem teljesen új kiadásról, más betűtípusról, eltérő szedésről és eltérő helyesírásról van szó. A nyomdászt már nem sürgette az aktuális közlés kényszere, ugyan a post scriptumot ő is odailleszti a kiadvány végére, de szemmel láthatóan ez a hír nem munka közben érkezett. Nyugodtan el lehetett osztani a szöveget úgy, hogy az P. S. jelölésű szöveg önálló lapra, az egészhez illesztett tipografizálással és nyomdai cifra lezárásával jelenjen meg.

A nyomdászról, Andreas Apergerről is több információnk van, a Sara Mangin vezette nyomdát, Christoph Mang betűkészletét vette át és lett Augsburg egyik jelentős kiadványszámot és széles spektrumú nyomtatványkört közreadó nyomdásza.⁵ A harmincéves háború jelentős híradásai és dokumentumai, valamint számos illusztrációja révén híressé vált nyomtatvány került ki a műhelyéből. Kiadványai között ugyan viszonylag kevés a magyar vonatkozású munka, az augsburgi megjelenés azonban újabb adalékot szolgáltat ahhoz, amit – mások mellett – Borsa Gedeon is megállapított: „az írásos beszámolók többsége Németországba a szokásos útvonalon, a Duna mentén, a Kárpát-medencében évszázadok óta jelentős kereskedelmi érdekeltségű két városba, Nürnbergbe és Augsburgba érkezett meg. E városokban fokozott figyelemmel kísérték mindig a török

⁴ VD 17 12:191966B

⁵ DRESLER, Adolf, *Augsburg und die Frühgeschichte der Presse*, München, 1952.

elleni küzdelem minden részletét, illetve Európa délkeleti részén az üzleti tevékenységet befolyásoló eseményeket”.⁶

Ugyancsak friss említése a murányi várfoglalásnak Johann von Götzen gróf, tábori generális levele, amely 1644 augusztusában Pereszlényből tájékoztatta az uralkodót arról, amit a levél szerint más forrásból feltehetően már tudott:

*Copia Dessen an Ihr Römisch: Kayser: auch zu Ungarn und Böhaimb Königlich Mayestätt / von dero in besagten Königreich Ungarn/ habenden GeneralFeldtMarschalck / [et]c. Graffen von Görtz (!) gegebenen Schreibens: auß welchem zuvernehmen. I. Deß Rebellisch: Siebe[n]bürgischen Ragozy Intent, da er den ankommenden Succurs der Polnischen Völcker zuverhindern vermeint. II. Seyn... verübte Flucht. III. Die zusambstossung deß Polnischen Succurs, zu der Teutschen Armada. IV. Die hertzhafftige Dapfferkeit selbiger Teutschen Soldaten. V. Die Einnehmung der Vestung Mouran / und Versicherung der daselbst uberlignent Gränitzhäusern. [S. l.], 1644.*⁷

A murányi várfoglalásról, mint minden jelentős katonai eseményről, beszámoltak a korabeli újságok, rölapok és hetilapok is. Ezek magyar vonatkozásainak részletes feltérképezése azonban olyan mértékű feltáró munkát igényel, amely csak egy-egy jelentős katonai vagy politikai esemény elemzésekor történt meg.⁸ Mindezek az apró adatfeltárások csupán lábjegyzetként árnyalják Jankovics József (és Nyerges Judit) évtizedes munkáját, amellyel Gyöngyösi István munkásságát félévszázados hiányt pótolva tették „a modern irodalomelméleti iskolák által inspirált magyar irodalomtudomány új értelmező közösségei” számára hozzáférhetővé.⁹

⁶ BORSA Gedeon, *Nyomda Budán 1578-ban?* in: *Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, 2007, 45. (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok)

⁷ HAB 264.10.12 Quod.

⁸ Lásd többek között G. Etényi Nóra számos tanulmányát és az R. Várkonyi Ágnes által irányított doktori iskola hallgatóinak publikációit.

⁹ JANKOVICS József, *Gyöngyösi redivivus – avagy a porából megéledett főnix*, in: *Ex Occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Budapest, 1999, 71. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 3.)

„EGY VERS NEMÉNEK MÓDJA”

Martin Opitz (1597–1639) írói és irodalomszervezői teljesítményét hosszabb ideje vitatja a germanisztika, szenvedélyesebb kritikusai újabban már jellemtorzulásait is felemlégetik. Jól ismert Johann Christoph Gottsched méltósággal lelkesült lipcsei emlékbeszéde 1739-ből, ekkor, halálának százéves évfordulóján nevezte Opitzot *a német költészet atyjának*, ám viszonylag korán jelentkeztek már éles hangú kritikák: „Jelentéktelen költő sohasem kapott oly érdemtelenül rangos irodalomtörténeti besorolást, mint Opitz” – írta a 19. századi germanisztikában iskolateremtő Wilhelm Scherer,¹ vagy hogy „a Sturm und Drang idején már mindenképpen elfelejtődött s feledésben is maradt az egész 19. század folyamán”.² Számon kérték tőle az érzelmek valódiságát, a költői invenciót, szálnalmasnak találták az elismerésért s a patrónus kegyeiért folytatott buzgó és néha bizony feltűnően elvtelen igyekezetét. A hazai magyar és német nyelvű, valamint az erdélyi magyar, német és román nyelvű művelődéstörténet legalább másfél évszázada kitüntetetten (hol visszafogottan, hol lelkesülten) érdeklődik Martin Opitz iránt, legfőképpen a helyileg is fontos epizódot, gyulafehérvári tanárságát állítva középpontba. Mert hiszen az a bő egy esztendő, amit az akkor huszonöt esztendőös Opitz Gyulafehérváron töltött, az akadémia megalapítása és működése szempontjából is, de a hírnévre törekvő, ambiciózus vendégtanár karrierjét tekintve is nagyon fontos. A legújabb német szakirodalom elnézőbben ír e korszakáról, és alkotáslélektani szempontból tekinti egyenesen fordulatlak itteni tartózkodását: *erdélyi emigrációja* költői feladatának megtalálása miatt bizonyult döntőnek, itt vált ugyanis német nemzeti költővé.³ Professzorként üdvözölték és alkalmazták, ám tudjuk, soha nem szerzett akadémiai fokozatot. A hazai művelődés- és irodalomtörténet keveset dicsérte, inkább bírálta gyulafehérvári tevékenységét. Már Komor Ilona ki-

¹ Wilhelm SCHERER, *Geschichte der deutschen Literatur*, Berlin, 1883, 359.

² Günter GRIMM, *Martin Opitz*, in *Leben und Werk deutschsprachigen Autoren. Deutsche Dichter*, Bd. 2., Stuttgart, 1990, 138.

³ Achim AURNHAMMER, *Tristia ex Transilvania. Martin Opitz' Ovid Imitatio im siebenbürgischen Exil (1622/1623)*, in *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, hrsg. von Wilhelm KÜHLMANN und Anton SCHINDLING, Contubernium, Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, hrsg. von Jörg BATEN et alia, Bd. 62. Stuttgart, 2004, 253–272.

emelte a régebbi magyar Opitz-kutatás nem is leplezett ellenszenvét.⁴ Ezt az ellenszenvet Szekfű Gyula véleménye példázza talán legnyilvánvalóbban: „Opitz 1622 nyarán ért Erdélybe, hogy már egy esztendő múlva örökre elhagyja az országot, melynek viszonyai közt a humanista módon nagyzó, mindent lenéző költő nem tudott megmaradni. Gyulafehérvárnak még szalmafedő házikóitól éppúgy iktózik, mint lakosainak szokásaitól, akkor érzi jól magát, ha a várostól megszabadulva a közeli Zalatna erdeibe mehet, mint a német származású Lisbona bányafelügyelő vendége.”⁵ Szekfű Gyula olyan felkészületlen idegennek mutatja be az egyébként az első hívó szóra készségét mutató fiatal tanárt, „aki minden előkészület nélkül lépve velünk érintkezésbe, nem tudja megtalálni a kulturális hatáshoz szükséges melegebb hangot.”⁶ *Széltoló költő*nek nevezi és sem helyzetét, sem terveit, sem szerepét nem tartja méltónak további vizsgálatra. Úgy gondolom, ez a semmiképpen sem költészettörténeti vélemény markánsan járult hozzá azután a már egyébként is meglévő negatív Opitz-kép hazai elterjesztéséhez.⁷ Viszonylag kevés poétikai-költészeti érdekű szövegközlés, fordítás vagy szövegértelmezés áll ugyanis magyar nyelven rendelkezésünkre. Olvashatunk ugyan Bán Imre fordításában rövid részletet (válogatást) a *Buch von der deutschen Poeterey* (1624) ötödik fejezetéből,⁸ Bojti Veres Gáspárral és Szenci Molnár Alberttel való szorosabb személyes kapcsolata viszonylag jól dokumentált, Klaniczay Tibor a kortárs európai fejleményekkel is összevetette teljesítményét,⁹ antológiákban van néhány szövegfordítás, ám Opitz-ismeretünk elsősorban nem irodalmi. A magyar kutatás feladatai és lehetőségei szempontjából újabban Heltai János tanulmánya mutatta be legrészletesebben és a legtagabb összefüggésben a rendelkezésünkre álló összes (históriai, diplomáciai és költészettörténeti) forrást. Heltai arra is vállalkozott, hogy kijelölje a kutatási irányokat: szerinte az Erdélyben született, illetve az erdélyi tartózkodást illető irodalmi szövegek értelmezése a germanisztika feladata, ugyanakkor Opitz erdélyi tartózkodásának körülményei már megnyugtatóan tisztázottak. A hazai kutatás valódi kérdése az lehetne, miképpen értelmezhető a fejedelmi meghívás maga és Opitznak ehhez

⁴ KOMOR Ilona, *Tanulmányok a XVIII. századi magyar–német kulturális kapcsolatok köréből* I., *Martin Opitz gyulafehérvári tanársága*, Filológiai Közlöny, 1955, 534–544.

⁵ SZEKFÜ Gyula, *Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány*, 1983, 183. Szekfű az adatok és a szakirodalom feldolgozásakor JAKAB Béla, *Opitz Márton a gyulafehérvári Bethlen-iskolánál*, Pécs, 1909. című tanulmányára hivatkozik.

⁶ SZEKFÜ i. m., uo.

⁷ E legkorábbi negatív megítélés: HERMANN Antal, *Opitz Márton Erdélyben*, Budapest, 1876.

⁸ MARTIN OPITZ, *A német költészet tartozékairól és először az inventióról vagy kitalálásról, majd a dispositióról vagyis azon dolgok elrendezéséről, amelyekről írni akarunk*, in *A barokk*, a bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta, fordította és magyarázta BÁN Imre, Budapest, 1968, 100–107.

⁹ KLANICZAY Tibor, *Zürzavar a német barokk körül*, in Uő, *A múlt nagy korszakai*, Budapest, 1973, 317–322.

való viszonya a fejedelem művelődéspolitikájának tükrében?¹⁰ Szabó Andrásnak még sikerült újabb megfontolásokkal gazdagítani Szenci Molnár Albert és Opitz jól ismert, ám csupán egyetlen írott forrásra támaszkodó kapcsolatát. Azt állítja, hogy egyenesen Szenci Molnár állhatott Opitz gyulafehérvári meghívása mögött.¹¹ Keserű Bálint szintén kitért kettejük kapcsolatára, regisztrálta közös ismerőseiket és sürgette eddigi ismereteinknek az újabb Opitz-irodalommal való összevetését.¹² Molnár Albert 1630 januárjában keltezte utolsó ismert művének előszavát, s ebben beszámolt arról, hogy az elmúlt esztendőben *keserűség vigasztaló és igaz szeretetre oktató könyvecskékkel vigasztalta magát némelyeknek szomorító és kártevő rágalmazások ellen*.¹³ Opitznak talán tudomása is lehetett e kártevő rágalmazások hatására kialakult mély szomorúságról, hiszen kapcsolataukról mindmáig a legkonkrétabb ismereteket közlő levelében (Párizs, 1630. május 24.) a védelem helyzetéből méltatja a *vir erudissimus* tevékenységét: „kinek Magyarország (*Hungaria*) nagyobb hálával tartozik, mint bárki másnak, aki közzöttek valaha is a széptudományokkal (*literarum studia*) foglalkozott”. Keserű Bálint leginkább Molnár Albertre (de nyilvánvalóan Opitzra is vonatkozó) fontos kérdése itt az, hogy Molnárt „hazatérése után miért csak külföldi barátai tartották úgy számon, mint Magyarország és Erdély legfőbb kiválóságát?”¹⁴

Most nem akarok (érdemben nem is tudnék) ezekkel a kérdésekkel foglalkozni. Itteni működésének legnagyobb szabású költői terméke kétségtelenül a *Zlatna Oder von Ruhe deß Gemüths* című 568 soros (az általa ellenőrzött második, 1625-ös bresloui kiadásban már csak 532 soros) lendületes tanköltemény, amelyre élénken reagáltak már kortársai is, de amelyről szolid, megbízható, nem pártos elemzés mégsem igazán született az elmúlt közel négyszáz esztendőben. Nos, ezzel a szöveggel és értékeléseinek eléggé szerteágazó történetével sem foglalkozom ezúttal. Az antikizáló tárgyias epika műfajába illesztett tanköltemény egy *nagy kirándulás metaforája* (így a mérvadó szakirodalom), „ez az első nagy kísérlet német nyelven arra, hogy inkább egyszeri és individuális, mintsem tipikus és topikus leírását adja bármely megrendelő retorikai kiszolgálásának.”¹⁵

¹⁰ János HELTAI, *Martin Opitz und sein intellektuelles Umfeld in Sibenbürgen*, in *Martin Opitz 1597–1639. Fremdheit und Gegenwartigkeit einer geschichtlichen Persönlichkeit*, hrsg. von Jörg-Ulrich FECHNER und Wolfgang KESSLER, Stiftung Martin-Opitz-Bibliothek in Kommission, Herne, 2006, 79–103.

¹¹ SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert Sziléziában*, in *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, HARGITTAY Emil, THIMÁR Attila, Budapest, 1996, 237–248. és UÖ, *Albert Szenci Molnár in Schlesien*, in *Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, hrsg. von András SZABÓ, Budapest, 1999, 201–213.

¹² KESERŰ Bálint, *Szenci Molnár Albert, „Opitz Márton” és a „Skultétiak”*. (Kísérlet), in *Mihálynap kiadvány. Írások Ilia Mihály születésnapjára*, szerk. SALY Noémi, Szeged, 2000, 144–154.

¹³ Vö. SZENCI Molnár Albert, *Discursus de summo bono* (RMNy 1483) 3a, sajtó alá rend. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, 1975, 90–91. (Régi Magyar Próza Emlékek, 4.)

¹⁴ KESERŰ Bálint, *i. m.*, 153–154.

¹⁵ L. L. ALBERTSEN, *Das Lehrgedicht. Eine Geschichte der antikiserenden Sachepik in der neueren deutschen Literatur*, Aarhus, 1967, 99.

Nem értek ugyan egyet ezzel a rövidre fogott és elméletileg kevésbé megalapozott ítélettel (a folyamatosan reminiscenciákra építő versszöveget nagyon is *topikusnak* gondolom), de ezúttal, mint mondtam, nem szeretnék ezzel sem vitatkozni. Most az érdekel, hogy a költészet műfajaiban épp ez időben tájékozódó fiatal költő hogyan búcsúzik el a számára csak kellemetlenséget okozó erdélyi hivatalától. Nem érezte jól magát ott. A breslaui kiadás¹⁶ élére a *Lobgesang vber den frewdenreichen Geburtstag vnseres Herren und Heilandes Jesu Christi* című 300 soros nagy himnuszát tette.¹⁷ Hatásos contrariumot szolgál az exordiumban kiemelt szerzői pozíció: bár a szent ünnep mindenképp megkövetelné, most mégsem tud megfelelő módon sietni a jászolhoz, mert erejét és kedvét nagyon megviselték a barbár vidéken töltött nehéz idők:

aber ich bin kommen
 Wo fug (vnd auch fast recht) zu singen ist benommen
 In diesen wilden Ort da niemals keine gunst
 Gewesen noch wird sein zu einer freyen Kunst (...)
 Kein Tempel ist hier nicht in dem ich könnte hören
 In meiner sprachen zwar diß dein Geburtsfest ehren
 An dem du worden bist das was wir Menschen sein
 Vnd bleibst doch wahrer Gott; bist Gott vnd Mensch allein.
 So hab' ich auch bißher nicht wenig abgenommen
 Bin einen grossen theil von meinen krefftten kommen
 Durch krankheit welche mich noch jetzt nicht gantzlich lest;
 Was sonsten mehr hier ist grimmer Frost vnd Pest.

(Én viszont e vad vidékre jöttem, oda, ahol sohasem volt és nem is lesz soha hajlam a szabad művészetekhez, s én [mondhatnám okkal] képtelen vagyok most énekelni (...) Nincs itt olyan templom, amelyikben saját nyelvemen hallhatnám születésem napját ünnepelni, midőn azzá lettél, amik mi, emberek vagyunk, és igaz Isten maradtál mégis; Isten vagy s ember egyúttal. Eddig itt nem keveset veszítettem már, erőm nagy része elhagyott egy mostan mindenemet kínzó betegség miatt, s ami még itt ezen felül van, az ádáz fagy és döghalál. 17–20., illetve 25–32. sorok.)

Az *Acht Bücher Deutscher Poematum* általa átnézett s javított (*durch Ihn selber heraus gegeben auch also vermehret vnnd vbersehen*) második kiadása 166 versszöveget tartalmaz, az utolsó, kötetzáró vers az *Exegi monumentum* 12

¹⁶ Martini OPITII Acht Bücher / Deutscher Poematum / durch Ihn selber heraus gegeben / auch also vermehret vnnd / vbersehen / das die vorigen / darmitte nicht zu uergleichen sind / Inn Verlegung Daud / Müllers Buchhandlers / in Breßlaw 1625.

¹⁷ Martini OPITII Erstes Buch der Poetischen Wälder: Worinnen geistliche Sachen begriffen sind; S. [A2a]-[D2a]

sora németül.¹⁸ A zárást előkészítő 165. szöveg pedig egy szabályos *valedicit* költemény: *Midön Erdélyből hazájába visszatért*. A kritikai kiadás azt írja, hogy e viszonylag rövid, 48 soros vers tartalmilag a *Zlatnához* kapcsolódik (*sich inhaltlich an Zlatna anschließt*, a *Zlatna* e kötetben az 53. számú) és önéletrajzi elemeket is bőven tartalmaz, de költői szempontból nem tartozik a csúcsteljesítmények közé (*dichterisch keine Höchstleistung*).¹⁹ Nos, saját szerényebb nyersfordításomban (de a kritikai kiadás jegyzeteivel) most ez Erdélytől búcsúzós, retorikailag tudatosan, de egy nagyravágyó fiatal költő átlátszó ügyeskedésével felépített verset szeretném (elemezés nélkül) bemutatni. Nem mondhatjuk, egyáltalán nem, hogy Opitz sűrűn kiadott és a század első felében már a hazai németiséghez is eljutott²⁰ *Német poémái* hatás nélkül maradtak az erdélyi viszonyok német nyelvterületeken való negatív megítélésében. Nem, inkább erősítették a 16. században már igen korán és erőteljesen jelentkező bizalmatlanságot.

*Als er aus Siebenbürgen sich
zurück anheim begab*

DV schöner Apulus / an dessen grünem Rande
Trajanus vor der Zeit mit einem festen Bande
Ihm dieses Land verknüpft / da mancher Römer liegt /
Der ritterlich vnd steiff den Völckern angesiegt;
Gehabe dich nun wol / sampt deinen frischen Quellen
Die reich von Golde sind / ich werde keine stellen
Bey dir / du helle Bach / mir suchen nach der Zeit /
Daß ich da ruhen mag; mein Sinn steht anderweit.
Der rawen Menschen Art die jetzund bey dir wohnen /
Die aller Tugend Feind / vnd jhr mit Hasse lohnen /
Die zwingt mich daß ich dir muß geben gute Nacht /
Vnd auff mein Vaterland bin wiederumb bedacht.
Ich hatte wol vermeynt / auch schon mir vorgenommen
Zu dir / O Grecien / in kurtzer Zeit zu kommen /
Du werthe Nachbarinn: ich dachte gantz auff dich /
Vnd wolte nun dahin wo Hemus vnter sich
Die Wolken selber leßt / hier da vor alten Zeiten

¹⁸ Az *Ad Melpomenen* 16 sorát Opitz 12 sorba rendezi viszonylag szabadon. A Horatius reminiscencia egyáltalán nem rejtett: az *Exegi monumentum* kezdetű búszke emlékmű *Az énekek harmadik könyvének* (*Carminum liber tertius*) záró (XXX.) darabja. Opitz saját nyolc könyvének végére helyezte.

¹⁹ Martin OPITZ *Gesammelte Werke*, hrsg. von George SCHULZ-BEHREND, Band II: *Die Werke von 1621 bis 1626*, 2. Teil, Anton Hiersemann, Stuttgart, 1979, 764. Kritische Ausgabe (Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart, Band 301.)

²⁰ Sopronban, Lőcsén, Kassán és Eperjesen találunk a könyvjegyzékekben német nyelvű Opitz-műveket, kilenc könyvtárban összesen tizenkettőt, ezekből kilenc a *Teutsche Poemata*.

Der Thracische Poet gespielet auff den Seiten
 Daß Wild vnd Wald getantz / vnd da der Strymon leufft /
 In den der Kranche Heer die krummen Federn teufft.
 Olympus stund mir schon wie gleichsam im Gesichte /
 Vnd Ossa vnd sein Thal von dem so manch Getichte
 Ist worden auffgesetzt: hier war der Helicon /
 Vnd der Parnassus auch; nicht allzuweit darvon
 Floß vnser Castalis; da kam der Pferdebrunnen
 Mit lieblichen Geräusch' vnd Murmeln hergerunnen.
 Ich hette mich auch wol biß auff Athen gewandt /
 Vnd auff die Stadt so sonst Zweymeerig wird genandt.
 Corinth ich meyne dich. wohin ich nur gesehen
 Da hett' ich bald gedacht was da vnd da geschehen:
 Hier hat Demosthenes gedonnert vnd geplitzt /
 Hier Aristophanes so meisterlich gespitzt /
 Hier hat der Socrates vnd Plato hier gelesen;
 Hier ist der von Stagir / hier Eschilus gewesen.
 Diß fiel mir sämptlich ein. mein siech seyn aber macht /
 Daß ich mir alles nun muß schlagen aus der acht.
 Die Kranckheit lest mich nicht / des Febers kält' vnd Hitze:
 Drumb ist es nur an dem daß ich zu Rosse sitze /
 Auff Deutschland wieder zu. jhr Freunde / gute Nacht /
 Vnd du / O Vandala / mit der ich auch verbracht
 Ein Theil der langen Zeit. wolan / du klarer Brunnen /
 Bey welches Bächen ich das Licht der roten Sonnen
 Zum ersten angeschawt / du schneller Bober auch /
 Nimb mich an deinen Strandt wie vormals dein Gebrauch.
 Bey dir verhoff ich nun den Rest von meinem Leben /
 Das Reysen beigelegt / in Frieden auffzugeben:
 Der Jugend Wanckelmuth / viel Sorgen / Müh' vnd Pein
 Ist biß anher genug; hier soll das Ende seyn.

Z(eile). 4. steif = nicht nachgebend, tapfer;

Z. 9. nach der Zeit = später

Z. 18. der thraz. Poet: Orpheus

Z. 19. Strymon = Fluß in Thrazien, Sommerufenthalt vieler Kraniche
 (Zedler);

Z. 20. teuffen = in die Tiefe senken

Z. 28/29 = bimaris Corinthus (z.B. Hor. l. 7,2)

Z. 34. = der von Stagir = Aristoteles; ähnlich Nr. 53. Z. 485 u. Anm. (Zlatna
 485: „Was Stagyrites sagt / Pythagoras verschweiget“ etc.

Szép Ompoly, te, kinek zöld partjain
Egykor Trajanus kapcsolta szoros köteléssel
Ez országot magához, hol oly római nyugszik,
Ki vitézül s bátran győzött le népeket;
Élj boldogul, arannyal bővelkedő
Friss vízű forrásaiddal együtt, immár többé nem keresek
Melletted nyugalmat, te tiszta patak,
Gondolataim már máshol járnak.
A most itt lakó emberek durva természete
Ellensége minden erkölcsnek, ők csakis gyűlöletre képesek,
Ez kényszerít arra, hogy jó éjt mondjak neked
S újra hazám jusson eszembe.
Elképzelttem s úgy is hittem,
Hozzád jövök hamar, óh Görögország,
Te csodás szomszéd: csakis rólad álmodtam
S oda vágytam, ahol maga Hemusz
Üzi alant a fellegeket, oda, ahol egykoron
A trák poéta úgy játszott húrjain,
Hogy a vadak s velük az erdő is táncolt, s ahol a Strymon fut,
Melybe a darvak seregének íves tolla hull.
Az Olymposzt már szinte látni véltem
S Ossa, völgyével együtt, oly sok versből
Ismerős nekem: Itt volt a Helikon
És a Parnasszus is; nem túl messze
Kasztaliszunk folyt; ott tört fel a lókút
Kedves csörgedezéssel és mormogással.
Bizony egész Athénig mentem volna
S a Kétpartunak mondott városig,
Korinthosz, rád gondolok így! Ahová néztem
Azonnal tudtam, hol mi is történt:
Itt dörgött s villámlott Demoszthenész,
Emitt Arisztophanész varázsolt oly mesterien,
Itt olvasott Szókratész és itt Platon is;
Itt volt a stagiri és Aeschylus.
Gyakorta jut ez eszembe. De már tudom,
Hogy mindezt immár felejtennem kell.
Betegségem nem enged, a hidegrázás és a láz forrósága:
Ez az oka hát, hogy lóra ülök
És újra Németországba indulok. Barátaim, jó éjt!
És te, óh Vandala, akivel
E hosszú időnek egy részét töltöttem. Isten veled, te tiszta kút,

Kinek forrásainál a vörös Nap fényét
Először elnéztem. Te pedig, gyorsvízű Bober
Fogadj vissza partodhoz úgy, amint korábban volt.
Elhagyva az utazást immár úgy remélem,
Életem maradékát békében partodnál tölthetem:
Az ifjúság nyugtalanságát, gondjait, fáradságát és kínját
Meglégelem már; legyen tehát vége ezeknek.

A DIVINUS FUROR ÉS A POETICUS FUROR

Marsilio Ficino két levele

A divinus furor (görögül *enthousiasmos*, németül *Begeisterung*), melynek – Ficino alábbi fejtegetései szerint – az egyik alfaja a furor poeticus, születésekor, Platón (és Arisztotelész) filozófiájában még a vallással állt kapcsolatban, azonban mára már – úgy tűnik – kiiktatódott mind a filozófiának, mind az irodalomtudománynak a költői tehetség mibenlétéről szóló argumentumai közül, s a saját köreiben talán a vallások jó része sem tartja már a megjelenését kívánatosnak. „Die Ansprüche der Inspiration bleiben aufgehoben im Bereich der Kunst” – olvassuk egy fontos kézikönyv *Furor poeticus* címszavában.¹ Úgy látszik, nagyobb érdeklődésre tarthat számot a pszichológia részéről, mely pl. a görög *maniával* és a *melancholiával* azonosítja vagy állítja szoros kapcsolatba.² Úgy látszik, filozófia-, esztétikatörténeti szempontból is a melankólia vette át a divinus furor egykori helyét, népszerűségét és legitimitását (gondoljunk csak pl. F. Földényi Lászlónak a témát tárgyaló, itthon és nemzetközileg is közzismert műveire). Ha ma már – egykori tartalmaival – a művészi tevékenység gyakorlatát tekintve a divinus furor elavult fogalomná vált is, maga a jelenség és a róla szóló irodalom, elsősorban Platón megjelenítése alapján, ma is érdeklődésre számíthat.

Ismeretes, hogy a nagy múltú fogalom újkori népszerűsítésében a firenzei neoplatonizmus atyja, Marsilio Ficino (1433–1499), felbecsülhetetlenül fontos szerepet játszott. Ficino huszonhárom éves korában írta levél formájú kis filozófiai értekezését a divinus furorról, barátjának, Pellegrino degli Aglinak³ címezve, aki akkor tizenhét éves volt. Ez a művecske korán népszerűvé vált. Nemesak Ficino levélgyűjteményének nagyszámú kéziratában és nyomtatott kiadásában szerepel, hanem sok kódexben önállóan is megtalálható.⁴ Egy anonim fordító már

¹ J. NEUMANN, *Furor poeticus* in *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von Gert UEDING, Bd. 3., Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1990, col. 494.

² A divinus furor igen gazdag irodalommal rendelkezik. Kiindulásul lásd *Enthusiasmus* in Rudolf EISLER, *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*, 4., völlig neubearb. Aufl., 1. Bd., Berlin, 1927, 345; NEUMANN, *Furor poeticus*, i. m., coll. 490–495, irodalommal.

³ Lásd lejjebb, 9. jegyz.

⁴ *Supplementvm Ficinianvm*, ed. Pavlus Oscarivs KRISTELLER, vol. 1, Florentiae, Olschki, 1937, rist. 1973, XCIV. – Az erről szóló irodalmat lásd még Sebastiano GENTILE, *In margine all'epistola „De divino furore” di Marsilio Ficino*, Rinascimento, 2a s., 23(1983), 33, 3. jegyz.

Ficino életében lefordította olaszra („toszkánra”), „rövid ajándék”-ként az anyanyelvükön olvasóknak („volgari lectori”), mivel úgy vélte, „minden tudósnak kötelessége, hogy ne csak magának, hanem barátainak és a családjához tartozóknak is számot adjon stúdiumairól”. Az indította a fordítói munkára – írja –, hogy a levél témája önmagában is szórakoztató és nagyon hasznos. „Melyik elme – kérdezi – annyira ostoba és faragatlan, hogy látva, hogy az isteni Platón milyen nagy tehetséggel írt a mi alapvető törekvéseink eredetéről, ne gyönyörködne ebben az írásban és ne adná tovább mások hasznára?” Az ismeretlen fordító azt sugallja, hogy Ficino művecskéjének haszna abban áll, hogy kijelöli tökéletesedésünk útját: „Ismeretes dolog, hogy a legnagyobb írók szerint a mi előrehaladásunknak az útja a filozófia.”⁵ Csaknem húsz évvel később írt Ficino egy másik – az előbbinél sokkal rövidebb – levelet, mely a poeticus furorról szól. Ennek a témája szorosan kapcsolódik a divinus furorhoz, s így szinte kínálta magát a magyar fordításra.

Néhány szót a két Ficino-írás interpretálásáról. A furor szónak számos magyar megfelelője van: örület, őrzöngés, lelkesültség, révület, elragadottság, megszállottság stb., s ide sorolhatnánk a ma már jól ismert „módosult tudatállapot” pszichológiai kifejezést is. A fordításban ennek ellenére, vagy talán éppen ezért, megmaradtam a furor szó mellett, annál is inkább, mert magyar szövegekben mérvadó szerzők is használják a latin terminust. A tárgyi jegyzetelésben a közismert ókori szerzőket figyelmen kívül hagytam. Nem ilyennek gondoltam Alexandros Mile-siust és Tynnicus Chalcidicust, de őket nem tudtam azonosítani. Csak néhány esetben tüntettem fel a szövegek locusait, ezek a fordításhoz használt kritikai kiadás⁶ apparátusában lelhetők fel teljességre törekvő számban. Ficino forráshasználata ebben a levélben fontos kérdéseket vetett fel, melyeknek ismertetésére és taglalására itt nincs mód és hely. Erről bővebben Sebastiano Gentile értekezett,⁷ aki kutatási eredményeit a mű kritikai kiadásának a jegyzeteibe is beleépítette.

⁵ „feci proposito che i volgari lectori da me ricevessino questo breve dono, però che debito è di qualunque studioso non solo a se, ma ancora agli amici et domestici i suoi studii referire. Invitami a ciò fare la materia in se delectabile et non poco utile. Et quale ingegno è tanto inetto e rozzo, che veggendo con quanto ingegno el divino Platone le orogini delle principali nostre affezioni scrisse, in quello non si dilecti e l'utilità ad altri racconti, Consconsiosa cosa che secondo i gravissimi scriptori la filosofia è via alla perfezione.” (*Proemio del volgarizzatore della pistola di Marsilio Ficino a Pellegrino degli Agli, uo., 68.*)

⁶ Lásd lejjebb, 7. jegyzet.

⁷ Sebastiano GENTILE, *In margine all'epistola „De divino furore” di Marsilio Ficino, i. m., 33–77.*

Marsilio Ficino üdvözlí Pellegrino Aglit.⁹

November 29-én apám, Ficino doktor¹⁰ két levelet hozott nekem Fighinumba¹¹ a te aláírásoddal, egy prózában és egy versben írottat, amelyeket elolvasva nyomban bebizonyosodott, hogy szerfözlötti örömet fejezhetem ki a mi korunknak azért, hogy világra hozta azt az ifjút, akinek a híre és dicsősége fényessé teheti. Bizony, drága Pellegrinóm, mivel fontolóra veszem életkorodat, hasonlóképpen azokat is, amiket naponta alkotsz, nemcsak örülök a barát oly nagy javainak, hanem csodálom is azokat. S nem tudom –, hogy az újabbakat most hallgatással mellőzzem –, vajon a régiek között, akiknek az emlékét tiszteljük, volt-e valaki, aki annyi idős korában, mint ahány éves most te vagy, annyira előrejutott volna, mint te. Ezt pedig nem csak a mesterségbeli tudásnak és a tanulásnak tulajdonítom, hanem sokkal inkább annak az isteni furornak, amelyről Démokritosz és Platón azt állítja, hogy sohasem nélkülözte egyetlen nagy ember sem. Hogy ezzel te, hogy úgy mondjam, át vagy fuállva, és mélyen el vagy ragadva, annak bizonyítékául szolgálnak azok a heves indulatok és lángoló szenvedélyek, melyeket írásaid fejeznek ki. És ez a felindulás, amely külső mozgásokkal megy végbe, a régi filozófusok szerint leginkább bizonyítja azt, hogy lelkünkben valamilyen isteni erő van.

De mivel említettem a furort, elmondom arról Platónunk véleményét, olyan röviden és kevés szóval, ahogy ezt az episztola műfaja igényli, hogy könnyen megértsd, mi a furor, hány részre osztható, és melyik furor melyik isten uralma alatt áll. Remélem, ez igazán örömdre fog szolgálni és ugyanakkor a legnagyobb hasznodra is lesz.

Tehát ő úgy véli, hogy lelkünk mielőtt lesiklik a testbe – ahogy ezt Püthagorasz, Empedoklész és Hérakleitosz is előtte már taglalták –, égi helyeken volt, ahol az igazság szemlélésével, mint Szókratész mondja a Phaidroszban, táplálkozott és élvezkedett, és mivel azok a filozófusok, akiket kevésbé előbb említettem, az összes egyiptomi legbölcsebbikétől, Mercurius Trismegistostól azt tanulták, hogy a legfőbb isten bizonyos forrás és fény – amelyben minden dolog mintái, melyeket ideáknak neveznek, kiragyognak – úgy vélték, nem lehet másképp, mint hogy a lélek állandóan Isten örök értelmét szemléli, és minden dolog termé-

⁸ *De divino furore*, in Marsilio FICINO, *Lettere*, I, *Epistolarum familiarum liber I*, a cura di Sebastiano GENTILE, Firenze, Olschki, 1990, 19–28.

⁹ Pellegrino Agli (Firenze, 1440–Róma, 1469). Ficino ifjúkori barátja (G. MICCIOLI, P. A. = *Dizionario Biografico degli Italiani*, 2, Roma, Enciclopedia Italiana, 1960, 401–402; *Supplementum Ficinianum*, i. m., vol. 2, 205–209; Arthur FIELD, *The Origins of the Platonic Academy of Florence*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1988, passim, lásd a könyv *General index*-ét).

¹⁰ Dietifeci Ficino (+1478), orvosdoktor. James HANKINS, *Plato in the Italian Renaissance*, vol. 1, Leiden–New York etc., Brill, 1991 (Columbia Studies in the Classical Tradition, XVII, 1), 267.

¹¹ Figline Valdarno (Uo.)

szetét is tisztábban megfigyeli. A lélek tehát látta – mondja Platón – magát az igazságot, látta a bölcsességet, látta a harmóniát és az isteni természetnek valamilyen csodálatos szépségét, és megnevezi mind az összes ideát, mind az isteni lényegeket, mind az első természeteket, melyek Isten örök értelmében vannak, amelyeknek a tökéletes ismeretével az emberi értelmek, míg ott tartózkodnak, csodálatosan táplálkoznak. Mikor pedig a földi dolgok megismerése és a lélek kívánsága miatt belenyomulnak a testekbe, azok, amelyek előbb ambróziával és nektárral, vagyis az Isten megismerésével és tökéletes örömeivel táplálkoztak, mint mondják, abban az ezután következő alászállásban merítettek a Létthe, azaz az isteni dolgok elfelejtésének a folyójából; és előbb nem tudnak visszaszállni az égiekhez, ahonnan a földi gondolkodás súlyával aláhullottak, míg nem vállalkoztak arra, hogy azokat az isteni természeteket, amelyeket kezdtek elfelejteni, újra elgondolják. Az isteni filozófus pedig úgy véli, hogy mi azt két erénnyel tudjuk követni, azzal tudniillik, amelyik az erkölcsökre, s emellett még azzal, mely a kontemplációra terjed ki. Közülük az elsőt általánosan használt szóval igazságnak, a másikat meg bölcsességnek nevezi. Ezért a lelkek – mondja – két szárnyal (véleményem szerint ezeken az erényeket érti) szállnak fel az égiekhez, és arról tárgyal a Phaidónban Szókratész, hogy mi a filozófia két részével, tudniillik az aktívval és a passzívval tudjuk ezeket követni, ezért ő ugyanezt mondja a Phaidroszban: „egyedül – mondja – a filozófusi elme szerzi vissza a szárnyait”,¹² s hogy amikor visszaszerzi a szárnyakat, a lélek azok erejével elszakad a testtől, és istennel telve az égiekhez vonódik és lázasan oda igyekszik.

Platón pedig azt az elvonódást és igyekezést isteni fuornak nevezi, és négy részre osztja. Úgy gondolja ugyanis, hogy az emberek sohasem emlékeznek vissza az isteni dolgokra, hacsak nem serkentik őket azoknak mintegy bizonyos árnyékai és képmásai, melyeket testi érzékszervekkel fognak fel. Tehát Szent Pál és [Pseudo-]Dionüsziosz, a keresztény teológusok közül a legbölcsebbek, azt állítják, hogy Isten láthatatlan dolgai felfoghatók azokon keresztül, amik létre jöttek, s amelyek itt felismerhetők. Platón szerint az isteni bölcsesség képmása az emberi bölcsesség, és az isteni harmónia képmása az a harmónia, melyet hangokkal és hangszerekkel alkotunk, az isteni szépségnek pedig az a csínosság és összeállítás a képmása, amely a test részeinek és tagjainak legjobb elrendezéséből jön létre. Mivel pedig bölcsesség senkiben vagy éppen csak igen kevés emberben van, és nem is fogható fel testi érzékeléssel, nálunk az isteni bölcsességhez való hasonlóságból igen kevés van, és azok érzékeink elől el vannak rejtve, s egyenest ismeretlenek. Ezért Szókratész a Phaidroszban azt mondja, hogy a bölcsesség képmása szemmel semmiképp sem fogható föl. A harmónia képmását füllel érzékeljük, amelyet Platón az összes érzékelés közül, amely a testtel jön létre, a

¹² PLAT. *Phaedr.* 249c, vö. „Ezért igazán csak a filozófus értelme szárnyasodik meg.” (PLATÓN, *Phaidrosz*, ford. KÖVENDI Dénes, in PLATÓN *összes művei*, 2. köt., Budapest, Európa, 1984 (Bibliotheca Classica), 249.) – Ficino Leonardo Bruni latin fordítását használta (vö. FICINO, *Lettere*, i. m., 21, krit. jegyz.).

legélesebbnek vél. Ezért van az, hogy azokkal, amelyek a testben benne vannak, mintegy bizonyos képmásokkal, amelyek a lélekbe a testi érzékek által beletöltődnek, emlékezünk valamiképp azokra a dolgokra, amelyekről az előbb megtudtuk, hogy kívül állnak a test börtönén. Az ilyen emlékezéssel fellángol a lélek és szárnyát mozgatva a test szennytől és ocsmányságától lassanként már-már megtisztítja magát, és isteni fúrral teljesen megtelik.

És azzal a két érzéssel, melyet kevés előbb említettem, a fúrr két fajtája gerjesztődik föl. Ugyanis a szépségnek azzal a fajtájával, amelyet a szem nyújt, mintegy egyfajta visszaemlékezést szerzünk az igazi és felfogható szépségre, s az értelem kimondhatatlan és rejtett lángolásával kívánjuk azt. Platón végül is ezt nevezi isteni szerelemnek, úgy határozva meg ezt, mint a testi hasonlóság látásából létrejövő vágyódást arra, hogy az isteni szépség szemléléséhez visszatérjünk. Azonkívül szükségszerű, hogy aki így megtelítődik, ne csak arra a fenti szépségre vágyódjék, hanem annak a látásában is kellően gyönyörködjék, amit a szem nyújt: ugyanis úgy van berendezve a természet, hogy ha valaki kíván valamit, akkor az ahhoz hasonlóan is gyönyörködik.

De úgy véli, hogy durvább tehetség és romlottabb természet sajátossága az, ha valaki csak a valódi szépség árnyékait kívánja, és semmi mást azon kívül, amit a szem felkínál, nem csodál. Úgy látja, hogy ez az ember azt a szerelmet érzi, melynek az arcátlanság és a szemérmetlenség a társa, s ezt a szerelmet annak a gyönyörnek az irracionális és szokatlan vágyaként határozza meg, amelyet az érzékeléssel fogunk fel a test formájával kapcsolatban. Másképpen úgy határozza meg ezt a szerelmet, mint a lélek hőségét egy valamiképpen halott, az élő-től idegen testben. Ezért mondja azt, hogy a szerető lelke idegen testben él. Ezt utánozva az epikureusok a szerelmet úgy határozzák meg, mint a testecskének (melyeket atomoknak neveznek) valamilyen megfeszített igyekezetét arra, hogy ők maguk mélyen beleömljenek abba, amiből a szépség képmásai vannak merítve. Platónunk az ilyenfajta szerelemről azt mondja, hogy emberi betegségekből születik, gonddal és nyugtalansággal van tele, s hogy ez azoknak az embereknek felel meg, akiknek az értelme annyira be van fődve homállyal, hogy semmi fennköltet, egyáltalán semmi kiválót, semmit nem gondol ennek a kis testnek törékeny és tűnékeny képmásán kívül, sem pedig a fényt nem látja. De akiknek a géniusza a test sarából kivonta magát és kiszabadult, azok olyanok, hogy mikor bármely test szépsége és formája eléjük kerül, annak első látására szinte az isteni szépséggel való hasonlóságában gyönyörködnek, de ebből a képmásból azt nyomban abba az isteni emlékezésbe vezetik vissza. Ezt elsősorban csodálják, erre igazán vágyódnak, s az erre irányuló forró vágy az égiekhez ragadja őket. És ezt az első kirepülési kísérletet Platón isteni elidegenedettségnak és fúrnak nevezi.

Úgy látszik, már eleget beszéltünk arról a fúrról, amely a szemén át keletkezik. A fülön át pedig bizonyos összehangzásokat és édes számokat merít a lélek, és ezekkel a képmásokkal figyelmeztet és ingerel arra, hogy az isteni zenére az értelem bizonyos élesebb és belső érzékelésével figyeljünk.

A platonikus magyarázóknál pedig az isteni zene kettős: az egyikről úgy vélik, hogy Isten örök értelmében van, a másik pedig az eget rendjében és mozgásában, és azzal bizonyos csodálatos összhangzást hoznak létre az éggömbök és égkörök, és a mi lelkünk mindkettőnek részese volt, mielőtt bezáródott a testbe. De ebben a sötétségben a fület mintegy bizonyos kis részként és hírnökként használjuk, és ezzel fogadja be, ahogy már gyakran mondtuk, annak az összehasonlíthatatlan zenének a képmásait, amelyekkel annak a harmóniának – melyet előbb élvezett – bizonyos belső és hallgatag visszaemlékezésébe vezetődik vissza. Egészen hevül a vágytól, hogy ismét az igazi zenét élvezze, és vissza kíván szállni a saját helyeire. S mivel felfogja, hogy azt magát itt semmiképp sem tudja elérni, mivel a test sötét lakhelyével van körülvéve, legalább ereje szerint törekszik utánozni.

Ez az utánzás kettős az embereknél: egyesek ugyanis a hangok számával és különféle hangszerek zengésével utánazzák az égi zenét, és ezeket kétségtelenül könnyű és csaknem közönséges zenészeknek mondjuk, mások pedig, akik komolyabb és valami erősebb ítélőképességgel az isteni és égi harmóniát utánazzák, a belső értelem érzékleit és ismereteit verslábakba és számokba rendezik. Ezek pedig azok, akik isteni szellemmel átjárva – mint mondják – „ore rotundo” (kerek szájjal)¹³ nyomban igen súlyos és gyönyörű költeményeket ontanak ki magukból.

Platón ezt a súlyos zenét és költészetet nevezi az égi harmónia leghatásosabb utánzójának. Ugyanis az a könnyebbik, melyet kevéssel előbb említettünk, csak a hangok édességével simogat, de a költészet, amely az isteni harmóniának is sajátja, a hangok és mozgások számával bizonyos igen súlyos, és ahogy a költő mondja, delphoi értelmezéseket lángolóan ad elő. Ezért nemcsak a fülnek hízeleg, hanem az értelemnek is az égi ambróziához hasonló édességes táplálékot nyújt, és ezért úgy látszik, hogy jobban megközelíti az istenséget. Úgy véli pedig, hogy ez a költői furor a múzsáktól származik. Azt pedig, aki a múzsák ösztönzésével a költészet kapujához érkezik, remélve, hogy mintegy valamely művészetrel jó költőként fog kilépni rajta, bizony őt is meg a költészetét üresnek véli, és azokat tekinti költőknek, akik égi sugallattal és erőszakkal ragadtatnak el arra, hogy a múzsáktól sugallt isteni érzéseket fejezzenek ki, hogy ők maguk, miután a furoron kívül kerültek, amit létrehoztak, kevéssé fogják fel. Mint vélem, az az isteni férfi a múzsákon égi hangzásokat akar érteni, és ezért mondják, hogy az énekeket (canora) és a Camoenákat az éneklésről (cantus) nevezték el. Ezért a múzsáktól, azaz az égi istenségektől és énekektől ösztönzött isteni emberek, azok utánzása céljából költői módokon és számokon elmélkednek. Tehát amikor Platón az *Államban* az égi szférák keringéséről értekezik, azt mondja, hogy egyes szírének az egyes körökben székelnek, ami azt jelenti – mint egy platonikus mondja –, hogy a szférák mozgásával az istenek éneke szólal meg: ugyanis helyesen mondják görögül a szirént „istennek éneklőnek”. Azok a régi teológusok is kilenc múzsának a nyolc szféra zenei hangzását mondták, és a legnagyobbat,

¹³ Ore rotundo, vö. HOR. *Ars.* 323.

amely mindből létrejön, azt gondolták harmóniának. Ebben az értelemben tehát a poézis az isteni furortól, a furor a műzsáktól ered, a műzsák pedig Jupitertől származnak. Ugyanis az egész világ lelkét a platonikusok gyakran Jupiternek nevezik, aki

„Földet, eget, dagadó habokat, holdgömb ragyogását
és titáni napunk, mindent, [...]
[...] táplált[...] előmlött
Összevegyülve velük vitt mozgást nagy tömegükbe.”¹⁴

Ebből következik, hogy mivel az égi szférákat mozgatja és irányítja, Jupitertől, az egész világ szellemétől és értelmétől keletkeznek ugyanazoknak a muzsikusi éneklései is, akiket műzsáknak neveznek. Ezért mondja az a híres platonikus:

„Kezdjük Jupiteren, műzsák, vele van teli minden.”¹⁵

Mert az a lélek, amelyet Jupiternek mondanak, bárhol van is, virul és betölt mindent, és az eget, mintegy valamilyen citharát, ahogy a pythagoreus Alexander Milesius mondja, felizgatva, égi harmóniát hoz létre. Tehát Orpheusz, az isteni vátesz: „Jupiter – mondja – az első, Jupiter a legújabb, Jupiter a fej, Jupiter a közép, minden Jupitertől született, Jupiter a földnek és a csillagos égnek a fundamentuma, Jupiter jelenik meg férfiként, Jupiter a romolhatatlan menyasszony, Jupiter minden dolog szelleme és fajtája, Jupiter a tenger eredete, Jupiter a fáradhatatlan tűz mozgása, Jupiter a Nap és a Hold, Jupiter mindenek királya és fejedelme, elrejtje a fényt és ismét kibocsátja, nyájas szívvel segítve a kigondoltakat.”¹⁶ Ezekből felfogható, hogy Jupiter minden testbe beleáradva mindent összetart és táplál, hogy ne ok nélkül mondassék:

„Juppiter, ő az, bárhova nézel, bárhova mozdulsz.”¹⁷

Ezek után a isteni furornak ezek a további fajtái következnek, amelyeket ő két részre oszt. Úgy véli, azok egyike a misztériumok, a másika azok körül a jövőendő események körül forog, melyeket jóslásnak nevez. Először azt a furort határozza meg a lélek hevesebb szenvedélyeként, azokban a jelenségekben, amelyek az istenek kultuszára, vallásos tiszteletére, kiengesztelésére és szent szertartásainak a végzésére vonatkoznak. Az értelemnek azt az módozatát, amely az

¹⁴ VERG. *Aen.* 6, 724–727 (vö. MACR. *Somn.* 1, 14, 14. 17, 5); VERGILIUS *Összes művei*, ford. LAKATOS István, Budapest, Európa, 1984 (A világirodalom klasszikusai), 242.

¹⁵ VERG. *Ecl.* 3, 60 (vö. MACR. *Somn.* 1, 17, 14; VERGILIUS *Összes művei*, i. m., 18.

¹⁶ Orph. *Frg.* 21a Kern apud ARIST. *Mund.* 401a, 28-b, 7.

¹⁷ LUC. 9, 580. (Vö. [Marcus Annaeus LUCANUS] LUKÁN, *Fárzália*, ford. MÁRKI József, Budapest, Hornyánszky ny., 1883.)

ilyesfajta furort hamisan utánozza, babonának nevezi, a fuornak az utóbbi természetét pedig, amelybe a jóslást is sorolja, nem másnak véli, mint isteni ihletéssel inspirált előérzetnek, és azt rá illőbb szóval jóslásnak (vaticinium) és jövőndölésnek (divinatio) nevezzük. Ha a lélek abban a jövőndölésben erősebben fellángol, azt fuornak nevezi, mivel az ész a testtől elválva isteni ösztönzéssel szenvedélyessé válik. Ha pedig valaki okossággal és éles érzékekkel inkább az emberi dolgokat látja előre, mintsem Isten beleáradásával a jövőndőt, az ilyen előérzetet – úgy véli – inkább okosságnak (providentia) és találgatásnak (conjectio) kell nevezni.

Ezekből már világos, hogy az isteni elragadottságnak négy fajtája van: a szerelem, a költészet, a beavatások, a jóslás. Az isteni szerelmet az a másik, közönséges szerelem, mely kívánó és esztelen, hamisan utánozza, ahogyan a költészetet az a – mint mondtuk – könnyebbik zene, vagy ahogy a beavatást a babona, és a látnokságot a találgatás. Platónnál Szókratész az elsőt Venusnak, a másodikat a múzsáknak, a harmadikat Dionüsziosznak, és az utolsót Apollónnak tulajdonította.

Továbbá annak a fuornak a leírásában, mely az isteni szerelemre és a költészetre terjed ki, két okból akartam terjengősebb lenni, tudniillik azért, mert felismertem, hogy téged mindkettő hevesen megragadott, és hogy emlékezz arra, hogy amiket te írsz, azok Jupitertől és a múzsáktól, és nem tőled származnak. Ezért, ó Pellegrinóm, helyesen és Istennek tetszően teszed, ha – ahogyan vélem, mint eddig is csináltad – tisztában vagy azzal, hogy a legnagyobb és legjobb dolgoknak nem te, és nem is egy másik ember, hanem az Isten a kezdete és az alkotója.

Élj boldogan, és javasold nekem, hogy semmit se szeressek jobban, mint téged.

1457. december 1-jén.

*A poeticus furor Istentől való*¹⁸

Marsilio Ficino Antonius Pellottust¹⁹ és Baccius Ugolinust²⁰ üdvözli.

Mikor én és familiárisaim, Antonio Calderini²¹ és Bindaccius Ricasolanus²² együtt olvastuk azokat az írásokat, melyeket ti ketten Carlo Marsuppininek,²³ a

¹⁸ Latinul lásd FICINO, *Lettere, i. m.*, I, 103–104.

¹⁹ A. P., Ficino humanista barátja, költő (Mario Emilio COSENZA, *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy, 1300–1800*, vol. 3, Boston, Massachusetts, Hall, 1962, 660). – A névvel csak latin formájában találkoztam.

²⁰ Nem tudtam azonosítani.

²¹ Antonio Calderini (1445–1492 után) Ficino barátja, firenzei jegyző (V. R. GIUSTINIANI, *Antonio Calderini*, in *Dizionario Biografico, i. m.*, Roma, Enc. It., 1973, 592–594).

²² Ficino humanista barátja (*Uo*, vol. 1, 604–605. – Kettejük levélváltásához lásd még *Svpplementvm Ficinianvm, i. m.*, 2. köt., Index, 362.)

²³ Carlo Marsuppinini (1398–1453) humanista költő, fordító, firenzei kancellár.

múzsák tanítványának a dicséretére írtatok, egyetértettünk abban, hogy szerfölött igaz Platónunknak az a megállapítása, hogy a költészetet nem a mesterségbeli tudás hozza létre, hanem valamilyen furor. És bár nincs szükség érvekre ott, ahol nyilvánvaló maga a dolog, de azért elmondom, mit mond erről a platonikus tanítás.

Platón a divinus fúrorról a Phaidroszban és az Iónban beszél, és ennek legtöbbször három jelét említi. Az első, hogy az egyes emberek az egyes művészeteket Isten nélkül aligha gyakorolják hosszú ideig, de a legitim költők – s úgy gondolja, ilyen volt Orpheusz, Homérosz, Hésziódosz, Pindarosz – minden mesterművükbe bizonyos bizonyítójeleket és érveket szőttek bele. A második, hogy az őrzöngök sok olyat énekelnek – s azok csodálatosak –, amelyeket kevéssel utóbb, mikor megszűnik az őrzöngés, maguk se értenek eléggé, mintha nem maguk mondták volna el őket, hanem rajtuk keresztül, mintegy harsonán keresztül Isten kiáltott volna. Harmadszor, hogy nem az okos emberek és a kezdettől fogva képzetebbek emberek lettek a legjobb költők, hanem inkább egyes őrzöngök – köztudott, hogy ilyen volt Homérosz és Lucretius – vagy faragatlanabbak, – saját maga tanúsága szerint ilyen volt Hésziódosz, és amilyen Ión és Tynnichus Chalcideus volt Platón szerint –, akik a mesterségen kívüliként költői alkotásaikban csodálni valón nyilatkoztak meg. Ehhez hozzáteszi, hogy egyes embereket a múzsák azért ragadtak el, mert az isteni előrelátás az emberi nemnek azt akarja kinyilatkoztatni, hogy nem emberek találmányai a szép költői alkotások, hanem égi ajándékok. Erre azt az ismertetőjelet hozza elő a Phaidroszban, hogy senki, soha, lett légyen a legszorgalmasabb és minden mesterségben tapasztalt is, nem tűnt volna ki a költészetben, ha erre nem serkenti a lélek forró zaklatottsága, amelyet akkor érzünk akkor, amikor

„Isten van bennünk! Felgyúlunk, hogyha akarja.
Szent az az ész, melynek magva is ihletet ad.”²⁴

Éljetek boldogan!
1474. március 4-én.

²⁴ OV, Fast., 6, 5–6. (A fent idézett kiadásban tévesen 5, 5–6. – P. OVIDIUS Naso, *Római naptár. Fasti*, ford. GAÁL László, Budapest, (1896) (Prométheusz könyvek 12), 116.

NÁDASDY TAMÁS NÁDOR A MAGYAR KIRÁLYOK KORONÁZÁSI SZERTARTÁSÁRÓL (1561)

A 16. század közepi Magyar Királyság egyik legkiemelkedőbb politikusa és mecénása, Nádasdy Tamás nádor (1554–1562) sokrétű tevékenysége iránt a kora újkorral foglalkozó történetírás, irodalom- és művelődéstörténet hosszú ideje kiemelt érdeklődést mutat.¹ Így természetesen Jankovics József is foglalkozott vele, nevezetesen Nádasdy egyik jeles patronáltja, Tinódi Sebestyén kapcsán, mégpedig egy olyan konferencia tanulmánykötetében, amelyen immár bő egy évtizede az ünnepelt és e tanulmány – akkor még kezdő kutató – szerzője egyszerre szerepelhettek és gondolkodhattak együtt.² A történeti kutatómunkánk iránt azóta is mindig őszintén érdeklődő és az arról való beszámolóra az Irodalomtudományi Intézet nevezetes Rebakucs-előadássorozatában már három alkalommal lehetőséget biztosító kollégánkat születésnapja alkalmából ezért egy frissen előkerült, különleges forrással szeretnénk megajándékozni.³

¹ A teljesség igénye nélkül az elmúlt két évtized legfontosabb eredményei: KOPPÁNY Tibor, *Nádasdy Tamás udvara és az építészet*, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk., előszó R. VÁRKONYI Ágnes, a szerk. munkatársa SZÉKELY Júlia, Budapest, 1987, 217–227.; ÖZE Sándor, *Nádasdy Tamás és az örményesi pálos kolostor*, *Folia Historica* 18, 1993, 89–105.; PÉTER Katalin, *Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről*, in *Uő, Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, 1995, 56–65 (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8); *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11.*, szerk. SÖPTEI István, Sárvár, 1999 (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai 3) (A továbbiakban: *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés*); PÁLFFY Géza, *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*, Győr, 1999, különösen 109–119 (A győri főkapitányság története a 16–17. században 1); SÖPTEI István, *Könnnyűlovasok, huszárok Nádasdy Tamás szolgálatában*, in „*Huszárok a történelem forgószínpadán*”. *Tudományos konferencia, Sárvár, 2000. szeptember 14–15.*, szerk. SÖPTEI István, Sárvár, 2000, 25–33.; BARBARICS Zsuzsa, *A kéziratos „Neue Zeitungok” jelentősége I. Ferdinand korában a „Nádasdy-Zeitungok” alapján*, *Történelmi Szemle* 45, 2003, 175–199.; BESSENYEI József, *A Nádasdyak*, Budapest, 2005, 6–36.

² JANKOVICS József, *Tinódi török-képe*, in *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés*, 131–139.

³ Magyar Országos Levéltár, Budapest; I 45, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Böhmisch-österreichische Hofkanzlei, magyar vonatkozású iratok, ad 7/1563, fol. 52r–v.

Bár Nádasdy Tamás (1498–1562) gazdag levelezéséből, különösen a hozzá írott missilisekből a 19–20. században már sok értékes megjelent,⁴ egykori uralkodóihoz (Jagelló II. Lajoshoz, Szapolyai Jánoshoz és Habsburg I. Ferdinándhoz) írott leveleinek, valamint különféle kormánysszervekhez és intézményekhez (Udvari és Magyar Kamara, Udvari Haditanács, Magyar Udvari Kancellária, Helytartóság, Magyar Tanács, diéta stb.) intézett beadványainak összegyűjtése még a jövőbeli kutatások alapvető feladata. Különösen, hogy a nagy karriert befutó politikus meglehetősen grafomán volt, így a különböző kormánysszéki és családi archívumokban viszonylag sok saját kezű levele, családi levéltárában pedig számos misszilis- és beadvány-fogalmazványa maradt fenn.⁵ A most közlésre kerülő, ugyan csupán kétoldalmi javaslat is ezek sorába tartozik, Nádasdy jellegzetes, ám nem mindig könnyen olvasható, barna tintával lejegyzett betűivel.

A rövidke irat szerzőjének személye mellett tartalma miatt is kiemelten fontos. Abban ugyanis a világi elit első embere a Magyar Királyság egyik legfontosabb eseménye, a magyar uralkodók koronázási szertartásának rendjéről értekezett. Mégpedig annak is arról, a sok tekintetben magyar specialitásnak tartható⁶ világi részéről, a *Ceremonia privatáról*, amelyről a késő középkorból néhány krónikaadaton kívül (például Antonio Bonfini nevezetű művéből⁷) alig-alig rendelkezünk részletesebb információkkal. Így ismereteink szerint Nádasdy memorialéja a magyar királykoronázási szertartás világi részét az elsők között rögzítette, ezért joggal sorolható a magyar állam és a magyar uralkodókoronázások

⁴ Ugyancsak a teljesség igénye nélkül a Történelmi Tárban a 19–20. század fordulóján, valamint az 1920-as években a Levéltári Közleményekben megjelent sok tucatnyi levél mellett (főként KOMÁROMY András és MÁLYUSZ Elemér közlésében): KÁROLYI Árpád–SZALAY József, *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*, Budapest, 1882; illetve újabban SZAKÁLY Ferenc, *Egy végvári kapitány hétköznapijai (Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561)*, in *Somogy Megye Múltjából: Levéltári Évkönyv* 18, 1987, 45–126.; „Szerelmes Orsikám...” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*, vál., a szöveget gond., jegyz. VIDA Tivadar, utószó GRYNÆUS Tamás, ford. VIDA Tivadar, Budapest, 1988 (Magyar Levelestár); *Középkori leveleink (1541-ig)*, szerk. HEGEDŰS Attila–PAPP Lajos, Budapest, 1991, passim (Régi Magyar Levéltár I); *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562, I–II.*, kiad. ÖZE Sándor, Budapest, 1996; KASZA Péter, *Nádasdy Tamás és Brodarics István levelezése*, in *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés*, 55–65.

⁵ MOL E 185, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Nádasdy, Missiles, Nádasdy Tamás saját levelei különböző személyekhez, illetve Vegyes levelek, iratok, fogalmazványok. A bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ungarische Akten (Hungarica)*, *Allgemeine Akten* iratanyagában fennmaradt levelezésének feltérképezéséhez komoly segítséget nyújt Gévay Antal által készített itineráriuma: MOL I 28, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Gévay Antal levéltáros irathagyatéka, Tétel 2., fol. 129–131. és fol. 273–276.

⁶ Vö. FÜGEDI Erik, *A magyar király koronázásának rendje a középkorban*, in *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. SZÉKELY György, Budapest, 1984, főként 269–272 (Memoria saeculorum Hungariae 4) (A továbbiakban: FÜGEDI, *A magyar király koronázásának rendje*.)

⁷ II. Ulászló 1490. évi koronázása kapcsán lásd például Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Budapest, 1995, 932–934.: 4.10.110–125.

alapforrásai közé. Értékét jelentősen növeli az is, hogy a nádornak – ellentétben számos fiatalabb kortársával – e téren személyes tapasztalatai is voltak, hiszen ifjú korában részt vett I. Ferdinánd 1527. november 3-án, Székesfehérvárott tartott szertartásán.⁸

Noha a datálatlan forrásra egy bécsi levéltáros a 19. században német nyelven az 1563-as évszámot jegyezte rá és azt – összességében helyesen – Habsburg Miksa főherceg (I. Miksa néven magyar király [1564–1576]) 1563. szeptember eleji pozsonyi koronázásának⁹ – többek között Liszthy (Listhius) János nevezetes leírásának¹⁰ – néhány irata mellé sorolta be, e datálás még tovább pontosítható.¹¹ Biztosan kijelenthető, hogy a nádor javaslatát 1561 márciusában, Bécsben vetette papírra. A forrás ugyanis abban a tekintetben is különlegesnek nevezhető, hogy egy a magyar történetírás számára igen fontos, számunkra pedig a felfedezés különleges örömet hozó, nemrég közzétett dokumentum szerves kiegészítésének tekinthető.¹² Néhány éve a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár legfontosabb magyar vonatkozású gyűjteményének országgyűlési iratcsoportjában (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Comitalia*) nagy örömmel fedeztük fel a magyar tanácsosok azon beadványát, amelyet uralkodójuk kérésére 1561 márciusának közepén készítettek, majd 26-án nyújtottak be arról, hogy az ősi koronázóváros (Székesfehérvár) török kézre kerülését (1543) követően a jövőben, a megfogyatkozott területű Magyar Királyság új belpolitikai fővárosában (Pozsonyban)¹³ miként kell a magyar királykoronázási szertartást megszervezni, illetve a régi magyar hagyományokat továbbvinni. A bécsi levéltári anyag gondos áttekintése után nem gondoltuk, hogy a kora újkori magyar koronázások

⁸ Martinus Georgius KOVACHICH, *Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum*, III., Buda, 1798, 125.

⁹ Erre újabban lásd *Die Krönungen Maximilians II. zum König von Böhmen, Römischen König und König von Ungarn (1562/63) nach der Beschreibung des Hans Habersack*, hrsg. Friedrich EDELMAYER–Leopold KAMMERHOFER et alii, Wien, 1990 (*Fontes Rerum Austriacarum* I.: Scriptores 13); PÉTER Katalin, *A királyi méltóság megjelenítése*, *História* 25/3, 2003, 16–18.; Štefan HOLČÍK, *Pozsonyi koronázási ünnepségek*, ford. NAGY Judit, jav., bőv. kiad., Bratislava, 2005, 16–30 (A továbbiakban: HOLČÍK, *Pozsonyi koronázási ünnepségek*.); Vö. még S. LAUTER Éva, *Pozsony városa új szerepben, in Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó, Budapest, 2005, 144–171.

¹⁰ Magyarul: *A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról*, vál., szerk. KATONA Tamás, Budapest, 1979, 176–189 (*Bibliotheca Historica*).

¹¹ Az 1563. évi datálást cáfolja az a közismert tény is, hogy Nádasdy 1562. június 2-án távozott az élők sorából. Ez azonban csak kézírásának ismerete esetében válik evidenciává.

¹² PÁLFFY Géza, *A magyar királykoronázások történetének eddig ismeretlen alapforrása: a magyar tanácsosok 1561. évi javaslata a koronázások pozsonyi szertartásrendjéről*, in *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*, szerk. KRÁSZ Lilla–OBORNI Teréz, Budapest, 2008, 489–503 (A továbbiakban: PÁLFFY, *A magyar királykoronázások*).

¹³ A Magyar Királyság „két fővárosának”, Pozsonynak és Bécsnek a kialakulására újabban lásd PÁLFFY Géza, *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Akadémiai doktori értekezés, Budapest, 2008, 80–85.

„forgatókönyv-tervezetének” tekinthető javaslatnak egykor – modern kifejezéssel élve – előzetes „háttéranyagai” is előkerülnek.

A kutatói szerencse azonban kegyébe fogadott bennünket. Az 1762-ben létrehozott Cseh–Osztrák Udvari Kancellária (*Vereinigte böhmisch-österreichische Hofkanzlei*) egykori irattárában fennmaradt, ott a 19. század folyamán a *Fremde Gegenstände* elnevezésű iratcsoportba rendezett, majd 1926-ig a bécsi *Staatsarchiv des Innern und der Justiz*-ban őrzött,¹⁴ végül onnan a badeni egyezmény (1926) értelmében Magyarországnak átadott iratok között ugyanis – noha az 1563. évi jelzet alá besorolva – a magyar tanácsosok 1561. tavaszi bécsi tárgyalásainak több előkészítő és érvelésüket alátámasztó dokumentumát megtaláltuk. Nevezetesen a Magyar Tanács több tagjának latin nyelvű beadványait és a magyar krónikák koronázásokra vonatkozó kivonatait, mely iratok feltehetően Oláh Miklós esztergomi érsek-főkancellár vagy valamelyik utóda (például Liszthy János királyi titkár, majd kancellár¹⁵) hagyatékából kerülhettek előbb a *Reichshofkanzlei*, majd 1620 után az *Österreichische Hofkanzlei*, végül pedig 18. század közepén létrejött cseh–osztrák kancellária utóda iratanyagába. Ezek közül most az egyik legfontosabbikkal szeretnénk köszönteni kerek születésnapján Jankovics Józsefet.¹⁶

Végül Nádasdy nádor beadványának különlegességét és kiemelt jelentőségét az is növeli, hogy a Magyar Tanács végső opiniójára – a többi tanácsos írásbeli és szóbeli javaslata mellett¹⁷ – vitathatatlanul komoly hatással volt. S jóllehet a koronázási szertartás utolsó eleméről, a lakomáról egy szót sem szólt,¹⁸ másik három meghatározó része (a Szent Márton-templomból a ferences templomba való átvonulás, a Szent Mihály-temető mellett a szabadban tartott világi eskü és a

¹⁴ Ez a történeti kutatások számára oly fontos iratanyag azonban egy 1927. július 15-én Bécsben tartott demonstráció alkalmával kitört tűzvészben igen tetemes károkat szenvedett. Frigyes WALTER, *A tűzvész az osztrák Belügyi és Igazságügyi Állami levéltárban. Beszámoló a tűzről és a helyreállítási munkálatokról*, Levéltári Közlemények 9, 1931, 1–12.; *Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok. Repertórium*, összeáll. PAJKOSSY Gábor, Budapest, 1979, 75 (Levéltári leltárak 77), illetve újabban FAZEKAS István, *Az Osztrák Állami Levéltár nyomtatásban megjelent segédletei*, Levéltári Közlemények 69, 1998, 206. és PAJKOSSY Gábor, *A Polizeihofstelle magyar vonatkozású iratai, a Tukáts Sándor gyűjtemény és a történeti kutatás*, Levéltári Közlemények 77/1, 2006, főként 53–55.

¹⁵ Ennek lehetőségére lásd FAZEKAS István, *A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből*, Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 9, 2002, *Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*, 227–247.

¹⁶ A többi dokumentum közül a legfontosabbat, egy hasonlóan datálatlan és aláírás nélküli, jóval hosszabb, latin nyelvű beadványt – terjedelmi okokból – majd egy másik tanulmányban közöljük.

¹⁷ Erre utal például a Nádasdy memóriáléjának margójára más kéz által rájegyzett, a koronázási érmékre utaló „de pecuniis” kifejezés, amire vonatkozóan a Magyar Tanács végleges javaslatában valóban konkrét utalás történt: „Via autem ab ecclesia Sancti Martini ad templum usque Franciscanorum strata esse debet panno rubeo, super quem Serenitas Sua pedes incedet, spargenturque interim populo pecuniae.” PÁLFFY, *A magyar királykoronázások*, 501., illetve Nádasdy nádor és Oláh érsek szóbeli vitájára a korona uralkodói fejre tétele kapcsán: Uo. 495–498.

¹⁸ Vö. PÁLFFY Géza, *Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról*, Századok 138, 2004, 1005–1101.

nevezetes négy kardvágás) helyének és útvonalának kijelölésében döntő szerepe volt. Az 1830-ig többségében Pozsonyban tartott koronázások világi része ugyanis – kisebb kiegészítésektől eltekintve – alapjaiban követte Nádasdy nádor saját kezű tervezetét, majd a Magyar Tanács bővebb és kiegészített szövegű, végleges beadványát. Így 1561 márciusában a Magyar Királyság legfőbb világi méltósága elévülhetetlen szerepet játszott abban, hogy a régi (székesfehérvári koronázóvárosi) hagyományokat az új belpolitikai fővárosban (Pozsonyban) a magyar politikai elit méltó módon örökíthesse tovább.

Forrásközlés¹⁹

Nádasdy Tamás nádor memoriáléja a Bécsben ülésző Magyar Tanács számára a magyar királyok koronázási szertartásának, különösen világi részének az új magyar belpolitikai fővárosban (Pozsonyban) történő jövőbeli megszervezéséről. Dátum és hely nélkül, de bizonyosan 1561. március közepén, Bécsben

[fol. 52r.]

[19. századi, bécsi levéltárosi kéztől, az oldal tetején:]

ad 7. vom Jahr 1563. Fremde Gegenstände

[Nádasdy Tamás saját kezével:]

Coronatio debet fieri videretur,²⁰ quod deberet fieri [sic!] in ecclesia cathedrali collegiata²¹ Sancti Martini. [CP 16.] Illinc peracta coronatione²² eundum erit per pannum stratum pedester²³ ad monasterium fratrum Sancti Francisci; [CP 17.] ibi exeundo de ecclesia debet ascendere equum cum praelatis et barronibus, et²⁴ vadat extra portam civitatis ad cimiterium Sancti Michaelis,²⁵ ubi debet parari ex taasser ex trabibus et asseribus locus aeditus,

¹⁹ Köszönöm Molnár Antalnak a több javítást tartalmazó, nyelvileg nem minden helyen tökéletes és a korrekciók miatt egy-egy helyen nehezen olvasható szöveg összeolvasásában nyújtott baráti segítségét. A forrásban a *Ceremonia privata* Fügedi Erik által meghatározott részeire (vö. FÜGEDI, *A magyar király koronázásának rendje*) ezúttal is szögletes zárójelbe tett CP rövidítéssel utaltunk.

²⁰ A videretur után Nádasdy által törölt, olvashatatlan szó.

²¹ A collegiata szó utólag, de egykorúan, más kéz által, felülről betoldva.

²² A peracta coronatione kifejezés ugyancsak utólag, más kéztől, felülről betoldva.

²³ Ezt követően a sor elején egy más kéz által odaírt de pecuniis kifejezés áll, a koronázási menetben szórándó pénzekre utalva.

²⁴ A kötőszó utólag, felülről, ám Nádasdy által betoldva. Az előtte olvasható barronibus szó valóban két r-rel szerepel.

²⁵ A Szent Mihály-temető maradványaira az 1580-as évekig rendelkezünk adatokkal: ORTVAY Tivadar, *Pozsony város története*, II/IV. *A város lakosság családai, anyagi, értelmi és valláserkölcsei élete, 1300–1526*, Pozsony, 1903, 494–499. és IV/1., *A város politikai szereplése a XVI-ik század első felében, a mohácsi véstől I. Ferdinánd király haláláig 1527–1564*, Pozsony, 1912, 165–167.

quo ~~esse~~-ascendet, et praestet iuramentum ab antiquo solitum;²⁶ [CP 18.] quo facto iterum ascendat equum et exeat de suburbio ad campum, et ibi in aliquo loco aedito ~~sta~~ consistat, [fol. 52v.] et stricto gladio faciat quatuor ictus: unum ad Orientem, alterum ad Meridiem, tercium ad Occidentem, quartum ad ~~septem~~ ~~trienem~~ Septemtrionem. Fiant e tot banderia, cum ~~suis~~ tot²⁷ quot sunt regna sub Corona Hungariae²⁸ cum picturis armorum unicuique regno appropriatorum, quae per barones et eorum filios²⁹ ferant ante principem.

Et quia mons Sancti Martini erat in suburbium [sic!] prope ecclesiam Sancti Martini, forte non esset malum in suburbio inter duas portas civitatis, porta Sancti Michaelis et alterius portae nuper apertae,³⁰ facere aliquem locum seu monticulum, ubi fierent illi quatuor ictus.

²⁶ Az ab antiquo solitum kifejezés szintén utólag, más kéztől, de egykorúan, felülről betoldva.

²⁷ A tot szó az áthúzott suis fölött utólag, még magától Nádasdytól betoldva. Sajnos a nádor a zászlók számát nem adta meg. 1563 szeptemberében végül hét zászlót vittek a ceremónián: a Magyar Királyság, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Szerbia, Bosznia és Bulgária zászlait. PÁLFFY Géza, *Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században*, Történelmi Szemle 47, 2005, Tóth István György emlékszám, 259–261.

²⁸ A Hungar. szó csonkolt rövidítése Hungarica alakban is feloldható, ám ezt tartjuk kevésbé valószínűnek.

²⁹ Az et eorum filios kifejezést úgyszintén utólag, felülről toldotta be Nádasdy nádor. A zászlókat 1563 őszén részben valóban báróiak (pl. Báthory Miklós és Zrínyi György) vitték. PÁLFFY Géza, *Kaiserbegräbnisse in der Habsburgermonarchie – Königskrönungen in Ungarn. Ungarische Herrschaftssymbole in der Herrschaftsrepräsentation der Habsburger im 16. Jahrhundert*, Frühneuzeit-Info 19/1, 2008, 50.: Tabelle 3.

³⁰ Bár mindkét porta esetében accusativus kellene, az egyik nominativusban, a másik genitivusban áll. Az újonnan nyitott kapu alatt szinte bizonyosan a déli irányba néző Halász-kapu értendő, amelyet a törököktől való félelem miatt a mohácsi csatát követően befalaztak és gyalogos kapuvá alakítottak át. Később a négy kardvágás helyéül szolgáló koronázó dombot majdnem mindig ennek közelében. bár a Duna különféle ágai miatt olykor különböző helyeken emelték. ORTVAY Tivadar, *Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben*, Pozsony, 1905, 154 (Hasonmás kiadás: Budapest, 1991; Regio könyvek VI). és HOLČÍK, *Pozsonyi koronázási ünnepek*, 76–77.

A BIBLIÁVÁ VÁLTOZTATOTT LELKIPÁSZTOR – AVAGY ÉLETIGENLŐ SIRATÓÉNEK JOHN COTTON HALÁLÁRA

Jeffrey A. Hammond az amerikai puritán elégiáról írott, iskolateremtő jelentőségű művében rendkívül gazdag példatárral ismerteti meg a témában elmélyedni kívánó olvasóit.¹ E szövegekben tallózva már első olvasásra észlelhető a költemények gyakori alkalmisága, didacticizmusa, s ebből származó tagadhatatlan monotóniája. Jankovics József hasonló jelenségre utal, amikor kitűnő *Novissima tuba*-tanulmányában a puritán elégiákkal mentalitásukban oly sok ponton rokonítható puritán ars bene moriendikről ír. Nevezetesen arra gondolok itt, hogy az általa sommásan „halálirodalom”-nak nevezett művek szórakoztató vonásait hangsúlyozza, s azt, hogy ez a műfaj sokszor nem is oly gyászos, hanem igenis életigenlő és életteli. Ez a tendencia a John Cotton-elégiában is könnyen tetten érhető, s így inkább újjászületést ünneplő, mintsem gyászdal, így e mostani köszöntést sem fogja bakacsinba vonni. Maga az alapötlet, az eltávozott lelkipásztor „megelevenedett Bibliaként” való bemutatása olyan, kicsit vásári, kicsit teátrális ötlet, amely teljesen eltompítja a haláleset tragikumát. Ahogyan Jankovics írja, Darholcz fordítására (is) vonatkoztatva: „A téma általános emberi, mint a szövegek maguk is hangsúlyozzák, ’mindenekkel köz az halál’, személyválogatás nélkül lekaszáll ifjat és vénet, nőt és férfit, egyházit és világit... Ezért a róla szóló irodalom népszerűsége, hogy a magas költészettől a ponyváig fenyegetsen, riaszson, irtóztasson, de szórakoztatóan...”² Nos, ezt a szórakoztató küldetést tökéletesen betölti kiválasztott opuszunk, amely ugyan nem poétikai-teológiai erényei okán-jogán, de mindenképpen kitüntetett figyelmet érdemel. Ez a vers, Benjamin Woodbridge John Cottonról szóló kis költeménye, amelynek számunkra kissé szokatlan érvelése a Zarándok Atyák Amerikájában nem volt előzmény nélkül való. Hogy ezúttal csak egy további, hasonlóan mulatságos példát említsek: Joseph Capen versezetében a jeles új-angliai nyomdászmeister, Foster „úgy feküdt kiterítve, mint egy régi almanach...”³ Nagyon közel áll ehhez a módszerhez, egy

¹ Jeffrey A. HAMMOND, *The American Puritan Elegy. A Literary and Cultural Study*, Cambridge, University Press, 2000.

² JANKOVICS József, *A Novissima tuba szerzője és fordítója*, in *Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999 (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok, 3), 82.

³ Jeffrey A. HAMMOND, *l. m.*, 170.

tisztos eltávozott személy könyvvé átlényegülésének ábrázolásához Benjamin Thompson is, aki kegyes életű sógornőjéről, Maryról így emlékezett meg: „Legyen (életének) példája / könyv gyermekeinek gyermekei kezében...”⁴ Itt tárgyalt versünk szerzője, Benjamin Woodbridge jóval messzebbre ment ennél. Ő egyenesen „Bibliává változtatta” elbúcsúztatott hősét, John Cottont, a korai Amerika talán legnevezetesebb prédikátorát. Vagy – ahogyan Hammond fogalmaz – egyenesen „Bibliává anatomizálta” őt.⁵

2008-ban, amely Magyarországon a Biblia Éve, különösen is kitüntetett érdeklődéssel olvashatjuk azt a költeményt, amely valóban teljes „tájanatómiát” kínál John Cotton biblicitással átítatott személyiségéről, olyannyira, hogy jóformán egy pantomim, vagy egy élőkép eszközeivel (igaz, nem néma, hanem nagyon is verbális szellemi játékként) mutatja be hősének eszmei, de egyszersmind fizikai egygyéválását a Könyvek Könyvével.

Mint jeleztem már, a versezet, a maga kopogó heroic couplet-jeivel nem éppen remekmű, de annyira jellemző és jellegzetes, sőt, mulattató, hogy mégis megkísérletem magyarul visszaadni:

„E férfi: élő, lélegző Biblia,
Minden Szövetség rávésztett lapjaira;
Szentírás, Törvény: szívében egy-egy fejezet,
Elméjében a Szent Könyv indexét fölfeled.
Egy megtestesült címlap a neve,
És kommentár volt áldott élete.
Ó, mily értékek emlékműve ő,
Új kiadásban hogyha e világra jő,
Mentes lesz minden kis hibától,
Lapjain és kötésén öröklét világol!”

Ha nem ismerjük John Cotton egyéniségét, nem vagyunk tisztában eklézsiaszilárdító vállalatásainak sorával, akkor a fenti sorok csak paródiával határos, olcsó hízelgésnek tűnhetnek. Ám az új-angliai élet nagyon keserves kezdeteiről szóló tengernyi szakirodalom egészen más színben láttatja a Cottont „elbibliásító” versezet. Az előző századforduló egyik kiváló tudós hölgye, Alice Morse Earle, maga is a Zarándok Atyák ivadéka, s e családi örökség fáradhatatlan ápolója, két könyvében is hangsúlyos helyen szerepelteti ezt a prófétikus egyéniséget. Mégpedig – nagyon diplomatikus módon – többek között a puritán Sabbathnak szentelt 1891-es munkájában.⁶ Az Isten napjának megünneplésével kapcsolatos szigorát, a családjárá kényszerített, már szombaton megkezdett hitéleti alkalom-sorozatát emel-

⁴ Uo. 170.

⁵ Uo. 171.

⁶ ALICE MORSE EARLE, *The Sabbath in Puritan New England*, Williamstown, Massachusetts, Corner House Publishers, 1974, (first published 1891.).

te ki, korabeli dokumentumok nyomán,⁷ míg 1895-ös keletkezésű, Margaret Winthrop kormányzónéről és koráról szóló könyvében a massachusettsi közösség körülrajongott pásztoraként mutatta be őt.⁸ Morse Earle e könyvében van ráadásul egy apró epizód, amely tökéletes kiábrázolását, tárgyi-vizuális megjelenítését adja az idézett versben is tapasztalt új-angliai Biblia-kultusznak, amikor ezt írja: „A Winthropnak (Massachusetts első kormányzójának) állított szobor egyik kezében a Bibliát, a másikban Massachusetts állam törvénykönyvét tartva ábrázolja őt”⁹ – aki egyébként John Cotton közeli barátja-harcostársa volt. Visszatérve írásunk főhőisére: Morse Earle ezt írja róla több száz év múltán is az élőknek kijáró lelkesedéssel: „John Cotton szép, diadalmas, szeretetteljes arca, az a buzgóság, amely minden vonását beragyogta – örök időkre emlékeztetessé teszi őt.” Egy kortársat idézve, valamivel tényszerűbben így folytatja: „Úgy tetszett az Úrnak, hogy jelenlétét nyilvánvalóvá tegye Boston templomában, minekutána Mr. Cotton foglalta el itt papi hivatalát. Sokkal többen tértek meg és csatlakoztak e gyülekezethez, mint az Öböl összes templomában együttvéve. Különféle profán és megrögzötteen gonosz személyek jöttek el ide, bánták meg bűneiket, s fogadtattak be a gyülekezet kebelébe. Igaz, az Úr (általa) bizonyítékát adta a prófétai gyakorlat erejének, s így ezáltal sokan megtértek, s mások épültek a hitben.”¹⁰ Ezek a tanúságtételek egyértelműen a Zarándok Atyák nemzedékének Amesiusaként, szeretettjeként mutatják be John Cottont, magyarázatot adva az őt eleven Biblia-ként magasztaló vers soraira. Ehhez képest bizony vérszegény kis laudáció volt, amit Köleséri Sámuel írt 1681-ben Martonfalvi György *Szent históriájának* verses előszavaként, hazai puritán kortársairól:

„Illyenek valának: Medgyesi, Tolnai,
Ki-terjedett híreket kikinek fennforogni
Tudgyuk...
Kik élő nyelvekkel, s elmés írásokkal
A magyar nyelvét ékesíték fontal,
A Barbariestül tisztíták haszonnal
Mutatván Magyar hogy el-ér másokkal.”¹¹

Befejezésül érdemes eltöprengenünk ezen a hőfok-különbségen: mi lehet az oka annak, hogy a magyarnál általában jóval visszafogottabb angolszász temperamentum ilyen és ehhez hasonló túlzásokat termelt, különösen is Új-Anglia földjén? A lehetséges válasz éppen a helyszínben, az elhagyott óhaza helyett hatalmas erőfeszítésekkel megteremtett új hazában rejlik. Közelebbről pedig abban,

⁷ Uo. 253–254.

⁸ Alice MORSE EARLE, *Margaret Winthrop*, New York, Charles Scribner's Sons, 1895.

⁹ Uo. 315.

¹⁰ Uo. 269.

¹¹ Közli: CZEGLE Imre, *Carmen protempticum*. A Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve 1989/1990, Sárospatak, 1991, 109.

hogyan az első odaérkezők számtalan bizonytalanságát, kételyét, veszélyérzetét főként és elsősorban az csillapíthatta, ha vezetőikben, Winthrop kormányzóban, John Cottonban és társaikban mózesi erejű egyéniséget láttak és láttattak, sőt – mint a tárgyalt vers is mutatja – nem csupán a Szentírás megelevenedett figuráit, nem egyszerűen „Anglia Mózesseit”, hanem magát az emberi testbe, közülük való testvérbe költözött, megelevenedett Bibliát vélték föllelni legjobbjaiukban. Ennek a szent megalomániának része volt az is, hogy a korai Amerika – és különösen is az első bevándorlók szűkebb hazája, Massachusetts – területén a puritanizmus nem sporadikus, nem marginális jelenség volt, hanem – egyetlenként a lelki ébredés történetében – államvallás. Amíg a kortársi magyar puritánok egy-egy mezővárost, erős gyülekezetet neveztek „Sion várai”-nak, addig távoli hit-testvéreik egy hatalmas, kiterjedt, országnyi evilági Sion építésébe fogtak, nagy lelkesedéssel, sok őszinte jóakarattal, de ugyanakkor sok-sok túlzással és torzulásba vezető törekvéssel is. Elég, ha arra gondolunk, hogy John Cotton unokája, az ugyancsak bostoni prédikátorként szolgáló Cotton Mather már korántsem volt olyan körülrajongott szerző, mint nevezetes nagyapja. Ő hiába írt több mint négyszáz, a Szentírásból táplálkozó, arra épülő művet, már senkinek nem jutott eszébe megelevenedett bibliaként emlékezni rá. Ez a megtiszteltetés csak a híres prédikátor-dinasztia ősatyjának, John Cottonnak jutott.

„ÉN IS ÚGY, MINT THISBE, EGY TÖRT ELBÍRHATOK”

Gyöngyösi István Charicliájának ovidiusi betétje

Pyramus és Thisbe története a szerelmi történetek egyik legnagyobb hatású antik archetípusa. Az ellenséges szomszéd családok, a titokban egymásba szerető ifjak, a félreértésből adódó szerelmi halál motívuma Ovidius *Metamorphoses*ében¹ az aitológiai elemnek rendelődik alá: a szerelmi történet leírása nem öncélú, hanem okmagyarázó jellegű, hiszen a szeder átváltozását tárja elénk. A fő téma tehát a fa (*arbor*), mely korábban fehér gyümölcsöt termett („*quae poma alba ferebat*”), most pedig feketét („*ut nunc nigra ferat*”), mégpedig azért, mert vér érte („*contactu sanguinis*”).² A történet egyik érdekessége az erőszak esztetizálódása, mely Pyramus vére folyásának szuggesztív leírásában nyilvánul meg.³ A tragédia bekövetkeztében a jeleknek, illetve a jelek félreértelmezésének van kiemelt szerepe: az oroszlán lábnyomaiból (*vestigia*) és a vérfoltokból Pyramus hibásan következtet Thisbe halálára.⁴

Pyramus mint Krisztus, Thisbe mint Szűz Mária

A mitikus történet közkedveltségét és kiterjedt hatástörténetét a hozzá kötődő keresztény allegorikus értelmezések is segítették.⁵ A moralizáló értelmezésben a szín allegorikus jelentésének különösen fontos szerepe van: a fehér szín a szüzesség, a vörös a szerelmi gerjedezés, a fekete pedig a bűn jele. A *Gesta Romanorum* magyarázata szerint Pyramus mint Krisztus halálra adja magát Thisbéért, vagyis az emberi lélekért, akit az oroszlán, vagyis az ördög bevérzett

¹ Felhasznált kiadás: Publio OVIDIO Nasone, *Metamorfosi*. A cura di Pietro Bernardini MARZOLLA, Testo a fronte, Torino, Einaudi, 1994.

² OVIDIUS, *Metamorphoses*, IV. könyv, 51–52. sor.

³ Vö. Philipe HARDIE, *Ovid and early imperial literature*, in Uő (szerk.), *The Cambridge Companion to Ovid*, Cambridge University Press, 2002, 41–42.

⁴ Vö. Alessandro SCHIESARO, *Ovid and the professional discourses of scholarship, religion, rhetoric*, in Philipe HARDIE (szerk.), *The Cambridge Companion to Ovid*, i. m., 69.

⁵ A téma hatástörténetéről: Franz SCHMITT-VON MÜHLENFELS, *Pyramus und Thisbe. Rezeptionstypen eines Ovidischen Stoffes in Literatur, Kunst und Musik*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1972.

és beszennyezett („genus humanum sanguinoletum et maculatum a leone i. e. dyabolo”).⁶ Az *Ovidius moralizatus*ban,⁷ vagyis a *Metamorphoses* 15. könyvének allegorizáló magyarázatában a történet minden egyes elemének különös jelentősége van. Pyramus és Thisbe Ovidiusnál szomszédok, egymás közelségében élnek, ahogy az ember és az isten, hiszen az embert isten a saját képére teremtette („quod essent vicini et quasi consimiles eo quod ad imaginem dei factus est homo”). A fal, mely a szerelmeseket egymástól elválasztja, az ősbűn, a hasadék, melyen keresztül ők mégis beszélgetnek egymással, a próféták közvetítő szerepére utal. A szederfa Krisztus keresztje, a forrás „fons baptismi et gratiae”, vagyis a keresztség és a kegyelem forrása, Thisbe pedig Szűz Mária, „ad quam dei filius per incarnationem venit” (akihez isten fia megtestesülve eljött). A történet a Szent Péter-bazilika bronzkapuján, más ovidiusi jelenetek társaságában van ábrázolva, s allegorikus síkon Apollón és Daphne mítoszával kerül párhuzamba.⁸

Thisbe és Chariclia

A továbbiakban ennek a keresztény értelmezések révén misztikussá vált történetnek egy magyar átiratát kíséreljük meg a latin pretextussal egybevetve elemezni. A történet az antik változatban is rejtélyes, hiszen a célzás a vér és szeder összefüggésére titokzatosságot eredményez. Gyöngyösi István barokk feldolgozása az *Új életre hozatott Chariclia* című művébe⁹ van beillesztve. A szóban forgó Gyöngyösi-mű a korábbi, töredékben maradt Czobor Mihály-féle fordítás átdolgozása, illetve „a töredék önálló szerkesztésű befejezése az eredeti forrás ismerete nélkül”.¹⁰ Gyöngyösinek a VIII. rész végére, illetve a IX. rész elejére illesztett megjegyzéséből nyilvánvaló, hogy a korábbi részeket rendbe tette, megjobbította, átdolgozta, a IX. rész elejétől viszont vállalja a szerzősége.¹¹ A Piramus¹² és Thisbe-történet a XII. részben, tehát az önálló szerkesztésű befejezésen

⁶ Idézi: SCHMITT-VON MÜHLENFELS i. m., 56.

⁷ Az *Ovidius moralizatus* tulajdonképpen Pierre Berquire (Petrus Berchorius) *Reductorium morale* című latin prózai művének 15. könyve. A mű Pyramusra és Thisbére vonatkozó részeit közli: Jürgen BLÄNSDORF, *Petrus Berchorius und das Bildprogram der Bronzentüren von St. Peter in Rom*, in Hermann WALTER–Hans-Jürgen HORN (szerk.), *Die Rezeption der Metamorphosen des Ovid in der Neuzeit: der antike Mythos in Text und Bild*, Berlin, Gebr. Mann Verlag, 1995, 31.

⁸ BLÄNSDORF, i. m. 23–24.

⁹ GYÖNGYÖSI István, *Új életre hozatott Chariclia*, sajtó alá rendezte JANKOVICS József, NYERGES Judit, Budapest, Balassi, 2005.

¹⁰ JANKOVICS József, *Gyöngyösi, a költő-filológus. Az új életre hozatott Chariclia szövegalkulása*, in GYÖNGYÖSI, i. m. 481–529. Az idézet helye: 481.

¹¹ Uo. 483.

¹² A név kétféle írásmódját az indokolja, hogy Gyöngyösi nem az ipszilonos Pyramus, hanem a Piramus alakot használja.

belül található (ezért más Gyöngyösi-művek Ovidius-betéteihez hasonlóan¹³) itt is a *Metamorphosest* kell forrásszövegnek tekintenünk. Gyöngyösinél a végkifejletet előre tudjuk, hiszen a kiindulási alapként szolgáló képen Piramus és Thisbe „a maga vérében” fetreng, s az is rögtön kiderül, hogy halálukat egymáshoz való szerelmük okozta. Gyöngyösinél egy szerelmi halál okait fürkesszük tehát, Ovidiusnál a történet rejtélyesebb: egy titok nyomán indulunk el, s a tragikus végkifejletre csak a vér említése utal. Figyelemfelkeltésnek azonban mindkét felvetés megfelelő, s a Gyöngyösinél megfigyelhető módosítást a saját kompozícióhoz való igazodás indokolja.

Ovidiusnál Pyramus és Thisbe története „mese a mesében”, Minyas egyik lánya meséli el szövésközben. A három lány nem akar beállni Bacchus követői közé, munkával töltik az isten ünnepét, ezért végül megkapják méltó büntetésüket: denevérekké változnak. A feszültség tehát végig ott lebeg ebben és az utána következő történetekben is (*Metamorph.* IV. 55–166, Venus és Mars. Leucothoe. Clytie IV. 167–270, Salmacis. Hermaphroditus IV. 271–388). Gyöngyösinél is egy beékelt történetről van szó: Chariclia „egy képes táblán” látja Piramus és Thisbe halálát (XII. 89–91.) s a képhez kötődő történetet ő maga meséli el (XII. 92–118.) és saját sorsára vonatkoztatva kommentálja (XII. 119–129.).

Gyöngyösinél a szerelmi halál témájának hangsúlyozottságából adódóan az ovidiusi leírás több eleme hiányzik. A Rupp Kornél által kárhoztatott „bőbeszédűség”¹⁴ tehát erre az Ovidius-feldolgozásra nem igazán jellemző. Nincs pontos földrajzi betájolás (Ovidiusnál Semiramis városában, vagyis Babylonban játszódik a történet¹⁵), kimarad a két szomszédos házat elválasztó fal, s a falon lévő hasadék leírása, tulajdonképpen az sem derül ki, hogy a szerelmesek egymás szomszédságában laknak. Az alapszituáció Gyöngyösinél csupán az, hogy bár a fiatalok nagyon szeretik egymást, nem érhetik el céljukat, „mivelhogy az atyjok s anyjok ellenzették” (XII/92, 4) kapcsolatukat („sed vetuere patres”, *Metamorph.* IV. 61). A szerelmesek, akárcsak Ovidiusnál, titokban megegyeznek, hogy „ki-ki elvonódjon házából atyjának” (XII/95, 1): „statuunt, ut nocte silenti / fallere custodes foribusque excedere temptant” (*Metamorph.* IV. 84–85. ’eldöntik, hogy az éjszaka csendjében rászedik őrzőiket, s megpróbálnak kiszökni a házból’).

Gyöngyösinél a találkozáspontot csak „a városon kívül lévő eperfa” (XII/95, 2) jelöli ki, kimarad Ninus sírjának említése (*Metamorph.* IV. 88.), így az éjszakai találka helyszíne nem olyan félelmetes. Természetes, bár ez a latinban nincs

¹³ Pl. Tereus, Philomela és Progne története a Csalárd Cupido III. részében. Az Ovidius-betét elemzését, pretextussal való összevetését lásd: POLGÁR Anikó, „*Fiának a testét főzeti, sütteti*”. Tereus története Ovidiusnál és Gyöngyösinél, Fórum Társadalomtudományi Szemle, IX (2007/4), 79–95.

¹⁴ Rupp Kornél a Chariclia Pyramusról és Thisbéről szóló betétjéről azt állapítja meg, hogy „Gyöngyösi itt is mint más helyeken bőbeszédű, több helyen azonban fordít.” RUPP Kornél, *Ovidius és Gyöngyösi*, Egyetemes Philológiai Közöny, 1891, 408.

¹⁵ OVIDIUS, *Metamorphoses*, IV. 57–58. „ubi dicitur altam / coctilibus muris cinxisse Semiramis urbem”.

külön hangsúlyozva, hogy a szerelmeseknek a megadott helyen be kell várniuk egymást. A történetet egyébként erősen leredukáló Gyöngyösi egy külön versszakot (XII/96) szentel ennek a magától értetődő ténynek, ezáltal mintegy azt sugallva, hogy a tragédiát tulajdonképpen az okozta, hogy a szerelmesek nem tudtak egyszerre odaérni, hiszen Thisbének várnia kellett Píramusra. Ovidiusnál Ninus sírja mellett egy szederfa (*morus*) és egy hús forrás van („gelido contermina fonti”, *Metamorph.* IV. 90), Gyöngyösinél a szerelmi találka helyszíne sokkal idillibb: a fa, a kútforrás és a ligetes erdő (XII/97) a *locus amoenus* tipikus elemei.

A hely leírása részletezőbb, mint Ovidiusnál, ám a történet egészét tekintve Gyöngyösinek ezt az Ovidius-fordítását inkább a redukció, mint a bővítés vagy explikáció jellemzi. A Charicliában nincs kifejtve, hogyan sikerült Thisbének megszöknie otthonról, s még a gnómius általánosításra és reflexióra lehetőséget adó „audacem faciebat amor” (*Metamorph.* IV. 96. ’bátorrá tette a szerelem’) megállapítás is kimarad. Gyöngyösi sűrít: Thisbe meglátja az oroszlánt, elfut és elejti fátylát (XII/98), az oroszlán pedig véres szájával széttépi a fátylat (XII/99). Csak ezután tudjuk meg, hogy mitől volt véres az oroszlán, s hogy tulajdonképpen inni jött a kúthoz. Ovidiusnál a jelenet sokkal izgalmasabb, Thisbe ijedsége pedig nagyon is indokolt: hiszen ott ül a sötétben a fa alatt a sírnál, mikor jön a véres oroszlán, aki épp az imént ölt, s most megszomjazott (*Metamorph.* IV. 95–98). Gyöngyösinél a következő versszakban már Píramus is odaér, sokáig vár Thisbére, s azon aggódik, hogy hol késhet, „végtére” meglátja az eltépett fátylat (XII/100). Ovidiusnál Píramus még oda se ér, rögtön gyanút fog: látja a vadállat nyomát a porban, elsápad, aztán megleli a véres fátylat is („vestem quoque sanguine tinctam / repperit”, *Metamorph.* IV. 107–108.). Píramus Ovidiusnál is, Gyöngyösinél is magát hibáztatja, ám az ifjú hosszabb megszólalását (*Metamorph.* IV. 108–115) Gyöngyösi rövidíti és függő beszéddé írja át (XII/101–103):

„mondja, szörnyű veszedelmét
ő szerzette” (XII/101, 2–3)

„nostra nocens anima est” (*Metamorph.* IV. 110)

Nem logikus, hogy Gyöngyösi Píramusa azt bánja, hogy már nem halt meg korábban (XII/102, 4), hiszen a szerelmi öngyilkosságra eddig semmi oka nem volt. Ez a sor a Gyöngyösi-művek tipikus közhelye, a *Csalárd Cupido* Ovidiusbetétében is hasonló kijelentést tesz a fiát megölni készülő Progne gyilkossága kapcsán:

„Sőt, hogy azt eddig is nem végzette, bánja” (Chariclia, XII/102, 4)
„Sőt, hogy ezzel eddig késett, azt is bánja” (*Csalárd Cupido*, III/163, 4)¹⁶

¹⁶ Felhasznált kiadás: GYÖNGYÖSI István, *Csalárd Cupido*, sajtó alá rendezte JANKOVICS József, NYERGES Judit, Budapest, Balassi, 2003.

A két versszaknak még a rímshavai is ugyanazok, bár más sorrendben: hánja – elszánja – kívánja – bánja (Chariclia, XII/102), kívánja – hánja – szánja – bánja (Csalárd Cupido, III/163). Hogy ezt a nem túl szervesen ide illeszkedő sort megmagyarázza, a történet menetét végig sűrítő Gyöngyösi ezúttal egy egész versszakos magyarázatot ékel be (XII/103).

Ovidiusnál Píramus öngyilkosságának, s különösen a vér kifolyásának, fröcskölésének leírása drasztikus és részletező, ám Gyöngyösinél kevésbé érzékletes, a vér kifolyása, a gyümölcs megfestése egyáltalán nincs leírva, s a visszatérő Thisbe a 106. versszakban már a vérében fetregő Píramust látja. Thisbe megdöbbenése halott szerelme láttán Ovidiusnál is, Gyöngyösinél is hasonlattal van kifejezve, ám míg a latinban Thisbe úgy remeg, mint a tenger, ha egy kis szellő felborzolja a színét (*Metamorph.* 135–136. „aeqoris instar, / quod tremat, exigua cum summum stringitur aura”), a magyarban Thisbe „mint a kőbálvány, hidegűl testében” (XII/107). Thisbe átkarolja a holttestet, illetve ráborul¹⁷ és sír. A latinban a vérmotívum olyan hangsúlyozott szerepű, hogy a sebet sírásával teletöltő Thisbe könnyei is vérrel keverednek. Gyöngyösinél a leírás nem ilyen naturalisztikus, sebről és vérről szó sincs, a lány „sűrű csókokat egyelít könyvéhez” (XII/108, 2). Gyöngyösi saját leleménye Echo beiktatása (XII/, 108, 3).

Thisbe kesergésében a neveknek fontos szerepük van. Gyöngyösi is kétszer iktatja be Píramus nevét, mégpedig latin *vocativus* alakban (XII/109, 1–2: „emeld fel szemedet, / Pírame, Pírame”), akárcsak Ovidius, ám a latinban nem közvetlenül egymás mellett, hanem két egymást követő sor elején ismétlődik a megszólítás (*Metamorph.* IV. 142–143. „»Pyrame«, clamavit »quis te mihi casus ademit? / Pyrame, responde!”). Thisbe nevét azonban Gyöngyösi elhagyja, helyette „a te kedvesedet” kifejezés szerepel (XII/109, 2), holott Ovidiusnál éppen a Thisbe név említése éleszti fel Píramust. Gyöngyösinél a nevet helyettesítő „kedves” szó ismétlődik a feléledés kapcsán:

„Pírame, Pírame, s a te kedvesedet
Tekintsd meg” (XII/109, 2B)

„Felemeli szemét ezek közt, s ráveti
Kedvesére” (XII/110, 1–2)

„Pyrame, responde! Tua te carissima Thisbe
nominat.” (*Metamorph.* IV. 143–144.)
(’Píramus, felelj! A te legkedvesebb Thisbéd szólít’)

¹⁷ „Borul azonközben édes személyéhez” (XII/108, 1), „amplexaeque corpus amatum” (*Metamorph.* IV. 139).

„Ad nomen Thisbes oculos iam morte gravatos
Pyramus erexit” (*Metamorph.* IV. 145.)
(’Thisbe nevére Pyramus felnyitja haláltól nehezült szemét’).

Gyöngyösi egy külön versszakban (XII/111) írja le Thisbe lelkiállapotát Pyramus szemének lecsukódása után, s csak ezután következtet a halál okára (XII/112–113). Az öngyilkosságra készülő Thisbe monológja (*Metamorph.* IV. 148–161) a magyarban jócskán lerövidítve, függő beszédként, illetve a narrátor kommentárjaként jelenik meg (XII/114). Thisbe halálának leírása viszont Gyöngyösinél sokkal hangsúlyosabb, mint Ovidiusnál: a latinban csak 2 sor, míg a magyarban 3 versszakot tesz ki (XII/115–117). A magyarban a fa átváltozásáról csak ezután van szó, a 118. versszakban: itt tehát mindkét szerelmes véréől színeződik el az eredetileg fehér gyümölcs, Ovidiusnál viszont Pyramusétól, hiszen az ő vére szökött felfelé (*Metamorph.* IV. 121–127). Gyöngyösinél a fára tulajdonképpen nem is szökik fel a vér, a fa gyümölcsét csak „mintegy keservében”, az alatta kiomlott vér miatt változtatja feketére.

Öngyilkos hősnők

Nem véletlen, hogy a történet leírásában Thisbe alakja és sorsa hangsúlyozottabb, s hogy az ő halálának leírása is nagyobb szerepet kap (Ovidiusszal ellentétben, aki Pyramus halálát ecseteli részletesen). Az ok a kompozícióba illesztésben keresendő: a *Metamorphoses*-be illesztett Ovidius-történet lényegi eleme a szeder átváltozása, s ez Pyramus vére folyásának, a gyümölcs elszíneződésének részletezését igényli. Gyöngyösinél azonban a történetet Chariclia nézőpontján keresztül látjuk, s ő természetesen Thisbével azonosul:

„Nemde nem lehet-é nekem is követni,
Amit Thisbe mívelt, s halálra sietni,
S azzal minden búknak egyszer végét vetni?”
(XII/125, 2–4)

Thisbe a szerelmükért öngyilkosságot elkövető hősnők prototípusa, akárcsak Phyllis, akivel Chariclia párhuzamba állítja:

„Én is úgy, mint Thisbe, egy tört elbírhatok,
Avagy ha oly hamar azt nem találhatok,
Mint Phyllis, egy zsinórt magamnak fonhatok,
És azzal a búban véget szakaszthatok.” (XII/129)

Hasonló kontextusban említi őket együtt Gyöngyösi a *Porábúl megéledett Főnixben*¹⁸ is. Kemény a fogságban az elhagyott szerelmesek cipruserdejéről álmodik (II/Vl. 19–52), melyből hiányzik az öröm és a boldog szerelem (pl. Párisé és Helenéé), ott van viszont többek között az öngyilkosságra készülő Phyllis, az elhagyott Ariadna, Oenone, s ott búslakodik és ott lesz öngyilkos Pyramus és Thisbe is. A történetnek Gyöngyösinél nincs moralizáló értelme, s Pyramus és Thisbe az antik szerelmespárok mellett a széphistóriákból ismert újkoriakkal kerülnek párhuzamba (Árgirus és Tündér Ilona, Gisquardus és Gismunda, Euryalus és Lucretia).¹⁹ Gyöngyösit nemcsak a Charicliában, hanem általában véve is Thisbe sorsa izgatta jobban, mint Pyramusé: ezt az is jelzi, hogy a Gyöngyösi-művekben több utalás történik Thisbére, mint Pyramusra.²⁰ Thisbe szenvedése van ábrázolva az Anna által Keménynek küldött gyűrűn is (az a jelenet, amikor Thisbe már a szívébe szúrta a tört, s folyik a vér a sebből²¹), a *Palinódiában* pedig a siratás motívuma van kiemelve (az a pillanat, amikor Thisbe kedvesét siratja, véres testét csókolgatja, 2. versszak).

Gyöngyösi és Devecseri: két fordítástörténeti korszak

Az Ovidius-részlet barokk és 20. századi magyar feldolgozását, Gyöngyösi István és Devecseri Gábor fordítását a Devecseri által megkülönböztetett két fordítástörténeti korszak reprezentánsaiként is olvashatjuk és vizsgálhatjuk. Devecseri ezzel kapcsolatos elmélete a fejlődéselvű gondolkodás tipikus példája. Nézete szerint durván két korszakra lehet felosztani minden nemzet fordításirodalmát: az első korszakban a forrásként szolgáló alkotás csak megneemesíti a hatására születő műveket, annak csak *valamely* szépségét sikerül áthozni, a második korszakban viszont a fordító már a maga egészében tudja azt a „saját nyelvén is létre idézni”.²² Devecseri tehát hisz a fordítástörténeti fejlődésben, s ezt egy következetesen végiggondolt átültetés-metaforával is érzékelteti: szerinte az ágak beoltásától jutunk el a teljes átültetésig, amihez már a fordításirodalomnak vagy a nyelvnek a kezdeti próbálgatásokon alapuló edzettsége szükséges. A leírásból nem egyértelmű, hogy pontosan mikortól kezdődik a második korszak, ám Devecseri fordításról alkotott nézetei alapján feltételezhetjük, hogy saját korát tartja a fordítástörténeti fejlődés csúcának. Tanulságos lehetne a közös pretextusból

¹⁸ Felhasznált kiadás: GYÖNGYÖSI István, *Porábúl megéledett Főnix avagy Kemény János emlékezete*, sajtó alá rendezte JANKOVICS József, NYERGES Judit, Budapest, Balassi, 1999.

¹⁹ *Cuma városában építettett Dédalus temploma*, IV/31.

²⁰ Vö. A Chariclia-kiadás Szövegmagyarázataiban megadott párhuzamok helyekkel: GYÖNGYÖSI, *Új életre hozott Chariclia*, i. m., 447, 454–455.

²¹ *Porábúl megéledett Főnix*, I/V/15.

²² DEVECSERI Gábor, *Epistula ad Horatium sive de arte interpretandi liber. Levél Horatiushoz avagy a fordítás művészete*, in Quintus HORATIUS Flaccus *Összes versei*, Budapest, Corvina, 1961, 606.

dolgozó Gyöngyösi és Devecseri fordításának összehasonlító elemzése. A fordítástörténetben Devecseri szerint már meghaladottnak számító fejlődési fok jellegzetességeit Gyöngyösi fordításainak elemzése szemléltetheti. A barokk fordítás-szemlélet vizsgálata azt is igazolhatja, hogy a fordítástörténet régebbi szakaszait nem mára már meghaladott fejlődési fokokként, hanem a fordítástörténeti folyamat fontos állomásaiként kell számon tartanunk, s a kortárs horizonttal való ütköztetés a fordításról való mai gondolkodásunk anomáliáira is ráirányíthatja a figyelmünket. Tanulságképpen Gyöngyösi és Devecseri radikálisan különböző fordításeszmenyének kapcsán szeretnék néhány észrevételt megfogalmazni, különös tekintettel azokra az anomáliákra, amelyek a fordításról való rekonstruktív gondolkodásnak a barokk fordításeszmennyel való összehasonlítása révén ütköznek ki.

Gyöngyösi nem az egész művet fordítja, csak valamely részét. Ennek előnye az ovidiusi betétechnikaának a gyakorlati alkalmazása: Ovidius maga is több görög mű alapján állította össze a *Metamorphosest*, a Gyöngyösi-módszer tehát lényegét tekintve ovidiusi. Két egyenrangú költő találkozik tehát, a magyar költő ötleteket és módszereket merít a latintól, de nem szolgai utánzója. Ez is Gyöngyösi költő öntudatát jelzi, melyre Jankovics József a *Chariclia* címlapjával kapcsolatban is figyelmeztet.²³ Devecseri az egész művet fordítja, megtartva az eredeti kompozíciót, fordításának ezáltal informatív jellege is van, s célja, hogy az eredeti „helyett” használható legyen. Devecseri alacsonyabb rendűnek tartja művét Ovidiusénál, ugyanakkor fordítóként nagyon is öntudatos: művét az összes korábbi fordításnál jobbnak tartja, ám magát nem a latin költőelődhez, hanem fordítóelődéhez méri. Gyöngyösi nem akarja a mű egészét s annak valamennyi értelmezési aspektusát áthozni, elsősorban a szerelmi halál tényét és indokait hangsúlyozza, hiszen *Chariclia* szemszögéből a történetnek ez a leglényegesebb mondanivalója. Devecseri a művet a maga egészében akarja „létre idézni”, a (lényegében megvalósíthatatlan) teljes átültetés a célja tehát, melynek során a nyelv lecserelődik, ám az interpretációs lehetőségek azonosak maradnak. Ennek érdekében a fordítónak nem szabad magyarázatokat beiktatnia a műbe, s a homályos, nehezen érthető részeket is homályosnak kell hagynia.

²³ JANKOVICS, Gyöngyösi, a költő-filológus, i. m., 482.

„MERT AZELŐTT PHOEBUS MELLETT
NEVELKEDTEM,
ONNÉT ELSZAKADVÁN MARS SZOLGÁJA
LETTEM.”¹

A címben idézett sorokkal vallja be Gyöngyösi István hőse 1695-ben a fiát kereső, bánatos Venusnak, hogy neki eddig se ideje, se alkalmá nem volt megismerni a „Csalárd Cupidót”. Az ifjú maga mentetése nem talál megértésre. Venus „boszkonodva” kioktatja: „Tudnod kell: mind Phoebus mind Mars holdul oda”.² Tudjuk is, hogyne tudnánk. Már éppen száz évvel korábban, 1594-ben, Balassi Bálint is csak az „Arte et Marte” jelmonddal ábrázoltatta magát a családi ösgaléria számára. Jóllehet a kortársak is tudták, az utókor is jól tudja, hogy ő igazán Cupidónak is „holdul” vala.

Gyöngyösi tapasztalatlan ifjának mi hitelt adunk. Ő ugyanis a távoli költő előd nyomdokain járt, Janus Pannonius gondolatait idézte. Janus panaszkodott többször is a főt idézett formulával megváltozott élethelyzetére. Először talán a jó barát Galeotto Marziónak írta egy levelében: „Ego deinceps si Phoebum non possum, Martem colam”.³ Amikor unokabátyja Vitéz Mihály egy pajzsot ajándékozott neki, ezt a következő verssel köszönte meg:

„Misisti clypeum nobis. Si miseris hastam,
Martis ero, Phoebi qui modo miles eram.”⁴

A gondolat sor teljes kifejtését az ekkor sorsával már nagyon elégedetlen költő az ifjú pályatársnak, Vetési Lászlónak írt versében olvashatjuk:

„...Tempus erat, cum me Musarum plectra tenebant,
dulcis et Aonio potus ab amne liquor.

¹ GYÖNGYÖSI István, *Csalárd Cupido*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Budapest, Balassi, 2003, I/25, 14.

² *Uo.*, I/27, 14.

³ *Iani Pannonii Opusculorum pars altera*, ed. S. TELEKI, Traiecti ad Rhenum, 1784, II., 99–100.

⁴ *Iani Pannonii Opera Quae Manserunt Omnia*, Vol. I., *Epigrammata*, Fasc. I., *Textus*, ed. Iulius MAYER, sim. add. Ladislaus TÖRÖK, Budapest, Balassi, 2006, 446, 255.

Nunc Marti miles, non Phoebo servio vates,
obstrepi et molli buccina rauca lyrae.”⁵

A „servio” és a megfelelője, a „szolgája lettem” félreérthetetlenül utal Gyöngyösi mintájára. Még akkor is így van ez, ha a két úr szolgálata Gyöngyösi-nél csak az ifjú korára céloz. Még csak a tanuláson és a katonai szolgálaton van túl. Janusnál már a leszámolás tanúi vagyunk, élete alkotó korszakától búcsúzik, a pusztítás, pusztulás szolgája lesz.

⁵ *Uo.*, 444, 254.

Róna Judit

BABITS MIHÁLY ISMERETLEN LEVELE JANKOVICS JÓZSEFNEK

(közzéteszi RJ)

„E levél Babits Mihálytól jön!

Kedves [J. J.]

hogy ilyen későn felelek Önnek, annak oka e dátum keletkezési helyében keresendő, (akár az Ön mult levelénél). Minthogy október elején kineveztek a szegedi állami főreáliskolához a magyarnak és a latinnak (mint rendkívüli tárgynak) tanárává: s minthogy állásom elfoglalása s az új környezet anyira lekötöttek, hogy magamnak ha talán néhány percet igen is – de egy ilyen levél megírásához elégséges munkakedvet sem szakithattam: csak most mikor végre kezdek a kerékvágásba jönni, s mikor 3 napi otthon időzés után másodszor és végleg Szegedre költöztem: csak most teljesíthetem, ami már rég kötelességem lett volna: válaszolni Önnek, / válaszolni innen, az Ön városából, mely ha ismeretlenül is kedves és csábító volt előttem: arra nem utolsó ok volt, hogy az Ön városa az öné – háh! akkora már ez a mondat, hogy kénytelen kelletlen beleszakadok mint az olasz a makaróniba; de hiszen manapság tán már nem is divat a mondatokat befejezni. (Én legalább írtam egy hosszú 'modern' drámát, amelyben egyetlen egy mondat sincs befejezve s a rhapsodikus urak és hölgyek csupa csonka sentenciákban jajgatnak.) [...] Itt vagyok tehát az Ön és a – Balassa Ármin városában és a Balassa Ármin jövőendőbeli hűséges olvasója (és az Öné!). [...] / Itt vagyok tehát a szép, a gyönyörű Szegeden – nem tudom eléggé kifejezni, hogy mennyire szép és mennyire gyönyörű [...] Itt vagyok az 'Alföld legszebb leányá'-n – és egy szép leányon lenni fenséges gondolat, mint Shakspere mondja. [...] – De térjünk a dologra – szól közbe Ön – azaz az irodalomra. Hogyis lehetett – kérdi Ön – három potya oldalt telefirkálni ennyire irodalommentesen? – Felelek: Az irodalom iránti élénk érdeklődés apai és anyai örökségem és én most is igen élénken érdeklődöm az

irodalom iránt. Irok drámákat, (újabbán Messalináról – latinul) – verseket, értekezéseket (a szagokról, a tájkerésztől stb.). – Soha ilyen termékeny nem voltam mint mostanában [...] Nekem ünnep lesz, ha Öntől levelet kapok. S nincs e remény, hogy Szegeden találkozunk? [...] nyugtasson meg, hogy nem álmodtam Önt.” [kiemelések – R. J.]¹

„Szeged és főleg mi nagyon sokat vesztettünk benned. / Bocsáss meg a kusza levélért és írd! / Ölel Babits Mihály”

(Szeged, március idusán [Szeged, 1908. március 15.])

Az első, Szegeden, 1906. október 27-én kelt levél címzettjének a szakirodalom eleddig Juhász Gyulát tartotta. Hosszas kutatás eredményeként azonban feltételezhetjük, hogy Babits sorai inkább az egyetemi tanulmányait Szegeden folytató, magyar–angol szakot végzett Jankovics Józsefnek szólnak (lásd például: *mint Shakspeare mondja*: ti. Shakespeare *Hamletjének* III. felvonásában, a 2. színben mondja Opheliának Hamlet: „Mily szép gondolat, egy szép leány lába közt fekünni!” – Arany János fordítása). Az is alátámasztja feltételezésünket, hogy Babits neki ír először egyik készülő értekezéséről (*szagokról*), melyet J. J. legújabb, Babits tanulmányait és esszéit bemutató kötetének élén szerepeltet.²

A második (mindeddig szintén Juhásznak szólóként számon tartott) „1908. március idusán” kelt, immár tegező hangú levél³ – melynek csupán utolsó sorait idézzük – újabb bizonyossága lehet Babits és Jankovics egyre bensőségesebbé váló levélváltásának, különösen annak fényében, hogy – mint a szakirodalomból ismeretes – Jankovics március 10-én ünnepli születésnapját.⁴

Itt szeretnénk köszönetet mondani mindazoknak (oly sokan vannak, hogy helyszűke miatt nevük felsorolásától eltekintünk), akik kutatásainkat évtizedes, áldozatos filológiai munkásságukkal megalapozták (különösen, hogy ezt a reveláció-számba menő fölfedezést meghagyták nekünk!).

P. S. „Mert kedvedért alkotott mennyet és földet és tengereket, / hogy benned teljesedjenek; – s korok történetét / szerezte meséskönyvedül – s napba mártotta ecsetét, / hogy kifesse lelkedet.”

¹ A levelet, amelyet az OSZK Kézirattára őriz (Fond III/86/1.), betűhíven közöljük.

² Lásd BABITS Mihály, *Tanulmányok, esszék, a válogatás, szöveggondozás és a jegyzetek* JANKOVICS József, a név és szómagyarázat JANKOVICS József és NYERGES Judit munkája, Kortárs Könyvkiadó, Budapest, 2005. 11–27.

³ OSZK Fond III/86/3.

⁴ A dátumban az 1908-as évszám bizonyára véletlen elírás!

NYELV ÉS ÖNÉLETÍRÓ

Az idősíkok kezelése Bethlen Miklós önéletírásában

Mint azt már nem egy ízben leszögeztük, az emlékiró műfajok szépirodalmi jellegét, a szépirodalomba való tartozását nem az íróik által lejegyzett történelmi valóság és nem az általuk alkalmazott szépírói eszközök biztosítják.¹ (Csak zárójelben: jó is, hogy így van, mert régi, magyar nyelvű önéletírásaink némelyike stilisztikai vagy egyáltalában, esztétikai tekintetben a legjobb szándékkal sem értékelhető valami magasra.) Az emlékezés és éppúgy az önéletírás úgy működik, mint *Adavis tükre*: egy igazán boldog, sikeres ember valóban önmagát, a valóságot látná/láttatná benne (bár kérdéses, hogy egy ilyen elégedett, boldog ember írna-e önéletírást). Mivel azonban mindenki életében akadnak kudarcok, traumák, beteljesületlen vágyak, soha jól be nem bizonyított védekezések, a *tükör* (az emlékezés és éppúgy az önéletírás) torzít: az önéletíró személyiség rajta hagyja egyénisége lenyomatát a fölidézett emlékeken. A re-kollekció során emléktöredékeiből az alkalomnak, attitűdnek, szándéknak megfelelően megkonstruálja, újraalkotja emlékeit: szabályszerűséget, *sorsot* formál az események tömkelegéből, s azt láttatja önnön életében

Ahogy ez a – tudatos vagy öntudatlan – törekvés meghatározza az önéletírás makroszintű megformálását,² éppúgy meghatározza a megformálás mikroszintű, nyelvi jelenségeit: az idősíkok kezelését.

Az önéletírás nagyon bonyolult narrációjú műfaj, éppen ezért tudta a fikciós epikai irodalmat modernebb irányban befolyásolni a 18. század folyamán. Legkevesebb két személy vesz részt benne: a *cselekvő én*, amely a múltban csetlik-botlik, és a *narratív én*, aki a jelenben, a következmények ismeretében, későbbi tudása birtokában megítéli, kommentálja, magyarázza a cselekvő én tetteit. Későbbé ismert, és nehezebb is tetten érni (valójában többnyire külső forrásokból ismerjük föl), hogy a teljes, bonyolult narráció létrejöttében egy harmadik személy is jelen van: a *valóságos író személyiség*, aki nem azonos a narrátorral; a narratív én csupán szerep, konstrukció, amelyet az író önmaga másaként megalgot. A három én-személyiség közötti távolság fordított: minél nagyobb a távolság a cselekvő és a narratív én között (minél szigorúbban ítéli meg egykori ön-

¹ S. SÁRDI, 2006. és S. SÁRDI, 2008.

² S. SÁRDI, 2008.

magát a narrátor), annál kisebb a distancia a narratív én és a valóságos író személyiség között, annál kevésbé lehet rajtakapni az íróat azon, hogy narratív énje és valóságos személyisége ne lenne azonos (például II. Rákóczi Ferenc, aki rendkívül szigorúan ítéli meg ifjúkori önmagát, talán sehol nem kapható rajta efféle inkongruencián), míg ha a cselekvő és a narratív én közötti distancia kicsi (a narrátor nagy mértékben azonosul egykori önmagával), a narratív én és a valóságos író személyiség közötti távolság, a kettő közötti egybe nem esés erősebben kibukkan (például Bethlen Katánál, akinél oly kevés az önkritikus megjegyzés egykori önmagával szemben, a külső forrásokkal való egybevetés gyorsan elárulja, hogy az árvaság, a gyámoltalanság csupán póz, szerep, amelyben önmagát láttani akarja). Ez a három író-én pedig legkevesebb két idősíkot határoz meg: a cselekvés régmúltját és a reflexió jelenét, de többnyire megjelenik a valóságos író személyiség jelene is a megírás idejére, technikájára, az olvasásra való utalásokkal; ám a múltbeli történések logikai viszonyainak érzékeltetése, a múltbeli esemény befejezettsége vagy folyamatossága, előidejűsége vagy a múltbeli jövőre való kihatása, a megírás jelenéig ható érvényessége, esetleg az elbeszéléshez képest beálló jövőre való utalás érzékeltetése jóval bonyolultabb idősíkkezelést tesz szükségessé, amely mikroszinten hasonlóképp az emlékező attitűdjével áll összhangban; ennek föltárása kiegészíti az önéletírás makroszintű megszervezéséről elmondottakat.

Barokk önéletíró irodalmunk egyik nagyságát, Bethlen Miklóst – számos önéletíró társához hasonlóan – az élete alkonyán elszenvedett politikai kudarc készítette önéletírása elkészítésére. Önéletírói indítékát maga vallja meg műve hosszúra nyúlt bevezetőjében: önéletírása legyen utódai számára védelem, hogy ne gondolja „a dolgokat nem tudó maradék vagy világ”, hogy „Erdélyben leglatrabb ember én voltam, hogy annyit szenvedtem” (406).³ Rákóczitól eltekintve ő az egyetlen, tehát a magyar nyelven írók közül az egyedüli, aki önéletírásának ki nyomtatását – ha nem igényli is – számításba veszi (406–407). Az önmaga élet- eseményeiből megalkotott sors, dramaturgia a tragikus bukásé: az ártatlanul elszenvedett üldöztetés, a séma tehát a tragédiáé.⁴ Motivációját tekintve a mű a Benvenuto Cellini nevével fémjelzett archetípusba tartozik: mozgatóereje a neveltetésénél és jelleménél fogva nagyszerű hős és a silány környezet ellentmondása. Az elbeszélés logikája induktív: míg Keményről az elbeszélés során fokról fokra, a cselekvésből és a beszélgetésekből derül ki, hogy ő Bethlen Gábor örökségének leghívebb őrzője, Bethlen alaptétele (hogy ő a maga generációjának legkiválóbbja) fordított piramisként az elbeszélés sarokkövét képezi, amelyre a következmények (az üldöztetések) ráépülnek. Ebből a fölépítésből folyik a páratlan részletességű, karteziánus módszerességen nyugvó önjellemzés, amely társtalanul áll a hazai önéletíró irodalomban: míg Kemény verbálisan nem jellemzi önmagát, csak néhány elszórt megjegyzéséből közvetetten következtethetünk önmagáról

³ BETHLEN, 1980. A következőkben az idézeteket ebből a kiadásból vesszük.

⁴ S. SÁRDI, 2008, 215.

alkotott képére,⁵ Bethlennél az önjellemzés hosszú, nagy fejezetei a kiinduló tétel fontos szerepét töltik be.

A bizonyításra jól megválasztott nyelvi eszközöket alkalmaz. Jellegzetes módszere, hogy önmagát a szélsőségektől mentes, arany középszer megvalósítójaként ábrázolja,⁶ illetve mértéktartását hangsúlyozza.⁷ Mind testi,⁸ mind szellemi vonatkozásban⁹ kiváló tulajdonságokkal láttatja magát megajándékozottnak. Legnagyobb bevallott hibájával, a haragos (szangvinikus) természettel Benvenuto Cellini módjára néz szembe: meglehetősen könnyen fölmenti önmagát: „[...] minthogy a haragnak szolgálíva tett minket mind az én s mind a felebarátom bűne, mely is a természetnek betegsége, és a mű hatalmunkban nincsen: olyan teljesíthetetlen, haszontalan fogadást nem tettem” (497). Ez a valló-önfelmentő technika jellegzetes nyelvi formában jut kifejezésre: az önmagáról mondott általánosítást egy hozzáfűzött korlátozó-megszorító egyediség (kivétel) kíséri, amelynek ellentmondását az általánosítással figyelmen kívül hagyja: „Magam dolgáért haragból nemhogy idegen, nemes vagy szabad embert, de még csak jobbágyát is másnak meg nem verettem *az egy Érsek György, Bethlen Farkas jobbágyán kívül*” (498); „soha senkit sokáig, csak két-három holnapig sem tömlöcöztem *az egy Udvar Gyurkán kívül*”; „magam sem vertem a conventiós inasimon felül való szolgát tudomra soha *kettőnél többet*, el sem üttem esztendeje előtt *egynél többet*” (499; kiemelés tőlem, S. S. M.). Ezt a jellegzetes állító-megszorító nyelvi kifejezésmó-

⁵ „Az fenn említett Újhelyben szoktak csinálni igen jó szablya- és hegyestőr vasakat. Én is csináltatván néhányat, többi között egy kardvasat foka felől darabig arannyal megvertem vala, nevetem, esztendőszámot és ez szentenciát vertem vala reá: *Honestum pro patria mori*, mert még gyermeki állapotomban *is* buzgottam az hazának és az böcsületnek szeretetivel” (54; kiemelés tőlem, S. S. M.).

⁶ „Termetem sem hosszú, sem kurta, hanem tisztességes közeparánt való volt” (491); „orrom [...] nagyocska, horgas, aquilinus nasus, gyermeki csintalanság miatt való esés egy kicsinydéd a hegyét meglaposította volt, de minden dísztelenítés nélkül”; „füleim nagyocskák, de nem is mód nélkül valók”; [testalkatom] sem testesség- és kövérség-, ösztövérségnek vagy szikkadt szárazságnak nem mondattathatott” (492); „noha erős ízlésem volt, de kényes nem voltam” (516) stb.

⁷ „Mint akármely gyermek, a gyümölcsöt, salátát, retket, káposztát és akármilyen fűből, gyümölcsből való ételt igen szerettem, mely e mai napig is, csakhogy okos mértékletességgel, megvagyon bennem” (513–514); a mértékletesség kegyelméről l. 512, 523.

⁸ „[...] férfi ábrázatban sokaknál volt szebb, és vénségemig is tartott, sokaknak csudájára, szépségem”; „lassú és késő öszülésem volt”; „szemem felette fekete és fényes volt, [...] jó erőslátó is volt, [...] úgy, hogy az emberek csodálták” (491); „szaglásom felettebb is erős volt” (492).

⁹ „Az építésre nagy hajlandóságom” (502); „hajlandó voltam a tisztességes kereskedésre is” (504); „a virtusok között legnagyobb inclinációm volt az én nemzetségem, hazám, vallásom közönséges javának rendem, hivatalom s sphaerám felett való munkálódására” (505).

dot más témákban is alkalmazza.¹⁰ Bethlen büszke önmaga tulajdonságaira és életére: mértéktartó ivási szokásaira az őt körülvevő közegben, családjában is dívó részegeskedéssel szemben,¹¹ szexuális önmegtartóztatására: miután beszámol ifjúsága bűneiről, végül is úgy véli, ő elérte az ember által elérhető legnagyobb tisztaságot: „Pap, barát, remete, se senki ne dicsekedjék szüzességével, mert sokezer között csak ilyen sem találtatik, mint én voltam.” (507. Ez a lefegyverző elégedettség sarkallta Szerb Antalt a megállapításra: „Kemény János, ha pózba vágta magát, az országnak tette, Bethlen Miklós, ha pózba vágta magát, gyönyörködött a tükörképében.”¹²

Politikai pályafutását a kiemelkedő jellemnek, a kiválasztottságnak ugyanebben a tudatában ábrázolja. Ő Erdély vátesze, aki mindent előre látott, megjósolt,¹³ noha sokszor nem hittek neki,¹⁴ tanácsait semmibe vették.¹⁵ Magányos hősként ábrázolja önmagát, aki egyedül szállt szembe törvénytelenséggel és igazságtalansággal,¹⁶ a maga kárával, mások hálátlansága ellenére is.¹⁷ Fölöttébb jellemző, hogy árulkodó álomlátásait szívósan isteni eredetű jóslomnak kívánja látni.¹⁸

¹⁰ „Én ördögadta s –lelküvel nem szitkozódtam, talán életemben sem mondtam kétszer” (497); „egyéb betegeskedésem nem volt derekas tizenennyolc esztendőig, *hanem* az orrom vére néha felette folyt, meg is orbáncoztam talán kétszer is arcul, köpölyöztek, lebelgettek” (525); „a mostani feleségem üdejében majalis cura, purgatio, érvágás, köpöly nem volt körülöm, *hanem csak egyszer* forróhidegben vágattam eret s vettem purgatiót, [...] *ismét másszor*, magam sem tudom, micsoda alkalmatossággal vett nyavalyában vágattam eret” (528–529); „Seb rajtam sohasem volt, *de egyszer* [...], *ismét in anno 1693* [...]” (529; kiemelés tőlem, SSM).

¹¹ 512–513, 517–520.

¹² SZERB, 190.

¹³ „Megjövendölém Haller Jánosnak mindezt, ami következék azután közönségesen a hazára és egyen-egyen sokakra közülök és közülünk ártatlanokra” (709); „semmi sem múlt el az én akkori jóvondölésemben” (834); „én sokat ellenzém, s mondám: Bizony még a gyermeketek is megsíratja, hogy magatok szállítjátok a kamarát a várba. Vajjon hazudtam-é?” (860–861); „ezt én Szász Jánosról sokszor megjövendöltem” (957); „szállj magadba, nézz azután következett siralmas dolgodba egyenes szemmel, ó boldogtalan haza, ó maradék, ó reformata ecclesia! Nem atyád, nem profétád volt-e ezekben Kinsky, Absolon és Bethlen Miklós?” (845.)

¹⁴ „[...] én azelőtt sok esztendőkkkel megjövendöltem nékik [...], de nem hitték, *hanem in anno 1696. bételék rajtok*” (843); „úgy is volt ez, de nem hitték” (854).

¹⁵ Horti István püspök, Pataki István professzor és Nagyari József udvari lelkész „keservesen emlegették” a korábban nekik mondottakat (769); Caraffa „megkövetett, és könyvezve emlegette, hogy a diploma és egyéb nagy dolgok aránt való tanácsomat megvetette” (798).

¹⁶ „Mikor belém veszett [Teleki], mint feljebb említém, sereggel állott ott úr, főember, senki egy szót mellettem nem szólt; verhetett, ölhetett, foghatott volna szemek láttára” (779); „Ítéld meg, Isten! Én javokra néztem, szóltam: ők hazudtak” (831).

¹⁷ „[...] osztán egy értelmes magyar meginte: [...] Mit gondolsz? Az udvarnak hízelkedik minde-nik, és tevéled menti magát, te nyomod a zsákot, tekered a sajtót, tiéd lészen a malota, övék lészen a must. Úgy is lön ez. Adák nékik a harmincadot, aranyat, kénesőt, nekem semmit” (855); „[...] kik is mint fizettek meg nekem in anno 1704, meglátszott [...] Énnekem mennyi munkám, veszedelmem volt ezek miatt, az Isten tudná azt csak elszámolni” (863).

¹⁸ S. SÁRDI, 1998.

A mű megírásának módja tökéletesen egybecseng az írói szándékkal. Az önéletíró teljesen önmagára koncentrál a szövegben, anekdotákat akár jellemzésre, akár a rejtett (politikai) mondanivaló kifejezésére igen-igen ritkán alkalmaz, sőt maga a humor is, amely az értékek ambivalenciáját tételezi föl, nagyon ritka. Jellemképet csak kevesekről alkot: mások jelleme ritkán került bele érdeklődési körébe.

Az emlékezés két nagy rendszere, a szekvenciális és az epizodikus emlékezés egyúttal az elbeszélés különböző szintű elemeinek, az összefoglaló részeknek és az epizódabrázolásnak felel meg (az önéletírásoknak ez a szervezettsége különösen tisztán látszik Bethlen Kata kis egységekből álló önéletírásában). E tekintetben Bethlen Miklós művének felépítése meglehetősen homogén. Az *Első könyv* sajátos, az önéletírások között csak itt előforduló tematikus szerkesztése azt eredményezi, hogy a szekvenciális emlékek túlnyomó része az *Első könyv*be került, az időrendes szerkesztésű *Második könyv*ben nagyobb összefoglalások nincsenek, az egyedi emlékek hosszú sora emiatt meglehetősen fárasztó egyöntetűséget mutat.

Epikum tekintetében erősen lineáris az előadása, ha olykor valami miatt megszakítja is az eseményfonalat, gyorsan visszatér hozzá. 1661 májusában indult el Teleki Mihállyal és Kászoni Mártonnal Bécsbe. „Sok jeles nevetséges dolgokat írhatnak erről az utazásomról” – írja, ezt azonban nem teszi meg, csupán két esetet említ, amelyekben Isten különös gondviselését tapasztalta magán, majd a vízi kalandok lejegyzése után igen képszerű fordulattal visszatér a főtémára: „De menjünk vissza az útra, ahonnet a vízi veszedelem elvetett volt” (567–569). A főtémára való visszatérés többször ismétlődő nyelvi formája az indulatszóval kezdődő, rövid mondat, a Zrínyi által elmondott nevezetes anekdota után például „No, elmenénk vadászni” (602) formában; a fordulat talán élőszóbeli használaton alapult, mindenestre leveleiben is alkalmazta, pl. Esterházy Pálnak írt levelében egy hosszabb, a sószállításról szóló részlet után így: „No, az elmulék”.¹⁹ „Menjünk rendre” – figyelmezteti önmagát másutt a sorrend betartására (837), vagy másutt: „és majd következő dolgok, melyeken rendre megyek” (925).

Ezt az önkorlátozást tudatosan vállalja, elutasítja a kitérőt, a részletezést;²⁰ az általa eltervezett gondolatmenetbe nem illeszkedő témákat.²¹ A fentebb említett bécsi út történelmi értelemben igen fontos volt, Kemény János küldötteként, a török ellen segítséget kérni tették meg; e történelmi vetületét megírni azonban

¹⁹ JANKOVICS, I, 329. sz. 480.

²⁰ Kitérőnek ítéli pl. a Párizsban tapasztaltakat („sok egyéb dolgokat, melyeket le nem győznék írni, sokat el sem hinne az olvasó”, 594); ugyanígy utasítja el az Itáliáig vezető út („de ezt a geographusokra hagyom”, 604), valamint Velence leírását („Velence leírása sem tisztemben, sem tehetségemben nincsen”, 604).

²¹ Pl. 1666-os útja leírásakor előreveti, hogy utóbb Teleki Mihály kijárta számára az udvarhelyi főkapitányságot: „Nagyobb okai és alkalmatosságai ennek máshová valók, most megyek csak vándorlásomra in meo privato” (612).

nem tartja feladatának.²² A kevés másokról adott jellemkép közül az egyik lezsebbet Zrínyiről adja, de a részletes méltatást elhárítja magától.²³ Hasonló módon jár el leveleiben is: „Sokra terjedhetne itt írásom, de abbahagyom.”²⁴

Emiatt a tudatos önkorlátozás miatt az önéletírásban nagyon sok a narrációs megjegyzés, az író igen sokszor kiszól a szövegből. Vagy a következő tematikus egységet jelzi előre („De menjünk a Portára”, 712; „Jere, hallj és olvass szörnyű dolgokat, amelyek [...] énrajtam általmentek”, 932), vagy a már leírtakra, esetleg leírandókra utal („kiről oda fel emlékeztem”, 567; „kiről ide elébb sok szó lészen”, 712; „de erről ide elébb”, 798; „melyről többet szóltat annus 1690”, 799), vagy a jövőre ismeretében szól ki („de jerünk elébb, majd megbánjuk”, 589).²⁵ Ez eredményezhet némi összefoglalás-jelleget, pl. a Thököly Istvánhoz tett út után: „ennél szebb, magunknak, lovunknak nyugodalmasb és kevesebb költségű utazásom nem volt sohult és soha” (598); avagy Zrínyi bemutatása után: „akkor magyar virtuosus és híres ember hozzá hasonló nem volt [...], sőt talán ezután sem lészen” (601). Ez a szakasz-zárástípus egyúttal ugyanúgy összeköti a múltat a jelennel, mint amikor máig ható eredményre vagy ma is meglévő bizonyosságra utal: „úgy tudom, ma is megvagyom az akkori diáriummal együtt” (571); „első rabságomkor a feleségem Teleki Mihálynak ajándékozta [a páncélt]” (598). A különböző idősíkok (régmúlt és közelmúlt, múlt és jelen, múlt és jövő) összekötése a leggyakoribb szakaszzárási mód éppúgy, mint Kemény János önéletírásában.

A tematikus önkorlátozás miatt számos kisebb esemény, tanulság nem illeszkedett a nagyobb tematikus egységbe, ám sokszor ezeket sem hagyja feledésbe merülni: ezek függelékre emlékeztető szerepben a tematikus egység végére kerülnek, pl. Szében megszállása után „Rövid notabenékben írhatom” bevezetéssel három számozott kisebb megjegyzés (564–565), a Bécs–Heidelberg út után két kis epizód („Az úton semmi derék akadály nem talált, hanem csak két kicsiny”, 571), Zrínyi Péternél való tartózkodásáról szintén kettő („Két raritást említek”, 609), Zágrábba mentéről hasonlóképpen („Két raritást jegyzek meg”, 610), Velencéről – annak ellenére, hogy derék leírásának feladatát elhárította magától – szintén följegyez hét számozott „kiváltképpen valót” (604); Bethlen Farkas haláláról „Unum N. B.” szól (712).

Az erős linearitás ellenére látható a szakaszok megszerkesztésére való törekvés. Legtöbbször a jövőre való utalás zárja a közlést („Érzette s megjövendölte feleségének annak a leánynak azt a boldogtalanságát, amely rajta telék azután”,

²² A megadott segítség (Montecuccoli generális) „semmit nem vitt véghez, de ez nem idevaló” (567).

²³ „Magáról hogy írjak, nincsen erőm s üdöm reá” (601).

²⁴ JANKOVICS, I, 195. sz., Teleki Mihálynak, 333.

²⁵ Ugyanígy módon olykor a szereplők későbbi sorsát vetíti előre: „Zrínyi Péterné hív egyszer kártyázni, hogy véle, leányával (ez volt osztán Rákóczi Ferencné), fiával (ez halt meg osztán rabságban) és a páterrel játszódjunk” (609); „nem jött volt még az ő fátuma el, nem tölt volt még meg az ő pohara, megtelek két esztendőre ezután” (871); vagy más módon utal a jövőre: „Lészen majd elég dolog pennára való, és nékem abban sok gonoszom” (757).

811; „Ebbe semmi sem télék”; „Ebben sem télék semmi”, 878; „Diószegi is hijában jára”, 894). Gyakori a mában létező bizonyyságra (vagy a bizonyság elvesztére)²⁶ való utalás is. Az erős vallásosság ellenére nem gyakori a fohással történő szakaszzáras, ami Rákóczinál oly sűrűn fordul elő.²⁷ Ritka az erkölcsi tanítással,²⁸ valamint a szentenciózus mondattal való zárás,²⁹ s talán még ritkább a csattanós szakaszzáras, ami Wathay szakaszszerkesztésére, de még Martonfalvay Imréére is oly jellemző.³⁰

Ez az állandó „narrációs jelenlét”, a témához való vissza-visszakanyarodás, ide-oda utalás bonyolult időkezelést eredményez, s ez annál inkább érdemes a figyelemre, mivel Bethlen Miklós számára már csak korlátozottan állt rendelkezésre a múlt időknek az a sokrétű sokasága, amelyet Kemény János generációja a jelek szerint még birtokolt: neki az idő- és logikai viszonyok érzékeltetésére más módot kellett találnia. Csak példaképp:

„Menőben én (az Osztrosith urak közül *lévén* egy Miklós nevű, de már meghalt volt, ez házasodott volt Erdélyben) Ilovára bétérék Osztrosith Mátyás becsületes evangélikus úrhoz, ahová is engem a fátum vetett volt inkább, mint a tanács vagy szándék, mert én Kaszára Petr[ő]czy Istvánhoz akartam menni, imide nem is gondolkoztam volt, de látván, hogy a nap szintén hanyatlík, bémenék Ilovára; ott az úr becsülettel láta. Nézem, hát itt két kisasszony vagyon, az egyik Osztrosith Miklós leánya, Borbára (ez = a Bethlen László anyja), másik Osztrosith Pál leánya, Erzsébet, úgy tetszik, ennek is az atyja és anyja meghalt volt” (611).³¹

A közlés alapvetően két idősík körül koncentrálódik, az egyik az elbeszélt cselekvés ideje, ezt a közlés első felében elbeszélő múlt idejű igealakok jelzik (bétérék, bémenék, láta), a másik az ehhez képest előidejű régmúlt (meghalt volt, házasodott volt, vetett volt, gondolkoztam volt, meghalt volt); a régmúlt használata előidejűség kifejezésére Kemény János generációjában is szokásban volt (még ma is előfordul az erdélyi tájnyelvben). E múlt idejű igéket az egyszerű,

²⁶ „És így ebben semmi sem télék; hová tette azután a relicta azt a szerszámot, nem tudom” (891).

²⁷ Az angliai kísértések után: „Isten bocsássa meg, és dücsőség öfelségének, hogy elvetemednem egészen nem engede” (587); a Lucietta-epizód után: „Úr Isten, szánd és téritsd, világosítsd őket” (607); Thököly Istvánnál tett látogatása után: „Adta légyen Isten, lelkére nézve lett légyen hibás próféta Teleki, világ szerint bizony keserves végek lőn magoknak és házoknak, noha buzgó, evangélikus, tisztességes emberek valának” (613); öccse házassága és a maga hazaérkezése után: „Isten szánja meg. Februárius első napján indulék Kamarásról, március elején úgy oda visszajövék, Istennek hála békével és egészségben” (812).

²⁸ „Tanulj énrajtam, gyermek, jódra lészen” (566).

²⁹ Apafi halála után: „Eleget keservesen siratá, hogy nehéz, szomorú üdőben hagyta fiát, országát árván; de mi haszna az olyan sírásnak?” (813); „nem nagy bölcsesség megjövendőlni a terhes asszonynak, hogy gyermeke lészen az ő üdejében” (917).

³⁰ „Alig találtam az ő alacsony rendihez képest olyan nagy dolgokról olyan bátran hazudó németet” (813); „és így ez a fazék is megfordodék. Bezzeg tudtam azután” (821); „a többiről Isten vette-é bé mentségét, vagy nem, ő tudja, nyugodjék” (836).

³¹ A múlt idők jelölésére a következő jeleket alkalmaztuk: elbeszélő múlt; régmúlt; befejezett múlt; jelen idő; folyamatosságot kifejező határozói igenév; az egyenlőségjellel a jelen idejű, névszói állítmánnyal kifejezett predikatív viszonyt jelöltük.

befejezett cselekvés (szándék) jelzésére a befejezett múlt idejű vártam egészíti ki; hozzájuk csatlakoznak a lévén, látván határozói igenevek, amelyek a jelenség folyamatosságát jelzik (ilyen értelmű használatuk Wathay Ferenc óta kimutatható az emlékirásokban). A felsorolt múltakkal nem tud különbséget tenni Osztrosith Miklós életeseményeinek időrendjében: a történés idején Osztrosith Miklós már halott, ezt jelzi a régmúlt idejű meghalt volt, ám az, hogy még ezt megelőzően házasodott Erdélyben, ugyanolyan igealakokkal van kifejezve, azaz csak logikailag érthető ki a mondatból. A vetett volt és a gondolkoztam volt előidejűsége szintén más és más idősíkokban értendő: előbb történnek ugyan az Illavára való betérésnél, de megtörténtük alig valamivel előzi meg a mondat fő idősíkját, hiszen Bethlen csak ez út folyamán nem gondolkodott az Illavára való betérésről, s a sors épp akkor vetette oda, mondhatni, az odavetés és a betérés időpillanata érintkezik. A lévén sem nyelvi idejét tekintve, sem logikailag nem érthető jól a mondatból, mert logikailag a cselekvés idejéhez mért folyamatos múltat kellene kifejeznie, de a határozói igenév általában a cselekvés idejével egyidejű folyamatosságot jelez, és ugyanezen mondatban a látván esetében azt is jelzi. A közlés második felében a jelenet életszerűségét a jelen idejű igealakok vannak hivatva érzékeltetni. Ám a jelen idejű alakok is több idősíkból valók. A hanyatlík korábban történt, még az Illavára való betérés előtt; a nézem és a vagyon ideje „az úr becsülettel látá” idősíkjával azonos, míg az „ez = Bethlen László anyja” névszói állítmány és az „úgy tetszik” a megírás jelenével.

A levélműfaj időviszonyai mások, hiszen a levelekből szinte teljesen hiányzik a történetelbeszélés, ám Bethlen szakaszszerkesztésének jellege leveleiben is hasonló: ott is előfordul szentenciózus megállapítás, majd a témazárás önkorlátozása és új szentencia („[...] olyan gonosz, tündér világ ez. De ezt ebbe hagyom, mert mi haszna ilyen messze pennával”),³² sőt ezt az idézett levélben egy olyan igealak követi, amelyre az önéletírásban nem találtam példát: a jelen idejű igével és a létige elbeszélő múltjával kifejezett, jelen idejű feltételeesség: „bizony szívem szerint kívánom vala, hogy kegyelmeddel coram beszélhetek vala”³³

Az önéletírásban általában is ritka a jövő idő síkja, inkább csak a fohászokban és a megírást mint folyamatot illető narrációs megjegyzésekben bukkan föl. Ezekben az esetekben Bethlen is, mint az önéletírók többnyire, vagy nyelvileg, a létigével fejezi ki a jövőt („melyről ide elébb az én üldöztetésimben sok szó lészen”, 816), vagy logikailag, jelen idővel, esetleg határozószóval („de jerünk elébb, majd megbánjuk”, 589); a fog segédigével képzett, összetett jövő idejű igealak ritka. Ebből a szempontból érdemes szemügyre venni az írásmű további életére vonatkozó megjegyzéseket mint az önéletírásokban oly ritka jövő idejűség kifejeződését. Csak a jövőre vonatkozó mondatokat emeljük ki:

„[...] azt fogja a dolgokat nem tudó maradék vagy világ mondani, hogy Erdélyben leglatrabb ember én voltam [...]. És noha abban, ki úgy fog ítélni és szó-

³² JANKOVICS, I, 195. sz., Teleki Mihálynak, 333.

³³ Uo.

lani, felette igen *megcsalja* magát s másokat is, és az engemet holtom után teljességgel nem *afficiál*: de a maradékimat *szomoríthatja*, sőt talán *károsíthatják*, bosszúsággal *illetetik* némelyek énreám való bosszúból őket. Azért ez az írás légyen fegyver, pajzs helyén nálok, mellyel oltalmazzák magokat [...]" (406).

A szakaszrészletben sorakozó jövő idők különböző alakjaik ellenére azonos idősíkot fejeznek ki: valamennyi egyazon cselekvésnek (a maradék hamis ítélete) különböző személyekre vonatkozó, többféle vetülete. Mint látszik, a jövő idejűséget kifejezheti a fog segédigével képzett jövő idejű ige (fogja mondani, fog ítél-ni és szólani), összetett állítmány esetében a létige felszólító módja (légyen), valamint az egyszerű jelen idejű (*megcsalja*, *afficiál*, *szomoríthatja*, *károsíthatják*, *illetetik*) és a felszólító módú ige is (oltalmazzák).

Mint látszik, az igeidők rendszere erre az időre már sokat veszített tagoltságából és rendszerszerűségéből, de az író a még rendelkezésre álló lehetőségeket jól kihasználta; ám az idősíkoknak ez a kezelése nem a valóság időviszonyainak érzékeltetésére szolgál, hanem az író által átélt élmény tolmácsolására.

A fenti idősíkelemzést csak mintának szántuk. A közlés szakaszszintjét ugyanaz az írói szándék alakítja ki, mint a makrostruktúrát, s ugyanazon jellegzetességek tükröződnek benne. Az emlékezésben a mező-emlékek dominálnak, az idézett jelenetben olyannyira, hogy az író még idősíkot is vált elbeszélés közben, s a történet idejét teszi jelenné. A közlések tartalmát a szubjektum belső történései vezérlik: az író maradéktalanul hőse saját írásának.

Bibliográfia

BETHLEN Miklós *Élete leírása magától*, in KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1980, 399–981. (Magyar Remekírók)

JANKOVICS József (kiad.), BETHLEN Miklós *Levelei (1657–1698)*, I–II, Budapest, Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Próza Emlékek, 6/1–2.).

S. SÁRDI Margit, *Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletrások*, in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely, 2007, 209–222 (Egyetemi Füzetek, 3.).

S. SÁRDI Margit, *Jóslat és álomlátás XVII–XVIII. századi erdélyi emlékiróinknál*, in *Eksztázis, álom, látomás*, szerk. PÓCS Éva, Budapest, Balassi Kiadó, 1998, 475–487 (Tanulmányok a transzcendensről, I.).

S. SÁRDI Margit, *Naplók és naplóíró nők (XVII–XVIII. század)*, Irodalomtörténet, 2006/4. 618–628.

SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, bev. SÖTÉR István, Budapest, 1978.

„BELSŐ MAGYAR UTTZAI MAGYAR PARNASSUS”

Egy 18. századi ismeretlen nyomtatvány a
kolozsvári unitárius kollégiumról és tanáiról

Kolozsvár, az egykoron szabad királyi város, majd „Transilvaniae civitas primaria”, azaz Erdély első városa számtalan irodalmi alkotás témájául szolgált. A versben megfogalmazott művek közül az egyik legismertebb a „Ritkán kellő / Híves szellő / Fú téged, Kolosvár, / Csak Kis-asszony / ’S Jakab közt van / Te benned egy kis nyár” kezdetű költemény, Felvinczi György rímes városleírása.¹ Munkája fontos helytörténeti forrás lett, amelyből megismerhetjük a korabeli utcaneveket és a jelesebb, a szerző által kiemelt épületeket.² A vers az 1706. esztendő őszén keletkezett. Az említett esztendő júniusának közepén Johann Ludwig Rabutin, a császári hadak erdélyi főparancsnoka seregével együtt Magyarországra vonult. Amint katonáival átkelt a Meszesen, Pekry Lőrinc kurucai Dél-Erdély felé vették útjukat, eközben érintették Kolozsvárt is. Klöckelsperg generális labancait kicsalták a fellegvári erődítményből, és vagy kétszázat levágtak közülük. A város népe, besorozva a labancok ostromgyűrüje és az őket állandóan szipolyozó osztrák katonák közé, nyomorúságos helyzetbe jutott.³

Hasonlóan nehéz időszak a témája az 1798. évi kolozsvári tűzvészről szóló versnek, amelyet a várost augusztus 31-én ért katasztrófa után néhány nappal – amúgy „melegében” – szeptember 12-én vetett papírra Vadadi Lövétei József.⁴ A tüzeset során a Belső Szén (Jókai, ma Napoca) utcában fellobbant „vörös kakas” a város Belső Közép (Deák Ferenc, ma Eroilor) utcától délre fekvő területeken pusztított. A költemény – Felvinczi György verséhez hasonlatosan – megbízható for-

¹ FELVINCZI György, *Kolo'svár le-írása 1706-ban*, in Szentpáli N. Ferenc, *Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei*, sajtó alá rend. VARGA Imre, Budapest, 1988, 431–439. (Régi Magyar Költők Tára XVII/13.)

² Elemzésüket és magyarázatukat lásd SZABÓ T. Attila, *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*, Kolozsvár, 1946. és HEREPEI János, *Kolozsvári utcák Felvinczy György versében*, in *Kolozsvár történeti helyrajza*, sajtó alá rend., szerk., utószó SAS Péter, Kolozsvár, 2004, 399–418.

³ KELEMEN Lajos, *Kolozsvár ostroma és fölmentése a kuruc ostromzár alól 1704-ben*, Kolozsvár, 1908. 3–7.

⁴ SEMLYÉN István, *Egykorú vers az 1798. évi kolozsvári tűzvészről*, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1965, 1. sz., 161–166.

rásanyagnak minősült, melyet Szathmári Pap Zsigmond főbíró egykorú közgyűlési előterjesztése megerősített.⁵

A két, ismertetett szépirodalmi munka közé illeszkedik időrendben egy eddig ismeretlen, a bibliográfiákban nem olvasható vers, Várallyai Mihály munkája: *Belső Magyar Uttzai Magyar PARNASSUS*. (Kolozsvár, 1766. Diebus Martii.) A költemény kéziratos formájáról tudott a szakirodalom,⁶ annak megjelentetett nyomtatványáról korábban nem volt adat. A kolligátumban megőrződött példány possessor-bejegyzése szerint „Ioanni Kőrmöczi 1781.”, Kőrmöczi János (1762–1836) unitárius püspök tulajdona volt.⁷ A tudós főpap jénai, göttingai tanulmányai (1794–1797) után az unitárius kollégium matematika–fizika tanára, majd 1802-től igazgatója. 1812-ben egyháza püspökének választották.⁸ Kolozsvári főiskolai tanulmányait 1778-ban kezdte meg, ahol diáktanító, majd senior lett. Bejegyzésének dátuma azt mutatja, hogy diák korában még közkézen forgó olvasmány lehetett Várallyai Mihály szerzeménye, amit témája miatt – tulajdonjogának megjelölése után – becses emlékként megőrzött könyvtárban.

Nemcsak a költemények témájában, szerzőik személyében is vannak hasonlóságok: vallását tekintve mindhárom versfaragó az unitárius egyházhoz kötődött, Felvinczi György a kolozsvári unitárius kollégium diákja volt, majd torockói iskolamester, két év múlva egykori iskolájában a szintaxisták irányítója, seniora. Szerelmi botránya miatt az eklézsiát otthagya városi szolgálatba lépett, „hüts” szolgabíróként, majd ügyvédként kereste kenyerét. Benkő József a reformátusok között említette, lehetséges, hogy időközben másik protestáns vallást választott.⁹ Vadadi Lövétei Józsefet ugyancsak a kolozsvári unitárius kollégium egykori diákjaként azonosította kéziratos költeményének közreadója, egyéb adatot a legszorgalmasabb kutatás ellenére sem talált róla.¹⁰ A három szerző közül Várallyai Simon Mihály a legtalányosabb személyiség. Egy Szinyér Várallyai, vagy Várallyai Simon nevű peregrinus több korabeli európai egyetemen is megfordult: 1648. július 14. Franeker (theol. et philos.), 1648. augusztus 15. Groningen (theol.), 1649 Utrecht. 1650. július 15-én Simon Várallyai bejegyzéssel Franekerben disputált.¹¹ Az ottani egyetemen anyakönyvének 1651–1652. évi jegy-

⁵ JAKAB Elek, *Kolozsvár története* III, Kolozsvár, 1888, 735.

⁶ Kolozsvári énekeskönyv (1790 k.) 17–30. Kolozsvár, Akadémia Könyvtár. MSU 17. Mf: MTAK A 189/IV. In: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, Budapest, 2002, 211.

⁷ Magántulajdonban. A kolligátumban még öt olyan halotti prédikáció van, amelyet possessor-bejegyzésével látott el az unitárius püspök.

⁸ HADHÁZY Iván, Kőrmöczi János unitárius püspök (1772–1836), in *A Ráday Gyűjtemény évkönyve* VII, szerk. BENDA Kálmán, SZABÓ András, Budapest, 1994, 167–174.

⁹ SZABÓ T. Attila, *Adatok Felvinczi György életéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények 1932, 422–423.

¹⁰ SEMLYÉN István i. m., 161.

¹¹ SZABÓ Miklós–TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, 1992, 192. (Fontes rerum scholasticarum IV.)

zékében Simon Mihály néven szerepel.¹² Szinnyei József református lelkészként jegyzi, és egy kiadott munkájáról tudósít: *Disputationes tres Theologicae De Satisfactione Christi...* Franekerae, 1650 (RMK III/1748).¹³ 14 számozatlan levélből álló művét az annak kiadási évében megválasztott „Csulai György erdélyi református superintendensnek”, vagyis püspöknek és a „gyulafehérvári első lelkészeknek” ajánlotta.

Várallyai Mihály, *A Belső magyar Uttzai Magyar Parnassus* szerzője nem lehet azonos az előbbieken ismertetett személlyel. Munkájának 1766-ban történő megjelentetése önmagában még nem lehetne kizáró ok, azonban az abban emlegetett személyek túlnyomórészt a 18. század közepe táján tevékenykedtek és munkálkodtak, róluk egy századnyi időeltéréssel, a 17. század közepén nem lehetett volna még tudni semmit. Mai ismereteink szerint semmilyen tényleges adattal nem rendelkezünk költőnk személyét és munkásságát illetően. Némi támpontot verse nyújt, amelyben néhány ismeret-forgácsot megemlít önmagával kapcsolatban. Megtudhatjuk, hogy unitárius vallású: „Illy kedvesen mű-is élünk / A' kik egy Istent tisztelünk” és egyházfelekezete kolozsvári kollégiumában folytatja tanulmányait: „Kik Elménket fel indittyák / Böltselkedésre tanittyák / E' második Parnassus”. Ennek alapján közelebb kerülhetünk szerzőnk kilétének meghatározásához: egy diák, méghozzá nyelvezete alapján maroszséki székely (tü, mű-is, dütsöség tájszavak); szerzeménye meg egy kedves, életörömet sugárzó mulató vers.

A kollégiumi diákélethez egykoron hozzátartozott a versszerzés. A költemény megjelenésének ideje a kollégiumi diákköltészet virágzásának időszaka, amikor a tanulók szívesen írtak verseket önmaguk és társaik szórakoztatására. Gyökerük a kötelező iskolai poétikai gyakorlatokban és az alkalmi költészetben található. A kollégiumi diákköltészet sajátos híd az európai jellegű ízlés és az ösztönös népi irodalom között. Ösztönszerű, húzzuk alá még egyszer – ahogyan Arany János nevezte – „öntudatlan népiesség” kifejeződése. Lírai sajátossága: rokokó szentimentalizmus és népiség különös elegye.¹⁴

Kolozsvárt is feléledt a vágáns örökség, a középkori dalok mintájára elemzett versünket is latin–magyar szövegpárban írta meg szerzője. A diákok rímes tollpróbálgatásai nemcsak egy gyorsan tovatűnő életkornak, hanem az alma matereknek is becses emlékei. Általános jellemzőjük a tanárok, a tantárgyak kigúnyolása. Kolozsvári szerzőnk éppen a fordítottját tette, jókedvét, tiszteletét fejezte ki, mint aki örvend, hogy abba az iskolába járhat, ahol az általa felsorolt és bemutatott tanárok tanítanak. Jó példája a gondolat- és érzésvilághoz alkalmazkodott verselésnek. Nótajelzése a *Si quis vivit jucundus*, amelynek szövegét 18. századi dalgyűjteményében LIX-ként adta közre Versényi György. Első, kétnyelvű versszaka: „Si quis vivit jucundus, ego sane Titirus, / Vivo ruri, sum in silvis, inter nostras ovin-

¹² „Sine Dato. Michael Simon Transylvanus Hungarus.” In: HELLEBRANDT Árpád, *A franekerei egyetemen tanult magyarok*, Harmadik közlemény, Történelmi Tár 1887, 204.

¹³ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1914, XIV, 874–875.

¹⁴ OTROKOCSI NAGY Gábor, *Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában*, Debrecen, 1942, 3, 60.

culis, / In praeuptis montium, inter aquas fontium. / Ha gyönyörűségesen, él valaki illy frissen, / Élek juhász a mezőben, legelvén nyájam erdőben, / Az hegyek havasira, az vizek forrásira.”¹⁵ Nótajelzése miatt feltételezhetjük, hogy a jelzett dallam mintájára dalolhatták is a szerzeményt, ezért diákénekként szintén számon tarthatjuk. Ez ugyancsak erősítheti szerzőnk protestáns mivoltát, a diákéneklés „elsősorban és különlegesen” – Szabó T. Attila jelzői – a protestáns iskolákra jellemző műveltségtörténeti körülmény. Reformáció korabeli megjelenése után számottevő haladást, kifejezésbeli fejlődést éppen a 18. században ért el.¹⁶

A „Kolo’svárátt, 1766. Diebus Martii”, vagyis márciusi napokban kiadott, nyolcadrét alakú nyomtatványon nem szerepel nyomda megnevezése. Az unitáriusok nyomdáját 1696. február 6-án helyezték el a főtéri templom sekrestyéjében. 1716-ban a templommal együtt a tipográfiát is lefoglalta Steinville osztrák generális. Később visszaadhatta, mert a betűket 1737-ben a reformátusok vették meg. Újabb unitárius nyomdaalapításra 1814-ig nem került sor. Várallyai Mihály művét nagy valószínűséggel a város akkori legtekintélyesebb nyomdájában, a református kollégium tipográfiájában nyomtathatták, amelyet 1752-től haláláig, 1769-ig Páldi Székely István bérelt és vezetett.¹⁷ Erre utal több könyvdísz és egy olyan fametszetnek a használata, amely a református nyomda több kiadványában fellelhető.¹⁸

A 14 számozatlan levélből álló kiadvány forrásértékű a kolozsvári unitárius kollégium történetével kapcsolatban, ráadásul olyan tanárait és olyan időszakát mutatja be, amely eddig a legkevésbé volt ismeretes.

Az Európán végigsöprő reformáció Kolozsvárt is diadalmaskodott. Miután az 1556. április 26-i kolozsvári országgyűlés kimondta a szerzetesrendek feloszlását és vagyonuk szekularizálását, az óvári domonkos kolostort is ott kellett hagyniuk az építető-alapító szerzeteseknek. A magára maradt épületben az 1557. június 1–10. közötti tordai országgyűlés támogatásával iskolát létesített Izabella királyné. Az ősszel megalapított tanintézet harmincablakos nagytermét Apellatiumnak, Apolló palotájának nevezték el. 1690-ben új unitárius tanintézet kialakítását határozta el a városi tanács. A főtéri templommal szemben kiűritett három házba 1693. október 10-én vonultak át a tanulók. Az 1697-re befejeződött átalakítási munkálatok évében, május 6-án az egész iskolát elemésztette a tűzvész. Az

¹⁵ *Sziveket ujitó bokréta. XVIII. évszázbeli dalgyűjtemény*, Budapest, 1914, 120. (Régi Magyar Könyvtár 35.)

¹⁶ SZABÓ T. Attila, *Adalékok és szempontok a magyar diákéneklés irodalomtörténeti vizsgálatához*, Kiny. az EME X. vándorgyűlésének Emlékkönyvéből, Cluj-Kolozsvár, 1932, 1, 3.

¹⁷ FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története*, Kolozsvár, 1896, 70–73, 80–84.

¹⁸ Vö. Örök életnek drága illatja, Mellyel A' Koporsónak Pora között-is, kedvesen illatozott ... bránitskai Jo'sika Mó'ses... Kolo'svárátt, 1756. – *Világi hartzai 's háborui után győzedelmet vett... vitéznek, néhai mélt. Graf bethleni Bethlen Ádám ... emlékezete*. Kolosvárátt, 1775. – NAGYAJTAI CSEREI József, *Halotti beszéd, mellyel Méltóságos gróff hallerkői Haller Sigmund urnak ... szomorú vég pompáját tisztelte* –, Kolo'svárátt, 1804. – *Gyász oszlópa. Mellyet a' Méltóságos graf Teleki Kata ... Halála' szomorú emlékezetére*. Kolo'svárt, 1810. – HEGEDŰS Sámuel, *Egy halotti elmélkedés az áldott emlékezetű méltóságos czegei groff Vass Sámuel ... sirhalma felett*, Kolo'sváron, 1813.

újjaépítéshez támogatásért Hollandiába kiküldött rektor, Dimén Pál nagy sikerrel járt, 17204 forinttal tért haza. Időközben, a szatmári béke után megváltozott a történelmi-politikai helyzet. A győztes Habsburgok rekatolizációs erőfeszítései nyomán Stefan de Steinville tábornok és katonái segítségével 1716. március 30-án el-(vissza-)foglalták az unitáriusoktól a Kolozsvár főterén álló Szent Mihály-templomot. Két év múlva, április 1-jén az unitárius iskolának is költöznie kellett. Az új tanintézet helye a Belső Magyar (Kossuth Lajos, ma 1989. december 21.) utcai Huszár Mihály-féle ház lett. Szentábrahámi Lombard Mihály lektor vezetésével ott folytatódott a tanítás. Később az iskola körüli, a Kurta-Szappan (később és ma is Dávid Ferenc) utcai és a sikátor menti telkeket felvásárolva szabályos négyszöget alakítottak ki. Ott épült fel Leder József tervei alapján 1801–1806 között a ma már régi kollégiumként ismert tanintézet.¹⁹

A Belső Magyar utcai házban a tanítás Köpeczi Derzsi Boldizsár vezetésével és kilenc tanulóval 1718. május 10-én vette kezdetét. A négy földszinti és két emeleti szobából álló épület szűkösségét enyhítették az előbbieken említett telek- és házvásárlásokkal. A tanulni vágyó unitárius ifjak számának emelkedésével újabb helyiségeket alakítottak ki. Szükségből maguk a tanulók készítettek annyi vesszőfalú és vályogtapasztású szobát, amennyire elhelyezkedésükhöz szükségük volt. Az üveglemez karikájú ablakokat lantornával, marhabendő száritott hártájával vonták be. Az így készült épületek tartósságában hosszú távon nem lehetett bízni. Az 1759-ben épült sövényházakat 1802-ben bontották le.²⁰ Széplaki Petrichevich Horváth Ferenc főgondnok kezdeményezésére adakozás indult, aminek eredményeképpen 1780. augusztus 15-re befejeződött a Belső Magyar utcai ház emelet-ráépítése. Zsuki László 80.000 forintos végrendeleti adományának köszönhetően öt év alatt, 1806-ra teljesen felépülhetett az új, az akkori követelményeknek megfelelő, modern főiskola.²¹

Várallyai Mihály költeményének megjelentetése – 1766. Diebus Martii – idején valószínűleg még a kezdetleges, a vesszőfalú és vályogtapasztású szobában tanulhatott a szerző. Ennek ellenére nagyon jól érezhette magát, amiben „Hervadatlan Iffijuságunk” életérzése is nagy szerepet játszhatott.

A kollégium tanulmányi rendje tartalmazta mindazokat az ismereteket, melyek az olvasás-írástól kezdve a papi és mesteri álláshoz szükségesek voltak. A rendszer három részből állt: alsó (triviális), középső (klasszika) és felső (publikus vagy akadémiai), vagyis az elemi, a közép és a főiskolai tagozat. Az alsó tagozaton – a hagyományos humanista iskolai képzésben – a kisiskolások mestere, a diáktanár (kollaborátor) oktatta az írás-olvasást, a vallás alapjait, éneket és a latin

¹⁹ GAAL György, *A kolozsvári unitárius kollégium építéstörténete*, Keresztény Magvető 2001, 3–4. sz., 190–219. és Uő, *Az unitárius iskolaügy történeti vázlata*, in *Műzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról*, Kolozsvár, 2001, 58–63.

²⁰ BENCZÉDI Gergely, *A piaci és a Belső Magyar utcai iskolai*, in *Fejezetek a kolozsvári unitárius kollégium történetéből*, Kolozsvár, 2007, 90–95.

²¹ FERENCZ József, *Unitárius kis tükrör vagyis az unitárius egyház története, hitelvei, egyházalkotmánya és szertartásai*, Kolozsvár, 1900, 85–88.

nyelv alapelemeit (rudimenta), declinatiót, comparatiót és conjugatiót tanított.²² A klasszika tagozat öt, majd hat osztályból állt: négy alsó grammatikaiból és két felső humanitasból, melynek célja a latin nyelv oktatása volt. „A magyar közvélemény nem tartotta mívelt embernek, aki nem tudott latinul beszélni.”²³ A minoristák után a majoristák tantárgya három éven keresztül az etimológia és a szintaxis volt. Ezután következett a poézis, amely két részből állt: inferior és sublimior. Segéd tudományul a mitológiát, a latin szerzők fordítását hallgatták és heti gyakorlatokat (stílus) tartottak. Utoljára következett a négy részből álló retorika (ars oratoria): feltalálás (inventio), elrendezés (dispositio), kiejtés (elocutio) és szónoki előadás (pronunciatio). Ehhez is tartoztak segéd tudományok: görög és római régiségek, klasszikusok fordítása, heti gyakorlatok (exercitium), valamint a vallás és a számtan.²⁴ Mindezek után következett a frekventáció. Ezt a diákszokást a 18. század folyamán is megőrizte a kolozsvári unitárius kollégium. Sajátos próbatelt kellett kiállniuk, hogy bebizonyítsák, a gimnáziumi osztályok elvégzése után alkalmasak a továbbtanulásra.²⁵ A deáki társaságba (societas togata) való felvétel előtt volt egy közbeeső állapot, a novíciusság (noviciatus). Hat hétig magaviseletben, megjelenésben és beszédben egyaránt kifogástalannak kellett lenni. Ha nem volt ellene kifogás, vizsgát tehetett a kátéból és görög nyelvből. Megbírálása után neve bekerülhetett a főiskola anyakönyvébe. Ha mindezekon túljutott a hallgató, következhetett az akadémiai tagozat, a filozófiai tanfolyam (philosophicus cursus), amelynek célja a papok, a mesterek képzése (publicae lectiones). A hallgató az első évben togatus diák lett, egyenruhát hordott. Viselete bárányprémmel szegélyezett, szárközepig érő mente (tóga), dolmány, később magyarka, mellény, fekete nyakkendő, öv (cingulus) és magas tetejű kalap (süveg) volt. Minden ruhadarabnak megszabták a színét és nagyságát. A diákok fülközepig érő haját viselhettek. A második évben végre a veteranusok közé léphetett.²⁶ Minden osztály szerves egységet alkotott, az elemi latin nyelvi ismeretektől a magas szintű teológiai tanulmányokig. Ez az oktatási rendszer a 18. századi változata volt a középkori „studium”-nak, a triviumnak és a quadriviumnak.²⁷ Az unitárius kollégiumban folyó mindennapi életébe nyújtanak betekintést a korabeli „iskolafőnökök” által vezetett rendszeres naplók, számadásszerű feljegyzések.²⁸

Várallyai Mihály – költeménye alapján – valószínűleg a klasszika tagozat, annak is a felső humanitas részének hallgatója volt: „Erato Geometriat / Polimnia

²² DOMÁNYHÁZI Edit, *A kolozsvári unitárius kollégium 17. századi története*, Keresztény Magvető 2001, 3-4. sz., 185–190.

²³ GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története*, Kolozsvár, 1935, II. 11.

²⁴ GÁL Kelemen i. m., II. 11–12.

²⁵ MÉSZÁROS István, *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1977 között*, Budapest, 1981, 588.

²⁶ GÁL Kelemen i. m., II. 29–32.

²⁷ FALLENBÜCHI Zoltán, *Az 1738/39. évi országos diákösszeírás*, Budapest, 1985, 10.

²⁸ Lásd *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum 1626–1696*, 1. *Journals of the years 1626–1648*, Prepared and arranged DOMÁNYHÁZI Edit, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1997. (Fontes rerum scholasticarum VII/1.)

Rhetoricát / Hellyesen fel-találták / Velünk Communicáltak.” A korabeli iskola-rendszerbe járó poétikai és retorikai hallgatók átlag életkorát figyelembe véve költeménye megírásának idején 16–18 éves lehetett.²⁹

Kik tartoztak a „klilentz Magyar Mu'sa” közé, akiket diákszerzőnk a „Magyar Versekben” lefestett?

A klasszikus kilenc Múza nevét már Hésiodos megnevezte: Clio a történetírás, Melpomené a tragédia, Thalia a vígjáték, Euterpe a zene, Terpsikhoré a tánc, Erató a szerelmi költészet, Kalliope az eposz, Urania a tudomány, főleg a csillagászat, Polimnia a himnusz-költészet istennője. Szent fájuk a babér volt. Ezért említi szerzőnk is versében a babért: „Fejeinkre Laurust tégyen”. Várallyai Mihály – a műveltségét bizonyítandó – klasszikus kilenc múza után az ott oktató professzorokat, a „Magyar Mú'sák”-at nevezte meg. Leírása alapján pontosan, nevesítve ismerhetjük meg valamennyi, az akkor tanítással foglalkozó tanárt, akik a Belső Magyar utcai Parnasszuson képzeletbeli babérfák alatt oktattak. „Seregünk Bölts Feje”, Agh István püspök – mint a hegedülő Apolló – körül sorakoztatja fel az „unitárius múzsákat”: Pálfi Benjámint, Kovátsi Tamást, Fejérvári Sámuel, Almási Ádámot, Pákei Mózes, Kováts Mártont, Székely Ferencet és Gejzanovius (Gejza) Józsefet mint az általuk oktatott tantárgyak, ismeretanyagok – a klasszikus múzsákkal ellentétben – férfi „isteneit”.

Sepsiszentkirályi Agh István (1709–1786) rektor és unitárius püspök. Az amszterdami egyetemen tanult 1737-ben „lector scholae ac professor philosophiae”-nak nyilvánítják,³⁰ előbb a „juris prudentia”-t, az univerzális históriát és geográfiát, majd a „theologia polemica”-t, később az egyháztörténelmet kezdte oktatni, elsőként az unitárius vallás egész dogmarendszerével.³¹ 1738–1758 között logikát és görög nyelvet tanított. 1784-től egyházi főjegyző, 1754-ben ő írta először magyarul a papjelöltek vizsgáinak jegyzőkönyveit. 1758-ban iskolaigazgató és püspök lett.³² Igazgatósága alatt jó diplomáciával összhangot teremtett a tanárok és a tanulók között. Püspöksége idején az Erdélybe menekült lengyel unitárius közösségek helyi befogadását segítette elő.³³

Pálfi Benjámint (?–1771) a leideni egyetemen tanult (1736–1740), 1741-től a nyelvek és a matézis tanára („collegii professor item linguarum et matheseos”). 1748-ban pappá szentelték.³⁴ 1758-ban – Agh István püspökké választása után – rábízta a „senior philosophia” tanítását.³⁵ Korabeli megjegyzés szerint ezzel meg-

²⁹ FALLENBÜCHL Zoltán *i. m.*, 12.

³⁰ GÁL Kelemen *i. m.*, I. 213.

³¹ GÁL Kelemen *i. m.*, I. 213.

³² GÁL Kelemen *i. m.*, II. 438–439.

³³ Lásd JAKAB Elek, *Agh István unitárius püspök élete és kora*, Kolozsvár, 1882. és Sepsiszentkirályi Agh István unitárius püspök temetési meghívója (1786. január 25. Kolozsvár) Torockó-szentgyörgyi Thorotzkai Mihálynak írva. In: *Unitárius egyháztörténeti adatok (1619–1866)*, kiad. ifj. BIÁS István, Marosvásárhely, 1910, 105–106.

³⁴ GÁL Kelemen *i. m.*, II. 539.

³⁵ GÁL Kelemen *i. m.*, I. 213.

szűnt a filozófia buzgó tanulása („sic deficit vividum philosophiae studium”).³⁶ Ezzel a sommás megjegyzéssel szemben áll Várallyai Mihály értékelése: „Látni tanít élesenn / Beszéde folj édesenn.”

Kovátsi Tamásról életrajzi adatok nem maradtak fenn. A költemény alapján behatárolható, milyen területen tanított: „Isten Szent Igéjének / Szent Irás beszédének / KOVÁTSI TAMÁS sáfára.”

Fejérvári Sámuel (1721–1781) Szebenben tanult németül, hitsorsosainak prédikált az országgyűlésen, majd a leideni egyetemre ment (1749–1751). 1752-ben szentelték fel lelkésznek, 1758-tól a filológia, a következő évtől a héber és a német nyelv tanára. A versíró szerint görögöt is tanított. 1776-ban kimaradt a tanárságból, majd Nagy György katolizálása után visszatért a katedrára mint „a keleti nyelvek tanára s a német nyelv praesese”.³⁷ Elismert tanár lehetett: „Oktat hejlesen ’s fontason” – olvashatjuk róla.

Almási Ádám (1736–1793) Senior, a retorika, a szónoklattan tanára.³⁸ Közkedvelt lehetett a diákság körében mint „kegyes szív”.

Pákei Mózesről életrajzi adatok nem maradtak fenn. Valószínűleg 1771 körül halt meg.³⁹ A költemény szerint a poézis tanára volt.

Kováts Mártonról sem maradtak fenn életrajzi adatok. A költeményben való bemutatása alapján a nagy klasszis praceptor, a kezdő anyanyelvi és a grammatikai osztályokban előadást tartó nagydiák, valamint exactor, pénzkezelő, számvető volt.

Székely Ferencről is csak a költemény alapján tudjuk, hogy a kis klasszis vezetője lehetett, egy idősebb diák-tanító (kollaborátor), aki az olvasást oktatta.

Gejzanovius (Gejza) József (1742–1782) Gejza Sándor homoródalmási lelkész fia, Tordán, majd Torockón rektor. 1781-től a héber és a görög nyelv tanára.⁴⁰ A költemény alapján praesese a logikának, a tógás, az akadémiai tagozat első évfolyamának. A család őse egy 1660-ban Lengyelországból kiűzött unitárius lelkész lehetett.

A kollégiumban tanítókat inkább az elkötelezettség, a lelkesedés, a hivatástudat, mint az anyagiak ösztökélték mind jobb teljesítményekre. Agh István püspök idején a fizetésük évente 100–200 magyar forint volt, azt is csak akkor kapták meg, ha a begyűlt adományok és gyűjtések összegéből telt rá. 1759-ben a tanári fizetésekkal kapcsolatban megjegyezték: „ha ezen sallariumok⁴¹ ő kegyel-

³⁶ GÁL Kelemen *i. m.*, II. 439.

³⁷ GÁL Kelemen *i. m.*, I. 213. és II. 539–540.

³⁸ ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY Sándor, *Unitárius vallás története Erdélybe*, Kolozsvár, 1839, 18.

³⁹ „Naponként bizony mint a’ gyertya fogyok, mint a’ fű és a’ gyenge plánta a’ nagy hévségben hervadok... s mind ezekben ha az Isten hathatosan meg nem vigasztal egészszen elis fogyok, s elis hervadok”. Pákei Mózes levelezéséből, 1771 körül. SZABÓ T. Attila, *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, Bukarest, 1984, IV. 449.

⁴⁰ Lásd KANYARÓ Ferenc, *Gejza József emlékezete*, Keresztény Magvető 1899, 57. és GÁL Kelemen *i. m.*, II. 540–541.

⁴¹ fizetések

meknek ki nem telnék, hanem restantiajok⁴² maradna, soha posteritások⁴³ ne praetendálhassák.”⁴⁴ Zsuki László korábban már említett hagyatéki adománya tette lehetővé, hogy a tanárok fizetése legalább évi 300, a püspöké 1000 magyar forintra emelkedhessen.⁴⁵ A költeményben lefestett, szinte idilli képet árnyalhatják a korabeli nehézségekről árulkodó tények: a tanárok és az eklésia előljárói közötti megbomlott összhang, a tanulók fegyelmezetlenségének elharapódzása.⁴⁶

Még egy nyelvtörténeti érdekességet is tartogat a költemény. Szerzője kétszer is használja a „hangítsál” igét. Szabó T. Attila becses szótörténeti tárában 1811-ből szerepel adat a kifejezés használatára.⁴⁷ Várallyai Mihály ötven évvel korábban, 1766-ban nagy kedvvel faragott rímet erre a szóra.

A verset eddig az ún. Kolozsvári énekeskönyvben található kézirat alapján tartották számon.⁴⁸ A nyomtatott változat felbukkanása lehetőséget adott a kézirattal való összevetésre, melynek során kiderült, hogy az 1766-ban kiadott nyomtatvány nem készülhetett az 1774. március 28-án keltezett kéziratot példány alapján. Ezek alapján megállapítható, hogy a kéziratot példány vagy az eredeti és (remélhetőleg) lappangó kéziratnak, vagy a kinyomtatott költeménynek egy nyolc évvel későbbi, a nyomtatottól egyes helyeken a helyesírásban eltérő változata. A nyomtatásban megjelent szöveg közzétételénél ezeket az eltéréseket a lapalji jegyzetben közlöm.

Az (egyelőre) ismeretlen élettörténetű Várallyai Mihály egykori kolozsvári unitárius kollégiumi diák költeménye hasznos forrás a korabeli hely-, iskola- és egyháztörténet számára, valamint megismerésre váró becses emléke a 18. századi erdélyi verselésnek. Ismertetésünkkel és a költemény közzétételével járulunk hozzá szerzőnk verszáró óhajtatásának beteljesüléséhez:

Terjedjen jó dolgokban
Hirünk sok Országokban
Mellyért az Urnak adassék
Áldás tulajdonittassék
Terjedjen Ditsósége
Soha ne-legyen VÉGE.

⁴² hátralékuk

⁴³ utódok

⁴⁴ igényelhessék

⁴⁵ FERENCZ József *i. m.*, 88.

⁴⁶ GÁL Kelemen *i. m.*, II. 442.

⁴⁷ SZABÓ T. Attila, *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár i. m.*, IV., 1033.

⁴⁸ Lásd a 6. sz. jegyzetet. A mikrofilmen rögzített kézirat lelőhelyeként a következő megjelölés szerepel: A táncnak haszontalanságairól... és más költemények. (XVIII. sz.) 1–60. számozott lap. A RNK Akadémiája Kolozsvári Fiókjának 3. sz. könyvtára. Jelzet: 17.

Belső Magyar Uttzai
PARNASSUS.

Melleyen

Értelem, 's ítélet tétellel hires', Böltességgel, 's alázatos szelidséggel ditséretes kilentz Magyar Mu'sákot talált és azokat nem le-írhatatlan érdemek szerint ugyan, hanem csak maga tanolatlan Pennájának tehetetlen tehetségéhez képest Magyar Versekben le-festette.

VÁRALLYAI MIHALY

KOLOS'SVÁRATT

1766. Diebus Martii.

Quis sine Calcari miseros equitare Poëtas. Non doleat? Sonipes est, sed Avena deest. Constant a Passione JE'SU.

Sunt quidam, qui me dicunt non esse Poëtam. Et verum dicunt, curs quia vera loquor. Ovenus inquit.

Nota: *Si quis vivit jucundus.*

MONs Parnassi viribus

Assiste Laboribus

Succurre Turba novena

Jubila cantes amaena

Neque vires subtrahe

Quin mihi dices: Ave!

Jeles Serge Mu'saknak

Friss száma Grátiáknak

Segítséggel most légyetek

Hangos Musikát végyetek

Hárfákat¹ pengessetek

Vigságra siessetek.

Canam Laudes avitas

Quercus traham auritas

Canoris ô fi fidibus

Vernis istis in Idibus

Et plectro parûm crassô

Digna canam Parnasso.

Hármas Ditséretetek

Mu'sák! mellyet nyertetek

Im nyájas vigságban élvén

Semmi veszélytől nem félvén

Kies hegyét láttátok

Parnassusnak, 's lakjátok.

Aura lenis renovát

Qua spirante Cor ovat

Arborum Umbras petentes

AEterno Festo plaudentes

Hic jocos exercetis

Hic animos fovetis.

Élesztget gyenge szellő

Melly Szíveteknek kellő

Árnyékos fák közt sétálván

Fris notákkal hangitsálván

Hegedültök, 's örültök

Mig az Égig repültök.

Levat fitim Pegasus

Quem fovet Mons Parnassus

Hic vos Musae convenitis

Sanctam Sitim hic lenitis

Haec haec vita Dearum.

Prosperitas Musarum.

Enyhitget tiszta kut-fő

Pegasus melly tisztán jő

Hová Mu'sák egyben² gyűltök

Ha szomjuságtól hevültök.

Frissebb élet mindennel

Nints edesebb nints ennél.

¹ A Kolozsvári énekeskönyv című kéziratban
(a továbbiakban kéziratban): „Hárfákat.”

² A kéziratban: „egybe”.

Varia vos delectant

Quae pia laetis nectant
Musicae mulcet Concentus
Sonus aures ludit lentus.
Dulce Melos cōntillat
Pectus, et Cor titillat.

Állando Szerentsétek

Gyöngy élet a' tiétek
Hárfaítok friss³ zengése
Szájatok vig éneklése
Hangitsál szép notákat
Ékes Mélodiakot.

Regius est quietis

Hic locus quem tenetis
Hinc emanant scientiae
Piae mentis Delitiae
Hinc descendunt Marones
Hinc et ampli Barones.

Arany hegyeket meg-dul

Parnassus, és fellyül mul
'S Itt árad a' szép Tudomány
Drága Gyöngynél szebb Adomány
Tü birjátok az elmét
Frissittitek értelmét.

Lux Clio Historica

Melpomone Tragica
Thalia Comoediarum
Trux Euterpe Tibiarum
Terpsicore gyrorum
Leges dat et Chorum.

Irt Clio Historiát

Melpomene jajt kiált
Thalia comaediádzik⁴
Euterpe sipjával jádzik
Terpsicore trombitál
Akár sétál, akár áll.

Astra dat Uranie

Literas Calliope
Erato Geometriam
Polymnia Rhetoricam
Invenisse dicuntur
Sic Musae describuntur.

Igy Eget Uranie

'S A' Betűt Calliope
Erato Geometriat
Polimnia Rhetoricát
Hellyesen fel-találták
Velünk Comunicálták.

At quid apud Hellenum

Montem miror amaenum
Musarum converto pedes
Transilvanarum ad aedes
Patri Deo sacrarum
Et Christo dicatarum.

Ujj⁵ dőlgoakra találtam

Mig ezeket számláltam
Illy kedvesen mű-is élünk
A' kik egy Istent tisztelünk
Parnassus kies hely vagy
Szövetségünk hozzád nagy.

Ter tres et hic inclitis

Musae ludunt barbitis
Novem Musae numerantur
Musae novem honorantur
Hae formant Juventutem
Hae promovent Salutem.

Hány Mu'sák számláltátnak

Itt-is ugy találatnak
Kik Elménket fel indittyák
Böltselkedésre tanítyák
E' második Parnassus
Itt a' Kut fő Pegasus.

Ore sensus Sanctorum

Qui promit Bibliorum
STEPHANUS AGH nominatus
In SEPSI Sz. KIRÁLY natus
THEOLOGIAE DOCTOR
COLLEGIIque RECTOR.

Romlik pokol ereje

Mert Seregünk Bölt Feje
AGH ISTVÁN ki eredetét
SEPSI Sz⁶ KIRÁLYból⁷ létét
Vette Sz. Írást írja
Magyar Parnassust birja.

³ A kéziratban: „fris”.

⁴ A kéziratban: „comédiádzik”.

⁵ A kéziratban: „Uj”.

⁶ A kéziratban: „Szent”.

⁷ A kéziratban: „Királlyból”.

Ecclesias gubernat
 Sanctaque vita verna
 SUPERINTENDENS eminens
 Malum avertit inminens
 Vota Deo persolvit
 Tricas omnes evolvit.

Szentségét így nevei
 PÜSPÖKSÉGÉT viseli
 Minden gonoszt távoztatván
 Nyáját Szentségre szoktatván
 Tsak egy ISTENben hiszen
 Kihez hasonlo nintsen.

Tractat alter SOPHIAM
 Pandens ad Astra viam
 BENIAMIN PÁLFI Lauro
 Triplici dignus et auro
 Rosas loqui peritus
 In cunctis eruditus.

Világ friss Böltességét
 Az Ég minéműségét
 PÁLFI BÉNIÁMIN adja⁸
 Homályban⁹ elménk nem hadja
 Látni tanit élessen
 Beszéde folj¹⁰ édesenn.

Divinus PRAECO restat
 THOMAS KOVÁTSI praestat
 Qui Domini pascit gregem
 Dumque Sanctam tradit Legem
 Et pium pectus fovet
 Et Impu cor movet.

Isten szent Igéjének
 Szent Irás beszédének
 KOVÁTSI TAMÁS sáfára
 E' vigyáz Jé'sus nyájára
 Most vigasztal bennünket
 'S Majd meg-feddi bűnünket.

Offert et Literarum
 Haebrearum Graecarum
 Opes nobis diligenter
 Cordicitus et libenter
 SAMUEL FEJÉRVÁRI
 Dignissimus amari.

Sidot Görögöt tanitt
 Már sokat sokra vitt
 Jó 's mégyen szorgalmatosan
 Oktat heljesen¹¹ 's fontason¹²
 FEJÉRVÁRI SAMUEL
 Égre repíttessék-fel.

Ostia dat ad Coelos
 Et ad Sanctos Angelos
 Cum sit et PRAECO Divinus
 Voce nostros urit Sinus
 Invictus in Palaestra
 Subtilis in Orchestra.

Tágas utat az Égre
 Készít a' Dütsőségre
 Isten Igéjét hirdetvén
 Szemünk fedelét el-vetvén
 Sokáig virágózzék
 'S végre Menyben lakozzék.

Ornat Tropis schemate
 Quasi Diademate
 ADAMUS ALMASI voces
 Classem docens Rhetorices
 Qui SENIOR Lycae
 Hujus est Athenaei.

Gyönyörűséges szókat
 Tanítván Rhétorokat
 Tészen Orátiojában
 Értelmes Rátiojában
 ALMÁSI ÁDAM ki hiv
 SENIOR és kegyes sziv.

Alter docet Metrice
 Classique Poëticae
 MOSES PAKEI praesidet
 Ut scientiam Metri det
 Bibliothecam curat
 Collegii, quae durat.

Tanít a' más Poësis
 Ovid, Metamorphosist
 PÁKEI MO'SES verseket
 Tanitt, 's procurat könyveket
 Mellyeket Parnassus tart
 Mint egy győzhetetlen kart.

⁸ A kéziratban: „adgya”.

⁹ A kéziratban: „Homályban”.

¹⁰ A kéziratban: „folly”.

¹¹ A kéziratban: „helyesen”.

¹² A kéziratban: „fontoson”.

Omnes partes docere
 Grammaticae sincere
 MARTINUS KOVATS conatur
 Is EXACTOR Titulatur
 Virga regens adepta
 Prosodia excepta.
 Classissát igazgatván
 Gramaticát¹³ forgatván
 Prosodián kívül tanitt
 KOVÁTS MÁRTON már sokra vitt
 Parnassus EXACTORA
 Nagy Classis PRAECEPTORA.
 Omnem de Legentibus
 Et de Colligentibus
 FRANCISCUS SZEKELY¹⁴ sustinet
 Curam, quae Classem attinet
 Est PRAECEPTOR Minorum
 Sollicitus illorum.
 Meg-mutatja¹⁵ hűségét
 Minerva kis Seregét
 SZÉKELY¹⁶ FERENTZ jól szoktattya
 A' Tudományban oktattya
 Kis Classist igazgatván
 Olvasni tanitgatván.
 Postremus his assidet
 JOSEPHUS GEIZANOVIVS¹⁷
 Doctrina Clarus, et pius
 Foelix Argumentator
 Sedulorum Amator.
 Okait sok dolognak
 Mellyek elmén forognak
 GEIZÁNOVIUS találni
 Igen kész argumentálni
 PRAESESSE Logicának
 Togás Társaságának.
 Salve novemviratus
 Coelis digne Senatus
 Vestrae vela vitae lentis
 Molliter impulsa ventis
 Nunquam ante sistantur
 Quam in Coelos vehantur.

ISTEN e' Gratiáknak
 Kilentz Magyar Musáknak
 Vitorlái igazgassad
 'S A' Szeleket úgy forgassad
 Hogy segillyék mind végig
 'S Hajtsák a' magos Égig.
 Tu Deus ô nostrum
 Caput et Fons Laborum
 Fac inter nos sedem figat
 Sinceritas, quae Cor ligat
 Isthic regnat Veritas
 Triumphet Sinceritas.
 ISTEN! Egek Királya!
 Felségedet szolgállya
 Néked szentelt Társaságunk
 Hervadatlan Ifjúságunk¹⁸
 Segilly egymást szeressük
 'S Igy kedvetet keressük.
 Sancte Deus! audacem
 Tuis indulge Pacem
 Vincimus te Confortante
 Vincimur te Dehortante
 Sancte Deus assiste
 Dum fremit Mundus iste.
 Ur Jésv Békessége
 Galambi szelidsége
 E' kis Társaságnál légyen
 Fejeinkre Laurust tégyen
 Az Egekben sendüljön¹⁹
 Friss Koronánk 's készüljön.²⁰
 Noster honos colétur
 Coelitus extolletur
 Αλφα, et ωεγα finat
 Ut noster hic Coetus vivat
 Cui Laus pro Divinis
 Viribus, nec fit FINIS.
 Terjedjen jó dolgokban
 Hírünk sok Országokban
 Mellyért az Urnak adassék
 Áldás tulajdonittassék
 Terjedjen Ditsősége
 Soha ne-légyen VÉGE.

¹³ A kéziratban: „Grammatikát”.

¹⁴ A kéziratban: „Szekelly”.

¹⁵ A kéziratban: „Meg mutattya”.

¹⁶ A kéziratban: „Szekelly”.

¹⁷ A kéziratban: „Geizanovius”.

¹⁸ A kéziratban: „Ifjúságunk”.

¹⁹ A kéziratban: „sendüljön”.

²⁰ A kéziratban: „készüljön”.

ÉRZÉKENY GONDOLATOK

Töprengések egy Ányos-vers fölött

Ányos Pál egyik legérdekesebb, életművében egyedülálló formájú verse az *Érzékeny gondolatok*.¹ Negyvenöt (pontosabban: XLV) négysoros egységből áll, a római szám alatt pedig, mintegy címként, egy kép vagy legalábbis képként érzékeltetett látvány rövid leírása olvasható.

A cím alatt egy Horatius-mottó áll *A szatírák első könyvéből*: „Non recito cuiquam, nisi amicis.” („Én sose olvasom őket fel, csak hogyha barátok kéri.”.) Miért éppen ez a mottó, de főképpen: miért éppen ennek a versnek a mottója? Horatius az emelkedett költői nyelvről, az áruba nem bocsátható tiszta költészet-ről és a költő gyarlóságairól beszél ebben a szatírában. Talán egy olyan hangot sejtett meg Ányos maga is a versében – akár megkérdőjelezzük eredetiségét, akár nem² –, amely mind az epikus történettől, mind a lírai önéletrajzi vagy annak látszó vallomástól a verseinek többségéhez képest távol van. Ugyanakkor – s ez lehet a másik értelmezése annak, hogy miért csak a barátoknak érdemes felolvasni ezt a verset – a négysorosokból szinte észrevétlenül, ha nem is egy szerelem, de egy szerelmi érzés története mindenképpen összeáll. („Az egyes darabok egy szerelem kialakulásának szövevényes bonyodalmait, viszontagságait mondják el” – írja a jegyzetekben Jankovics József.) A téma természete miatt pedig – akár a költőre vonatkoztatják a kortársak, akár csak önéletrajzi elemektől független irodalomként olvassák – a pálos Ányosnak kellemetlenségei származhattak volna a versből. A történet röviden – lényegét, mivel a vers lírai mélységét mellőzve: Egy szerelméhez hű, álhatatos ifjú vallomásokat tesz kedvesének, s kedveséről beszél. Úgy tűnik, a lány iránti szerelem inkább elérhetetlen vágy, de egy-egy pillanatra az érzelm beteljesül, viszonzásra talál. A vágyott együttlétet külső körülmények is akadályozzák. Az ifjú minden egyéb tette közben is szerelmére gondol. A lánynak is megjelenik álmában szerelmese, majd a lány meghal, de az ifjú nem tud szabadulni ettől a szerelmi érzéstől, számára is megállt az élet.

¹ A vers és a rá vonatkozó jegyzetek forrása: „*Higgy, remélj, szeress!*” Ányos Pál versei, szépprózai írásai és levelei, sajtó alá rend. JANKOVICS József és SCHILLER Erzsébet, a jegyzeteket összeállította és az utószót írta JANKOVICS József, Veszprém, Vár Ucca Műhely, [2007] (a továbbiakban: *Higgy...*).

² „Császár szerint a vers eredetisége megkérdőjelezhető, egyik-másik darabját idegennek is érzi Ányos gondolatvilágától, esetleg ismeretlen német eredetire gyanakszik.” *Higgy...* 186.

A versfüzér egyes darabjai, amelyek önmagukban is értelmezhetőek, akkor is, ha a fentieknél jóval lazább összefüggéseket látunk csak köztük, egy címként is funkcionáló – valós vagy elképzelt – kép rövid, tárgyyszerű leírásából, majd annak négy soros kifejtéséből állnak: a kép jelentését, mögöttes tartalmát mutatják be, és sokszor váratlan magyarázattal szolgálnak. Az érzelmek és helyzetek változásának érzékeltetésére a képek tárgyyszerű leírását, majd annak lírai kibontását használja Ányos. A szokványos kép és a neki kölcsönzött szokatlan tartalom együtt alakítják a négysorosok hangulatát – a kortárs olvasó, aki többet értett a képi utalásokból, valószínűleg még több síkon értette, érezte meg a vers hangulatát.

A versfüzér formailag egy emblematúra emlékeztet. Tartalmilag annak egyik rokona – didaktikus célzatról például, ami az embléma eredeti formájának sajátja volt, Ányos versének esetében nem beszélhetünk –, bár az emblematika XVI–XVIII. századi meghatározása tág keretek között mozog, eredete is az antik epigrammatikától a középkori keresztény szimbolikán, írásértelmezésen, a reneszánsz heraldikán, a reneszánsz udvari kultúra egyes művészeti ágain át a kora újkori mitográfiai irodalomig terjed. Az Ányos által csak ebben a versében felidézett műfajhoz és gondolkodásmódhoz talán akkor kerülünk a legközelebb, ha (a valósan vagy virtuálisan hozzáférhető) emblémáskönyveket forgatva, figyelembe vesszük „az emblematiszmus nyomtatványok óriási területét, melybe a legkülönbözőbb műfajú, emblematiszmus illusztrált munkák tartoznak. Az utóbbi csoportban nem a többé-kevésbé rendszeresen előforduló embléma határozza meg a művet, hanem mindig az adott műfajnak megfelelő, alárendelt szerepet tölt be.” A reneszánszt követő időkben „az embléma forma is átalakult: a kép helye a tipográfiai elrendezésben adott esetben üres maradt (ún. *emblemata nuda*), illetőleg az ábrázolást szöveges leírás helyettesítette (ún. *poétikai vagy szöveges embléma*).”³

Két kézenfekvő eset feltételezhető az *Érzékeny gondolatok* és az emblémák viszonyában. Nyilvánvaló, hogy a pálos Ányos saját korának és a korábbi korszakoknak számos emblematáját ismerte. (Dr. Diós István, a Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárának vezetője szíves közlése szerint például a pesti pálos könyvtárban Ányos korában biztosan volt egy latin nyelvű, de protestáns – bibliai tárgyú – *emblemata*, és minden bizonnyal ezen kívül is számos hasonló könyv állt a szerzetesek rendelkezésére.) Másrészt, közvetlen képi hatás nélkül ő maga alkotott képleírást a fenti módon, tehát szöveg állt a kép helyén. Az *emblemata nuda*knak a háttérben, természetesen, ugyancsak valamiféle képi élmény van, csak nem egy-egy meghatározott, beazonosítható ábrázolásé.

Amennyiben képi emblémákról van szó, valószínű tehát, hogy a képek maguk, amelyek Ányosnál részben vagy egészben új tartalmat kapnak, emblémáskönyvekből származnak. Ugyanakkor az általa idézett képek között vannak általánosan előforduló emblémák és kevésbé állandósult jelentéssel bírók egyaránt. A szövegek sem magyarázatoknak vagy allegorikus jelentések felidézéseinek

³ KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XV–XVIII. században*, Budapest, Universitas Kiadó, 2003, 16–19.

tűnnek. Az Ányos által leírt emblémák többségükben nem különleges esztétikájukkal, nem szokatlanságukkal, hanem éppen hogy szokványos tárgyakkal, szokványos megformáltságukkal hívják fel magukra a költő figyelmét. Hol látott ilyen képeket, milyen könyvben vagy könyvekben? Feltételezhetően nem egy ilyen könyvről van szó – bizonyos esetekben ráadásul inkább illusztrációkról –, mivel az Ányos által hivatkozott emblémák kulturális vonatkozásai igen eltérőek. Keresztény legendák közül egyedül az Héloise és Abelárd szerepel, ugyanakkor egy-egy képi szimbólum erre a kultúrkörre utal. Római mitológiai nevek és utalások vannak többségben a négysorosok között, emellett mitológiához, valláshoz nem köthető, többnyire szerelemre vonatkozó jelenetek képeit idézik a versek. Nem bukkantam a nyomára olyan könyveknek, amelyekről biztosan állítható lenne, hogy Ányos lapozgatta őket. Nem találtam egyik esetben sem a leírtakkal pontosan azonos képet – az is elképzelhető, hogy ilyen nem is létezik, sok esetben bizonyosan a költő fantáziája teremtette. Az sem egyértelmű, hogy Ányos a valós képek egy-egy elemét ragadta ki, vagy a leírások szimbolikus szinten átfogják a képek egészét. Nem maradt más, mint megpróbálni felidézni olyan képeket, amelyekhez valami hasonlót láthatott Ányos, s amelyek ily módon közvetve vagy közvetlenül befolyásolták a négysorosok képi elgondolását. (A fűzér nem minden verse köthető szorosan az emblematikához. A XXXVI. vers például nyilván nem ebbe a körbe tartozik, itt szépirodalmi hatásról beszélhetünk inkább, s az emblémaszerűen megjelenített kép illusztráció lehet – nincs kizárva, hogy csak elképzelt – Pietro Metastasio verseihez.⁴)

Az emblematisztikus nyomtatványok közül Ányos verséhez közelálló képeket főként az emblemata amorumokban találhatunk. Az alábbi kép⁵ valamelyest más jelentéssel bír, mint amiről Ányos ír, itt a remény horgonya és a megsebző nyíl között lángoló szívet látunk – remény és félelem közt reszket, ahogy a német kép-alíráss mondja –, de valami hasonló embléma lehetett a XIV. négysoros előképe:

⁴ Vö. a vershez írt jegyzeteket, *Higgy...* 186.

⁵ A kép Gabriel ROLLENHAGEN, *Nucleus emblematum selectissimorum* című kötetéből való [Arnheim 1611]. Forrás: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Herausgeben von Arthur HENKEL und Albrecht SCHÖNE, Stuttgart, 1967, 1029.

1. kép

Egy kinyílt szívből lángok rohannak

Tekénts be szívemnek hevült rejtekébe,
Citheréát fogod látni itt székébe.
S mindezek a tüzek számodra lángolnak
Mert képednek minden ereim hódolnak.

A hajó ábrázolása nagyon gyakori az emblematákban, ahogy a költészetnek is állandó toposza. A következő kép⁶ valamelyik változata „látható” a XVI. strófában.

2. kép

A felháborodott tenger ide s tova hány egy hajót

⁶ ALCIATUS, Andreas, *Emblematum Liber*, Augsburg, 1550. Forrás: *Emblematum. Handbuch...* i. m., 1462.

Sorsom a haragos tengert képzelheti,
 Melyen hajóm kívánt partját nem érheti;
 De mégis, elbúsult szívem remélheti,
 Hogy még fellegimet fényes nap követi.

A XVIII. részben előforduló két szív – ismét nem a leírásnak pontosan megfelelően:⁷

3. kép

Két szívet egy lánc kapcsol össze, és három vagy négy más szív repdes körülöttek

Ne hízelkedjetek tündér hívségtekkel,
 Mert bár előznétek Venust szépségtekkel,
 Mégsem vonhattok el hívem szerelmétől,
 Kinek csak a halál választ el szívétől.

A XIX. négysoros képleírását – *Kupidó sűrű bokrokból lövi nyilát egy szívre* – egy efféle embléma⁸ ihlethette:

4. kép

Keszkenőddel puha szellők játszadoztak,
 Midőn pillantásim képeden futkoztak.

⁷ A kép – amely inkább illusztráció, mint embléma – egy címlapon látható: Gerbrand Adriaensz BREDERO, *Bruylofs-dicht*, Amsterdam, 1618. Forrás: <http://www.kb.nl/dichters/bredero/bredero-biblio.html>

⁸ Otho VAENIUS, *Amorum emblemata*, Antwerpen, 1608, 203.
 Forrás: http://www.dbnl.org/tekst/sche038lief01_01/sche038lief01i1102.gif

Gömbölyű mellyedre csak egyet vetettem,
Máris Kupidónak puzdráját érzettem!

Ennek a szakasznak az esetében különösen kusza a helyzet. Azok közé tartozik ugyanis, amelyekről Batsányi feljegyezte, hogy a versek első kiadásakor meg kellett változtatnia „a Bétsi Censor kívánságára”.⁹ A címszerű sor, az embléma bemutatása ugyanakkor valószínűleg nem változott.

Az Ányosnál sokszor szereplő Cupidó két ábrázolása egy emblémáskönyvben¹⁰ (más, Ányosnál éppen nem szereplő szimbólumokkal):

5. kép

6. kép

A XLIII. képleírásnak pontosan megfelelő kép, minden bizonnyal, nem létezett, de a sok Cupidó-ábrázolás alapján magunk elé képzelhetjük az Ányos által

⁹ Higgy... 186.

¹⁰ Otho VAENIUS, *Amorum Emblemata*, Antwerpen, 1608. Forrás: *Emblemata. Handbuch...* i. m., 1779., 1763.

kitalált bájos jelenetet: *A kis Cupidó egy koporsókőre vágja e verseket.* A kép négysoros kibontása pedig az egész eddig olvasott versfüzér keletkezéséről szól – váratlan helyen és páratlanul önreflexív módon. Játékos dolog ez: Cupidónak nem tetszik, nem felel meg elvárásainak a versben olvasott szomorú végkifejlet.

Jámbor! kérlek, állj meg! nézd e jelenséget,
Hol elzárt örökre halál egy hívséget;
Jelentsd vagy egy könyvvel a keserűséget,
Azután menj, s hagyd el e gyászos térséget!

Ezután, mintegy epilógusként, már csak két négysoros, a szélcsend miatt indulni nem tudó hajó képe, majd a soha nem múlt szerelem, a végső búcsú szavai következnek.

„EGY SZÓ, MELY KELL, DE NEM TETSIK”

Standeisky Éva könyvéről¹

„Oda jutunk, hogy még jobbaink is vagy úszni vagy bukni kényszerülvék s arra, hogy lassankint habnak eresszék előbb egy, aztán más elvöket, mint akadályozó lomot, ha a víz színén fönn akarnak lebegni”² – ezek az Arany János-i sorok már a költő korában is megfogalmazták ugyanazt a belső írói küzdelmet vagy dilemmát, mely a második világháború utáni magyar értelmiség egyik sorskérdésévé vált. De milyen világ tárul elénk ma abból a több évtizedes, egykor szigorúan titkos iratanyagból, amelynek ma még pontos mennyiségét sem tudhatjuk, nem-hogy azt, hogy tartalmaik a magyar valóság rejtett háttereként hogyan befolyásolták az írói-értelmiségi belső küzdelmeket.

Aki e kor napjainkban hozzáférhető dokumentumaiba csak egyszer is betekinthezett, az tudhatja, hogy a kapott kép rendkívül összetett. A különféle jegyzőkönyvek, feljegyzések, minisztériumi iratok, állambiztonsági- és pártiratok az elmúlt évtizedek mozaikképének eddig hiányzó darabkái, mind árnyalják, módosítják vagy átrajzolják az eddigi historikus kánonokat. S miközben persze a kutatóknak a folyamatosan elő-előkerülő iratok történeti hűségét, mindig megfelelő kritikával kell fogadniuk – különösen az állambiztonsági- és pártdokumentumok írott anyagát –, láthatjuk, hogy azok tartalmai egyszerre tükrözik a rendszer örökkévalóságába vetett hitet, s azt a biztos tudatot, hogy belátható történelmi időn belül az arra kijelölt „illetékeseken” kívül más halandó azokhoz sohasem férhet hozzájuk. Ennek alapján feltételezhető, hogy ezek többségükben – már amennyire műfaji korlátaik megengedik – *őszinték és nyíltak*, s nemcsak tárgyilagos történeti forrássókként szolgálhatnak, hanem a kor sajátos naplófejezeteiként is értelmezhetők.

Ilyen naplót állít elénk Standeisky Éva könyve, mely a szerző korábbi, két kiadást is megért sikeres műve³ után teszi közzé tizennyolc év kutatásainak eredményeit. Ez öt nagy fejezetre tagolt mű a feltárt dokumentumok segítségével a második világháború éveitől a hetvenes évek kádári–aczéli kultúrpolitikájának

¹ STANDEISKY Éva, *Gúzsba kötve – A kulturális elit és a hatalom*, 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára, Budapest, 2005.

² ARANY János, *Egy szó, mely kell, de nem tetszik*, Arany János válogatott művei, IV., Budapest, 1953, 328.

³ *Írók lázadása. Az 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek*, Budapest, 1990 (Irányított irodalom); *Az írók és a hatalom – 1956–1963*, Budapest, 1996.

világáig dolgozza fel az összegyűjtött dokumentumanyagot, kinagyítva a korszak értelmiségtörténetének néhány fontos csomópontját: az 1942-es második lillafüredi „írótalálkozót”,⁴ a Magyar Művészeti Tanács történetét, az ötvenes évek nagy irodalmi-ideológiai vitáit; a kort meghatározó politikusok: Rákosi majd Kádár, Révai és Aczél működését és hatásait; az Írószövetség történetét, az értelmiségre telepített besúgó hálózat szerepét, valamint néhány egyéni írói sors alakulását.

A kötet „előhangja” az Antal István akkori propagandaminiszter által 1942-ben szervezett második lillafüredi írótalálkozó leírása, amelyről többek között a szintén meghívott Harsányi Zsolt tudósításából⁵ kapunk pillanatképeket és szellemes portrégyűjteményt. Az összefüggést azzal a szándékkal hívták össze, hogy a háború küszöbén álló ország alkotóinak viszonylagos egységét megteremtsék. A korszak azonban nem kedvezett az egyezségek megkötésének: az ország háborúban állt, népe pedig a zsidótörvények és a német megszállás közötti éveit élte. Mindez alapjaiban befolyásolta az irodalompolitika meglévő formáit, intézményeit és érvényesülését, amelyek sok tekintetben különböztek a következő évtizedben kialakított utódaiktól. A századforduló nagy irodalmi lapjai közül – Babits halálával – megszűnt a Nyugat, s 1939-ben a Miklós Andor-féle kiterjedt médiabirodalom, Az Est-lapok elsorvasztása, nagy múltú kiadói – mint az Athenaeum és a Singer és Wolfner Rt. – részben a zsidótörvények, részint a háború hatásainak következtében utolsó éveiket éltek, s e mellett a háború végéig működtek a szigorú cenzúra intézményei és a kormányok saját lapjai is.

A háború utáni első időszokról szólva a szerző felvázolja az új hatalom, az 1945-ben a Moszkvából hazatért magyar pártvezetők politikai berendezkedésének rajzát. E „moszkoviták”, többek közt az ekkor már hosszú munkásmozgalmi múltra visszatekintő *elvtársak*⁶ voltak, akik közül sokan már jóval a moszkvai évek előtt elindultak a „politikai pályán”, s akik 1919 után az úgynevezett 'bécsi emigráció'-ban részesei voltak az Ausztriában folytatott KMP-klikkharcoknak. „Kalandorok, élösdik, paraziták, árulók és spiclik” – a kortárs Rudas László cikkében,⁷ s elmondja, hogyan akarta őt megvesztegetni Kun Béla: „Engem [Rudast], [...] engem meg akart vesztegetni: »[...]Küldök neked két és fél kiló aranyat. Ezek régi érmék, az értékük jóval több, mint az aranytartalmuk [...] Ez nem az Internationale tulajdona, hanem Rudnyánszky privát rekvirálásának maradványa [...]«; társa Münnich Ferenc pedig: »Két ízben vesztett el nagy pénzösszegeket, amit pártcélokra bízott rá a párt. Egyik alkalommal 70.000 cseh koronát [...], más alkalommal 50.000 osztrák korona, [...] 1920 elején szintén nagyobb pénzösszeg „tűnt el” a kezén [...]«”.

⁴ Az első 1933-ban volt ugyanitt, többek között József Attila részvételével

⁵ Film, Színház, Irodalom, 1942. december 4.

⁶ Rákosi, Gerő, Farkas Mihály, Rudas László, Lukács György, Münnich Ferenc, Révai József és társaik.

⁷ Bécsi Vörös Újság, 1922. jan.1., *Abenteurer und Liquidatorentum* [Kalandorság és likvidátorság], 19. l.; MTA Irodalomtudományi Intézet Archivum, 2-3.f.

A hazai irodalmi értelmiség – amely a háborús éveket együtt szenvedte át az egyszerű emberek tömegeivel – összefogván egymással és a hatalommal, lelkesen és a lehetőségekbe (is) vetett naiv hittel hozzáfogott a szellemi újjáépítéshez egy új, demokratikus, nyitott ország megteremtésének reményében; közben azonban az újdonsült párt- és országvezetők előéletét alig, vagy egyáltalán nem ismerhette. A KMP hivatalos ideológiája ezekben az években taktikai okokból az úgynevezett „népfrontpolitika” volt. Vas Zoltán⁸ visszaemlékező magnó-interjúban beszélt e törekvés valódi természetéről: „A Gerő november 7-i beszéde is nagyon megmondotta, hogy vannak kommunisták, akik Moszkvára vetik szemüket és azt hiszik, hogy most bizonyosfajta szocializmus következik.[...] Ténylegesen már kezdettől az egész Tiszántúlon mi kommunisták voltunk uralmon, a többi mind csak látszat volt, a 'népfrontpolitika'.”⁹ A „látszat” szerint pedig ekkor még (1945–1948-ig) a demokrácia intézményrendszere még úgy ahogy működött: megjelenhettek a különböző irányzatok folyóiratai – de a kultúra hivatalos irányítója a moszkovita Révai József, az MDP fő ideológusa pedig Lukács György lett. A Központi Vezetőség egyik első célja – írja Standeisky – hogy „a párt irányítását vakon követő” gárdát neveljenek ki.¹⁰ Ennek jegyében kezdték meg az 1940-ben megalakult Györfly Kollégium tagjainak vezetésével népi kollégiumok szervezését és azok országos szövetségének kialakítását is. A NEKOSZ azonban kezdettől fogva olyan munkás- és paraszt származású fiatalokból állott, akik a háború előtti „hárommillió koldus”-szegénységből kerültek a fővárosba, így remélve azt a tanulási és felemelkedési lehetőséget. A nagyvárosokba – elsősorban a fővárosba – özönlő fiatalok többségének lelkesedése és naivsága a korabeli értelmiségiekhez volt mérhető, ideológiai nevelésük azonban nem a pártvezetőség elképzelései szerint alakult, s hamarosan döntés született e *káderutánpótló* intézmények felszámolására. Révai már egy 1948-ban megtartott népi kollégiumi *pártaktíván* is rosszalóan jegyezte fel magának, hogy szerinte a nékoszisták politikailag *megbízhatatlanok és erkölcstelenek*.¹¹ Így a politikai vezetés számára végül súlyos kudarcot jelentő NEKOSZ-t – a patinás Eötvös Collegiummal együtt – 1950-ben Révai egy tollvonással feloszlatta.

Az irodalmi élet közben kezdett megindulni: újra megjelentek a „népiek”, majd Kassák és követői, valamint újjászerveződött a vallásos irodalom is.¹² Révaiék eleinte el tudták hitetni az értelmiség többségével, hogy a kommunisták nem sértik a szellem szabadságát, csak „a fasiszta reakció ellen” harcolnak. A nem propagált valódi álláspontokat azonban jól mutatja az MSZMP számára Aczél György

⁸ Egykori közéleti-mezési kormánybiztos, néhány hónapig a háború utáni Budapest polgármestere

⁹ Lengyel András interjúja Vas Zoltánnal, Budapest, 1971. február 8., MTA Irodalomtudományi Intézet Archivum, 2–13. f.

¹⁰ STANDEISKY, 141.

¹¹ MTA Irodalomtudományi Intézet Archivum, 2. f.

¹² Sik Sándor szerkesztésében 1946-ban ismét megjelent a Vigilia.

és Orbán László¹³ által 1958-ban készített irodalompolitikai készített elemzése: „Közvetlenül a felszabadulás után [...] jellemző volt a szellemi anarchia és a néptől idegen, polgári és kispolgári irodalmi csoportok túlsúlya – Néhány nyilvánvalóan fasiszta író kirekesztése az irodalmi életből és az emigráns kommunista írók fokozatos hazatérése csak kis mértékben változtatta meg [...] az irodalom összképét. Tovább élt a polgári, nyugati orientációjú irodalom és vele együtt az úgynevezett 'esztéták' csoportja [...] s többé-kevésbé ennek a csoportosulásnak lett a gyermeke a Babits-epigonokat összefogó 'Újhold' kör.”¹⁴

A koalíciós idők „átvételését” követően a kommunista párt azonnal meg is kezdte a kultúra és a tudományos élet politikai felügyeletének legaprólékosabb megtervezését. Már 1948-ban megszervezték az MDP KV felügyelete alá tartozó Értelmiségi Osztályt,¹⁵ majd a Magyar Művészeti- és Tudományos Tanácsot, melyek feladata volt a Magyar Tudományos Akadémia átszervezése,¹⁶ egy „Országos Tudományos Terv” elkészítése, valamint egy „Országos Dokumentációs Központ” s vele egy „táblázat és kartotékrendszer” összeállítása.¹⁷ A nyilvánosság és a kultúra teljes kisajátítására végül a szerző által is említett Állami Propagandabizottság kapott felhatalmazást 1948 februárjában, melynek többek közt Horváth Márton, Nógrádi Sándor, Orbán László és Vásárhelyi Miklós voltak a tagjai. Az értelmiség sorsáról szóló elképzelésekről a szerző idézi Fogarasi Béla filozófus javaslattervezetét és Horváth Márton hírhedt *Értelmiség* című előterjesztését,¹⁸ E szerint a „soviniszta, antiszemita” [...] deklasszálódott, kényszerproletarizálódott” elemek sorsa meg fog pecsételődni, ellentétben a „történelmi okok miatt különleges” társaikkal, akik Horváth Márton szerint „formálhatóságuk miatt” még „nevelhetők”.¹⁹ Ennek szellemében 1949-ben végrehajtották a Magyar Írók Szövetségében az első tagrevíziót, amely az Akadémia „átszervezéséhez” hasonlóan itt is politikai tisztogatást jelentett, s közben jó néhány költőnk, írónk „feketelistára” került: köztük az „Újholdasok”, Füst Milán, Hamvas Béla, Vas István és mások.

Vas Zoltán e folyamatokról ki is mondta nyíltan idézett interjújában, hogy „a háború utáni tizenegy év alatt Magyarország lényegében a Szovjetunió egyik köztársaságává vált...”²⁰ [...], Révai épp úgy támogatott, eltűrt, mint ahogy valamennyien eltűrtük, mert a részei lehettünk egy olyan sztálini gépezetnek,

¹³ Aczél György ekkor művelődési miniszterhelyettes, Orbán László az MSZMP KV. AgitProp. Osztályának vezetője volt.

¹⁴ *Az irodalompolitika alakulása 1945-től napjainkig*, Budapest, 1958. december 11., MOL, XIX-I-4-aaa-49-55/1958.

¹⁵ Tagjai között: Rév Erika, Szentmihályi János, Druzs János, Waldapfel József és Szabolcsi Miklós.

¹⁶ Amely egyben politikai tisztogatást is jelentett.

¹⁷ PIL, 690.f., 3. ö.e.

¹⁸ 1946

¹⁹ STANDEISKY, 64-66.

²⁰ Vjacseszlav SZEREDA-Alekszandr SZTIKALIN, *Hiányzó lapok 1956 történetéből*, Móra Kiadó, Budapest, 1993, 102.

amelyből kilépni még akkor sem lehetett, amikor már tudtuk – nem lehet más szavakat használni – ha Rákosival, Gerővel, Farkassal szemközt ülünk, akkor gyilkosokkal ülünk szemközt.”²¹ Az irodalmi élet terén különböző, eredetileg propaganda célú vitasorozatok indítottak, amelyek többségükben politikai indíttatású határozatokkal végződtek. Az egyik legismertebb ilyen koncepció vita Lukács György tevékenységéről szólt (1948 végétől 1949 végéig). A vita anyagát jó harminc évvel később összegyűjtve adta közre két kötetben az MTA Filozófiai Intézete és a Lukács Archívum, melyek tartalmazzák a Lukács-vita részeként a Szabad Népből 1949-ben²² megjelent írói véleményeket is, így Déry Tiborét is, aki hozzászólásában akkor még úgy vélte, hogy „Az igazi író mindig pártos, az volt a múltban, ma is az. [...] A kommunista írónak lényegesen könnyebb a dolga, [...] mert állandóan maga körül érzi a Pártot, [...] amelynek céljaival szenvedélyesen egyetért.”²³ A bírálók egyike, Fejtő Ferenc Párizsban megjelent híres írásának (*A kegyvesztett Lukács*)²⁴ befejező mondataiban mondott éles kritikát: „Ami pedig Lukácsot illeti, várjuk türelmesen szerény – mit is beszélek? – lelkes vallomását az általa elkövetett durva hibákról, a vallomást, amelyben megígéri a szerencsétlen, hogy soha többet nem fog vétkezni.”²⁵ Révai József vitazáró előadásához készített feljegyzéseiben „jobbfelé hajló”-nak nevezi a filozófust, aki „[...] Szövetségesévé lett a Párt által követett vonal minden rendű és rangú ellenzőinek. [...] Lukács nyelve: arisztokratikus. Megbecsülöm őt, Lukács érték, de...”²⁶

Standeisky Éva kötetében történeti dokumentumokon keresztül követhetjük a magyar értelmiség és a hatalomgyakorlók kapcsolatának alakulástörténetét a „megtisztított” szervezet első, 1951-es írókongresszusától – ahol deklarálták az irodalom egységének szükségességét és ezzel az irodalmi élet gyakorlatilag pártirányítás alá került – a hetvenes évek elejének Kádár-korszakáig. Az irodalomtörténetben *semitizmus-vita*-ként számon tartott kongresszusról fennmaradt feljegyzéseiben Révai József többek között *provinciálisnak* nevezte az összejegyzetelt. Kifogásolta, hogy túl sok volt a szakmai kérdéseket boncolgató hozzászólás, de a „nép nagy kérdéseivel”, a „béke védelmének eszméjével”, az „irodalom nevelő hatásával” kevesen, vagy senki nem foglalkozott.”²⁷ Ezt követte a *semitizmus-vita*, melynek folytatásaként tekinthető az úgynevezett *ellen-semitizmus-vita*, mely Örkény István *Lila tinta* című, a Csillagban megjelent novellájáról szólt, s amelyet Révai az MDP Központi Előadói iroda által *Vita irodalmunk helyzetéről* című záró-tanulmá-

²¹ Ld. A 7. sz. jegyzetet!

²² Írók hozzászólásai *irodalmunk kérdéseihöz*, Szabad Nép, 1949. december 25., 14.

²³ A Filozófiai Figyelő Évkönyve, Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja – Lukács Archívum és Könyvtár; *Irodalom és demokrácia* – szöveggyűjtemény, I. k., 1982., 177.

²⁴ François FEJTŐ, *Georges Lukács en disgrâce*, Paru [Párizs], Octobre, 1949, No. 54., 127–131.

²⁵ Ld. előző jegyzetet; 108.l.

²⁶ A Lukács-vita és az irodalmi helyzet. MTA Irodalomtudományi Intézet Archívum, 2–3. f., 10.

²⁷ MTA Irodalomtudományi Intézet Archívum, 2–3. f.

nyában élesen megtámadott.²⁸ A sematizmus-vitákat a *Déry-* vagy *Felelet-vita*²⁹ követte, amelyről Révai szintén Révai jegyezte fel, hogy „Szeretnénk, ha jelentős regényíró tehetségünk, Déry Tibor sem maradna meg pártonkívüli 'útítársnak', aki kommunista létére is fenntartja bizonyos arisztokratizmusát és alkotásaiban, magatartásában hangsúlyozza különállását, sőt különcködését”.³⁰ A hatalom a legnagyobb hibának azt vélte, hogy a „Déry-kérdés” egyáltalán bekerült az irodalom-politikai viták középpontjába és „problémává” vált. A Déry-vita következményeiben évekkel később Aczél Györgyék már egyenesen 1956 egyik előképét látták: „Ennek a vitának az időpontjától kezdődött a szakadás a párt és az írók egy része között, amely a későbbi évek nehézségei közepette nagy mértékben elmélyült, majd 1956-ban tragikussá vált.”³¹

1953. júniusa után a hatalom a kulturális életben is engedni volt kénytelen: Rákosi és Révai megbukott, előbbi Nagy Imre, utóbbit Darvas József követte, az Írószövetség elnöke Veres Péter lett, titkára pedig Erdei Sándor, s eközben az Írószövetség pártszervezetét a Budapesti Pártbizottság alá rendelték. Ständeisky Éva írószövetségi jegyzőkönyveket és levéltári dokumentumokat idéz annak a folyamatnak a bemutatására, amely végül az értelmiség 56'-os *forradalmi lázadásához* vezetett. Aczél és Orbán László szerint „1953 után [...] a „fokozódó eszmei zűrzavar” szülte a szovjetellenességet, „Nyugat-imádatot”, s felértékelődtek a népi írók ideológiái. Az írószövetségi pártideológusok a „derékhad”-at³² kárhoztatták azért, mert nem határolták el magukat a „jobbboldali, nacionalista nézetektől”, a kritikusokat pedig azért, mert „megalkudtak”. Az „ellenforradalomhoz” vezető stációknak tekintették a Szabad Nép 1954. március 15-i vezércikkét,³³ az 1954. nyarán és őszén összehívott írószövetségi gyűlések eseményeit, majd Rákosi 1955 áprilisában végrehajtott puccsát. 1956 szellemi előkészítésében két irodalmi folyóirat játszott fontos szerepet: az egyik a Ständeisky Éva által is említett, nagy példányszámban megjelenő Irodalmi Újság, a másik az Új Hang volt. Míg hangvételében az előbbi politizált erőteljesebben, az utóbbi irodalmi rovatával vonta magára a hatalom figyelmét. Az Irodalmi Újság az írók „szócsöve” volt; Az 1952-ben eredetileg a DISZ³⁴ lapjaként létrejött Új Hang 1955–56-ban az irodalmi nyitásával tüntetett azzal, hogy a főszerkesztő Simon István és a felelős szerkesztő Bodnár György a kortárs szerzők legjavától közölt írásokat – olyanoktól is, akiket más lapoknál nem láttak szívesen. Így jelentek meg többek között az akkoriban háttérbe szorított Vas István versei, de Juhász Ferenc, Zelk Zoltán, Németh László, Szabó Lőrinc, Lator László művei, valamint a költő

²⁸ RÉVAI József, *Irodalmunk egyes kérdései*, in *Vita irodalmunk helyzetéről*, Szikra, 1952, 116–117.

²⁹ 1952. szeptember–október.

³⁰ Ld. a 28. sz. jegyzetet!

³¹ Ld. a 10. sz. jegyzetet!

³² (Erdei Sándor, Kuczka Péter és Kónya Lajos)

³³ *Az új magyar irodalom egyes kérdéseiről*.

³⁴ Demokratikus Ifjúsági Szövetség, az MDP ifjúsági szervezete.

Illyés Gyula művei is. A folyóirat tevékenységére az ÁVH is felfigyelt, s egy összefoglaló jelentésben külön is megróttá: „[...] hasábjain jelent meg két folytatásban Déry Tibor hírhedt *Nikije*, amely lesújtó képet festett a magyar népi demokrácia közállapotairól és külön is izgatott az ÁVH ellen”; Zelk Zoltán *A bánat jogáért* című versében pedig a „Megszokja már a sötéteket, megszokja a szem” verssort kifogásolták, Benjámin László *Legyetek éberek* és Szabó Pál *Magyarország 1956-ban* című írását is.³⁵

Az értelmiség köreiben ekkor a koncepciós politikai vitákat felváltották a Tánczos Gábor vezetésével a Kossuth Klubban alakult Petőfi Körös vitasorozatok. A Kör megalakítását a fiatal Értelmiségiek Klubja 1954. december 4-i alakuló ülésén határozta el, s amely 1956 közepéig csak Budapesten, az év második felétől vidéken is működött.³⁶ A hatalom később az írók egyes csoportjait, a népi és a polgári írókat is felelőssé tette a helyzet kialakulásáért. Az előbbieket hibájául Nagy Imre politikájának támogatását róta fel, a polgáriakat pedig jobboldali rokonszenvvel vádolták: „Az együttműködés alapja az volt, hogy a 'népi' írók nacionalizmusa sok pontban találkozott a revizionisták 'nemzeti humanizmusával' [...] A polgári restauráció reményében mozgolódni kezdtek egyes polgári írók is, s keresték a kapcsolatot az ismét jelentkező jobboldali pártokkal.”³⁷

Az elkeseredett hangulatot tovább fokozta a Központi Vezetőségnek az irodalmi életről meghozott, ismert novemberi határozata,³⁸ valamint a budapesti pártbizottság december 6-án megtartott pogrom-hangulatú naggyűlése a Vasas Székházban, ahol Kovács István³⁹ szabályos vádiratot tartott az írók ellen.

Az 1956-os forradalom napjaiban az Írószövetségnek vezető szerep jutott, hiszen ekkor a szövetséget nemcsak az írók nagy része, hanem az irodalmon kívüli rétegek is támogatták. Lapjában, az Irodalmi Újságban jelent meg november 2-án Tamási Lajos *Piros a vér a pesti utcán* és Illyés *Egy mondat a zsarnokságról* című verse. Az ortodox kommunistákon kívül összefogtak a különböző írócsoportok: a kommunista ellenzékiek, a népiek és a sehova nem tartozók. A forradalom leverését követően az írói koncepciós perek sem maradtak el: kötetében a szerző a dokumentumok alapján elsősorban Déry Tibor és Varga Domokos pereinek hátterét elemzi részletesebben. A megtorlás első évében, 1957-ben a forradalom leveréséig az írók *otthonaként* szolgáló két épület közül az egyiket el is vették, „lerombolták az írók házáat”, fogalmaz a szerző: bár a kortársak visszaemlékezése szerint az Írószövetség csak az eredetileg az Új Hang szerkesztőségét

³⁵ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, V-150352, 289–331.

³⁶ 1956 februárjában: „történész-vita”; „filozófus-vita” 1956. jún. 14.; „sajtvita” június 27.; Nevelésiügyi vita szeptember 2.; NÉKOSZ-vita szeptember 20.; „gazdaságpolitikai vita” szeptember 2.; „Lukács-ankét” október 9.; vita a műszaki fejlesztésről október 10.; „pedagógus-vita” október 13.; „Kert-Magyarország”-vita október 17.; iparművészeti vita október 20.

³⁷ Ld. a II. sz. jegyzetet!

³⁸ „[A]z MDP KV határozata az irodalmi életben mutatkozó jobboldali jelenségekről, Társadalmi Szemle, 1955. november.

³⁹ Az MDP budapesti bizottsága vezetője.

is magába foglaló kisebb, Gorkij-fasor 10-ből költözött át a Bajza utcai nagyobb épületbe, korábbi helyét pedig a Pedagógus Szakszervezet kapta meg.⁴⁰

Az 1956 utáni időszakból Ständeisky Éva az általa három főbb írói csoportként megkülönböztetett, a kommunista, polgári és népi írók közül elsősorban a népiek korabeli magatartását és a hivatalos pártpolitikával való kapcsolatát elemzi részletesebben a feltárt dokumentumok alapján. Az ötvenes évek irodalompolitikája besorolta őket az *ellenségek*, illetve az *átnevelhetők* közé, és mindent megtett „megtérítésük” – és megosztásuk – érdekében: „Arra törekszünk, hogy politikai síkon tovább differenciáljuk őket, egységüket megbontsuk, s ily módon gyorsítsuk közeledésüket [...] a párthoz.”⁴¹ A „megbocsátás” feltétele azonban az „önkritika” volt, s Aczél György és Orbán László idézett előterjesztésének vitájakor Apró Antal épp ennek hiányát róta fel egy felszólalásában: „Szeretném felhívni a figyelmet, hogy az írók között nem volt soha nemzeti egység [...] Én nem becslöm le az írókat. De még olyan emberek részéről, mint Veres Péter és mások, sem írásban, sem nyilvános beszédben azt, hogy önkritika, a hibák beismerése, nem hallottam, Márpedig ha mi ezeket a vezető írókat, akik magukat népiesnek mondják, nem tudjuk nyílt színvállásra bírni hibáikért, az ellenforradalom eszmei előkészítéséért és a Nagy Imrével szembeni állásfoglalásukért, az nagyon elvtelen dolog [...] Én még várnék, [...] kicsit főjenek saját levükben. Mi megleszünk nélkülkük.”⁴² Így a népi írók az ötvenhatos forradalom után nemcsak „ellenséggé” váltak, de egyben a politika eszközeivé is, amikor az MSZMP és az aczéli kultúrpolitika felelőssé tette a „legveszedelmesebb ellenforradalmi párt”, a Petőfi Párt „horthysista, fasiszta” vezetőségét a népi írókkal való összeesküvésért: „A népi írók csoportja... átment „a nép ellenségei, a fasiszta ellenforradalom táborába”.⁴³ Az ilyen és ehhez hasonló elméletek szolgáltak a népi–urbánus-ellentét mesterséges gerjesztésére.⁴⁴ Ständeisky Éva részletesen bemutatja az 1962-ben perbe fogott és elítélt Zsigmond Gyula erdélyi író, valamint Püski Sándor és társainak perét, s foglalkozik a népi írók egy részének antiszemitizmusával is: nézeteik hogyan befolyásolták tetteiket és műveiket, történelmi helyzetük határainak átélését és konzekvenciáinak levonását. A téma kifejtésének lehetőségei és levéltári dokumentumainak elérhetősége napjainkban különösen megnöttek. Ez is indokolná e kérdés ma még fájóan tisztázatlan, de annál elevebb problémáinak egy nagyobb, akár dokumentumokkal alátámasztott elemzését is.

Az agitáció és propaganda további fenntartása és erősítése érdekében alig egy évvel az ötvenhatos forradalom és megtorlások után, mialatt „a párt türelmes, tapintatos politikájának az eredményeképpen [...] újabb – gondosan felügyelt –

⁴⁰ Bodnár György szóbeli közlése.

⁴¹ MOL, XIX-I-4-aaa, Aczél György min.h. iratai, a szerző Nagy László. *Tézisek*, 1957. november–december 4., 11.

⁴² MOL, 288/5/38.ö.e., 29.

⁴³ MOL, Aczél György min.h. iratai, XIX-aaa-4-/ NAGY László, *A népi írók útja. Tézisek*.

⁴⁴ KENEDI János *Egy kiállítás hiányzó képei*, in: <http://www.mult-kor.hu/>; *Elet és Irodalom*, 48. évf., 42. sz.

teret adtak a forradalom miatt megszüntetett [...] folyóiratok megjelenéséhez. 1957 áprilisában második számával indult a világirodalmi folyóirat, a Nagyvilág,⁴⁵ júniusban az Irodalmi Újság utódaként az Élet és Irodalom,⁴⁶ az Írószövetség lapja, a Kortárs pedig szeptemberben,⁴⁷ a szegedi Tiszatáj⁴⁸ novemberben, majd a következő év októberétől a debreceni Alföld⁴⁹ és a pécsi Jelenkor.⁵⁰ A számok azonban nem tudják kifejezni azt, hogy a folyóiratok történetében a viszonylagos politikai konszolidációval párhuzamosan különböző korszakok követték egymást: a szerkesztői névsorok mutatják, hogy a megtorlás éveiben elsősorban ortodox kommunisták kerültek a főszerkesztői posztokra, ez azonban – a helyzethez igazodva – később fokozatosan módosult.

Az ellenforradalmároknak minősített népi írókat a hatvanas évek elejétől kezdték egyenként „rehabilitálni”, amikor lezajlott az 1960-as kisebb, majd az 1963-as „nagy amnesztia”. Az Írószövetség egyelőre ugyan nem kapta vissza kiadóját, a Magvetőt, de az írók és az értelmiség különféle csoportosulásai megmaradtak. Újjászervezéséről már 1957 végén írásos javaslat készült Siklósi K. aláírással Aczél György részére *Javaslat az irodalmi élet irányításának szervezeti felépítésére* címmel. „Nézetem szerint a jelen körülmények között – írja szerzője – a leghelyesebb a Művelődési Minisztérium mellett egy irodalmi hivatalt szervezni, amelyet politikai és gyakorlati okból célszerű esetleg továbbra is Magyar Írók Szövetségének, vagy Irodalmi Tanácsnak nevezni”. Ahogy Ständeisky fogalmaz: „Kádárék fokozatosan megszabadultak balos belső ellenzéküktől, [...] rendezték viszonyukat az 'ellenforradalom alatt megtévedt' írókkal”.⁵¹

A hatalom addig is az új igényekhez új irodalmat és új műveket akart. Így jelenhetett meg egy új írónemzedék, s egy, a hivatalos párt-álláspontot képviselő irodalomkritikusok csoportja is, elsősorban Király István, Pándi Pál és Szabolcsi Miklós személyében. Ez az az „ostor és mézesmadzag”-korszak – mondja a szerző – amely előképe lesz a későbbi tiltott–tűrt–támogatott aczéli kultúrpolitikának, amikor a kultúra-irányítók hittek a rendszer tökéletesítésében, az írók és alkotók pedig kényszerűségből, érvényesülési vágyból vagy egyszerű „élni akarásból” megalkudtak a hatalommal. A hatalmi módszerek módosultak, az eszközök közül sok megmaradt, de sok minden változott is: az „oszd meg és uralkodj” és a „mézesmadzag” anélkül szabályozta az értelmiségi társadalmat, hogy a hatalomnak az ötvenes évek keményebb eszközeihez kellett volna nyúlnia. Az ideológiát ismét a fából vaskarika irányzat, a szocialista realizmus elmélete képviselte, vagy inkább képviselte volna – persze marxista–leninista alapon. Ennek tudományelméleti kifejtése egy idő után az MSZMP KB. AgitProp Osztálya és az írók, kriti-

⁴⁵ Gereblyés László, majd Kardos László szerkesztésében.

⁴⁶ Bölöni György és Mesterházi Lajos szerkesztésében.

⁴⁷ Darvas József és Tolnai Gábor szerkesztésében.

⁴⁸ Szerkesztője Szabolcsi Gábor.

⁴⁹ Fábián Sándor szerkesztésében.

⁵⁰ Mészáros Ferenc szerkesztésében.

⁵¹ STANDEISKY, 174.

kusok és elméleti szakemberek közötti hiábavaló küzdelmévé vált. A munka elkészítésére kijelölt egyik intézmény, az akadémiai Irodalomtörténeti Intézet Irodalomelméleti Osztályának munkatársai – az AgitProp Osztály által előírt kutatási programmal szemben – tudományos módszerekkel bizonyították, hogy *szocialista realizmus* nincs, hiszen a 'realizmus' kortörténeti és értékfogalom, nem pedig irodalmi irányzat. Az Elméleti Munkaközösség különböző állásfoglalásainak kereszttüzeiben az irodalompolitikai műhelyviták sorozata is az Intézetben kezdődött meg. Az ismertebbek közül ilyenek voltak időrendi sorrendben: a pozitívizmus-vita,⁵² vita a népi írókról,⁵³ nacionalizmus-vita,⁵⁴ vita az avantgárde-ról⁵⁵, végül a vita a szocialista realizmusról.⁵⁶

Az „enyhülő” hatvanas éveket és értelmiségét „többféle tükörből”⁵⁷ is megidézi művében Ständeisky Éva. „Két utópikus világfelfogás” alakult ki az értelmiségben – írja a „harmadikutas szocializmus”-ról és a „kommunisták szocializmusá”-ról, s a kétféle felfogást vallókat akkor a polgárellelenség kötötte össze. A visszavonult Németh László árnyékában a parasztpárti Illyés lett „az írók fejedelme”. Tekintélye révén ő volt a „közvetítő”, akihez az író- és sorstársak mindig fordulhatnak – a népszerű *személyiség*, aki paradox módon még az őt irányítóknak és felügyelőknak is a demokrácia státusz-szimbólumát kölcsönzi, amikor meghívják és elmegy egy-egy eseményre, vacsorára vagy baráti beszélgetésre. Egy korabeli besúgói jelentésben olvasható, hogy akkortájt Kádár meghívott a pártközpontba néhány író egy „kötetlen beszélgetésre”, ahol Illyésen kívül jelen volt Aczél György, Fejes Endre, Darvas József és Németh László is. Mialatt ez utóbbi kettő Darvas butasága és hiúsága következtében összekülönbözött, Kádár barátságosan arra kérte Illyést, hogy vonja vissza az *Egy mondatot*. Nem vonja vissza, közölte Illyés. „Ezt a verset akkor írtam, amikor Kádár elvtársat lecsukták. Ha még egyszer lecsukják, majd akkor visszavonom! – felelte.”⁵⁸

Az „ideológiai bomlást” hozó hatvanas évek sem értek véget kisebb politikai megrázkódtatás nélkül. Ekkor ismét felélénkültek az értelmiségellenes törekvések, a megfelelő hivatalokban újra kezdődött a jelentések és feljelentések korszaka, az *ellenség* fogalmát meghatározó értelmező szótár kibővült az ötvenhatos forradalom résztvevőinek nevével és jelzőivel, s az üldözendők csoportját is megjelölték: „Az ideológiai, tudományos élet területén dolgozó értelmiségiek bizonyos köreiben [...], akik az ellenforradalom szellemi előkészítésének részesei voltak” –, akik konspirálnak, ellenzik a marxizmus-leninizmust, s bizonyos vidé-

⁵² 1959. 02. 16., MTA Irodalomtudományi Intézet

⁵³ 1959. 09. 08., MTA Irodalomtudományi Intézet

⁵⁴ *A nacionalizmus a magyar irodalom tükrében*, 1960. 04. 10.

⁵⁵ 1960. 06. 01., MTA Irodalomtudományi Intézet.

⁵⁶ 1968. 10. 14.

⁵⁷ SZÖNYEI Tamás, *Homoklapátolás – interjú Ständeisky Éva történésszel*, Magyar Narancs, 2006. jan. 20., 26–27.

⁵⁸ „Budai” ügynök jelentése 1959. 08. 10. ÁBTL, B.sz.: 10–69.846., 165.

ki városokban folyóiratok körül csoportosulnak, az 1968. július-augusztusi csehszlovákiai „események” hatására pedig fokozzák a nacionalizmust.⁵⁹

A Politikai Rendészeti Osztálytól az ÁVH 1962. augusztusi Belügyminisztériumba való beépítésén át a rendszerváltás utáni történeti levéltár megalakításáig eltelt negyven esztendő alatt felhalmozódott iratanyag még nagyon sok kisebb-nagyobb eseményről, a maga korában kívülről rejtélyesnek tűnt történések okairól – és következményeiről – őriz fel nem tárt adatokat és leírásokat.

Az 1956-os forradalom után bekövetkezett kegyetlen megtorlásokat e „beszűgövilág” követte a hatvanas és hetvenes évektől egészen a rendszerváltásig; s mindegy volt, hogy valaki *népi* vagy *urbánus*, ha az alkotó értelmiség tagja a hatalom által gyanúsított csoportjaiban vagy intézményeiben tevékenykedett, a hivatalostól eltérő politikai nézeteket vallott, a retorziók nem kerültek el. Ständeisky Éva beszél többek közt a Petőfi Pártra és a Petőfi Körre, valamint a népi írókra épített „Harmath,” „Kassai,” „Keleti,” „Nagyvárad,” „Sárdi,” „Sátor,” „Jánosi,” „Borisz” tevékenységéről, de ismeretes „Duna” fedőnevű lelkes ügynök ’munkája’ is.⁶⁰ A hetvenes évek elejére a helyzetet még tovább súlyosbította a gazdasági reform bukása és Csehszlovákia lerohanásának hatásai, a kétféle folyamat pedig társulva a pártbeli konzervatív fordulattal a történész szerző szerint megerősítette a „népi írói vonulat”-ot. Ezek képviselőiként Csoóri Sándor és Fekete Gyula mellett Czine Mihályt és Kiss Ferencet⁶¹ említi mint „kommunista párttagokból álló új nemzedék”.⁶²

„Engem az ésszerű kompromisszum és a gerinctelen megalkuvás határmezsgyéje izgatott – vallotta könyvéről Ständeisky Éva egy interjúban⁶³ – inkább a konfliktusok érdekelnek, és nem a végrehajtó személyiség rutinmunkája”. Ilyen erkölcsi dilemmák és konfliktusok határeseit, az 1945 utáni Rákos-korszakbeli és az 56 utáni pereket mutatnak be a kötetet záró íróperek dokumentumai: Erdélyi József pere, vagy a Kádár-kori üldözött értelmiségek – köztük Zsigmond Gyula vagy Püski Sándorék sorsa; de érdekes elemzést kapunk az irodalompolitikus Veres Péter tevékenységéről, valamint Déry Tibor és Nagy Imre kapcsolatáról.

A kulturális elit és a hatalom e nagyívű történetében a szerző az általa feltárt dokumentumok segítségével állítja elénk a kor rajzát, miközben a könyvében közölt iratok és dokumentumok valóságos dokumentum-drámát állítanak elénk. További kibogozandó izgalmas kérdés lehet, hogy ez a ma igen fontos és népszerű műfaj mennyiben rokon a 19. századforduló úgynevezett korrajz-regényeivel, ahol a korrajz még az örökölt konvenciók és a fikciókkal való regényesítés kere-

⁵⁹ MOL, 288/31/12. ö.e.

⁶⁰ ÁBTL, Arch. sz. 91438.

⁶¹ Itt a szerző téved: sem Czine Mihály, sem Kiss Ferenc, sem Csoóri Sándor, sőt úgy tudom, Fekete Gyula sem volt tagja a pártnak. Czine Mihályt és Kiss Ferencet rendszeresen megfigyelték, s utóbbit bíróság elé is állították. A peréről szóló iratot ld. ÁBTL, M-dosszié, Arch. sz.: 1356, „Polgár” ügynök 1957. márc. 15-i jelentése.

⁶² STANDEISKY, 325.

⁶³ Magyar Narancs, 2006. jan. 20.

tei között szorongott, és „majd csak a dokumentum-regényben találja meg adekvát műformáját”,⁶⁴ amikor a regényeket nem történészek alkották, hanem írók, akik elsősorban kitalált történetekkel dolgoztak, s csak azok háttereként használták saját koruk pontos és életszerű leírását. A mai dokumentum-regényekben épp a történeteket, adatokat vagy leírásokat rögzítő iratok – vagyis a *dokumentumok* – azok, amelyek a szerző rendezése és értelmezése által átveszik a képzelt fikció helyét, és történetté formálódva egységes rendszerré állnak össze. Így egyszerre tudják nyújtani a történelmi háttérrel és az abban végbement cselekményt is. Tehetik, mert e dokumentumok egyben múltunk és jelenünk fontos tanúi. Igaz, a bennük rejlő igazságok ma még alapos elemző feltárára várnak, amely feladat nem elsősorban írókat, hanem szakkutatókat feltételez. De ez már korunk egyik sajátos, de nem elhanyagolható követelménye, mellyel az alkotóknak – ha hitelesek akarnak lenni – számolniuk kell.

⁶⁴ BODNÁR György, *Budapest-regények a magyar modernizáció korából*, Alföld, 2006, 6. sz., 45–57.

A HÓDOLTSÁG MEG A KÁVÉ*

„Kávét iszik vala, mikor ez hírt vette, / Hamar felhörpinté, s csészéjét letette.”¹ – így indult Dzsengizáde Ali temesvári beglerbég a Segesvárba szorított Ibrahim pasa segítségére 1661-ben – legalábbis a török szokásokban igencsak jól informálótnak tűnő Gyöngyösi István 1693-ban így képzelte el a jelenetet. Joggal, bár nyilvánvalóan fiktív elbeszéléssel van dolgunk: megeshetett volna így is. Jóllehet, a magyarok maguk ritkán éltek a törökök fekete italával, tudtak róla. 1637-ben például azt jelentik Rákóczy Györgynek Isztambulból, hogy az elhunyt Ibrahim efendi: „útjában császárnak mind ő főzött kávét, szernyű kedves embere volt”.² Kévséssel később, 1645–1646 fordulóján Zrínyi így ír a *Szigeti veszedelemben*: „Szkender, ha akarod, ketten együtt hályunk, Meleg kávé mellett agg szót kovácsoljunk.”³ 1694-ben pedig már Thököly Imre kínálta kávéval a török agákat – igaz, akkor már ő is oszmán alattvaló volt.⁴

Maguk a törökök sem túl régen ismerkedtek meg azonban a kávé élvezetével. Az ital karrierje Jemenben kezdődött, ahol az iszlám misztikusai használták, mivel rájöttek, hogy élénkítő hatása révén sokkal könnyebben végezhetik hosszú szertartásaikat. Ők vitték magukkal Kairóba is a 15. század végén, ahol azután hosszú teológiai viták kezdődtek róla. Mohamed próféta ugyanis megtiltotta a szenes dolgok fogyasztását, márpedig a kávét pörkölni kell... Bár többször megtiltották, mindig akadt egy-két kávékedvelő teológus, aki védelmébe vette az italt. Ráadásul állítólag Szülejmán szultánnak, az iszlám világ kalifájának is ízlett az új ínycsésze. Nem csoda, hogy hamarosan Isztambulban is feltűnt: 1554-ben éppen egy jemeni – más források szerint szíriai – nyitott kávézót az oszmán fővárosban. A futótűzként terjedő új szokás ellen persze itt is felemelték szavukat a teológus-

* A tanulmány az OTKA F 048 361. számú pályázatának támogatásával készült.

¹ GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix avagy Kemény János emlékezete*, sajtó alá rend., tanulmány és jegyz. JANKOVICS József és NYERGES Judit, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 182.

² *Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez*, sajtó alá rend. SZILÁGYI Sándor, Budapest, 1883, 522.

³ ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*, III/26, III/29.,

⁴ *Késmárki Thököly Imre naplója 1693–1694. évekből*, kiad. NAGY Iván, Pest, 1863, 676. (MHHS XV.)

sok, kevés sikerrel: a tiltások ellenére a kávézás mélyen beivódott a törökök mindennapjaiba.⁵

Bár a kávé szó a magyar nyelvben csak a 17. század 30-as éveitől tűnik fel, maga az ital már jóval korábban megjelent az Oszmán Birodalom távoli magyar végvidékén is. 1579-ben egy Behrám nevű kereskedő vámtoltatt el egy *denk* kávéát a budai révénél. Rengeteget fizetett érte, 157 és fél akcsét, egy várkatona nagyjából egy havi zsoldját.⁶ Igaz, egy évvel később bizonyos Alitól ennek már csak a felét kérték el.⁷ Egy *denk* sem volt persze kevés: jókora zsák, a lóteher fele, amiből azután rengeteg kávéat lehetett főzni.

A vámnaplók ritkás adatai alapján éppen gondolhatnánk arra is, hogy Budán csak az előkelők által élvezett luxuscikkkel van dolgunk. S mivel 1566 és 1578 között Szokollu Musztafa állt a tartomány élén, akinek nagybátyja, Távil Mehmed pasa hosszú évekig nagyvezír, s e minőségében a birodalom tényleges irányítója volt, igen valószínű, hogy a kávé már az ő idejében eljutott Budára.

Tudjuk azonban, hogy ekkortájt már szélesebb körben ismerték a kávé: az előbb említett Musztafa pasa vallási alapítványának (*vakuf*) szövegében ugyanis szó esik egy budai kávéházról: „És szintén az említett dzsámi⁸ negyedében, a piacon⁹ lévő 35 ajtónyi, egyfelől az elhunyt Hadzsi Iljász, másfelől Fethi cselebi fiainak tulajdonjai, két oldalról pedig a piac boltjai által határolt, földszinttel és emelettel bíró, kész házamat [...] Valamint a házaimtól a Fethi cselebi kávéháza felé eső, egyfelől említett házam, másfelől a közút, megint másfelől a főút által határolt, négy kapunyi, egymással érintkező boltjaimat a hozzájuk tartozó határral és minden jogukkal [...] S szintén az említett városrészben, a piacon, Fethi cselebi kávéháza felett két ajtónyi boltomat [...] alapítvánnyá tettem.”¹⁰ A javaikat minden bizonnyal még a pasa életében, 1578 októbere előtt összeírták, bár a végleges szöveg már a halála után készült. Mindenesetre valószínű, hogy a kérdéses kávéház már az ő életében is működött. A szövegből annyi kihámozható, hogy az intézmény a várban, a Nagy dzsámi, azaz a hajdani Nagyboldogasszony-templom előtti piacon várta a vendégeket, és nem is egy teljes épületet foglalt el, hanem annak csak a földszintjét. Mindemellett a tulajdonosnak jól mehetett az üzlet, mert mint a szövegből kiderül, Fethi cselebi fiainak több házuk is volt. Az igencsak jó helyen álló ingatlan mindenképpen jól működő, népszerű boltra vall. Az adat pedig azt bizonyítja, hogy legkésőbb 1578 körül – nem egész 25 évvel az

⁵ A kávé korai történetére, helyére a muszlim világban: C. van ARENDONK–K. N. CHAUDHURI, Kahwa, in *Encyclopaedia of Islam*, IV. Leiden, 1978, 449–455.; Ralph S. HATTOX, *Kahve ve kahvehaneler. Bir toplumsal içeceğin Yakındoğu'daki kökenleri*, İstanbul, Tarih Vakfı, 1998; FODOR Pál, *A kávészemek karrierje*, Rubicon, 4:1–2 (1993) 35–39.

⁶ FEKETE Lajos–KÁLDY-NAGY Gyula, *Budai török számadáskönyvek 1550–1580*, Budapest, 1962, 238.

⁷ FEKETE–KÁLDY-NAGY, 1962, 255.

⁸ A dzsámiról korábban így nyilatkozik: *Budun kalesi dâhilinde câmi-i kebîr azaz „a budai váron belül, a nagy dzsámi”*, mely alatt a hajdani Boldogasszony templomot kell értenünk.

⁹ FEKETE Lajos, *Budapest a török korban*, Budapest, 1944.

¹⁰ Musztafa pasa vakufnáméja: İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, D7000, 10a–b.

első isztambuli kávéház megnyitása után – már aktív kávézás zajlott Budán a széles publikum körében is.

Van azután az új élvezeti cikk fogyasztásának egy másik érdekes hódolt-sági emléke is. 1602-ben Gázi Giráj krími tatár kán – mellesleg elismert költő és kitűnő zeneszerző – a szultán rendeletére Pécssett telelt.¹¹ Többször volt a helyi Szokollu klán vendége, s az időt többek között verseléssel ütötte agyon: elkészítette a bagdadi Fuzúli egyik munkájának, a „Hasis és bor” című polémiának a parafrázisát „Kávé és bor” (*Kahve u bade*) címmel.¹² Sajnos a költemény elveszett, a cím azonban sokatmondó: az igen elterjedt viták (*münázara*) közé tartozott, amelyekben két különféle dolog összehasonlításának örvén a szerző kifejtette erkölcsi nézeteit. A műfaj egy igen korai példája a közép-ázsiai Jakíni műve, az *Íj és a nyíl vitája*. A görbe íj mindig az ember kezében marad, míg az egyenes nyilat messzire lövik: a talpnyaló mindig nagyobb kegyben áll, mint az őszinte. A szerző persze ez utóbbi kategóriába tartozott, s ennek megfelelően el is távolították az udvarból.¹³ Ismerjük Fuzúli fent említett művét is, melyben a bor (*bade*) és a hasis (*beng*) vitáznak egymás tulajdonságairól. A szerző árnyaltan mutatja be a két „felet”, mindkét oldalon számba veszi az előnyös és a hátrányos vonásokat. Végső fokon szerinte a bor tiszta és lelkesít, míg a hasis kevert és lelassít. Bár egyes vélemények szerint a mű felfogható misztikus tankölteménynek is, valószínűleg inkább kemény politikai pamflet: a hasis II. Bajezid oszmán szultánt, a vitából győztesen kikerülő bor pedig halálos ellenségét, az iráni uralkodót, Sah Iszmáilt személyesíthette meg.¹⁴ Kérdés, hogy a hadszíntéren való teleléstől nem túlságosan boldog, s az oszmánokkal elégedetlen tatár kán vajon mire gondolhattott... Az átdolgozandó mű kiválasztása biztosan nem véletlen. De kik lehettek az átdolgozás szereplői? Talán maga Gázi Giráj (1588–1608) és III. Mehmed szultán (1595–1603)? És melyikük lehetett a bor, és ki a kávé? Hajdan Fuzúli a bort az ifjú Sah Iszmaillal, a hasist az idős Bajeziddel állította párhuzamba. Most Gázi Giráj volt az öregebb: ő 1554-ben, Mehmed 1566-ban született. A kávé ugyan jó néhányszor betiltották a 16. század második felében, a kérdéses szultán idejében azonban nem. Amíg tehát a mű elő nem kerül, a kérdés kérdés marad. Sokatmondó mindenesetre, hogy Gázi Giráj pécsi tartózkodása egyetlen aprócska eredményének e parafrázist tekintette.

A kávé egyébként hamar belekerült a török költészet folyamába. Fekete színe a hitetlenségre utalt, ugyanakkor általános élvezete miatt remek példa volt a

¹¹ Életrajza: IVANICS Mária, II. Gázi Giráj, in *Török és tatár hódítók*, Budapest, 1993, 73–79.

¹² İbrahim PEÇSEVİ, *Tarih-i Pecsevi*, İstambul, 1866, II, 251. „A bagdadi Fuzúli *Öpium és bor* [című] költeményének parafrázisaként a kávé és a bor képzeletbeli vitáját és küzdelmét verses értekezésben írta meg. Pécsen ennyi hasznocskánk volt – mondta.”

¹³ Mevlânâ YAKÎNÎ, *Az íj és a nyíl vitája*, fordította SUDÁR Balázs, in *Ijászlal*, 1998, 2. sz., 3., és 1998, 3. sz., 5. és in *Tradíció MMI*, 147–152.

¹⁴ Ali YILDIRIM, *Fuzuli'nin Beng ü bade mesnevisi ve bade sembolü*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 14(2004):2, 139–146. és az interneten:

http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/ali_yildirim_fuzuli_bade.pdf.

„rút külső csodálatos belső értékeket takar” szentenciájának bizonyítására. Végezetül a 17. századi Nevitől álljon itt egy példa arra, hogy az értelmiség mennyire kávéfüggő volt már akkor is:

Nem megy be az órára, éjjel a könyvbe bele se néz
A főiskolai tanár, ha nem iszik meg két findzsa kávéját.¹⁵

¹⁵ *Nev'i divânı'nın tahlili*. Haz: Nejat SEFERCIOĞLU, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1990, 88.

„...KI MESSZE, MEGHOZZAD”

Kedves Jóska! Nem is olyan régen egy kis szöveggyűjteményt állítottam össze a régi magyar irodalom bizony erősen feledésnek indult értékeiből. Egy példányával Téged is megajándékoztalak.

Az utószóban kitérek ezeknek a többszázados szövegeknek utóéletére, arra, hogy miként is hullottak ki idejekorán a köz- és irodalmi tudatból, holott megformáltságuk, valamint a születésükkor körülöttük bábáskodó hit és szándék többre predesztinálta volna őket. A képes beszéd, a metszően találó metaforákban építkező, gazdag fonémájú nyelv, a lényegyet láttató tömörítés, amely talán legnagyobb erénye ennek az irodalomnak, a felvilágosodás korában indul apadásnak. Tudom, nem vagyok egyedül ezzel a felismeréssel; leghatásosabban, indulatoktól sem mentesen Németh László beszél erről tanulmányaiban.

A személyes emberi létezés alapkérdései; élet, halál, szerelem, mulandóság bizonyára hasonló hangsúllyal kerültek elő a régiségben is, mint ma, csak talán eleink ezekre a kérdésekre az élet értékét méltánylóbban, kifejezőbben és árnyaltabban találták meg a válaszokat.

„Sétáló palota” – csak így, ilyen megejtően egyszerűen kerül Balassi tolla végére a vitézek lakta-nyargalta erdő és mező. Ugyancsak ő, magaemésztő tuskodásában, a megszólítás hányféle változatában hívja, kéri, kérleli a Mennybéli Urat, Kegyelmes Istenét!

Sokat gondolok Teleki Mihályra, erre az ide-oda csapódó nagy hatalmú úrra, egy időben Erdély kancellárjára. Mialatt Fogaras várát ostromolja a török, ő a csaták szüneteiben levelet ír feleségének, Veér Juditnak. Levélzáradéka a következő: „Adja Isten, édes lelkem, rövid nap lássalak; ketten nyomjuk az ágyat.”

A házastársi kapcsolatnak ezt a rendkívül bizalmas, férfiasan szép megnyilvánulását – úgy gondolnánk – nem is lehet már „felülírni”. De Teleki az elkészüléskor nemes erotikával még egy mondattal megtoldja hűségét: „Kegyelmed jóakaró hálótársa, *ágybeli szolgája*, Teleki Mihály.

Néhány sorral feljebb azt írtam, hogy méltánytalanul alakult a sorsa ennek az irodalomnak, magára hagyták, nem épült be erényeinek, érdemeinek megfelelően a későbbi korok irodalmába. Ez persze csak félig igaz. Egészen más Ady Endrénk lenne, ha éppen ő nem merít tudatosan a régi magyar irodalom eszköztárából. Diákkorom óta tudom, mondom *A föl-földobott kő* című versét, de csak jó-

val később hasított belém a felismerés, hogy a *Tied vagyok én nagy haragomban*, / *Nagy hűtlenségben, szerelmes gondban* sorok komor méltósága bizony-bizony a korban már primitívnek, meghaladottnak érzett ragrímeknek köszönhető. Nem az egyhangúságot látja bennük Ady, hanem az ünnepélyességet, és a tárgy emelkedettségéhez választja meg őket, egy olyan versben, melyben a hazáról kell vallania. A *Krónikás ének 1918-ból* szándékolt archaizálásával pedig már egyenesen a perlekedő Sztárait, vagy Bornemiszt idézi meg.

Nagy László fiától kérdeztem, hogy vajon Iszkázon a múlt század húszas-harmincas éveiben találkozhatott-e költő-édesapja a „jonh”, „jonha” szóval. A „jonh/a”, „inha” alak, mint köztudomású, a régiségben szívet, bensőt, lelket jelentett, s nagyon csodálkoztam volna, ha e kis dunántúli faluban a régi formájában megőrződött volna.

Az *Ady Endre andezitből* című Nagy László-versben olvasom: „...a lép, a máj és epe szagosul, / s kifacsarható sorra mind, ami ember jonha.” De a *Jönnek a harangok értem* című önéletrajzi írásában is felbukkan a szó, egy gyomorforogató jelenetben: „...fodrokban turkál apám-anyám, amilyen a pestises disznó jonha.” Egy bolgár költőnő, Nevena Sztefanova versében pedig a növényi bensőt így fordítja Nagy László: „Ily erővel a mennykő / mért ütött, már jonhod / szénnel felsőtétlő! (Nevena Sztefanova: *Egy villámsújtotta fára*)

Ahogy azt sejteni lehetett, Iszkázon sem maradt fenn a szó a XX. század elejéig, csupán Nagy László nyelvi leleménye, s a régiséghez való vonzódása íratta le vele a kifejezőnek érzett alakot.

Egyébként a Nevena Sztefanova-vers magyarra fordított harmadik sorának van még egy mikrofilológiai hozadéka: a szén mint a feketeség megjelölése Balassira utal vissza az irodalmi hagyományban, lásd, „szemüldek fekete széne”; a fordítói megoldás nagy valószínűséggel innen eredeztethető.

A régi magyar irodalom, a Balassi-élmény mindvégig alakítóan jelen van Nagy László költészetében, de különösen a halála előtti két esztendőben szembetűnő verseiben toposzok, motívumok alkalmazásában, nemegyszer szövegszerű egyezésben a Balassi-hatás. Annyira fogva tartja őt a magyar reneszánsz költőóriásának személye, hogy vele kapcsolatban megkísérti a drámaírás gondolata is.

Naplója 1976. január 14-i bejegyzése szerint Czimer József és Sík Ferenc színdarab írására ösztönzik. „Drámát akarnak tőlem, Balassiról írnék, csak nincs időm” – olvassuk. Vajon milyen lett volna ez a dráma, melynek kihordására nem maradt ideje?

Nagy László verseinek meghökkentő újszerűsége, „merészsége”, a kifejezés plaszticitása legtöbbször az elfeledett, s általa újra felfedezett, alkalmazott poétikai eljárásoknak köszönhető.

Még valamit tanult a régi magyar irodalomból: a nyelvi takarékoságot. Az *Ómagyar Mária-siralom* egyetlen határozatlan névelőt őriz szövegében, a XV. század végi Mátyás-emlékdal (*Néhai való jó Mátyás királ*) kilenc versszaka mindössze két határozottat. Ismerünk olyan tizenkét versszakos Nagy László-

költeményt, melyben összesen négy névelő szerepel (*Himnusz minden időben*), míg a *Gyógyulj meg* című versben egyetlen egy sem.

Mindinkább meggyőződésemmé válik, hogy a tömörítés a költői nyelvhasználat egyik legnagyobb hatású eszköze (lehet) a jelenkor irodalmában is. Utassy József vagy Nagy Gáspár költészetét ez a nyelvi lehetőség emeli meg, s egyáltalán nem véletlen, hogy versvilágukban a régiség mint téma is meghatározóan jelen van.

XV. századi Szent-László himnuszunk mind a mai napig él a csángóknál ekképpen: „Ki él, megáldjad, ki holt, nyugosszad, / ki messze, meghozzad, / Idvezlégý kegyelmes Szent László kerál.”

Akkor is szép lenne ez a vers, ha szerzője a középső sort így hagyományozta volna ránk: Ki messze jár, meghozzad. De a sorban csak ez áll: *messze* – így, ige nélkül; mi olvasók viszont odaérezzük az igét is. Ezzel a tömörített szerkezettel válik ünnepélyessé a szűk terjedelmű kis ima, könyörgés, a csángók által őrzött régiségünk eme gyöngyszeme.

Tehát itt van, hogyne lenne itt a régi magyar irodalom a mában is; de mindeképpen keveslem a jelenlétét, és bántóan fogyatékosnak találok az ismeretét.

Jól emlékszem bajuszod alatt a somolygó mosolyra, amikor az Eötvös Collegium folyosóján közölted velem a szenzációszámba menő hírt: a felvidéki, valamikori Gömör megyei Csetneken, a helybéli temetőben megleltétek Gömör megye egykori viceispánjának, a költő Gyöngyösi Istvánnak nyughelyét. Halála és sírjának megtalálása óta pontosan háromszáz esztendő telt el.

Miben bízhatunk hát, kedves Tanár Úr, kedves Jóska? Ahogy napvilágra került kedvenc költőd, a magyar barokk e kétségkívül nagy formátumú szerzőjének sírja, úgy fordul ki a feledés homályából, s jut mindinkább előtérbe régi magyar irodalmunk öröksége is. Reménykedjünk. Éltesse az Isten!

JUNG UNGARN, 1911

Liberális reálpolitika és irodalmi modernség:
a Nyugat német változata Berlinben

1911. január 15-én jelent meg Berlinben a Jung Ungarn című, német nyelvű magyar folyóirat első száma. A lap egy teljes évfolyamot élt, utolsó, 12. száma decemberben látott napvilágot. Kiadója a Cassirer Verlag volt.¹ Az exkluzív berlini német közönségnek szült, nem a magyar diaszpórának. A Revue de Hongrie (1908–1931) után a második „hungarológiai” folyóirat a magyar irodalom- és sajtótörténetben, ráadásul olyan, amit döntően a célsországban szerkesztettek és adtak ki, nem itthonról juttatták ki a példányokat.² A laptípus a trianoni békeszerződést követően vált gyakoribbá és fontossá, azért, hogy a tragikus fordulattal önállóvá lett ország megmutassa szellemi teljesítményeit a nyugati országok előtt,

¹ Rahel E. FEILCHENFELD–Markus BRANDIS, *Paul Cassirer Verlag, Berlin 1898–1933. Eine kommentierte Bibliographie. Bruno und Paul Cassirer Verlag 1898–1901, Paul Cassirer Verlag 1908–1933*, 2. durchgesehene und verbesserte Auflage, München, K. G. Sauer Verlag, 2005², 615. A kiadói bibliográfia több mint 800 tételt sorol fel, ebben a könyvek és a folyóiratok is benne vannak. A kiadó működése, mint a bibliográfia alcíme is jelzi, 1901 és 1908 között szünetelt. Első korszakában Dosztojevszkij és Gorkij német kiadója is volt, 1908-as újraindulása után Georg Büchner összegyűjtött írásaival, J. F. Cooper hatalmas indiánregényeit, Frank Wedekind, Heinrich Mann addigi összes műveit jelentette meg, életműszerződést kínálva az írónak. A kiadó szerzői között van Max Liebermann, Max Slevogt, Ernst Barlach, Max Beckmann, Marc Chagall, Lovis Corinth, Ernst Toller, Karl Kautzky, Oscar Kokoschka, Georg Lukács [*Die Theorie des Romans*, 1920], Ernst Bloch, Romain Rolland, Ferdinand Lassalle és Else Lasker-Schüler. Kiadták Goethe és Schiller munkáit is. A kiadóról – elsősorban képzőművészeti profiljáról – szól Georg BRÜHL, *Die Cassirers. Streiter für den Impressionismus*, Leipzig, Edition Leipzig, 1991. A monográfia néhány oldalas külön fejezetet szentel a Jung Ungarnnak 205–208.

² A *hungarológia* szót első ízben Gragger Róbert használta az általa szerkesztett, Berlinben megjelenő Ungarische Jahrbücherben 1922-ben.

s ezzel közvetve is bizonyítsa az önálló kultúrnemzet létét és életképességét, intellektuális eredményeit.³

Dokumentumok híján nem tudunk választ adni arra a kérdésre, kinek a kezdeményezésére jött létre a Jung Ungarn, hiszen mindkét szerkesztő: Vészi József is, Hatvany Lajos is igen jól beágyazódtak a német nyelvi és kulturális közegbe. Vészi (1858–1940) a Pester Lloydnál kezdte pályáját, a magyarországi német nyelvű újságírás kiemelkedő alakja volt, a lapindítást megelőző években maga is Berlinben élt. A Pester Lloyd (1854–1944) és a többi hazai német nyelvű lap elsősorban a hazai német anyanyelvű olvasóközönséget szolgálta ki, de egyben elvi lehetőséget teremtett arra, hogy a tőlünk nyugatra élő több tízmillió nyelv- és kulturális közösséget is tájékoztassa az itthon történt politikai, gazdasági és kulturális tényekről, eseményekről, törekvésekről. Mégis alig tudott rólunk a külföld.⁴ A Jung Ungarn ezt a lehetőséget és törekvést importálta ismét, de most már döntően a helyszínről, Berlinből.

Hatvany Lajos (1880–1961) Berlinben járt egyetemre.⁵ Akárcsak Vészi, Hatvany is kétnyelvű volt, s nyelven ez esetben az idegen nyelv mögötti kulturális kötődést, otthonosságot, jártasságot is értjük. A korabeli német kultúra és a berlini közeg sok tekintetben ismerős volt számukra.⁶ A Jung Ungarn megjelenését megelőzően Hatvany Lajos két említésre méltó olyan írással is jelentkezett a Nyugatban, amely a magyar irodalom külföldi, szorosabban németországi megjelenéséről szólt. Első cikkében egy német kiadvánnyal, a *Kultur der Gegenwart* kelet-európai irodalmi antológiájáról és annak Riedl Frigyes által írt bevezetőjéről tudósította a magyar olvasóközönséget.⁷ A másik Hatvany-tanulmány – a

³ Az említett Ungarische Jahrbücher (1921–1943) mellett az olyan folyóiratokra, revükre gondolunk, mint a Jung Ungarnt megelőzően életre hívott Revue de Hongrie (1908–1931, Huszár Vilmos), a későbbi Corvina: rivista di scienze lettere (1921–1944), a Revue des études hongroises et finno-ougriennes (1923–1935, Zoltán Baranyai, Eckhardt Sándor), Études hongroises (1936–1937). Külön csoport a konzervatív Magyar Szemle körül létrehozott Nouvelle Revue de Hongrie (1932–1944, Ottlik György, Balogh József) és a Hungarian Quarterly (1936–1944, Balogh József). A kiadványsor – megszakításokkal – egészen maig tart, az 1965-ben újraindított (New) Hungarian Quarterly-ig (Boldizsár Iván, Vajda Miklós, illetve Zachár Zsófia), a Hungarológiai Értesítő, illetve a Hungarian Studies (Béládi Miklós és Jankovics József, illetve Szegedy-Maszácz Mihály) című periodikákig.

⁴ Itt emlékeztetünk rá, hogy 1900–1902-ben jelent meg Apponyi Sándor *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok* című sorozatának első kötete. Ez volt az egyik első gesztus, amely felhívta a figyelmet arra, hogy a rólunk kialakult képnek milyen jelentősége van határainkon kívül. A legújabb munkákból kiemeljük: *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie* (hg. Márta FATA, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004) című gyűjteményt.

⁵ Szögi László adatai szerint 1867 és 1919 között a berlini Friedrich Wilhelm Universitätén 2468 magyar hallgató tanult. Ld. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon (1789–1919)*, szerk. Szögi László, Budapest, ELTE Levéltár, 2001, 30.

⁶ A korabeli sajtó Berlin-jellemzését ld. pl. Peter FRITZSCHE, *Reading Berlin 1900*, Cambridge, Massachusetts–London, England, Harvard University Press, 1996.

⁷ *Kultur der Gegenwart*: 60 kötetesre tervezett, 1905-től megjelenő enciklopédikus német könyvsorozat. A világháború miatt félbemaradt. Ld. Michael STÖLTZNER, *Eine Enzyklopädie für ein Kaiserreich? in Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* Bd. 31, Heft 1, Lübeck 2008, 11–28. Hat-

terjedelmes „Magyar irodalom a külföld előtt” – már kifejezetten a Jung Ungarn előkészítésére íródott, hiszen egyértelműen a német közönséget célozza meg.⁸ Alaphangja a „Magyarországról való semmit nem tudás fájdalma”. Az esszé végül azt az önostorozó kérdést teszi föl: „[n]em tapasztaltam-e önmagamon, hogy magyar neveltetésem és iskoláztatásom, évek során kizárólagosan csak magyar olvasmányaim ellenére az első igazán fejlesztő hatásokat a külföldről kaptam? Ha a magyar is csak így jár, mit keressen akkor Magyarországon az idegen?” Dacos válasszal fejeződik be, azzal, „igenis van olyan mondanivalóm az európai számára, ami az ő világlátását teljesebbé teszi”. Hatvany publikációi között többet is találunk, amelyek az idegen nemzetek elé való kilépés gondolatát forgatja.

A Jung Ungarnon így szól az önmeghatározás, az alcím: Monatschrift für Ungarns politische, geistige und wirtschaftliche Kultur, s igen nagy betűkkel következik a címlapon Josef Vészi neve, mint Herausgeberé, azaz főszerkesztőé. Az impresszum szerint a szerkesztőség Vészi József budapesti, Lipót körüti lakásán van. A szépirodalmi publikációkat viszont Hatvany Lajos berlini címére kell küldeni, a „belletristische Beiträge” szerkesztőjéül ugyanis Ludwig Hatvany tünteti fel a lap.⁹ A Jung Ungarn „fekete-vörös, magyaros ízü”¹⁰ fedlapot viselt, tipográfusa a Nyugat-könyvek és ekkor már a Nyugat-címlap tervezője, a díszlettervező és iparművész Falus Elek. Az 1911-es Nyugat és a Jung Ungarn címlapja az összetéveszthetőségig hasonló, megegyezik a betűtípus, a fekete keret, s a négyzetbe foglalt szecessziós tulipános-virágos díszítés is. S mert a két folyóirat reflektált is egymásra, hirdette is egymást, s mert Hatvany Lajos személye közös, fiók-Nyugatként is emlegették.¹¹

vany írása: *Magyar irodalom német nyelven*, Nyugat, I. évfolyam 20. szám, 1908. október 15. 243–246.

⁸ HATVANY Lajos, *Magyar irodalom a külföld előtt*, Nyugat, III. évfolyam 5. szám, 1910. március 1. 273–293. A közlés lábjegyzete szerint az írás rövidített változata a Neue Rundschau márciusi számában jelent meg. Felhívjuk az olvasó figyelmét, hogy a Nyugat-beli írás lényegesen eltér az azonos címmel a *Könyvek és emberek* című 1971-es Hatvany-kötetben közölt azonos című publikációjától.

⁹ Egészen bizonyos tehát, hogy Vészi József ekkor már nem volt tartósan, életvitelszerűen Berlinben. Tudjuk azt is, hogy Hatvany Lajos is több hónapot töltött az évben itthon és másutt külföldön. Ld. Hatvany leveleinek kezezését.

¹⁰ LENGYEL Géza, *Falus Elek*, Nyugat, 1932/7. A sokoldalú Falus Elek (1884–1950) nemcsak tipográfus, (Az Est markáns fejléce is tőle való), nem is csak könyvtervező (1909-től a Nyugat-könyvek többségének ő a megformázója), de díszlettervező is volt (Lengyel Menyhért: *Tájfut*; Molnár Ferenc: *A testőr*), a kecskeméti szőnyegszövőműhely vezetője, köz- és magánépületek dekorátöre, kiállítás-rendező.

¹¹ A közel azonos címlap csak fél évig volt használatban a Nyugatnál, ekkor a budapesti lap váltott. A Nyugat ugyanis félévente cserélte a borítóját.

A Jung Ungarn havi terjedelme változó volt, a borító adatai szerint 7 és 10 ív között mozgott. Budapesti előfizetők Sigmund Deutsch és társának¹² üzletében, a Ferenc József téri Gresham-palotában rendelhették meg a lapot. Előfizetést minden könyvesbolt, postafiók és egyenesen a kiadó is felvett. Az első szám utolsó oldala szerint a kiadásért „Dr Ludwig Hatvany – Berlin” felelt. Ennyit árul el a külső és belső borító.

A Jung Ungarn nem közölt programcikket, munkatervét csak Vészi József egy itthoni nyilatkozatából és a feltehetően sugallt, ugyancsak itthoni lapközlőkből olvashatjuk ki. A folyóirat rendeltetése, jelentette ki Vészi József, hogy anyanyelvünk, az idegen számára „titkos nyelv” ne falazhassa el a „titkos kultúrát” (*Geheimsprache, Geheimkultur*) a német közönség előtt. A Jung Ungarn feladata, hogy a kultúrák közötti falba ablakot vágjon, amin át a „művelt nyugat benézhet a magyar kultúra munkájának műhelyébe”.¹³ Mindössze három nappal a megjelenés után, a szabadkőműves Világban Goda Géza hívta fel a figyelmet a Berlinben megjelenő magyar folyóiratra.¹⁴ Ismertetőjében Goda is azt a „benső kényszer” keresi, ami a Jung Ungarnt létrehozta és magából a folyóiratból hoz erre vonatkozó idézetet: „Magyarországnak ismét érintkezést kell keresnie Európával. Ismét be kell kapcsolódni az európai politikába, amelynek árából olyan politikusok rövidlátása sodorta ki, akik nem láttak messzebbre falujuk tornyánál.” Hozzáteszi, ez a „belátás és szükség fölismerése természetes következménye annak az eszmeáramlatnak, amely az utóbbi évtizedben nálunk is föltámadt, s amely nyugat-európai tanításokból kiindulva szomjassá és epedővé tette a lelkeket egy modern Magyarország rendjére, gazdaságára, műveltségére és boldogságára. Ez az eszmeáramlat kívülről jött. Képviselőinek tehát meg kellett szenvedniök érte. Harcban kellett állniok érte.” A magyarság – így a szemleíró Goda – „csontig konzervatív, de mégis nagy erejű és nagy alakulásra képes nemzet”, de nem könnyű éretté tenni a reformokra. „A terrorizmus minden eszközével korbácsolták végig a nyugat-európai eszmék híveit, utoljára kétségbe vonták azt is, ami minden becsületes embernek drága érzés: hazafiságukat is.” Végül a Nyugat íróit és a modern képzőművészeket érő bírálatok érvkésztetét is felemlíti, amikor azt mondja: „a tehetségtelenek a nemzet nevében kiáltanak halált” az újra. A kultúrát a politikai modernizáció előfutárának tartva végül örömmel állapítja meg, a Jung

¹² Ugyancsak Deutsch Zsigmond volt a kiadója az ebben az évben viszonylag sokat Berlinben tartózkodó, sokat utazó Balázs Béla *Halálesztikájának* is. Balázs első drámájának, a *Doktor Szélpál Marginak* (1909) már a Nyugat.

¹³ Vészi József, „Jungungarn”, Az Irodalom, 1911/2. Lakatos Éva adatát RÓZSA Mária idézi a Jung Ungarn bő könyvészeti leírásában: *Magyar irodalom a Jung Ungarn című folyóiratban*. Magyar Könyvszemle, 118. évf. 2002, 3, 317–321.

¹⁴ (G–a), *Jung Ungarn*, Világ, II. évfolyam, 15. szám, 1911. január 18., 1–2. Goda Géza (1874–1954) Vészi mellett dolgozott a Budapesti Naplónál, parlamenti tudósításokat, vezércikkeket és novellákat írt. A szabadkőműves Petőfi-páholy nagymestere volt, a Galilei Kör egyik alapítója. Kernstok Károly festett róla portrét.

Ungarn azt jelzi, hogy már telik a „mennyiségben és minőségben sem megvetendő exportra” is.

Néhány héttel később, a második Jung Ungarn szám megjelenése után a Nyugatban a főszerkesztő, Ignotus köszöntötte a folyóiratot.¹⁵ Kiemeli, hogy a vállalkozás „nem a német, de a legjobb angol szemléssel vetekszik”, eleven, sokszínű és komoly. Az írás szerint Berlinben is kitüntető figyelem övezi a folyóiratot. Ignotus a két szerkesztő érdemeit is számba veszi. Vészi polihisztóriai műveltségének kiteljesedését dicséri, Hatvanyt ugyancsak „impetuózus tehetségnek,” akinek „esztétább érdeklődését cselekvésbe tudja vinni a hatodik érzéke: a közönség iránt való”. A folyóirat rendeltetéséről gondolkozik Ignotus. Nemcsak azt tartja fontosnak, hogy a külföld számára mutat rólunk képet a Jung Ungarn, hanem hogy itthon is megerősíti a modernség hadállásait. Merthogy még itthon sem kellően tudott, propagálja a jövőt igen lelkesen Ignotus, hogy már van egy „új Magyarország”. „Biztatásul és bizonyítékul” látni és láttatni kell ezt az országot. A „nemzetek sem lehetnek el közönség nélkül. Az öntudat szép dolog, de mástól kapom. Egyes is, nemzet is. (...) A siker akkor teljes, ha észreveszik. S kivált nálunk, ahol magunkban is meghasonulva, az újat, ami jelentkezik, nemzetrontó értéktelenségnek érzik azok, akik a régeből élnek, s a régieknek még értékeit is akadálnak érzik azok, akik újjal akarnak felülkúszkodni: nálunk kell idegen szem, mely mindezeket már megpróbált nemzeteknek tapasztalt nézésével bíránk tud lenni – érdeklődő, de érdektelen. Amely megismer és elismer bennünket. S melynek megismerése és elismerése aztán kényszerítés arra, hogy itthon, magunk is, megismerjük és elismerjük egymást.” A világ keveset tud rólunk. „Foglalkozni mindezenre foglalkoznak velünk, tudni mindenképpen tudnak rólunk –, de ahogy addig foglalkoztak, az megalázó volt, s amit eddig tudtak, az bántó volt. Fogyatékos értesüléseiben híve a leggonoszabb indulat is jóhiszeműen ádázódhatott ellenünk. Életérdekünk – mert bizony függ sorsunk a világ ítéletétől –, hogy bárkinek, aki a magyar kérdést hántorgatja, ne legyen joga keveset tudni rólunk. Ha van mód arra, hogy mindent tudjon, akkor nincs joga kinyitni a száját, amíg mindent nem tud.” A politikai feladatot abban látja, hogy míg hivatalos német politikát az „alldeutsch kacérkodás deszaválja”, a magyar politikát pedig áthatja a „német hatással való elégedetlenkedés”, az ifjabb német és magyar nemzedékek „aláépítkezzenek” a politikai kényszerűségnek és a gazdasági valóságnak, írja a modern magyar folyóirat főszerkesztője.

A berlini befogadó környezetet ezúttal nincs módunk hosszan bemutatni, csak néhány adatot közlünk a német sajtó korabeli állapotáról. A német nemzetállam létrejötte után Berlin valóban rendkívüli fejlődésnek indult, az egykori porosz fővárosnak a századfordulón már több mint hárommillió lakója volt. Vészi József eredendő közege, a napi politikai sajtó, kimagasló számadatokat mutat. A három nagy napilap, az Ullstein kiadóvállalat kötelékébe tartozó Morgenpost, az August Scherf Verlag Lokal Anzeigere és a Mosse-cég, Theodor Wolff által

¹⁵ IGNOTUS, *Jung-Ungarn*, Nyugat, IV. évfolyam, 5. szám, 1911. március 1. 508–509.

szerkesztett Berliner Tageblatt című lapja együttesen egymillió előfizetőt mondhatott magáénak. 1914-ből van statisztikai adatunk, ebben az évben Németországban 4200 újság és 6500 folyóirat jelent meg.¹⁶ Persze a Jung Ungarn nem ennek a hatalmas publikumnak szólt, hanem a politikailag és irodalmilag tájékozott érdeklődőknek, a politikai kabinetek és a szerkesztőségek beavatott, közvéleményt befolyásoló közönségének.

A Jung Ungarn két szerkesztője között az erős tipográfiai megkülönböztetésen túl egy erős, világváltó nemzedéknyi különbség is volt. Vészi József a birodalom szülötte, de már a monarchia neveltje volt, politikai szereplőként a szabadelvűség képviselője az új század elején is. A fiatalok felfedezője volt, a Budapesti Napló megalapítója. A Naplóban a század első éveitől kezdve a későbbi Nyugat prózaíróinak adott helyet, nála publikáltak a későbbi polgári radikalizmus képviselői, ő volt a nagyváradi lapoknál dolgozó Ady Endre, Biró Lajos, Nagy Endre és Lengyel Géza felfedezője és Budapestre csábítója.¹⁷ Igen jó anyagi körülmények közt élő sajtómágnás volt, de nem a leggazdagabbak közül való, soha nem került föl a virilisták listájára.

Vészi József 1907 végén családjával együtt kiköltözött Berlinbe.¹⁸ Azért kényszerült erre a lépésre, mert miután elvállalta a politikai patthelyzetben hatalomra jutó Fejérváry („darabont”)-kormány sajtóirodájának vezetését (1905), lassan elfogyott körüle itthon a levegő. Mint Vészi „hivatalos” életrajza mondja, a Budapesti Napló főszerkesztője kizárólag Fejérváry Gézának hozta meg az „áldozatot, hogy állami szolgálatot vállaljon”.¹⁹ A parlamenten kívüli erőként hatalomra kerülő kormány jelszava és létalapja az általános választójog volt. Vészi, aki nagy patrióta volt, egyszersmind a 19. századi liberalizmusra fölesküdt gondolkodó, ezzel a döntésével a szabadság elsősege, a jogkiterjesztés elve mellett voksolt. A sajtóiroda vezetője együtt bukott a – sem az országgyűlés, sem a közvélemény által nem támogatott – kormánnyal, és a személyét ért durva támadások miatt jónak látta néhány évre visszább húzódni. (A Jung Ungarnban használt hangja – talán éppen ezért – erősen aulikus volt.)

¹⁶ Peter FRITZSCHE, *Reading Berlin 1900*, Cambridge, Massachusetts–London, England, Harvard University Press, 1996, 53. Kirívóan gyors volt ez a fejlődés, 1841-ben még 25 potenciális olvasóra jutott egy lappéldány, 1850-ben 9-re, 1885-ben 5-re. Ld. még: Rudolf SCHENDA, *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*, Frankfurt, Klostermann, 1970, és Stephan SCHREDER, *Der Zeitungleser*, Vienna, 1936, továbbá: *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, begründet von Paul MERKER und Wolfgang STAMMLER, Band 4., Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1984, 977–998.

¹⁷ Ady 1903-ban is elragadtatottan írt Vésziről még a Nagyváradi Naplóban, és 1915-ben is „lap-direktorem és fogadott apám”-ként beszélt róla. Vészi foglalkoztatta és röptette még Szini Gyulát, Kosztolányi Dezsőt, Csáth Gézát, Szép Ernőt, Kabos Edét, Hegedüs Gyulát, továbbá Jászi Oszkárt, Lyka Károlyt is.

¹⁸ Az Aradi Közlöny 1907. október 31-i száma adta hírül a 8. oldalon, hogy „Vészi kivándorol”.

¹⁹ *Országgyűlési almanach 1931–1936*, 549.

Berlini életéről keveset tudunk. Önéletrajza szerint a német fővárosban öt pesti lap levelezője volt.²⁰ Vészi József teljes személyes hagyatéka elpusztult a Duna-parti Lloyd-palota bombázásakor, mint főszerkesztő itt lakott ugyanis. (Elpusztult lapjának, a Pester Lloydnak irategyüttese is.)

Jól dokumentált Vészi József kapcsolata Max Reinhardttal, akinek a Jung Ungarn éve alatt már magasan állt a csillaga. Berlinben Max Reinhardtot magyar barátai, élükön Beregi Oszkárral rávették, állítsa színpadra a *Bánk bánt*. A rendező azzal a feltétellel vállalta, hogy eleget tesz a felkérésnek, amennyiben Vészi fordítja le a darabot.²¹ A kevés dokumentált információ mellett a családi visszaemlékezésekre hivatkozhatunk. Nagy társasági életet élt a Vészi család Berlinben, rengeteg muzsikust járt hozzájuk, feltehetően a hírességek társaságát kereső Vészi Margit révén.²² (Vészi Margit maga is állított ki a Cassirer Művészeti Szalonban. Néhány képét egy csoportos kiállításon mutatták be 1910 áprilisában.²³) Kapcsolatban voltak a zongoraművész Joseph Levinne-nel, az akkor még nagybőgős, később karmesterként igen nagy elismerést szerző Serge Koussewitzkyvel és Hermann Jadlowkerrel, a jeles Wagner-tenorral. Vésziék minden bizonnyal központi szereplői voltak az emigráns magyar társaságnak, egyik Adynak szóló levelében Hatvany Lajos „Biró-Vészi colonia”-ként beszél róluk.²⁴ Az ekkori berlini magyar emigráció törzshelye a Luitpold kávéházban volt.

Nem tudjuk biztosan, mikor tért vissza Budapestre Vészi József. Több jel szerint már 1910-ben hazajött.²⁵ 1911-ben Budapesten az a hír járta, hogy megveszi a Világot.²⁶ 1911. december 20-án német nyelvű lapot indított Budapesten, a rövid életű Budapesti Pressét. A következő évben Singer Zsigmond hívására visszatért a Pester Lloyd kötelékébe, ahhoz a laphoz, ahol pályáját kezdte és 1938-ig, nyugalomba vonulásáig a lap első számú vezetője maradt.

²⁰ Országgyűlési Almanach az 1935–1940. évi országgyűlésről, HAEFFLER István szerk., Budapest, 1940, 169.

²¹ STAUD Géza, *Max Reinhardt*, Budapest, Gondolat, 1977, 104–107. (Szemtől szemben)

²² Vészi Margit 1909-ben vált el Molnár Ferencről, ezután csatlakozott a Berlinben élő családhoz. Berlinben főként festéssel foglalkozott, több német alkotóról, művészről készített portét. Több ízben szerepelt a Nemzeti Szalon, a Műcsarnok, a Képzőművészeti Társaság kiállításain. 1910-ben a Könyves Kálmán Szalonban 60-nál több képét állították ki, munkái egy egész termet megtöltöttek. Vészi Margit képeiről Lengyel Géza is írt a Nyugatban, Tóvis [Rózsa Miklós] A Hétben. Ld. FODOR Mária, *Vészi Margit sorsa a XX. századi magyar emancipáció tükrében* c. szakdolgozata, ELTE BTK, 2005.

²³ A csoportos kiállításon még egy magyar képzőművész szerepelt a 15 művész között, a szobrász és iparművész Kövesházi Kalmár Elza. A kiállítók között igazi nagy nevek is voltak, többek között Claude Monet, Camille Pissaro, Pierre August Renoir és Alfred Sisley. Georg BRÜHL, *i. m.*, 159.

²⁴ Hatvany Lajos levele Ady Endrének, Berlin, 1909 február. *Ady Endre levelei*, 2. kötet, 1909–1913, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983, 265.

²⁵ Az idézett országgyűlési almanachban – saját magáról írott életrajzában – az szerepel, hogy két évet töltött Berlinben.

²⁶ Szűts Dezső [Ady nagyváradi újságíró-társa] levele Ady Endrének, 1910. július 31. *Ady Endre levelei*, 2. kötet, *i. m.*, 384. A levél szerint pesti újságírói körökben Ady vélt odaszerződéséről is beszéltek.

A mindössze 31 éves irodalmi szerkesztő, Hatvany Lajos neve az impreszumban nagyságrenddel szerényebben szerepel. Csak a belső borítón tüntetik fel a nevét normál betűmérettel. Az imént említettük Vésziről, hogy noha tehetős sajtómágnás volt, annyira mégsem volt gazdag, hogy mecénási szerepet vállaljon. Nem így állt a helyzet az iparmágnás fiatalember esetében. Hatvany Lajosnak ezekben az években két német könyve jelent meg, 1908-ban Lipcsében a *Die Wissenschaft des nicht Wissenswertes* című – Jules Lemaître hangján megszólaló – pamfletje, disszertáció-naplója.²⁷ Hatvany könyve komoly visszhangot vert Berlinben is, Budapesten is.²⁸ Következő könyvét – *Ich und die Bücher* – már a berlini Cassirer Verlag adta ki 1910-ben. Feltételezzük, hogy Cassirerek bíztak Hatvany nevében, közreműködésében, s hogy a kiadó látott fantáziát a német–magyar folyóiratban is. (Nem tartjuk kizártnak, hogy a kiadó mellett Hatvany szintén fektetett pénzt a Jung Ungarnba. Egyelőre azonban semmit nem tudunk a folyóirat anyagi hátteréről.) Ugyanekkor Hatvany nagyobb németországi vállalkozást is remélt. „E napokban itt járt német kiadóm – írta Ady Endrének 1909 februárjában. 12 kötetes magyar írótaért tervezünk. Bródy, Gárdonyi, Tömörkény, Molnár, Mikszáth, Baksay, Szini, Jób, Ignotus, Biró, Ambrus, Herczeg. Novel-lák. [...] Még a dolog ki nem alakult. Vésziéknek vittem a kiadót, ki a könyvek felét Magyarországon szeretné eladni.”²⁹ S ezután szó kerül a hivatalos intézményi kapcsolatok (akadémiák, casino, állami szubvenció) lehetőségéről is. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a könyvsorozat tervében említett prózáírók egy kivétellel megjelentek a Jung Ungarn oldalain is.

Más területről is van fontos adatunk Hatvany Lajos, Vészi József és Cassirerek együttműködéséről, ez még a folyóiratuk megindulása előtti berlini magyar képzőművészeti kiállítás. A Jung Ungarn berlini kiadója, a Paul Cassirer Verlag a korszak *modern* kiadója volt. Bruno és Paul Cassirer 1898-ban alakult családi vállalkozása egy művészeti szalont is működtetett, mely az avantgárdot, a berlini szecessziót, a francia impresszionistákat, posztimpresszionistákat, különösen Vincent van Gogh és Cézanne műveit favorizálta, hozta divatba Berlinben.

A berlini Sezessionban 1910 elején egy hónapon át tartó, az utolsó évtizedek legjava termését bemutató kiállítást rendeztek magyar művészek munkáiból. A kiállítás fő szervezői Meller Simon³⁰ és Hatvany Lajos voltak. A magyar kiállítás pontos műtárgylistája nincsen meg, csak a kritikákból, illetve egyéb levélbeli említésekből tudjuk, kik szerepeltek a német kiállításon. Azt azonban, hogy melyik művükkel, többnyire nem. A tárlat Munkácsyval nyitott, a hazai plein air

²⁷ A könyv máig tartó hatását illetően ld. pl. SZILÁGYI János György, *Szirénzene. Ókortudományi tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2005. Ld. még e kötet értékelését Radnóti Sándortól, *Élet és Irodalom*, 2005, 22. sz.

²⁸ Itthon Jászi Oszkár írt róla a Huszadik Században.

²⁹ *Ady Endre levelei, i. m.*, 266.

³⁰ Meller Simon (1875–1949) művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum munkatársa, a grafikai és szoborgyűjtemény fejlesztője. Meller Simon és Hatvany Lajos levelezését az MTA Kézirattá-
ra őrzi.

festészet úttörője, Szinyei-Merse Pál képviselte az átmenetet, jelen volt a már ugyancsak halott és itthon akkor csak néhány éve felfedezett Paál László, aztán Pór Bertalan, Czigány Dezső, Orbán Dezső, a nagybányai Iványi Grünwald Béla, tanítványa Czóbel Béla, illetve Fényes Adolf, Rippl-Rónai, Ferenczy Károly. Legalábbis ezek a nevét említi a magyar beszámoló. Majdnem együtt vannak tehát már a „Nyolcak” is.

A kiállítás anyaga azért volt rendkívüli, mert „ezúttal bizottságok, miniszteri biztosok nélkül állapították meg, mit kell kiállítani. Mert a hivatalos fémjelzéssel nem törődtek, mert a múzeumok világszerte egyforma sablon-kollekciója helyett, a szertehulló, halott kollekciók helyett exportáltak valamit, ami önmagában egész, összefüggő eleven, amihez való közösséget minden kultúrember, – magyar, vagy olasz, vagy svéd, vagy német – megtalálja.”³¹

A kiállítás után a Nyugatban Lengyel Géza foglalta össze és ismertette a német sajtóvisszhangot. „Volt abban valami különös, valami, – speciális helyi ismeretek nélkül – nehezen érthető, hogy itt-ott milyen ragyogó örömmel fogadták a magyar kiállítással együtt az egész magyar művészetet, az egész magyar szellemi, az általános nemzeti életet becsmérelő szemelvényeket. Egészen furcsa volt ez az öröm és nem maradt zavaratlan. Azok a paprika-izsonnyal teli cikkek-kék, melyeket oly buzgón idéztek idehaza, frissiben, a kiállítás megnyitásakor termettek és mindinkább elszigetelve, kisebbségben maradtak, olyan mértékben, amint az alaposabb és nemzeti, politikai tendenciáktól ment kritikusok a kiállítás tanulmányozásával elkészültek és a cikkeik sorra megjelentek. Lassan, meg-megszakított egymásutánban jelentek meg. Most együtt van a java annak, amit német újságok és folyóiratok a magyar kiállításról írtak. Most elkészíthető e kulturális vállalkozás erkölcsi mérlege s akár számszerűen lehetne kimutatni, hogy a túlnyomó többség a magyar festőművészetről itt-ott a hódolat, leggyakrabban a dicséret és az elismerés, ami azonban a legfontosabb, végig a megbecsülés, a komolyan vevés hangján ír. Innen, a távolból a mérleg elkészítéséhez nekünk nincsenek egyéb adataink, mint amiket a nyomtatott betű szolgálhat. Ezeket az adatokat azonban nyugodtan el lehet fogadni. A német kritika általában harapó kritikának ismeretes. A magyar kiállítást pedig egy külön előítélet fogadta, hagyományos előítélet, a durvának, a barbárnak, az ázsiaiinak a keresése, amely azonban szerencsére csak az első napokban s egészen szórványosan jutott kifejezésre.”³²

Lengyel Géza szemlét azért idéztük a szokottnál hosszabban, mert jellemzi a Jung Ungarnt övező közeget is.

³¹ LENGYEL Géza, *A berlini kiállítás mérlege*, Nyugat, III. évfolyam, 7. szám, 1910. április 1. 440–444.

³² LENGYEL Géza, uo. Lengyel címmel, szerzővel, igaz, dátummegjelölés nélkül, de pontosan idézi a német kritikákat.

A Jung Ungarn-számok első felében kaptak helyet a publicisztikák (ezek mindegyikét a főszerkesztő, Vészi József írta), erre következtek az értekező és ismeretterjesztő dolgozatok, könyvszemlék. A legjobb szakértők tollából. Fordítót soha nem tüntetnek fel ezeknél a publikációknál, valószínű, hogy 1911-ben többnyire a szerzők is kétnyelvűek voltak. A tanulmányok megjelölték a szerzők hivatali funkcióit is, támaszkodtak a szerzők intézményi tekintélyére is. A lapot Vészi kéthasábosan tördelt glosszarovata zárta.

Vészi az első publicisztikájában³³ – mint már idéztük a Jung Ungarnt szemlélő Világból is – megidézte a szabadelvű igazságügyminisztert, Szilágyi Dezsőt, akit Jászi Oszkár így búcsúztatott halálakor, 1901-ben: „Egész kétségtelen előttünk, hogy a jövő történetíró Szilágyi Dezső halálával fogja megjelölni a magyar liberalizmus végét”.³⁴ A Jung Ungarn ezt az egyre gyengülő liberalizmust akarta továbbvinni, ennek az eszmének képviselője volt ekkor Vészi József is. Elősoroljuk és kommentáljuk a folyóirat legfontosabb tanulmányait. (Jelezzük, hogy az írások tartalmi elemzésére egy későbbi dolgozatunkban fogunk sort keríteni. Itt és most elsősorban informáljuk az olvasót az elfeledett orgánumról.)

Az első publicisztika után közvetlenül következett Emerich von Halász, azaz Halász Imre³⁵ a három részben folytatódó, egyenként is terjedelmes *Bismarck és Andrássy* című esszéje. A közlésfolyam utóbb megjelent a Nyugatban, majd 1913-ban önálló könyvként is.³⁶ A közléssel egy *mindkét* ország közönséget is érdeklő külpolitikai témának adott helyet a Jung Ungarn. Fontos volt a téma az itthoni közönség számára, mert nemhogy külpolitikai informáltságról nem lehetett ekkor itthon beszélni, de még külpolitikai hangulatról sem, mint a könyv megjelenté után a korabeli szemlélő megfogalmazta. A német érdekektől magát többször elhatároló Andrássy Gyulát Bismarck egyébként a nemzetközi politikában legjobb hadnagyának szerette volna tudni, bár fölöttébb bosszantotta önállósága. Ugyanakkor a három császár (az osztrák, a német és az orosz) együttműködésének egyedüli biztosítékát és a dualizmus stabilitásának legfőbb zálogát látta és tisztelte Andrássyban. Komoly hibájának tartotta azonban, hogy túl sokat foglalkozott a jövővel kapcsolatos kombinációkkal, és eközben elmulasztotta az akkori jelen lehetőségeinek célszerű kihasználását. Andrássy a Balkán kapcsán

³³ Josef VÉSZI, *Gespräch mit einem Toten*, Jung Ungarn, 1911/1., 1–11.

³⁴ JÁSZI Oszkár, *Szilágyi*, Huszadik Század, 1901, 158.

³⁵ Halász Imre (1841–1918) publicista, szerkesztő (Pesti Napló, Magyarország, Magyarország Anyagi Érdekei, Pester Lloyd, Neues Pester Journal, Nemzetgazdasági Szemle, Kelet Népe). 1911-ben a Nyugat közölte *Egy letűnt nemzedék* című emlékiratát. Újrafelfedezését ld. KÖSZEG Ferenc, *Egy letűnt nemzedék elfeledett krónikása*, Holmi, XX(2008), 1. sz., 108–128.

³⁶ A mű ismertetését ld. LENGYEL Géza, *Bismarck és Andrássy. Halász Imre könyvéről*, Nyugat, 1913/10, 763–765. A kapcsolat modern feldolgozását: DIÓSZEGI István végezte el (*Bismarck és Andrássy. Magyarország a hatalmi politikában a XIX. század második felében*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 1999).

Kosutány⁴⁶). Műfaját tekintve ide tartozik egy a németiség szempontjából kiválasztott művészeti tanulmány is, Meller Simon ismertetője egy magyar szerző – Felvinczi Takács Zoltán – Dürer-kötetéről. A legújabb magyar drámatermésről is közölt beszámolót a Jung Ungarn első száma, benne főként Kóbor Tamás, Biró Lajos, Molnár Ferenc, Szomory Dezső darabjairól esik szó (Ladislaus von Márkus⁴⁷).

Egymás után említjük a *német tárgyú* illetve *germanisztikai* tanulmányokat, írásokat, ezek a lap feladatvállalásából, közvetítő szerepéből adódóan számosak.⁴⁸ Milyen intézményi keretek között és milyen szinten foglalkoztak itthon a német irodalommal és kultúrával a Jung Ungarn 1911-es megjelenése idején? Meglehetősen hosszú múlttal rendelkezett már ez a tudományterület. 1784-től kezdődően tanítottak német nyelvet és irodalmat a budapesti tudományegyetemen, első tanára még német volt, a második azonban már magyar. 1875-ben alapították a „német nyelv és irodalom” (egyszemélyes) *tanszékét*, melynek élén harminc éven át, akadémiai főtitkárrá választásáig Heinrich Gusztáv állt.⁴⁹ (Mint már említettük is, nála tanult Vészi József.) 1896-tól már külön nyelvészeti tanszék is működött az egyetemen belül, élén Petz Gedeonnal. 1895-től az Eötvös Collegium a francia és franciás kultúra szigetét hozta a „nagy német áradatba”⁵⁰ – s mégis, a német nyelvvel foglalkozó legterjedelmesebb publikációt egy volt Eötvös-kollégista tollából olvashatjuk a Jung Ungarnban (Franz Kräuter⁵¹). Az érdekes, bár meglehetősen speciális közlemény-sor a magyarországi németek nyelvjárásait és a nyelvjáráskutatást bemutató tanulmányosorozat.

A német vonatkozású publikációk közül kiemelkedett az erdélyi szászok politikájáról szóló írás (Emil Neugeboren⁵²), a képmellékletekkel közölt „Lenau és a magyar táj” című tanulmány (Otto Alscher⁵³), az erdélyi szászok mezőgazdaságáról szóló írás (Béla Balkányi⁵⁴). Külön taglalást kívánna az a tanulmány, amely

⁴⁶ Kosutány Tamás (1848–1915) agrárkémikus, akadémikus. A búza és liszt hazai tudományos vizsgálatának megalapítója. A mezőgazdasági ipar műszaki fejlesztésének úttörője volt.

⁴⁷ Márkus László (1882–1948) rendező, kritikus, szcenikus, diszlettervező (némafilmeké is), színházigazgató. Tagja volt a Thália Társaságnak, 1907-től a Magyar Színház rendezője volt. 1925-től 1944-ig az Operaház (fő)rendezője, igazgatója.

⁴⁸ A *germanisztika* kifejezés [‘germán filológiával foglalkozó tudomány’] első magyar előfordulásáról 1851-ből van adatunk. *Újkori ismeretek tára* I–VI., Pesten, 1850–1855.

⁴⁹ SZENTPÉTERY Imre, *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935, 302–304, 317–318, 537–538, 567–568.

⁵⁰ LACZKÓ Géza, *Az Eötvös Collegium, középiskolai tanárjelöltek állami internátusa*, Nyugat, 1920/15–16. sz., 817–818.

⁵¹ Franz Kräuter [Krauter Ferenc] (1885–?) 1905-ben az Eötvös Collegium II. éves hallgatója. Középiskolai tanár volt.

⁵² Neugeboren Emil Gusztáv (1870–?) újságíró, szerkesztő, a nagyszebeni kerület képviselője. 1900-tól a Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt szerkesztője.

⁵³ Otto Alscher (1880–1940) költő, író.

⁵⁴ Balkányi Béla (1884–?) földbirtokos. Tárcaikat, közgazdasági tanulmányokat írt. Rendszeresen publikált a Huszadik Században is. A Balkányi fivérek is családi kapcsolatban voltak Vészi Józseffel, Balkányi Kálmán Vészi veje volt.

a Bánk bán-téma német irodalmi megjelenését elemzi. Max Ruttkay-Rothauser⁵⁵ dolgozata a dráma berlini bemutatásához időzítvé jelent meg.⁵⁶ Rövidebb terjedelmű, de ugyancsak nagyvonalúan magasztaló Eugen Mohácsi beszámolója a magyarországi német irodalomról.⁵⁷ Megemlítendő még Dr. Elemér Kutasi bővebb beszámolója a budapesti Goethe Múzeumról⁵⁸ és Josef Bayer Schiller drámáinak magyarországi bemutatóiról tartott akadémiai székfoglalójának közlése.⁵⁹ Beszámolt a folyóirat a „magyar rónán” élő német népdalokról is.⁶⁰ Az új, egyértelműen *modern* német szellem és művészet iránti érdeklődést tanúsítja egy recenzió is: Bárdos Artúr *Az új színpad* címmel írt könyvét a Jung Ungarn nem kis túlzással úgy mutatja be, mint egy magyar Reinhardt-könyvet.⁶¹ Itt a szerző a Jung Ungarn irodalmi modernizmusával rokon törekvésekre teszi a hangsúlyt.

⁵⁵ Ld. a 43. lj-et.

⁵⁷ Mohácsi Jenő (1886–1944) költő, műfordító. Számos magyar művet fordított németre, köztük *Az ember tragédiája* (1935) és a *Bánk bán* (1940) című nemzeti drámáinkat.

⁵⁹ Schillers *Dramen auf der alten ungarischen Bühne*, Jung Ungarn, 1911/7, 798–802. Bayer József (1851–1919) színház történetész a Magyar Shakespeare Társaság vezetője.

⁶¹ Max RUTTKAY-ROTHAUSER, *Ein ungarisches Reinhardt Buch. Verlag des „Nyugat”, Budapest, Jung Ungarn, 1911/6, 737–739. Ruttkay-Rothauser Miksa (1863–1913) a Neues Pester Journal és a Pester Lloyd újságírója, szinikritikusa. A kötetet egészében Reinhardt-könyvnek nevezni túlzás, Bárdos Artúr ennél sokkal többről beszél munkájában, igaz, a rendezővel való együttműködése önálló fejezetet kap.*

⁶³ Hatvány Lajos és Kornfeld Móric kapcsolatát elemeztem a *Kornfeld Móric: Trianontól Trianorig* című kötetben (Budapest, Corvina, 2006). Itt csak azt emelem ki, hogy 1909-ben Ignótus gondolt arra, hogy egy modern kiadót kellene alapítani. „Lelki szemeim előtt már látom valamely nagybank vagy takarékpénztár égisze alatt az új Verлагot, mely lapot ad ki, Tháliát tart fenn, munkáselőadásokkal, Kernstok-kiállítását rendez és Bartók-koncerteket, valamint Nyugatfelolvasásokat, s igazgatója, pl. Ernst, irodalmi direktora én vagyok, lektorom Osvát, ügyesze Fenyő, s elnöke, pl. Hirsch Albert (aki örülné csudálkozna ezen a Zumutungon). En egy fél év

Érdekelte például a folyóiratot az „állami munkahalmaz”,⁶⁴ a vogul népköltészet, a városi lakáspolitikai⁶⁵ (az ismertető írója Wildner Ödön fővárosi tanácsnok, a városháza szociálpolitikai és közoktatási osztályának vezetője volt). Közzölt tanulmányt a jelzálogtartozásokról és az ingatlanadókról,⁶⁶ az erdélyi földgázlelőhelyekről, Hortobágy jövőjéről (Koloman Balkányi), az utolsó számban pedig az ismeretelmélet szociológiájáról (Eugen Láncki⁶⁷).

A társadalmi, tudományos témák írói esetében – mint ezt már említettük, a szerkesztők jelzik a többnyire már szakértelmiségi szerzők hivatali funkcióit, társadalmi, közéleti státuszát, ezzel nyomatékosítva nemcsak a mondanivalójukat, de egyben tájékoztatva is a német olvasót a magyar közigazgatási, társadalmi, tudományos és kulturális intézményrendszer differenciáltságáról. Az idézett témák szerzői nagyjából és átlagosan egy bő nemzedéknyire vannak a szépirodalmat reprezentálóktól és a művészeti témák szerzőitől. Két markáns vonulat szerepel tehát a Jung Ungarnban, egyik a 19. századhoz köti a folyóiratot, a másik a művészeti mozgások és teljesítmények tekintetében már modernizálódó Magyarországhoz. E tekintetben becsülendő Vészi József nyitottsága és kapcsolattrendszere, mely összekötötte a 19. és a 20. századot.

A Jung Ungarn erőssége, kiemelkedő teljesítménye volt még havi sajtószemléje. A számok végén 5–12 (!) oldalas, apróbetűs összefoglalást adott Peisner Ignác⁶⁸ és egy B. B. monogram mögé rejtett szemlélő.⁶⁹ Világos a két szerző közötti munkamegosztás. Peisneré volt a nagyobb mező, ő szinte a teljes magyar folyóirat-irodalmat figyelte, B. B. főként a Huszadik Századot és a Nyugatot kísérte figyelemmel. (A Huszadik Század minden 1911-es számáról jelent meg ismertetés.) Meglepő, milyen szélesre nyitotta Vészi a Jung Ungarn ajtaját. Cím szerint felsoroljuk azokat a folyóiratokat, amelyek valamely 1911-es közlemé-

előtt Kornfeld Mórica gondoltam; most szegény, úgy hallom, levert és verzagt.” A levélben a Cassirer Verlagot is megnevezi Ignótus mint követendő mintát. Ignótus levele Hatvany Lajoshoz. 1909. április 4. *Levelek Hatvany Lajoshoz, i. m.*, 69.

⁶⁴ Várady Zsigmond (1865–1913) ügyvéd, újságíró, a nagyváradi lapok, a Pester Lloyd és a Világ vezércikkírója. Öngyilkos lett, Ignótus emlékezett meg róla a Nyugatban.

⁶⁵ Edmund WILDNER, *Kommunale Wohnungspolitik in Budapest*, Jung Ungarn, 1911/5, 583–587. Wildner Ödön (1874–1944) író, szociológus, műfordító.

⁶⁶ Dr Friedrich FELLNER, *Hypothekarschuld und auf Liegenschaften ruhende öffentliche Lasten in Ungarn*, Jung Ungarn, 1911/5, 627–650. Fellner Frigyes (1871–1945) ügyvéd, a Magyar Agrár- és Járadékbank vezérigazgatója, egyetemi tanár.

⁶⁷ *Soziologie der Erkenntnistheorien der Gegenwart*, Jung Ungarn, 1911/12, 1340–1363. Láncki Jenő (1875–1944) ügyvéd, szociológus, a Huszadik Század közreműködője, az 1910-ben indult Szociálpolitikai Szemle szerkesztője.

⁶⁸ Peisner Ignác (1855–1924) a *Neues Pester Journal* segédszerkesztője, tárcaíró. Peisnertől, aki könyvet is írt Budapest történetéről, közöltek önálló tanulmányt is: *Budapest im zwanzigsten Jahrhundert* (1911/4.).

⁶⁹ Nem vagyunk egyértelműen bizonyosak benne, ki rejtőzik a B. B. monogram mögött. Egyik feltételezésünk szerint Balassa Géza a Világ munkatársa, másik – talán erősebb feltevésünk szerint a Huszadik Században több ízben szereplő Balkányi Béla. B. B. testvére, Balkányi Kálmán Vészi Editet vette feleségül.

nyére a Jung Ungarn felhívta a német olvasók figyelmét. Ezek voltak a Budapesti Szemle, a Századok, a Magyar Nyelvőr, a Művészet, a Magyar Nyelv, az Akadémiai Értesítő, az Athenaeum, az Egyetemes Philologiai Közlöny, a Közgazdasági Szemle, a Természettudományi Szemle, a Magyar Shakespeare-tár, a Keleti Szemle, a Magyar Társadalomtudományi Szemle, a Munkásügyi Szemle, a Magyar Figyelő, a Jogállam, A Tenger (a Magyar Adria Társaság lapja), a Kelet Népe, az Archeológiai Értesítő, a Földrajzi Közlemények, a Közlekedés, a Szabad Gondolat, a Magyar Ipar és az Uránia. Több folyóiratot visszatérően szemléltek. Lenyűgözően gazdag kínálattal találkozott a német közönség, s a lista önmagában mutatja, milyen jelentékeny volt a magyar folyóirat-irodalom 1911-ben.

Terjedelmi okokból e dolgozatban nem követjük végig a tanulmányok anyagát, s nem is fordíthatunk elég teret azok tartalmi elemzésére. Mint jeleztük, ezt egy következő munkában fogjuk megtenni.⁷⁰ A 19. és 20. századi szellemi és művészeti folyamatok közötti lassabb váltásra, a dolgozatunk címében jelzett folyamatos átnövésre vonatkozó tézisünket ennyivel is bizonyítottnak látjuk. A Jung Ungarnban békésen megfértek egymással az akadémiai jellegű dolgozatok és az irodalmi, művészeti kísérletek.

Egy tartalmi kérdéssel azonban jelzésszerű kivételt teszünk, ez pedig Vészi József állítása, miszerint a Jung Ungarnban „különösen erős küzdelmet folytatott a Magyarország ellen irányuló pángermán izgatás és Scotus Viator agitációjával szemben”.⁷¹ A pángermán törekvések már a 19. században tapasztalhatók voltak, még Ady Endre is írt – évekkel korábban, éppen Vészi Budapesti Naplójában – figyelemfelhívó publicisztikát a pángermán szemléletmód jelszaváról, hogy „az egész világ német vagy legalább is németnek kellene lennie az egész világnak”.⁷²

De ennél is többről van szó Scotus Viator esetében. Úgy véljük, Vészi Józsefnek majdhogynem személyes ügye volt a Seton-Watsonnal⁷³ folytatott vita. Történészek szerint a 20. század elején mindenki őt olvasta, ha valamit tudni akart Magyarországról.⁷⁴ Robert William Seton-Watson éppen abban az időben kezdett foglalkozni a monarchia nemzetiségeinek kérdésével, amikor Vészi a Fejérváry-kormány sajtóirodájának vezetője lett.⁷⁵ Egy évvel később, amikor Vészi

⁷⁰ Megítélésünk szerint indokolt lenne egy kétnyelvű antológiát összeállítani a méltatlanul elfeledett Jung Ungarn anyagából, s igyekezni is fogunk ezt megtenni, lehetőség szerint nemcsak magyar, de német támogatással.

⁷¹ *Országgyűlési almanach 1931–1936*, 549.

⁷² Napóleon von Theilgut, Budapesti Napló, 1904. március 18.

⁷³ Robert William Seton-Watson (1879–1951) skót származású brit publicista és történész. Publicista-ként 1906-ban a *Spectator*-ban jelentkezett álnévén, melyet nemsokára maga oldott föl. A közép-kelet-európai térség nemzetiségi szakértője volt. A világháború előtt elénken kritizálta a magyar nemzetiségi politikát, ösztönözte a monarchia felosztását. A máig hatóan negatív magyarság-kép propagálója. 1920 után a történész pályát választotta, a Royal Historical Society elnöke.

⁷⁴ A. J. P. TAYLOR, *The Trouble Makers. Dissent over Foreign Policy 1792–1939*, London, 1957, 88. Idézi JESZENSZKY Géza, *Az elvesztett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)*, Budapest, Magvető, 1986.

⁷⁵ A Fejérváry-kormány 1905. június 18. és 1906. április 8. között volt hatalmon.

már kiköltözött Berlinbe, kezdtek megjelenni az angol szerző Magyarország jövőjének bizonyos feltételekkel esélyt adó, ám keményen kritikus cikkei a *Spectator* oldalain.⁷⁶ Vészi hazafiúi kötelességnek tartotta a negatív ország-kép viszszaütését. E tekintetben egy érdekes, paradox ellentmondás mutatkozott a Jung Ungarnban. S ez a szembenállás már világnézeti és nemcsak nemzedéki különbségeket mutat. Míg Vészi a Seton-Watson bírálata ellen küzdött, addig itthon a polgári radikalizmus orgánuma, a Huszadik Század javarészen elfogadta, hasznosnak mondta, sőt megköszönte a brit publicista észrevételeit.⁷⁷ A Jung Ungarn utolsó számában Peisner sajtószemléjében röviden idézi, amint Jászi és folyóirata védelmébe vette Seton-Watson kritikáját. Azt írja Jászi, Scotus Viator művét fizetett bérenc művének bélyegezték azok, akik a mindenkori kormányhatalom cselédei. Jászi azokat is megnevezte, akik a bírált valóságért felelősek voltak: „a gyalázatos rendszer, nem a magyar nép és az öntudatos polgárság műve, hanem a feudális Magyarországé és szolgahadé”.

Irodalom a Jung Ungarnban

A Cassirer Verlag *irodalmi* és művészeti közege, környezete egészen kiemelkedő volt. 1910 végén, párhuzamosan a Jung Ungarn elindításával a kiadó feltámasztotta a Pan című kéthetente megjelentetett folyóiratot, melyből fél éven belül hetilap lett. A lap legfontosabb szerzői Heinrich Mann (gyűjteményes kötetit is a kiadó gondozta), Alfred Kerr, Frank Wedekind, Anatole France, Robert Musil, Max Brod, Eduard Bernstein voltak.⁷⁸ A Cassirer például szolgált a századelő vágyainak megfogalmazásakor is, tudjuk, hogy Ignotus is egy ilyen modern és több művészeti ágat magában foglaló intézmény létrehozását remélte.⁷⁹

A nyelvébe és kultúrájába zárt magyar irodalom nehezen jutott külhoni közönség elé.⁸⁰ Már említettük Hatvany Lajos 1910-es tanulmányát, a *Magyar irodalom a külföld előtt* című magyar irodalomtörténeti vázlatot. Hatvany ugyanaból indult ki, amire már utalt Lengyel Géza is kiállítási cikkében: Magyarország „német földön gyűlött és megvetett ország”, s az „irányadó körök, kezdve a kul-

⁷⁶ JESZENSZKY, *Az elveszett presztízs, i. m.*, 156–249.

⁷⁷ JÁSZI Oszkár, *A magyar választási korrupció (R. W. Seton-Watson: Corruption and Reform in Hungary. Study of Electoral Practice. London: Constable & Co. 1911)*, Huszadik Század, 1911, 382–384. Itt hívjuk fel az olvasó figyelmét, hogy 1901-ben Vészi József is alapító tagja volt a Társadalomtudományi Társaságnak, sőt annak választmányában is dolgozott.

⁷⁸ FEILCHENFELD-BRANDIS, *i. m.*, 449–469. 1910 novembere és 1912 márciusa között a Pan összesen 41 számot jelentetett meg.

⁷⁹ Ignotus levele Hatvany Lajoshoz, 1909. április 4. *Levelek Hatvany Lajoshoz, i. m.*, 69.

⁸⁰ SALYÁMOSY Miklós, *Magyar irodalom Németországban 1912–1933*, Modern Filológiai Füzetek, 17. sz., 1973, 53–58, továbbá GYÖRFFY Miklós, *A magyar irodalom német recepciója*, in *Túl minden határon. A magyar irodalom külföldön*, szerk. JÓZAN Ildikó és JENEY Éva, Budapest, Bállassi, 2008, 34–48. A szakirodalom ilyen erősen nem hangsúlyozza, de mi most itt kimondjuk: a magyar irodalom ekkori németre fordítása egyértelműen *kudarctörténet*.

tuszminisztertől az akadémiaig és egyetemig, mit sem tudnak róla”. Hatvany Lajos hosszan kitér Széchenyi nagyságára és működésére, majd a reformkor irodalmi műveire és költőire. (Ő is érinti a *németellenes Bánk bánt* és igen hosszan mutatja be a németeknek Petőfit.) A nagy politikai fordulatot 1867 jelentette, az ország gazdasága fejlődött, európaosodott, sőt amerikaiasodni kezdett.⁸¹ Budapest – mondja Hatvany – a Balkán Chicagója. Mindez együtt jár a tempó gyorsulásával – és az újságírás felértékelődésével. (Hatvany a modern újságírás szerencsétlen, sekélyesedést mutató velejáróit is bemutatja. Azt se felejtjük el, hogy Hatvany is Gyulai tanítványa volt, 1909-ben a Nyugatban közölte *Gyulai Pál estéje* című visszaemlékezését. Gyulai, a mester dörgedelmes átkokat szórt a sajtóra. Emlékeztetünk rá, hogy Vészi is „Gyulai lábánál ülve szívta magába a magyar irodalom szellemét” – mint hivatalos, patetikusan és színesen megírt életrajzában mondja magáról.⁸²) A magyar lapok között Hatvany különösen kártékony szellemiségűnek tartotta a „soviniszta program keresztülhajszolását valló” Budapesti Hírlapot, az ugyancsak asszimiláns Rákosi Jenő orgánumát. A lap működését egyenesen kulturális hajótörésnek mondja. A német olvasók számára készített, Széchenyitől és Petőfitől induló történeti áttekintés végül Ady Endre – az „Új Magyarország” előharcosa – igen hangsúlyos és hosszas elemzéssel bizonyított nagyrabecsülésében teljesedik ki.

S mégis – Ady csak kétszer jelent meg a Jung Ungarnban.⁸³ (Megjegyezzük, hogy Ady egy versével 1910-ben már szerepelt a Panban.⁸⁴) Itt azonban felvetődik a fordíthatóság kérdése és a fordítók ügye. Említettük, hogy Vészi fordította németre a *Bánk bánt*. De alig ismert tény, hogy ő volt Ady első német fordítója is! Egy 1909-ben Berlinben a „Fata Morgana” címmel rendezett ünnepségen Beregi Oszkár szavalt Ady-verseket Vészi fordításában.⁸⁵ Ezek a fordítások tudomásunk szerint nincsenek meg, pedig érdemes lett volna összevetni, illik-e Vészi patetikus és szecessziós hangneme az Ady-versekhez. Mindenesetre megkockáztatjuk a feltevést, hogy amennyiben pontos Kosztolányi jellemezése Vészi publicisztikai munkásságáról, a fordító saját tónusa bizony illeti Ady hangjához. Ezt

⁸¹ A magyar irodalom is jó pár „amerikanizálódásról” szóló példával szolgál, ld. pl. Mikszáth *A Noszty fiú este Tóth Marival* vagy Molnár Ferenc *Az éhes város* című regényét. A névadásban is megjelent az amerikai hatás, ld. pl. New York palota stb. Németország amerikanizálódáshoz ld. *Mythos USA: „Amerikanisierung” in Deutschland seit 1900*, hg. Frank BECKER, Elke REINHARDT BECKER, Münster, Campus Verlag, 2006. és FRANK Tibor, *Polányi Mihály Berlinben*, Polanyiana, 2002/1–2, 117–133.

⁸² Vészi József. In *Magyar Országgyűlési Almanach az 1931–1936. évi országgyűlésről. Ötszáz magyar élet*, szerkesztik LENGYEL László Dr. és VIDOR Gyula Dr., Budapest, 1931, 547–551.

⁸³ Horváth Henrik fordításában *A magyar ugaron, Sirás az élet-fa alatt, az Adám, hol vagy?, a Harc a Nagy-úrral* jelentek meg a nyitó számban. Másodszor „Nachdichtung” – tehát utánköltés és nem fordítás – megjelöléssel szerepel Leo Greiner verse.

⁸⁴ A Cassirer-bibliográfia szerint a *Mert engem szeretsz* című Léda-vers 1910. december 16-án jelent meg a Panban, a folyóirat 129. oldalán. A bibliográfia nem tünteti fel a fordítót.

⁸⁵ VITÁLYOS László, *Ady-bibliográfia 1896–1987*, kiegészítő köt., Budapest, MTA, 1990, 2646. tétel.

írja Kosztolányi: Vészi „feleselt önmagával és a világgal, ellágyult és fölfortyant, carlylei fesztelenséggel finom és vaskos szóképeket halmozott egymásra, rózsát és záptojást hajigált s mindig oly közvetlen volt, oly meglepő, oly ízig-vérig emberi, hogy a hittérítők vitáira kellett gondolnom. Úgy rémlett, hogy tintája meggyullad a tollán s kéziratpapírja ellobog írás közben. A forma remekművei voltak ezek a haragban és szeretetben fogant cikkek.”⁸⁶ Mindenesre tény, kevesen ismerték jobban ekkor Adyt, mint Vészi József. Hatvanynál is sokkalta mélyebben ismerte.⁸⁷

Tekintsünk végig röviden a *Jung Ungarn* szépirodalmi publikációin.⁸⁸

Időrendben az első közlemény egy részlet Mikszáth Kálmán *Beszterce ost-roma* (*Die Belagerung von Neusohl*) című regényéből. Nagy, de mégsem túlterpeszkedő adagokban következtek a folytatások, az utolsó számban befejezték a regény közzétételét, csak a Nagy Miklósnak írt utószó maradt el. Ugyanebben a számban Móricz Zsigmond *Tragédiája* következik, aztán Ady versei, Bródy Sándor és magyar népballadák Vészi József fordításában. A következő számok prózairói – ebben a műnemben erősebb a folyóirat, mert a próza könnyebben fordítható – Ignótus, Petelei, Szini Gyula, Molnár Ferenc, Gárdonyi Géza, Biró Lajos, Tömörkény István, Ambrus Zoltán, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Móricz és ismételten, Kabos Ede, még egy ízben Tömörkény és Biró, végül Gárdonyi visszaemlékezései és Ritoók Emma zárják a prózai bemutatkozást. Kis eltéréssel azok a szerzők, akiket Hatvany a 12 kötetesnek gondolt német nyelvű sorozat tervében felsorolt. A Hét, a Budapesti Napló és a Nyugat (s részben az ekkori Új Idők) felfedezettjei. (Bródy Sándor és Gárdonyi Géza szerepeltetése a könyvsorozat tervében és a Jung Ungarnban azért is említésre méltó, mert az 1911-ben kirobant Osvát–Hatvany-konfliktusban éppen e két szerző megítélése, szerepeltetése is fontos szerepet játszott.)

A lírai szerzők között, követve a közlés időrendjét, Ady után Arany János következett balladáival, majd Kiss József, aztán Babits.⁸⁹ Hangsúlyos volt a majd’ két évtizede halott Reviczky Gyula jelenléte is a Jung Ungarnban. Reviczky kétszer is szerepel, először Spóner Andor tolmácsolásában, majd Falk Miksa fordításában újraközltek a Pester Lloydban már megjelent híres művet, a *Pán halálát*. Kiemelkedik a lírai közlemények közül Balázs Béla *A kékszakállú herceg vára* című misztériumjátéka, melynek Bartók ekkor már készítette (a lipótvá-

⁸⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Vészi József*, Nyugat, 1928/11, 827–828.

⁸⁷ Az Ady–Vészi viszony jellemzéséhez egy idézetet hozunk Ady Margita-ciklusából. Ady korai önképét rajzolja meg benne: „Egy poéta-Széchenyi vágytam lenni / S mellékesen [...] / Vészi József és Bartha Miklós együtt.”

⁸⁸ A folyóiratban közölt szépirodalom bő könyvészeti leírását ld. RÓZSA Mária, *Magyar irodalom a Jung Ungarn című folyóiratban*, Magyar Könyvszemle, 118. évf., 2002, 3. sz., 317–321.

⁸⁹ Itt jelezzük, hogy a nagyváradi tanár, Horváth Henrik már 1910-ben dolgozott egy német nyelvű magyar lírai antológián, s élénk levelezésben volt Babits Mihállyal a fordításokról. Az antológia évekkel később jelent meg: *Neue ungarische Lyrik in Nachdichtungen Heinrich Horvát*, München, Müller, 1918. A kötetről Kosztolányi írt igen elismerő kritikát a Nyugatban (1919/8).

rosi casino pályázatán elutasított) első zenei feldolgozását.⁹⁰ Következett még egy Arany János-közlemény, a *Pázmán lovag* Ludwig Dóczi, azaz báró Dóczi Lajos fordításában. Babits is visszatérő szerző lett, a *Danaidák* német közlésével. Leo Greiner verse alcíme szerint *Ady utánköltés* („*Meine Ernte die Zeit*. Nach Andreas Ady”). Juhász Gyula versei szintén szabadabb fordításban, *átköltésként* jelentek meg a Jung Ungarnban.

Ha az összes szerzőre tekintünk, mit láttunk? A Budapesti Napló irodalmi seregét, kiegészülve a Nyugat újoncaival. Vészi politikai hírlapjában évtizedes munkával futtatott föl egy irodalmi nemzedéket, elsősorban prózaírókat, aztán tehetségfelfedező szerepét átvette az irodalmi szemle, a Nyugat. Ezek a nemzedékváltás évei, Vészi irodalmi kiöregedéséé, a nagyot mondó és nagyot akaró, dúsgazdag és – sok idézet szól róla – ekkor szemtelenül nagyképu Hatvany színrelépéséé.

A Jung Ungarn irodalmi horizontja tágas, a közölt művek értékállóak bizonyultak, a szerzők az irodalmi kánon részeivé lettek. Mi lehetett Hatvanynak, a Jung Ungarn irodalmi szerkesztőjének válogatási szempontja? Egyrészt átemeltek a Pester Lloydban közölt szerzőket. Sok esetben véletlen is volt választás. Ennek alátámasztására Babits Mihály levelezéséből idézünk. 1911. március 8-án Hatvani Pál⁹¹ kereste meg Babitsot azzal, hogy anyanyelvére, azaz németre fordította le a költő versét, *A Danaidákat*, s kérte a költőt, fogadja el ajándékát.⁹² Válaszában a lelkes Babits arra kérte a fordítót, hatalmazza fel arra, hogy a verset valahova elküldje, s jelzi, a Jung Ungarnra gondolt. A viszonyválaszból kiderült, Hatvani Pál már beküldte a verset a berlini magyar–német folyóiratnak, de onnan nem kapott választ. Ekkor Babits is elküldte a kéziratot Hatvany Lajosnak. Néhány hét múlva erre már reagált Hatvany. Azzal kezdi a válaszát Babitsnak, hogy „lekopogtatta” a Danaida-vers „hihetetlen készségű fordítását”, kérdezi a fordító címét, hogy néhány „hibbanást” megbeszéljen a fordítóval, s egyebet is kérhesen tőle. Ez a rövid levélváltás mutatja, hogy Hatvany maga foglalkozott a kéziratokkal, egészen a gépbe írásig. Annyi mindenestre bizonyos, a lappal nemzetközi hírnevet „ígért” nemzedéktársainak. Széles gesztus volt, még ha egyben önmaga szerepének túlhangsúlyozása is.

Tanulságos megnézni, kik fordították németre az irodalmi műveket. Majd mindannyian lényegesen idősebbek, nem a fordított költők kortársai. A leghosszabb közlemény Mikszáth 12 részes regényfolyama volt, Eduard Schullerus⁹³ tolmácsolásában. Schullerus Gyulai Pált, Ady Endrét, Petelei Istvánt is németre fordította. Említettük már a középiskolai tanárt, Horváth Henriket, ő a kivételek

⁹⁰ BARTÓK Béla, *A kékszakállú herceg vára*. Op. 11., 1911., közreadja és a kommentárt írta VIKÁRIUS László, Budapest, Balassi Kiadó–MTA Zenetudományi Intézet, 2006.

⁹¹ Hatvani Pál [Paul Hirsch] (1892–1975) német anyanyelvű újságíró, műfordító, kémikus.

⁹² Hatvani Pál Babitsnak, Budapest, 1911. március 8. *Babits Mihály levelezése 1909–1911*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005, 148–149, 152–153. Babits idegen nyelvre fordított munkáiról ld. uo. 237–238.

⁹³ Eduard Schullerus (1877–1914) erdélyi szász költő, brassói levéltáros.

közé tartozott, Ady–Babits nemzedékével volt egyidős. Ludwig Dóczi – Arany fordítója – viszont még Vészinél is idősebb volt, 1845-ös születésű.⁹⁴ Deák eszméinek népszerűsítője volt, Andrássy Gyula mellett először titkár, majd a monarchia sajtófőnöke. Dóczi személye, még ha „csak” fordítóként is szerepelt a Jung Ungarnban megint csak az átívelést, a folyamatosságot mutatja a 19. századi liberalizmus és a modernség között. (S személye, mint még sokaké az említettek közül, egyben a problémátlan asszimilációs folyamat egyik példája is.)

A Jung Ungarn megindulásakor és a megjelenés teljes évében itthon harc folyt Hatvany Lajos és Osvát Ernő között. A vita akörül éledt meg, hogy Osvát folyamatosan újabb és újabb tehetségeket akart nyilvánossághoz juttatni.⁹⁵ A Jung Ungarnban, a német közönség számára mindegy volt, mennyire frissen felfedezett tehetségről van szó, az idegen publikum számára minden és mindenki új volt. De mint láttuk a Jung Ungarn számára program volt a magyar kulturális múlt és akadémiai jelen megismertetése is. Osvát viszont következetesen visszautasította Hatvany olyan ötleteit, mint a Nyugatnak a hagyományokba való beleágyazottságát, a magyar irodalmi múlttal való szellemi kapcsolatát dokumentálni hivatott Csokonai-számanak vagy az iskolákban használatos tankönyvek haladó szempontú bírálatát adó tankönyv-számanak a megjelentetése.⁹⁶ (Az otthoni szembenállásba Ignotus is belevonandó, ő sem nézte jó szemmel az egyre újabb fiatalok feltűnését, bár végül szolidáris maradt Osvát koncepciójával. Am őt most nem idézhetjük meg ebben a problémavázlatban.)

De ennél több volt az ellentét. Az Osvát képviselte esztétizmus gondolatát Hatvany a társadalmi és *politikai* progresszió képviselőjével is össze akarta kapcsolni. Mint 1911. december 30-án a Nyugat belső ügyei kapcsán a Világban publikált, Ady Endréhez intézett nyílt levelében írta: „A Nyugat irodalma (...) egy fáradt és elmaradt ország kifelé vágyó, befelé sajgó magára eszméléséből nőtt ki. A Nyugat folyóiratban együtt jelennek meg azok a férfiak, akik akár tudományos, akár politikai, akár közgazdasági téren azoknak a tendenciáknak a tényleges képviselői, melyeknek az irodalom csupán előre érző sejtése vagy formába foglalója lehet (...) A Nyugat irodalma az ország minden termő és teremtő erejével kapcsolatos, minden, ami tehetség (nem véletlenül, hanem szükségszerűen) a mi táborunkban van. A Nyugat könnyen válhatnék a progresszivitás szemléjévé, ha kizárólagos esztétaságából engedne valamit. Kevesebb irodalom, több élet!”

Nos, mint láttuk, a Jung Ungarn inkább az életességet, a politizálást képviselte. A berlini magyar–német folyóirat szenvedélyességét, hivatástudatát elsősorban Vészitől eredeztetjük. Időközben otthon kenyértörésig fajult az Osvát–

⁹⁴ BORONKAI Szabolcs, *Német–magyar kétnyelvűség: Ludwig Dux – báró Dóczy Lajos*, Irodalomtörténeti Közlemények, CV(2001), 1–2., 71–83.

⁹⁵ Sokan félreértelmezik Osvát magatartását. Megítélésünk szerint Osvát azt akarta demonstrálni, hogy a Nyugat modernsége permanens modernség, végtelen, előre felé nincsen határa.

⁹⁶ Halász Imre közlését Kőszeg Ferenc – Holmi, 2008/január 108–128. – megítélésünk szerint tévesen köti Osváthoz, inkább a Hatvany–Ignotus szerkesztői szövetségi szál magyarázza a közlést.

Hatvany-perlekedés. Utalunk itt a szerkesztői jogok szerződéses kikötésére, Hatvany látszólagos kapitulációjára, behódolására – majd az ezt követő fenyegetésre, hogy eladja a Nyugatot. S miközben a Jung Ungarn folyamatosan működött, s ebben megítélésünk szerint – ennek ellenkezőjére nem látunk semmiféle jelet – Hatvany részben hajlandó is volt alárendelni magát a kétségbevonhatatlan tekintélyű Vészinek, itthon viszont már 1911 februárjában lépéseket tett a Nyugat eladására.

Még egy fontos adalék a Jung Ungarnból, ami az otthoni vitához, a Nyugat körüli rivalizáláshoz, hatalmi harchoz tartozik. A Jung Ungarn februári számának sajtószemléjében Peisner Ignác így mutatja be a Nyugatot a német közönségnek: „a radikális esztétikai irányt követő és a költészetben új utat törő fiatal irodalmi Magyarország Hatvany Lajos körül gyülekezik, s ad ki egy új folyóiratot, a Nyugatot”. A cím, mondja Peisner, kitűnő választás, mert jól kifejezi, hogy a folyóirat szoros kapcsolatban van a nyugat-európai irodalmi mozgalmakkal. Az értelmezésnek az a része viszont, hogy Hatvany volna a modern irodalom középpontja, itthon természetesen ellenkezést, vitát gerjesztett. De ez már visszavezet minket az országhatárokon belülre.

Összefoglalva, a Jung Ungarn a tudatos és tapintatos, kölcsönösségen alapuló magyar kulturális külpropaganda egyik legelső orgánuma volt. Nem adatott nagy idő a lapnak, de az egy évfolyam azt mutatja, ha tovább működött volna, az utókor feltétlenül a jelentékeny folyóiratok sorában, s nem a kuriózumok között emlegetné.

ÁHÍTATI MŰVEK MURÁNYBAN A 17. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A 17. században a Felföldön a rekatolizáció és az ellenreformáció hatására erős vallási átrendeződés kezdődött, a katolikusok száma jelentősen növekedett. Mindegyik fél gondosan ügyelt a hitelvek tisztaságra. A folyamat „egyik meghatározó műfajává” vált a vitairat.¹ Ezzel egyidejűleg egyre több anyanyelvű áhítati könyv látott napvilágot, amelyek a keresztyén élet megélésében segítettek. Ezen a területen gyakran csak hangsúlyeltolódásokról tanúskodó szövegekkel találkozunk. Mindez annak a következménye, hogy a keresztyén/keresztyén életvezetés jellegzetességei közös bibliai alapokon nyugszanak. Néhány téma kivételével (ilyen a katolikusok Szűz Mária- és szentisztelete) elsősorban a témák arányai-
ban vannak eltérések (például protestánsoknál a bűn, bűnbánat, megtérés, katolikusoknál a négy végső dolog: halál, ítélet, üdvözülés és kárhozat, valamint a Krisztus szenvedése-téma gyakoribb).² Az anyanyelvű kiadványok elsősorban az előkelő nők igényeit elégítették ki.³

Az imakönyvekben található azonos szövegek egy része középkori örökség. Szent Ágoston és Szent Bernát több imája van jelen protestáns imakönyvekben is.⁴ Amennyiben egy imakönyvben annak összeállítója nem hangsúlyozta a felekezeti jelleget, használhatóvá vált a többi felekezet számára is. A szakirodalomban gyakran idézett példa erre Pázmány Péter imakönyvének az evangélikus Mihálykó János általi átvétele.⁵ 1642-ben Madarász Márton eperjesi lelkész Széchy György özvegyének, a buzgó evangélikus Drugeth Máriának ajánlotta Szent Bernát elmélkedés-gyűjteményének fordítását (*A jó vagy kegyes élet és boldog halál módgyáról d. Daniel Sennert elmélkedési*, Lőcse, 1642).⁶

¹ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2008 (Res libraria), 104–175: *Hit-terjesztés, hitvédelem, vallási önmeghatározás*.

² Uo., 79–104: *Az imádságos- és elmélkedőkönyvek*.

³ Uo., 103–104.

⁴ Például a vizsgált környezetben: *Keresztyéni istenes és ájtatos imádságok*, Lőcse, 1642, 246–249: Szent BERNARD *Könyörgése az Jesus névről*.

⁵ PÁZMÁNY Péter, *Imádságoskönyv*, Grác, 1606¹ (RMNy 945); MIHÁLYKÓ János, *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok*, Bártfa, 1609¹ (RMNy 976).

⁶ RMNy 2012

Széchy György (†1625) és felesége, Homonnai Drugeth Mária (†1643) az evangélikus vallás követőiként murányi udvarukban jeles magyar és szlovák lelkészeket tartottak, peregrinus diákokat és gyülekezeteket támogattak.⁷ Környezetükben az áhítati irodalom jeles termékeivel találkozhatunk. Deselvics István Drugeth Mária kérésére fordította újra, tette teljessé és az eredeti evangélikus szöveggel egyezővé Philipp Kegelius 1637-ben Leidenben már kiadott művét, a *Tizenkét idvösséges elmélkedéseket* (Lőcse, 1643).⁸

Régóta ismert a szakirodalomban az a szép könyvírással másolt imakönyvecske, amelyet Jolsvay János deák 1638-ban másolt Murány várában Homonnai Drugeth Mária számára.⁹ Erdélyi Pál 1898-ban közzétett tanulmányában¹⁰ arra gondolt, hogy Jolsvay János kézírata (amelyet Drugeth Mária 1642-ben Budaházi Jánosnak ajándékozott) és Madarász Márton fentebb említett elmélkedésgyűjtemény-fordítása között összefüggés lehet.¹¹ Jolsvay „úrasszonyának magyar imádságokat ír és magyar énekeket másolgat [...] Sajátjai-e az imádságok, nem tudom.”¹²

Jolsvay János imakönyvének szövegeit Madarász Márton egy másik művéből, az *Eperjessi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedese, az az minden-napi imádságos könyveczkéje* (Lőcse, 1629)¹³ című imakönyvből másolta. (Alább az összefüggéseket táblázatban mutatjuk be.) Tehát nem volt szerzője a kötetnek, vagyis a címlapon álló „íratattak” kifejezés csak másolást jelent. Az RMNy szerzői Madarász imakönyvéről azt rögzítették, hogy elrendezésében nehezen áttekinthető: nincsenek benne fejezetcímek és a tipografizálás sem következetes. Talán ezért változtatott Jolsvay annak elrendezésén is, nemcsak az imák számát csökkentette.

Jolsvay János személyéről csak annyit tudunk, amennyit a könyv címlapja elárul: 1638-ban Murányban volt deák. Bod Péter és Katona István 1639-ből egy Ilosvai János nevű murányi deákot is említ. Szerintük Ilosvai János deák 1639-ben Murányban fordította magyarrá Meisner Boldizsár elmélkedéseit: Bod sze-

⁷ ACSÁDY Ignác, *A Széchyek Murányban*, Századok, 1885, 21–47, 116–125, 212–222, 306–315., ugyanez: A. I., *Széchy Mária*, Budapest, 1885 (Magyar történelmi életrajzok).

⁸ RMNy 1772.

⁹ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Duod. Hung. 14. Vö. STOLL Béla, *A magyar énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1530–1840)*, Budapest, Balassi, 2002², nr. 60.; *Régi magyar költők tára*, XVII/2, 454–458.

¹⁰ ERDÉLYI Pál, *Balassa versek-e?* Irodalomtörténeti Közlemények 1898, 135–153 (Jolsvay kéziratának leírása: 135–136; a hét bűnbánati zsoltár közlése: 148–153). "

¹¹ *Uo.*, 137.

¹² *Uo.*

¹³ RMNy 1439

rint hetet, Katona szerint kettőt.¹⁴ Elgondolkodtató, ellenőrizendő, hogy egy éven belül Murányban létezett-e két deák, akinek a neve azonos etimológiára vezethető vissza, ráadásul egyik névalak a másikból sima betűcserével (nyomdahibával) is létrejöhetett. Az ismertetett kéziratban minden kétséget kizáróan Jolsvay a névforma. Az általunk fellelt Ilosvai Jánosok¹⁵ nem voltak 1639-ben Murányban deákok. Vajon nem lehetséges, hogy a Bod és Katona által említett személy is Jolsvay János, aki esetleg Madarász Márton fordításához¹⁶ hozzájutva készített másolatot? De más is lehetett fordító, például Deselvics István is, aki ekkor Murányban lelkészkedett és Drugeth Mária kívánságára revideálta Debreceni Péter korábban megjelent Philipp Kegelius-fordítását.¹⁷

Az erős érzelmi töltésű, „lángokkal gerjedező” imádságok jelentős része középkori talajból táplálkozva került nyomtatott és kéziratos evangélikus imakönyveinkbe. A hagyomány kettős (középkorból származó, katolikus és protestáns részről is folytatódó) vonulatának azonos hangneme a 17. században katolikus hitre tért személyek környezetében és tollán újra megerősödött, s a közös vonások mellett felekezeti sajátosságokat is felmutatott. Gyöngyösi Krizosztom Széchy Máriának (Drugeth Mária lányának) ajánlotta katolikus imakönyvét, amelynek első részében stílusban és témában is az említett felekezeti közti vonások a jellemzőek.¹⁸ Névrokona, Gyöngyösi István latin alpmű alapján készített *Rózsakoszorújában* ennek a közös örökségnek a hangján szólaltatott meg (protestáns neveltetése ellenére) kifejezetten katolikus témát.¹⁹

¹⁴ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 176?, 119) szerint (és az RMNy ez alapján: „Élek, halok óh Ur Jésum te benned, azért te benned bízom. Kristus Urunk születéséről-való hét elmélkedések. 1639. eszt. 8°.” – KATONA István (*Historia critica regum Ungariae, tom. XIII, ordine XXXII*, Buda, 1794, 909) szerint: Ilosvai Ioannes, in arce Muranyensi Hungarice reddidit Meisneri duas meditationes de Christo nato, praefixo hoc titulo: *Kristus Urunk' születéséről való két elmélkedések*, 1639.” Bod és Katona csak a fordításról beszél, az RMNy szerkesztői Bod Pétert említve Ján Čaplovič feltételezésére hivatkozva fogadták el a kiadást ténynek (RMNy1813).

¹⁵ Magyar Országos Levéltár, P 1837 Melczer cs. – Rokonság és idegen családok, 2. cs. 24-25. tétel (Levelek Ilosvay Jánoshoz, illetve: Ilosvay János levelei Ilosvay Péterhez, 1643. Másik korabeli adat: Rozghonyi János 1626-tól két évet Sárospatakon tanult főképpen Ilosvai János famulusaként. (RMKT/XVII/9, 633.)

¹⁶ A szóban forgó *Krisztus Urunk születéséről való elmélkedéseket* Madarász Márton csak 1641-ben tette közzé, Meisner Postilláinak második kötetében (RMNy 1894).

¹⁷ RMNy 1772

¹⁸ *Arany gyapjából ékesített ruha [...]*, Lőcse, 1665, RMK I 1024

¹⁹ GYÖNGYÖSI István, *Rózsakoszorú*, kiad., utószó és jegyz. JANKOVICS József, Budapest, Balassi, 2002, 265 (Régi magyar könyvtár, Források, 12)

FÜGGELÉK

Jolsvay János kéziratos imakönyvének forrása

Jolsvay²⁰	Madarász²¹	Címiratok és incipitek Jolsvaynál
		(Madarásznál a címiratok néha előző imák előtt állnak)
ff. 5–7v.	ff. d _{10–12}	Imádság Templomba bemenetelkor. Véghetetlen Isten...
		Közölve: INCZE Gábor, <i>A magyar református imádság a XVI. és XVII. században</i> , Debrecen, 1931, 149–150.
ff. 8–11.	ff. 355–359.	Fő innepnapi Imádságok.
		Advent napi Imádság. Oh seregeknek Ura Iste-ne...
ff. 11–12v.	ff. 368–370.	Karácsonnapi Imádság. Te szép Gyermeke Jesus Immanuel! ...
ff. 12v–16v.	ff. 373–377.	Kis-Karácsoni Imádság. Oh Uram Jesus, Szűz Máriának Szent Fia! ...
ff. 16v–22v.	ff. 378–385.	Böyti és Nagypénteki Imádságh. O Dávid gyökere, és szeplőtlen neme! ...
ff. 22v–27.	ff. 391–396.	Christus kínszenvedéséről való elmélkedés. A, A, A, környörületes szívű Atya Úr Isten! Látván...
ff. 27–30.	ff. 398–402.	Húsvét napi Imádság. Uram Jesus, kegyes Jesus, szeplőtlen, drága Húsvéti Barányunk...
ff. 30–32v.	ff. 402–407.	Christus Menyemeneteli napjára Imádság. O Atya Istennek dicsősége! Oh bölcseségnek és minden tudománynak gazdag szekrénye...
ff. 32v–36.	ff. 407–412.	Pünkösdi napi Imádság. Örök Mindenható, Hatalmas és Végtelen Úr Isten, Dávidnak Fia...
ff. 36–38.	ff. 280–283.	Az Sz. Haromsagnak való Sz. Agoston Imádsága I. Soliloquior. c. 37. O Három egyarányú és egyenlőképpen örökké való Személyek...

²⁰ Jeles és Istenhez buzgó imádságok melyekkel bizonyos időkben szokta az keresztyén ember Istenét szolgálni. Irattatac Murány várában Jolsvay János Deák által A. D. 1638. (Kézirat, OSZK Kézirattár, Duod. Hung. 14.)

²¹ MADARÁSZ Márton, *Eperjesszi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedése...* Lőcse, 1629. (RMNy 1439)

ff. 38–41v.	ff. 1–6.	Hétköznapi Imádságok Vasárnapi Imádság. O Uram, Mennyei Atya és öröcké való Isten, aldott legyen...
ff. 41v–44v.	ff. 6–10.	Hetfői Imádság. Úr Isten, az mi Urunk Jesus Christusnak az Te szerelmes egyetlen egyszülött Fiadnak Atya...
ff. 44v–48.	ff. 11–16.	Keddi Imádság. Örök, mindenható, kegyes, kegyelmes, erős, késedelmes haragú...
ff. 4853.	ff. 16–23.	Szeredai Imádság. O Istennek egyetlen egyszülött Fia Jesus Christus...
ff. 53v–59v.	ff. 23–32.	Csötörtöki könyörgés. Eörök Felséges, Mindenható s-Véghetetlen kegyelmű Isten...
ff. 59v–65v.	ff. 32–42.	Pénteki könyörgés. O Jesus Christus, Istennek öröcké való öröme, békesége, jó akarattya s-kedve...
ff. 65v–70v.	ff. 42–49.	Szombati könyörgés. Hatalmas, örök, Mindenható, Jó és irgalmas Úr Isten... [Jolsvay a végén leírta a Miatyánk szövegét!]
ff. 70v–71v.	ff. 54–56.	Mindennapi Estveli könyörgés. Menynek és földnek Teremtője véghetetlen Isten...
f. 71v.	f. 58.	Szent Dávid Királynak lefeküvéskor való rövid Imádsága. Psal. 3. ver. 6. Én lefekszem, és el aluszom...
f. 72.	f. 59.	Más. Ag (Az): 4. Sol. V. 9. Békeségben el nyugszom... – Más. Az Atyának, az Fiúnak...
ff. 72v–78.	ff. 82–92.	Imádságh bűn bocsánatyáért. O Uram és Istenem, végy engem az Te drága és ingyen
ff. 78–79v.	ff. 112–114.	Kis Gyónás. Gyónom én Tenéked én kegyelmes és irgalmas Istenem...
ff. 79v–82.	ff. 119–122.	Imádság a bűnekből való meg óldozás után. Kegyes és Irgalma Úr Isten, mi Urunk...
ff. 82v–84.	ff. 141–143.	Az Ur wacsorájával való élés előtt. O Szépséges Jesus Christus, kérlek Téged...
ff. 84–85v.	ff. 173–175.	Az Ur wacsorájával való élés után. Hálákat adok, Uram Jesus Christus, Királyoknak Királlyá...
ff. 86–89.	ff. 228–232.	Igen szép Imádság. Isteneknek Istene, Uram, ki az gonozság felet vagy hasznosb... (Szent Ágoston imádságának IV. része.)
ff. 89–91.	ff. 308–310.	Úton járó ember Imádsága. En Istenem, Paysom, ne szerezz ez én utamban...

ff. 91v–92v.	ff. 313–315.	Utából megjött ember Hálá-adása. Hálákat adok Sz. Felségednek én mennyei szerelmes Sz. Atyám...
ff. 92v–94v.	ff. 300–302.	Beteg embernek könyörgése. Ezechias Király könyörgése betegségből való meg gyógyulásáért. Esa. 38. v. 3. Kérlek, oh Uram, emlékezzél meg arról, hogy én előtted... (v. 1–14.)
ff. 95–98v.	–	(Más kéz, nem könyvírással) Oratio pro Pace! Stb. Vegyes imák, latinul és magyarul.
ff. 99–112v.	–	Következnek Szent Dávid Királynak Hét Poenitentia tartó Sóltári: VI, XXXI, XXXVIII, L, CI, CXXX, CXLIII. (Szövegük azonos a Pázmány imakönyvében lévővel.)
ff. 113–114v.	–	Az Sz. Apostolok Imádsága, az papi fejedelmek gyülekezeti ellen, Actor. 4. v. 24. Uram Te vagy az Isten, azki teremtetted az eget és...
ff. 115–116v.	–	Contra detractores. T. B. CXX. Sol. Én az Úr Istenhez kiálték... (Szenci Molnár Albert fordítása.)
f. 117–117v.		Lajstrom

AZ ELVESZETT ÉS MEGTALÁLT ÉDEN POÉTIKÁJA

Küzdelem az én integritásáért Tűz Tamás költészetében

Jankovics József és Schiller Erzsébet szerkesztésében, Jankovics József utószavával jelent meg 2008-ban Ányos Pálnak, a fiatalon elhunyt 18. századi szerzetes költőnek verseit, szépprózai írásait tartalmazó kötet. Az utószóban a következő jellemzést olvashatjuk Ányosról: „Hite megingathatatlanak látszik, ha a világi életforma hívságai, örömei és csábításai súlyos meg hasonlásokat is okoztak életében. (...) Vagy ha a szerzetesi élet kötelmei megakadályozták valós vagy fantáziával feldúsított szerelmi életének ki-, és vágyainak beteljesítésében.”¹ Az alábbi tanulmány, mellyel a hatvanéves Jankovics Józsefet köszöntöm, Ányos 20. századi rokonának, Tűz Tamás költészetének a kései szakaszát elemzi. Ányoshoz hasonlóan Tűz is pap volt, 1956-ban hagyta el Magyarországot, Olaszországban, az Egyesült Államokban és Kanadában élt, fontos irodalomszervező szerepet is betöltött a nyugati magyar irodalomban. A két költő élethelyzete, verseik témái is több hasonlóságot mutatnak, elsősorban a szerelem sajátos hangú megverselésében.

*

A Tűz Tamás pályakezdő költészetében kifejezett egyén–természet–Isten egységre alapozott édeni harmóniának az elvesztése a középső költői periódusban egy olyan neoavantgárd líranyelvet eredményezett, mely a szubjektum dezintegrációját azáltal teszi olvashatóvá, hogy a megváltozott világtapasztalattal szemben az átörökített kulturális és személyes kódok használhatatlanságáról tesz tanúságot. Az utolsó pályaszakasz költészete ezután oly módon tesz kísérletet az elvesztett integritás visszanyerésére, hogy noha a zárt költői formák visszatérése látszólag az első periódus nyelvhasználatát idézi, a versek megőrzik a korábbi korszak poétikai tapasztalatait, mivel nem az én egységének visszaszerzett idilljét tematizálják, hanem a szubjektum viszonylagos stabilitását a megszólított másikkal szemben érik el.

¹„Higgy, remélj, szeress!”. *Ányos Pál versei, szépprózai írásai és levelei*, sajtó alá rend., a jegyzeteket összeáll. JANKOVICS József és SCHILLER Erzsébet; az utószót írta JANKOVICS József, Veszprém, Vár Ucca Műhely Könyvek, 2008, 276.

Az aposztrofikus retorizáltság meghatározó karakterjegyévé válik Tűz utolsó költői periódusának, s ezzel a költő a versek poétikai terében a nyelv énteremtő potenciálját hozza sajátos módon játékba, „[a] hang és a beszélő stabilitását ugyanis csak a grammatika őrizheti meg, a self voltaképpen nem más, mint a személyesség formája, a személyesség grammatikája.”² Az aposztrofikus pozíció tehát eredendő retorikusságánál fogva egy olyan interszubjektív viszonyt feltételez, melyben a megszólaló énnel szemben mindig ott van a megszólított másik, s az így kialakuló én–te viszony nemcsak konstitutív részévé válik a versvilágnak, de „az én belső tartalmai [...] a megszólításon keresztül egy viszonyban, egy viszony tükrében történő olvasatban formálódnak.”³ Ebből következően az értelmezés során döntő jelentőségű kérdéssé válik, hogy ki is az a másik, akihez az én odafordul, akit a megszólítás révén önmagának társként teremt, s akivel szemben, vagy akivel együtt önmagát és a világot újrateremti:

együtt alakítjuk át a várost az utcát
együtt építjük föl alkotó elemeiből
lerombolt édenünket
(*Angyal mondd ki csak félig*)

Szakolczay Lajos olvasatában ez a másik lehet az anya, a szerető, egy barát, a gyermekkori én, a magányra vágyó felnőtt,⁴ vagy egy angyal, viszont a kapcsolat (kimondva vagy kimondatlanul) a Harmadikkal való, a személyes létet átlényegítő misztikus találkozásban teljesezhet ki:

Azonosulhatunk-e mi ketten egy napon egymással
s azzal a harmadikkal?

(...)

Az oldalösvényen egyre közelebb nyomul
az a titokzatos Harmadik is, egek-földek-vizek
futóbolondja.

Nincs kézigránát a kezében,
mert keze sincs – ne félj!
Ne szuszogj, ne verd le a hamut!

² BÓKAY Antal, *A líra öndekonstrukciója. A líra mint a belső kódolásának stratégiája*, in *Keresztvezetődések. Dekonstrukció, retorika és megértés a mai irodalomelméletben*, szerk. BÓKAY Antal és M. SÁNDORFI Edina, Budapest, Janus–Gondolat, 2003, 74. (Orbis Universitatis. Irodalomtudomány)

³ Vö. Uo.

⁴ SZAKOLCZAY Lajos, *Tűz Tamás költészete*, in *Tűz Tamás, Hét sóhaj a hegyen. Válogatott versek*, Magvető Kiadó, 1987, 11.

Még testszerű vagy, de már nem egészen.
Ugyan ki tudna megölni?
Beszédes szemed belebújtat a kiismerhetetlen,
Kondor árnyakba, ködökbe.

(Scarboro-i elégiák. Első elégia)

A versek értelmezését a misztikus hagyománytörténésbe beállító olvasatok bizonyos fokig képesek rögzíteni a másik kilétét, s ezzel együtt az én versbeli pozíciójának stabilitását. S éppen azon a ponton történik ez meg, amely egyébként a 20. századi katolikus líra történetének tükrében a legnagyobb újításnak tűnik Tűz költészetében: a nő és a testiség versbeli megjelenítésében. „A költemény a testiség igenlése, az érzékek csodájának dicsérete, amelyben s amellyel valódi otthont adhatunk Istennek. A test valódi rendeltetése tehát az, hogy élő szentségtartó legyen, örökös készenlétben.” – írja Kemenes Géfin a *Mysterium carnale* elemzése kapcsán.⁵ Ő a misztikus szöveghagyomány elemzésében az *Énekek énekéig* nyúlik vissza, s joggal jegyzi meg, hogy az *Angyal mondd ki csak félig*-ciklus 20. verse az ószövetségi könyv nászdalait idézi.

Tűz Tamás lírája mindazonáltal egyértelműen túl is lép a jegyesmisztika, az *Énekek éneké*nek hagyományos allegorikus értelmezésén. Mert noha a férfi és nő kapcsolata, a testi eggyé válás az ő verseiben is értelmezhető egy magasabb szintű misztikus egyesülés, az Istennek a lélekbe történő befogadása felé vezető útként, misztikus verseinek újszerűsége mégis éppen az, hogy az allegorikus értelmezés helyett, mely a testi vonatkozásokat minden esetben misztikus szinten metaforizálja, Tűznél a testiség realitása sohasem függesztődik fel egyértelműen, a versszöveg jelentése ezért egy valóságosként elgondolt szerelmi aktus és az *unio mistica* között ingadozik. A versszövegek tehát az értelmezői jelentésadásnak egy olyan mértékű szabadságát teszik lehetővé, hogy – szemben Kemenes Géfin értelmezésével – a nő nem feltétlenül válik kizárólag „misztikus object”-té, a befogadó számára ugyanis akár végig megmaradhat „sex object”-nek. A jegyesmisztikával való szakítás mutatkozik meg például abban, hogy a nőnemű másik sohasem közvetlenül magára a lírai énré vonatkozik, így a vőlegény sem azonosítható az Istennel. Misztikus szemszögből nézve a Tűz-versekben kialakuló én-te viszony sokkal inkább az én megkettőződésének,⁶ *animus* és *anima* ket-tösségének az alakzataként olvasható, s ezáltal azon a ponton teszi lehetővé az elvesztett éden visszaszerzését, ahol a kiűzetés megtörtént: az ember bűnbeesésén, bűnösségtudatán és megtisztulásán keresztül. A bűn tehát maga az ősbűn, a megtisztulás pedig a megváltó kereszthalála, ez a két üdvtörténeti esemény vetítődik rá a szubjektum személyes sorsára, s ezek rajzolják ki eszkatologikus létperspektívájának horizontját.

⁵ KEMENES GÉFIN László, *Halálos szójáték. Bevezetés Tűz Tamás költészetébe*, in Tűz Tamás, *Hova tűntek a szitakötők?* Oakville, Sovereign Press, 1976, 55.

⁶ Vö. SZAKOLCZAY Lajos, *Tűz Tamás költészete*, i. m., 11.

Ez a költői létszemlélet, mely a hetvenes évek közepe óta formálódott Tüz költészetében, a nyolcvanas évek elejére egy új költői nyelv kidolgozásához vezetett: „A nyelv, amely alkalmas volt évtizedeken keresztül a gondolatiság közvetítésére, most csődöt mondani látszik. [...] Új nyelv kialakítása azonban éppen a teljes érzelmi lekötöttség miatt – mely időlegesen eltávolítja a szellemitől – lehetetlen. [...] Itt kapcsolódik a dilemmához a keresztény gondolkodás és a szerelmi átélés, a szenvedély összebékítésének kísérlete, a kísérlet lehetetlensége, mely természetesen ajánlja feloldásként a *szenvedést*.” – írja Zalán Tibor.⁷ A költői kifejezésnek ebben a paradox szituációjában kiütközött kínalkozó „szenvedés”, a Krisztussal való együtt-szenvedés lesz. Ezért lehetnek utolsó költői korszakának legjelentősebb, s egyben emblematisztikus darabjai a passió evangéliumiliturgikus eseményét feldolgozó versei, a *Keresztút (magánhasználatra)* és az *Amoris via Dolorosa*. Ezek közül is elsősorban az utóbbi, hisz amíg a *Keresztút* kettős nézőpontból szemléli ugyan az üdv történet centrális eseményét (ami egyrészt a stációk külső nézőpontból való leírását, másrészt a szemlélő én önreflexióját jelenti), addig az *Amoris via Dolorosa* a keresztutat rejtettebb utalások révén jeleníti meg, s férfi és nő viszonyában a bűnösség egzisztenciális alapjáról teremti, éli újra a nagypénteki történeteket. Így ez az a versciklus, mely amellet, hogy a keresztút tizennégyes tagoltságát és a szonett műformájának sajátosságát kihasználva az utolsó periódus formaérzékenységének is kitűnő példáját adja, a költői világkép szintézisének is tekinthető.

Első olvasásra úgy tűnhet, hogy két centrum köré szerveződik az *Amoris via Dolorosa* című szonettkoszorú is, hisz a címben is sejtetett ellentét az agónia és szerelmi vágy, bűnösség és megváltás szembeállítására épül. A ciklus alaposabb olvasata azonban világossá teszi, hogy valójában három (vagy négy) történet mondtársáról van szó, melyek közül az első a bűnbeesés-történet, a második a passió, a harmadik pedig a lírai én személyes jelenében lejátszódó szerelmi aktus. Az én önértelmezési lehetősége tehát a ciklus kezdő darabjában három irányból határozódik meg, azaz más szemszögből nézve: háromfelé szóródik szét:

Pilátus módjára mossa két kezét
a láthatatlan álmos ítélőszék
ketten vagyunk tetőtől talpig pőrék
dél van ezer aranyszilánk az ég
tegnap este parázsba hullt elem
testünk kristály szimmetriába olvadt
kerekre álmodtuk a sárga holdat
sovány arcodba hullt hosszú selyem
hajad melled is kissé eltakarva
édeni Éva az angyal előtt

⁷ ZALÁN Tibor, *Egy szerelem rekonstruálására tett bátortalan kísérlet*, Szivárvány, 1993/3, 101.

bebújtál lázasan a hús avarba
remegsz most is csak nem az ítélettől?
Véred zúgása már vérembe nőtt
A haláltól se félj szólítlak kelj föl

Az édenből való kiűzetés utáni események („nem megmondtam, hagyjuk el ezt a tájat / vérszomjas vércsék, sólymok és sasok / iszonyú szárnyuk aratásba fog”; illetve: „hátunk mögött a ködbe vesző Kert áll / nincs már szelíd oroszlán csak vadállat / a bárány is megijedt elszaladt / vadakká változtunk egy perc alatt”), a passió tizennégy állomására történő képletes vagy konkrét utalások és a szerelmi aktus eseményei kölcsönösen értelmezik egymást. A *Genezis* bűnbeesés-történetének és a passiónak a tipológikus összefüggései a korai kereszténység óta ismertek, s éppen ennek az értelmezéstörténetnek az összefüggésében lesznek a versek központi motívumai a *kert* és a *fa*.

A kert mint édenkert a bűnbeesés előtti tökéletes, teremtett létállapot helyszíne és motívuma, s a kert mint a „Kidron-patakon túli” (Jn 18,1) Getszemáni kert az Olajfák hegyén Jézus elfogatásának helyszíne. A fa az élet fája, mely az édenkert közepén állt, s melyről az emberpár a bűnbeesés után már nem tudott szakítani. A bűnbeesés Northrop Frye nyomán értelmezhető alászállásként a természet ciklikus változásaiba,⁸ azaz a halálban végződő szenvedésteli életbe, s a mezítelenség felismerésén keresztül magába a nemiségbe is. Az élet fája – szintén Frye nyomán – *axis mundi* is, az eget a földdel és az alvilággal vertikálisan összekötő világtengegy, csakúgy mint a Golgotán álló keresztfa,⁹ melyből az örök élet fakad. De a kert (és bizonyos fokig a fa) biblikus szimbolikáján keresztül kapcsolható be a harmadik, misztikus-erotikus szolam is a vers hangzásába. A két bibliai textus között ott van ugyanis az *Énekek éneke*, melynek nászdalaiban a jegyespárra vonatkoztatva szintén megtalálhatjuk a kert („Elzárt kert vagy, mátkám, húgom, elzárt kert, lepecsételt forrás.” (Én 4,12)) és a fa („Mint az almafa az erdő fái között, olyan a kedvesem az ifjak között: árnyékában kívánok én megtelepedni, és gyümölcse édes az ínyemnek.” (Én 2,3)) motívumát is. Amellett tehát, hogy az *Énekek énekének* mint bölcsességi könyvnek az allegorikus értelmezései a reális testiséget felfüggesztve a férfi–nő kapcsolatot Krisztus és a hívők közösségének hierogámiájaként értelmezte, a szöveg a misztikus irodalmi hagyományban újra-

⁸ FRYE, Northrop, *Az Ige hatalma*, ford. PÁSZTOR Péter, Budapest., Európa Könyvkiadó, 1997, 333.

⁹ A keresztfának az *axis mundi*ként való értelmezését támasztják alá azok a teológiai interpretációk is, melyek Jézus megváltó kereszthalálában kozmikus eseményt látnak. (BALTHASAR, Hans Urs von, *A három nap teológiája. Mysterium Paschale*, ford. GÖRFÖL Tibor, Budapest, Osiris Kiadó, 2000.) Ez az értelmezés már megjelenik a korai kereszténységben is. Pszeudo-Hippolitosz húsvéti homíliájában például a következőket írja: „E fáról táplálkozom az örök életre, [...] belegyökerezem gyökereibe, ágaival együtt nyújtózom ki [...]. E mérhetetlen fa a földről egészen az égig növekedett. Halhatatlan hajtás, ott magasodik középpütt ég és föld között. A mindenség szilárd támasztási pontja, mindenek nyugvópontja, alapja a földkerekségnek, a kozmikus tengelypont ez.” (idézi BALTHASAR, Hans Urs von, *A három nap teológiája*, i. m., 51.)

értelmezve is megőrizte a nemiség kifejezésének frazeológiáját. S éppen ezen a ponton ragadható meg az *Amoris via Dolorosa* újszerűsége a 20. századi katolikus líra összefüggésében, hisz Tűz a valláserkölcsei korlátokat átlépve a testiség nyílt bemutatásával („öled mintha egyre mélyebbre hina / gerincemet átkulcsoló satu”) újította meg a misztika szókészletét, s ezáltal azzal a kortárs egzegézissel került párhuzamba, mely az *Énekek énekének* szubverzív nyelvet tulajdonítva az allegorikus értelmezéssel szemben a megszokott intézményeket támadó, eleve erotikus jelentéstartalmakat helyezi előtérbe: „A költő/költőné bevallva-bevallatlanul, akár ellentétek és ironia formájában, de végül is egy erotikus világegyetemet jelenít meg.”¹⁰

A fenti és a lenti világot összekötő *axis mundi* a különböző bibliai és profán történetekben összekapcsolódik az alászállás és a felemelkedés képzeleteivel, s azok motivikus kifejezésével. Ennek a mitologikus térbeliség-metaforikának a szövegterét tágitják ki azok az antik mitológiai utalások, melyek mintegy negyedik szólamként íródnak be a versbe:

Lábujjhegyen jön izzik gyöngyfoga
szellővel illanó Persephonének
Zeusz csak ásít nem segítenének
ha földre ver a villámok sora

Persephoné Hádésznek, az alvilág urának a felesége, aki az év egyik felét a holtak, a másikat az élők világában töltheti, s így sorsában is kifejezi a természet, élet és halál ciklikus változását. Hasonlóan alászállás-motívumként¹¹ értelmezhető a Botticelli *Aphrodite*-képét idéző 10. szonett zárása is:

Kagylóban állsz s ha Sandro Botticelli
meglátna szólna ECCO fejedelmi
aztán a víz előnti öledet

Az említett bibliai szövegek esetében szintén megfigyelhetők a Frye által említett felemelkedés-alászállás motívumai, s ez teremt egyfajta szövegközi viszonyt is, amennyiben az első emberpár bűnbeesését mint alászállást értelmezzük, melyet Krisztus, az új Ádám keresztre emelése hoz helyre. Az alászállás-felemelkedés kettősége megfigyelhető a megváltás teológiai interpretációjában is: az önmagát kiüresítő, a kereszthalállal a holtak országába alászálló, s onnan az Atyához felemelkedő Fiú történetében, s ez határozza meg a ciklus zárásának tro-

¹⁰ LACOQUE, André, *Sulamit. Énekek éneke*, ford. ENYEDI Jenő, in RICOEUR, Paul–LACOQUE, André, *Bibliai gondolkodás*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2003, 472–473.

¹¹ Frye szerint „[a] felemelkedés leggyakoribb képei a létra, a hegy, a torony és a fa; az alászállásé pedig a barlang és a vízbe merülés.” (FRYE, Northrop, *Az Ige hatalma*, L. m., 196.)

pologikus szerkezetét is: egyrészt a sírba tétel mint alászállás („megtisztulunk a halál kövedrében”) és a hegy mint az felemelkedés motívumaiban:

Hóreb hegyére rásuhan a csillag-
horgolta aranyszálú szemfedő
a csipkebokor árnya egyre nő
alszunk a kő zenéje egyberingat¹²

Az *Amoris via Dolorosa*ban a lírai én azonosulása a szenvedő Krisztussal a *Keresztúthoz* hasonlóan a bűnösségen keresztül történik, csak hogy az *Amoris*ban ez nem a nyelvnélküliségből a vallomás és az imádság szavainak megtalálásában történik meg, hanem az *imitatio Christiben*, ami itt a bűnbe való belemerülésen keresztül megy végbe, abban az értelemben, ahogy Jézus nagycsütörtök este a Getszemáni kertben együtt szenvedett minden bűnössel.¹³ Tűz Tamás szonettko-szorújának misztikus interpretációja tehát az *unio mysticát* a halálban való egysé-
ségben valósítja meg, a Krisztussal való *com-passio* révén, „[a] hit tartalma ugyanis az, hogy a bűnös *mint bűnös* ott függ Krisztus keresztlán, valóságos módon és nem valamiféle homályos reprezentáció tárgyaként; ennél fogva Krisztus »az én bűnös halálomat halja«, míg én a halálban tulajdon önmagamom túl elnyerem Isten szeretetének életét.”¹⁴ Az így létrejövő misztikus egység viszont már nem csak a lírai én és a megszólított (nőnemű) másik egyesülését jelenti, mivel amellet, hogy az én és a te egyértelmű megkülönböztethetősége a ciklus végére kérdésessé válik, ebbe a kettős viszonyba végérvényesen belép a Harmadik is:

Levétetünk hajad az éjbe vész
ölembe roskadó halott arámnak
csönd lesz a szél suhogtatja fákat
lezárult pillád árnya is nehéz
öledbe veszel engem is merev
testem miből a lélek már kipergett
holtomban is csak érted didergek

*

Az *Amoris via Dolorosa* elemzése megmutatta tehát, hogy az én–te viszony misztikus irodalmi hagyomány felől való értelmezése stabilizálni tudja az egyes versekben más-más alakban megjelenő kapcsolatot. Ez viszont nem jelenti azt, hogy az aposztrofikusság minden esetben egy misztikus kontextusban válna olvas-

¹² Hóreb hegye és a csipkebokor itt a mózesi történetre (Kiv 3,1-20), az Istennel való találkozásra és a misztikus hagyomány felől a küldetésre vagy Isten nevének kinyilatkoztatására történő utalásként is értelmezhető.

¹³ Vö. BALTHASAR, Hans Urs von, *A három nap teológiája*, i. m., 92.

¹⁴ I. m., 122.

hatóvá. A kései versek között, melyeket Simándi Ágnes a költő halála után *A szív jogán* címmel publikált, találunk olyan műveket, melyekben az életrajzi, empirikus én szólíttatik meg: „kicsinyhitű és hideg szívű / öregkorodra magányos / itt a kopernikuszi fordulat / csak más csomagolásban hidd el szegény papocska” (*Csak buborék*). Az aposztrófikus beszédmódban rejlő lehetőségeket viszont a *Már csak egy hajszál* című vers aknázza ki, amelynek megszólítottja egy olyan implikált olvasó, aki a vers társalkotójává válik annak révén, hogy a költő által üresen hagyott szövegtér kitöltését a versszöveg a befogadó feladataként határozza meg:

Macondo, távoli vonatfűtő... (itt egy kis
iskolás dolog következik: csak ki kell egészí-
tened a mondatot a pontokkal jelzett hiány helyén.
Jó a memóriád. Sok szerencséd!)
Nem több-e az élet aznél?
Nem több-e a test anál?
Nézzétek az égi ...kat:
Nem vetnek nem aratnak, csűrökbe sem ...nek...
aztán jönnek a mezők liliomai és Salamon minden
pompája, meg a mezei virág, mi ma virul, holnap
meg ...be dobják. Keressétek tehát az ...át,
ne aggódjatok a holnap miatt. Elég a napnak a
magaa.

A befogadó kreativitását itt tehát nem a költői intenció vagy a szöveg szándéka korlátozza, hanem a hiányos bibliai idézetek, melyek teljessé tétele - mint egy iskolai példaként - a memória feladata, s így a vers végül is az irodalmi mű befogadásának ironikus paródiájává válik, s ezáltal világossá teszi, hogy minden irodalmi alkotás létmódja végső soron már létező szövegek függvénye.

RIMAY JÁNOS BALASSIT MAGASZTALÓ VERSE

Rimay János „Bálint, nemzetedben ki voltál Balássá” kezdősorú magasztaló elogiumát az általa tervezett, de meg nem valósult Balassi-összkiadás előszavának végére szánta. Az előszó Madách Gáspár (c.1590–1647) által készített másolatában a kézirat csonkasága miatt a Balassit magasztaló versnek csak az első két strófája maradt fenn.¹ Rimay János halála után egy Solvirogram álnevű személy Balassi és Rimay istenes verseit összevegyítette, és a saját maga által írt előszóval és az elogiummal együtt ki is adta azokat 1632-ben, Bártfán. Ezt a kiadást a löcsei, majd az első váradi követte.

Az *Istenes énekek* első rendezett kiadása, a Szenci Kertész Ábrahám által gondozott, második váradi kibocsátás sorrendben már a negyedik edíció volt, ez azonban az előbbiekkal együtt mára elveszett, így megjelenési idejére csupán következtetni lehet.² Az eddigi feltevésekkel szemben³ ez az első rendezett kiadás valószínűleg 1646 előtt látott napvilágot, mert Thuri Mihály kolozsi sókamarás 1647-ben Lőcsén megjelent, de még 1646-ban szerzett, Szentmártoni Bodó Jánost üdvözlő versében világosan utal a Balassi és Rimay nevét egymás mellé soroló rendezett kiadásokra.⁴

Magyarok között is jó híres psallistát,
Hallottunk egy jeles úri fő Balassát,
Azután Rimait énekek laurussát
Értettük ilyen két magyar fő poétát.

¹ *Rimay János Munkái*, kiad. RADVÁNSZKY Béla, Budapest, 1904, 257–258. Madáchnál a cím: *In eruditissimum Valentinum Balassam, Musarum acerrimum mystam*.

² *Balassa Bálintnak és Rimai Jánosnak istenes éneke*, Kolozsvár, 1701 [Hasonmás kiadás], Budapest, 1983, kísérőtanulmány [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János istenes énekei*.

³ VADAI István, *Hozzászólás a Hozzászóláshoz, in A szerelem költői. Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján*, Sárospatak, 2004. május 26–29., szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, 2007, 237–254.

⁴ SZENTMÁRTONI BODÓ János, *Az sónak dicsiretiről való magyar rythmusok*, Lőcse, 1647 (RMNy, 796), – *Thuri Mihály kolozsi sókamarás üdvözlőverse Szentmártoni Bodó Jánoshoz*. 1646, in *Az unitáriusok költészete*, kiad. STOLI. Béla, TARNÓC Márton, VARGA Imre, Budapest, 1967, 213. szám (RMKT XVII/4.).

Az üdvözlővers idézett strófáját érdemes összevetni a rendezett kiadások ismétlődően megjelenő, laudációt is tartalmazó címével: „A néhai tekintetes, nagyságos vitéz úrnak, Gyarmati Balassa Bálintnak, és ama jó emlékezetű, Istenben boldogul kimúlt, néhai nemzetes Rimai Jánosnak; igaz hazafiának, és a magyar nyelvnek két ékességének Istenes éneki.” Az *Istenes énekek* rendezett kiadásában az elől olvasható Balassi valóban psallistának, azaz zsoltárénekesnek látszik, az utána kétannyi, többnyire filozofikus tartalmú verssel szereplő Rimay pedig inkább a világi elismerés laurusát viseli. Thuri Mihály verse az alakuló irodalmi kánonról is tanúskodik.⁵

Az Istenes énekek kiadásában másfél évszázadon keresztül – több mint ötven egymást követő megjelenésben – a kötet élén, vagy az előszó után *Ad Valentinum Balassam Joannes Rimainus* címmel állandóan ott szerepelt a Balassit magasztaló elogium.⁶

Rimay a Balassit magasztaló elogium első strófájában szójátékot csinált a Balassa családnévből.⁷ A család kettős neve az egyházi latin Blasiusból – talán szláv közvetítéssel – származó, magyar Balázs keresztnévből alakult ki. A XIV–XV. század fordulóján élt Gyarmati Balázs fiait kezdték egyszerű patronimikon képzővel Balassinak, illetve annak becéző formájával Balassának nevezni. Olyan kettősség ez, mint amilyen az Andrásy – András, Miklóssy – Miklóssa, Jánossi – Jánossa, Tamási – Tamás, Lőrinczi – Lőrincze névalakoknál is kialakult.⁸

Bél Mátyás genealógiai tábláján is Gyarmati Balázs a család és a fő birtok névadója: „Blasius Magnus, hic, dum inter cetera bona, etiam celebre oppidum Nagy-Gyarmath, sibi unice charum iure paterno et avitico, haereditarum possedisset, oppidum a se Balassa-Gyarmath, posteritatem autem, a suo, et loci haereditarii nominibus, denominári praecepit. Vixit circa an. 1385.”⁹ A család középkori oklevelei is igazolják a családnév ilyenén eredetét, hiszen bennük a XV. századtól már Gyarmath-i Balázs fiairól esik szó.¹⁰

Forgách Ferenc XVI. századi gonosz pletykája is erre utal: „A [Balassa] család egy Balázs nevű nemtelen és hitvány szolgától származott, akivel urának

⁵ SZILASI László, *A sas és az apró madarak. Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*. Budapest, 2008, 52–53.

⁶ Balassa és Rimay „Istenes énekei”-nek bibliográfiája, összeállította DÉZSI Lajos, in Rimay János Munkái, i. m., Függelék.

⁷ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint halála*, in RIMAY János, *Epicédium a Balassi fivér, Bálint és Ferenc halálára*, szerk., sajtó alá rend. és jegyz. ÁCS Pál, Budapest, 1994, 78–86; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Sic vos non vobis. Megjegyzések Orlovsky Géának Ács Pál Rimay-kiadásáról írt bírálatára*, Irodalomtörténet, 1993, 992–995.

⁸ TAGÁNYI Károly, *A Balassa névről*, Századok, 1895, 179.

⁹ *Tabula genealogica comitum Balassa*, in BÉL Mátyás, *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, Bécs, 1735–1747, tom. IV. p., 131.

¹⁰ *A Balassa család levéltára 1193–1526*, FEKETE NAGY Antal kézirata alapján sajtó alá rend. és szerk. BORSA Iván, Budapest, 1990.

élemedett leánya összeszűrte a levét. Ettől megijedve először elszökött, hogy a büntetéstől mentesüljön. Végül is ugyanazt a leányt megkapta feleségül, de jó nevet sohasem szereztek.”¹¹

Eckhardt Sándort a Balassi névalak primátusáról, többek közt, az győzte meg, hogy a költő versfőiben minden esetben ezt szerepeltette. Szilády Áron idejében még voltak a Balassa családnak élő tagjai, s a szokásjog azt diktálta, hogy az ő névformájuk a követendő; ám a XX. századra a família kihalt, ezért már nem volt kötelező ezt a hagyományt folytatni.

Rimay azért tudott szójátékot alkotni a Balassa családnévből, mert a régi magyar nyelvben egy rubinhoz hasonló drágakövet neveztek balassának. Vélhetőleg ez a mindennapi jelentéstartalom térítette a család nevét a később állandósuló Balassa név irányába. 1563. március 18-án készült a néhai Sárkány Antal soproni házában található ingatlanok leltára,¹² melyben többek közt ez olvasható: „Res aurae in scrinio... Négy gyöngyszem mindenik körül, az kövecskék slejtek, zsafir hárma: egyik jácint, egyik gránát, egyik **balassa**. ... item két arany gyűrű, mindenikben egy-egy kis **balassa**.”

A régi magyarok által balassaként emlegetett drágakő a nemzetközileg ismert balázsrubinnal azonos. Ez a drágakő valójában a spinell ($MgAl_2O_4$), amelynek színe világos rózsavörös, néha kissé ibolyaszínű árnyalattal. A spinellt, színe miatt, gyakran összetévesztettek a rubinnal. Pesti Gábor 1538-ban kiadott *Nomenclaturájának*, azaz tematikus szószedetének 23. fejezetében a drágakövek nevei kerülnek egymás mellé hat nyelven (*De lapidibus preciosis et aliis rebus*).¹³ A magyar szavak hasábjában a karbunkulus, gyémánt, topazsius és smaragd felsorolása után a balassa, majd a zsafir és a rubin következik. A balassa nevű drágakő latin, olasz, francia, cseh, magyar és német névváltozatai a 6. sorban a következők:

Balassus – il balascio – le ballas – ballasz – balassa – der balass

A latin szótárakban a balassus, balasius, balascius, balaxius szavak tehát a balázsrubint jelölik.¹⁴ A pesarói olasz alkimista tudós, Camillus Leonardus drágakövekről szóló XVI. századi kézikönyvében a balasiust a léha gondolatok és a

¹¹ FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról*, ford. BORZSÁK István, in *Humanista történetírók*, vál., szöveggond. és jegyzet KULCSÁR Péter, Budapest, 1977, 908–909.

¹² HÁZY Jenő, *XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából*, Sopron, 1928, 40.

¹³ PESTI Gábor, *Nomenclatura sex linguarum. Larinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae*, Wien, 1538. Hasonmás kiadása: ELTE Fontes ad historiam linguarum popularimque Uraliensium, 2., szerk. ERDÓDI József és MOLNÁR József, Budapest, 1975.

¹⁴ *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. A Magyarországi Középkori Latinság Szótára*. Vol. I. Fasc. 3.

bujaság ellenszerének tartotta.¹⁵ Ez pedig azért érdekes, mert éppen Rimay János írta azt Balassiról, hogy a hét főbűn közül a bujaság és harag (*luxuria atque ira*) volt csupán meg benne.¹⁶

Balasius, purpureo seu roseo colore, flammescit ac rutilat, et a nonnullis Placidus dicitur. Aliqui putant esse carbunculum colore ac virtute diminutum, quemadmodum virtus foeminae a virtute maris differt. Pluries compertum est, quod exterior pars unius lapidis attestatur Balasio interior carbunculo. Et ex hoc dicunt Balasium esse domum Carbunculi. Balasii virtus est, vanas cogitationes ac luxuriam auferre ac reprimere, conciliare amicorum discordias, ac in humano corpore sanitatem inducere. Qui tritus ac potatus cum aqua, oculorum infirmitatibus opitulatur, et hepatis doloribus subvenit. Et quod mirum esse arbitror, si ipso Balasio quatuor domus angulos viridarii, aut vineae tetigeris, a fulgurae tempestatibus sive a vermibus erunt immunes.¹⁷

A fentiekben elmondottak alapján válik nyilvánvalóvá Rimay szójátéka: Bálint nemzetedben ki voltál Balassa, azaz: Bálint, aki nemzeted ékköve voltál. Egyúttal elvethető Madách Gáspár önkényes változtatása, aki másolatában a „nemzetedben” szót a „nevezetben” szóra cserélte fel.¹⁸ A magasztaló elogium második strófájában ez olvasható:

Vagy Siren, vagy Circe, vagy magyar Amphion,
Arany írásodban nincsen pénészes ón;
Egy ígén többet nyomsz, mint más nagy rakás szón,
Aki ebben kétes, nyomozzon balhát hón!

Az ónból készült tárgyak, ha huzamos ideig 13 C° alatt tartják őket, előbb szürke ónná alakulnak, majd teljesen szétporladnak. Ezt a romlási folyamatot ma ónpestisnek nevezik.¹⁹ A Rimay által használt penészes ón kifejezés tehát e fém ismert tulajdonságát veti össze a romolhatatlan aranyéval. A strófa utolsó sora sok fejtörést okozott már a textológusoknak. Volt olyan, aki a hón nem a havat, hanem a hónaljat értette.²⁰ 1878 óta ismert a nyomtatott kiadások egyike, az 1665-ös kassai, amely igen közel állhat az elveszett bártfai, első rendezetlen ki-

¹⁵ Camillus LEONARDUS PISAURENSIS, *Speculum Lapidum*, Venetiis, 1502; Venetiis, 1516; Augustae Vindelicorum, 1533. A balassusra vonatkozó szövegrészt angolul idézi: Lewis SPENCE, *An encyclopaedia of occultism*, New York, 2006, 62.

¹⁶ KÖSZEGHY Péter, *Balassi mitológiája, avagy az első költő*, Irodalomtörténeti Közlemények, XCVIII (1994), 695–705.

¹⁷ Camillus LEONARDUS PISAURENSIS, *Speculum lapidum*, Augustae Vindelicorum, 1533, 20b–21a. Liber secundus, capitulum septimum, de particularibus lapidibus, secundum ordinem alphabeti.

¹⁸ RIMAY János *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Budapest, 1955, 45, 185; Rimay János *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Budapest, 1992, 47–48, 289.

¹⁹ *Természettudományi kislexikon*, 2. köt., fel szerk. SOMOGYI Béláné, Budapest, 1989, 838.

²⁰ Rimay János *Írásai*, i. m., 289.

adáshoz, sőt megőrizte számunkra a rejtélyes Solvirogram előszavát is.²¹ Komlovszki Tibor vetette fel először, hogy a helyes olvasatot vélhetőleg ez a kiadás őrizte meg:²²

Aki ebben kétes, nyomozzon balhát són!

A sós olvasatot támogató adalékkal szolgált Kovács Sándor Iván egyik jegyzete, majd később Varga Andrea nyelvészeti írása.²³ Ők arra hívták fel a figyelmet, hogy Gyöngyösi István *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága* című verses művében is előjön ez a szólás, a 373. strófában: „És sokan bolhákat az són is nyomozók.”²⁴ A párhuzamon túl nem árt megemlítenünk, hogy régen a kőszót nagy kockákban szállították az erdélyi és a máramarosi bányákból. Ezek a sókockák nem voltak mindig teljesen tiszták, gyakran voltak bennük szürkés rétegek, vagy apró fekete szemcsék. Aki e szemcsék között bolhát nyomozna, az épp olyan hiábavaló dolgot tenne, mint aki a kákán keresné a csomót.

A magasztaló elogium záró strófaiban esik szó a költő hibbei síremlékéről, amelyet Rimay kultikus helyé kívánt avatni:

Hibbe városának, hol nyugszol, állása
Ott vagyon, Krivánnak hol magas havasa,
Vendégfogadóját minden úgy szállhassa,
Szeredet tekintvén, hogy meg is állhassa,

Mondván: Itt fekszik az a Balassa Bálint, ...

Az imént említett, 1665-ös kassai kiadásban figyelemre méltó szövegváltozat olvasható az idézett strófánál:

Szeredet tekintvén, hogy meg is áldhassa,

Komlovszki Tibor erről a változatról egykor ezt írta: „Bevallom: én emendálnék a kassai kiadás alapján.”²⁵ Mi ezt meg is tesszük, hiszen a következő strófában olvasható folytatás, amely az odalátogató szájaiba Balassit magasztaló szavakat ad, igazolja e változat helyességét. Az áldhassa szó tehát a következő

²¹ Szabó Károly ismertetése, Magyar Könyvszemle, 1878, 336; 1879, 122–123; Dézsi-bibliográfia, 15–23.

²² KOMLOVSZKI Tibor, *A Rimay-versszövegekről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1994, 261.

²³ KOVÁCS Sándor Iván, *Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1985, 392. (19. számú lábjegyzet); VARGA Andrea, „Aki ebben kétes, nyomozzon balhát hón.” Magyar Nyelv, 1993, 482–483.

²⁴ GYÖNGYÖSI István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága*. – *Palinódia (Kesergő Nimfa)*, sajtó alá rend. és jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit; utószó JANKOVICS József, Budapest, 2000, 55.

²⁵ KOMLOVSZKI Tibor, *A Rimay-versszövegekről*, i. m., 262.

strófára vezet át értelmével. Ebben a sorban azonban további szövegromlás is sejthető. Minden kiadás a meglehetősen érthetetlen „Szeredet tekintvén” szavakkal kezdí ezt a verssort. Az a gyanúnk, hogy a helyes olvasat ez lenne:

Séredet tekintvén, hogy meg is áldhassa,

Rimay, sőt más XVI. századi szerzők is, még ’sér’-nek mondták a mai ’sír’ szót. Rimay a Balassi fivérekről írt *Epicédiumában* ezt írta Bálintról és Ferencről: „Mint fogantak egy méhben, Nyugosznak egy **sérben**.²⁶”

A ’sér’ szó korábbi előfordulásaira jó példa az 1510-ben magyarra fordított *Margit-legenda*: „Ezenképpen vevék az szekrént Szent Margit asszonnak testével öszve, és bébocsáták az földben, egy verőmbe, avagy **sérben**, kit ástanak vala az nagy oltárnak előtte az ő szent testének.²⁶”

További példák: Az nagy oltár előtt sért ásattata (*Debreceni-kódex*, 14b. 216); Alá szállnak a sérbe (Heltai: *Zsoltárkönyv*, 177.); A sérbe nyugosznak (Mélius, *Jób*, 8.); Az ki hatalmasul ártatlan vért ont, (mind) az sérig fut, de senki nem táplálja őket (Vizsolyi Biblia, *Példabeszédek*, 28, 17. 620a).²⁷ Tumba – üreg hely, barlang, temetőhely, sér (Calepinus, 1585.);²⁸ Fovea: Séér, sepulchrum: koporsó, séér (*Görltzi Glosszák*, 1585. körül).²⁹

Rimay a bíborba és bársonyba öltöztettet záró sorral visszaütal a kezdő sorban rejtett balázsrubin színére. A régi pergamenkódexeket kötötték vörös bársonyba, amelynek színe az az élénk vörös szín, amelyet királyvörösnek neveznek. Köleséri Sámuel Rimay versét imitálta, amikor Martonfalvai Györgyről szóló, 1681-ben megjelent versében ezt írta: „Elméje bársonya nem valami rossz rongy”.³⁰

Rimay magasztaló verse szépen utal a táj szépségére is, hiszen Hibbe a Tátra aljában gyönyörű vidéken fekszik. A Liptóújvár felőli országúton érkező egyszerre láthatja a Kriván havas csúcsát Hibbe mezővárost fehér templomtornyával.

A vers immár javított változta így hangzik:

²⁶ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*, szerk. MADAS Edit, Budapest, 1992, 427.

²⁷ *Magyar nyelvtörténeti szótár*, szerk. SZARVAS Gábor és SIMONYI Zsigmond, 2. köt., Budapest, 1891, 1576.

²⁸ *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*, sajtó alá rend. MELICH János, Budapest, 1912, 321.

²⁹ *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, szerk. BERRÁR Jolán és KÁROLY Sándor, Budapest, 1984, 614.

³⁰ KOVÁCS Sándor Iván, *A Régi magyar költők tára XVII. századi sorozata 11–12. kötetének szövegeihez és magyarázataihoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1991, 74.

Ad Valentinum Balassam Joannes Romainus

- 1 Bálint, nemzetedben ki voltál Balássá,
Munkádot kiadom, hogy minden szem lássa;
De élit elmédnek, nem vélem, kaphassa,
Kinek Apollónál nem volt tanulása.
- 2 Vagy Siren, vagy Circe, vagy magyar Amphion,
Arany írásodban nincsen peniszes ön;
Egy ígén többet nyomsz, mint más nagy rakás szón,
Aki ebben kétes, nyomozzon balhát són!
- 3 Terhelje elméjét vak balgatagsága,
Kinek munkáidhoz nincsen kívánsága,
De szeret és óhajt azok társasága,
Elmédnek, kik értik, hogy nagy gazdagsága.
- 4 Én pedig írásid nyomát kinyomozom,
Ne bánd, új életre hogy nevedet hozom,
Emlékezeted mindenütt hordozom,
S így híred-nevedet, mint lehet, toldozom.
- 5 Nyugodjál, s koporsód legyen dicsőséges,
Állapatunk most itt nem gyönyörűséges,
Kit te ékesgettél, Eger is törökes,
Kévánom, hogy legyen lelked üdvösséges!
- 6 Hibbe városának, hol nyugszol, állása
Ott vagyon, Krivánnak hol magas havasa,
Vendégfogadóját minden úgy szállhassa,
Séredet, tekintvén, hogy meg is áldhassa,
- 7 Mondván: Itt fekszik az a Balassa Bálint,
Ki kevés öröm közt nyelt sok keserves kint,
Kinek írásiban, aki jól is tekint,
Elméje bársonyán szemlélhet skárlát színt.

AZ ÍTÉLET SÜRGETÉSE

A panasz retorikája: szemrehányás és bevádolás
XVI. századi panasz-versekben

„»ezt csak nem cselekedhetitek a lélekkel«!”¹

I. *Laudatio és accusatio*

Nyilván korántsem problémátlanul, de elvileg még saját tradíciónkból kiindulva is elképzelhető talán egy olyan, a magyar irodalomban megszokottnál számítóbb, egyben derűsebb kérés-ökonómia, amely a panasz retorikáját, önnön hatékonysága érdekében, előbb-utóbb a *laudatio*, a kéréssel megszólított lény explicit dicséretének irányába futtatja ki. Egy friss dolgozat nemrégiben precíz elemzésben mutatta meg e másféle, számunkra némiképp szokatlan költői logika működését,² s ennek az értelmezésnek a nézőpontjából, azt hiszem, frissebb szemmel tekinthetünk arra a nagy hagyományú, de tulajdonképpen mégiscsak meglepő hazai gyakorlatra (sajátos ökonómiára, retorikára és logikára), amely a kérés feladatának végrehajtása során többnyire nem *panasz és dicséret*, hanem *szemrehányó siránkozás és nyílt bevádolás* összekapcsolását hajtja végre s írja elő.

Kiindulásképpen vegyünk egy közismert példát, Heltai Gáspár *Keresztyéni panaszolkodás és intés* című versét,³ az 1553-ban Kolozsvárt megjelent *Végasztaló könyvetskéből*.⁴ A szövegben a 'panasz' szó mai elsődleges értelme ('kellemetlen-ség, fájdalom, sérelem elmondása, előadása, előterjesztése') úgyszólván egyáltalán nem működik. Az első öt strófa megszólításokkal és szemrehányó kérdésekkel keményen megrója a bűnös elbizakodottságban, „*nagy kevélségbe, pompaságba és döllyeségbe*” élő embert (1–5.), a következő kilenc a *memento mori* toposzának részletező újrírásával támasztja alá az első részt lezáró, a közeli *leomlásra* vonatkozó általános fenyegetést (6–14.), majd az utolsó négy, minden eddig elhangzott kijelentést érvként használva, jámborságra, elmélkedésre és igaz hitben végzett

¹ Thomas MANN, *Doktor Faustus*, ford. SZÖLLÖSY Klára, Budapest, Európa, 1967, 309.

² BAZSÁNYI Sándor, *Rilke szavai (Panasz és dicséret Rainer Maria Rilke Az anyagi üdvözet / Az anyagi szavai című versében)*, Vigilia, 2003. november.

³ RPHA 0342.

⁴ RMNy 102. – A szöveg fordítás, a minta: Johann SPANGENBERG, *Trostbüchlein*, Wittenberg, 1543. A könyv Balassira is hatást gyakorolt: a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* (Detrekő, 1584; RMNy 540.) harmadik része elé egy, a Heltai-féle Spangenberg-fordításból származó részt let van beillesztve a haláltánc-énekekkel együtt. Az utóbbinak az incipitmutatóra utaló kezdőszavai a következők: H2a lap: *Nem gondol a halál senkivel* (RPHA 1069).

életre buzdít, utasít, irányít: int (15–18.). Úgy látszik tehát, hogy az 'intés' szó jórészt napjainkig megőrizte XVI. századi jelentését, a 'panasz' szó korabeli értelmét viszont ma már helyre kell állítanunk – mégpedig, úgy tűnik, egyrészt a *nehéztelés*, *feddés*, *megrovás* fogalmai (és azok siránkozó hangú kifejtésének tradíciója) felől, másrészt a *fenyegetés*, *bevádolás*, *büntetés* jelentéstartományának irányából. A kérdés nyilván az, hogy honnan ered a 'panasz' szónak ez a mára már némiképp elhalványult, a szó másod- vagy harmadlagos értelmévé degradálódott jelentése, amely azonban még ezen elsorvadt állapotában is máig ható érvénnyel képes megakadályozni azt, hogy a kérés dicséretben (*laudatio*) kulminálhasson, s előírni a szinte kötelező vádat, bevádolást, vád alá helyezési kérelmet, vádbeszédet, feljelentést (*accusatio*, *petitio*). Miért van az, hogy a magyar kérés alapvetően nem a *demonstrativum*, hanem a *iudiciale*⁵ terében mozog?

II. Szemrehányás és bevádolás

1. Lirai példák

Némiképp meglepő talán, de a XVI. századi RMKT *Középkori magyar költői maradványok* című első kötetének főszerzőjében a 'panasz' szó egyáltalán nem fordul elő. A kifejezés csak a jegyzetekben bukkan fel, egyetlen egyszer,⁶ amikor a szerkesztő a Katalin-legenda⁷ 1782. sorához fűz magyarázatot: *Es isteneket nem porlanál*, mondja az imperátor a szűznek.⁸ Mivel a porongat (porlik, porlat, porít, porejt) szócsalád egyik általa idézett előfordulása bizonyíthatóan a *correptio*, *onis*, *nn* (Finály szerint: „lehordás, szóval való lerántás, megfeddés”) fordítása, Szilády végül arra jut, hogy a 'porongat' a 'pirongat' kihalt változata: „Ezek szerint a *por* mellett a *pir* – bár ritkábban – már régen is előfordul; a *pör*-t is aligha lehet tőlök különválasztani.”⁹ Bármit jelentsen is azonban, a XVI. századi RMKT *XVI. századbeli magyar költők művei 1527–1546* című második kötetétől kezdve a szó többé nem fordul elő – helyét, funkcióját és jelentését e két évtized alatt vette át a (Szilády szerint korábban prózai szövegekben is csupán egyszer felbukkanó¹⁰) 'panasz', a második kötetben hirtelen meglepően nagy számú, összesen 28, ebből 14 főszerzőbeli előfordulással.

⁵ A kérdés tágabb kontextusához lásd KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, Irodalomtörténeti Közlemények 2001, 255–284.; Uő, *Genus iudiciale in the Practice and Theory of Hungarian Literature in the 16th and 17th Century*, Camoenae Hungaricae, 1(2004), 105–120.

⁶ RMKT XVI. 1. 326.

⁷ Érsekújváry kódex, 1531 előtt; RPHA 0609.

⁸ RMKT XVI. 1. 86.

⁹ RMKT XVI. 1. 326.

¹⁰ Az előfordulás: „*eképpen a porító panasztól megmenekedik*.” SZILÁDY hivatkozása: „Nagyszombati-codex, 240. l., (1512–1513) RMKT XVI. 1. 326.

A 14 előfordulás fele lírai természetű és Szkhárosi Horvát András műveihez kötődik: előfordul *Az fejedelemségről* (1545)¹¹ és *Az átokról* (1547)¹² szóló szövegekben (113., 149. illetve 40., 194. sorok), *Mind ez világnak im esze veszett...* kezdetű, a 2. zsoltárt fordító és kommentáló, 1549-es versének pedig, mint köztudott, az a címe, hogy *Panasza Krisztusnak, hogy ellene támadnak ez világiak*.¹³

A szó legelső verses előfordulásai azért is fontosak, mert előkészíthetik a 2. zsoltár teljes egészében a panasz jegyében álló fordításának olvasását.

Panaszolkodik az hatalmas isten,
– Az próféta írja Micheás könyvében,
Hogy urak nem vagytok igaz ítéletben,
Hogy semmi jó nincsen nektek kedvetekben.
Az fejedelemségről, 113.

Erről az isten **panaszol** tinektek:
Atyátoknak hívtok, de lám nem tiszteltetek,
Uratoknak hívtok, de tőlem nem féltetek,
Azért ti bizonynyal istentül nem tőtek.
Az fejedelemségről, 149.

Az fejedelemségről szóló szövegben a panasz egyértelműen szemrehányást jelent: a megszólaló (Isten) szembesíti korábbi bűnös tetteikkel a megszólítottakat. *Az átokról* szóló szövegben némiképp más a helyzet.

Érccé válik fejed felett a szép csillagos ég,
Vassá válik talpad alatt az az nagy jó zsíros föld,
Port, harmatot, asszú hamut észik az asszú föld,
Megrepedez, úgy **panaszol** reád az szomjú föld.
Az átokról, 40.¹⁴

Romlásinknak egyik oka fejedelmek vattok,
Nagy ohajtván mind ez ország **panaszol** rejátok,
Kémélletlen az földnépén csak hatalmaskodtok,
Az istennek tisztességét nem oltalmaztatok.
Az átokról, 194.

¹¹ RPHA 1280.

¹² RPHA 1204.

¹³ RPHA 0948.

¹⁴ Megjegyzem: egyáltalán nem tartom teljesen elhibázottnak, hogy KLANICZAY Tibor (*A magyar reformáció irodalma*, in Uő, *Reneszánsz és barokk*, Budapest., Szépirodalmi, 1961, 99.) épp ebben a versszakban látta „a reformáció egész költészetének egyik legszebb” strófáját.

Az átokról szóló szövegben a megszólított személye már nem esik feltétlenül egybe a megrótt, megfeddett figurával: az *akire* panaszkodnak, immár nem azonos azzal, *akinek* a panasz szól, *akihez* a panaszt címzik. Létrejön egy bírósági szituáció, ahol a legfelsőbb bíró maga Isten – s innen belátható, hogy a kiindulópontnak vélt szemrehányó alaphelyzet voltaképpen következmény, a bírósági szcéna következménye: a legfelső bíró, lévén legfelső, már csak a vádlotthoz intézheti szavait.

A kérdés immár tehát az, hogy hogyan működik ez a séma a méltán híres (későbbi panaszos tárgyú költészetünk képiségét számos területen [*vasvessző, cserépedény*] megalapozó, ráadásul a *félelem és reszketés* szerkezetet is tartalmazó) 2. zsoltár¹⁵ fordításának szövegében.

Nos, a *Panasza Krisztusnak* szövege (a korai zsoltárfordítások esetében megszokott módon¹⁶) a bibliai zsoltár viszonylag precíznek nevezhető fordításából és az ahhoz fűzött értelmező és applikáló célú narrátori kommentárokból áll össze. Az első négy narrátori strófa tisztázza a megszólalás beszédhelyzetét (1–4.), a következő három lefordítja a zsoltár első három versét (5–7.), a következő négy pedig értelmezi az azokban leírtakat (8–11.). Ezután folytatódik, majd lezárul a zsoltár szövegének, maradék kilenc versének fordítása (12–27.), amelybe egy- és kétstrófás narrátori kommentárok ékelődnek (13–14., 16., 22.). Ám a szöveg a fordítás precízen jelzett, és retorikailag is tanulságos (mert a prosopepeikus alaphelyzetre a figyelmet utólag is felhívó) befejezésével (*Ez kiket mondek, szent Dávid mondá, 28/1.*) korántsem ér véget: a katolikusoknak megmaradt zsol-

¹⁵ A szöveg a Károlyi-fordításban a következő:

- 2,1 Miért dühösködnék a pogányok, és gondolnak hiábavalóságot a népek?
- 2,2 A föld királyai felkerekednek és a fejedelmek együtt tanácskoznak az Úr ellen és az ő felkentje ellen:
- 2,3 Szaggassuk le az ő bilincseiket, és dobjuk le magunkról köteleiket!
- 2,4 Az egekben lakozó neveti, az Úr megcsúfolja őket.
- 2,5 Majd szól nékik haragjában, és megrettentí őket gerjedelmében:
- 2,6 Én kentem ám fel az én királyomat a Sionon, az én szent hegyemen!
- 2,7 Törvényül hirdetem: Az Úr mondá nekem: Én fiam vagy te; én ma nemzettek téged.
- 2,8 Kérjed tőlem és odaadom néked a pogányokat örökségül, és birtokodul a föld határait.
- 2,9 Összetöröd őket vasvesszővel: széjjelzúzd őket, mint cserépedényt.
- 2,10 Azért, királyok, legyetek eszesek, és okuljatok földnek bírái!
- 2,11 Szolgálgátok az Urat félelemmel, és örüljetek reszketéssel.
- 2,12 Csókoljátok a Fiút, hogy meg ne haragudjék és el ne vesszessetek az úton, mert hamar felgеред az ő haragja. Boldogok mindazok, a kik ő benne bíznak!

¹⁶ Pl. CSÁSZÁR Ernő, *A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1902, 35–46, 162–173, 300–318, 446–466; ZENTAI Mária, *Rimay-hatás Thordai János zsoltáraiban*, ActHistLittHung, Tomus XIII, Szeged, 1973, 111–123; BÖTA László, *A magyar zsoltár Szenci Molnár Albert előtt*, in *Szenczi Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor–KESERŰ Bálint, Szeged, 1978, 163–179. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4.); BÁN Imre, *Szenci Molnár Albert, a költő*, Uo. 137–155; PÉCZELY László, *Kecskeméti Vég Mihály: LV: psalmus*, in *RMV*, 71–91; KOVÁCS Sándor Iván, *Szenci Molnár Albert XXIX. zsoltár*, Uo. 215–225; VARIAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Budapest, 1982, 255–286.

táros hangú, de eredeti invenciójú szidalmazása még igényel további huszonnégy strófát (28–51.). A szöveg egészének tehát csupán mintegy két ötöde (51/18) a tulajdonképpeni fordítás, a nagyobbik részt (51/33) a nem-prosopopeikus megszólalás teszi ki.

1–3.	Narrátor	kommentár
5–7.	Dávid	psalmus
8–11.	Narrátor	kommentár
12–27.	Dávid	psalmus (13–14., 16., 22.: narrátori kommentárok)
28–51.	Narrátor	kommentár

Ezt a szerkezetet, úgy gondolom, egészében a kéttagú elrendezés jellemzi: a bőven (8 saját strófával) kommentált tulajdonképpeni zsoltárfordítást (1–27.) egy nyelvében attól ihletett, de önálló invenciójú, e szűkebb kontextusban bizonyos értelemben eredetinek tekinthető szövegegység követi (28–51.). Ebben a felépítésben nem nehéz észrevenni az *applicatio* logikáját: a narrátor saját helyzetéhez szabja hozzá, igazítja, arra alkalmazza a zsoltár szövegét. Dávid, Jézus Krisztus és a Szkhárosi-szöveg narrátora a szöveg aktuális megszólaltatóiként szinte egyenrangúvá válva hajtják végre a panasz meghatározó műveleteit: a szemrehányást és a bevádolást. Az igazán érdekes azonban az, hogy ugyanez a szerkezet jelenik meg a kisebb egységekben is: a narrátori betoldások (kicsinyítő tükörként) ugyanilyen struktúrájúak. A helyzet, a bűnös alapállapot szemrehányó hangú, tételszerű, ugyanakkor erősen képi konstatálását rendre a következményekre utaló, megszólító jellegű, büntető célú, konkrét alkalmazás követi. Legyen most példánk a 13–14. strófa.

Simeon mondja az Krisztust jegynek,
Kit nagy sokképpen igen ellenznek,
Kiben az hívek mind megépölnek,
Az hitetlenek mind megtöretnek.

Óh, te vak világ, Krisztust nem veszed!
Ő szent igéjét ím nem becsölld,
Lám idvösséget hirdet te neked,
Kit az szent Dávid ím megmond neked.

Szkhárosi szövegétől egy pillanatra kissé hátrább lépve, azt hiszem, lehet mondani, hogy a panasz szemrehányás+bevádolás-szerkezete végelemzésben *kon-*

stativum és *performativum* oppozícióját, a beszédaktusok alapműveleteit¹⁷ írja bele a *dispositi*óba, illetve a tropológia mögé, s nagy hagyományteremtő erővel írja elő, hogy a magyar nyelvű költészetben a kellemetlenség, fájdalom, sérelem elmondását, előadását, előterjesztését (ha csak az óhaj, az igény vagy a követelés szintjén is, de lehetőleg) minél hamarabb kövessék minél határozottabb tettek, hogy az elmarasztaló vagy felmentő ítélet és annak végrehajtása legalább a fikció szintjén ne várasson már sokáig magára. A panasz ezen (a *Szózat*tól¹⁸ és a *Hymnustól*¹⁹ sem éppen idegen) struktúrája tehát a történet mihamarabbi, végső befejezését, lezárását sürgeti – s ennyiben alapvetően *apokaliptikus* természetű.²⁰

A 2. zsoltárnak még két fordítása született a XVI. században. Zeleméri László 1574 előtt keletkezett, *Zúgódik, dúl-fúl magában ez világ...* kezdetű énekének²¹ vizsgálata, azt hiszem, megerősíti az eddigieket. A szöveg viszonylag egyenletes ritmusban, egy bibliai verset egy strófával fordít. Ez a ritmus csak ott bomlik fel, ahol az applikátori düh kitergeti a fejedelmekre vonatkozó fenyegetéseket (3–5.), illetve ott, ahol a fordító betold (16–17.). A panasz retorikája mindkét esetben bevádolást ír elő. A fordítói betoldást²² idézem:

¹⁷ A kérdés tágabb kontextusához lásd: John SEARLE, *Mi a beszédaktus?* in *Az angol tudományos diákkör évkönyve*, szerk. BERECKY Gábor, NÁDASDY Ádám, Budapest, ELTE, 1978.; J. L. AUSTIN, *Tetten ért szavak*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.; KRÉKITS József, *Felszólító performatív megnyilatkozások*, Budapest, 1995.; KRÉKITS József, *A bibliai perspektív performatívumok kérdéséhez*, in *Hipotézisek és realitások a lingvisztikában. Előadások Deme László tiszteletére* 75. születésnapja alkalmából, Szeged, 1996, (Szegedi Akadémiai Bizottság kiadványai V.); MIHALOVICS Árpád, *Az akarat (volitio) nyelvi kifejezése az interperszonális kapcsolatokban*, Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1998.; SZILI Katalin, *A kérés pragmatikája a magyar nyelvben*, Magyar Nyelvőr 2002, 1. sz. Lásd még: SZILASI László, *Argumentatív tropológia és tropologikus argumentáció Balassinál. Az Adj már csendességet... példája (Retorikai elemzés)*, Hungarológiai Közlemények, 2005., 1. sz., 63–75.

¹⁸ Pl.: Népek hazája, nagy világ!

Hozzád bátran kiált:

„Egy ezredévnyi szenvedés

Kér éltet vagy halált!”

¹⁹ Pl.: Szánd meg, isten, a magyart

Kit vészek hányának,

Nyújts feléje védő kart

Tengerén kinjának.

Bal sors akit régen tép,

Hozz rá víg esztendői,

Megbűnhödté már e nép

A múltat s jövőndőt!

²⁰ Lásd: Jacques DERRIDA és Immanuel KANT, *Minden dolgok vége*, Budapest, 1993, 35–38.; valamint: SZILASI László, *Arany hiba. Kommentárok Németh Gábor: (különös megkönnyebbülés) című szövegéhez*, Alföld, 1999, 7. sz., 46–59.

²¹ RPHA 1496.

²² RMKT XVI. 8. 221.

Mert ha valóba meg nem térendetek,
Szent igéjében tū meg nem éppültök,
Az ő szerzésit nem követenditek,
Haragja miatt mind el kely vesznetek.

Sok ideje már, hogy hív benneteket,
És gyakorta int, hogy hozzá térjeteK,
Tűzzel emészt meg, ha őt nem veszitek,
El kell vesznetek, bizonynal higgyétek.

A másik, *Szent Dávid próféta második énekében*... kezdetű, valamikor 1600 előtt, egy ismeretlen által készített szöveg²³ hasonló szigorúsággal fordít, a beszédhelyzetet tisztázó bevezető strófákon (1–2.) kívül betoldással nem él, s elidőző részletezésre is csupán egyetlen egyszer szánja el magát. Talán nem véletlen, hanem épp a panasz-fogalom jogi eredetére utaló, árulkodó mozzanat, hogy ez a strófa (9.) épp a törvény témája körül forog.

Az Fiu azt mondgya: kész vagyok meghirdetnöm
Az te el végezöt örök decretomodat,
Parancsolatodat, irgalmasagodat, Evangeliomodat.²⁴

2. Narratív példák

Még világosabban, jól értelmezhető történetvezetésükkel utalnak a XVI. századi panasz-fogalom jogi eredetére az RMKT második kötetének további, immár históriás énekekben felbukkanó panasz-előfordulásai: Szeremlyéni Mihály *Izrael Egyiptomból való kijövésének históriája* (1544.),²⁵ Baranyai Pál *A tékozló fiúról* szóló éneke (1545 előtt)²⁶ és Kákonyi Péter három műve: *Az Asverus királyról és az istenfélő Hesther királyné asszonyról való história* (1544),²⁷ a *Historia Astiages et Cyri* (1549),²⁸ valamint *Az erős vitéz Sámsonról szép história* (1556 előtt).²⁹ Az *Astiages-história* 50–55. strófáit idézem, mert az itt elmondott történet-részlet (Harpagus Cyrushoz írott panasz-levelének históriája) voltaképpen nem más, mint a panasz eddig feltárt retorikai szerkezetének korrekt és precíz narratív kifejtése. A panaszos (Harpagus) előadja sérelmeit, majd sanyargató-

²³ RPHA 1311.

²⁴ *Keresztyeni enek*..., Debrecen, 1602. (RMNy 886/1.) p. 1°.

²⁵ RPHA 0822. RMKT XVI. 2. 239. 205. sor.

²⁶ RPHA 1176. RMKT XVI. 2. 267. 182. sor.

²⁷ RPHA 1189. RMKT XVI. 2. 148 és 149., 285 és 348. sor.

²⁸ RPHA 0525. RMKT XVI. 2. 306 és 308., 147 és 213. sor.

²⁹ RPHA 1250. RMKT XVI. 2. 295. 169. sor.

jával (Astiagesszel) szemben segítséget kér egy nálánál és ellenfelénél egyaránt erősebb személytől (Cyrustól).

Okot ű magában Harpagus gondola,
Hamar az Cyrusnak egy levelet íra,
Hogy az királ ütet veszteni akarja,
És hogy megmaradott, látni sem akarja.

Gyűlötségben érte az királynak esett,
És ű érte fia már halált szenvedett,
És ű ilyen **bosszút és nagy kárt szenvedett**,
Feddé, hogy magáról ű elfeledközött.

Cyrus ezt megértvén **hadat támasztana**,
Anyjáért, magájért hogy bosszút állhatna,
Média ereje kezében juthatna,
Mert ű volna annak fölső kapitányja.

Panaszt ennél többet ű sokat számlála,
Kit mind a levélbe Harpagus beíra,
Nyúllal egy hű embert Cyrushoz bocsáta,
Kiben egy **levelet** szépen szerzett vala.

Okosan Harpagus nyúllal cselekedék.
Nyúlat az hátára adá egy embernek;
Az egy kis nyúlfiat mint vadászembernek,
Hagyá, úgy hordozná, meg ne jelennéjek.

Mikoron Harpagus követe bójuta,
Nyúlat el-bévivé Cyrusnak mutatá,
Cyrus az levelet nyúlban megtalálá,
Harpagus **tanácsát ottan jóvá hagyá**.

III. Panasz és querela

Bár az eddig vizsgált XVI. századi magyar nyelvű verses panaszok retorikája elsősorban olyan aposztrophé-közeli pragmatikus alakzatok dominanciájával lenne leírható, mint az *obsecratio* (könyörgő kérdés a közönség megindítására), a *licentia* (őszinte, valóságra hivatkozó, veszélyre intő, kemény feddés), vagy a *protrope* (cselekvésre való buzdítás fenyegetés, ígélet révén), nem nehéz, s ennek ellenére talán fontosabb is észrevenni, hogy ezek a szövegek elsősorban az ítéletet sürgetik: a sérelmek előszámlálása után igazságszolgáltatást vagy a baj elleni

segedelmet kérnek. A latin nyelv ezt a műveletsort a jogi eredetű *querela* szóval nevezi meg.

Mint láttuk, a magyar nyelvű versekben a *porongat* szót (RMKT 1.) a XVI. század első felében felváltotta a *panasz* (RMKT 2.). A *panasz* azonban a régiségben tulajdonképpen nem a *siránkozást* jelentette (valamiről), hanem inkább *felszólamlás, kereset, vád, követelés* (valaki ellen) értelemben volt használatos. Ennek okát, a magyar *porongat* szó kihalása mellett elsősorban a latin *querela* szó (részben talán az egyetemjárás irányainak és az egyetemi jogi oktatás strukturális átrendeződése³⁰ következtében, részben néhány fontos és hamar elhíresült mű³¹ címe nyomán) egyre terjedő hatásában látom. A magyarra *panasz*nak fordított jogi értelemben azt jelenti: *accusatio*, vád, kereset, felszólamlás jogorvoslatért, sérelemért jogi úton elégtételt követelni. Vagy ahogy Tóth Lőrinc *A magyar örökösödési jog szelleme* című 1860-as tanulmányában megfogalmazta: a *querela a feljajdulás törvényes formája*.³² A *querela/panasz* tehát mint műfaji megjelölés, a jog nyelvéből vett metafora. A magyar panaszvers műfaja e metafora részletes (tropológiai és narratív) kifejtése révén jött létre, s határozza meg a közösségi problémákhoz való viszonyt máig ható erővel – nem jelentéktelen összetevőjét képezve ezzel a magyar irodalom közismerten panaszos alaphangjának.³¹

IV. Excursus: a jaj! retorikája

Bár a *queror* szó önmagában is *részint* azt jelenti, hogy valamiért jajgat, jajveszékel, siránkozik, *részint* viszont azt, hogy panaszol, panaszt ad elő, panasszal áll elő, neheztelve nyilatkozik valamiről vagy valamiért, végezetül fontosnak tartom megjegyezni, hogy a megoldásban immár nem reménykedő, csupán a pusztá érzelmeknek hangot adó keserves sírások, siralmak, gyász- és siraloméne-

³⁰ TONK Sándor, *Jogtudó értelmiségünk középkori történetéből*, Korunk, 1972, 10. sz., 1487–1491.; Uő, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, 1992 (*Fontes Rerum Scholasticarum IV.*); valamint Uő, *Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a kora újkor folyamán*, in *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön – külföldiek Magyarországon (A III. nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások)*, II., szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Budapest–Szeged, 1993, 491–507.

³¹ Lásd pl. ERASMUS: *Querela pacis undique gentium ejectae profligataeque*, 1517. (Erasmus, Desiderius, *Rotterdamus A beke panasz*, ford. KOMOR Ilona, a bevezetést írta: TURÓCZI-TROSTLER József, Budapest, 1948.) – Lásd még: I. F. C. ELTINK, *Erasmus-Rezeption zwischen Politikum und Herzensangelegenheit. 'Dulce bellum inexpertis' und 'Querela pacis' in deutscher Sprache im 16. und 17. Jahrhundert*, Amsterdam, APA-Holland University Press, 2006.; valamint: Christine CHRIST-VON WEDEL, *Hatással voltak-e a magyar erzmisták Erasmusra? (A nőkérdés és a béke ügye)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2003, 137–151.

³² Magyar Akadémiai Értesítő, 1860, 316.

³³ Lásd még: SZILASI László, *Hajlam a hűra (A magyar irodalom panaszos alaphangjának retorikai gyökerei a régiségben)*, in Uő, *A sas és az apró madarak (Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában)*, Balassi, Budapest, 2008, 254–264. (Humanizmus és reformáció, 30.)

kek, jajjos versek (*threnus, luctus, lamentatio*)³⁴ teljesen más retorikát működtetnek. Egyetlen példaként: Baranyai Pál *A tékozló fiúról* szóló már idézett históriájának már szintén hivatkozott helye teljes világossággal, mert a panaszt jajjokkal keretezve, mutat rá arra, hogy ez a másféle retorika épp akkor lép működésbe – amikor még panaszra sincsen mód, mert („a hangszigetelt pinceveremben, mélyen Isten hallótávola alatt”)³⁵ már egyáltalán nincs kit megszólítani.

Jaj! — ifjú mondja — mit tegyek immár jaj,
Kinek ivőltsek, **panaszoljak** én, jaj,
Mert hová megyek, életem nekem jaj,
Elveszek jaj, jaj!³⁶

Ha a panasz (*querela*) retorikája *apokaliptikus*, akkor a jajongásé (*threnus*) *pokoli*.

³⁴ E műfajok tágabb kontextusához lásd még: VÁSÁRHELYI Judit: *Cento*, in *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Budapest, Universitas, 1996, (*Historia Litteraria*, 2).

³⁵ MANN, *l. m.*, 309.

³⁶ RMKT XVI. 2. 198.

NIMRÓD ZSOLTÁRA

Ősmagyar Dante poklában?

Az *Inferno* XXXI. énekében Dante, túlvilági vándorként, vezetőjével Vergiliusszal a pokol legmélyebb, kilencedik körét övező peremen járva hirtelen hatalmas kürtszót hall, majd a félhomályban először tornyoknak vélt óriásokat pillant meg. Köldökig a Coctyus kútjában állanak. Végül a legközelebbiknek arcát is megláthatja. Idézzük Babits fordításában:

- 58 Olyannak láttam arca szélét s hosszát,
(s ahhoz arányban van a többi tagja),
mint Róma óriás fenyőtobozát.
- 61 S így a kútpart fölött, mely lenn takarta
kötényként testét, annyi még kirémlik,
hogy egy a másikat vállára tartva,
- 64 Három friz legény sem érne fejéig,
mert harminc araszt lehetett számlálni
övtől a köpenykapcsolás helyéig.
- 67 »Ráfel mái ámech izábi álmi« —
vad szájjal, melyhez lágyabb hangu ének
nem illett, ekkép kezdett kiabálni.
- 70 S Vezérem így szólt hozzá: »Balga lélek,
maradj csak a kürtödnél: abba fujjad,
ha elfog haragod, vagy szenvedélyed.
- 73 Keresd nyakadnál, s megtalálja ujjad
a nagy hangszert, mely abroncsozza melled
ó zavart szellem! s melyen lóg, a szíjat!«
- 76 »Magát árulja el, csak jól figyeljed«
szólt hozzám most — »Nimród! az ő hibája,
hogy a föld nem maradt meg egy nyelv mellett!

79 Hagyjuk el őt, ne beszéljünk hiába!
mert néki minden nyelv oly érthetetlen,
mint másnak az övé: csak jár a szája!«¹

Az óriás vad „zsoltára” (az eredetiben ez a kifejezés áll a Babits által „ének”-nek fordított szó helyén) a Dante-magyarázat legnehezebb rejtélye, filológiai cruxa.² A legtöbb kommentátor a kezdetektől fogva szándékosan értelmetlen halandzsának tekinti a Nimród ajkára helyezett verssort, hiszen a mindentudó Vergilius maga minősíti annak.³ A XV. századi Landinótól napjainkig húzódik egy másik értelmezési hagyomány: eszerint a „kaldeus” (azaz arameus), az arab, a szír nyelvből meg lehet fejteni a rejtélyt.⁴ Van, aki szándékos glosszolásának, „nyelveken szólásnak” tartja, provanszál előképet is felvonultatva.⁵ Továbbá a héber nyelvvel is kísérleteznek; vagy a liturgiában stb. előforduló héber szavak mozaikszerű feldolgozására gondolnak,⁶ vagy arra, hogy a középkori latin nyelvű templomi színjáték komikus céllal héber nyelvet imitáló betétjeit vehette alapul Dante.⁷ Vannak végül olyan kutatók, akik feltételezik, hogy akármit is jelent – ha jelent – a verssor, van valami értelme, mert hiszen Vergilius végül is indulatosan, válaszol rá: ő tehát érti, csak alkalmatlannak tartja Nimródot a kommunikációra.⁸ Következésképp azt is fel lehet tételezni, hogy Dante valamely nyelvet alapul vehetett a verssor nyelvi megformálásához.⁹ Mindenesetre – mint a világháló tanúsítja – mai napig izgatja az olvasók, irodalmárok, sőt költők képzeletét is Nimród szava: legutóbb egy amerikai költő, Joris még homofonikus angol megfelelőjét is megalkotta.¹⁰

¹ DANTE, *Isteni Színjáték*, fordította BABITS Mihály, a bevezető tanulmányt írta KARDOS Tibor, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1957, 145–146. (A továbbiakban: DANTE).

² Samuel J. PATTI, *Lectura Dantis: Inferno XXXI*, *Lectura Dantis*, A forum for Dante research and interpretation, Nr. 2/Spring 1988, 45–54.

³ Ettore CACCIA, *Raphèl mai amècche zabi almi*, in *Enciclopedia Dantesca*, Seconda edizione riveduta, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1984, IV, 851–853.

⁴ Néhány példát magyarul is tárgyal: *A Pokol*, írta DANTE Alighieri, fordította, bevezette s jegyzetekkel kísérte SZÁSZ Károly, Budapest, MTA, 1885, 416–418.

⁵ Giorgio AGAMBEN, *Categorie italiane. Studi di poetica*, Marsilio, Venezia, 1996, kül. 42.

⁶ Vö. DANTE Alighieri, *Die Göttliche Komödie*, übersetzt von Hermann GMELIN, *Kommentar*, I. Teil. *Die Hölle*, Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1966, 453–454.

⁷ Peter DRONKE, *Dante and Medieval Latin Traditions*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, 32–54.

⁸ Ld. PATTI, i. m., 51.; Vö. Joan M. FERRANTE, *A Poetics of Chaos and Harmony*, in *The Cambridge Companion to Dante*, ed. by Rachel JACOFF, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, 152–171, kül. 160.

⁹ Vö. CACCIA, i. m., 853.

¹⁰ „Rough hell may enmesh ease, a be-all me”, ld. Pierre JORIS, *From Justifying the Margins: „Nimrod in Hell” with a note & reminiscence on Joris même*, a világhálóra került 2008. aug. 10-én. – Ezért a szövegért, egész dolgozatomhoz nyújtott baráti segítségéért hálásan mondok köszönetet Kelemen Jánosnak.

Megpróbáltam a verssort magyarul olvasni. Kísérletem eredményét tárom elő a következőkben, remélvén, hogy érdemi vita során vetik el, vagy fogadják el – legalábbis, mint lehetséges feltevést.¹¹

Kiindulásul nem azt a szövegvariánst vettem amelyet Babits használt, hanem – autográf kézirat hiányában – a szakirodalomban leginkább elfogadottat: „*Raphèl mai amècche zabì almi*.”¹²

1/ *Raphèl*: magyarul olvasható 'rabhely'-nek. Ilyen szót nem ismerünk; maga a 'rab' a XV. század végéről adatolt.¹³ Megjegyzendő, hogy a 'hely' régebből adaltolt formája a 'hel'.¹⁴ Létezik viszont a 'rabotának helye' kifejezés, a latin *ergastulum* [tömlöc] megfelelője Calepinus szótárában,¹⁵ hozzátehetjük, Szenci Molnár szótárából a 'Rabotálohely, Ergastulum' szót is; a „rabhely” ennek lehet előde.¹⁶

„Rab”-bal képzett összetett szó – igaz, kérdőjeles minősítéssel – 1498-ból: 'Raberdeje'.¹⁷ A XVIII–XIX. században használatos „börtön, tömlöc” jelentésben a 'rabház'.¹⁸ A köldökig a kútban álló óriás helyzetéhez a 'hely' jobban illik, mint a 'ház'. A „b” hang a kiejtésben zöngétlenedhetik „p”-vé, az idegenajkú lejegyző keze ezt tükrözheti a leírásban, vagy analógiásan hathat rá a héber–latin Raphael.

2/*mai*: magyarul olvasható 'majd'-nak, amelynek van 'maj' alakja is. 1372 óta adatolt, jelentései közül [németül: gleich, sofort; beinahe; bald, später] szerintem itt az elsőt kell választani, tehát: „tüstént, azonnal”.¹⁹

3/ *amècche*: a magyar értelmezéshez megfelelőbb a kódexekben sokkal elfogadottabb *amech*, amelyet az egy szótaggal hosszabb formára verstani okokból cserélt a Dante–Vulgata-szöveg mestere, Giorgio Petrocchi.²⁰ Az *amech* olvasható magyarul 'amék'-nak, amely az 'amelyik' nyelvjárási változata.²¹ Az 'amelyik'

¹¹ A kötet szigorúan megszabott terjedelmi korlátai miatt jó pár szempontot kénytelen voltam ezúttal mellőzni, illetve a példákkal és idézetekkel is csak rendkívül szűkmarkúan bántam. Végül azt is meg kell jegyezmem, hogy sok szükséges könyv és cikk egyelőre hozzáférhetetlennek bizonyult számomra Magyarországon.

¹² A következő szövegkiadást használtam, amely Petrocchiét követi: DANTE Alighieri, *The Divine Comedy*, translated, with a commentary, by Charles S. SINGLETON, *Inferno*, I, *Italian Text and Translation*, Bollingen Series LXXX, Princeton University Press, 1989, 330.

¹³ *A Magyar Nyelv Történeti–Etimológiai Szótára*, főszerkesztő BENKŐ Loránd (a továbbiakban: TESZ), III, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976, 323.

¹⁴ TESZ, II, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 88.

¹⁵ TESZ, III, 325.

¹⁶ Albertus MOLNAR, *Dictionarium Latinoungaricum*, [...] *Item vice versa Dictionarium Ungarico-latinum*, [...], Noribergae, [...] MDCIV, m5^r.

¹⁷ Ld. a 12. jegyzetben i. h.

¹⁸ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, anyagát gyűjtötte és szerk. SZABÓ T. Attila, XI, Budapest–Bukarest, Akadémiai–Kriterion, 7.; CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, V., Pest, Athenaeum, 1870, 393. has.

¹⁹ TESZ, II, 819.

²⁰ Vö. CACCIA, i. m., 853.

²¹ *Új Magyar Tájszótár*, főszerkesztő B. LŐRINCZI Éva, I., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 217–218.

maga 1456 óta adatolt.²² Az 'amècche' megtartása esetén magyar értelmezése lehet 'amékkal', az 'l' lemaradt.

4/ *zabi*: magyarul olvasható 'szabi'-nak, amely a 'szab' ige egyes szám harmadik személyű határozott ragozású alakjának, későbbi formájában a 'szabja' szónak a megfelelője.²³ A 'z'-vel való helyesírás adatolt, 1211 óta a 'meghataroz', elrendel' jelentés is, absztrakciós fejlődés eredményeként.²⁴

5/ A *zabi* és az *almi* szó között egy fontos kéziratcsoport, az ún. Firenzei Százak csoportja egy *t* betűt is tartalmaz, amellyel a kiadások nem szoktak számolni.²⁵ Esetleg, ha összevonjuk az előtte álló *i*-vel, olvasható úgy is magyarul: 'szab itt'. Az 'itt' szó 1372 óta adatolt.²⁶

6/ *almi*: magyarul olvasható 'állni'-nak, ha föltételezzük, hogy Dante rím-kényszerből módosította az *n-t m-re*: az *almi* szó ugyanis a XXXI. 65. sor *palmi*-jára rímel, maga pedig a 69. sor *salmi*-ját hívja rímül. Megjegyzendő, hogy sok kéziratban *aalmi* olvasható.²⁷ Az 'áll' szó 1260 óta adatolható, 'kiáll valamit; elvisel valamit' jelentése 1416 utánról.²⁸ 'Mered', 'magasodik' értelem 1358-tól.²⁹

Nimród keserve tehát így rekonstruálható egykori magyar hangalakban: *Rabhel maj, amék* [vagy: *amékkal*] *szabi* [vagy: *szab itt*] *állni*. Mai nyelven: *Rabhely majd, amelyek* [vagy: *amelyikkel*] *szabja* [vagy: *szab itt*] *állni*. Ha a felkiáltást az őrzésére bízott kút peremén felbukkanó lelkekhez – Dantéről nem tudhatja, hogy még testben él – intézett, fenyegető és kárörvendő figyelmeztetésként értelmezzük, Nimród ezt akarhatja mondani: Tömlöc ez, amely tüstént kényszerít, hogy itt maradjatok!

Ha pedig „szoltár” ez, ahogyan Dante gúnyolja, gondolhatunk a 68-ra [a Vulgata szerint]: *Infixus sum in limo profundi*, vagy a 87-re: *Posuerunt me in lacu inferiori*.³⁰ Ez esetben viszont Nimród nem az érkezőkhöz fordul, hanem saját sanyarú sorsát panaszolja.

Megjegyzendő, hogy – ha a Vergilius által emlegetett „harag” (ira) érzelmére gondolunk – Nimród esetleg káromkodik, egyúttal Istent fenyegeti. Ha a kéz-

²² TESZ, I., 2. kiad. 1984, 87.

²³ Vö. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*, I, *A korai ómagyar kor és előzményei*, főszerkesztő BENKŐ Loránd, szerkesztők E. ABAFFY Erzsébet, RÁCZ Endre, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991, 128–130.

²⁴ TESZ, III, 641.

²⁵ Ld. CACCIA, *i. h.*; a „Század” kéziratcsoportról vö. Claudio CIOCIOLA, *Dante*, in *Storia della letteratura italiana*, Diretta da Enrico MALATO, Volume X, *La tradizione dei testi*, coordinato da Claudio CIOCIOLA, Parte I, *La tradizione manoscritta*, Il Sole 24 Ore, Milano, 2005, 1983.

²⁶ TESZ, II, 248–249.

²⁷ Vö. DANTE Alighieri, *La Divina Commedia*, ed. Enrico BIANCHI, Firenze, Salani, 1936, 232.

²⁸ TESZ, I, 135.

²⁹ *i. m.*, I, 136.

³⁰ *Biblia Sacra juxta Vulgatam Clementinam* [...], Desclée et Socii, Romae–Tornaci–Parisiis, 1956, 603, 622.

iratok egy részének „*Rafael*” szavára nem mint szövegromlásra tekintünk,³¹ akkor rekonstruálható egy *Ráfél* [– azon, amiatt retteg] *maj*, *amék szabi* [vagy szabi itt] *állni* olvasat, a következő értelemben: Retteg majd, aki ide kényszerített rabságba.³² Az alvilági tó zsoldáros stílusú emlegetése pedig esetleg a „mély”-ből keletkezett szövegromlásnak tételezheti a *mai* [más kéziratokban *may*] szót. De ezeket a meggondolásokat csak mintegy zárójelben teszem, mert a lehető legkisebb mértékben óhajtok csak módosítani a legelfogadhatóbbnak tartható szöveget.

Azért tartom valószínűbbnek, hogy Nimród az újonnan jötteket szólítja meg, mert ennek a kommunikációs helyzetnek vannak a költeményben előzményei. Miklós pápa az égő kősrban kárörömmel várja utódját:

És ő kiáltott: „Itt vagy már valóban?
Itt vagy, elhagytad, Bonifác, a földet?”

(*Pokol*, XIX. 52–53.)

Flégiász sem titkolja kárörömét; a Styx haragos révésze

ki sítt: „Rossz lélek, itt vagy hát a sáron?”

Sőt a jelenet annyiban is hasonló, hogy Vergilius itt is megdorgálja az alvilági szörnyet:

„Flégiász, Flégiász, minek kiáltasz?
Hiába most!” – szólt mesterem haraggal –
Vígy át és aztán többet úgy sem ártasz.”

(*Pokol*, VIII. 18–21.)

Végül, de nem utolsósorban: Plútusz, a nagy görög szintén az érkezőkre rivall rá, ördögnyelven (de az megfeythető) és Vergilius őt is legorombítja (*Pokol*, VII. 1–14.).³³

Dante érdeklődését a magyar nyelv iránt eddig is ismertük. A *De vulgari eloquentia* (I, VIII. 4) „a Duna torkolatától avagy a Maeotis mocsaraitól egészen Anglia nyugati határaiig” nyúló terület és az Olasz- és Franciaországgal határos

³¹ Vö. DANTE Alighieri, *La Divina Commedia, Inferno*, con il commento di Tommaso CASINI, Fratelli Melita Editori, La Spezia, 1993, 243–244.; a Budapesti Kódex „Rafiel” alakot tartalmaz, ld. a hasonló kiadást, DANTE Alighieri, *Commedia, Bibliotheca Universitaria di Budapest, Codex Italicus*, 2, *riproduzione fotografica*, Verona, 2006, 25–26, 159.

³² Talán hasonló fejlődésű a „ráfázik”, „ráfárag” stb. szójelentése.

³³ Vö. DANTE, 35. Kardos Tibor L. Monti és D. Guerri magyarázatait idézi; ld. továbbá: DANTE Alighieri, *Tutte le Opere*, introduzione di Italo BORZI, commenti a cura di Giovanni FALLANI, Nicola MAGGI e Silvio ZENNARO, Grandi Tascabili Economici Newton, Roma, 1993, 69.

földek lakói között megemlíti a magyarokat is, akikről délre a szlavónok, nyugatra pedig a teutonok találhatók. A mű kritikai kiadója, Marigo azonban nem hiszi, hogy Dante nyelvismerete elégséges lett volna ahhoz, hogy megkülönböztesse a némettől a magyart, ezért mondja mindkettőről, hogy a *jo* szóval fejezik ki az igent; feltételezi, hogy a költő által megismert magyar diákok és kereskedők folyékonyan beszéltek németül, illetve német szavakat keverték anyanyelvükbe.³⁴ Belátóbb Balogh József, aki felhívja a figyelmet arra, hogy a „jó” magyar szót a latin *bene* értelmében valóban használták igenlésre.³⁵

Véleményem szerint azonban Dante érdeklődését a magyar nyelv iránt lehetetlen elválasztani Magyarország iránti érdeklődésétől.³⁶ Ez utóbbi pedig érthető a költő Martell Károly iránt táplált barátsága miatt. A fiatal Anjou herceggel, az immár két éve Magyarország megkoronázott, trónját a bitorlónak tekintett Velenicei Endrétől tényleg birtokba venni óhajtó királyával Dante 1294 márciusában találkozott és barátkozott össze. Először valószínűleg csak az igazi lovagot, az udvari kultúra teljességének birtokában lévő irodalomértőt látta benne, de a Károly halála után több mint két évtizeddel megrajzolt *Paradicsombeli* szereplő már a tökéletes uralkodóeszményt is hordozza.³⁷ Nem valószínű, hogy Dante a névleges magyar királlyal, barátjával ne beszélt volna Magyarországról. A fiatal herceg környezetében Mária királynő révén nyilván gyermekora óta voltak magyarok. A fennmaradt adatokból az is kiderül, hogy 1292-es koronázása után magyar titkára is volt!³⁸ A Firenzét elkápráztató, heraldikus magyar díszruhába öltöztetett lovagi kíséret soraiban nyilván ott lehetett ez a Georgius de Hungaria, valamint olyan klerikusok, akik felvilágosíthatták Károly kérdéseire Dantét Magyarország viszonyairól, történetéről. Attilát persze már ismerte és tudta, mint Európában

³⁴ DANTE Alighieri, *De vulgari eloquentia*, ridotto a miglior lezione, commentato e tradotto da Aristide MARIGO, [...], Terza edizione con appendice di aggiornamento a cura di Pier Giorgio RICCI, Firenze, Felice Le Monnier, 1957, 48–51.

³⁵ DANTE Alighieri, *Über das Dichten in der Muttersprache, De vulgari eloquentia*, aus dem Lateinischen übersetzt und erläutert von Franz DORNSEIFF und Joseph BALOGH, MCMXXV, Otto Reihl Verlag in Darmstadt, 87.; A mű magyar fordítását és kommentárját MEZEY László és GÁLDI László készítette, in DANTE Alighieri, *Összes művei*, szerkesztette, a szöveget gondozta és az utószót írta KARDOS Tibor, Magyar Helikon, 1965, 347–400, 1054–1068.

³⁶ Ennek a témakörnek mai napig legjobb összefoglalása: KAPOSÍ József, *Dante Magyarországon*, Budapest, 1911, 14–34.

³⁷ A Carlo Martellóról szóló alapművet – sajnos – még nem értem el: M. SCHIPA, *Un principe napoletano amico di Dante (Carlo Martello d'Angiò)*, Napoli, 1962. Ld. Raoul MANSELLI, *Carlo Martello*, in *Enciclopedia Dantesca*, I, Seconda edizione riveduta, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1984, 841–843.; U. PÉZARD, *Canto VIII*, in Tommaso DI SALVO, *Dante nella critica. Antologia di passi su Dante e il suo tempo*, Firenze, La nuova Italia Editrice, 1973, 616–625.; Gian Paolo Marchi és Pál József egyenesen így írják: „Dante hatalmas eszméje, a szilárd politikai struktúrákra igazságosság kifejeződik azokban a reményektől futott sorokban, amelyeket Cangrande ébresztett fel benne Verona és Itália, illetve Anjou (Martell) Károly és utódai Magyarország vonatkozásában”, in DANTE Alighieri, *Commedia, Biblioteca Universitaria di Budapest Codex Italicus I, Studi e ricerche*, a cura di G. P. M. e J. P., Verona, 2006, III.

³⁸ *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*, szerk. WENZEL Gusztáv, I, Budapest, MTA, 1874, 67–129, a titkárról: 100.

akkor mindenki, hogy a magyarok a hunok leszármazottai. Arról azonban csak nápolyi kapcsolatok révén értesülhetett, hogy egy krónikás újabban Nimródot tette meg a magyarok ősatyjának. Kézai Simon műve beható olasz ismeretek és tapasztalatok alapján készült, és Olaszországban, főleg Nápolyban okvetlenül ismert volt.³⁹ Persze ismerte Isidorust is Dante; egy, a magyar történészek által elfelejtett szerző, Krausz Sámuel már 1898-ban kimutatta, hogy mivel Sevillai Szent Izidor megtette Nimródot a szkíták ősenek, így – mivel a hunok, illetőleg a magyarok szittyá eredetűek – kiterjesztőleg senkit sem lephetett meg az európai tudományosság korabeli képviselői közül az, hogy Kézai most a bábéli nyelvzavar utáni „Hetvenkét nép, illetve nyelv” eredeztetésért folytatott teológiai-történelmi vitában karakterisztikus magyar álláspontot fogalmazott meg.⁴⁰ Dante ezt ismerhette meg.

Ninurta sumér istenként kezdte, Nimród néven biblikus hősként folytatta, majd fordítási félreértések és hellénisztikus-zsidó, biblián kívüli források révén részben lázadóvá, részben toronyépítővé, részben Dante koráig bölcs csillagásszá vált arab és latin könyvekben és kommentárookban.⁴¹ Dante – az ének elején található Roland-hasonlat révén – erőteljes politikai arcélt is ad neki, az urával szembeni gögje miatt elvesző vazallusét, talán nem függetlenül Martell Károly magyarországi próbálkozásaitól.⁴² Ez az eposzi regényesség mindenesetre nem vezethető le a *De vulgari eloquentia* Nimród- és Babel-képből, mint ahogyan a *Paradicsomban*, az emberi nyelv eredetéről Ádámtól (XXVI. 126) kapott informá-

³⁹ Kézairól, illetve elődeiről és utódairól a hatalmas szakirodalomból az olasz vonatkozásokkal kapcsolatban ld. HORVÁTH János, *A hun-történet és szerzője*, Irodalomtörténeti Közlemények, LXVII, (1963), 446–476, kül. 459, 461.; MÁLYUSZ Elemér, *Krónika-problémák*, Századok, 100, (1966), 713–762, kül. 719; Uő, *Az V. István-kori gesta*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, kül. 26–41, 138–148; SZÜCS Jenő, *Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában*, Századok, 107, (1973), 569–643, 823–878, kül. 620–635, 639, 641, 823, 832, 836, 840–841, 854, 871; SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László, *Krónikák, legendák, intelmek*. Utószó, in *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*, edendo operi praefuit E. SZENTPÉTERY, Budapestini MCMXXXVII–MCMXXXVIII. (hasonmás kiadás), Budapest, Nap Kiadó, 1999, II, 721–799, kül. 739–749 (V. L. műve); Kézai olaszországi használatáról: 741. Kézai gesztusát, amellyel Nimródot a magyarok ősatyjává teszi, IV. László politikájával összefüggésben ld. Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum*, II, *Commentarii*, 1, *Ab initiis usque ad annum 1301*, composuit Elemér MÁLYUSZ, adiuvante Julio KRISTÓ, BSMRA, Series nova, VIII, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 49–50.

⁴⁰ KRAUSZ Sámuel, *Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai*, Ethnographia, IX, 1898, 9–27, 109–118, 197–203, 293–305, 348–354. Nimródról 122–127; újabban ld. Krausz felhasználását a nagy német medievistánál: Arno BORST, *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, Band II/2. Ausbau, dtv, München, 1995, 918–919.

⁴¹ C. UHLINGER, *Nimrod*, in *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, editors Karel van der TOORN, Bob BECKING, Dieter W. van der HORST, E. J. Brill, Leiden–New York–Köln, 1995, 1181–1186.

⁴² PAULER Gyula, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, II, Budapest, MTA, 1893, 561. skk.

ció sem kvadrál a korábbi Bábel-elképzeléssel; ezt Kelemen János korábban már részletesen tárgyalta.⁴³

Joan M. Ferrante finom szerkezeti elemzéseiből is kiderül: Dante nem „fejlődött” a három cantica írása közben, végig egységes terv és elgondolás szerint működött.⁴⁴ Akkor, ha ezt elfogadjuk, látnunk kell, hogy Nimród mindhárom szerepeltetése összefügg: a *Pokol*ban ő a nyelv egységének megbontója, a *Purgatórium*ban az Isten elleni megghiúsult lázadó góg márványdomborművön földéztett példája (XII. 34), a *Paradicsomban* pedig az is kiderül róla, hogy nyelve már nem volt azonos az első emberével! Tehát ezért sem vezethet eredményre Nimród „érthetetlen” szavainak levezetése a héberből.⁴⁵ Ilyen elgondolás mellett kapóra jöhetett Danténak a Magyarországra vonatkozó információ: a magyarok Nimród leszármazottjai. Majd a *Színjáték* írása idején – akármennyire bizonytalanok is a száműzött költő életrajzi adatai – akár Bolognában, akár Trevisóban, Padovában vagy Ravennában élt, könnyen találhatott olyan magyart, aki segített neki egy magyar nyelvű verssor megalkotásában.⁴⁶ Ami pedig Nimród „lázadó” karakterével lehet kapcsolatos: Martell Károly udvarában nyilván voltak ismeretek Fermói Fülöp V. László alatti fogságáról, vagy Izabella királyné – Martell Károly nagynénje – megpróbáltatásairól, például arról, amikor egy királyi várnagy úgy ölte meg a királyné két adószedőjét, hogy köldökükig földbe ásatta őket.⁴⁷

Végül a rendszerbe, a *komédia* szerkezetébe helyezve kell szemlélnünk Dante összes, a magyarokra vonatkozó megállapítását. Kezdődik Attilával, aki zsarnokként a vérfolyóban bűnhődik (*Inf.* XII. 134). Általában a „föld ostora” volt, Itáliához, sőt Dante hazájához, Firenzéhez a következőkben úgy köti őt a költő, hogy eltekint történelmi tudásától és Totila helyett a helyi hagyományhoz igazodva a hun királynak tulajdonítja Firenze kiirtását és lerombolását (*Inf.* XIII. 149). Sőt, a firenzei öngyilkos Lotto degli Agli összefüggésbe hozza Marssal: a pogány hadisten, Firenze régi, Keresztelő Szent János előtti pártfogója azért sújtja a várost újra meg újra gyilkos belviszályokkal, mert a neki szentelt szobor csonkja kimaradt Attila rombolásából! (Megjegyzendő, hogy már Attila mellett is fürdőzött a vérfolyamban két firenzei rablőgyilkos...) Magyarország és Itália, sőt egy lehetséges birodalom sorsa összefonódik azután a legszeretettebb barát, Martell Károly paradicsomi visszatekintésében. S akármennyire gyűlölte Dante az Anjoukat, mégis Róbert Károlytól, Martell Károly fiától várja Magyarország

⁴³ KELEMEN János, *A filozófus Dante, Művészet- és nyelvelméleti expedíciók*, Atlantisz, 2002, kül. 111–122, továbbá Uő, *Dante, Petrarca, Vico. Fejezetek az olasz irodalom és filozófia történetéből*, Budapest, Áron Kiadó–Brozsek Kiadó, 2007, kül. 66–67.

⁴⁴ Ld. fentebb, a 7. l.-ben idézett művét.

⁴⁵ Újabb nagy erudícióval törekszik erre Zygmunt G. BARANSKI, „*Sole nuovo, luce nuova*”, *Saggi sul rinnovamento culturale in Dante*, Torino, Scriptorium, 1996, kül. 119–124.

⁴⁶ Dante életrajzáról vö. Giorgio PETROCCHI, *Vita di Dante*, Roma–Bari, Editori Laterza, 1993.

⁴⁷ Erről maga Izabella (Erzsébet) királyné számol be a veszprémi káptalanhoz 1283-ban írott levelében, ld. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Studio et opera Georgii FEJÉR, Tomus septimus, Volumen II, Budae, 1832, 97–99.

boldogságát!⁴⁸ De még tovább jutunk a magyar vonatkozások átszellemítésében, ha figyelembe vesszük a „talán” Horvátországból jött zarándokot, a Veronika-kendőn megőrzött képmás-ereklye megtekintésére érkezett vándort. A neki szentelt megindító és szubjektív epizód méltán ihlette meg majd Petrarcat is:

Mint ki messziről, tán Croátiából,
jön, bámulni a Veronika-kendőn,
melynek oly nagy hírét hallotta távol,
és míg mutatják, nézd csak merengőn:
„Szent Uram Jézus!” – mondja mind magában –
„ilyen volt hát az arcod, én Teremtőm!” –
ugy voltam én, /.../

(Par. XXXI. 103–109)

A „talán” – Wlassics Tibor – Dante rafinált művészi fogása a személyes emlék szuggerálására;⁴⁹ Horvátország nemcsak általában volt a Magyar Királyság része, hanem az Anjou-aspiráció legfőbb bázisa; 1330-ban, a jubileumi zarándoklat évében érkezik nagyobb, Anjou-párti zarándokcsoport Magyarországról, Horvátországból és Dalmáciából; s ebben az évben indul trónja elfoglalására Magyarországra – de egyelőre csak Horvátországig jut – Róbert Károly.⁵⁰ A véres pogány zsarnokságtól az Istenlátás boldogságáig emeli fel a Martell Károly barátja révén megszeretett magyarokat a Firenzei.

„Napjainkban, amikor újra keressük helyünket Európában, újra fölfedezzük és újraértékeljük az európai kultúrához fűződő kapcsolatainkat [...] Akkor látjuk igazán, ha nyíltan meg nem is fogalmazott, de évszázadokkal ezelőtt felmerült kérdéskomplexummal állunk szemben [...]”⁵¹ Remélem, hogy mikor ünnepelt barátom, Jankovics József köszöntésére vállalkoztam evvel a kis írással, az ő irodalomtudományi és magyarságtudományi célkitűzéseivel tudtam egy kis vo-

⁴⁸ A „boldogként” való üdvözlés a szentség, az üdvözültség szférája felé mutat, újszövetségi, de zsidó és görög elemeket is felhasznál műfajánál, a „makarizmosz”-nál fogva. Vö. Ulrich BECKER (Hannover), *Selig*, in *Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament*, h. n., R. Brockhaus, 1993, 1133–1135.

⁴⁹ Tibor WLASSICS, *Dante narratore. Saggi sullo stile della Comedia*, Firenze, Leo S. Olschki Editore, MCMLXXV, 164–182.

⁵⁰ Vö. KRISTÓ Gyula, *A feudális széttagozódás Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, kül. 186–187; PAULER, i. m., 603–604; SZÜCS Jenő, *Az utolsó Árpádok*, Budapest, História MTA Történettudományi Intézet, 1993, kül. 328, 346; WENZEL, i. m., 143. Vö. Franco ČALE, *Il Dante croato e serbo nel nostro secolo*, in *L'opera di Dante nel mondo*, Edizioni e traduzioni nel Novecento, a cura di Enzo ESPOSITO, Ravenna, Longo Editore, 1992, 157–170; az 1300-as római jubileumi zarándoklatról vö. R. MORGHEN, *Il giubileo del 1300*, in Tommaso DI SALVO, i. m., 79–85.

⁵¹ JANKOVICS József, *Ex Occidente...*, *A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 204.

nással hozzájárulni, ha esetleg – hipotézisem visszautasítása esetén – nem is gazdagítottam irodalmunkat új ómagyar nyelvemlékkel, vagy egy verssor erejéig – neve esetleg lehetne „Cocytusi töredék” – Dantét nem tettem meg magyarul is alkotó költőnek...

MEGJEGYZÉSEK GYÖNGYÖSI ISTVÁN OVIDIUS PENELOPE ULISSESNEK CÍMŰ MŰVÉNEK FORDÍTÁSÁHOZ

Az ovidiusi *Heroides* első darabjának, Penelope (Pénélopé) Ulixeshez (Odysseus, Ulisses, Odüsszeusz) írt levelének Gyöngyösi Istvánnak tulajdonított fordítása a szöveget megőrző egyetlen kéziratos másolat¹ alapján a XX. század elején jelent meg Csűrös Ferenc közlésében.² A felfedezés érdeme nem az övé, a kéziratra ugyanis Nagy Sándor hívta föl a figyelmet, de ő csak Paris Helenának írt levele fordítását közölte.³ A fordítás, amelynek a költőtől való eredetét némi kételkedéssel, de komoly(abb) ellenérv nélkül valószínűsítette a kutatás, megjelent aztán Badics Ferenc 1914-es kritikai kiadásában is,⁴ majd a szöveget legújabban e kiadás alapján Jankovics József és Nyerges Judit is közreadta.⁵ A fordítás ez utóbbi közzétételekor – néhány indokolt értelemszerű javításon kívül – Jankovics és Nyerges nem változtattak a szövegen,⁶ s a magyarázatokban is főként Badics jegyzeteire támaszkodtak. A fordításnak az eredeti ovidiusi művel való egybevetését előbb a fellelt kézirat első kiadója végezte el, de – mivel elégedetlen volt Csűrös szöveg-megállapításával – Badics is sorról sorra összevetette a magyar szöveget a latin eredetivel. A Heroida-fordításokkal legutóbb Polgár Anikó foglalkozott, aki tanulmányában körültekintően mutatta be a Gyöngyösi-fordítás

¹ E kézirat, amely jelenleg az OSZK kézirtárában található, feltételezhetően XVIII. századi.

² Csűrös a Debreceni Református Főgymnázium értesítőjében (1901–1902) közölte a fordítást.

³ NAGY Sándor, *Gyöngyösi István műfordításai*, Egyetemes Philológiai Közlemények, 1887 (11) 31–43; 335–350.

⁴ BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István minden munkái*, I. kötet, 1914.

⁵ GYÖNGYÖSI István, *Csalárd Cupido, Proserpina elragadtatása, Cuma városában építettett Dédalus temploma, Heroida fordítások*, sajtó alá rendezte JANKOVICS József, NYERGES Judit, Budapest, 2003 (Régi Magyar Költők, Források, 13.), 217–263; a Penelope Ulissesnek fordítása a 255–263. oldalakon.

⁶ Vö. A kéziratok erősen *i-ző* nyelvjárásban őrizték meg a szöveget, ezt már Badics is elkezdte átírní köznyelvi alakra, főleg rímhelyzetben. Mivel Gyöngyösire nem volt jellemző az erős *i-zés*, mi sem őriztük meg a XVIII. századi másoló hangalakjait, s a verssorok kis kezdőbetűit is sorozatunk hagyományaihoz igazítottuk. A szöveg – különösen a mitológiai személy- és helynevek esetében – sok helyütt romlott, ezeket Badics általában helyesen javította; mi az ő téves olvasatait korrigáltuk. Vö. JANKOVICS–NYERGES, *i. m.*, 352.

sajátosságait, s a recepciótörténet kérdéseire is részletesen kitért.⁷ Az összevetés eredménye egyértelmű: a fordító híven követte az ovidiusi szöveget, s csak néhány helyen toldott be hosszabb-rövidebb önálló részt. Formai hűségre nem törekedett, így az eredetileg distichonban írt elégia versformája a magyar átültetésben négyütemű tizenkettes sorokból álló, négysoros strófákban írt költemény lett.⁸ Részben ennek is köszönhető, hogy az eredetileg 116 soros költemény fordítása 68 strófából, összesen 272 sorból áll. A terjedelmi növekedés főleg annak köszönhető azonban, hogy a fordító már eleve duplájára növelte a sorok számát azzal, hogy egy-egy ovidiusi distichont egy egész strófában igyekezett magyarul visszaadni. Bár ez szinte az egész műre igaz, kivételt is találhatunk: a 13., 39., 40., 43., 44., 54., 55., 58. és 60. strófákban két-két distichon fordítását olvassuk. Badics mindemellett az eredetivel való összevetés alapján helyesen azonosítja a nem ovidiusi eredetű részeit is a versnek (a 7–10, 15–16, 25–26, 29, 45, 49–52, 62–65 és a befejező 68. strófát).⁹ Meg kell jegyeznünk még azt is, hogy a fordítás teljes, azaz Gyöngyösi egyetlen sort sem hagyott el az ovidiusi műből, csak mintegy 19 versszakkal megtoldotta azt.

A műről az eddig elmondottak alapján is egyértelmű, hogy nem parafrázis és nem átköltés, de nem nevezhető szolgai vagy mindenben hű (mű)fordításnak sem. Sokkal inkább továbbköltés vagy nem mindenben hű fordítás.¹⁰ Ami sajátságosan gyöngyösis ízt tűnik adni a szövegnek, az részben a szövegválasztás, részben az ovidiusi szövegen túlmutató kiegészítések. Az előbbi abból a szempontból lényeges, hogy ezen a „hősnői levélen” kívül, amelyben egy feleség ír már húsz éve nem látott férjének, a másik két lefordított mű is (Paris Helenának és Helena Parisnak írt levelei) távol esnek a *Heroides* meghatározó tematikájától, vagyis az elhagyott szerelmes asszonyok hol kérlelő, hol fenyegető panaszától, viszont – ahogy arra Polgár Anikó rámutat – a trójai háborúhoz kapcsolódó témaválasztásukban és föltűnő ellentétükben akár egységben is szemlélhetők.¹¹

Az ovidiusi *Heroides* nyitódarabja Pénélopét férje hazatéréseért könyörgő, férjét még mindig szerető, őt kitartóan váró, hű hitvesként mutatja, míg a fordítás – a betoldásoknak köszönhetően – némiképpen módosítja az ovidiusi ábrázolást.

Bár tanulmányában Polgár már világosan csoportosította azokat a változtatásokat, amelyek Gyöngyösi fordítását jellemzik,¹² néhány további részlet kiemelése további tanulságokkal szolgálhat. Az általa „bővítésalakzatok”-nak nevezett eltéréseket öt csoportba sorolja: az elsőbe tartoznak azok a részek, amikor a fordító a szöveg utalásainak könnyebb értése végett a magyarázatot is betoldja a

⁷ POLGÁR Anikó, *Gyöngyösi István heroida-fordításai*, in *Papirgaluska. Tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításáról*, szerkesztette HAJDU Péter, POLGÁR Anikó, Budapest, 2006, 113–144.

⁸ A fordítás arányairól és aránytalanságairól lásd: POLGÁR, *i. m.*, 122–123.

⁹ Vö. BADICS, *i. m.*, 435 skk.

¹⁰ A fordítás barokk esztétikában gyökerező vonásait részletesen föltárja Polgár Anikó.

¹¹ Vö. POLGÁR, *i. m.*, 114 skk.

¹² Vö. POLGÁR, *i. m.*, 126–130.

szövegbe (pl. az eredeti 37–40. sorainak fordítása a 24. versszakban). A második csoportot az olyan eltérések alkotják, amelyekben a fordító a szöveg többértelmű jelentését bontja ki (pl. az ovidiusi mű 7. sorának fordításában). A kiegészítések harmadik csoportjába azok a betoldások tartoznak, amelyek már túlmutatnak az egyszerű magyarázaton, hiszen úgy egészítik ki az ovidiusi szöveget, hogy annak hangulatát teljesen megmásítják. A levél utolsó két sora így hangzik a római költőnél: *Certe ego, quae fueram te discedente puella/ Protinus ut venias, facta cidebor anus*.¹³ A magyar fordításban a nem éppen nyom nélkül elmúlt húsz esztendőre való elegáns utalás riasztóan naturalis részletezéssé változik:

67. De én is részt vettem a báncai vámban,
Elmentedkor voltam ki menyecskeszámban,
Lásd meg bár, mennyi ránc vagyon az orcámban,
Fogaimnak sorja réses már a számban.

Míg Ovidius Penelopéja csak annyit mond magáról, hogy Odysseus szemében öregasszonynak (*anus*) fog látszani, addig Gyöngyösi ezt az öregséget a különös jegyek kiemelésével mutatja be (*megszaporodott ráncok, kihullott fogak*). Ovidius Penelopéja húsz évvel idősebben is őrzi szépségét, míg Gyöngyösié – úgy tűnik – elveszítette.

Negyedikként az ellentételezést említi Polgár, ami olykor logikai nehézséget is okoz a fordítónak, végül azt, amikor Penelope elbeszélő helyét a fordító foglalja el, s a maga reflexióit szövi bele a szövegbe. E „kiszólások” közül az egyik legkülönösebb az a görögökre vonatkozó általános állítás, amely szerint a görögök hűtlenek, s feleségüket gyakran hagyják fáképnél:

45. Könnyen meglehet ez, mert nagy feslettségtek,
Ó, görögök, s tudva van hitetlenségtek,
Sokszor obsitot nyer jámbor feleségtek,
S hűségtelen másnak szerelmitül égetek.

Az osztályozás azonban még tovább finomítható: a fordítás sajátosságainak további csoportjába azok a változtatások tartoznak, amelyekben Gyöngyösi az ovidiusi képet ugyanolyan értelmű, de eltérő tartalmú képre cseréli. Ezek közül a legkirívóbb az eredeti 31–32. sorának magyaráítása:

Atque aliquis posita monstrat fera proelia mensa,
Pingit et exiguo Pergama tota mero.

¹³ Ovidius szövegét a következő kiadás alapján idézem: Publio OVIDIO Nasone, *Lettere di eroine*, introduzione, traduzione e note di Gianpiero ROSATI, testo latino a fronte, Milano, 1989.

Ahogy a csatából hazatért veterán harcos borral rajzolja meg az asztalon poharazás közben az egymással küzdő táborok elhelyezkedését, hogy hol volt az egyik, s hol a másik tábor, merre voltak a vezérek sátrai, s hogy ütköztek meg egymással a hadsorok, nem ovidiusi találmány, hiszen már Tibullusnál is találkozunk a jelenet költői leírásával.¹⁴ A magyar fordítás azonban mindenképpen egyéni és sajátos, a vitéz ugyanis nem borral rajzol az asztalra, hanem villájával karcolja bele a képet a tányérjába:

21. Nem hajt ételire, sem az italjára,
Hanem az ujjait téven villájára,
Húzza, vonja eztet rendes léniára,
Még le nem karcolja Tróját tányérjára.

Megválaszolhatatlan kérdés, mi a magyarázata az ovidiusi szöveg ilyen átformálásának, az alaposabb vizsgálatot azonban kétségtelenül megérdemli. A szövegben föltűnő használati tárgyak (*villa*, *tányér*) és tulajdonságaik (*karcolhatóság*) alapján arra következtethetünk, hogy a fordító a XVII. századi előkelő udvarokban egyre elterjedtebb óntányérra gondol. Az ekkor még használt drágább ezüst- vagy olcsóbb fa-, cserép- vagy kerámiatányérok vagy értékük vagy anyaguk miatt alkalmatlanok voltak arra, hogy megkarcolják.¹⁵ Ráadásul az első ónöntőműhelyek már a XVI. század végén megjelentek, főleg Felső-Magyarországon és Erdélyben, így Gyöngyösi korában az előkelőbbek, ha ezüst étkészleteiket kímélni akarták, inkább a küllemében hasonló óneszközöket választották. De elgondolkodtató az is, hogy a „rajzot” villájával, s nem késével karcolja tányérjára a hazatérő hős, ami vagy arra utalhat, hogy a kés használatát mellőzték, vagy a kés túl éles lett volna egy ilyen rajz elkészítéséhez. Mindenesetre valószínűtlennek tűnik, hogy Gyöngyösi lehetetlennek tartotta azt, hogy valaki borral rajzolja föl a hadsorokat és a táborokat az asztalra, hiszen a borral asztalra írás motívuma szerepel a Helena Parisnak írt levelének fordításában:

37. Láttam azt is, midőn az asztalt karcoltad,
Amelyre nevemet ujjoddal rajzoltad,
A bornak csöppeit ott öszveráncoltad,
S ezen szót, szeretlek, azzal kimázoltad.

Mindez Ovidius ezen sorainak fordítása: *Orbe quoque in mensae legi sub nomine nostro, / quod deducta mero littera fecit*, AMO. (87–88) Sokkal valószí-

¹⁴ Vö. TIBULLUS, I, 10, 31–32. De a szerelmes asztali rajzára is találunk példát: I, 6, 19–20.

¹⁵ Az étkezéshez a XVII. században használt eszközökről lásd Benda Borbála doktori disszertációjának vonatkozó fejezeteit. BENDA Borbála: *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon* (doktori disszertáció), Budapest, ELTE TDI Atelier, 2004, 132 skk. (<http://archivum.piar.hu/batthyany/benda/doktori-disszertacio.pdf>)

nőbb, hogy itt valamiféle személyes élmény hatására változtatott az ovidiusi képen: a korabeli étkezésekkor használt óntányérok megkarcolása egyszerűbbnek tűnt, mint a bor szétlocsolgatása. S hogy a tányérok étkezésen kívüli/túli használatának a korban volt valamiféle sajátos játékszabálya, abból következtethetünk, hogy Ovidiustól eltérően a tányér a másik két Heroida-fordításban is megjelenik. Paris Helenának írt levelében az ovidiusi sorok (*Saepe mero volui flammam compescere, at illa/crevit, et ebrietas ignis in igne fuit./ Multaque ne videam, versa cervice recumbo,/ sed revocas oculos protinus ipsa meos.*, 231–234) természetesen a római étkezési szokásokat tükrözik, míg a fordítás a korabeli asztali évdődést örzi:

84. Sokszor akartam már kedvezni fejemnek,
S borral eloltani lángját én szívemnek,
De ezzel csak tüzét nyújtottam tüzemnek,
Bortúl nevelkedett lángja égésemmek.

85. Hogy mindent ne látnék, sokszor elfordultam,
És az tányéromra arccal leborultam,
De színed magához húzván megmásultam,
És te látásodra csak viaszosorultam.

Helena Parisnak írt levelében pedig így ír:

32. Nagyobbra becsülöm mégis személyedet,
Nagyobban becsülöm hív szeretetedet,
Hogy értem veszélyre tetted életedet,
S hosszas hajózásra adtad szép testedet.

33. Most is az asztalnál midőn veled eszem,
Ámbár tányéromat szemem elé teszem,
Ámbár mindazokat eltitkolja eszem,
Csintalanságodat ha én eszben veszem.

Mindezt Ovidius így fogalmazta meg: *Illa quoque, adposita quae nunc facis, improbe, mensa,/ quamvis experiar dissimulare, noto* (75–76). A római költőnél Helena csak tettet, hogy nem veszi észre Paris jelzéseit, de szó sincs arról, hogy valamivel eltakarná arcát. S még az is meglepő, hogy mindhárom esetben csakis üres tányérokról lehet szó, amelyek talán nem is használati, hanem dísz-tárgyként álltak az asztalon.

Akad aztán olyan betoldás is, amely azt mutatja, hogy Gyöngyösi Penelopéja többet tud Odysseus sorsáról, mint Ovidiusé. A római költő ugyanis ké-

nyesen ügyel arra, hogy Penelope csak olyasmit mondjon, amit tudhat is férje sorsáról, de semmi olyasmit, amit csak tőle magától tudhat meg:

Példa erre a csak itt olvasható 62–63. strófa után a 64.

64. Vagy Diomedesnek élsz rút példájából,
Vagy immár áldoztál Lethe patakjából,
Vagy maszlagot ittál Circe poharából,
S éppen kivetkeztél emberi formából.

65. Csakhogy ezt elhinni nehéz tefelőled,
Mert a kegyetlenség messze van tetőled,
De még az hűség sem szakadt el mellőled,
Azért ismét kérlek, ne vess el mellőled.

Ovidius Penelopéja nem tud(hat) az itáliai varázslónő, Kirké és Odysseus viszonyáról, sem arról, hogy a boszorkány disznóvá változtatta férje társait. Hogy itt mégis megjelenik a kép, aligha magyarázható mással, mint hogy a Gyöngyösi Penelopéja a féltékenység erőteljesebb érzésével kénytelen birkózni.

A fordító költői eredetiségét azonban két olyan betoldás igazolja leginkább, amelyek akár önálló költeményként is megállnák a helyüket, bennük ugyanis a fordító legsajátabb gondolatai nyilatkoznak meg a szerelmi aggódásról és a szerelmi hűségről. A 7–10. strófák az előbbi, a szerelmes irracionális aggodalmait és emiatti gyöttrődését mutatják meg erőteljes költői képekkel:

7. Nyughatatlan gonddal teljes a szerelem,
Szüntelen gyötri ezt az gyanós félelem,
Azért a szerelem csak merő sérelem,
Mérges méz, édes kín és nyájas gyötirelem.

8. Félti, akit kedvel s miatta aggódik,
Majd szomorú, majd víg, nevet, fohászkodik,
Majd piros színt mutat, majd halaványodik,
Minden veszedelmin csak egyért kínlódik.

9. Ezmiatt elméje bágyad sok képzéstül,
Az vizen¹⁶ is félti az tűz-égetéstül,
Az porban is félti az elmerüléstül,
Az mezőn is félti az hajótöréstül.

¹⁶ A kiadások (a legújabb is!) helytelenül *vizet* írnak a kézenfekvő *vizen* helyett.

10. Én is temiattad kínzattattam ettül,
Féltettem életedet majd minden esettül,
Mindenkor tartottam nagyobb történettül,
Mintsem valóban már volt veszedelemtül.

A másik hosszabb betoldás a szerelemben való hűségről szól, amelyet nem lehet korlátozni, s a szerelmi képzelgésről, amelyet nem lehet fogságba vetni. A hatásos és a korba illő képek (*kővár*) ebből a részből sem hiányoznak:

49. Tekintetes erkölcs mindenkor szenvedett,
Az irigység súlya reá ereszkedett,
De a terhe alatt feljebb emelkedett,
És az üldözés közt inkább nevelkedett.
50. Gyökeres hűségnél drágább erkölcs nincsen,
Meg nem akad annak folyta a bilincsen,
Romlására bárki merő kincset hintsen,
De mint az pozdorján, úgy nem kapja kincsen.
51. Lábamnak járását az lánc gátolhatja,
Az fogság testemet tömlőcbe zárhatja,
De szívemnek lángját fogva nem tarthatja,
Még az kösziklát is mert ez általhatja.
52. Valahol akarja, a szerelem ott jár,
Meg nem tartja eztet sem tenger, sem kővár,
Oly előtte az nagy lakat és erős zár,
Mint az oszlandó víz vagy az puha pép sár.

Gyöngyösi azzal egészíti ki az ovidiusi költeményt, amihez a legjobban ért, a szerelem lelki gondjainak rajzával. S itt mutatkozik meg a fordító mellett a költő, aki Ovidiushoz méltó módon változtatja át a *Heroides* Penelopéját a magáévá: míg Ovidiusnál Penelope elsősorban aggódó feleség, s csak másodsorban szerelmes asszony, addig Gyöngyösinél Penelope szerelmes feleség lesz, aki valahol a magyar tájon (ld. *kővár, tömlőc*) várja immár húsz éve nem látott, aggódva féltett hitvesét, s aki annyira elszánt, hogy – Ovidiustól teljesen idegenül – a levele végén öngyilkossággal fenyegetőzik (!). Az elmondottak pedig cáfolni látszanak hát azt az elterjedt vélekedést, hogy a fordítás ifjúkori alkotás. De ha mégis így lenne, akkor is Gyöngyösi már ifjúkorban megnyilatkozó nagy tehetségének bizonyítéka a *Heroides*-fordítás.

Toldalékként az ovidiusi eredetivel való összevetés alapján álljon itt néhány szövegjavítás valamennyi korábbi kiadáshoz. Az alábbiakban a teljes strófát közlöm, a javított szót kurzívval szedem:

9. Ezmiatt elméje bágyad sok képzéstül,
Az *vizen* is félti az tűz-égetéstül,
Az porban is félti az elmerüléstül,
Az mezőn is félti az hajótöréstül.

A szerelmes iránti aggódás irracionális jellegét festő képek párhuzamossága egyértelműen mutatja a *vizet* olvasat tarthatatlanságát.

21. Nem hajt ételire, sem az italjára,
Hanem az ujjait tévén villájára,
Húzza, vonja eztet rendes léniára,
Míg le nem karcolja Tróját tányérjára.

Amint arra Jankovics József és Nyerges Judit kiadása utal, a szöveg erősen *í-ző* nyelvjárású, de ebben az esetben talán indokolatlan az *í-é* szövegváltoztatás.

31. De mit használ nékem Trójának romlása,
S álatatok történt hamuvá válása,
És lator földjének méltó feldúlása,
Melyen erős *fálnak* volt hajdan állása.

Hogy itt az ovidiusi *murus* helyett *fák* kerültek a szövegbe vagy az az oka, hogy a másoló félreolvasta a szöveget, vagy megzavarta, hogy egy sorral korábban Trója *földjének* feldúlása szerepel.

ESSZÉPOÉTIKA

Jankovics Józsefnek

A cím feltételezésként vagy állításként tartalmazza a belátást, hogy az esszének van műfaja, ebből következően van poétikája, retorikája, illetve létezik *ars essetistica* is. Az esszé az irodalmi (próza) és a bölcséleti beszédmód határsávján keletkezik, ennek megfelelően műfaji hagyománya kettős kötődésű. A diskurzív logikát és a fogalmi nyelvet azon a változatai sem nélkülözik, amelyek felerősítik az előadás narratív jellegét, és azok sem, amelyek a bölcséleti kérdésfelvetésben az analogikus gondolkodás lehetőségeit, a metaforát vagy az asszociatív eljárásokat mozgósítják. A megértésben és saját értelmezői viszonyunk kialakításában ennek következtében a fikciós prózához vagy a metaforikus lírai nyelvhasználat-hoz hasonlóan nagyobb hajlékonyságra számít, mint a traktátus.

Felszabadult, mégis felelősségteljes párbeszédhelyzetet alakít ki értékekkel, eszmékkel, művekkel, jelenségekkel anélkül, hogy feladná a kritikus önreflexiót. Míg az értekező a módszer, addig az esszéíró a módszer iránti kétely képviselője. A rendszeralkotással a meditatív alkat bölcsességét, az ismeretközléssel az eredeti látásmódot, a belőle származó rendhagyó felismeréseket és az új összefüggések látomását helyezi szembe. A módszertani kötöttség, elvi kizárólagosság, szaknyelvi merevség, érvelési logika helyett saját terét a fogalmi nyelv, az intellektuális imagináció és a művészi érzékenység kereszteződéseiben jelöli ki. Az írás (*écriture*) tehát rivalizál az elemzéssel (Barthes).

„Gondolkodás a gondolkodásról, a tudat öntudata, irodalomról szóló irodalom, a beszédre irányuló diskurzus.” Jovica Aćin szerb esszéíró vélekedése Hölderlin vázlatain, Novalis töredékpoeitikáján, Barthes szabálytalan, merész, érzéki írásmódján alapul. Fordítójukként, tolmácsukként alakítja ki saját szenzuális nyelvét, esszéprózáját pedig a töredékesség és az önreflexió jegyében műveli. Írásgyakorlata megerősíti a belátást: az esszéíró az olvasóhoz hasonlóan nem külső helyzetű, hanem a mű folyamataiba bevont, a fikciós és/vagy filozófiai szövegbe integrált tényező. E felismerés dinamizáló hatása és elevenességre ösztönöz.

A műfaj többes azonosságának (*identité plurielle*) gondolatát igazoló szerkezet, amely merészen nyitja meg határait formáját, témáit, hangnemét, artikulációs módozatait illetően. Műfajjá emelkedvén éppen az átlépést legitimálja.¹ A je-

¹ ANGYALOSI Gergely, *A tulajdonnevek nélküli regény*, Alföld, 2002, 2.43.

lenségek, eszmék, művek és megértésük, értelmezésük közötti viszonyhoz hasonlóan – a diskurzusmodellek, retorikai és poétikai stratégiák között is szabad áramlás indul el. Az esszé *alternatív beszédmódként* közlekedik a műfajok közötti sávban: hol a fikciós próza, hol a traktátus, hol a „gondolati költészet”, hol a filozófia köreit érinti anélkül, hogy bármelyikben lehorgonyozna. Néhány dolgot e kószálás során sosem ad fel. Ezek a „szépirodás”, az esztétikum, az arányosság, elrendezés, az *ars* mint stílus, gondolkodás-, előadás- és szerkesztésmód. Az érzékiség a tapasztalásban, tárgykijelölésben, észleletben, az artikulációban és az esszé-eljárásokban egyben a személyes tudás, az önértelmezés, a reflexió és a műfaji önreflexió formája. „A szöveg létrejötté mint formakérdés tehát egyben személyiségkérdés is: önismeret dolga. Viszonyom a nyelvhez: helyem a világban.” Balassa Péter gondolata a művészet dialogikus felfogásából, a megértés és önmegértés egymásrautaltságából, valamint az *aisthesis* jelentőségének megerősítéséből kiindulva foglalja össze az esszé mindenkor alapfeltételeit.

Az a változatosság, amelyet az esszé négy évszázados története során a különféle nemzeti kultúrák keretében létrehozott, különlegesen ellenállóvá tette a tipizáló, elvonatkoztató műfaj-meghatározásokkal és összefoglaló leírásokkal szemben. A kételkedő kérdésfelvetéssel kapcsolatban, hogy van-e az esszének poétikája vagy külön retorikája (Gyergyai Albert), mégis igenlő válasz adható. A poétikai megközelítésmódot sem teszi lehetetlenné a változatosság, legfeljebb azon tapasztalatok felvázolására ösztönzi, amelyek e sokrétű korpuszban rövid időre, átmenetileg megállapodnak. Az átmenetiség nem csupán az egyes nemzeti hagyományok összefüggésében, hanem akár egyetlen időbeli metszet, illetve egy-egy írói, művészi, bölcselői opus keretében is érzékelhető.

„Nálunk az esszének sose volt polgárjoga. A magyar író nemzetmentő fontosságot tulajdonít minden sorának. Hosszú mellőzés és sértő lekicsinylés tette önvigaszul dolyfösszé. Márpedig esszét mindenki írhat, csak dolyfös ember nem.”²

A két háború közötti magyar esszéirodalomról, a műfaj történetileg is legtermékenyebb és legváltozatosabb időszakáról, más véleményt fogalmaz meg Hamvas Béla. Szerinte a harmincas években „az essay lett a lényegkeresés új irodalmi műformája”.³ A formát Babbitstól Németh Lászlóig, Kerényi Károlyig több intenció és műfajmodell alakítja, gazdagsága ekkori sokrétűségéből következik. Szerb Antal például „a művelt nagyközönségnek szánt műveiben (...) az esszényelv eleganciáját, közvetlenségét, szellemességét, tömörítő s frappírozóképességét megőrizte, sőt, meg is hatványozta”.⁴

Németh László Proust- vagy V. Woolf-esszéje ugyanakkor egy másik értékes mozzanattal egészíti ki a korszakpanorámát. A friss kritikai és analitikus olvasat rugalmasságával és érzékenységevel reagál a kortárs európai irodalom rendhagyó műveire. 1932-ben, öt évvel az *À la recherche du temps perdu* utolsó

² Cs. Szabó László, *Kis kor. Nagy műfaj*, Válasz, 1948, 2.

³ HAMVAS Béla, *Szellemi törekvések a magyar irodalomban (1900–1935)*, Országút, 1936, 3.

⁴ NÉMETH G. Béla, *Az irodalomról szólás szintjei*, Élet és Irodalom, 1998. febr. 6., 6.

kötetének megjelenése után a regény sem nem klasszicizálódott, sem nem vált még a műfaji kánon részévé. Az írói tehetség, fogékonyság és tájékozottság következtében azonban a meghatározó *szellemi esemény* Németh *személyes élményévé* vált, az elmélyült *esszé* révén pedig az akkori magyar kultúrába integrálódott. Más kérdés, hogy hozzáférhetősége ebben a nyelvi közegben szinte mindmáig megoldatlan, vagy hogy az említett korai esszéhez hasonló jelentőségű magyar interpretációja azóta sem született. Camus Kafka-kísérlete az említett példákhoz hasonlóan kettős rendeltetésű. A nagy írói esszéknek különleges hozadéka tehát az elemi élményként megélt művészi, szellemi tapasztalat összefoglalása és továbbítása. Nemcsak az esszétárgyra, hanem az esszéíró világára is különleges fénycsóvát vetnek, a kettőt egymásban tükrözik, egymástól elválaszthatatlan körvonalban egyesítik. A műfajnak ez a lehetősége is egyedülálló, többlete pedig túlmutat az értekező műfajok, kommentárok, interpretációk különféle típusainak adottságain.

„...milyen különbséget lát a magyar és az angolszász esszéahagyomány között?” A kérdést Nádas Péternek tették fel nemrégiben esszéket és prózákat tartalmazó könyvének (*Fire and Knowledge*, 2007) amerikai megjelenése alkalmából. Válasza értelmében a magyar kultúra hagyományos német és francia kötődése megszűnőben van: „A francia esszé fordulatokban, ötletekben gazdag, spontánabb a többinél, spontaneitásra is törekszik, a német a mélységre, a gondolatok mélységére, metafizikája van, az angolszász szeret tárgyagnál és példáknál maradni, álságosnak tartja a metafizikai mélységeket, felületesnek a spontaneitást, viszont karakteresek az erkölcsi szempontjai. Nem szereti a sok ötletet, de egyetlen nagy, megalapozott ötletet föltétlenül megkövetel. Ez olyan, mint a nyelv, és meglehet, hogy szoros összefüggés is van a nyelv, és az esszéahagyomány között.”

Kiinduló kérdésemmel kapcsolatban tehát kétfelé ágaznak el az utak, ugyanis emellett, hogy műfajról és poétikájáról, retorikájáról beszélhetünk, több jelenkori törekvéssel szemben kétlem azt, hogy maga a műfaji gyakorlat tanítható és pedagógiai kézikönyvek, világhálózati útmutatások, kreatív íráskurzusok, gyakorlófüzetek tárgyává válhat bármiféle eredeti érték létrehozásának céljából. Az irodalom átfogó kategóriájával kapcsolatban is fenntartom a vélekedést, hogy maga nem, csupán a vele kapcsolatos történeti és elméleti tudás, a rendszerezett ismeretanyag tanítható, a tapasztalat pedig megosztható.

E régi meggyőződésemet megerősíti egy frissen megjelent kolozsvári kiadvány. Szilágyi Júlia *Lehet-e esszét tanítani?* (2007) című könyvének kétkedő címét sem tanulmánya, sem a gazdag szöveg- és szemelvénygyűjtemény nem ellensúlyozza megnyugtató bizonyossággal. Az esszéírás lételemének az olvasást tekintve, a keresést és nem a véglegességet. A remek gondolamenet és példatár maga is a termékeny keresés alkalma és olvasói kalauza.

Az esszé alkotói lehetőségei szellemi izgalommal tölthetnek el bennünket, hagyománya elmélyült érdeklődéssel vizsgálható. Mindebből különleges tapasztalat származik, ám a műfaji lényegzet alkotó ismérvek együttállása igen ritka, az irodalmi szakmán belül sem elérhető mindannyiunk számára. A minta maga *kísérlet*, amely azonban erőteljes vonzása és hatása ellenére kisiklik az applikáció *kísérlete* elől.

LIMINALITÁS ÉS EMLÉKIRAT-IRODALOM

Bethlen Miklós esete

Jankovics Józsefnek, a *legjelentősebb Bethlen-kutatónak*¹

I. Bevezető

A régi magyar irodalomban az ego-dokumentumoknak megfeleltethető kora újkori magyar és latin nyelvű szövegeinket egyetlen műfaji kategóriába soroljuk, az *emlékiratokéba*. Következésképp az emlékirat az a teljes vagy részleges élet-történeti narráció, amely egy individuum életét vagy ennek részleteit hagyta hátra az utókorra. Az irodalomtörténeti rendszerezés kánonba szervezte, illetve történeti-kronológiai fejlődéstörténetbe illesztette, sőt ezáltal egyszersmind magyarázta is geneziséét és evolúcióját. Az irodalomtörténet a műfaj kialakulását kizárólagos poétikatörténeti nézetben végezte el. Ezt azzal a felismeréssel is kiegészítette, hogy a középkor és reneszánsz historiográfiája elméletben (történetteológia, történetfilozófia) és praxisban (történetírás) egyaránt ösztönzőleg hatott az egyéni szempontot és szubjektivitást megfogalmazó *új műfajra*, a kora újkori emlékiratra.

Az emlékirat-irodalom korpuszát tehát a műfajtörténeti kritérium artikulálja, az általa inherens módon konstituált irodalomesztétikai értékek történetileg is leírható konstruktuma pedig működését, sőt egzisztenciáját szavatolja. Az ilyen típusú rendszerezésnek és kánonteremtésnek a gyengesége viszont az, hogy a rendkívül változatos szerzőségű, nyelvű és műfajú szövegeket csak megközelítően vagy hozzávetőlegesen definiált műfaji mátrixok révén jeleníti meg. A kissé elnagyolt műfaji minta leginkább kizárólagos alapon működtethető, leggyakrabban pedig hozzávetőlegesen írja körül csupán az egyes textusok műfaji eredetét és státusát. Továbbá az ego-dokumentumok (emlékirat, feljegyzés, levél, lista stb.) nagyon változatos műfajú, nyelvű, és használatú textusaiból teljesen önkényesen emel ki szövegeket, és lépteti elő őket emlékirattá. Máig nincs érvényes irodalomtörténeti

¹ Jankovics József előbb opponense majd lektora volt a Bethlen Miklósról írt, megvédett majd könyvvé alakított doktori értekezésemnek. Baráti segítsége nélkül nem készült volna el a könyv. (TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007.) Mindkét kéziratból, melyeket lektorált, könyörtelenül kiirtotta a személyét, munkásságát vagy segítségét méltató sorokat. Mivel tudom, hogy ez a kézirat nem kerül asztalára, illetve majd csak könyv formájában, élek a lehetőséggel és végre leirom. Szóval, Jankovics Józsefnek, a legjelentősebb Bethlen-kutatónak, köszönettel...

magyarázat arra, hogy Cserei Mihály esetében az egyaránt ego-dokumentumként felfogható impozáns *História*, az ezt megelőzően ugyancsak Brassóban keletkezett *Compendium*, vagy az 1690–1698 között rendszeresen kalendáriumokba végzett feljegyzései közül miért csak a *História* került be a kánonba.

Az emlékirat-irodalom kutatásának másik hiányossága, hogy nem volt tekintettel az elmúlt húsz esztendő kulturális, történeti és írástantropológiai fejleményeire, így aztán az íráshasználat kulturálisan magyarázható vagy társadalmilag szabályozott gyakorlatát, habitusait nem tanulmányozta, sőt az emlékirat-irodalom és medialitás viszonyát szintén ignorálta. Emiatt egy sor olyan értelmezési kontextus és vizsgálati szempont esett ki a kutatás fókuszából, amely érdembeli változást hozhatott volna az emlékirat-irodalom kutatásában, amely sajnálatos módon megrekedett a forráskiadás prioritásánál, elméleti premisszáit nem revideálta, frissítette. Az antropológiai szempont a maga potenciális történeti és kulturális alkalmazásaival újító perspektívát nyithatna ebben a kutatási paradigmában. Értelmezhetővé válna, hogy milyen történetileg helytálló kulturális magyarázatunk van a kora újkori íráshasználat funkcióira. Ha pedig mikrotörténeti nézetekben kutatnánk az egyes emlékirók íráshasználati és médiahasználati habitusait, érdembeli írástantropológiai felismerésekhez juthatnánk el. Az írás, íráshelyzet és íráshasználat részint mint társadalmi praxis és mint mediális-kulturális jelenség lehetővé tenné, hogy az emlékirást íráshasználati habitusként fogjuk fel és tanulmányozzuk. Tanulmányozhatóvá válna az, hogy a kora újkori ember miként hagyatkozott az írásos kultúrára, hogyan és miért preferálta azt a szóbeliség rovására, vagy hogyan alkalmazta komplementer módon a kettőt.

A kulturális és történeti antropológia másrészt rámutat egy olyan kontextusra is, amely irodalomtörténeti perspektívában nem érzékelhető, de amely az emlékirat *megírásának* aktusát teszi értelmezhetővé. Emlékirataink korpuszának talán minden egyes szövege úgy keletkezett a szerzők bevallása szerint is, hogy valamilyen antropológiai szempontból *liminálisként* felfogható élethelyzet, állapot beállta motiválta az íráshasználatot. A fogság, öregség, utazás, száműzetés, de még a nem természetesen adódó unalom is olyan *liminális* állapot, amely egy bevett életviteli sztenderdhez képest vagy egy hosszan alkalmazott/követett normalitáshoz mérten jelent nehezen elviselhető *átmenetiséget*. A halálra készülődő öreg ember, a rabságban, száműzetésben vagy a hosszas utazásban elgyötört individuum számára megfogalmazódó sajátos *liminális tapasztalat* olyan kulturális jelenség, amely az egyes individuumok renden, normalitáson kívüli vagy akár két jelentős esemény közötti (pl. életciklus-események) megrekedtségét, átmenetiségét jelöli. Az identitás, az énség és az önazonosság olyan problematikus dimenziói nyílnak fel ilyenkor, amelyek az egész életút retrospektív szemlélését, értékelését, sőt értelemmel való ellátását indokolják a narratív újrendezésben, ennek írásban való rögzítése által.

Két jelentős kérdés adódik, amelyet az irodalomtörténet érthető módon nem fogalmazott meg: 1. Milyen kulturális és történeti antropológiai magyarázata van az emlékiratok létrejöttét motiváló *liminalitásnak*? 2. Milyen írástantropológiai je-

lentősége van a liminalitás és íráshasználat összekapcsolódásának? Milyen mediális történet ez?

A következőkben arra vállalkozom, hogy Bethlen Miklós esetére aplikálva szemléltessem e kérdések érvényességét, és a területi korlátok ellenére is a megjelölt kérdésekre válaszlehetőségeket keressek.

II. Bethlen Miklós és ego-dokumentumai

Bethlen Miklós életműve 1858 óta jelentős mértékű irodalomtörténeti figyelemben részesült. Nemcsak levelei, röpiratai,² imádságoskönyve és emlékirata került kiadásra,³ hanem könyvtárának egy részét is ismerjük.⁴ Ilyen gazdag forráskiadás mellett az értelmezések sem vártak magukra, a történettudomány és az irodalomtudomány képviselői egyaránt értékelték Bethlen Miklós szövegeit, tetteit és életútját. Ezen vizsgálatok együttesen is visszaigazolják azt a tézist, miszerint Bethlen életművében egy rendkívüli komplex történeti és énreprezentáció valósul meg.

A forráskiadásoknak köszönhetően jól elkülöníthető, hogy az emlékirat megírását (1708–1710) egy sor másik ego-dokumentum (főként levelei, latin nyelvű önéletírása, beadványai stb.). előzi meg vagy kontextualizálja írásantropológiai szempontból. Ha az életút és íráshasználat viszonyára kérdezünk rá, az is láthatóvá válik, hogy nemcsak az 1704-es perbefogás, hanem maga az öregség (Bethlen már 62 éves) is hozzájárul ahhoz a liminalitáshoz, amely valahol az 1708–1710-es esztendőben kulminál. Az íráshasználat szempontjából ez az 1708–1710 közötti periódus a legintenzívebb, Bethlen a szokásos levelezése mellett imádságoskönyvet és magyar, illetve latin nyelvű élettörténetet ír. Ezt a liminalitásélményt nem ebben az antropológiai értelemben, hanem valamilyen krízisként definiálva, mindeddig kizárólag a Bethlen elleni hűtlenségi per kontextusában kutatták csupán. Noha vitathatatlan, hogy a per megalázó és gyakran elcsüggesztő tapasztalata volt a legfőbb motiválója Bethlen intenzív íráshasználatának, ám én mégis az elkövetkezőkben arra vállalkozom, hogy az öregség/öregedés (*ageing*) tapasztalatának antropológiai szempontból indokolt *liminális* jelentőségét és írásantropológiai következményeit hangsúlyozzam.

² *Bethlen Miklós levelei* I–II, összegyűjt., sajtó alá rend., jegyz., kiad. JANKOVICS József, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. (A továbbiakban: BML I–II.)

³ *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. (Magyar Remekírók) (A továbbiakban: BETHLEN 1980)

⁴ Bethlen Miklós anyai nagyapja, Várad Miklós 1652-ben készített listát az unokájának vásárolt könyvekről. Vö. *Erdélyi könyvesházak* III, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptum Kft., 1994, 14.

II.1. A liminalitás és az öregedés (ageing) antropológia vonatkozásai

A bennszülöttek rítusainak vizsgálata során Van Gennep jutott el a felismerésig, miszerint az összes rituális cselekedet a következő hármas tagolású modellben írható le: az elválasztás (*séparation*), az átmenet (*transition*) végül pedig az újra befogadás (*agrégation*)⁵ aktusában. Az elválasztás és az újra befogadás gyakran térhasználatilag is jelölt rituális aktusai, amelyek elkezdene és lezárnak egy folyamatot, az emberi egzisztencia egyik alapvető léttapasztalatát, az identitást, az önazonosságot direkt módon meghatározó *átmenetiséget* helyezik fókuszba. Ugyanis ha mindezt például az életpálya antropológiai értelemben vett mentális térképére vetítjük, akkor az élettörténeti narrációkban is leképeződő forgatókönyv három életciklus-esemény (születés, házasság, halál) és ezek rituális megfelelői (keresztelő, esküvő, temetés) kontextusában konstituálódnak. Ebben a felfogásban például az öregség is egyfajta átmenetiségként jelenik meg, két életciklus-esemény (házasság/esküvő és halál/temetés) közötti rituálisan telített *liminális* tapasztalatként. A liminalitás antropológiájához Victor Turner is érdemben hozzájárult, főként azáltal, hogy megkülönböztette a *liminoid* és *liminális* állapotokat, illetve kidolgozta a *communitas* fogalmát, amely a közösségképződés sajátos formája, mely rendszerint egy jellegzetesen *liminális/átmeneti* állapotban valósul meg.⁶

A társudományok is receptíven viszonyultak ezekhez az elméleti tézisekhez, különösen a 80-as és 90-es években, amikor történettudomány és antropológia gyakran kölcsönösen inspirálták egymást. David Cressy a kora újkori angol társadalom íráshasználati gyakorlatát kapcsolta össze az életciklus és liminalitás tanulmányozásával,⁷ de regisztrálhatunk olyan példákat is, amikor egyetlen társadalmi csoport, az ifjúság liminalitásának történetét kutatták ily módon.⁸ Az antropológia az 1970-es évektől azonban már nem kizárólag az életciklus kontextusában, hanem egyfajta kultúraközi komparatív nézetben (*cross cultural perspective*) kezdte értelmezni az öregedés antropológiáját.⁹ Így jutottak el azokhoz a felismerésekhez, hogy az öregségnek megvannak a biológiai tények által determinált univerzális vonásai (*universals*) (pl. életkor), illetve erre ráépülnek a kultúránként eltérő reprezentációk, intézmények, megoldások variációi (*cultural variations*).¹⁰

⁵ Van GENNEP, Arnold, *Les Rites de Passage. Étude Systematique des Rites* 3rd ed., Paris, J. Picard, 1991, 11.

⁶ Victor TURNER, *The ritual process: structure and anti-structure*, Ithaca, New York, 1991; Edith TURNER, Victor TURNER, *Image and Pilgrimage in Christian Culture. Anthropological Perspectives*, New York, Columbia University Press, 1978.

⁷ CRESSY, David, *Birth, Marriage, and Death. Ritual, Religion, and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England*, University Press, Oxford, 1995.

⁸ *Ancient and Medieval Rites of Passages. A History of Young People in the West*, ed. Giovanni LEVI, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1997.

⁹ *Other Ways of Growing Old*, eds. T. Pamela AMOSS, Steven HARRELL, Stanford, California, Stanford University Press, 1981. (A továbbiakban: AMOSS–HARRELL 1981)

¹⁰ AMOSS–HARRELL 1981, 2.

Továbbá két szakaszra különítették el az öregséget: a gazdasági szempontból már nem önellátó és termelőképese (no longer economically productive), de mentálisan performáns első, majd az ezt lezáró teljes gazdasági, testi, mentális függést feltételező második szakaszra.¹¹ Noha ez a kultúrákői nézet elsősorban az antropológusok kizárólag szinkron dimenzióban végzett kutatásai felől nyert igazolást vagy alkalmazást, manapság már történeti, tehát diakron perspektívák is érvényesülnek ebben a diszciplináris diskurzusban.¹²

II. 2. Applicációk

Ezek az antropológiai szempontok, mihelyt a kora újkor társadalomtörténetének kutatásában kapnak helyet, olyan *történeti antropológiai* magyarázatokhoz vezethetnek el, amely például a kora újkori emlékirat-irodalom jelentőségét, funkcióit és mediális, kulturális jelentőségét világíthatná meg újszerűen. A liminalitás élménye olyan sajátos módon képeződhet le egy individuum íráshasználatában, amely nem egyértelműen érzékelhető az irodalomtörténet poétikatörténeti vagy eszmetörténeti kérdésfelvetéseinek horizontjából.

Bethlen Miklós példájánál maradva hangsúlyozzuk azt, amit eddig is tudni véltünk. A látványos életút és politikai karrier a grófi cím megszerzése ellenére is a Rabutin által szorgalmazott felségárulási per következtében valójában nem derékba törte, hanem megsemmisítette, diszkreditálta egy egész életút érvényességét, szellemi, anyagi befektetéseit és gyötrelmeit. Az 1704-es dátum, pontosabban a *Columba Noé* után keletkező ego-dokumentumok szinte kivétel nélkül e kései krízis apropóján és kontextusában íródnak. Azonban a beálló *liminális* állapot, ami egy olyan magasan iskolázott, poétikailag és retorikailag képzett szónok és író esetében, mint Bethlen Miklós, érthetően rendkívül intenzív íráshasználatba csapott át, mégsem egyedül a perbefogás, fogság és meghurcoltatás kizárólagos következménye. Ha eltekintünk az 1708–1710 között íródó emlékirat impozáns szerepartikulációt és identitásperformanciát biztosító diskurzusától, a levelekben tanulmányozhatóvá válik a politikai per tapasztalata mellett, hogy az öregség, öregedés élménye miként táplálja Bethlen liminalitását. Az emlékirat négy év téttlenségét, kilátástalanságot és főként a politikai cselekedetek hiányát hivatott kompenzálni azáltal, hogy az egyént és történeti korát, sajátos erdélyi kultúráját is megmagyarázza a per kontextusában. Bethlen egyetlen heroikus narrációs kísérletben mint apológiában nemcsak saját személyét, hanem egész családját, sőt az eljövendő nemzedékek becsületét is igyekezett védelmezni: „Mert, minthogy én rajtam a világnak üldözése rendkívül való volt az én ifjúságomtól fogva, és kiváltképpen a kétszeri keserves rabság: azt fogja a dolgokat nem tudó maradék vagy világ mondani,

¹¹ AMOSS-HARRELL 1981, 3.

¹² R. Susannah OTTAWAY, *The Decline of Life. Old Age in the Eighteenth-Century England*, Cambridge, University Press, 2004.

hogy talán Erdélyben leglatrabb ember én voltam, hogy annyit szenvedtem. És noha abban, ki úgy fog ítélni és szólani, felette igen megcsalja magát s másokat is, és az engemet holtom után teljességgel nem afficiál: de a maradékimot szomoríthatja, sőt talán károsíthatják, bosszúsággal illethetik némelyek én reám való bosszúból őket. Azért ez az írás légyen fegyver, pajzs helyén nálok, mellyel oltalmazzák magokat, nem engemet, és az emberek száját dugják bé véle, vagy ha azt végbe nem vihetik, legalább vigasztalják magokat véle és a hazug világot nevéssék.”¹³

Ezzel ellentétben az emlékiratot megelőző nagyon kevés vagy a vele párhuzamosan íródó levelek beláthatóvá teszik, hogy az impozáns szerepperformancia miként tagozódik be az öregség/öregedés *liminális* tapasztalatába. Persze a kettő nehezen választható el, hisz az igazságtalanul elítélt főúr és politikus idős, tisztetben és becsületben öszülő alakja nemcsak a politikai önreprezentáció, hanem érthető módon Bethlen önazonosságának is szerves része, mind a privát, mind a publikus nyilvánosságmodellek perspektívájában. A továbbiakban tehát azt igyekszem megmutatni, hogy az 1704–1710-es periódusban keletkezett levelek miként artikuláltak egy identitásmintát (öregember), illetve hogyan promoválták az *öregség liminális* tapasztalatát.

A politikai per első szakaszában Bethlen Miklós érthető módon többször is az országgyűlést szólította meg. A levelek tanúsága szerint önmagát nemesi jogaiban sértett, hűségben megöregedett, igazságtalanul törvénybe szólított áldozatként jelenítette meg.¹⁴ Ezt az ártatlanságot a vallásosság erényével és töretlen hazaszeretettel, illetve császárszeretettel és hűségével is próbálta hitelesíteni. Legtöbb levelét a főúri társaiért imádkozó rab imágójának megidézésével zárta,¹⁵ máskor pedig a haza és az anyaság fikcióinak megfeleltetésével igyekezett érzelmi ráhatást elérni. Erdélynek anyaként való megjelenítése azért is telitalálat, mert a kortársak zsidó–magyar sorspárhuzamon iskolázott tudatában egy sor bibliai locust aktivizált, amelyek a haza és fia(i) áldozatvállalásának témáit variálták propagandisztikusan. Így az országgyűlésnek 1704. augusztus 8. után írt levelében olvashatjuk: „Méltóságos Országi Gyülekezett, es a kik it nem vadnak is, a Nyomorusagok özön Vizeben Noe Bárkája módgyára hanyatott Edes Hazam, Szerelmes Edes Anyám, nemes Erdély Ország.”¹⁶ Az öregség mint a politikai önreprezentáció része még hangsúlyosabb a latin nyelven írt és a császári nyilvánosság elé szánt levélben. Előbb a császári *majestas* előtt azt bizonyítja, hogy amit a *Columba Noé*ban írt,

¹³ BETHLEN 1980, 406.

¹⁴ Az országgyűlésnek (Nagyszeben, 1704. június 28.): „Mínthogy penig én venségemre nem csak Becsületemből suspendáltattam, hanem erős fogságban is tétettem, contra prerogativam Nobilitarem Approb. Const. Par. 3. Tit. 6...” (BML. II., 981.) Vagy ugyanebben a levélben: „Ennékem ugy teczik, az én venségemig az én Uramhoz mutatot nagy hűségem és edes Hazámhoz valo nagy szeretetem meg érdemli Ngtoktol, kgltektől.” (BML. II., 982.)

¹⁵ Az országgyűlésnek (Nagyszeben 1704. július 11.) „N: kteként imádkozó Alázatos Rab szolgálja s. Attyafia Groff Bethlen Miklos.” (BML. II., 985.)

¹⁶ BML. II., 988.

az az egész erdélyi nemzet vágya, érdeke, gondolata,¹⁷ de mert császárhűségében rendületlen, természetesen rábízta magát a császári igazságszolgáltatásra. A szignálás önidentifikációs aktusában az öregségben és fogságban elgyötörtség (*Captivus decrepitus Comes Nicolaus de Bethlen*) mint attribútum kiemelt jelentőségű.

Ha a kommunikáció nem az individuum és a hatalom konfrontációja révén jön létre, és főként, ha a címzett netalán rokon vagy családtag, az öregség identitásmintája nem a meggyőzés része, nem politikai argumentum, hanem az identitás szerves összetevője. 1708. november 3-án írja Bethlen Miklós Bethlen Lászlónak: „Isten áldja meg kglmedet, hogy vén rab atyjafiáról megemlékezett. Én mind testemre nézve jó egészségben, mind lelkemre nézve Istenemmel jó csendességben vagyok, tudván miért szenvedek és hogy az én jutalmam nagy...”¹⁸ A vén rab ezúttal a vénségére reflektál inkább. A jutalmat jelentő üdvösség elnyerésére való várakozás és átmenetiség a Van Gennep-i minta univerzália jellegét bizonyítja, másrészt feltárja azt is, hogy az öregség tapasztalata egy sajátos *liminális* állapot, ahol a test működésének, az egészség figyelésének jut nagy szerep, hisz bármikor beállhat az öregség ama második szakasza, amely teljes testi és mentális magatehetetlenséget jelent. Az a természetesség, ahogy Bethlen e levélben szemléli önmagát, az emlékiratnak azokat a közkedvelt részeit előlegezik meg, ahol valósággal leltárt készít önmagáról, testi funkcióinak működését értékeli és méltatja, látástól a szexuális potenciájáig.¹⁹ Ezek a szövegmegfelelések is igazolják, hogy a per traumája mellett és ettől nehezen disztíngválható módon létezik és – íme – hat egy sajátos liminalitásélmény, amelyet az öregség tapasztalata táplál. A kulturális antropológia álláspontja szerint az életciklus hármasságának mentális térképe egy olyan univerzália, amely kultúra fölötti, és nagy valószínűséggel minden ember e séma értelmében konstruálja, értelmezi, írja meg életútját.²⁰ Ezt szemlélhetjük a kancellár esetében is, amikor Bethlen Lászlónak írja Haller és Bánffy betegeskedéséről értesülve: „Viszont ha én meghalok, melyet a 67. esztendő sugton súg fülemben, lelkekre is kényszerítem ő kglmeket, hozzák helyben maradékimnak a jóval azt a gonoszt, melyet én rajtam, igaz atyjafiokján méltatlan elkövettek, melyet én részemről a Christus parancsolatjára szívből megbocsátok...”²¹ Vagy egy másik, ugyancsak Bethlen Lászlónak írt levelében: „Mennyit éltek a régiebbek, nem tudom, de a kiket zászlók czimerekről és per aliam certam notitiam tudok, másfél száz esztendő alatt egy Bethlen sem érte az 67. esztendőt, még pedig ilyen erőbe és egészségbe, mint én (mert az mint én vagyok, magamnak s minden ismerősömnek csudája). Az én nagyatyám Bethlen Farkas élt 58 esztendőt. Az atyám 64, Bethlen György nagy erős iható ember

¹⁷ I. József császárnak (Eszék, 1708. június 8.): „Si vero projectum Columba Noe vocatum (:quod tamen non tam meam quam totius Gentis, et Patriae mentem ac Genium exprimit:) me adeo premit, excusent me coram Vestra Majestate...” (BML. II., 991.)

¹⁸ BML. II., 998.

¹⁹ BETHLEN 1980, 491–494, 522–530.

²⁰ AMOSS-HARRELI. 1981, 20.

²¹ BML. II., 1004.

47, második Bethlen György 43, Bethlen Mihály annak a fia 38; a kglmed nagy-
atyja Bethlen Ferencz 52, a kglmed atyja 40, Bethlen Gergely 56, Elek 53, Beth-
len Sámuel 44, Bethlen Pál 40, minap Ferencz 36, Mihály 32. – Félek, János sem
öszül meg.”²²

A kulturális antropológia álláspontja szerint az öregség kulturális folyama-
tának egy igen jelentős univerzáliája a tudás, a tapasztalat és/vagy a politikai (ha-
talom) gyakran akár rituálisan végbemenő átadása.²³ Ezzel a funkcióval mint
szereppel azonosul Bethlen is, amikor folyton tanácsokat ad, korrigál, sőt néha
korholja családtagjait. Másrészt a politikai hatalom, cselekedet és döntéshozatal
számára is kihangsúlyozza az öregség jelentőségét. Bethlen Lászlóhoz szól így
1709. január 30-i levelében: „Olvasd meg az erdélyi dolgokat, hiszen apád leg-
jobbán leírta volt, vizsgáld meg 170 esztendőttől fogva. Hul a király? Hol vadnak
a fejedelmek? Gubernium, tanács, sőt még csak a tanácsadó összes vén is hul va-
gyon?”²⁴

A tanácsadás privilégiuma és ezáltal a döntéshozatal befolyásolása, netalán
kisajátítása azért illeti meg a véneket, mert ők a legteljesebben szocializált és az
enkulturalizációból legteljesebben profitálni képes tagjai egy közösségnek. A
legjobb ismerői adott (mikro)társadalmak és kultúrák sztenderdjeinek, morális
eszményeinek, szimbolikus nyelvének, hatalmi működésének. Ellentétben az
ifjakkal, akik önnön identitásuk alakításán dolgoznak még, illetve a kultúrát még
asszimilálni kénytelenek, az öregek ezen már túl vannak, ők már érdemben ala-
kíthatják, befolyásolhatják az új generációk meg- és túlélési törekvéseit adott tár-
sadalmi-kulturális formációban. Ez a funkció mondatja bizonyára Bethlen Miklós-
sal is a tanácsot veje számára: „...ez a Tanatsom 1. Az Istent félye es buzgobban
tisztellye kgd leanyommal egygütt. 2. Akarki mit tsinallyon, de kgd tsak ma-
raddgyon meg az eő Felsege Hüsegebe, az Isten jo veget addgya ma holnap ennek
az haborunak...”²⁵

Az öregség mint *liminális* tapasztalat, illetve mint az identitás összetevője
Bethlen önmagáról való gondolkodásában jelentős helyet foglalt el. Igazolja ezt,
ahogy önmagát szemlélte, értékelte nemcsak egész élete, hanem a fogság és öreg-
ség éveinek közvetlen élettörténeti kontextusában. A puritánus kultúrában fogant,
erőteljesen bibliacentrikus valóságolvasata frappáns analógiákkal szemlélteti
liminális állapotának értelmezését, metareflexióját. A hasonlóképpen idős, hosz-
szú életutat megtevő Veszprémi István kálvinista püspöknek írja: „Értettem
Dioszegi Mihálytól rész szerint örömmel, de bizony rész szerint csudálkozással,
és szánakozással, hogj Isten kgldet mégh élteti ez nyomorú Siralom völgyében.
Vallyon Lelkem Uram, nem olyané az mű Kettőnk hoszszu élete, mint az Jere-
miase? hogj lássuk az mű gonoszunkot, és azt mondjuk Jeremiással Cap: 9.1. &

²² BML. II., 1017–1018.

²³ AMOSS-HARRELL 1981, 14–15.

²⁴ BML. II., 1005.

²⁵ BML. II., 1020.

sequentibus: Szánnya megh az Isten az mű Vénségünket és engedje azt az szót a' mű szánkban hamar, a' mellyet Simeonnak: Luc: 2. 29 &c: Én bizony ha szabad volna csak azt mondanám amit Illyés. 1 Reg: 19. 4. &c: és Páll Phil: 2. 22 &c.'²⁶

A fenti példák bizonyossága szerint is kijelenthetjük, hogy noha Bethlen Miklós életének utolsó szakaszában az 1704-es per a legfontosabb esemény, az öregség tapasztalata e pertől függetlenül is, de főként így, hogy egybekapcsolódtak, olyan liminalitásélményt képezett a kancellár számára, amely direkt módon meghatározta és motiválta intenzív íráshasználatát.

III. Konklúziók

A levelezés még ilyen vázlatos vizsgálata is bizonyítja, hogy Bethlen Miklós, de talán a többi emlékiró esetében is, az élettörténeti narratívum megfogalmazása, írásban való rögzítése reflexszerűen kapcsolódik egybe a *liminalitás* tapasztalatával. Nem tévedünk, ha megállapítjuk, hogy az emlékirat egy *liminális* tapasztalatra adott ellensúlyozó válasz. Bethlen példája viszont egyszerre megvilágosító és félrevezető. Először is, mert egy különálló remekmű, amelyet én nem vélek egykönnyen behelyezhetőnek a barokk emlékirat-irodalom fejlődéstörténeti vonulatába, másrészt az emlékirat megírását írasantropológiai szempontból magyarázó liminalitásélmény egy sajátos sorseseménnyel, Bethlen fogságával esik egybe. Vagyis a liminalitás kettős forrásból táplálkozik, részint az öregség, részint pedig a dehonesztáló per traumájából. Ha az emlékirat-irodalom egészére érvényes megállapításokat próbálunk megfogalmazni – és itt lehet félrevezető a bethleni példa –, fontos hangsúlyozni, hogy nem a rendkívüli, előreláthatatlan esemény (fogság, száműzetés, utazás), hanem sokkal inkább a liminalitást kulturálisan kondicionáló elkerülhetetlen biológiai és lelki állapot, tapasztalat (betegség, öregség) teremt intenzív íráshasználatot implikáló átmenetiséget. Ez ellen az átmenetiség-tapasztalat ellen kellett írással védekezni. Azok az egybeesések – pl. Kemény János, Rákóczi Ferenc vagy akár Komáromi János –, ahol az öregség liminalitásához hozzáadódik a fogság, száműzetés traumája, pont úgy félrevezetőek, hiszen az emlékiratot elsősorban az *elkerülhetetlen liminalitás* (öregség) és nem a társadalmi pozíció, egyéni életpálya által determinált potenciális rendkívüli történés, trauma hívja elő. Cserei Mihály példája lehet szuggesztív e vonatkozásban. Önála ugyanis nem esik egybe az öregkori liminalitás és az előreláthatatlan rendkívüli esemény, vagyis a sorsesemény írasantropológiai szempontból motiváló hatása. A kurucok elől Brassóba menekült Cserei, noha unalomra hivatkozik, valójában sajátos *liminális* állapotba került. A császáriaktól kapott hivatalát nem láthatja el, Maros- és Háromszéken szétszórt kiccsinyke birtokait sem adminisztrálhatja, a feudális államberendezkedés átmeneti stagnálása következtében egyfajta renden kívüli, szorult anyagi helyzetben tengeti

²⁶ BML. II., 1022.

napjait Brassóban 1705–1712 között. Noha 42 éves csupán, Erdély és saját életét írja meg Históriajában. A liminalitás élménye itt kizárólag sajátos „társadalmon kívüli” állapotából adódik, az öregség élménye nem meghatározó. 1747-ben, kilenc évvel halála előtt, kéziratban maradt *Apologiája* életének utolsó rendszerezése, az öregség teljes tudatában, *liminális* tapasztalatában fogant narratíva. Cserei példáján keresztül így nemcsak Bethlen Miklós példája, hanem valójában az emlékirat-irodalom működésének mint kulturális-mediális jelenségnek a funkcionalitása válik érthetővé.

A kora újkori emlékiratot elsősorban egy *liminális* állapot által kiváltott írás-antropológiai helyzet teszi lehetővé. Az életút életciklus alapján projektált sémájában a második (házasság) és harmadik (halál) életciklus-esemény közötti átmeneti periódus, vagyis az öregség tűnik annak az írásantropológiailag releváns periódusnak, amely során az individuum mediális eszközöket keres, íráshasználati habilitust teremt, hogy liminalitását értelmezze, sőt enyhítse. Liminalitás és íráshasználat összefüggését befolyásolhatja, vagy a jelzett időszakhoz képest (öregkor) előhozhatja a rendkívüli esemény vagy sorseseemény traumája, ám ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az individuum az öregkort megérve, ennek liminalitásával szembesülve, újra mediális eszközökre, vagyis az írásra hagyatkozzék. Az emlékirat így több mint egy szöveg, valójában egy mediális történet, sőt esemény. Összegzőképpen megállapítható tehát, hogy az emlékirat olyan ego-dokumentum, amely a kora újkorban az identitás állandó konstruálásának, értelmezésének rituális és mediális performanciáit tette lehetővé. Ezt illusztrálja olvasatomban Bethlen Miklós példája is.

RIMAY ÉS GYÖNGYÖSI LEVELESTÁRCZÁJÁBÓL

A '90-es években, Eötvös-collegistaként a kora újkori magyar egyházi elit proszopográfiáját szerettem volna megírni. A szoba jöhető levéltárak átfésülése során nagy kedvteléssel gyűjtöttem a régi magyar irodalom – számomra is – kedves alakjainak, Pázmánynak, Zrínyinek, Balassinak ismeretlen, vagy ismeretlennek vélt szövegeit is.¹ E „vadászatások”-ra kétségkívül az Irodalomtudományi Intézet légköre csábított. KLANICZAY Tibor öröksége, a reneszánsz–barokk kutatócsoport nyitott, pezsgő szellemisége, és persze az Eötvös-könyvtár kincsei, melyeket dézsmálgathattam.

Most visszatérek e régebbi publikációim módszeréhez. A felsoroltak mellett más, a 16–17. századi magyar irodalmi kánonban szereplő költőre, Rimay Jánosra vonatkozó ismereteket szintén megpróbálom forrásszinten gazdagítani. Komoly okom van erre: az ünnevelt személye. Kezdeti szövegolvasási, -értelmezési kísérleteim paleográfiai buktatóin többször az ő tapasztalata segített át. Neki köszönhettem, hogy első kézírataim rövid úton nyomdafestéket láthattak az Irodalomtörténeti Közlemények hasábjain.

Az irodalmi rangjára újonnan visszalépő Gyöngyösi István esetében távlatosabb cél ösztönöz. Mivel abban a szerencsében van részem, hogy Jankovics József oldalán bekapcsolódhatok levelezésének kiadási munkálataiba, bővíteni szeretném a kutatásba bevonandó források körét.

*

¹ Például: *Ismeretlen levelek, iratok, feljegyzések Pázmány Pétertől*, Irodalomtörténeti Közlemények 100 (1996), 318–344; *Kiadatlan részletek gróf Zrínyi Miklós levelezéséből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 100(1996), 710–728; *Balassi Bálint ismeretlen levele Krakkó város ügyészhöz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 101(1997), 664–667.; *Zrínyi a pálosok történetében*, in R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv, szerk. TUSOR Péter, RIMMER Zoltán, THOROCZKAY Gábor, Budapest, 1998, 333–345.; *Nemesi és polgári érdekérvényesítési törekvések a katolikusok és reformátusok kassai recepta religióvá válásában (A Magyar Tanács és a vallásügy 1648-ban)*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum, 10(1998), 1–2. sz., 5–26.; *Zrínyi Miklós ismeretlen levele egy gyilkosság ügyében. Gregoróczy György szrediczkói várkapitány élete és halála*. Hadtörténelmi Közlemények, 112(1999), 582–601.; *Néhány észrevétel a költő Zrínyi levelezésének legújabb kiadása kapcsán*, Magyar Könyvszemle, 115(1999), 116–120.

Rimay ránk maradt – alig százhuszonegynéhány iratot számláló – levelezését annak idején már megpróbáltam kiegészíteni, 1612-ből. Mérsékelt sikerrel.² Alább ugyanazon évből, egy hónappal későbből származó, szintén autográf levelet hozok az esztergomi főkáptalani levéltárból.³ Az írás (1. sz.) a költő anyagi viszonyainak és egyházi kapcsolatainak mozaikdarabját tárja elénk, saját tollából. Megjegyzem, hogy Ipolyi Arnold és Eckhardt Sándor kutatásainak alapos volta,⁴ illetve az előkelőbb származás, magasabb közjogi pozíció hiánya miatt Rimaytól elvétele várható már csak újabb szöveg felbukkanása.

Mutatis mutandis ugyanez mondható el Gyöngyösi Istvánról is. Úgy tűnik, hogy Thaly Kálmán és Badics Ferenc közleményeinek lelőhelyei – kiváltképpen az Andrásyak archívuma – mellett⁵ a magyar Ovidius legterjedelmesebb levél-

² KOLTAI András, *Rimay János leveléről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 101(1997), 676. – Koltai hozzászólása első bekezdésében helyesen észrevételezi, hogy egy szóval sem állítottam Rimay leveléről, hogy kiadatlan lenne. Szintén nem téved abban, hogy – visszakereshető levéltári jelzettel történő – újraközlésének oka az általam is használt vonatkozó szakkbibliográfia hiányosságában keresendő. A filológiai pontosság kedvéért jegyzem meg, hogy a második bekezdésben viszont kissé csúsztatni látszik, hiszen óvatos fogalmazással csupán a Tibay család Ung megyei eredetére teszek utalást. Azt egy szóval sem állítom, hogy a címzett Tibay Ferenc ungi nemes lett volna, és így állt a dunántúli Batthyányak szolgálatában. A hozzászólása harmadik bekezdésében Koltai barátom olyan cikk alapján helyesbíti – helyesen – az általam használt régebbi genealógiai irodalom tévedéseit, amely kéziratom leadásakor még nem jelent meg. – Vö. még KECSKEMÉTI Gábor, *Megemlékezés Jenei Ferencről, újratemetésekor* (Győr, 1998. június 20.), Irodalomtörténeti Közlemények, 102(1997), 611–613.

³ Rimay levelezésére: STOLL Béka, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, Budapest, 1972, 457–458.; BENDA Kálmán, *Adalékok Rimay János életéhez és levelezéséhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 75(1971), 617–621.; JENEI Ferenc, *Ismeretlen irodalmi levelek a Batthyány-levéltárból*, Irodalomtörténeti Közlemények, 74(1960), 687–692., 689.; JANKOVICS József, *Rimay János ismeretlen levele Révay Péterhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 88(1984), 337–338.; *Rimay János írásai*, kiad. ÁCS Pál, Budapest, 1992 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 1.); JANKOVICS József, *Thurzó Miklós levele Rimay Jánoshoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 98(1994), 758–759.

⁴ *Alsó sztrigovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése*, kiad. IPOLYI Arnold, Budapest, 1887.; *Rimay János összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Budapest, 1955.

⁵ THALY Kálmán, *Három ismeretlen levél Gyöngyösi Istvántól*, Századok, 4(1870), 123–127.; *Még egy levél Gyöngyösi Istvántól*, Századok, 5(1871), 281–284.; *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez I*, Budapest, 1872, 297–336.; *Három újabb levél Gyöngyösi Istvántól*, Századok, 7(1873), 506–510.; *Gyöngyösi István, a költő életéhez*, Századok, 32(1898), 15–19.; BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István ismeretlen levelei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 23(1913), 65–98. Ezeket és a további, részleges közléseket lásd *Gyöngyösi István (1629–1704). Bibliográfia*, szerk. NYERGES Judit, Budapest, 2006 (*Levelek*). <http://mek.oszk.hu/03800/03890/03890/htm>

korpuszát a Szepesi Kamara levéltára őrizte meg számunkra.⁶ E tűnődés keletkezése egybeesik 2008. június elején Jankovics Józseffel közösen tett rozsnyói kutatóútunkkal. Ekkor a rozsnyói városi levéltárban a vártnál kevesebbet, mindössze két Gyöngyösi-szöveget és néhány vonatkozó adatot találtunk.

A Kamarához, illetve annak adminisztrátorához, báró Fischer Mihályhoz 1685–1698 között írt több tucatnyi latin (38 db) és magyar nyelvű (21 db) Gyöngyösi-levél a mindennapokat: a gömöri alispánként végzett hivatali munkát, a birtokszerző tevékenységet tárja elénk. Nincsenek híján eddig rejtőzködő vallási, családi, kapcsolati és más személyes vonatkozásoknak sem.⁷ Nyilvánvaló, hogy a költő életrajza e dokumentumok nélkül nem írható meg. Kiaknázásukkal viszont egészen más kontextusban mondható el a Gyöngyösi-biográfia.⁸

A Kassán működő intézmény iratanyagának hiánypótló jellege Gyöngyösi István megismerésében aligha teszi hát lehetővé, hogy leveleinek tervezett össziadása során elmellőzzük majd a kamarai adminisztrátor és tanácsosok *költőhöz írott válaszáinak, kéréseinek, utasításainak* közlését.⁹ Az alább olvasható 2–6. sz. iratok ennek a gyűjtőmunkát igénylő feladatnak várható eredményeit előlegzik meg.

⁶ Magyar Országos Levéltár (MOL), Magyar Kincstári Levéltárak (MKL), Szepesi Kamarai Levéltár (A Szepesi Kamara Regisztratúrája), Repraesentationes, informationes et instantiae (E 254). A levéltár történetére és felépítésére lásd SZÜCS Jenő, *A szepesi kamarai levéltár 1567–1813*, szerk. VARGA János, Budapest, 1990 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I: Levéltári leltárak. Kincstári levéltárak 7.), különösen 212–216., 174–189., 216–221. – A Magyar Kamara Archivuma (MKA) meglepő módon sokkal kevésbé jelentős a Gyöngyösi-kutatás szempontjából. Ugyannakkor itt található a költő *in Arce Balog* 1669. május 4-én Széchy Máriaához írt híres levelének autográfja (Missiles [E 204]. Betűhív közlését R. Várkonyi Ágnessel régóta tervezzük.

⁷ Az anyag magyar nyelvű leveleiből izelítőt ad a jubiláns: JANKOVICS József, *Gyöngyösi István Szepesi Kamarához írott leveleiből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 108(2004), 692–696.; *Adalékok Gyöngyösi István és Thököly Imre kapcsolatahoz*, in *A Stollwerk*. Stoll Béla 80. születésnapjára, szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, Budapest, 2008, 42–45., 44–45.

⁸ A rendelkezésre álló cédulamutató ellenére összetett munkát igénylő kigyűjtésükben Fábiánné Kis Erzsébet, a kamarai levéltárak akkori referense és Varga János levéltáros voltak segítségemre.

⁹ A Gyöngyösihez írott kamarai levelek feltárása alispánsága időszakából, 1686–1704 között a kamarai kiadványokat őrző *Minutae* avagy *Expeditiones Camerales* (E 244) állagban majd 60 csomó (58–114.) átvizsgálását igényli. Nagyságrendileg ugyanez a helyzet a Kamarához írott és fennmaradt Gyöngyösi-levelek évköre, az alispánsággal nagyjából – és aligha véletlenül – egybevágo 1685–1698 időszak esetében is. Megfontolandó még a *Minutae neoregistrateae* (E 243) és a *Negotia miscellanea* (E 256) kutatása.

1.

H. n., 1612. május 19.

Rimay János Telegdy Jánoshoz és Dubovszky Györgyhez

Megkeresésük nyomán ajánlja magát adóssága megfizetésére. Már tárgyalt az ügyben üzlettársaival és beszélni fog intézőjével is.

(Esztergomi Főszékeskáptalan Magánlevéltára, Capsae ecclesiasticorum, caps. 17, fasc. 9, n. 23 [fol. 49rv] – s. k.)¹⁰

*Reverendissime ac Reverende, patrone et fautor, domini mihi confidentissimi, Post seruitiorum meorum addictissimam mei commendationem*¹¹

Az Vr Istenteől Nagysagodnak es kegyelmednek kiwansaga szerint walo sok ioo szerencheket s- egesseges életet kiwanok adatny, Az Nagysagod es kegyelmed írásara egiebet nem felelhetek, hanem erről walo irasáát [!] ez előttis böchülettel wettem es az en reeszemről minden iooual waló aianlasommal walasztotis tettem,¹² Conferaluaan¹³ azért Viobban az interessatus Vraimmal¹⁴ ezen dologh felől, Nagysagodnak es kegyelmednek örömost resolualom¹⁵ magamot, Mert minthogi ennek ez dologhnak forgásába Teörök orszaagba woltam magam szemelliebe,¹⁶ magamnak nem tulaidonnythatom ennek ez dologhnak az culpaiaat,¹⁷ böchüluennis penigh az Nagysagod es kegyelmed szemellienek allapattiaat, es hozzaam walo fauoraat,¹⁸ mennel hamarab walo alkolmatossaggal, talam magam szemelliebennis requiralom¹⁹ az Nagysagod es az kegyelmed szemelliet, hozzaam hiwatuuaan azt a ki akkor factorom²⁰ wolt ebbe ez dologhba, Az Nagysagod es kegyelmed ioo akarrattiaert penigh, kinek aianlását nem homalliosson mutattia ez írásábannis hozzam, szeretettel igiekezem böchületemben tartanom, Eltesse ioo egessegbe az Nagi Isten Nagysagodat es kegyelmedet sok idökig, Jrtam .19. Maj. 1612.

Reuerendissimae ac Reverendae dominationum Vestrarum

¹⁰ E magyar nyelvű levél közlése betűhív.

¹¹ „Főtisztelendő pártfogóm és tisztelendő jóakaróm, nekem bizodalmas uraim. Szolgálataim odaadó ajánlása [után]”.

¹² Az említett korábbi levélváltás nem ismert. Rimaynak erre a levelére Telegdy püspök válaszolt Garamszentbenedekről, 1612. május 28-án. Innen tudjuk, hogy az [ipoly]sági prépost dézsmája 1607. és 1608. évi árendájának pótlólagos megfizetéséről van szó, amely 280 forinttal terhelte meg a költő pénztárcáját. IPOLYI, *Rimay János államiratai és levelezése*, 194., 76. sz. – Rimay Ipolyságon földbirtokos volt. ECKHARDT, *Rimay János összes művei*, 461., 121. sz.

¹³ „Értekezvén”.

¹⁴ Az üzleti ügyben „érdekelt” urak Bakos János és Kovács Boldizsár voltak. IPOLYI, *Rimay János államiratai és levelezése*, i. h.

¹⁵ „Elszánom”.

¹⁶ 1608–1609.

¹⁷ „Vétkét”.

¹⁸ „Jóindulatát”.

¹⁹ „Felkeresem”.

²⁰ „Intézőm”. Személye ismeretlen.

*Servitor addictissimus*²¹

J. Rimaj

[Kívül]

*Reuerendissimo Domino, domino Joanni Theleghdi, Episcopo Bosznensi, Praeposito Maiori Ecclesiae Strigoniensis, ac Sacrae Regiae Maiestati Consil^{lario},²² nec non Reuerendo Domino Georgio Dubooszy Custodi et Canonico eiusdem Ecclesiae Strigoniensis etc.*²³ *Dominis patrono et fautori mihi confidentisismis*²⁴ [P.H.]²⁵

2.

Kassa, 1686. július 29.

A Szepesi Kamara Gyöngyösi Istvánhoz

Utasítják, hogy tüsténkedjék a rábizott tizedek behajtásában.

(MOL MKL Szep. Kam. Lt., Minutae [Exp. cam.] [E 244], fasc. Iul. 1686, fol. 97 [59. cs.] – fogalm.)²⁶

²¹ „Fötisztelendő és tisztelendő uraságaitok odaadó szolgálja”.

²² Telegdy János (1571–1647) 1608-tól volt esztergomi nagyprépost és boszniai püspök. 1611-ben szentelte Roberto Bellarmino Rómában. Mint kalocsai érsek és nyitrai adminisztrátor halt meg. BUNYITAY Vince, MÁLNÁSI Ödön, *A váradi püspökök a száműzetés s az újraalapítás korában (1566–1780)*, Debrecen, 1935, 98–99.; KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, 1900, 199.; MOL MKA Libri dignitariorum (E 683), vol. 3. fol. 67.; *Collationes ecclesiasticae*, vol. 1, fol. 278–279; Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária, *Conceptus expeditionum* (A 35), n. 295/1620., n. 94/1623.

²³ Dubovszky György (1570–1637), 1598-tól volt esztergomi kanonok, az örkanonokságot 1610-ben nyerte el. Nagyprépostként és felszentelt csanádi püspökként fejezte be pályáját. KOLLÁNYI, *Esztergomi kanonokok*, 202; JUHÁSZ Kálmán: *A csanádi püspökség története (1608–1699)*, Munkács, 1936, 23–26. (Csanádvármegyei könyvtár 29); MOL MKA Coll. Eccl. (E 229), vol. 1. fol. 299.; Archivio Segreto Vaticano, Archivio della Nunziatura in Vienna, *Processi dei Vescovi e degli Abbati*, n. 45.

²⁴ „A fötisztelendő úrnak, Telegdy János boszniai püspök úrnak, az esztergomi [székes]egyház nagyprépostjának és a szent királyi felség tanácsosának; nemkülönben a tisztelendő úrnak, Dubovszky Györgynek, ugyanazon esztergomi [székes]egyház örkanonokjának, nékem bizodalmas pártfogó és jóakaró uraimnak.”

²⁵ Gyűrűs kispecsét.

²⁶ Válasz Gyöngyösiinek Krasznahorkaváraljról, 1686. július 27-én a kamarai tanácsosokhoz a vármegyei jobbágság terheiről („Amely miatt éppen éhhel halva léssen a szegénység”) írt magyar nyelvű levelére. Vö. a költő Michael Angelo Jaquemod murányi adminisztrátorhoz ugyanonnan hasonló tárgyban július 28-án írt misszilisét is. (Utóbbi már kiadva THALY, *Három újabb levél Gyöngyösi Istvántól*, 507–508.)

Generose etc.

Litteras Dominationis Vestrae miserabilem statum rusticitatis in meditullio concreditorum sibi processuum decimalium declarantes accepimus, ad id repouentes: Dominationem Vestram praeprimis in eo adlaborare debere, quatenus decima regia exigatur, neque in eo ullae morae praestolentur. Nam quantum ad miseram plebem, dum conformis praenarratae²⁷ ad nos delata fuerit fiscalium subditorum querela, pro remedio eius debitis in locis nosmet insinuare non omittemus. In reliquo etc.

Exp.

*Reg.*²⁸

Gyöngyösi Istvánnak, 1686. július 29.

Nemzetes stb.

Megkaptuk Uraságtok levelét, mely a tizedbeszedésre reá bízott járásokban élő parasztság nyomorult helyzetét hangoztatja. Azt feleljük rá, hogy Uraságtok elsősorban abban járadozzék, hogy a királyi tizedet behajtsa, miben semmi haladék ne essék. Ami pedig a szerencsétlen népet illeti, mihelyst eljut hozzánk a kincstári jobbjágyoknak az előadottal egybevágó panasza, nem mulasztjuk el, hogy a kellő helyeken mi magunk keressünk orvoslást. Végezetül stb.

3.

Krasznahorkaváralja, 1687. április 30.

Gyöngyösi István a Szepesi Kamarához

Gömöri alispáni kötelmei miatt nem tudott még elszámolni a csetneki tizedekkel. Behajtásuk már befejeződött. Menti magát, ugyanakkor biztos benne, hogy a mulasztása nem okoz kárt.

(MOL MKL Szep. Kam. Lt., Repr., inform. et inst. [E 254], fasc. Apr. 1687, n. 144 – s. k.)

Illustrissime ac Generosi Domini, Domini Colendissimi!

Obligatissimam servitiorum meorum commendationem. Quemadmodum in administratione proventuum decimalium ex processu Csetnekiensi mihi concredito ad loca debita inter alios condecimatores primus ferme exstiti, ita in praesentandis rationibus etiam sperabam me non fore postremum. Intervenientibus nihilominus medio tempore occasione officii Vice-Comitis in restauratione officiorum istius Comitatus Gömöriensis mihi praeter omnem meam opinionem obvenire contingen-

²⁷ Tudniillik „rei”.

²⁸ A kamarai ügykezelésre vonatkozó rövidítések.

tis in moderno rerum statu circa publica eiusdem Comitatus negotia continuis curis et laboribus easdem rationes ne ad hoc usque quidem tempus praesentare potui, quod, fateor, me non parum angit, vereor enim, ne in aliquem disgustum Illustrissimae ac Generosarum Dominationum Vestrarum eapropter deveniam. Consolor nihilominus in eo per hoc, quod praefatis proventibus omnibus iam ad sua loca administratis etiam si exhibendae rationes restarent, inde tamen nullum iam Suae Maiestati proveniret damnum, daboque operam, quamprimum a praenominatis curis aliquod respirium habere potero, easdem etiam rationes suo modo praesentandi rogando praetitulatas Dominationes Vestras id temporis sine displicentia praestolari non ut graverentur, verum dignentur me ulteriori etiam suo favori recommendatum habere, quarum maneo et ego

Datum Varallyan [!] die 30 Aprilis 1687.

Servus obligatissimus

Stepahnus Gyöngyösi m.p.

Méltóságos és Nemezetes Uraim!

Amiként a rám bízott csetneki járás tizedjövodelmeinek a kellő helyekre történő begyűjtésében szinte az első voltam a többi tizedbeszedő közül, ugyanúgy azt reméltem, hogy a számadások bemutatásában sem én leszek az utolsó. Mindazonáltal úgy esett, hogy időközben eme Gömör vármegye tisztújításakor várakozásom ellenére rám jutott az alispánság hivatala, és közbejöttek a megyei közügyek körül a dolgok jelen állása szerint szünet nélkül jelentkező gondok és fáradások. Ezért a mondott számadásokat még mostanáig sem tudtam bemutatni, mely dolog, megvallom, nem kevésbé nyomaszt. Félek ugyanis, hogy Méltóságos és Nemzetes Uraságaitok emiatt némi ellenérzést táplálnak majd irányomban. Ugyanakkor azzal vigasztalódom, hogy még ha a számadások bemutatása hátra van is, az említett összes [tized]bevétele már saját beszállítási helyére került, ennélfogva mégsem érte semmilyen kár Öfelségét. Igyekezni fogok, hogy mihelyt a felsorolt gondok némi lélegzetvételhez engednek jutni, e számadásokat a megfelelő módon bemutassam, és kérem fenncimzett Uraságaitokat, hogy nemhogy ne nehezeltessenek azt az időt berzenkedés nélkül kívárni, hanem engemet továbbra is tartsanak meg jóakarataukba ajánlva,

Kiknek maradok én is

köteles szolgálja

Gyöngyösi István s. k.

Kelt Váralján, 1687. április 30-án.

4.

Kassa, 1687. május 2.

A Szepesi Kamara Gyöngyösi Istvánhoz

Felszólítják, hogy haladéktalanul számoljon el a rábízott tizedekkel, mert a jelentést továbbítani kell a Pozsonyi Kamarához.

(MOL MKL Szep. Kam. Lt., Minutae [Exp. cam.] [E 244], fasc. Maii, „G”, fol. 2 [62. cs.] – fogalm.)²⁹

Stephano Gyöngyössi die 2 Maii 1687

Qualiter nam excuset se Dominatio Vestra ob non administrationem [?!] rationum decimalium ex litteris eiusdem sub dato 30 mensis proxime emanati intelleximus. Siquidem autem tales rationes decimales hucusque etiam ad Inclutam Cameram Hungaricam exmitti debuissent, quod negotium nonnisi propter intermissionem et negligentiam³⁰ nonnullorum decimatorum effectuari nequivisset. Ideo Dominationi Vestrae serio et ex superabundanti³¹ committitur, quatenus sine omni procrastinatione praedictas rationes decimales nobis transmittendas omnimodo allaboret et haud intermittat. His valeat bene etc.

Exp.

Reg.

Gyöngyössi Istvánnak, 1687. május 2.

Miképpen mentegeti magát Uraságtok a tizedekkel való számadás el nem végzése miatt, múlt hónap 30. napján kelt leveléből megértettük. Minthogy pedig az ilyesfajta tizedszámadásokat már fel kellett volna küldeni a Nemes Magyar Kamarához, mely feladat némely tizedszedő restsége és hanyagsága miatt nem teljesülhetett, Uraságodat komolyan és utoljára felszólítjuk, hogy a mondott tizedszámadásokat semmilyen fáradságot nem kímélve és mindenféle halogatás nélkül nekünk átküldeni el ne mulassza.

5.

Kassa, 1687. június 4.

A Szepesi Kamara Gyöngyösi Istvánhoz

Tudomásukra jutott, hogy a gonosztevő Rétey Ferencet elfogták és Krasznahorkán őrzik. Meghagyják, hogy a Kamara tudta nélkül rokonai közbenjárására se engedje szabadon, tárgyalására pedig hívják majd meg a Kamara képviselőjét, lévén hogy Rétey postarablóként felségsértés vétkébe is esett.

(MOL MKL Szep. Kam. Lt., Minutae [Exp. cam.] [E 244], fasc. Iunii, „G”, fol. 2 [62. cs.], – fogalm.)³²

²⁹ Válasz Gyöngyösi 3. sz. alatt közölt, Krasznahorkaváraljáról, 1687. április 30-án a kamarai tanácsosokhoz írott levelére.

³⁰ Lapszéli beszúrás. A szövegből kihúzott szót nem tudtam elolvasni („incontientiam” [?]).

³¹ Sorközi beszúrás. Alatta kihúzva: „sub gravi animadversione”, vagyis „súlyos figyelmeztetés terhe alatt”.

³² Ez és a 6. sz. levél ezúttal – szándékosan vagy véletlenül – csak közvetetten korrespondeálnak, mindenesetre jól kiegészítik egymást.

Domino Stephano Gyöngyösi Vicecomiti Comitatus Gömöriensis
4 Iunii 1687.

Siquidem intellexissemus Franciscum Reteý ob certum malefícium captum et in arce Kraszna hurka [!] ad detentionem perductum esse, proque eliberatione eiusdem parentem et consanguineos eiusdem ferventer laborare, idem vero incaptivatus Reteý non ita pridem elapsis temporibus postam violasse et certos equos cum sibi similibus asseclis ademisse perhiberetur, nosque circa inquisitionem eatenus peragendam actu versaremur, ideo Generosam Dominationem Vestram diligenter requirendam voluimus, quatenus antelatum in detentione existentem malefactorem absque praescitu nostro nullatenus ex detentione dimittere, verum³³ ubi causa eiusdem per Inclytum Comitatum iure verticanda decernertur, de termino nos quoque certiores reddere velit, ut ex parte Camerae huius certum hominem eo deputare valeamus, cum actus praenotatus violationis postae notam infidelitatis sapere [!] dignosceretur.

Exp.

Reg.

Gyöngyösi István Gömör vármegyei alispán úrnak
1687. június 4.

Értesültünk arról, hogy Réteý Ferencet bizonyos gonosztett miatt elfogták és Krasznahorka várában fogságba vetették, és hogy szülője, valamint rokonai lázasan ügyködnek kiszabadításán. Ez a foglyul ejtett Réteý a nem is olyan rég múlt időkben megtámadta a postát és hozzá hasonlatos cimboráival néhány lovat elragadott, mi pedig emiatt ténylegesen nyomozást folytatunk ellene. Ezért Nemzetes Uraságtokat szorgalmasan kérlelni kívántuk, hogy eme elfogott gonosztevőt előzetes tudtunk nélkül fogságából el ne engedje. Hanem amikor ügyét a Nemes Vármegye törvény szerint meg fogja ítélni, annak időpontjáról minket is értesíteni szíveskedjék, hogy e Kamara részéről bizonyos emberünket odaküldhessük. A postrablás említett cselekménye tudniillik nyilvánvalóan kimeríti a felségsértés büntetét.

6.

Krasznahorkaváralja, 1687. június 5.

Gyöngyösi István a Szepesi Kamarához

Jelenti, hogy Igló közelében Réteý Ferenc tizedmagával kifosztott néhány Gömörből a Szepességbe igyekvő embert. Erőfeszítései ellenére nem tudta elfogni őket.

(MOL MKL Szep. Kam. Lt., Repr., inform. et inst. [E 254], fasc. Iun. 1687, n. 175 – s. k.)

³³ Innentől lapszéli beszűrés.

*Illustrissime ac Generose Domine, mihi Observandissime!*³⁴

Obligatissimam servitiorum meorum commendationem. Franciscus Rétej proximis diebus in territorio [!] oppidi Iglo nonnullos homines harum partium in Comitatum Sepusiensem proficiscentes decimo circiter semet invadendo eosdem rebus penes se habitis et tribus etiam equis expilavit. Cuius rumore ad me delato hajdones Incliti Comitatus immisi [?] quidem statim ad persequendos illos, sed alia vĩa sibi consulentes offendere non potuerunt. Licet vero mihi postmodum delatum fuisset eosdem hinc non procul in pratis possessionis Jolész³⁵ consedis- se, postque illos certos iterum equites et pedites expedivissem, nec illi tamen eos- dem inde citius emersos assequi potuerunt. Alioquin si in potestatem Incliti Comi- tatus huius devenire potuissent, tam illius latrocinii, quam aliorum criminum suorum condignas luissent poenas. Caeterum me favori recommendans maneo

Earundem Illustrissimae ac Generosarum

Dominationi [!] Vestrarum

Servus obligatissimus

Stephanus Gyöngyösi m. p.

Krasznahorka Varallya

Die 5 Iunii 1687.

Méltóságos és Nemzetes Uraim!

Szolgálataim köteles ajánlása [után].

Rétey Ferenc Igló város külterületén néhány idevalósi és éppen Szepes vár- megyébe utazó embert a minap mintegy tizedmagával megtámadott és elrabolta a náluk lévő ingóságot, valamint három lovat. Ezt hírül véve ugyan tüstént üldözé- sükre indítottam a Nemes Vármegye hajdúit, ám a más úton menekülő rablókon nem tudtak rajtaütöni. Jóllehet pedig később jelentették nekem, hogy ugyanők innen nem messze, a jólézi birtok mezőin bujkálnak, és ismételten bizonyos lovasokat és gyalogosokat indítottam utánuk, ezek sem tudták beérni az onnét is gyorsan kerekét oldó gonosztevőket. Máskülönben ha a Nemes Vármegye hatalmába kerülnek, úgy e mostani gonosztettük, mint más vétkeik miatt méltó bünetéssel fognak bünhődni.

Egyébként jóindulatukba ajánlván magamat, maradok

Méltóságos és Nemezetes Uraságtok

köteles szolgálója

Gyöngyösi István s. k.

Krasznahorkaváralja, 1687. június 5.

³⁴ *Sic!*, egyes számban.

³⁵ Jólész (Jovice), magyar falu Rozsnyótól délre, ma a trianoni határ közelében, attól északra talál- ható.

A VERSES *FORTUNATUS-FELDOLGOZÁSHOZ*

Az első eredeti német prózaregény két, egymástól jelentősen különböző változatban, a magyar irodalom két, egymást követő korszakában jutott el a közönséghez. Először egy verses feldolgozásban, amely az első német kiadás után mintegy hetven évvel, 1578 és 1583 között jelent meg,¹ míg az ettől független prózafordítás újabb hetven év múlva, 1651-ben látott napvilágot.² Míg azonban a verses változat nem jelent meg újra az 1930-as kritikai kiadásig, a prózafordítás számos további kiadást, ponyvakiadást, átdolgozást és modernizálást ért meg egészen a legutóbbi időkig. Paradox helyzet, hogy az eredetihez időben közelebb álló verses feldolgozás műfaját, tartalmát, szemléletét és esztétikai minőségét tekintve egyaránt jóval távolabb áll a német eredetitől, mint a későbbi prózafordítás. A két *Fortunatus*-változat jelzi a magyarországi olvasóközönség irodalmi igényének viszonylag késői elmozdulását a verses, gyakran még énekelt históriától a verses regény,

¹ *Az Fortunatusrol valo szép historia, énece szerént szerevezve...* [Kolozsvár, 1577–1583, Heltai Gáspárné] (RMK I 343 = RMNy 461); szövegkiadása: *Régi Magyar Költők Tára XVI. század*, kiad. DÉZSI Lajos, VIII, Budapest, 1930, 337–499 (a továbbiakban: DÉZSI, 1930). A kiadvány címlapmetszetéhez vö. SOLTÉSZ Zoltánné, *A XVI. századi kolozsvári könyvdiszek*, Művészettörténeti Értesítő, 6 (1957), 141–160, itt: 148. 40. kép; SZÁNTÓ Tibor, *A szép magyar könyv*, Budapest, 1974, 71. kép. A címlapmetszet és a két illusztráció független a prózaregény 16. századi német kiadásainak fametszeteitől. Az 1509-es *Fortunatus*-kiadás illusztrációinak továbbéléséhez ld. Manuel BRAUN, *Illustration, Dekoration und das allmähliche Verschwinden der Bilder aus dem Roman (1471–1700)*, In *Cognition and the Book: Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*, ed. by Karl A. E. ENENKEL, Wolfgang NEUBER, Leiden, Boston 2005, 369–408. – A prózaregény fogalmához vö. Jan-Dirk MÜLLER, *Augsburger Drucke von Prosaromanen im 15. und 16. Jahrhundert*, In *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, hg. v. Helmut GIER und Johannes JANOTA, Wiesbaden, 1997, 337–352. – Az itt közölt szöveg „*A magyar Fortunatus-változatok*” című tanulmány első részének erősen rövidített változata. A teljes szöveg megjelenés alatt áll az ItK 2008-as évfolyamában. A tanulmány kéziratához fűzött megjegyzéseiről Jankovics Józsefnek mondom köszönetet.

² *Az Fortunatusrol iratott igen szép nyajas beszédű könyvetske...* [Lőcse] 1651 [Brewer] (RMK I 848 = RMNy 2375); szövegkiadása: LÁZÁR Béla, *A Fortunatus-mese az irodalomban*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1890, II. pótk., 335–504, itt: 399–504 (a továbbiakban: LÁZÁR, 1890).

illetőleg a prózai olvasmány irányába.³ A verses adaptáció a magyar verses epika 16. századi történetének különleges darabja és a téma legkorábbi idegen nyelvű feldolgozása egy másik műfajban. A prózafordítás a legkorábbi 17. századi szép-prózai elbeszélés magyar nyelven, mely fontos szerepet játszott a fikciós próza történetében.⁴

A két *Fortunatus*-változatot együtt, nemzetközi összefüggésben – egyetlen korai kivételtől eltekintve⁵ – nem vizsgálták. Míg az angol, cseh, lengyel és jiddis nyelvű *Fortunatus*-adaptációkról készültek összehasonlító tanulmányok,⁶ a magyar változatokról nincs ilyen áttekintés. A két szöveg kritikai kiadása közül az egyik 1890-ben, a másik 1930-ban jelent meg, s egyik sem felel meg a mai történeti-kritikai igényeknek. A prózafordítást kiadó és disszertációjának eredményeit németül is publikáló Lázár Béla tévedéseinek egy részét a későbbi kutatás ugyan helyreigazította, ez azonban nem jelent meg német nyelven.⁷ A Hans-Gert Roloff-féle *Fortunatus*-kiadás függelékében közölt bibliográfia regisztrálja ugyan a magyar nyelvű verses változatot, de nem a feldolgozások, hanem a fordítások között tünteti föl, s nem jelzi a prózafordítás összes kiadását sem.⁸ Az *Enzyklopädie des Märchens* *Fortunatus*-szócikke meg sem említi a verses feldolgozást, amely pedig éppen a népszerű elbeszélő témák és motívumok története szempontjából nem elhanyagolható.⁹ A prózai változat modernizált szövege kétszer is megjelent az 1980-as években.¹⁰

³ Vö. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, 1964, 301 (BÁN Imre).

⁴ Uo., 304.

⁵ LÁZÁR, 1890, 362–372; Béla Lázár, *Über das Fortunatusmärchen*, Ungarische Revue 13 (1893), 334–348, 15 (1895), 461–477, 692–716, itt: 469–477; vö. továbbá: UÖ, *Über das Fortunatus-Märchen*, Leipzig, 1897.

⁶ A. F. LANGE, *On the relation of Old Fortunatus to the Volksbuch*, Modern Language Notes, 18 (1903), 141–144; Josef HRABÁK, *Zum stilistischen Aufbau des tschechischen „Fortunatus“*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, 16 (1967), 759–762; *Fortunatus*, k vydání připravil a úvod napsal Josef HRABÁK, Praha, 1970; Josef MATL, *Deutsche Volksbücher bei den Slawen*, Germanisch-Romanische Monatsschrift, N. F., 5 (1955), H. 3, 193–212; Jurij STRIEDTER, *Der polnische „Fortunatus“ und seine deutsche Vorlage*, Zeitschrift für slavische Philologie 29 (1961), 32–91; *Fortunatus: Die Bearbeitung und Umschrift eines spätmittelalterlichen deutschen Prosaromans für jüdisches Publikum*, hg. v. John A. HOWARD, Würzburg, 1991.

⁷ BLEYER Jakab, *Fortunatus-népkönyvünk és német eredetije*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 31 (1907), 729–746; vö. HEINRICH Gusztáv, *A Fortunatus-mese eredete*, Irodalomtörténeti Közlemények, 26 (1916), 153–157.

⁸ *Fortunatus. Studienausgabe. Nach der editio princeps von 1509*. Mit Materialien zum Verständnis des Textes hg. v. Hans-Gert ROLOFF, Stuttgart, 1981, 340–342.

⁹ *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Bd. 5, hg. v. Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin–New York, 1987, Sp. 7–14 (Hans-Jörg UTHNER).

¹⁰ *Fortunatus és Magelóna históriája*, gond., bev., jegyz. NEMESKÜRTY István, Budapest, 1984, 23–189; *Magyar elbeszélők 16–18. század*, vál. GYENIS Vilmos–S. SÁRDI Margit, sajtó alá rend. S. SÁRDI Margit, Budapest, 1986, 204–324, 1072–1077.

A verses feldolgozás költője jelenleg ugyanúgy ismeretlen, mint a német prózaregény szerzője. A személyével kapcsolatban eddig felmerült egyetlen név, Heltai Gáspárét a későbbi kutatásban különböző okok miatt elvetették, illetőleg kevésbé tartották valószínűnek szerzőségét.¹¹ Heltai szerzősége nagy biztonsággal kizárható, ha figyelembe vesszük, hogy a prózájában fellelhető jellegzetes germanizmusoknak¹² nincs nyoma a verses feldolgozás szövegében. Az, hogy a mű néhány évvel Heltai halála után, az ő nyomdájában látott napvilágot, inkább nehezíti az azonosítást, mivel a Heltai-nyomda törekedett a következetes írásmód alkalmazására kiadványaiban, s a szöveg nyelvi, helyesírási sajátosságai nem adnak támpontot a szerző meghatározásához.¹³

A 16. századi verses históriák, fordítások és átköltések szerzői többnyire nyomdászok, papok és iskolamesterek voltak, s a verses *Fortunatus* költőjét is minden valószínűség szerint a protestáns lelkészek körében kell keresnünk.¹⁴ A szöveg tanúsága szerint nem volt átfogó humanista műveltsége, de kedvelte az ismert antik és bibliai példákat, hivatkozásokat, s határozott írói elképzeléssel és szerzői tudatossággal, a reformáció irányzatain belül közelebről nem meghatározható felekezeti öntudattal és kialakult erkölcsi nézetekkel rendelkezett. Lehetőséges, hogy evangélikus volt, mivel a szentek példáját említi a házassággal kapcsolatos egyik fejtegetésében (1777–1778). Maga állítja, hogy járt Szebenben, az erdélyi szászok egyik központjában, s ott ismerte meg *Fortunatus* történetét:

¹¹ LÁZÁR, 1890, 366–369; DÉZSI 1930, 496.

¹² VELCSOV Mártonné, *Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben (Az elbeszélő múlt vallomása)*, Nyelvészeti Dolgozatok (Szeged), 171. sz. (1979), 47–70.

¹³ Molnár József szűkszavú megjegyzése szerint „Helyesírási és hangtani kritériumok alapján Heltai lehet a fordító.” MOLNÁR József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*, Budapest, 1963, 112. A közölt táblázatok tanúsága szerint azonban Molnár csupán a fő nyelvi tendenciákat vizsgálta. Szathmári István kérésére ismét megvizsgálta a szöveg nyelvi sajátosságait és összevetette ezeket Heltai műveivel. Következtetése szerint Heltai nyelvének fontos vonásai hiányoznak, illetőleg másként fordulnak elő a *Fortunatus* szövegében. Vö. továbbá: B. GERGELY Piroska, *Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből*, Magyar Nyelvjárások, 38 (2000), 41–50.

¹⁴ A továbbiakhoz vö. LÁZÁR, 1890, 340; DÉZSI, 1930, 495–496.

„Gondolatból azért nem szinte ezt irtam, / Ezt irtván németből Szebenben hallottam.” (3399–3400).¹⁵

A költőt érdekelte a népek és nyelvek eredeztetése, köztük a magyaré, foglalkoztatta a nemesség keletkezésének kérdése, s kemény szavakkal bírálta a deák rend irigységét, a királyok és nemesek házassági szokásait. Jól ismerte és a különböző társadalmi réteghez tartozók közti házasság igazolására beillesztette művébe Telamon király 1578-ban Kolozsvárott megjelent históriájának összefoglalását. Egyik megjegyzése szerint nemcsak értett németül, de németek között is forgott (612). A magyar múlttal és jelennel kapcsolatos szórványos utalásai határozott, de bizonyos távolságtartást jelző magyarságtudatról tanúskodnak. Munkájával kettős célt tűzött maga elé: tanítani és szórakoztatni akarta olvasóit, közülük is elsősorban az ifjakat és az udvari rend tagjait.

A feldolgozás megjelentetését kellően indokolt megfontolások alapján az 1578–1583 közötti évekre tette a kutatás.¹⁶ Ami a szöveg keletkezési idejét illeti, elvben nem zárható ki az 1578 előtti keletkezés sem, mivel a verses históriák egy részét megjelenésük előtt több évvel, sőt évtizeddel korábban szerezték. Ebben az esetben azonban fel kellene tételeznünk a szövegben idézett Telamon király históriájának egy mára elveszett korábbi kiadását, illetőleg kéziratos formában való ismeretét.

A szerző többször utal német forrására a szövegben (pl. 267, 727).¹⁷ Dézsi Lajos fölvetése, mely szerint a feldolgozás forrása lényegesen különbözhetett a német „népkönyv”-től, „talán annak csak kivonata volt”,¹⁸ nem állja meg a helyét, mivel a prózaregénynek 1583 előtt nem készült kivonatos változata. Az úgynevezett frankfurti csoport kiadásai tartalmazznak ugyan kisebb rövidítéseket, ezek azonban nem érintik az elbeszélés menetét.¹⁹ A feldolgozás szerkezeti és tartalmi szempontból egyaránt nagymértékben eltávolodott az eredetitől, a cse-

¹⁵ A szövegbeli számok a továbbiakban a Dézsi-féle kiadás sorszámozására utalnak. – A német nyelvű Fortunatus-kiadások Erdélyben fennmaradt jelenleg ismert egyetlen példánya a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található: *Fortunatus mit seinem Seckel und Wuensch-Huetlein. Wie er dasselbe bekommen, und ihm damit ergangen, in einer überaus lustigen Lebens-Beschreibung vorgestellt, Mit schönen Figuren gezieret*, h. n., é. n. Jelzet: U 73.271. A címléírás alapján a példány a Roloff-féle bibliográfia egyik év nélküli, 17. századra datált kiadásával azonosítható, melyből a Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz Berlin őriz további példányt. Fortunatus (8. jegyzet), 328. A tartós használat nyomait mutató kolozsvári példány címlapján „Sz. K. Szász István” tulajdonosi bejegyzés olvasható, a 146–147. oldalak közé láthatóan beillesztettek néhány kéziratos lapot, de utólag kivágták. (Az autopsziát Tar Gabriella Nórának köszönöm.) – Az erdélyi szász lakosság történeti könyvtárainak jelenleg ismert katalógusaiban és könyvjegyzékeiben nem fordulnak elő német nyelvű Fortunatus-kiadások. (Verók Attila szíves közlése, mintegy 2000 lapnyi forrásanyag áttekintése alapján.) Vö. VERÓK Attila, *Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulmányai*, In *Könyves műveltség Erdélyben* (össz. sz. áll. BÁNYAI Réka), Marosvásárhely, 2006, 22–42.

¹⁶ Vö. RMNy 461 sz. tétel megjegyzéseit.

¹⁷ LÁZÁR, 1890, 371.

¹⁸ DÉZSI, 1930, 497.

¹⁹ STRIEDTER (6. jegyzet), 47–50.

lekmény elemeinek csak egy részét vette át, ezért ebben az esetben nincs értelme felvetni a forrásul használt konkrét kiadás kérdését. Csupán feltételezhető, hogy a használt kiadás nem az első kiadást viszonylag pontosan követő ún. augsburgi csoportból, hanem az 1551-től kezdődő ún. frankfurti csoportnak a feldolgozás megjelenési idejéhez közeli kiadásai közül került ki. A megjelenést megelőző utolsó frankfurti kiadás 1570-ben látott napvilágot. A szöveg idézett utalása alapján a forrás közvetítésében számításba kell vennünk az erdélyi szász lakosság szerepét.

Az összesen 3408 tizenkét szótagú sorból, azaz 852 négysoros strófából álló verses *Fortunatus* a német prózaregény cselekménye és elbeszélő motívumai egy részének felhasználásával, átalakításával és jelentős mértékű kibővítésével készült, moralizáló célzatú szuverén átköltés. Műfaját tekintve sajátos átmenetet alkot a verses elbeszélés, a verses história (az ún. históriás ének) és a verses regény között; több szempontból az utóbbihoz áll közelebb. Különböző eredetű műfaji minták találkoznak össze benne, s ezzel jelzi a középkori verses elbeszélő formák továbbélését és lassú átalakulását a 16. század második felében.

A verses forma választását az magyarázza, hogy egyrészt jól megfelelt a szóbeli előadás követelményének. Másrészt ebben az időszakban a magyar nyelvű írásbeliség viszonylag késői kialakulása és a prózára való lassú áttérés miatt ez volt az anyanyelvű szövegek hagyományos formája, s a históriás ének konvenciórendszere volt a leginkább hozzáférhető a szerzőknek és az olvasóknak.²⁰ Míg Nyugat-Európában az elbeszélő versforma ekkor jórészt már túlhaladottnak számított és elsősorban prózai történetek voltak az udvari körök szórakoztató olvasmányai, Magyarországon az epika verses formájú maradt és továbbra is versben tolmácsolták a prózai történeteket.²¹ Elbeszélő szövegek utólagos megverselésére a 15–16. századi német irodalomban is vannak példák, a szláv népeknél pedig még a 17–18. században is készültek prózaregények verses feldolgozásai.²²

Ismeretes, hogy nálunk csak a 16. század második felében alakult ki olyan széles írástudó réteg, amely számottevő mennyiségben igényelt anyanyelvű, világi tárgyú szépprózai olvasmányokat.²³ Magyar nyelvű szépprózai elbeszélést alig fél tucatot ismerünk ebből az időszakból, ezek is szinte kivétel nélkül fordítások, s a 16. században néhány kivétellel mindaz, ami nem szorosabb értelemben vett tudomány volt, Nyugat-Európához viszonyítva archaikus módon, versbe foglalva jelent meg.²⁴ A *Fortunatus* szempontjából külön figyelmet érdemel, hogy a verses históriák hatékonyan terjesztették az irodalmi műveltséget, és sokoldalúan előkészítették a magyar nyelvű humanista költészet kibontakozását.²⁵ A *Fortunatus* költőjére

²⁰ ORLOVSKY Géza, *A históriás ének* In *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS LÁSZLÓ–ORLOVSKY Géza, Budapest, 2007, 310–322.

²¹ *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, 1964, 442–443.

²² *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, Bd. 3, hg. v. Jan-Dirk MÜLLER, Berlin–New York, 2003, 770–771; MATL (6. jegyzet), 197.

²³ *Magyar elbeszélők* (10. jegyzet), 1133.

²⁴ BEÖTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, 1. Budapest, 1886, 82.

²⁵ *A magyar irodalom története 1600-ig* (21. jegyzet), 404–405, 523–536.

nézve sem közömbös, hogy a históriaköltők névtelenségét többnyire az óvatosság motiválta, s előfordul, hogy az elbeszélt történet vagy annak részlete a szerző sorsát példázza.²⁶

Szerkezeti különbségek

A verses feldolgozás csak az alaptémában emlékeztet Fortunatus kalandos történetére,²⁷ s a magyar szerző a kor gyakorlatának és a műfaj hagyományainak megfelelően²⁸ csupán nyersanyagként használta és alaposan átköltötte a prózaregényt. Megtartotta az életrajzi alapformát, az utazás alaprétegét azonban erősen redukálta.²⁹ Nagymértékben leegyszerűsítette, átalakította és más irányba terelte az elbeszélés szerkezetét; összevonta és tömörítette a cselekmény menetét; megváltoztatta annak tagolását és módosította a főszereplő jellemét. Több mellékszereplőt és fontos részletet elhagyott; rendkívül rövidre fogta Fortunatus fiainak történetét; ugyanakkor jelentős mennyiségű új, az eredetiben nem szereplő antik, bibliai, történeti és más tudós utalást, aktuális megjegyzést, magyar vonatkozást, elbeszélő motívumot, önálló miniatúr elbeszélést és erkölcsi fejtegetést toldott be.³⁰ Leegyszerűsítette Fortunatus európai vándorlásának útvonalát, jórészt mellőzte, illetőleg megváltoztatta a hely- és személyneveket, s nem kis mértékben alakították a szöveget a fölvetett erkölcsi problémák. Az elbeszélő témák és motívumok felhasználásában nagyrészt hasonló módon járt el, mint a német szerző, azaz tetszőlegesen variált, kontaminált, változtatott meg régi és illesztett be új motívumokat. A valóság elemeinek rovására a mesei vonásokat juttatta túlsúlyra, s Fortunatus alakját meseszerűvé, sőt mitikussá növelte. Mindezzel módosította a mű alaptendenciáját, s a gazdagság és bölcsesség dilemmája helyett a származástól független érvényesülést és becsületes életpálya modellt, valamint a szülők iránti gyermeki szeretet gondolatát állította a középpontba.

A szerkezeti összevetés tanúsága szerint az első kiadásban negyvennyolc, később ötven fejezetből álló prózaregénnyel szemben a feldolgozás összesen hét részre tagolódik. A részek különböző hosszúságúak, terjedelmük 256 és 892 sor között mozog.³¹ Az I. rész önálló betoldás: a rövid figyelemfelkeltést és téma-megjelölést az emberiség és a nyelvek származásának elbeszélése, valamint a magyarok eredetéről, nyelvéről és vallásáról szóló fejtegetések követik. A II. rész

²⁶ Vö. 20. jegyzet.

²⁷ *Fortunatus és Magelóna* (10. jegyzet), 7. – DÉZSI 1930, 494–495. csupán a fontosabb eltérések egy részét vette számba.

²⁸ *Széphistóriák*, utószó KOMLOVSZKI Tibor, Budapest, 1975, 201–202.

²⁹ Vö. Renate WIEMANN, *Die Erzählstruktur im Volksbuch Fortunatus*, Hildesheim–New York, 1970, 22–35.

³⁰ Vö. LÁZÁR, 1890, 370–371; DÉZSI, 1930, 494–495.

³¹ A továbbiakhoz vö. LÁZÁR, 1890, 371–372; DÉZSI, 1930, 496–497. Az RMNy 461 sz. tétel leírása tévesen hat részből állónak mondja a művet.

foglalja magában a regény első tizenhat fejezetének anyagát a Konstantinápolyba (a magyar változatban: egy király udvarába) érkezésig, de a fejezetek egy részének megfelelője hiányzik, s a cselekmény némileg másként alakul. A III. rész öleli fel a következő három fejezetet a fogadás megbüntetéséig, de egy fejezet megfelelője hiányzik, s a magyar változat több ponton eltér az eredetitől. A IV. rész feleltethető meg a következő, [20.] fejezet tartalmának Fortunatus letelepedéséről Famagustában. A magyar változatban azonban a hős egy császár szolgálatába áll, aki hálából egyetlen lányát szánja neki feleségül, s a cselekményhez hosszú fejtegetés kapcsolódik a királyok és nemesek házasságkötési rendtartásáról.

Jelentősen módosított formában a regény következő két fejezete szolgáltatta az V. rész anyagát Fortunatus lakodalmának leírásával. A VI. résszel a következő hat fejezet állítható párhuzamba, a lakodalmat követő mulatságtól az elrabolt süveg eredménytelen visszaszerzési kísérletéig a szultán által, a fejezetek egy részének azonban nincs megfelelője a magyar változatban, s a cselekmény részben másként alakul. Az utolsó, VII. rész feleltethető meg a következő két fejezet tartalmának, de itt csupán néhány motívum azonos, s új cselekményszál jelenik meg: Fortunatus visszatér szüleihez, apja bocsánatát kéri, s halálukig gondjukat viseli. A rész végén mindössze nyolc strófa foglalja össze a regény egész második részének tartalmát, Fortunatus fiainak tizennyolc fejezetben előadott történetét, majd az eredetihez hasonlóan a tanulság megszívlelésére való felszólítás zárja az elbeszélést. A hét részre tagolás mutatja a szerző nagyfokú szerkesztői tudatosságát: a prózaregény elbeszélésszerkezetét vizsgáló Renate Wiemann ugyanis a műön belüli szerkezeti elemek együttes figyelembevétele alapján – a fiúk történetének leszámításával – ugyancsak hét nagy szakaszra bontotta a cselekményt.³²

Irodalmi teljesítmény

Prózai és verses művek összevetése, melyek ráadásul különböző nyelven íródtak, mindig kockázatos vállalkozás. Az összehasonlító irodalomtörténet számára az összevetés rendkívül tanulságos, annak ellenére, hogy a két mű irodalmi karaktere a műfajváltás következtében alapvetően különbözik egymástól, s a két szerző teljesítménye nehezen összemérhető. Tovább nehezíti az értékelést, hogy az eredeti mű értelmezési kísérletei rendkívül változatosak, nem egyszer élesen ellentmondanak egymásnak,³³ s a magyar feldolgozás irodalmi értékéről két, csak

³² WIEMANN (29. jegyzet), 72–84; vö. Lázár, 1890, 350–360.

³³ Vö. pl. *Fortunatus* (8. jegyzet); Walter RAITZ, *Fortunatus*, München, 1984; Anna MÜHLHERR, „Melusine” und „Fortunatus”. *Verrätselter und verweigertter Sinn*, Tübingen, 1993; Nina KNI-SCHIEWSKI, *Die Erotik des Geldes. Konstruktion männlicher Geschlechtsidentität im „Fortunatus”*, In *Genderdiskurse und Körperbilder im Mittelalter*, hg. v. Ingrid BENNEWITZ, Hamburg, 2002, 179–198; Ki-Hyang LEE, *Armut als neue Qualität der Helden im „Fortunatus” und im „Goldfaden”*, Würzburg, 2002.

részben megalapozott, negatív vélemény született. Lázár Béla és Dézsi Lajos azonban csupán a fontosabb cselekménybeli különbségeket vette számba, s nem elemezte a módosítások tendenciáját és összefüggését az egész mű koncepciójával.

Megállapítható, hogy mindkét szöveg összetett történeti képződmény, mely sajátos szerkezeti és művészi egységet alkot. A verses feldolgozást nagyfokú szabadság jellemzi fő forrásával szemben, s a prózaregény kontextusában, az újonnan integrált elbeszélő témák és motívumok, valamint az új műfaj hagyományainak együttes figyelembevételével, önálló műként értékelhető. Ez a nagyfokú szabadság a 16. századi írásbeli és orális epika egymásrataltságával együtt felveti a kérdést, hogy a közvetlen szövegforrásra nem visszavezethető verses históriák (pl. *Telamon*, *Árgirus*) esetében szükséges-e egyáltalán olyan írott forrást keresni, amely minden tekintetben megfeleltethető a feldolgozásnak? A szövegtörténet megismerésének feltétele a tárgy- és motívumtörténet felderítése, melynek az írott források mellett elválaszthatatlan részét alkotja a szóbeli hagyomány.

A prózaregény egyik alapvonása az átfogó jelentésképző minták, a történetértelműen meghatározó tényezők és az egységes, zárt világkép tagadása.³⁴ Ez a sajátosság jórészt hiányzik a magyar változatban. Az eredeti műben elválaszthatatlan egységbe fonódik az elbeszélés mód csupán látszólagos egyszerűsége, a mesei jelleg, a poétikai-retorikai eszközökkel álcázott társadalmi-gazdasági metaforika és az értelmes életvitel melletti állásfoglalás a pénz mindenhatóságát hirdető felfogással szemben. Mindez egyáltalán nem, vagy csupán nyomokban jelenik meg a feldolgozásban. Formai tekintetben a német *Fortunatus* a kor fontosabb műfajainak és műfajrészeinek gyűjtőmedencéje, a különböző elbeszélő minták, források és ösztönzések integrációs területe, melyben sajátos egyensúlyt alkotnak az udvari-heroikus regény, a novella, a mese, a Schwank-hagyomány, az utazási irodalom, a krónika és több más műfaj elemei.³⁵ Ezzel szemben a magyar feldolgozást a verses epika, a mese és a lovagregény motívumai és tendenciái mellett az erkölcsi fejtegetések határozzák meg alapvetően.

Közös vonás a fejlett kompilációs technika kreatív alkalmazása a különböző előképek, források önálló feldolgozásában és az új elbeszélő minták – ott a prózaregény, itt a verses regény – létrehozásában. Míg az eredetiben maga a cselekmény hordozza az alapgondolatot, a magyar változatban különböző morális eszmék igazolására szolgál a történet. A moralizációnak ez a felerősödése a szórákoztatás rovására a feldolgozás egyik fő, a műfaj által rögzített sajátossága. A feldolgozás jelzi a folyamatot, melynek során a verses regény az epikus anyag és a moralizáció erőteljes megnövekedése révén kezdi szétfeszíteni a históriás ének műfaji modelljét, s ezzel közvetve előkészíti a világi tárgyú regényes prózai történetek befogadását.

³⁴ Jan-Dirk MÜLLER, *Die Fortuna des Fortunatus*, In *Fortuna*, hg. v. Walter HAUG, Burghart WACHINGER, Tübingen, 1995, 216–238.

³⁵ WIEMANN (29. jegyzet); *Fortunatus* (8. jegyzet), 207–208.

Fortunatus és fiainak története a prózaregényben elsősorban azt példázza, hogy a bölcsesség előbbre való a gazdagságnál.³⁶ A Fortuna adományai közül történő választás elhagyása és Andolosia történetének redukciója miatt ez a gondolat nem jelenik meg a feldolgozásban, s a helyes választásról és Fortuna veszélyeiről való reflexió a háttérbe szorul. Ezzel átértékelődik a szerencse uralkodó hatalom-szerepe is.

A cselekmény történeti ideje és térbeli kerete a prózaregényben viszonylag jól meghatározható, s a mű erős szálakkal kötődik a korabeli valósághoz. A mesei elemek be vannak ágyazva a racionális cselekvés összefüggéseibe, és a főhős többdimenziós figura. Ezzel szemben a magyar szerző történelem előtti idősíkra transzponálta az eseményeket, jobbra homályban hagyta a földrajzi környezetet, háttérbe szorította a valóságra utaló mozzanatokot, felerősítette a mesei vonásokat, és a hős típus jellegét állította előtérbe. A prózaregény két részre tagolt, számos önálló epizód összekapcsolására épülő cselekménye három generáció példáján mutatja be a gazdagsággal kapcsolatos magatartás lehetőségeit, a pusztán pénzre épülő boldogság viszonylagosságát, gazdagság, bölcsesség és tapasztalat egymásrataltságát.³⁷ Ezzel szemben az egységes szerkezetre épülő feldolgozás egyetlen hősré összpontosít, akinek a gazdagság csupán eszközül szolgál a szülők iránti kötelesség teljesítéséhez, s akinek sorsa a gyermeki szeretet, valamint a szerencse és a saját ügyesség révén lehetséges felemelkedés pozitív példaként jelenik meg. A magyar szerző következetesen mellőzte a regényben többször felbukkanó keresztény vallási elemeket, a felekezeti gondolat azonban a másutt is megragadható aktualizáló törekvés jegyében megjelenik a szövegben. Az erkölcsi, vallási szemlélet túlsúlyára utal, hogy a szerencse és a gazdagság mindig csak Isten (Jupiter) után, a második helyen áll. Fortunatus értékrendjében.

Az összevetés felhívja a figyelmet arra is, hogy a verses históriák intertextuális viszonyrendszerének vizsgálatában az egyedi szövegekre vonatkozó jelölt idézeteken, utalásokon kívül tekintetbe kell venni a műfajokhoz, szövegtípusokhoz, elbeszélő mintákhoz és motívumokhoz fűződő kapcsolatokat is, valamint ezek funkcióit. Nem állítható, hogy a magyar szerző „rossz elbeszélő”,³⁸ s nincs érzéke a „mese kerekedsége” iránt.³⁹ Kétségtelen, hogy a cselekményt megszakító morális reflexiók nehézkessé teszik az olvasást, ugyanakkor a költő szorosabbra fűzte a tér, idő és cselekmény egységét. A prózaregény kompozíciós eszközeinek

³⁶ Dieter KARTSCHOKE, *Weisheit oder Reichtum? Zum Volksbuch von Fortunatus und seinen Söhnen*, In *Literatur im Feudalismus*, hg. v. Dieter RICHTER, Stuttgart, 1975, 213–259; Detlef KREMER, Nikolaus WEGMANN, *Geld und Ehre. Zur Problematik frühneuzeitlicher Verhaltenssemantik im „Fortunatus”* In *Germanistik – Forschungsstand und Perspektiven*, Bd. 2, hg. v. Georg STÖTZEL, Berlin–New York, 1985, 160–178.

³⁷ Wolfgang HAUBRICHS, *Glück und Ratio im „Fortunatus”*. *Der Begriff des Glücks zwischen Magie und städtischer Ökonomie an der Schwelle der Neuzeit*, *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 13 (1983), 28–47.

³⁸ LÁZÁR, 1890, 372.

³⁹ DÉZSI, 1930, 496.

egy része, így például az epizódok beillesztése az életrajz és az utazás elbeszélő modelljébe, a motívumok összekapcsolása, az előre- és hátrautalások, az azonos helyzetek és motívumok ismétlése, variálása és szembeállítás, megtalálható a feldolgozásban is. A részeken belül a magyar szerző törekedett az egységes szerkezetre, s az események menetét, a szereplők rendjét, jellemét és funkcióját érintő átalakításait következetesen saját célkitűzésének szolgálatába állította. Eredeti invencióját tanúsítja a regényben nem található vagy nem azonos módon előadott jelenetek élénk, feszültségteli, helyenként drámai kidolgozása. Fejlett elbeszélő képességére utal, hogy következetesen a cselekménnyel motivál, s belső monológokkal növeli a történet lélektani hitelét. Jelentős teljesítménye a nagy mennyiségű új elbeszélő téma és motívum produktív felhasználása és egységes kompozícióba foglalása a történettel. Nyelvi, stiláris megoldásai nem emelik a kor gyakorlott verselőinek átlaga fölé, a kidolgozásmód költői értéke azonban vitathatatlan. Az a tény, hogy a verses feldolgozásnak csupán egyetlen nyomtatott kiadása ismert, jelzi, hogy a műfaj fölött eljárt az idő; a téma azonban továbbra is aktuális maradt.

Tekintettel a mű fiktív elemeire, önálló részeire, motivikus, nyelvi és verselési sajátosságaira, valamint az átdolgozó szövegkezelési attitűdjére, költői koncepciójára és invenciójára, a verses *Fortunatus* legalább részben relativizálja az 1600 körülre datált, esetleg a 17. század első évtizedében keletkezett, feltételelesen Czobor Mihálynak tulajdonított *Theagenes és Charicliának* a verses regény történetében játszott „egyszerre páratlan és kezdeményező” szerepéről, „első kísérlet” jellegéről szóló korábbi állításokat.⁴⁰ Valójában itt is egy eredetileg prózai mű verses feldolgozásáról van szó, s a verses forma oka ugyanúgy nem az énekkers dominanciája, hanem a téma hangsúlyozottan fikciós volta. A verses *Fortunatus* rokonsága a históriás énekekkel nyilvánvaló, de legalább ugyanennyi szál köti össze a verses regény, a románc műfajával. Ebben az értelemben helyet kell kapnia a verses regény korai magyarországi történetében, s előkelő helyi illeti meg a műfaj 17. század végi megújítási kísérleteinek előzményei között.⁴¹

⁴⁰ Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény II. A 16. század magyar nyelvű világi irodalma, szerk., sajtó alá rend. JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, 2000, 633; Régi Magyar Költők Tára XVI. század, X, Czobor Mihály (?), *Theagenes és Chariclia*, sajtó alá rend. KÖSZEGHY Péter, Budapest, 1996, 330.

⁴¹ Vö. JANKOVICS József, *Gyöngyösi, a költő-filológus. Az Új életre hozott Chariclia szövegalkutása*, In GYÖNGYÖSI István, *Új életre hozott Chariclia*, sajtó alá rend., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Budapest, 2005, 479–529; Uő, *A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő*, In *A magyar irodalom története* (20. jegyzet), 522–538.

Ujváry Gábor

BESSENYEI, KLEBELSBERG, MAROSÁN ÉS A „GENIUS LOCI”

A bécsi Testőrpalotáról

Jankovics Józsefet több mint két évtizede ismerem, és az első komolyabb, baráti beszélgetést 1995 tavaszán folytattam vele Bécsben. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság főtítkáráként járt a császárvárosban, jómagam a Collegium Hungaricum (CH) tudományos igazgatóhelyettese voltam. Már ekkor szóba került köztünk a CH helye és szerepe a magyar kulturális külpolitikában és a hungarológiában. Ennek kapcsán óhatatlanul megemlítettük a CH régi otthonát, a Gárdapalotát (ahova – talán egy későbbi találkozás során – közösen is elzarándokoltunk). Ezután is sokszor elevenítettük föl az épület eladásának zűrzavaros történetét. Mivel a palotával kapcsolatban még ma is számos tévképzet él a magyar értelmiségben, ezeket tisztázandó tisztelgek Jóska előtt a következő – félig-meddig dokumentum-összeállításnak tekinthető – tanulmánnyal 60. születésnapján, amely egyben a Bécsi Magyar Történeti Intézet és az eredeti értelmében vett CH megszüntetésének a 60. évfordulója is. Bízva benne, hogy ezek az intézmények – jelenlegi profiljuk megtartása mellett – hamarosan végre visszatálnak az alapító szándéknak megfelelő, hagyományos, „hungarológiai” rendeltetésükhöz is

Bécs egyik legszebb és legértékesebb barokk műemléke, a Testőr- vagy Gárdapalota – az osztrákok Palais Trautsonja – a császárvárosbeli magyar múlt két évszázadon át egyik legfontosabb színtere, napjainkban az osztrák igazságügy-minisztérium otthona. Az idősebb (Johann Bernhard) Fischer von Erlach tervezte, az 1711-ben hercegi rangra emelt Trautson-család nyári otthonának. (Az arisztokraták „téli” szálláshelyei mindig a városfalon belül – Bécs mai 1. kerületében – voltak ekkoriban.) Az 1710–1712 között fölépített Museumstrasse-i palota 1760-tól a – mindenekelőtt Bessenyei György révén a magyar kultúrtörténetben is oly jelentős szerepet betöltő – magyar királyi nemesi udvari testőrség székhelye volt. Az épület 1848 végén, a testőrség feloszlása következtében, az alsó-ausztriai tartományi hadsereg-parancsnokság (Landesarmee-kommando) tulajdonába került. Miután azonban 1867. június 8-án, Ferenc József koronázása alkalmából a testőrséget újjáalapították, 1869-ben ünnepélyesen ‘visszaszolgáltatták a „Gárdának”. Az első világháborús összeomlást követően is magyar tulajdonban maradt, a magyar

hadügyminiszter 1918 novemberében „exterritoriális területté” nyilvánítását kérte az Osztrák Nemzeti Tanácstól. Ekkortól a Külügyminisztérium fennhatósága alatt működő – a Monarchia vagyonának utódállamok közötti felosztására létrejött – Magyar Felszámoló Hivatal katonai részége használta egyes helyiségeit. 1920-tól a kormányzósági gazdasági iroda felügyelte a Testőrpalotát, amely 1925-ben a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kezelésébe került, kizárólag tudományos és kulturális célok szolgálatára.¹

A Trianon utáni magyar kultúrpolitikát a konzervatív reform szellemében megújító gróf Klebelsberg Kuno, minden idők legkonceptiózusabb és legsikeresebb magyar kultuszminisztere, két intézményt helyezett el a hatalmas épületben. Közülük az elsőt, a Bécsi Magyar Történeti Intézetet a Magyar Történelmi Társulat elnökeként alapította 1920-ban, olyan kiváló történészek, mint Károlyi Árpád, Szekfü Gyula és Eckhart Ferenc közreműködésével, majd ezt követte – immár minisztersége idején – a CH 1924-es megnyitása. A Történeti Intézet a két világháború között „aranykorát” élő magyar történettudomány igen fontos kutatóbázisa volt: ezért is nevezik többen a „magyar történetírás bécsi korszakának” az 1920-as és 30-as éveket. Fő feladata a Bécsben, az egykori „központi” levéltárakban található, magyar vonatkozású iratanyagok feltárása, publikálása és feldolgozása volt. (Ez egyébként a jövőben is nemzedékek sorának fog komoly munkát biztosítani.) A CH pedig számos tudományszakból fogadott fiatal tudósokat, akik – a Történeti Intézet kutatóihoz hasonlóan – általában egy tanéven keresztül, magyar állami ösztöndíj segítségével dolgozhattak Bécsben, többnyire a legnevesebb, sokszor világhírű bécsi professzorok mellett. Mindkét intézmény komoly szerepet játszott a magyar tudományos életben. Klebelsberg tudatos elítélpézési elképzeléseinek megfelelően ugyanis kiváló lehetőségeket teremtett a tehetséges fiatalok továbbképzésére, és nemzetközi látókörhöz juttatta őket. Hazatértük után döntő többségük – valamivel több mint kétharmaduk – néhány esztendőn belül bekerült a magyar tudományos, kulturális, köztisztviselői, politikai vagy művészeti elitbe.²

Klebelsbergnek tehát 1925-ben sikerült a Testőrpalota épületét a kultuszminisztérium fennhatósága alá helyeznie. A minisztériumhoz tartozó Mária Terézia

¹ Az épület történetéről: FLEISCHER Gyula: *A bécsi magyar testőrségi palota = Magyar Művészet*, 1929/8.; LÁBÁN Antal: *A bécsi Collegium Hungaricum* (A bécsi Collegium Hungaricum füzetei. Hefte des Collegium Hungaricum in Wien I.) Bp., 1928.; KRAFT, Michael: *Palais Trautson. Das Palais Trautson, hervorragender Ausdruck profaner Barockbaukunst in Österreich, wurde als Amtssitz des Bundesministerium für Justiz wiederhergestellt und für dessen Zwecke eingerichtet* (2. durchges. u. erg. Aufl.) Wien, 1990.

Az exterritoriális területté nyilvánításról: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 27 – 1918. november 13-i ülés, 3. napirendi pont.

² UJVÁRY Gábor, *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*, Győr, 1996.; Uő, *A tudós Magyarország Bécsben. Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945*, *Limes*, 1998/1.; Uő, *Die Wiener Epoche der ungarischen Geschichtsschreibung*, in *Kollektive und individuelle Identität in Österreich und Ungarn nach dem Ersten Weltkrieg*, Hrsg. Helga MITTERBAUER, Szilvia RITZ) Wien, 2007.

Akadémiai Alapítvány képviselőjében 1925. március 25-én kötött – 1925. január 1-jei, visszamenőleges hatállyal – csereszerződést a Bethlen István miniszterelnök által képviselt addigi tulajdonossal, a Magyar Királyi Tiszti Testőralappal. Az Akadémiai Alapítvány bátaszéki uradalma 500 hold „középmínőségű földet” adott át a Testőralapnak, és ennek fejében megkapta a Testőrpalota kezelési jogát, „annak minden tartozékával és kiegészítő részével, úgyszintén a palotában levő, mindazokkal a művészeti tárgyakkal, bútorokkal és mindennemű fölszerelési eszközökkel együtt, amelyek a testőralap tulajdonában állanak.”³

Célja – vagyis az épület megszerzése – érdekében még az osztrákok finom „zsarolásától” sem riadt vissza Klebelsberg. Már 1924 januárjában közölte a budapesti osztrák követtel, hogy a palotában a Történeti Intézet mellett CH-t szeretne alapítani. Hangsúlyozta: a két intézmény kizárólag kulturális, nem pedig politikai vagy propagandacélokat fog szolgálni.⁴ Később a bécsi Alfons Dopsch professzor, a neves középkorász és gazdaságtörténész budapesti látogatása alkalmából kérte az osztrákok segítségét: „Mondottam neki, hogy míg Berlinben [ahol szintén 1924-ben nyitottak CH-t, U. G.] inkább a hivatalos körök támogatását élvezzük, addig Bécsben inkább az egyetemre, a professzorokra óhajtok támaszkodni szellemi együttműködésre irányuló terveimben. [...] Az osztrák követnek lelkire kötöttem, hogy a palota kiürítésében legyenek segítségemre, jelezvén, hogy amennyiben Bécsben szűkkeblű fogadtatásra találnék, összes intézményemmel továbbmegyek Berlinbe, ahol valóban tárt karokkal fogadnak. Nincs kétségem, hogy szavaim megtették hatásukat, s így a kiürítés körül is megfelelő támogatásban lesz részem.”⁵

Mondanom sem kell: Klebelsberg megkapta a „megfelelő támogatást”. Ebben nyilván fontos szerepet játszott a diplomáciai csatornák ügyes fölhasználása. A budapesti osztrák és a bécsi magyar követség egyaránt Klebelsberg törekvései mellett foglalt állást. Miután az osztrák kancelláriai hivatal külügyi osztálya az oktatási minisztériumtól, ez pedig a bécsi egyetem bölcsészettudományi karától kért tanácsot arra vonatkozóan, hogy a magyar tulajdonú Gárdapalotában elhelyezett intézmények érdemesek-e az Ausztriában a kulturális intézetek után járó kedvezmények elnyerésére, a nem sokkal korábban Klebelsberggel ugyancsak tárgyaló bécsi történészprofesszor, Hans Uebersberger a bécsi egyetem bölcsészkarának nevében kijelentette: a legmelegebben támogatják Klebelsberg törekvéseit.⁶

Klebelsberg a Testőrpalota ügyében még egy alkalommal, 1925 őszén próbált nyomást gyakorolni az osztrák kormányra. Ekkor azt kérte, hogy a korábban a palotához tartozó telket – a Testőrség istállóépületeinek romjaival –, amelyet a

³ A szerződés másolata: MOL XIX-L-1-k – 70.249/Ve/1963. VIII.c.

⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Neues Politisches Archiv (a továbbiakban: ÖStA, AdR, NPA) – Originalberichte der österreichischen Gesandtschaft in Budapest, 11.214–17/1924. (1924. január 10.) (K. 17.)

⁵ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK) Levelestár – Klebelsberg Kuno Károlyi Árpádnak, 1925. március 24-én.

⁶ Archiv der Universität Wien – Philosophische Fakultät, Dekanatsakten, 865/1925.

magyar állam határozott osztrák kívánságra idegenített el 1902-ben, akkori eladási árán vásárolhassa vissza tulajdonosától, Bécs városától. Egyben följánlotta, hogy kedvező válasz esetén Fischer von Erlach eredeti tervei szerint állítaná helyre a Testőrpalotát hajdan körbevett kerítést. Ha viszont nem így történne, kénytelen lesz eladni egy kedvező ajánlattal jelentkezett amerikaiak a palotát, hogy a Berlinben építendő CH céljaira fordíthassa az így befolyó összeget. A Klebelsberggel tárgyaló osztrák követ – diplomatától szokatlan módon – a saját, Klebelsberg kérését támogató véleményét sem rejtette véka alá az osztrák külügyminiszternek írt jelentésében. Eszerint, mivel negatív válasz esetén komolyan fennállna az addigi magyar-osztrák kapcsolatok megromlásának veszélye, Klebelsberg kérését nem szabad tisztán adminisztratív módon kezelni. Egyben kijelentette: számára úgy tűnik, „hogy Klebelsberg gróf érvei mind osztrák, mind pedig bécsi szempontból megfontolandóak, hiszen ezek figyelembevételével Bécs oly sokszor veszélyeztetett városképe is csak nyerhetne”. Bár Klebelsberg kérését nem teljesítették – Bécs városa a magyar követség többszöri unszolására is csak évekkel később, 1930-ban adott véglegesen elutasító választ – a Gróf nem váltotta be fenyegetését: nem adta el a szívéhez oly közel álló Testőrpalotát.⁷

Annál inkább sem, mivel a palota helyreállítására és átalakítására a magyar állami költségvetés kultusztárcát terhelő részéből 1923/24-től 1929/30-ig összesen több mint 1 millió pengőt különítettek el. (A Bécsi Magyar Történeti Intézet-re a húszas évek elején elköltött összegeken túl.) Így nem csoda, hogy a húszas évek végére a 194 helyiséges Gárdapalotát mintaszerűen restaurálták, az épület korábbi pompájában ragyogott.⁸ „Ha időnként megfordulok Bécsben a Collegium Hungaricumban – vallotta Klebelsberg –, mindig elemi erővel kap meg a genius loci, az a tudat, hogy Fischer von Erlachnak, minden idők egyik legnagyobb építőmesterének e remek alkotásában éltek Mária Teréziának azok a gárdistái, szerény tisztek, akik abban a nemzetietlen korban nemcsak a magyar irodalmat ébresztették új életre, hanem pionírjai lettek az egész magyar szellem megújulásának is.”⁹ A történelmi légkör és hangulat azonban nem mindenkit tett olyan elfogódottá és

⁷ A telek 1902-es elidegenítéséről: FLEISCHER Gyula, *A bécsi magyar testőrségi palota*, *Magyar Művészet*, 1929/8.; A követ jelentése: ÖSA, AdR, NPA – Originalberichte der österreichischen Gesandtschaft in Budapest, 16.245–13/1925. (1925. október 30.) (K. 17.) Ld. még: ÖStA, AdR, NPA – Liasse Ungarn 20/7. – 16.245–13/1925. (K. 819.); A bécsi polgármester 1930. február 17-i, véglegesen elutasító válasza: ÖStA, AdR, NPA – Liasse Ungarn 20/7. – 25.708–13/1930. (K. 819.)

⁸ *A magyar állam költségvetése az 1923/24–1929/30. számadási évre. Sommázat + Állami költségvetés az 1923/24–1929/30. évre. Részletezés*, Bp., 1923–1929. A jelzett időszakban ezen adatok mindvégig a 24. cím alatt, a rendkívüli kiadások, majd a beruházások valamelyik rovatában szerepeltek.

A minisztertanács 1927. február 4-i, majd március 24-i ülésén jelentette be Klebelsberg, hogy „a volt Gárdapalotában folyt építési, illetve átalakítási munkálatok a legutóbbi hetekben teljesen elkészültek.” (MOL K 27 – 1927. február 4-i ülés, 20., illetve 1927. március 24-i ülés, 23. napirendi pont.)

⁹ KLEBELSBERG Kuno, *Küzdelmek könyve*, Bp., 1929. 222.

meghatottá, mint Klebelsberget. A nemcsak történelmi, de piaci értékét tekintve is roppant becses ingatlant többször is megkísérelték értékesíteni.

1939–1940-ben – a már a Német Birodalomhoz tartozó Bécs polgármesterének kezdeményezésére – komolyan fölvetődött a Hermann-Göring-Werken tulajdonában lévő óbudai (Hajógyári-) szigettel történő elcserélésének terve, de végül magyar részről visszautasították az ajánlatot.¹⁰ A háború után, 1947-ben a bécsi polgármester ismét jelezte, hogy kulturális létesítmények és gyűjtemények elhelyezése céljából szívesen megvenné a Gárdapalota épületét. A magyar kultuszminisztérium azonban még ekkor sem hajlott erre, mivel „a hajdani testőrgárda épülete az egész magyar nemzet számára olyan történeti és szimbolikus értékkel bír, hogy [...] nem bocsátkozhatik [az eladásról] Bécs városával tárgyalásokba, mivel nem szándékozik tőle megválni”.¹¹

Klebelsberg 1931-es leköszönése – és a gazdasági világválság kulturális kiadásokat is erősen csökkentő hatása – következtében a harmincas évek elejétől többször is szóba került a Gárdapalota hatalmas épületének az ösztöndíjasok által lakatlan, kulturális célokat sem szolgáló, részbeni hasznosítása. Diákkollégium megnyitását is tervezték, s bár erre nem került sor, Lábán Antal – a CH 1924 és 1933 közötti igazgatója – már a harmincas évek elején bérbe adta a palota néhány szobáját, mindig vigyázva azonban arra, hogy a tudományos jelleget megtartsa-megőrizze, hiszen elsősorban külföldi kutatóknak biztosított szálláslehetőséget.¹² Mindez annyiban lehetett volna – mint ahogy végül nem lett – aggályos, hogy a diplomáciai mentességet élvező, az osztrák adófizetési kötelezettségek alól mentesített intézmény elvileg nem folytathatott semmiféle, számára hasznot hozó, az osztrák adóztatást kikerülő tevékenységet. 1935-től a bécsi magyar egyesületek is – az 1899-ben alapított Florisdorfi Első Magyar Munkásegylet és az általa 1921-ben létrehozott Bécsi Magyar Iskolaegylet – helyiségekhez jutottak a Gárdapalotában, ám ezért nem kellett térítést fizetniük. (Az utóbbi egyesület jogutódjának még ma is a CH Hollandstrassei épületében van a székhelye.)¹³ 1944 őszén és telén pedig magyar menekültek lepték el a Collegiumot, amelyet a nyilas kormányzat – Rajniss Ferenc kultuszminiszter ellenkezése dacára – meg kívánt szüntetni. Egy ideig itt működött a német birodalmi Donausender rádió magyar nyelvű adása is, olyan bemondókkal, mint például Fedák Sári. A Bécsért folytatott néhány napos harcban – amely jóval kisebb károkat okozott a császárvárosban, mint a két hónapos ostrom Budapestnek – a Gárdapalota szinte sértetlen maradt, több mint 20 000 kötetes, értékes történeti szakkönyvtárával együtt.¹⁴

1945 után sem pusztán tudományos és kulturális célokra használták az épületet, amely az 1955-ig – Berlinhez hasonlóan – négyhatalmi megszállás alatt álló

¹⁰ MOL K 269 – 1940. – 398–110.678.

¹¹ MOL XIX-I-1-e – 150–2. tét.

¹² MOL P 1390 - 1. tét.

¹³ STIER Miklós, *Collegium Hungaricum.Vindobonense, Iskolakultúra*, 1994/3.

¹⁴ MOL XIX-I-1-e – 21.491/1945.; Fedák „szerepléséről”: HELTAI Gyöngyi, *Fedák Sári mint „emlékezeti hely”. A bulvárszínházi kulturális örökség ártérkékelése*, Korall, 17. 2004. szept.

Bécsben az amerikai övezetbe került. 1945 novemberétől 1947 szeptemberéig az amerikai megszálló csapatok 8–9,¹⁵ 1945 szeptemberétől 1947 nyaráig a Magyar Vöröskereszt 14 szobát foglalt el a Gárdapalotában, illetve 1948 májusáig az 1944/45 telén, 1945 tavaszán nyugatra menekült, majd onnan hazatérő magyarok elszállásolására különítettek el néhány termet. Emellett változatlanul itt voltak elhelyezve a bécsi magyar egyesületek, és osztrák kulturális egyesületeknek is bérbe adtak helyiségeket. Ennek következtében – s persze amiatt, mert a Gárdapalota karbantartására-felújítására nem volt pénz, s így egyre több szoba vált lakhatatlanná – a néhány ösztöndíjast és a Bécsben hivatalosan tartózkodó magyar állampolgárokat is nehezen tudták már elszállásolni.¹⁶

A negyvenes évek végétől a Gárdapalota szinte teljesen kihasználatlan volt, ösztöndíjasokat és kutatókat már nem fogadott. 1949-ben, a Kultúrkapcsolatok Intézetének megalapításával,¹⁷ majd a nyugati országokban lévő magyar intézetek tudományos működésének beszüntetésével az épület is a külügyminisztérium kezelésébe került. A Történeti Intézet „elhalt”, a jogilag még létező, a gyakorlatban viszont már nem működő CH – ha valamilyen programot egyáltalán szervezett – a legrosszabb értelemben vett propaganda jegyében hirdette a Magyar Népköztársaságban uralkodó paradicsomi állapotokat, a minden ember boldogságát elhozó kommunizmus közeli győzelmét. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Külügyi Pártkollégiumának 1949. november 1-i javaslata szerint: „A még meglévő Magyar Intézeteket fenn kell tartani, mert az Intézetek, mint tájékoztató és kulturális szervek jelentős szerepet játszhatnak a népi demokratikus Magyarország propagálásában. Az Intézetek munkájának ennek megfelelően elsősorban tájékoztató és ismeretterjesztő jelleget kell adni. [...] A Magyar Intézeteknek a VKM hatáskörébe való tartozását meg kell szüntetni és a Magyar Intézeteket minisztertanácsi határozattal a Külügyminisztérium hatáskörébe kell utalni, ami biztosítja a követségek és a Magyar Intézetek szerves kapcsolatát.” A javaslat tárgyalásánál jelen volt Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter is, aki – nem véletlenül kötődött az ő nevéhez a magyar kulturális és tudományos élet szovjetizálása, az addigi, nyugat-európai irányultságú kulturális külpolitika felszámolása – egyetértett az előterjesztéssel... Az 1949. november 2-i titkársági ülés határozata ennél is tovább ment: „a nyugati országokban lévő Magyar Intézetek működését egyelőre be kell szüntetni és a követségek hatáskörébe kell utalni.”¹⁸

¹⁵ MOL XIX-I-1-e – 76.372, 86.279 és 88.554/1945.; 138.545 és 178.903/1947.

¹⁶ MOL XIX-I-1-e – 95.028/1946.; 50.773 és 74.479/1947.; Ld. még MISKOLCZY Gyula 1948. július 24-i jelentését: *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből (1945–1948)*, összeáll. és a bevezetőt írta GÖNYEI Antal, Budapest, 1988. 417–419.

¹⁷ Az MDP Titkársága 1949. január 19-i ülésén fogadta el az addig a külföldi ösztöndíjakról döntő Országos Ösztöndíj Tanács megszüntetését, a nyugati ösztöndíjasok számának tíz főre csökkentését (MOL MDP-MSZMP Iratok Osztálya – 276. f. 54/26. ö.e.); 1949. május 30-án határozott a Magyar Kultúrkapcsolatok Intézete létesítéséről (uo. 54/46. ö.e.); 1949. szeptember 7-én annak elnökségéről (uo. 54/61. ö.e.); majd 1949. szeptember 21-én az Intézet kormányzati helyéről (a főfelügyelet a Népművelési, a társfelügyelet a Külügyminisztériumé) (uo. 54/63. ö.e.).

¹⁸ Uo. 54/70. ö.e.

A külföldi magyar intézetek szerepéről és hivatásáról vallott klebelsbergi tudománypolitikai koncepció ezzel hosszú időre – akkoriban úgy tűnt: a „múltat végképp eltörölni”-szemlélet jegyében végérvényesen – feledésbe merült. Az ezt megtestesítő bécsi épület, a Gárdapalota azonban még mindig magyar állami tulajdonban maradt. Az osztrák műemlékvédelmi felügyelőség az ötvenes évek elejétől jó néhányszor figyelmeztette a bécsi magyar követséget a rendkívül értékes barokk palota karban tartásának kötelezettségére. Miután a magyar állam – pontosabban az állampárt – fölöslegesnek tartotta a kihasználatlan épület legalább részleges felújítására „kidobni a pénzt”, inkább elkótyavetyélését javasolta. Az MDP Politikai Bizottsága Boldoczky János külügyminiszter előterjesztésére már 1956. január 18-i ülésén hozzájárult az épület nem kevesebb, mint 12 millió schillingért vagy ennek az összegnek megfelelő svájci frankért történő értékesítéséhez.¹⁹ Azonban a forradalom és ezt követően Magyarországnak a „nyugati világbeli” elszigeteltsége öt évig hátráltatta a határozat megvalósítását.²⁰ Ráadásul a bécsi magyar követ, Puja Frigyes többször is erélyesen szót emelt a CH épületének tervezett eladásával szemben, s ez a Külügyminisztérium korábbi álláspontját is módosította.²¹ Ugyanakkor, a mindig csak a pillanatnyi érdekekkel – no meg a devizakiadások helyett a kecsegtető devizabevételekkel – számoló Pénzügyminisztérium mereven ragaszkodott az eladást 1951 óta szorgalmazó elképzeléseihez.²²

1958 novemberében, majd 1959 júliusában a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Politikai Bizottsága (PB) tárgyalta az épület sorsáról, az érintett főhatóságok meghallgatásával. A Külügyminisztérium ellenezte a Gárdapalota értékesítését. 1958. szeptember 4-jei előterjesztése – amelyet Sík Endre miniszter és Lajti Tibor, az MSZMP Központi Bizottság Külügyi Osztály vezetőhelyettese írtak alá – szerint: „1956-ban, az ellenforradalom előtt, olyan vélemény alakult ki illetékes helyeken, hogy a bécsi Collegium Hungaricum épületét el kell adni. Ezt az álláspontot azzal indokolták, hogy az épület mostani állapotának kijavítása és ezt követően a folyamatos karbantartás túl nagy teherrel járna. Ennek következtében 1956. és 1958. között tárgyalások folytak az épület eladására vonatkozóan [...]”.

Az alábbi indokok alapján kérjük a Politikai Bizottságot, mondja ki, hogy a Collegium Hungaricum épületét továbbra is meg kell a magyar állam tulajdoná-

¹⁹ Uo. 53/266. ö.e.

Érdekes, hogy Puja Frigyes – az akkori bécsi magyar követ – néhány nappal a forradalom kitörése előtt, 1956. október 19-én küldött jelentésében javasolta a „felsőbb szervek” által hozott „határozat megváltoztatását és olyan döntést, hogy a Collegiumot ne adjuk el.” (MOL XIX-L-1-k – 167/8/1956.)

Ld. még: *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1945–1956*, vál., szerk. jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta GECSÉNYI Lajos, Bp., 2007.

²⁰ *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1956–1964*, vál., szerk. jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta GECSÉNYI Lajos, Bp., 2000.

²¹ Puja eladást ellenző jelentései: MOL XIX-L-1-k – 52.164/1957., 56.134/Au-4/1957.

²² Így pl. MOL XIX-L-1-k – 75.682/1958., 00136/1958.

ban tartani s gondoskodni kell a Magyar Népköztársaság érdekeinek megfelelő felhasználásáról. [...]

1./ Fennáll annak a veszélye, hogy a vevők az épületet átjuttatsszák disszidens szervezetek kezére. Ennek [...] bekövetkezése után az épület – művészi értékénél és tradíciójánál fogva – ellenünk dolgozó disszidens propaganda-szervek számára nagyon is kihasználható lenne.

2./ A Collegium Hungaricum épülete 1710-ben épült, az akkori idők legnagyobb osztrák barokk-építész[e], Trautson mesterműve. [Úgy látszik, a korabeli politikai elit egyik legműveltebb képviselője, Sík Endre sem volt különösebben jártas az osztrák–magyar, közös történelemben; vagy pedig el sem olvasta az általa is aláírt előterjesztést. – U. G.] Az épület elhanyagolt állapota miatt máris indultak sajtótámadások ellenünk részben osztrák, részben disszidens lapokban. Az eladás tényét még akkor is ki tudnák ellenünk propagandában aknázni, ha nem játszanák az épületet ellenséges szervezetek kezére.

3./ Évek óta húzódó probléma olyan magyar intézet felállítása Bécsben, amely eredményesen működő kulturális centrummá válhatna. Az épület a Magyar Intézet elhelyezésére kiváló lehetőséget nyújt; továbbá az épületben kaphatnának helyet a Bécsben működő magyar intézmények: Munkás Egyesület, a Szabadság Egyesület, az Iskola Egyesület, az Osztrák-Magyar Baráti Társaság, Sajtóiroda stb.

4./ Az épületnek kultúr- és propagandacentrummá való felhasználása mellett arra is lehetőség nyílnék, hogy hivatalos kiküldetésekből Ausztriába vagy általában Bécsben átutazók számára vendégszobákat rendezzünk be. [...]

Határozat-tervezet

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága hozzájárul ahhoz, hogy a Collegium Hungaricum épülete továbbra is a magyar állam tulajdonában maradjon. A külügyminiszter tegyen részletes előterjesztést az épületnek kulturális és propaganda célokra való felhasználására vonatkozóan és a pénzügyminiszterrel egyeztetett költségvetést.”

A Külügyminisztérium előterjesztését 1958. november 1-jei ülésén tárgyalta a PB. Határozata szerint „a bécsi Collegium Hungaricum épületét 1 évre – jelenlegi állapotában – a D[emokratikus] I[fjúsági] V[ilág] SZ[övetség]-nek kell bérbe adni. Az épülettel kapcsolatos további teendőkre 1959 szeptembere után kell javaslatot hozni a Politikai Bizottságnak.”²³

Ezt követően a PB 1959 júliusában tárgyalta ismét a Gárdapalotáról. Ekkor Sík Endre imént idézett véleményéhez csatlakozva Benke Valéria művelődésügyi miniszter is kijelentette, hogy „Népköztársaságunknak rendkívül fontos politikai érdeke fűződik az épület megtartásához.”²⁴ Ezzel szemben a Pénzügyminisztérium hangsúlyozta: a Gárdapalota „nem Magyarországon van, kulturális érdeke osztrák

²³ MOL MDP-MSZMP Iratok Osztálya – 288. f. 5/104. ö.e.

²⁴ MOL XIX-L-1-k – 34.703/1959.

kultúrához, osztrák művészhez fűződik, az osztrák főváros szépítésével függ össze teljes helyreállítása – elsősorban osztrák érdek tehát az épület fenntartása, tatarozása. Miért akarják ezt a Magyar Népköztársaság zsebére hárítani?”²⁵

A PB 1959 júliusi ülésére az MSZMP Államgazdasági Osztálya részéről Friss István készítette az előterjesztést, amely kimondta: „A magyar állam tulajdonában levő bécsi Collegium Hungaricum épülete az osztrák barokk kiváló alkotása, ezért az osztrákok számára különleges érték. Jelentős magyar történelmi hagyomány nem fűződik hozzá, az ott levő Bessenyei György szobrot elhozhatjuk. Az épület 194 helyiségének csak kis részére van szükségünk, nagy részét ki sem tudjuk használni, viszont az egész épület fenntartása és jó karban tartása rendkívül költséges. Az épület sürgős, több millióba kerülő tatarozásra szorul, mert állapota teljesen leromlott, s ezt a körülményt különböző osztrák szervek a Magyar Népköztársaság elleni politikai hangulatkeltésre használják fel. További néhány milliót követel a korszerűtlen fűtőberendezések központi fűtéssé alakítása. Ha a használhatatlan mellékhelyiségeket is rendbe hozatjuk, s valami modernizálást végeztetünk, a költségek összesen már 15–17 millió schillingre rúgnak.

Az épületért 15 millió schillinget kínálnak. Előzetes tervek és költségvetés szerint 10 millió schillingért tudnánk központi fekvésű, magyar tulajdonban levő telken igényeinknek teljesen megfelelő új kultúrpalotát építtetni. [...]

Mindezek alapján javasoljuk: utasítsa a Politikai Bizottság a Pénzügyminisztériumot a bécsi Collegium Hungaricum legkedvezőbb értékesítésére és egyúttal egy új, különböző érdekelt szerveink, elsősorban a Külügyminisztérium és a Művelődésügyi Minisztérium tényleges igényeit kielégítő épület felépíttetésére.”

Az előterjesztést a PB 1959. július 28-jei ülésén vitatták meg. A disputa szellemi színvonalát – az első hozzászólás kivételével – kiválóan érzékelteti a következő hosszabb idézet:

„Sík Endre elvtárs: A Külügyminisztériumnak az a véleménye, hogy az épületet politikai szempontból nem szabad eladni, függetlenül attól, hogy mi ennek az anyagi kihatása. Nem érthetek egyet az előterjesztésnek azzal a mondatával, hogy nem fűződik az épülethez történelmi hagyomány. [...] Az anyagi szemponttal kapcsolatban azzal érvelnek, hogy új házat építeni olcsóbb, mint ezt renováltatni. Ismerjük, hogy van az ilyesmi. Veszünk egy házat, azt mondják ennyibe kerül, papíron ennyit meg is szavazunk, de mire felépül, kiderül, hogy sokkal drágább mint gondoltuk. [Mint a későbbiekben bebizonyosodott, Sík Endre nagyon is jól látta a bekövetkező eseményeket. U. G.] Az előterjesztés azt mondja, hogy 10 millió Schillingért tudunk építeni. Javasolom, hogy a Politikai Bizottság ezt az előterjesztést ne fogadja el, hozzon olyan határozatot, hogy az épületet ne adjuk el, s egyben kötelezze a Pénzügyminisztériumot, biztosítson 10 milliót az épület renoválására.

²⁵ MOL XIX-L-1-k – 33.691/1959. Emellett még ld.: MOL XIX-L-1-k – 32.372. és 33.571/1959.

Több ízben adtunk részletes listát arról, mire lehet ezt az épületet hasznosítani. A disszidensekkel, emigránsokkal való foglalkozáson túl kulturális célokra, előadások, hangversenyek, kiállítások stb. rendezésére.

Nemes Dezső elvtárs: Helyes az az álláspont, hogy ilyen intézetre ott szükség van. Ha ezt eladjuk, gondoskodni kell másikról. Javasolom, fogadja el a Politikai Bizottság Antos elvtárs kiegészítő javaslatát, hogy egy éven belül álljon helyette másik épület. [...] Nem mindegy azonban, hogy 15 millióért eladjuk az épületet, vagy 10 milliót fordítunk ennek a háznak a rendbe hozására. [...]

Somogyi Miklós elvtárs: Úgy vetem fel a kérdést, hogy a mi mostani viszonyaink között elég értelmes dolog-e ilyen nagy objektumot fenntartani, amit megfelelően kihasználni belátható időn belül nem tudunk, s aminek az évi fenntartási költsége nagy összegeket emészt fel. [...] Az épületnek a magyar nép történetével kapcsolatban nincsenek olyan hagyományai, melyek a megtartást indokolják. Ésszerűsítési szempontból is azt tartom helyesnek, ha eladjuk az épületet, s szerződést kötünk, hogy megfelelő helyen építsenek fel olyan új palotát, amely a rendeltetési célnak megfelel. [...]

Benke Valéria elvtársnő: [...] Kérem az elvtársakat, ne most döntsön a Politikai Bizottság, hanem két héten belül mi tisztázzuk a dolgot, s hozzunk ide egy-egy javaslatot.”

Ekkor következett az ügyet végül az eredeti előterjesztés javára eldöntő hozzászólás. A saját – a szociáldemokrácia elárulásával, MDP-be kényszerítésével induló – pályáján kétségtelenül következetesen végighaladó Marosán György (ld. önéletrajzi kötetét: *Az úton végig kell menni*, erről Kéthly Anna a párizsi *Irodalmi Újságban* *A lejtőn nincs megállás* címmel írt gyilkos kritikát) emelkedett szólásra.

„A Politikai Bizottság tagjai – hangsúlyozta –, szemben a Külügyminisztériummal, egyetértenek azzal, hogy azt az érvet, mely szerint az épületet eladás esetén ellenséges célokra használják fel ellenünk, ki kell innen hagyni, mert a Magyarország elleni politikai akciók nem ehhez a házhoz kötődnek. Mi 400 évig gyarmata voltunk Ausztriának és ebből a házból is gyilkoltak bennünket. [Ez volt Marosán legsúlyosabb mondata, amely mély történelmi műveltségéről is árulkodott. Nyilván a testőrökre, közöttük a testőrírókra és a Bécsi Magyar Történelmi Intézet, valamint a CH ösztöndíjasaira utalt, mint a magyarokat gyilkoló Habsburg-gazemberekre. U. G.] Az elvtársak 10 év óta vitatkoznak az épületről, nem tudnak dönteni. Ha mi propaganda célra modern, szép, az ország mostani életét kifejező épületet építünk, ha sokkal inkább jelképezni fogja Magyarország életét, mint ez az ósdi régi épület. [Az 1963-ra felépített új épület valóban hűen jelképezte ezt... – U. G.] [...] Meg kell kötni az üzletet. Tegyük fel, hogy renováljuk az épületet, rendbe hozzuk, és utána évenként egymillió schilling nem lesz elég a karbantartáshoz. Ha magyar nemzeti szempontból jelentősége lenne az épületnek, én is megfontolnám az eladást, de nincs, [...] az osztrákoknak hagyomány szempontjából fontosabb ez, mint nekünk. Határozzunk úgy; hogy az értékesítést kö-

vető egy év alatt az új kultúrpalotát fel kell építeni.” A PB pedig elfogadta Marosán javaslatát...²⁶

Közben legalább azt sikerült elérni, hogy a vevőként jelentkező osztrák állami szervek 1959 novemberében a Gárdapalota addigi 15 millió schillinges vételárát 18 millió schillingre emelték (ez jóval kisebb összeg volt, mint a palota valóságos forgalmi értéke).²⁷ Az osztrákok úgy gondolták: „nem akármilyen épületről van szó a Weghuber-park mellett, hanem az egyik legnagyobb osztrák építész egyetlen városi palotájáról. Ezt pedig a magunk számára megőrizni: kötelesség.”²⁸

A vételi szerződést az osztrák szövetségi kereskedelmi és újjáépítési minisztérium kötötte a magyar állammal.²⁹ A szerződésben kikötötték, hogy a palotában lévő festmények és műtárgyak – a nyíregyházi főiskolára szállított Bessenyei-szobor kivételével – a vevő tulajdonába kerülnek, a teljes vételi összeg 1961. január 15-ig történő átutalása esetén; az átadás-átvételre pedig 1961. február 1-én kerül sor, azonban a palotában lévő magyar egyesületek 1961. május 15-ig díjtalanul használhatják a dísztermet. (Később az utóbbi időpontot – többszöri halasztással – 1962. december 31-ig sikerült kitolni.)³⁰ A palota új tulajdonos általi értékesítése esetére 25 esztendeig a magyar államot elővásárlási jog illette meg.³¹ Az osztrák minisztertanács 1960. március 22-én hagyta jóvá a CH épületének megvásárlásával kapcsolatos fizetési feltételeket. Két héttel ezután a vételár első fele már befolyt a Magyar Nemzeti Bank zürichi számlájára.³² A palota sorsa ezzel megpecsételődött...

Az eladás összegéből építették föl 1963-ra a CH Hollandstrasse-i épületét. Ezen újabb rémtörténet néha nevetséges, ám inkább elszomorító fejezetei egy másik tanulmány témáját adhatják. „Kinti barátaink állásfoglalásának figyelembevételével – hangzott a Külügyminisztérium álláspontja – kénytelenek vagyunk ragaszkodni ahhoz, hogy az új épület tervezési stb. munkáit” két, szerényebb képességű osztrák „elvtárs” végezze el, hiszen „barátaink [értsd: az Osztrák Kommunista Párt, U. G.] véleménye szerint politikailag lehetetlen helyzetet teremtenie, ha a Magyar Népköztársaság által építendő épületet” egy „fekete” – azaz néppárti – osztrák építész tervezné. A kivitelezést pedig valamely ismert cég helyett inkább egy tökeszegény kommunista vállalatra bízták.³³ Ennek meg is lett az eredménye, hiszen az építkezés egyik irányítójának emlékezése szerint: „a magyar költségvetés tartalékaira volt szükség” ennek az építővállalatnak a fenntartásához.³⁴

²⁶ MOL MDP-MSZMP Iratok Osztálya – 288. f. 5/142. ö.e.

²⁷ MOL XIX-L-1-k – sz.n./1959. (1959. november 10-i keltezésű feljegyzés.)

²⁸ A *Die Presse* 1960. február 3-án a palotáról írott cikkét idézi: MOL XIX-L-1-k – sz.n./1960.

²⁹ MOL XIX-L-1-k – 76.177/1958. és 35.685/1959.

³⁰ MOL XIX-L-1-k – 83.223/Au-4/1962.

³¹ MOL XIX-L-1-k – 52.627/1960. és sz.n./1960. (1960. március 14-i keltezésű feljegyzés.)

³² MOL XIX-L-1-k – sz.n./1960. (1960. március 24-i keltezésű feljegyzés) és 51.818/1960.

³³ MOL XIX-L-1-k – 52.729/1960. és 66.467/1961.

³⁴ ÁGOSTON Kálmán, *Hová lett Szulejmán szőnyege? Adalék a bécsi CH történetéhez*, Új Horizont, XVIII. évf. 4.

A finoman szólva is felelőtlen döntés következményei máig hatóak. De – néhány szabályt erősítő kivételtől eltekintve – kit érdekelt az akkori vezetők közül a Gárdapalotában érezhető, Klebelsberg által oly sok szeretettel emlegetett *genius loci*? Egyáltalán, kit érdekeltek akkor a magyar történelem és irodalom, a magyar forráskiadás bécsi kötődései?

*Kinek mint mi tetszik, úgy mondja,
És mindenkoron arra vagyon gondja,
Hogy az ő beszédét, kedve után mondja.
Pesti Gábor: Értelme (a 106. mese után)¹*

Az aesopusi mesék igen népszerűek voltak a XVI–XVII. században. Bethlen Miklós *Elete leírásában*² háromszor is idéz Aesopus-történetet: „menénk a Teleki szállására, és ott kezdénk bátrabban szólani a dologhoz. Bizony másnak sem tetszett az, de *igen az Aesopus rókáját követi sok ember.*” – „Ez azért a világi hírnév, becsület, mely is, amint már látjuk, mind az adó, mind a vevő tökéletlensége, állhatatlansága miatt mi lehet egyéb állhatatlanságnál, tökéletlenségnél? Ez valójában *az Aesopus kuvasza szájában való koncnak az árnyéka*, melyhez mikor a világ kapdos, magát a valóságos becsületet veszti el.” – „feleltem én arra és talán többet a politica prudentiánál magam részéről, kicsidben is múlt, hogy úgy nem jártam, mint *Aesopus számara az oroszlánna*l.” De Bethlen levelezésében is felbukkannak a fabulákból származó példázatok: „de bizony mi sem az embernek, sőt talám Istennek sem tudunk ügyiben könyörögni a magunk dolgáért, bizony pedig amint én itt a dolgokat látom, nem kellene nekünk még a vízbe ölni magunkat, *mint az Aesopus nyulai*, mert bizony nem volnánk mi itt szintén olyan rosszul, mert az Urunk kegyelmes és bölcs monarcha.”³ Ahogyan Jankovics József megjegyzi ezzel kapcsolatban: „Érdekes és fontos, mind a kor műveltségi közállapotaira, mind Bethlenre jellemző adat, hogy a szentírás után mindjárt az ezópusi fabulák következnek a hivatkozások számát tekintve!”⁴

Az aesopusi meséket magyarul elsőként megszólaltató Pesti Gábort gyakran méltatja irodalomtörténetírásunk, de csak mint fordítót. Versszerzőként inkább

¹ *Ezópus fabulái melyeket magyar nyelvre fordított Pesti Gábor*, faksimile kiadás, Budapest, 1950, 43.b – *Esopus fabulái Pesti Gábor szerint*, szerk. Ács Pál, Budapest, 1980, 122. – A verseket Ács kiadása szerint idézzük, mivel gondolatmenetünk szempontjából a betűhű közlésre nincs szükség, viszont a központozás tekintetében az eredeti kiadást követtük. A versekre a továbbiakban sorszámokkal hivatkozunk. Az eredetiben ugyan sorszámok nincsenek, de a hozzáférhetőbb Ács-féle kiadásban igen. Ezek a sorszámok megegyeznek Toldy Ferenc kiadásának (*Régi magyar mesék, beszélek és erkölcsiratok*, Pest, 1858) számozásával, csak hogy Ács kiadásában felcserélődtek a 67–68., 93–94., 107–108., 124–125. és 132–133. mesék és a hozzájuk tartozó versek is.

² BETHLEN Miklós, *Élete leírása magától*, in: Kemény János és Bethlen Miklós művei, kiad. V. WINDISCH Éva, Budapest, 1980.

³ Bethlen Miklós levelei I–II., összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta JANKOVICS József, Budapest, 1987, (*Régi Magyar Próza Emlékek*, 6/1–2.) 916.

⁴ JANKOVICS József, *Bethlen Miklós leveleinek formái, műfaji és stilisztikai jellemzői*, in: Bethlen Miklós levelei, i. m., 76.

óvatos dorgálásban szokás öt részesíteni. Költeményeinek számát tekintve pedig jelentős szerzőnek számít, hiszen *Esopus fabulái*... című mesegyűjtemény-fordításában 185 verset írt a mesék tanulságaiként. Messze a legtöbbit a XVI. században. E versek megítélésben nyilván közrejátszik az is, hogy metrikai besorolásuk meglehetősen bizonytalan. Egyszerűen szólva: Pesti Gábort a szakirodalom általában rossz verselőnek tartja.

A tények persze tények. Három kivételtől eltekintve mindegyik verse három sorból áll, és a sorok szótagszáma 9 és 17 között ingadozik, minden különös szabályszerűség nélkül. Vannak ugyan azonos szótagszámú sorokból felépülő versei, de nagyon kis számban. A legtöbb például 12 szótagos sorokból álló versből van, összesen 17 darab. Más szótagszámú egyforma hosszú sorokból álló verse, vagy akár különböző hosszúságú sorokból álló, de egy másik versével azonos összetételű verse alig néhány darab van fajtánként. Egyikből sem írt nyolcnál többet. A versek rövidege, a sorozatosság hiánya miatt nehéz elvont metrumképletet adni.

Két lehetőség kínálkozik. Vagy elfogadjuk Pesti verseit ütemes-hangsúlyos verselésűnek és jó ritmikájúnak – ebben az esetben minden egyes különböző szótagszámú sorkapcsolatot külön metrumnak tartunk; vagy elfogadjuk ugyan a verseket ütemes-hangsúlyos verselésűnek, de nem tartjuk ritmusukat jónak – ebben az esetben megelégszünk a verselés típusával, a metrumról pedig nem tudunk mondani semmit.⁵

Az első esetben valószínűtlenül sok metrumot kell feltételeznünk. Pesti 185 versében a sorok 90 féle módon kapcsolódnak egymáshoz. Ez 90 különböző metrumot jelentene, és akkor a sorok esetleges belső ütemosztását (ezek egymástól eltérő alkatát) még figyelembe sem vettük, csupán a sorok szótagszámát. A 90 féle metrum különösen akkor sok, ha hozzátesszük, hogy ebből Pesti 48-at (53%) csupán egyetlen versszakban használt, további 20-at (22%) pedig két-két strófában. Tehát a metrumok háromnegyed részét csupa ilyen, alig használt forma teszi ki. A XVI. században használt metrumok felől nézve: összesen 8 olyan metrum van a 90 között, amit Pestin kívül más versszerző is alkalmazott.⁶ A maradék 82 strófa-formát csak Pesti Gábornál lelhetjük fel.

Ez az álláspont – mely szerint minden szótagszám-változat külön metrum – a fenti adatok tükrében tarthatatlan. A másik elképzelés – amely szerint Pesti rossz ritmusú verseket írt – megegyezik a szakirodalomban elfogadott véleménynyel. Szerintünk azonban e két eshetőségen kívül számolni kell egy harmadikkal is: feltételezhetjük ugyanis, hogy *Pesti Gábor versei nem ütemes-hangsúlyos ver-*

⁵ A kérdés megválaszolása fontos lehet, ha a metrumstatistikára gondolunk. A versek nagy száma erősen befolyásolja a század verseinek adatait. Ez a fejezet a XVI. századi költészet metrum-repertóriumának (*Repertoire de la poesie Hongroise ancienne*, szerk. HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÖNYI Etelka, VADAI István, Paris, 1992. Hálózati kiadása: <http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium/>; Gépeskönyv, ContentWare Labs, 2000 v. 5.0.5) munkálatai során készült.

⁶ Ezek jobbára az izometrikus típusok: 11–11–11, 12–12–12 stb.

selésűek. Ha a ma is létező verselési rendszereket tekintjük, ez kizárásos alapon azt jelentené, hogy a versek időmértékesek. Semmi nem zárja ki azonban azt a lehetőséget, hogy Pesti egy ma már elfeledett verselési rendszerben írt. Ez a fejezet arra vállalkozik, hogy valószínűsítse ennek a harmadik verselési rendszernek a létezését. Azt nem állíthatjuk, hogy Pesti verseit *maradéktalanul* meg tudjuk magyarázni, de talán mégis jobban, mint eddig sikerült.

Induljunk ki a vesszorok tagolásából! Nem az *ütemezés* kifejezést használjuk, mert nem tudjuk a különböző szótagszámú sorokat azonos ütemezési rend szerint felbontani. Éppen azt állítjuk, hogy ezek a versek nem ütemesek. A tizenegynéhány szótagos sorokat önkéntelenül is legalább két részre bontjuk a vers olvasása, elmondása közben. Ebben nyilván szerepet játszik, hogy önkéntelenül is ütemezni próbálunk, de egyéb (grammatikai, lélektani, logikai...) okai is lehetnek. Hogy elkerüljük a belemagyarázás veszélyét, hivatkozhatunk magára Pesti Gáborra. Számos esetben jelöli a sorok tagolását, vesszőt tesz gyakran olyan helyre is, ahol ennek semmiféle grammatikai szerepe nincsen. Például:

Isten kit mivel szeret nem kell igen bánni,
 És el tírhető szerencsét távol tőle hánni,
 Mert talán fejére, fog nagy veszélyt várni.
 (18.)

Itt a harmadik sor közepén semmiféle nyelvtani szabály nem ír elő közpon-
 tozást, tehát a vesszőnek valószínűleg ritmust jelölő szerepe van. Általában a tör-
 delés nélkül leírt versekben is vessző jelöli a régiségben a sorok végét, esetleg a
 sorok metszeteit is. Ugyanilyen ritmusjelölésre láthatunk példát a mottóként idé-
 zett vers harmadik sorában is, további példákat is lehetne gyűjteni. Persze nehéz
 elkülöníteni a *csak* ritmust jelölő vesszőket a többitől, hiszen a ritmikai határ
 gyakran egybeeshet a logikai, értelmezési, mondattani határral. Vállalva azt,
 hogy a ritmust (tagolást) jelölőkön kívül más vesszőket is figyelembe veszünk,
 számoljuk össze a vesszővel tagolt sorokat, és csoportosítsuk szótagszámok sze-
 rint! A következő táblázat feltünteti a számolás eredményét:

Sor- faj	összesen (db)	tagolt (db)	típus	darabszám
9-es	2	1	3-6	1
10-es	7	2	4-6	2
11-es	47	12	5-6 3-8	11 1
12-es	198	43	6-6 5-7 4-8 2-10 6-4-2 3-3-6	37 2 1 1 1 1

13-as	140	30	7-6 6-7 5-8 4-3-6	18 8 3 1
14-es	104	30	8-6 6-8 7-7 5-9 6-2-6 1-5-8	15 5 5 3 1 1
15-ös	48	14	9-6 6-9 7-8 8-7 5-10 4-3-8 3-6-6 1-14	6 2 1 1 1 1 1 1
16-os	23	11	10-6 8-8 9-7 6-10 4-6-6	4 3 2 1 1
17-es	4	2	11-6	2

A táblázatban három vers (7., 14., 149.) sorait nem vettük figyelembe, ugyanis ezek belsőrímes versek, így elképzelhető, hogy más rend szerint ritmizál-landók. Összesen 145 vesszővel tagolt sort találtunk az 573 vizsgált sor között, ez 25%-os arány. Ez a szándékolt, szerző által jelölt ritmus reprezentálásához ele- gendőnek tűnik. A vesszővel tagolt sortípusokat előfordulásuk darabszáma sze- rint soroltuk fel, és vastagítással emeltük ki az azonos szótagszámú sorok közül a leggyakoribb típusokat. *Kivétel nélkül az a leggyakoribb típus, ahol a sor máso- dik fele 6 szótagból áll.* Ezeknek a típusoknak a számát még szaporíthatjuk is azzal, hogy hozzájuk számoljuk a három részre tagolt sorok egy részét, azokat tudniillik, amelyeknek harmadik része szintén 6-os, illetve azokat, amelyeknél a második és harmadik rész együtt tesz ki 6 szótagot. Az első esetre példa a 12- esek között a 3-3-6 tagolású sor, a másodikra ugyanitt a 6-4-2 tagolású.

Természetesen az így létrejött típusokat nem foghatjuk fel kizárólagos tago- lásként. Egyrészt az olyan vesszők miatt nem, amelyek nem ritmushatárt, hanem grammatikai határt jelölnek, másrészt azért nem, mert a sortagok esetleg még tovább is tagolódhatnak (például a 11-6-os sor első fele). Elfogadhatjuk viszont a leggyakoribb típusokat mint alaptípusokat. A vesszővel tagolt sorok 70%-a tarto- zik ide. Ez a tény, ha csak a sorok negyedére vonatkozik is, már sejteni engedi a szabályszerűséget.

Próbáljuk meg Pesti Gábor verseit úgy ritmizálni, hogy – ha ezt a szóhatárok megengedik – a sorok utolsó hat szótagját egy egységnek tekintjük. Ezt a versek jelentős részénél minden probléma nélkül megtehetjük:

A kakas minden / bolond ember leszen	5–6
Ki jó tudományt mint / drágakő nem veszen,	6–6
No azért a bölcseknél / nem keveset teszen.	7–6
	(1.)
Ha az hatalmas, / gonoszt akar tenni.	5–6
Könnyű az nyavalyáshoz / hamis okot lelni.	7–6
És az mint akarja / úgyan meg ítélni.	6–6
	(2.)

Mielőtt tovább folytatnánk a vizsgálódást, vezessünk be egy elnevezést az így ritmizálható versekre. Eddig is félreértésre adhatott okot a *tag* terminus, lévén nem sok köze a Gábor Ignác-féle tagoló vershez, sem a Németh László kifejtette négyütemű tagoláshoz.⁷ Nevezzük ezt a Pesti Gábor verseinél megfigyelt ritmizálást egyelőre *x+6-os* ritmusnak. Ez egyszerre utal a sorok első felének kötetlen szótagszámára, és az egész verssor változó szótagszámára.

Térjünk ki ezután a szakirodalomban megfogalmazott vélemények közül néhányra, mert a vizsgált ritmuselv *részben* már ezekben is felbukkan. Horváth János például így ír Pestiről:⁸ „Versei elég gyámoltalanoknak tetszenek: mintha nem is ő írta volna! Igaz, hogy szinte még a középkorban vagyunk, s Pesti, mint verselő a középkori latin és magyar hagyomány neveltje. Középkori verseink ritmusa általában csak hosszabb sorozatokból cseng ki világosan: Pesti tanulságai pedig mindössze 3 sornyi rímelések. [...] Úgy tetszik, a rím vezet bennök: van több nehézkes (-ságos, -séges) ríme, de akad már keresett kénrím is, mint majd Rimaynál és Lisztinél, s akad csak a rím által kicsikart kép és gondolat is. Az összerímelt sorok főtörvényének a négyüteműség látszik: leggyakoribb sorfaja a tizenkettős, meg a vágás 13-as, kevesebb a sapphikus 11-es, meg a 14-es; ezek második félsora általában hatszótagos, és – talán ezen a fogódzón – keverten is összerímelteti őket.”

Horváth János tulajdonképpen felismeri a ritmikai tényt, a hatszótagos második félsorokat, de az az állítás, hogy keverten *is* rímelnek a sorok, nem pontos; inkább az a helyzet, hogy *általában* váltakozó szótagszámú sorok követik egymást. Horváth János inkább elmarasztalja Pesti verseinek ritmusát, de kitart a négyüteműség, a *megszokott* elv mellett.

⁷ GÁBOR Ignác, *A magyar ősi ritmus*, Budapest, 1908.; NÉMETH László, *Az én katedrám. Tanulmányok*, Budapest, 1975. – Nézeteik alapos bírálatához és további bibliográfiai utalásokhoz ld. SZEPES Erika–SZERDAHELYI István, *Verstan*, Budapest, 1981, 363., 392.

⁸ HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Budapest, 1953, 112.

Részletesen foglalkozik Pesti Gábor verselésével fontos tanulmányában Waldapfel József is. Ő nem fogadja el, hogy ezek a versek rossz ritmusúak lennének. Miután példákat idéz különböző sorfajokra, így összegez: „Az első típus feleződő 12-es, a második vágáns 13-as, a harmadik ritmikus sapphoi 11-es, a negyedik 8/6 tagolású 14-es sor. Az elsőből mintegy 190, a másodikból mintegy 110, a harmadikból 77, a negyedikből 43 van módosulatlan alakban, együttvéve tehát az 582 verssornak csaknem $\frac{3}{4}$ része. Az egyes tanulságokban legtöbbször különböző sorok rimelnek egymással. Az említett négy sorfajban a sor második fele mindenütt hatos, így oly sorok, melyek első fele más-más, kitűnően hangzanak együtt, csak egyik szaporábban, másik lassabban indul.”

Waldapfel még pontosabban regisztrálja a versek ritmustényeit, mint Horváth János. Az eltérő szótagszámú sorok összerímeltetését azonban az ütemeshangsúlyos verselési rendszeren belül tartja helyénvalónak; nyilván az ütemegyenlőségre való törekvést feltételezve. Véleménye szerint Pesti középlatin sorfajokban írta verseit, mely sorfajok Pesti műveltségének középkori alaprétégeből származnak. Ezt a véleményt fogadja el Ács Pál is szövegkiadásának utószavában. Waldapfelt idézi, miszerint a latin sorfajok ismerete a középkori műveltség, „a himnuszénekülés, breviáriumi énekmondás, papi iskoláztatás” maradványa.¹⁰

A latin sorfajokat Pesti Gábor nyilván ismerte, de meg kell jegyeznünk, hogy versei *szövegversek*, nem énekelték őket, nem is nagyon lehet változó hosszúságú sorokat rögzített dallam mellé tenni (egy bizonyos határon túl). A nagyobb probléma pedig az, hogy ha kimutatjuk a sorfajok vegyes használatát, akkor a metrikai alapelv nem lehet azonos a latin verselésével. Ott általában azonos hosszúságú sorok csengenek össze. Az, hogy a sorok osztása a latin sorfajokra emlékeztet, még nem jelent sokat, hiszen láttuk, hogy az osztások egy logikusan rendezett családba illeszthetők, amibe a 3–6-os és 11–6-os sor is beletartozik. Az idézett verstani megfigyelések csak a leggyakoribb négy sortípust emlegetik, holott a bemutatott hatszótagos sorrész egyebütt is megtalálható.

A latin sortípusokkal vont párhuzam hiányosságait tetten érhetjük, ha ismét Horváth Jánost idézzük. Kimondatlanul is híres verstani munkájára vonatkozik a „középlatin sorfaj” kifejezés, a középkori magyar versek ritmusáról írott könyvére. Saját kritériumait ott így határozta meg:¹¹ „Ha egy latin versből fordított magyar versben a latinnak megfelelő sorok túlnyomó többsége annyi szótagú, mint a latin; ha az ily (szabályos) szótagszámú sorok túlnyomó többségében a sormetszet helye a latinéval egyezik; ha a versszakok sorainak száma, faja és kapcsolódása latinban és magyarban azonos: akkor arra az egy versszövegre nézve némi valószínűséggel kimondhatom, hogy a fordító a latin vers ritmusához iparkodott alkalmazkodni.”

⁹ WALDAPFEL József, *Pesti Gáborról*, in Uő, *Irodalmi tanulmányok*, Budapest, 1957, 36.

¹⁰ ÁCS Pál, *i. m.*, 211.

¹¹ HORVÁTH János, *A középkori magyar vers ritmusa*, Ludwig Vögelreiter Verlag, Magyar Osztály, Berlin, 1928, 36.

Ezzel szemben Pesti *prózából* fordította verseit. Nemhogy a latin eredetinek nincsenek versszakai, verssorai, metszetei, más olyan latin vers sincs, amelyből a versszakokhoz, azon belül a sorok számához, fajához, metszeteihez és mindezek kapcsolódásához a mintát meríthette volna. De ha mindezek ellenére mégis elfogadnánk a sorfajok latin eredetét, akkor sem mondhatnánk mást Pesti verseléséről, csak azt, hogy egy formakészletből éppen ezeket a sortípusokat választotta, és használta őket tetszőleges összetételben. Ez pedig távol áll mind a latinban, mind pedig a magyarban ismert ritmusmintáktól. A sorfajok kiválasztásának okát, és a fennmaradó másmilyen sorokat így magyarázni nem lehet.

A metrikai rendszer mássága persze nyíltan fel sem merült eddig, az azonoság pedig hihető volt a sorfajok hagyományos megnevezése miatt. Mind Horváth János, mind Waldapfel József a verstanban szokásos sorneveket használja. E gyakorlat szerint minden 5–6-os osztású sor lehet sapphói, noha esetleg eredet szerint semmi köze nincs hozzá. A felező (feleződő) 12-es elnevezés is lehet félrevezető. Esetünkben nem az a fontos, hogy a sor két fele ugyanolyan hosszú, hanem az, hogy a sorok második felének hossza rögzített. Az x+6-os ritmusnál a sorok közötti viszony a fontos, nem pedig a sorokon belüli. Az x+6-os sor lehet éppen 12-es is, de a 12-es sornak nincs kitüntetett szerepe a ritmuson belül. Annak ellenére nincs, hogy ebből a fajtából van a legtöbb sor.

A leggyakoribb sortípusok felsorolása nem írja le helyesen Pesti Gábor verselését. Érthető, hogy a szótagszámtartó metrikai rendszerek vizsgálatánál ez elegendő, és hogy az idézett vélemények is ilyen rendszeren belül keresték a versek ritmikai rendjét. Ám dolgozatunk elején már rámutattunk arra, hogy állandósult szótagszámarányú versszakokból Pesti nagyon keveset írt. Ha pedig nem a versszakokat vesszük szemügyre, hanem a sorokat, akkor vizsgálnunk kell az összeset. Számunkra egyenrangúak a gyakori 12-esek és a ritka 17-esek. Egyenrangúak, mert azonos ritmikai elv szerint épülnek fel, és az egyik állhat a másik helyén. Éppen a ritka sorok rendszerbe illeszkedése mutat rá a közös elvre, egy periférikusnak vélhető sor a lényegre, az x+6-os összefüggésre.

Ugyanígy periférikusnak tűnhet egy másik forma is, holott a ritmizálás elve ugyanaz:

Úgy leszen dolga / minden bolond polgárnak	5–7
Kik a tisztért / nem engednek az kárnak	4–7
Sőt halálokkal is / érte járni akarnak.	6–7
	(3.)

Ez példa magát / oly emberre forgatja	5–7
Ki más ember dolgát / mindenkor hárogtatja	6–7
És az önnön dolgát jól, / soha nem igazgatja.	7–7
	(134.)

Itt a sorok második fele mindig 7 szótagnyi. Természetes dolognak tűnik az $x+6$ -os ritmus mellett az $x+7$ -es létezése is, az elv ugyanaz. A korábbi elméletek tudomást sem vettek ezekről a sorkapcsolatokról, sőt az itt előforduló sorfajokról sem tettek említést. Noha nincs túl sok az ilyen strófából, és a többféleség gyengíteni látszik a szabályozottságot, ez a második ritmusfajta egyben erősíti is, mert magasabb szintre emeli a szabályt. A sorok első fele szabad szótagszámú, a második fele kötött. Végigritmizálva az összes verset, azt tapasztalhatjuk, hogy e két formán kívül $x+5$ -ös és $x+4$ -es ritmusok is fel-felbukkannak. Néhány esetben 3 vagy 8 szótagos második félsort lehetne csak levágni, ezekben az esetekben már nem erőltethetjük a ritmizálást. A felismert metrikai rendszer szabályait a következő pontokba lehet foglalni:

1. Minden sor egy főmetszettel két részre bomlik. (A további tagolás esetleg lehetséges, de véleményünk szerint felesleges.)
2. A sorok első részének szótagszámára *nincs* megkötés, sorról sorra változhat, rendszerint 3 és 11 között. A jellemző érték: 6 vagy 7.
3. A sorok második részének szótagszáma kötött, egy versen belül nem változhat, rendszerint 4, 5, 6 vagy 7. A jellemző érték: 6.
4. Egy vers (versszak) három egymással rímelő sorból áll. (Ettől a ponttól Pesti három alkalommal tér el.)

A fenti szabályokkal definiált metrumot nevezzük $X+N$ -es metrumnak.

A 2. szabály lehetővé teszi, hogy egy versen belül a sorok akár azonos szótagszámúak legyenek. Van is erre jó néhány példa Pestinél. Gondoljunk csak a már említett 17 darab csupa 12-es sorból álló strófára. Még többször van szótag-szám-megfelelés két-két szomszédos sorban. Ezek a versek, illetve sorpárok ütemes-hangsúlyos sorokként is ritmizálhatók. Csak a felismert rendszer, az összes vers által mutatott szabályok miatt tudjuk, hogy a hangsúlyos vers álarcában $X+N$ -es metrumú vers rejtőzik. A következőesen azonos helyen visszatérő hangsúlyok becsempészik a szótagszámtartó sorokba az ütemes verselés illúzióját. Noha inkább a két verselési rendszer különbségét hangsúlyozzuk, ez az érintkezés a két verselési rendszer között sok mindent megmagyaráz. Például Pesti verseinek eddigi értelmezési kísérleteit, vagy Pesti verseinek bizonytalanságát. A hangsúlyozás, ütemezés (ütemezhetőség) nyilván őt is befolyásolta, és ha igyekezett(?) is saját szabályaihoz igazodni, a magyar ütemtől nem sikerült magát teljesen függetlenítenie. Íme két példa (egy $x+6$ -os és egy $x+7$ -es) olyan versre, amely szótagszámtartó, következésképp ütemes-hangsúlyos is:

Vannak kik szín alatt / szerelmet mutatnak	6–6
De mi nekik hasznos / mást arra oktatnak	6–6
Azért az eszestől / ők meg úáltatnak.	6–6
	(143.)

Minden ki ő magát / ellenségére bízza.	6–7
Leszen neki dolga / mint alítaná vissza.	6–7
És az tíz körméről / ellensége le húzza.	6–7
	(161.)

Összegezzük eddigi megfigyeléseinket! Pesti Gábor 185 verse közül három nem képezte vizsgálatunk tárgyát (7., 14., 149.), ezek ugyanis belsőrímeselek, ahol a rímelés módosítja a ritmizálást is. A fennmaradó 182 vers közül $x+4$ -es 16 darab, $x+5$ -ös 7 darab, $x+6$ -os 105 háromsoros és 3 hosszabb vers, $x+7$ -es 8 darab. Ezeket szabályosnak tekintve a jó ritmusú versek száma 139 darab, az összes vers 76%-a. Ez megfelel a viszonylagos sorozatosság követelményének, persze elég alacsony fokon. Nem állíthatjuk, hogy Pesti kitűnő verselő lett volna. Verse-léséből mindenesetre határozottan kivehető egy eddig nem ismert, pontosabban szólva egy félig félreismert verselési rendszer.

Ez a verselési rendszer átmeneti típus lehetett a kötetlen szótagszámú rímes sorok (rímes próza?) és a szótagszámláló versek között. A maga nemében egyedülálló nemcsak a magyar,¹² de a világirodalom ismertebb formái között is.¹³ Szabályai még pontosíthatók és vizsgálandók, de már ebben a megközelítésben is lényegesen jobban leírják Pesti Gábor verseinek ritmusát, mint az eddigi értelmezések.

¹² Bizonytalan szótagszámú versek között próbálhatunk más magyar példát is keresni. A *Soproni virágének-töredék* akár $x+6$ -os metrumban is olvasható:

Virág, tudjad, / töled el kell mennem, 4–6

És teiretted / kell gyászba öltözni. 5–6

Természetesen semmi alapunk nincs a találgatásra a szótagszámok kínálta lehetőségen kívül. A magyar ütemes-hangsúlyos vers elvisel egy-két szótagos ingadozást. Lotz János példája Arany János: *Zách Klára* című balladájából:

Jaj öcsém Kázmér,
azt nem adom százér.

LOTZ János, *Általános metrika*, in *Szonettkoszorú a nyelvről*, szerkesztette LOTZ János közreműködésével SZÉPE György, Budapest, 1976, 220.

¹³ LOTZ János, *i. m.*, 220. „Ez a variációs lehetőség még nagyobb is lehet, mint pl. a nyugat-szibériai népköltészetben vagy a héber *Zsoltároknak*. Vagy vonatkozhat a numerikus szabályozottság a szövegnek csak bizonyos részeire, például abban az esetben, amikor ugyanabban az irodalmi műben a vers és próza vegyesen fordul elő; pl. a kínai *fu*-műfajban. A szövegben még bonyolultabb módon is összeszővődhet a vers és próza, mint pl. a protoindoeurópai versben, ahol a sor kezdete nagyjából szabad, egy jelentős hosszúságú befejező sor rész viszont szabályozott. Bizonyos típusú klasszikus retorikai szövegekben csak egy kis befejező rész (clausula) volt meghatározott. (Az utóbbi két módozat közötti különbség fokozati jellegű).”

Lotz János a protoindoeurópai vers alatt talán a kelta szabad indítású verselést érti, ezzel nemigen érintkezhet a régi magyar verselés. A ritmikus próza zárata, a klauzula már tetszetősebb párhuzam, de ott a szabályozottság időmértékes jellegű, míg Pesti Gábornál másfajta.

Ad Hominem

„UDVARICÉ SZÓLOK, IGEN RÖVIDEDEN”

(Jankovics József köszöntése)

Szinte hihetetlen, mégis igaz, mert az évszámok nem hazudnak: Jankovics József barátunk is belépett az irodalomtörténészek sexagenáriusainak sorába. S hogy mit mondhat, mit kívánhat neki e jeles napon régi barátsággal pályatársa, kollegája, számos alkalommal munkatársa? Mindenekelőtt talán azt, amit Solymosi N. Mihály praeceptor uram skólabéli diákjai kívántak Nagyszeben város szeretett polgármesterének, fautoruknak és patrónusuknak, amikor így szólottak hozzá:

Hogy most sokat szóllyak töllem lehetetlen,
Udvaricé szólok igen rövideden,
Ki mondom valami vagyon a szivemben,
Ez Uram: sokáig hogy Isten éltesse.

Éltesse tehát az Isten még sokáig azt, aki az RMKT XVII/14-es kötetében sajtó alá rendezte az idézett sorokat, s akinek köszönhetjük, hogy ezenkívül is oly sok 17. századi szöveg megismerésére nyílt lehetőségünk az ő fáradhatatlan kiadói munkássága nyomán. Mert Jankovics Józsefet – a barátságon túl – különösen azért becsüljük és szeretjük, mert ő is igen nagyra becsüli és szereti a régi magyar szövegeket, s korántsem csak az elit irodalom textusait. Olyan területeket járt ő be az elmúlt majd négy évtizedben kutatói munkája során, amely területek korábban kevésbé vonzották a szakembereket. Közköltészeti rigmusok, kalendáriumi versek, alkalmi rímkovácsok költeményei, a kora újkor köztudatát befolyásoló szövegek feltárása, szakszerű magyarázata sosem volt idegen tőle, s nagy elszántsággal vágott neki az olykor igen nehezen kibetűzhető régi kéziratok megfejtésének. Az utazási napló kiadása – Bethlen Mihály esetét tekintve – igen sok művelődéstörténeti, földrajzi, teológiai, sőt technikátörténeti ismeret mozgatóját kívánta meg, s ünnepeltünk soha nem ismert fáradságot a legkisebb részletek pontos feltárásában sem. A levélműfaj vizsgálata, egy levélkorpusz kritikai igényű sajtó alá rendezése sem tartozik a leglátványosabb és legvonzóbb irodalomtörténeti feladatok közé, de aki próbálkozott ilyennel, az tudja, mennyi örömet is jelent a régi kor emberének belső világát ezáltal megismerni, a kor gondolkodásmódjának intim zugaiba, szubjektív szféráiba bepillantani. S Jankovics József korántsem csak magának szerezte meg ezt az örömet, nem csupán szorgos olva-

sója vagy tanulmányozója volt a régiségnek, hanem ezzel az örömmel megajándékozta szakmánk összes művelőjét, amikor például Bethlen Miklós leveleinek teljes és autentikus kiadását bőséges jegyzetanyag kíséretében bocsátotta közre.

Jellemzőnek érezzük Jankovics Józsefre, hogy mindig szívesen válaszotta a járatlan utakat, a nehezen megközelíthető szerzőket és szövegeket. Az erdélyi latin nyelvű történetírókról (Bethlen János, Bethlen Farkas) készített portréi olyan vonásokat villantanak fel a jeles historikusok szellemi arcképein, amelyek korábban rejtve maradtak a kutatók előtt. Magyarországi peregrinusok Európa-képét vizsgálva ugyancsak kiemelkedően fontos és aktuális tanulságokhoz jutott el, amikor a vizsgált dokumentumok alapján kimondta, hogy „peregrinusaink révén e századok során (...) sikerült bekapcsolódni Európa legfrissebb szellemi áramlataiba, eljutni a kor kiemelkedő tudósaihoz, elsajátítani és hazaközvetíteni a legújabb eszmerendszereket, vagy éppen fizikai kísérleteket. Ebben – jónéhány európai nemzetet is megelőzve – lépést tudtunk tartani Európával”.

Talán nem túlzás, ha azt mondjuk: éppen az ilyen jelentékeny tanulságok megalapozottságát biztosítják azok a filológiai akribiát igénylő munkálatok, amelyekből Jankovics József bőségesen kivette részét. Aligha véletlen, hogy ezek a sorok zárják a magyarság európai kapcsolatairól szóló kötet – az *Ex occidente* című válogatás – tanulmányainak sorát, minthogy végső soron ennek valamennyi írása ezt a megfigyelést támasztja alá.

Az utazók leírásai, a magyar sorson és történelemi fordulópontok szeszélyességén elmélkedő historikusok eszmefuttatásai, a korszerű teológiai áramlatokat hazai viszonyok közé átültető prédikátorok eszmélkedései, az alkalmi versszerzők rímfaragványai vagy éppen a Kárpát-medence viseleteit megfestő művész albuma mind egy-egy színfoltot, mással nem helyettesíthető mozaikkockát jelent a magyar kultúra múltjában, s Jankovics József mindezeknek közzétételében kulcsszerepet vállalt és – reméljük – vállalni fog a jövőben is. S akkor még nem is említettük „az új életre hozatott” Gyöngyösi-kutatást, amely a 17. század oly sokat vitatott poétáját korszerű megvilágításba helyezte, a korábbi szélsőséges álláspontok helyett egy objektív és korrigált szövegekre alapozott kép megrajzolását eredményezte. Nem itt van a helye annak, hogy ünnepeltünk valamennyi munkáját felsoroljuk, de sokrétűségük, impozáns terjedelmük, céltudatos szervezettségük, interdiszciplináris jellegük és hasznosságuk mostani „rövideden” szóló congratulációnkban sem maradhat említés nélkül.

Mit mást is kívánhatnék e jeles jubileum alkalmából Jankovics József barátunknak, mint hogy a következő években is gyarapítsa régi irodalmunk és műveltségünk kincsházát, mert vannak még, akik – a „magyar Ovidius” korabeli olvasóközönségéhez hasonlóan – „a magyar verseknek olvasásában gyönyörködven”, az ilyen könyveket „nem restellik szemeik eliben venni”. Kívánom, hogy a *Rózsakoszorúból* az ő számára csakis az „örvendetes jóknak is kedvesen szedett rózsája” virágozzék, amelynek „ereje többet is fog használni akármely apatékában készített másféle rózsáknak és egyéb virágoknak orvosságánál”, s legyen mindez „mégis tövis nélkül”. Azaz – a „gömöri prókátor” szavait immár mai nyelvünkre fordítva

– folytasd, kedves Jóska, továbbra is kutatói, szövegkiadói és tudományszervezői tevékenységedet jó kedvben és egészségben, mind saját magadnak, mind pedig a régi irodalmárok tágabb közösségének örömére, valamint – s korántsem utolsó sorban – nemzeti kultúránk egészének javára, hasznára, gyarapodására.

NOVISSIMA TUBA

A *Novissima tuba* egy XVII. századi intelmes protestáns elmélkedéseket tartalmazó nyomtatvány, amelyet Darholcz Kristóf fordított magyarra (Kassa, 1639) és amelynek eredetijét a hazai szakirodalom Szabó Károly (RMK I. 692) meg nem indokolt vélekedése nyomán Tolnai János művének tartott, akit aztán Turóczy-Trostler József Tolnai Balog Jánossal azonosított, illetve később többen Tolnai Dali Jánosnak vélték a szerzőt, egészen Kovács Sándor Ivánig.

Jankovics József, amikor a British Museumban kutatott a nyolcvanas évek legelején, megállapította, hogy a *Novissima Tuba* eredetije Richard Brathwaite [vagy Brathwaith] (1588?–1673) Musophilus álnév alatt megjelentetett munkájának (1632) magyar fordítása. Kutatása eredményét az Irodalomtörténeti Közleményekben tette közzé 1982-ben.

Mi közöm nekem ehhez a régi magyar irodalmat érintő mikrofilológiai részletkérdéshez? Nem sok, vélhetné az olvasó, kimondottam a régi magyar irodalmat érintő részletekkel soha nem foglalkoztam behatóbban. Viszont a British Museumban több éven keresztül én voltam a magyar szakreferens, s miután visszajöttem Kaliforniából, a magyar ösztöndíjasokat még mindig én igazítottam útba a könyvtár rejtélyei között. Mert azokból akadt bőven.

Jankovics Jóska-t nem sokkal korábban ismertem meg egyik pesti tartózkodásom során. Azt hiszem, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság egyik végrehajtóbizottsági ülésén. Egy harminc év körüli, impozáns szakállú fiatalember sündörgött körülöttem, aki szemmel láthatólag nehezen szánta rá magát, hogy elárulja sündörgése célját. Egy idő után mégis kiderült, hogy recenzio írása ügyében sérénykedik, a társaság folyóiratának gyűjt anyagot. Engem egy Bartókra vonatkozó (vagy Bartók által írt) könyv ismertetésére akart rábeszélni. Miután közöltem vele, hogy nem vagyok muzikológus, s ezért nem vállalom, magamra hagyott, ám egy idő után visszajött ugyanazzal a könyvvel és ugyanazzal a kéréssel. Talán négyszer-ötször is, makacsul kitartott kérése mellett. Egy idő után megsajnáltam; végtére azt kellett volna tennem, amit a hazai kutatók gátlástalanul csinálnak, azaz mindent elvállalnak, aztán majd meglátjuk... Szóval az egyre jegesedő légköri viszonyokat valahogy enyhíteni kellett. Elbeszélgettem vele, kiderült, hogy régi magyar irodalommal foglalkozik és Angliába készül kutatni. Szerénysége és jó modora hamar megnyerte tetszésemet, és megígértem neki, hogy a British

Museumban megismertetem a legfontosabb angol könyvészeti segédeszközökkel és magával a katalógus használatával, amiről az a vicc járta angol posztgraduális diákok között, hogy a British Museum katalógusrendszerében csak a főkönyvtáros talál meg mindent, a szakreferensek csak az egyszerűbb adatokat, az olvasó pedig majdnem semmit, leszámítva a szerzői név alatt katalogizált munkákat.

Jóskával ösztöndíja idején gyakran találkoztam az olvasóteremben, vagy az áporodott kávészagú kázinban és ilyenkor közösen meghánytuk-vetettük a világ dolgait. Egy felkészült filoszt ismertem meg közelebbről, aki szorgalmas, lelkiismeretes és kutatóként is csökönyös, mint egy bulldog. A tereferékből meghívás lett, s mint utólag kiderült, nagyon ízlett neki Magda főztje, s az éjszakába nyúló baráti borozgatást sem vetette meg. Remélem továbbra is jó emlékezetében őrzi angliai tartózkodását.

Megint kérdezhetné a most már igencsak felcsigázott érdeklődésű olvasó, igen, de mi köze mindehhez a *Novissima tubának*. Jóska a megtalált angol eredetiről, érthető okokból, fénymásolatot szeretett volna készíttetni, de mire minden bürokratikus akadályon átvergődött, letelt a tartózkodási ideje, s így a fénymásolat beszerzése rám hárult. Nekem összeköttetéseim révén kissé könnyebben ment a dolog, ám a fénymásolás borsos árából nem engedtek a szőrös szívű tisztviselők. Sebjaj, gondoltam, majd behajtom az Irodalomtudományi Intézetben, csak a vámvizsgálatot megússzam (mármint, hogy miféle rejtjelezett utasításokat akarok becsempészni a béketárborba?). Mikor legközelebb Pesten jártam, átadtam a paksamétát és a számlát. Jóska eleinte levegőért kapkodott, de aztán köztes megoldást talált. Aláírtam egy elismervényt, hogy ekkor és itt, erről és erről előadást tartottam, s erre megkaptam a számlán feltüntetett összeget mint honoráriumot, természetesen forintban.

Én is tanultam az esetből. Ahhoz hogy egy egyszerű tranzakciót lebonyolítsunk a szocializmus alkonyuló éveiben, leleményességre volt szükség, mert a valutáért készített fénymásolatért nem fizethetett az Intézet, ez forintkijánlásnak számított volna.

Pedig hol is lenne a régi magyar irodalom története a *Novissima tuba* eredetije nélkül?

Leég

Mint a szó sűrű vászonból szőtt
könnyű porköpenyegében a dolog:
az akác, törzsén a tűzpiros szalag, gallyán a madár,
nagyléptű ugyan s kicsit már nem bátor,
a csuklya úgy borul arcára, hogy belőle
se a fa, se a szövés, se dal nem érzékelhető. E szürke,
miként posztó csakis lehet, nem kérdi: honnan
érkeztél hősöm, ki vagy, nem mondja: nézel rám,
nem látsz, ha mégis, állsz tovább menten, mert
fakó, tudja tehát, mit takar leplével a szín.
Alakja telt ugyan, de szíve, mely a test közepén
él, mozgatja húsvér univerzumát, nincs,
sem szó rá, amely rámutat és egyben leplezi el is
mi benne a dobbanó nagy szív,
mi igen s mi nem a lélek abban.
Szerettem volna még tapintani egyszer
a testet, de szétporladt, mint a tegnap, széthullt,
miként a tegnapelőtt! Kívántam, mint hősét
a történet! Akartam, mint éhes száját a kenyér.
A lélekkel dolgom több nem volt, láttam
görbe akácként, gallyán csevegő csizzel, láttam,
hogy énekkel száll ki belőle, hogy leég
a tűzre pirkadt és arkangyalszánytollú láng.

Kibédi Varga Áron

Porábúl

Elevenek és holtak:
együtt ébrednek?
belépnek mind a jelenbe?

A szavak tarkák és vidámak,
nem késnek, betöltik szépen
a mohó századokat:
tettenérik a jelent.

Fürge tudósok telepítik át a múltat a jelenbe,
megjelennek a tarka jelenetek,
az esendő események,
a múlt fényes frivolitása.

A jelent jelentik. Élnek.
Tudósok és események.

Drága Tanár Úr!

Az élet, mint tudjuk, kiszámíthatatlan, tele van váratlan fordulatokkal, vagy másképpen, ami talán ugyanaz, sorsszerűséggel. Megrögzött fatalistaként már nem is csodálkozem, ha számba veszem az elmúlt évek történéseit.

Éppen tizenöt esztendeje annak, hogy először beszéltünk. A lányomat, a többek között általad is költőnévé avatott Hajnit kerested telefonon. Amikor bemutakoztál, honnan is gondolhattam volna, hogy egyszer még a munkatársad leszek! De a nevedet nem felejtettem el. Nyolc évvel ezelőtt a NKÖM Pályázati Igazgatóságán dolgoztam, s a nevedet fölfedezve jóleső érzéssel nyugtáztam, hogy a Magyarságtudományi Társaság – melynek akkor főtikára voltál – pályázatot nyert. Nem sokkal később Zalán Tibor egyik könyvbemutatóján személyesen is találkoztunk.

Egy év múlva, amikor a „literatura szentélyébe” felvételre jelentkeztem, hihetetlen ugyan, de nem tudtam, hogy Te vagy az Intézet igazgatóhelyettese.

És lám, azóta együtt dolgozhatom Veled, s csak reménykedni tudok, hogy nemcsak a főnököm vagy, hanem barátomnak is tekinthetek. Sok mindent megértünk már, jót és rosszat egyaránt, és Te mindig türelemmel meghallgattál, jó tanácsaiddal láttál el, mindig támogattál. Személyiséged egyik alapvető vonása, az empátikus készség, az odafigyelés, amely kevés ember sajátja, jó kollégává és vezetővé tett. Mindenkihez van egy jó szavad, Veled nem nehéz jó kapcsolatban lenni, ezért mindenki bizalommal mer hozzá fordulni. S nem véletlenül, hiszen legtöbbször tudod a megoldást, a jó választ, akár gyarló emberi problémáról, akár szakmai kérdésről legyen is szó.

*Vagyok annyira önző, hogy kimondom: még sokáig szeretnék Veled dolgozni, még sokáig szeretném hallani, hogy „hónap begyűgyök”!*¹

Kívánom, teljesüljön mindaz – és még annál is több –, amit az élettől megkapni vágysz.

Kedves Jóska! Isten éltesse!

¹ A hivatkozás magántulajdonban.

HARCAIM JANKOVICS JÓZSEFFEL

Békességes embernek látszik. Pedig állandóan háborog, harcol. Teszi ezt magában, férfiasan önpusztítón.

Mielőtt megismertem, akkor a brutális Jankovicsra készültem. Harmadéves egyetemistaként vártam a nagy Jankovicssal való találkozást, amikor Kokas Károly barátom elmondta, hogy ez a Jankovics őt egyszer megpofozta. És valóban így volt: Jóska a felügyelő bölcsészhallgató, Károly a félelmetes helyzetet teremtő, táborozó pajkos kisdíák. A lényeg az, hogy prekonceptióos volt tiszteletti várakozásom. Amúgy nem tűnt durvának – első látásra sem. Ennek ellenére alig találkoztunk, alig beszélünk a nyolcvanas évek első felében. Tudtam, ő a nagy, én meg törekedtem, szorgoskodtam, hátha felfigyelnek rám.

A szegedi hungarológiai világkongresszus azután közelebb hozott bennünket egymáshoz. Ő már akkor vezéregyéniség volt a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságban, és a szervezőmunka miatt nekem is többször kellett keddenként Budapestre mennem. A feladat, amit akkor kaptam, szervezési készséget, gyors döntést, illetve néha a kérdések rövidre zárását igényelte. Úgy véltem, tetszik Jóskának, hogy ezekben elfogadható vagyok. Csakhogy lezajlott a kongresszus, és jöttek a békésnek hitt filosz hétköznapiak, és kiderült, hogy a gyors döntés, vagy a rövidre zárás nem feltétlenül pozitív tulajdonság.

Úgy éreztem, Jóska elkezd nevelni: figyelmeztetve elmesélni dolgokat, kivel mi történt, mit, hogyan kell érteni. Megmutatta az emberek, az ügyek és a történetek összetettségét. Közben három alapvető tulajdonságát ismertem meg: a maradiságig ragaszkodik hagyományos értékekhez, hogy szerelmes típus, és ehhez még (noch dazu) hűséges is (mindenkihez, akit, mindenhez, amit megszeret). Én, a kis tanonc persze tudtam, hogy ezek nem a valós világban életben tartó tulajdonságok. Mégis, az ügy fontosságába vetett, rajongásig fokozódó hite sokszor állított a maga oldalára. Minden pragmatikus érv ellene szólt a hagyomány ápolásának, ügyek következetes továbbvitelének, de elfogadtam, hogy együtt tovább kell csinálnunk.

Harcoltunk közben? Azt hiszem, igen. Tettlegesséig ugyan csak egyszer jutottunk: a Santa Maria Capua in Vetere antik arénájában gladiátorként csaptunk össze. Kicsit magyar gladiátorok, meg persze amolyan filoszok, de azért csak birkóztunk. Ezt a pillanatot Visoczki Márta rögzítette is. Kellett ez: bármibe fog-

tunk is közösen, én határozottan elmondtam, hogy mit miért kell tenni, vagy mit „aztán soha”, ő meg mosolygott, megmondta, hogy hülye vagyok, és én vígan megcsináltam, amit kért.

Biztosan nem érdekből. Biztosan azért, mert láttam, hogy amit – szerintem rosszul – gondol, azt mindig másért gondolja komolyan, nem magáért. A balekségig jó ember, de már annyira, hogy csak az igazán elvetemült, erkölcsileg beteg emberek élnek vissza az őszinteségéből fakadó kitarulkozásával. Vannak ilyenek.

Miben hisz – szerintem – Jankovics József? Hisz a mesterekben. Akkor is rajong értük, ha eszével tudja, nem kellene feltétlenül úgy látni őket, ahogy öbenne élnek, és akkor is, ha nem éppen takti-

kai zseni lévén, néha megbántja őket. Ha ők tényleg mesterek, akkor tudják, hogy ezen nem szabad megsértődni. Hisz azokban is, akiktől tanulni tudott vagy tud. Ezért sok fiatal köszönheti neki az előbbrejutást. Akkor is hisz bennük, tudásukban, ha emberként időközben leszerepeltek. De legfőképpen azokban az ügyekben hisz, amelyeket az általa szeretett emberek képviseltek vagy képviselnek.

Hála Istennek, rossz politikus. Így értelmiségi tud maradni. Érdekeket nem mindig tud képviselni, még akkor sem, amikor általa fontosnak tartott ügyről van szó. Akkor is mindig az ügy értékével próbál érvelni, sokszor nem véve észre, hogy vitapartnereit ez érdekli a legkevésbé. Vagy ha észre veszi is, mert miért is ne venné észre, csakazértis, nevelési szándékkal újra elmondja nekik azt a háttérrel, amelynek ismerete nélkül szerintem lehetetlen továbblépni, döntéseket hozni.

Harcaink tehát vannak. Főként azért, mert a valósággal nehezen köt kompromisszumot. Elvi ügyekben soha. Kettősünkben pedig rám vár az a szerep, hogy az ő elveinek megfelelően is én kössek kompromisszumokat. Ez pedig harcot kíván.

SZUBJEKTÍV SZÖVEG JANKOVICS JÓZSEF FELLÉPÉSÉRŐL

Jankovics József 1976-ban robbant be az értelmiségi köztudatba. A robbanás erejét azzal tudnám érzékeltetni, hogy máig emlékszem rá. Amikor ennek a születésnapjához kötetnek az ötlete felmerült, azonnal eszembe jutott. Elhatároztam, hogy arról írok, miért figyeltünk fel annyira, amikor Jankovics József annak idején a költő és hadvezér Zrínyi Miklósról, illetve Zrínyi haláláról szóló rövid szöveget publikált.¹

A megjelenés évét akár a múltról szóló viták esztendejének is lehetne nevezni, ha akkortájt nem lett volna minden év tele ilyen vitákkal. Sok vita volt főként azért, mert a tudományos közfelfogás még az volt, hogy a történelem tényeiről, jelenségeiről, folyamatairól lehet általánosan érvényes, illetve általánosan elfogadott magyarázatokat fogalmazni. És nemzetközi nagy vita zajlott a reformációról, a reneszánszról, az abszolutizmusról, a kapitalizmus létrejöttéről, hogy csak azokat említsem, amelyek az én érdeklődésemhez közel álltak. Vitakoztunk azért is, mert a múlt mindig is kapcsolatban állt a jelenrel, és az 1960-as évek vége után egyre világosabb lett, hogy Európában sokféle jelen alakul ki. De nemcsak Európában, másutt is zajlottak a múlton keresztül értelmező történeti viták.

Magyarországon a jelent a múlt felől értelmező szemlélet különös megerősítést kapott azzal, hogy a hatalmat gyakorló párt ideológiai és politikai vezetői között az egyik legélesebb ellentét a történelem ürügyén robbant ki. Főként a marxista történetet itthon művelő Molnár Erik eredményeit és nézeteit támadták az emigrációból hazatért marxisták, úgyhogy Molnár Erik-vita lett a neve, és sokáig zajlott, állítólag lappang még ma is. A kívülállók szempontjából azzal a következménnyel járt, hogy a történelemről szóló beszéd aktuálpolitikai töltetet kapott. Konkrétan: minden történetírói kijelentésnek lehetett – a szerző szándékától függetlenül – politikai értelmet tulajdonítani. A dolgok ilyenén állásáról sok személyes tapasztalatom van. A legszélsőségesebb az volt, amikor a József Attila

¹ *Hogyan halt meg Zrínyi Miklós?* Élet és Irodalom, 1976. nov. 6., 7.

Szabadegyetemen Bethlen Gáborról tartott előadás után egy öregúr bizalmasan valami olyasmit súgott a fülembe, hogy Bethlen és Kádár János helyzetében szorinthe van valami közös. Sokáig kétszer gondoltam meg minden szavamat, ha Bethlen Gáborról beszéltem.

A közönség ugyanis nagy érdeklődéssel tette magáévá a politizáló történet gondolatát. A kisember úgy érezhette, hogy a nagypolitikát érintő titkos üzenetet vesz, ha a múltól olvas. A történész pedig vagy valóban üzent, vagy nem. A lényeg nem az ő szándékától függött. Hasonló társadalmi funkciót töltött be az irodalomtól a közgazdaságtudományig a kultúra sok terméke. A hatalom pedig felkapta, talán formálta is az elterelés eszközeit. Más területek mellőzésével a történelemtől maradván: bizonyosan nem véletlenül olyan gazdag az 1970-es, 1980-as évek történetírói termése. A szövegkiadástól a kutatásig minden ágazat minden támogatást megkapott.

A történelmi viták ilyen kontextusában jelent meg 1970-ben Zrínyi Miklós halálának ügye. Utánanéztem, miért lehetett éppen akkor időszerű a kortársak által már felvetett, de a tudományos feldolgozásokban elvetett *baleset vagy gyilkosság* dilemma újrafogalmazása. Nem hiszem, hogy Klaniczay Tibor 1964-ben másodszor kiadott Zrínyi-monográfiája ehhez a legkisebb mértékben is hozzájárult volna. Túlságosan intellektuális volt. Talán inkább az lehetett a rég elvetett dilemma felelevenítése mögött, hogy akkortájt rengeteg történelmi tárgyú regény jelent meg. A távoli múltban élt nagy ember halálesete mint bűntény nagy sikerre számíthatott. Erre a magyarázatra utal Kolozsvári Grandpierre Endre 1970-ben a Móránál megjelent ifjúsági regényének² alcíme: *nyomozás háromszáz év távolából egy történelmi gyilkosság felderítésére...*

A Zrínyi-gyilkosság ötletére sokan ráfordultak. Készültek róla TV- és rádióműsorok, drámák. Volt sok ellenségeskedés. Zrínyi halála fokozatosan emberfeletti méreteket öltött. Akkori jelenünk – a gyilkosságkonceptió szószólói szerint – a halál következménye volt, és ha Zrínyit a *Habsburgok* ölették meg, ők felelősek a magyar történelem alakulásáért. A bűntény felderítése ügyében nyilatkozott rendőrnemozó, és felhívást kaptak úttörők. Azt kellett kideríteniük, szokta-e vaddisznó a Bethlen Miklós önéletrajzában leírt módon megölni áldozatát. A helyzet bizarr voltát fokozta, hogy ugyanekkor folyt egy másik vita is a magyar sorsról. Annak középpontjában a mohácsi csatavesztés állt. Mohács körül az egyik oldal tétele az volt, hogy a vita idején lévő jelenünk az 1526-os tragédia következménye, és az a felelős érte, aki a török elleni harcot nem szervezte meg eredményesen. A Zrínyi halálát középpontba állító és a Mohácsot középpontba állító két elképzelés ütköztetésére nem történt kísérlet.

A viták 1976-ra érték el csúcspontjukat. Mohács érthető okból, a négyszáz éves évforduló miatt lett akkorra annyira érdekes, hogy helikopterek röpködjének a csatater felett, és izgatott riporterek faggassák az utca emberét arról, hogy mi

² *Fekete hóesés. Nyomozás háromszáz év távolából egy történelmi gyilkosság felderítésére hiteles kordokumentumok elemzése alapján és a két Zrínyi Miklós élete*, Budapest, 1970.

lett volna, ha a tragédia nem történik meg. A Zrínyi-vitát a gyilkosság-hívők kiktartása vitte mind magasabbra. Néha már magam is elhittem, hogy nemzetáruló vagyok, mert tagadom a bérgyilkos-koncepciót.

Ezen a ponton jött egy fiatalember, és írt esszét az *Esbe* a Zrínyi-ügyről. Megnevezte ugyan a másik fél eminenseit, de nem volt sem éles, sem erőszakos. Szép nyugodtan leírta, hogy a történelemtől lehetőleg tények alapján kell vitatkozni. És: kiváló szöveg Bethlen Miklós önéletírása, Zrínyi haláláról azonban vannak más beszámolók is. Ő két eddig ismeretlen írást tud bemutatni. Majd előadta a tartalmukat. Végül azzal fejezte be, hogy nem helyes jól hangzó mítoszok kedvéért sutba dobni a történelmi tényeket.

Az esszé pontos tartalmát őszintén szólva nem emlékezetből idézem; nem kevés nehézség árán mikrofilmről állítottam elő. Mert amikor hozzákezdtém, még sem a szöveg megjelenésének évében, sem helyében vagy semmilyen más körülményében nem voltam biztos. Kétségtelen az egész ügy hangulata volt. Az egymással szemben álló vitapartnerek ingerültsége, a kölcsönös gyanakvás, személyeskedés, rosszindulat, majd egy jóformán ismeretlen fiatalember kiegyensúlyozott, nyugodt megszólalása. Ez a fiatalember volt Jankovics József, akiről a tájékozottabbak sem tudtak sokkal többet, mint azt, hogy irodalomkritikát ír és valószínűleg Bethlen Miklóssal foglalkozik. Aztán elkezdtek figyelni. Egyesek azért, mert lelkükből szólt, mások azért, mert bosszankodtak miatta; a bérgyilkosság-vita Jankovics hozzászólása után mindenestre gyakorlatilag leállt.

Kevesen sejtették még akkor, hogy milyen érdemes lesz Jankovics Józsefre odafigyelni.

SZÜLETÉSNAPI LÁBJEGYZET

Ült az íróasztalnál, és nézte az üres képernyőt. A képernyő visszanézett, hunyorgott. Mintha megvillant volna benne valami kárörvendő, gonosz fény. No mi lesz? Tudod egyáltalán, mit akarsz? Én, a magam részéről, éppen várhatok...

De hol van az a papír? Az a sillabuszféle. Az íróasztalon papírhalmok, cetlik, füzetek, dossziék. Kotor egy kicsit, aztán tétován beletúr egyik-másik papírhegybe, olvas. Jövő év márciusában boldog-bús dátum következik... ez lesz az. Szép. Olyan kosztolányis. Titokban készülő kötet! Ez meg izgalmas. Az ünnepelt lelkéhez és személyiségéhez igazodva... hát, nem lesz könnyű, az biztos. Max. 20000 leütés terjedelmű, tudományos dolgozat... és hogy mindenképpen kapcsolódjon az ünnepelt tudományos tevékenységéhez... legalább egy hivatkozás, utalás erejéig! Hol, merre keressen legalább egy, egyetlen hivatkozást? Feláll, rágyújt, fújja a füstöt. Nem, valóban nem könnyű feladat. De hát van más lehetőség is! Max. 5000 leütés terjedelem... személyes vagy szakmai emlék, vele átélt történet, esemény! Hát ez már talán inkább... mennyi az az 5000 leütés? Mennyi lehet? Régen még voltak oldalak, sorok, ma már csak leütések vannak. El lehet mondani egy történetet 5000 leütésben? Az ünnepelt lelkéhez és személyiségéhez igazodva... Nem, ez meglehetősen reménytelennek látszik. Egyáltalán: vannak még történetek? Mondják, hogy a hajdani, nagy történetek valamiért megsértődtek, elmentek, elhagyták az embereket. Talán egy kisebbet, egy egészen kicsi történetkét? Valami vidámat! Vagy legalább olyan felemelőt. Hirtelen felderül az arca. A Pál utcai fiúk! Az emlékezetes koszorúzás! A szakállas kis olasz lelkes, pattogó szónoklata. A koszorúkon libegő, piros-fehér-zöld és zöld-fehér-piros szalagok, ahogy fújja őket a márciusi szél. A grund felől fúj, az édes grund felől, semmi kétség. Boka, Nemecek, Áts Feri meg a többiek, ott voltak mind, elégedetten bólogattak, aztán megsímogatták a nemzetiszín szalagot. Irodalomtudományi Intézet... Mi lehet az? Azért ráírhatták volna, hogy rabok tovább nem leszünk, mondta valamelyik. De azért mégiscsak szép, hogy gondolnak ránk! A fiúk felsorakoztak, és elindultak a Pál utcán, a grund felé.

Hát ez nagyon soványka történet, még a 2000 leütés se lesz meg, nem, ez nem méltó... egyszerűen nem méltó! Pedig szépen beszélt később a Jóska is, és hogy megdicsérte az ő tanulmányát! Voltaképpen nem is érdemelte meg. De Jóska olyan lelkesen tud dicsérni! Ha van mit. De ha nincs?... Hirtelen maga előtt

látja az intézeti folyosót, a szekrényekkel, növényekkel, a tágas ablakokkal, a ténfergőkkel, az álldogáló és beszélgető kis csoportokkal. Aztán Jóska imbolyog bele a képbe. Olyan tengerészjárása van, jut az eszébe. És az a tekintet! A szemében valami végtelen, fáradt lemondás. – Készen vagy? Most már tényleg... – Nem, még nincs készen, nincs, és talán nem is lesz soha... Az a reményt vesztett tekintet! És mégis, van benne valami kitartó makacsság, mint aki nem adja föl, nem, kitart a végsőig. Muszáj, muszáj lesz valahogy befejeznie.

De most, hogy végül is készen van, mit írjon? Nézi a papírkupacokat, könyvhalmokat. Hátha eszébe jut valami... Világoskék, papírfedelű könyvecske bukkan fel a kupac alján. Rajta két név. Ezzel talán lehetne kezdeni valamit. És kapcsolódik is.... Talán egy lábjegyzet. Egyetlen lábjegyzet! Ami a monográfiából kimaradt. Most végre megírhatja. Persze, hogy a szerkesztők mit szólnak majd... A szigorú szerkesztőbizottság! Mindegy. Lesz, ami lesz.

Lábjegyzet (láb-jegyzet)

Kétezer... egy szép áprilisi napján az a termékeny gondolatom támadt, hogy néhány, mondjuk három, de legfőljebb négy napot Párizsban tölthetnék, a korán elhalt, nagy magyar író születésének kerek évfordulóján rendezett konferencián való részvétel ürügyén, vállalva ezzel egy francia nyelvű előadás megírásának és felolvasásának terheit, nemkülönben a (csekély) napidíj és a repülőjegy megszerzésének hercehurcáját. A visszaútra szóló repülőjegyet tévesen állították ki, egy nappal korábban kell hazautaznom, mint ahogyan terveztem; a kiállítások megtekintésére, netán színház- vagy mozilátogatásra szánt szabadnap tehát elveszett, de nem bosszankodom, három nap is több a semminél, hiszen ki vonná kétségbe az ilyen hely- és levegőváltoztatás koronkénti szükségességét az egészség, mi több, az általános kreativitás szempontjából?

A konferencia jó hangulatban zajlik, az előadások érdekesek, valami kollegiális, baráti érzés kerít hatalmába. Vendéglátóim kedvesek és segítőkészek, mégis, amikor búcsút veszek tőlük, a megkönnyebbülés jeleit vélem felfedezni a szemükben, hirtelen mintha könnyedebbé váló mozdulataikban. Vagy csak képzelődöm? De hát mi után kullognék? Lehet-e a szeretet után kullogni, nem valamiféle udvariasság-e az csupán, formális udvariasság, melynek hálójába az ember Európa nyugati felén amúgy is könnyen belegabalyodik. Lehet, hogy akaratomon kívül, de mégis elrontottam volna valamit? *Az ember mindenképp hibás egy kicsit.* Csomagjaim, egy kis, fekete bőrönd, meg egy reklámszatyornak nevezett alkalmatosság csak néhány száz méter megtétele után kezdenek súlyosnak és kényelmetlennek bizonyulni. Mivel mindkét kezem foglalt, a metrón való közlekedés szinte lehetetlen, vagy inkább bizonytalan kimenetelű vállalkozásnak bizonyul, végül is úgy döntök, keresek egy taxit, amely elvisz majd a reptéri buszhoz. Pénzem még van, a taxi kényelmes és gyors, s amint a sofőr udvariasan átveszi

elegánsnak végképpen nem nevezhető csomagjaimat, ismét elkap az a nehezen körülírható és megfogalmazható érzéshullám, melynek már alig néhány órási tartózkodás után is hajlamos vagyok átadni magam, valami könnyed nagyvonalúság lebegő, már-már irreális tudata, egyfajta kellemes identitászavar ringató hullámverése, mely csak ritkán törik meg egy-egy nyelvtani hibán, rossz szórenden, tökéletesnek sajnos nem mondható franciaságom nyilvánvaló jelein.

Közben eszembe jut, hogy tizen...évvvel ezelőtt, amikor a politikai változások reményekkel és várakozásokkal teli időszakában, a Magyar Köztársaság kikiáltása napján éppen Párizsban volt szerencsém időzni, ismerőseim mily lelkesen szorongatták a kezemet, mondván: *Je vous félicite, Madame, vous êtes la citoyenne d'une République!* Igen, szabad ország szabad polgáraként, s ez idő szerint immár európai polgárként is utazhatom útlevél nélkül szinte bárhová, *elvileg*, hangsúlyozták a hivatalnokok, ugyanis a gyakorlatban úgymond „tanácsos” magunkkal vinni útlevelünket is, s ebből levonható az a tanulság, hogy bár a határok megszűntek, a (kelet)európai polgár lehetőségei még korlátozottak, azaz határoltak.

Mire kiérek a repülőtérre, már határozottan fáradt vagyok és fáj a lábam, a láb az én gyenge pontom, húzhatom rá a legkényelmesebb cipőt, kenegethetem őt bármivel, már negyed órási gyaloglás után is fáj, nem is a láb, hanem a boka és a talp, ami tulajdonképpen nem rendes, közönséges talp, hanem lúdtalp, nem is fáj, hanem sajog és nyilall, vagyis a sajgást olykor a nyilallás szakítja meg, meglepetésszerűen, orvul, olyankor kicsit sántítok, húzom a lábam, vagyis nem a láb visz engem, hanem én húzom magam után a lábat. Újabb gyaloglás és cipelés következik, mígnem megtalálom a megfelelő betűvel jelzett bejáratot, és végre letehetem magam mellé csomagjaimat. A Charles de Gaulle névre hallgató repülőtér belső terében mintha hirtelen a Gangesz partjaira érkeznék, épp valamilyen hindu ünnep alkalmával. Nem, ezúttal nem látok üszkös lábú koldusokat és üvöltő zsidókat a nyüzsgő sokadalomban, inkább turbános urakat titokzatos, fátalmas hölgyekkel, gyermekeiket maguk után vonzó, vagy a poggyászkocsira ültetett, keletiesen (vagy déliesen?) tarka öltözetű családokat, öltönyös, akataskás üzletbernek maszkírozott, fiatal és középkorú férfiakat, hátizsákos ifjakat és lányokat, apácákat, az idegenvezető felnyújtott karjára figyelő, zárt alakzatban közlekedő japán turistacsoportokat, fehéreket, sárgákat, barnákat, félbarnákat és feketéket. Keresek tehát magam is egy kocsit, elhelyezem poggyászsom, és órára pillanatok: bőven van még időm, hogy megtaláljam a megfelelő kaput, ahol majd bebozsátást nyerek a belsőbb terekbe, ahol az erre a célra alkalmazott repülőtéri személyzet – hirtelen nem is tudom, hogyan is nevezik őket – megejti az alapos vizsgálatot, amit a repülés veszélyeztetettsége, az általános fenyegetettség nemcsak hogy indokol, hanem egyenesen megkövetel. Van tehát időm elegendő, így mindenekelőtt felkeresem a toilette-et, majd a kávézónak azt a félreeső sarkát, ahol egy cigaretta elszívása még nem minősül büntetendő cselekménynek. Elszívok tehát mindjárt kettőt, ki tudja, mikor nyílik erre ismét lehetőség, sőt, mivel megint rámtör a nagyvonalúság, rendelek egy csésze kávé is ugyancsak fogyasztó erőim visszanyerése céljából, valamint, hogy némileg felfrissítem szellemi

állapototomat, melyen a tompaság egyre nyilvánvalóbb jeleit vélem fölfedezni. El vagyok csigázva, állapítom meg tárgyilagosan, ám az idő múlik, elindulok tehát, figyelem a villogó képernyőkön feltűnő városneveket és titokzatos számokat, a csarnok nagy, a hosszú gyaloglás után végre szemembe villanó Budapest szó reménnyel tölt el: a technika csodáiba és a helyi ügyintézés megbízhatóságába vetett feltétlen bizalom jegyében újabb, egyre fárasztóbb gyaloglás után beállok tehát a megfelelő számozású kapu előtt kígyózó hosszú sorba, mely sort minden kétséget kizáróan kelet-európai, vagy, hogy pontosak legyünk, kelet-közép-európai férfiak, asszonyok és gyermekek alkotják. Vajon milyen jelekből lehet oly csalahatatlan biztonsággal felismerni a kelet(közép)európai utazót? Az arcok elnyűttsége, a kabátok, utazótáskák minősége, a csípőket, hasakat otthoniasra gömbölyítő zsírpárnák, vagy a szükségesnél egy árnyalatnyival több festék a nők arcán? Nem tudom.

Ilyen gondolatok járnak a fejemben, míg türelmesen araszolok előre a sorral, ismét kezemben hurcolva csomagjaimat, miután poggyászkulimat könnyelműen hátrahagytam. Hiába, az ember mindenképp hibás egy kicsit. Érzem, erőm egyre fogy, fáj a lábam, öltözetem zilált, hajam csapzottan lóg, érzem, szinte a zsigereimben érzem, mint válik megjelenésem egyre kelet-európaibbá, a három nap alatt rámrakódott könnyed nagyvonalúság lebegő, irreális tudata semmivé foszlott, lábaimat ólmos fáradtság húzza le a földre. Kiderül, nem a megfelelő sorba álltam, újra kell kezdenem az egészet. Szabad ország szabad leánya vagyok, mi több, európai polgár, próbálnék némi önbizalmat önteni magamba, s egy *Information* táblácska mögött álló elegáns hölgnél próbálok érdeklődni a budapesti járat, illetve a hozzá vezető kapu felől. A hölgy hadar valamit, megállapítom, immár sokadszor, hogy a világon a francia nők beszélnek a leggyorsabban. Amikor arra kérem, ismételné meg tán kicsikét lassabban, a hölgy arcán és szemében a türelmetlenséggel elegy megvetés jeleit vélem felfedezni, nem, nem is megvetés, inkább valami undor, érzem, hogy *nincsen benne szeretet* – de még csak egy szemernyi megértés, vagy esetleg egy leheletnyi szájalom sincs; hiszen láthatná, el vagyok csigázva, erőm elfogyott. Megkérdi, végül is milyen nyelven beszélek? Istenem, mit is mondhatnék, hát milyen nyelven is? Elfelejtettem franciául, elfelejtettem magyarul, németül, oroszul, nem mintha az utóbbi nyelvet sikerült volna elsajátítanom, évtizedes orosz nyelvi tanulmányaim éppoly hiábavalók voltak, mint maga az egész istenverte szocializmus – makogok tehát valamit, s indulok új, remélhetőleg megfelelő kapuk felé. Végre regisztráltatom magam az egyik kapunál, majd tovább vonzolom magamat és csomagjaimat. Mellettem kollégák kis csapata vonul el, frissen, céltudatosan, élénk taglejtésekkel, hevesen és hangosan vitatkoznak valamiről, s már messziről lerí róluk, hogy ismerik a kapukat, a nyelveket, urai a helyzetnek, s engem, aki emberi szóra és némi információra éhesen próbálnám őket megállítani, szinte észre sem vesznek, segélykérő, könnyörgő tekintetemet figyelemre sem méltatva haladnak tovább.

Az idő pedig múlik, egyre gyorsabban, de végre megtalálom a megfelelő kaput, megkapom a beszállókártyát, vagy valami hasonlót, fellélegzem, és az ele-

gáns, fekete egyenruhás és fekete bőrű alkalmazott (vámos?) udvarias, de határozott felszólítására abban a reményben teszem értékeimet egy kosárba, veszem le kabátomat és cipőmet, hogy megpróbáltatásaim hamarosan véget érnek. Tárgya-
im, csomagjaim és cipőm tehát futószalagon indulnak el egy alagútféle alkalmaz-
tosság felé, hogy ott átvilágítsák őket, s egy másik, hasonlóképpen elegáns és fe-
kete alkalmazott – talán vámos? – keresztül-kasul átláthasson rajtuk, akárcsak
Hans Castorp madame Chauchat testén, s felfedje rejtett titkaikat. Az alkalmazot-
tak (vámosok?) nem találnak semmi gyanúsat, így tárgyaikat, cipőmet vissza-
kapom, s dagadt, fájó és izzadt lábfejemet némi bajlódás árán belepréselem a poros
és otromba, közép-kelet-európai cipőkbe, s már csak egy hatalmas üvegfal vá-
laszt el az ígért földjétől, ahol a beszállásra várakozók üldögélnek, vidáman tár-
salogva, gondtalanul, vagy beletemetkeznek hatalmas újságjaikba. Váratlanul
feltartóztat azonban egy újabb, az előbbihez hasonlóan elegáns, magas, fekete al-
kalmazott, s határozottan tovább irányít egy ellenőrzőállomás felé, a képernyők
és alagutak nyüzsgő, áttekinthetetlen dzsungelében. Erőtlenül, dadogva, a lehető
legrosszabb franciasággal próbálok tiltakozni, mondván, hogy már átestem a
vizsgálaton s megfeleltam a kívánalmaknak, ártatlan vagyok, mit akar hát, újra
végig kell csinálni mindent: kabát, cipő, tárgyak satöbbi, satöbbi? A feketeruhás
azonban nem tágít, igen, újra, mondja udvariasan, de határozottan – s tán gyanak-
szik kissé, hogy nem engedelmeskedem? Vagy csak segíteni akar? Kísérőt rendel
mellém ugyanis, aki elvezet az újabb vizsgálat színhelyére, ahol ezúttal egy csi-
nos fekete hölgy vár, nálam két fejjel magasabb, elegáns fekete kosztümben,
vakítóan fehér blúzban, magas sarkú, fekete cipőben. Ismét átvilágítják a dolgai-
mat, s már venném is fel újra cipőmet, amikor a hölgy, közönyösen, de udvaria-
san felszólít, hogy vegyem le a zoknimat. *Enlevez vos chaussettes*, igen kétség
sem fér hozzá, a zoknimat akarja ez a dáma, nem akarok hinni a fülemnek, ér-
zem, ez az utolsó csepp a pohárban, visszakérdezek, hátha rosszul hallom, vagy
nem értem, mit mond – a zoknimat? – arckifejezésem feltehetően döbbenetről és
talán a végső kétségbeesésről tanúskodik, a hölgy viszont mintha ezen a döbben-
eten csodálkozna, megismétli, s a biztonság kedvéért fájó, izzadt és dagadt lába-
imra mutat. És akkor, ott, valami belémhasított, mint a villám, s megjelent előt-
tem – nem, nem a kis kék könyvecske szürkeruhás, korrupt és cinikus magyar
vámosai jelentek meg, és nem is azok a szürkeruhások, akik életem során oly
szorgalmasan vizsgálták csomagjaimat, pakoltatták ki bőröndjeim és táskáim tar-
talmát, nem, hanem a tatabányai kórház hámló vakolatú, klórszagú kórterme,
ahol évekkel ezelőtt, meglehetősen izgatottan, de végül is megadva magamat a
sorsnak, hiszen mi mást is tehettem volna, arra vártam, hogy a zöldköpenyes mű-
tősfő az erre szolgáló tolószékben elhurcoljon a kórteremtől távol eső műtőbe.
Vegye le a zokniját, ezt mondta a műtősfő is, de hát én fázós vagyok, legkivált a
lábam fázik, s az út hideg és huzatos folyosókon, jeges lifteken át vezet, nem
veszem le a zoknimat, miért is kellene levennem, ha a koszos papucs rajtam le-
het, a zokni vajon miért nem? A fiút nem az észérvek győzték meg, inkább talán
csökönyös és elszánt kitartásom, a zokni maradt, s a továbbiakban senki nem

foglalkozott vele, győztem, s ez a győzelem, be kell vallanom így utólag, nem kis büszkeséggel töltött el. Talán ez adta az erőt? Az elszántságot, amivel kimondtam egyetlen szót, felnézve az elegáns fekete hölgyre, izzadtan, csapzottan és elcsigázva: *Non. Non?* – kérdezte, s mintha ismét csodálkozott volna kissé; végigmustrált, de nem vámos nézéssel, hanem inkább úgy, mint egy nő, mint egyik nő a másikat, s mintha megértés csillant volna a szemében, amint elbocsátott – *allez, allez*, valami ilyesmit mondhatott, nem is az a lényeg, hogy mit mondott, a zokni rajtam maradt – nyilván felmérte, egyetlen pillanat alatt felbecsülte, vajon mi a valószínűsége annak, hogy zoknimba szűrő- és vágószerszámokat, netán robbanóanyagot rejtettem, szép, fekete fejében végigfuttatta az európaszerke körözött terroristák arcképeinek hosszú sorát, s végül arra a belátásra jutott, hogy esetemben a zokniba rejtett bomba valószínűsége oly minimális, hogy inkább... Határozottan éreztem, hogy ebben az asszonyban *van szeretet*. Kórházakban, börtönökben, táborokban, egyéb ilyenféle helyeken mindig akad egy-egy tiszt vagy altiszt, vagy mütösfü, aki visszaadja az életbe vetett hitedet.

A kórház esetében egyébként egy bizonyos szempontból hasonló volt a helyzet, szabály és rendelet tiltotta a zoknizelést a szemoperációra váró páciensek esetében, mint azt utólag, a kórteremben kerengő mendemondákból megtudtam, valamiféle fertőzésből, talán tragikus kimenetelű fertőzésből kifolyólag, mely hosszú pereskedés tárgyát képezte a kórház és a műtőben használatos ruháink mosását és fertőtlenítését végző vállalat között. Végül is a betegen lévő zokni bizonyult bűnösnek, a vállalatot felmentették, s ki tudná már megmondani, vajon milyen következményekkel járt ez a kórház számára – a zoknit mint potenciális veszélyforrást és kockázati tényezőt minden esetre egyszer s mindenkorra betiltották.

A gép már ott áll a furcsa, hernyószerű folyosó végén, utolsó erőmmel bevonszoló szánalmas csomagjaimat az ülések közt húzódó, szűk folyosóra, s elfoglalom a számomra kijelölt ülést, melynek jobbról egy kövér, szuszogó és fűjtató asszony szétfolyó, puha testrészei, balról viszont egy szorgalmasan dolgozó fiatalember laptopjának kemény élei szabnak határt. Felfedezem kollégáimat, vidáman beszélgetnek, frissek és energikusak, én viszont érzem, fáradt vagyok, halálosan fáradt, már nemcsak a lábam, hanem minden porcikám is az, minden tagom ólomnehéz, ha nem szállna fel a gép, talán elsüllyednék, belesüllyednék a betonba, lehúzna ez az ólomsúly, de hát a gép repül, hazafelé, feltűnnek a város szegényes, vidékies fényei, vár a piszkos és rozoga reptéri busz, mely egy piszkos és elhanyagolt pesti utca felé visz majd.

Igen: nem telt be a pohár, újabb és újabb sérüléseket fogok elszenvedni. És nem vesztettem el a tűrőképességemet, sebezhető vagyok. Nem vesztettem el, de minden pillanatban elveszhetnek. A repülőgépen utazom. Nem vagyok halott. Csak fáradt vagyok, halálosan fáradt, és fáj a lábam.

Zalán Tibor

LÁTOGATÓ

Firkák Jankovics József piros sáljára

Részeg éjszaka. Vagy csak beteg.
Én az angyalok közé megyek –
készülök. Az árnyék megettem.
S a pálinkák, miket megettem
mind belemben lángol, vacogtat.
Életemből szökik a holnap.

Önkívületben, sebzett ágyon
fekszem és a végemet várom
süketen, még csak el se szánva.
Halálkakasok ugatása
pergeti meg az ablakomat.
Rajta egy halottal a vonat.

Nyitott ajtómból fények esnek
szobámba, ahol szétszórt testek
élettelen, földön a ruhák,
és a beömlő világon át
ott áll, kabátja földig érő,
sugárcécó között egy élő.

Értem jött, de nem tudom, honnan
sejtett meg szétszórt alakomban,
piros sálja, akár egy vércsik,
a vak fényen is átvilágít,
kezében táska friss ruhákkal.
„Ne játssz már megint a halállal”,

lép be, a kezét homlokomra
ejti, s visszarántja vacogva.
Megszólalnék, de most már késő,
semmivé farag egy nagy véső.
Elküldeném, asztalomhoz ül,
ne legyek annyira egyedül.

Csendben vár és megbántottan néz,
és a terítőre csöppent méz
riadtan csendül, majd elhallgat.
Lévén köztök, másként nem szólhat.
Vergődő szárnnyal leszáll az éj.
Egyik felsír. Másik nem beszél.

TABULA GRATULATORIA

Angyalosi Gergely (Budapest)
 Ajkay Alinka (Budapest)
 Bánfi Szilvia (Budapest)
 Bányai János (Újvidék)
 Bíró Ferenc (Budapest)
 Borsa Gedeon (Budapest)
 Buda Attila (Budapest)
 Bujtás László (Budapest)
 Csorba Csilla (Budapest)
 Csurgai Horváth József
 (Székesfehérvár)
 Dalloul Zaynab Zéna (Budapest)
 Dávidházi Péter (Budapest)
 Debreczeni Attila (Debrecen)
 Derék Pál (Bécs)
 Déri Balázs (Budapest)
 Dukkon Ágnes (Budapest)
 Erdélyi Gabriella (Budapest)
 Etényi Nóra (Budapest)
 Fazekas István (Bécs)
 Főrizs Gergely (Budapest)
 Földesi Ferenc (Budapest)
 Gábor Csilla (Kolozsvár)
 Gecsényi Lajos (Budapest)
 Géfin László (Groningen)
 Gyapay László (Miskolc)
 Hafner Zoltán (Budapest)
 Heltai János (Budapest)
 Hites Sándor (Budapest)
 Hoffmann Gizella (Szeged)
 Horn Ildikó (Budapest)
 Horváth Iván (Budapest)
 Horváth Krisztina (Budapest)
 Hubert Ildikó (Budapest)
 Jolanta Jastrzębska (Groningen)
 Kilián István (Budapest)
 Klaniczay Gábor (Budapest)
 Karafiáth Judit (Budapest)
 Komlós Zsuzsanna (Budapest)
 Komlós Zsuzsanna (Budapest)

Komlós Zsuzsanna (Budapest)
 Korompay H. János (Budapest)
 Kósa László (Budapest)
 Kulcsár Péter (Budapest)
 Madas Edit (Budapest)
 Maurer Zsuzsa (Budapest)
 Molnár Szabolcs (Bukarest)
 T. Nagy György (Budapest)
 Nagy József Zsigmond (Budapest)
 Nagy Levente (Budapest)
 Oborni Teréz (Budapest)
 Orlovsky Géza (Budapest)
 Őze Sándor (Piliscsaba)
 Pavercsik Ilona (Budapest)
 Perger Péter (Budapest)
 Pintér Márta Zsuzsanna (Budapest)
 Pomogáts Béla (Budapest)
 Ratzky Rita (Budapest)
 Sarbak Gábor (Budapest)
 Sarusi Kiss Béla (Budapest)
 Sántha Teréz (Budapest)
 Schulcz Katalin (Budapest)
 L. Simon László (Budapest)
 Sörös Zsolt (Budapest)
 Stauder Mária (Budapest)
 Szabó G. Zoltán (Budapest)
 Szabó Péter (Székesfehérvár)
 Szilágyi Márton (Budapest)
 Tamás Zsuzsanna (Budapest)
 Tüskés Anna (Budapest)
 Varga Katalin (Budapest)
 Varga László (Budapest)
 R. Várkonyi Ágnes (Budapest)
 P. Várhelyi Judit (Budapest)
 Visoczki Istvánné (Budapest)
 Vizkelety András (Budapest)
 Vizkelety Ecsedy Judit
 (Budapest)
 Völgyesi Orsolya (Budapest)

